

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРИМІНОЛОГІЧНА АСОЦІАЦІЯ УКРАЇНИ
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ
ЗАХІДНО-РЕГІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ КЛУБІВ ЮНЕСКО
АКАДЕМІЯ ЮРИДИЧНИХ НАУК МОЛДОВИ
ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТІЇ МОЛДОВИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

НАШЕ ПРАВО

**OUR
LAW**

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS
CRIMINOLOGICAL ASSOCIATION OF UKRAINE
INTERREGIONAL ACADEMY OF PERSONNEL MANAGEMENT
WEST REGIONAL ASSOCIATION OF UNESCO CLUBS
ACADEMY OF LAW SCIENCE OF MOLDOVA
INSTITUTE FOR DEMOCRACY OF MOLDOVA
NATIONAL ACADEMY OF LEGAL SCIENCES OF UKRAINE
MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE

№ 4, 2025

Спеціалізоване
видавництво



Specialized
publishing house

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

КРАВЦОВА З.С. РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ СТІЙКОГО МИРУ ПІСЛЯ КОНФЛІКТУ	5
ОРТИНСЬКА Н.В. СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО В СИСТЕМІ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ	14
СОЛОХА М.М. КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	18
ДОРОГАНЬ О.М. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ	30

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

ДЖАФАРОВА О.В., ШАТРАВА С.О., БОРОВИК А.П. ЮРИДИЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗРОСТАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА	36
НЕСТЕРЕНКО А.С., КОКІР Я.В. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ	41
ГАБУДА А.С., МЕЛЬНИКОВИЧ М.С. ФУНКЦІОНУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ НОРМ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ	46
УЛЮТІНА О.А. ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ПІДХОДИ	52
БЕСПАЛИЙ І.В., ЯЦЕНКО В.П. ЕВАКУАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ	61

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

КРИЖАНОВСЬКИЙ А., ГАВРОНСЬКА І. ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ В РОЗСЛІДУВАННІ КІБЕРЗЛОЧИНІВ	74
ЯРМИШ О.Н., ГРЕЧЕНКО В.А. НАКАЗ, ЯКОГО... «НЕ БУЛО» (ПРО ЗАЛУЧЕННЯ МІЛІЦІЇ ДО БОРОТЬБИ З АНТИРАДЯНСЬКИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ У 1962 Р. В УКРАЇНІ)	83

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

ПЕТУХОВ А.Ю. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ АДАПТАЦІЇ	94
МЕЛЬНИК М.П., РИЖЕНКО О.С., ПЕТРЕНКО В.В. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ КОМІСІЙ З ПИТАНЬ ЕТИКИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ	100
ПЕТРОВСЬКИЙ А.В. ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ТА ВИДІВ СПРОЩЕНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ	106
КОПАН О.В., МЕЛЬНИК В., МЕЛЬНИК Ю.В. ЦИВІЛЬНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ЗАГРОЗ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ	112
ДРАНОВСЬКИЙ Є.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИЇЗДУ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА КОРДОН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ ...	124

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

БАСАЛАЄВА А.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМУВАННЯ ВИБОРЦІВ ПРО СПІВПРАЦЮ КАНДИДАТА ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМИ СЛУЖБАМИ ІНШИХ ДЕРЖАВ: ДОСВІД ЛИТВИ	131
ГУДІМА Т.С., УСТИМЕНКО В.А., ДЖАБРАІЛОВ Р.А., СОШНИКОВ А. О. АДАПТИВНЕ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ У СФЕРІ ІШ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ	138

ТКАЧЕНКО В.В., ШЕВЧЕНКО М.М.	
ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЄС:	
СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ Й ІНСТРУМЕНТИ ЗАХИСТУ	148
МАЛЬЧИК О.М.	
ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СФЕРИ ЗАХИСТУ РОСЛИН	
У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩІ: ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ	155
МУРАЧОВ Р.В.	
СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ:	
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ	161

ДИСКУСІЇ, ОБГОВОРЕННЯ, АКТУАЛЬНО

РЯБЧЕНКО О.П.	
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД КОНФЛІКТНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОВАДЖЕНЬ	167
BARINOV A.	
ПОЗИТИВНІ ДІЇ ЯК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФАКТИЧНОЇ РІВНОСТІ	173
НЕСТОР В., КАПЕЛІСТА І.М.	
ФОРМАЛЬНА РІВНІСТЬ І УНІВЕРСИТЕТСЬКА АВТОНОМІЯ:	
ТЛУМАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОГО ЗАХИСТУ У РІШЕННЯХ	181
ЧЕРНЯК Б.Ю.	
ВІДМІННІСТЬ ІМУНІТЕТУ ЩОДО СУВЕРЕННОГО МАЙНА ДЕРЖАВ	
ВІД ЮРИСДИКЦІЙНИХ ІМУНІТЕТІВ	190
МОРГУН В.	
ІНСТИТУЦІЙНІ РИЗИКИ ДЛЯ САМОСТІЙНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: ПОРІВНЯЛЬНО-	
ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ	195
ШАЙДЕВИЧ В.В.	
КОЛІЗІЇ ЮРИСДИКЦІЙ У МІЖНАРОДНОМУ СПОРТИВНОМУ ПРАВІ: БАЛАНС МІЖ АВТОНОМІЄЮ	
СПОРТИВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ТА ЮРИСДИКЦІЄЮ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ	202
GURZHII T.O.	
THE SYSTEM OF ENTITIES FOR STIMULATING THE DEVELOPMENT	
OF RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE.....	208
СТОЛІТНИЙ А.В., ЄВТУШЕНКО І.В.	
ЄДИНИЙ РЕЄСТР ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ ЯК ЧАСТИНА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ	
СИСТЕМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ.....	214
КРАВЧИК М.Б.	
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ СПАДЩИНИ.....	224
САХРО Г.Ф.	
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ...	231
НАГНИБИДА В.І.	
ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ НА 2020–2025 РОКИ: НОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ	
ПОЛІТИКИ РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ.....	238
КОВАЛЬЧУК М.	
КАРАНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 111-2 «ПОСОБНИЦТВО	
ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРУ» КК УКРАЇНИ.....	247
ЛИСИК В.М.	
ІДЕЯ РІВНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ:	
ВІД ФОРМАЛЬНОЇ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ДО ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО ЗАХИСТУ	257
КОВАЛЕНКО Р.І., МАЦЮК В.Я.	
СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НОТАРІУСІВ:	
ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА	264
ЯРОЦЬКИЙ В.А., ФІЛОНОВА Ю.М.	
ПРИМУС У МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ	272
ПАНОВА О.О., БІЛОУС І.М.	
АДМІНІСТРАТИВНО-ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ:	
АНУАЛЮВАННЯ ДОЗВОЛІВ НА ЗБРОЮ В СИСТЕМІ РИЗИКО-ОРІЄНТОВАНОГО КОНТРОЛЮ.....	281
БУРОМЕНСЬКИЙ М.В.	
ІНВЕСТИЦІЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ ЄС ТА КНР	288
ГОНЧАРОВ В.В.	
ТЛУМАЧЕННЯ СУДОМ ЄС ПОЛОЖЕНЬ ПРО ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙ	
У ДВОСТОРОННІХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ДОГОВОРАХ ТА ТОРГОВЕЛЬНИХ	
І ІНВЕСТИЦІЙНИХ УГОДАХ ЄС НОВОГО ПОКОЛІННЯ	299
МАТВЄЄВ П.С.	
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ	
ЯК ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ЯВИЩА В ІННОВАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	306
БРАТЕЛЬ С.Г., ГУСЄВА К.А., ГРІДІНА Н.Ю.	
ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА	
ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	323

ЄВДОКІМЕНКО С.В.	
НАУКОВЕ ПІДҐРУНТЯ ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....	331
СОЛОВЬОВ Є.О.	
ТЕОРЕТИЧНА ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ДОДЕРЖАННЯ ПОРЯДКУ УКЛАДАННЯ СМАРТ-КОНТРАКТУ	341
КУРІНСЬКИЙ О.Г.	
ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ОКРЕМИХ ПІДСТАВ ЗАКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ	349
ЮРЧИШИН В.Д.	
МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ТА ЇХ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНЕ АНТИКОРУПЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО	358
СТОЛІТНІЙ А.В., ЄВТУШЕНКО І.В.	
АЛГОРИТМ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПОВ'ЯЗАНИХ З ОБСТРІЛАМИ В ПЕРСПЕКТИВІ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПІСЛЯ РАТИФІКАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ	364
БАБАНИНА В.В.	
ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ	375
ОСТАПЕНКО Ю.О.	
ТРУДОВІ ПРАВА ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ.....	384
ШАПТАЛА Є.Ю.	
НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ПИТАНЬ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ	390
СЕРВЕТНИК А.Г.	
СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	396
КУТЕРГА М.В.	
СУТНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	402
ГАВРИЛОВА О.О.	
ПРАВО ПРАЦІВНИКІВ НА ПРОФЕСІЙНЕ НАВЧАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНА ГАРАНТІЯ.....	407
ЗОРЕНКО Д.С.	
ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОТОКОЛУ БЕРКІЛІ З РОЗСЛІДУВАНЬ НА ОСНОВІ ВІДКРИТИХ ЦИФРОВИХ ДЖЕРЕЛ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	414
КРИВОНОСОВ Є.	
ОСОБИСТЕ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПРОКУРОРОМ: ПРОГАЛИНИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ	425
КОТУХА О.С.	
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВОЮ-АГРЕСОРОМ	436
ІЗУЇТА П.О., ЖЕНЖЕРА С.В.	
ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ РИЗИКУ У СИСТЕМІ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН	442
ШЕВЧЕНКО В.М.	
ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ	450
ПРИЛИПКО С.М.	
МІЖ СТАНДАРТИЗАЦІЄЮ ТА ДОВІРОЮ: ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ В АРХІТЕКТУРІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ ВИЩОЇ ОСВІТИ	458

РОЛЬ КОНСТИТУЦІЙНИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ У ФОРМУВАННІ СТІЙКОГО МИРУ ПІСЛЯ КОНФЛІКТУ

**КРАВЦОВА З. С. - д.ю.н, доцент, доцент кафедри конституційного права,
Навчально-науковий Інститут права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

ORCID : orcid.org/0000-0002-9708-1999

УДК 342.7:327.56

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.1>

У статті досліджується значення конституційних гарантій прав людини в забезпеченні стійкого миру в суспільствах, що пережили збройний конфлікт. Проаналізовано теоретичні підходи до ролі прав людини в миробудуванні, історичний розвиток зв'язку між правами людини і миром, порівняльний досвід кількох країн, а також міжнародно-правові акти (ООН, Рада Європи, норми міжнародного гуманітарного права), які встановлюють стандарти захисту прав під час і після конфлікту. Особливу увагу приділено українському контексту – конституційно-правовим аспектам забезпечення прав людини в умовах війни та перспективам післявоєнного врегулювання. У роботі враховано позиції зарубіжних і вітчизняних науковців щодо теми дослідження. Зроблено висновок, що ефективні конституційні гарантії прав людини є необхідною передумовою стійкого, справедливого і тривалого миру після конфлікту.

Ключові слова: права людини, конституційні гарантії, післяконфліктне врегулювання, стійкий мир, міжнародне право, Україна, миробудування, перехідне правосуддя.

Вступ

Проблема встановлення стійкого миру після збройного конфлікту є комплексною міждисциплінарною задачею, що охоплює правові, політичні та соціальні аспекти. Серед ключових чинників, від яких залежить успішність післяконфліктного врегулювання, особливе місце займає дотримання прав людини та забезпечення їх ефективних

гарантій на конституційному рівні. Після Другої світової війни міжнародна спільнота визнала, що повага до прав людини є фундаментом миру: преамбула Загальної декларації прав людини 1948 р. прямо проголошує, що визнання невід'ємних прав людини є основою свободи, справедливості і миру у світі [1]. Як влучно зазначав Мартін Лютер Кінг, «істинний мир – це не просто відсутність напруження; це наявність справедливості».

Конституційні гарантії прав людини – тобто закріплення основних прав і свобод в Основному Законі держави та встановлення механізмів їх реалізації і захисту – набувають особливого значення в післяконфліктний період. Під час конфлікту права людини масово порушуються, підривається довіра громадян до державних інституцій, руйнується правопорядок. Як підкреслив Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш, «дотримання прав людини є вирішальним елементом превенції конфліктів», а права людини «нерозривно пов'язані з підтриманням миру» [2]. Відповідно, у сучасних підходах ООН до концепції «sustaining peace» (зміцнення миру) права людини розглядаються як центральний компонент, а їх порушення – як один із основних чинників, що провокують конфлікт.

Актуальність дослідження ролі конституційних гарантій прав людини у формуванні стійкого миру обумовлена як загальносвітовими тенденціями, так і безпосередньо українськими реаліями. Досвід багатьох країн

засвідчує, що нові конституції, ухвалені після конфліктів, містять розширені каталоги прав людини та механізми їх захисту як основу нової суспільної угоди. За даними досліджень, понад 90% сучасних мирних угод включають положення, пов'язані з правами людини, правами меншин або переселенців. Таким чином, у міжнародній практиці виробився консенсус, що врахування прав людини є центральним для консолідації миру після внутрішніх конфліктів [3]. Для України питання набуло особливої гостроти у зв'язку з тривалою війною, спричиненою агресією та повнопасштабним вторгненням Російської Федерації. Захист прав людини і свобод громадян в умовах воєнного стану та їх забезпечення після відновлення миру – одне з ключових завдань держави, від вирішення якого залежатиме успішність повоєнного відновлення і національного примирення.

Метою цієї статті є комплексний аналіз того, яку роль відіграють конституційні гарантії прав людини у формуванні стійкого, тривалого миру після завершення конфлікту. Для досягнення мети розглянуто теоретичні засади взаємозв'язку між правами людини та миробудуванням, простежено історичні приклади впливу конституційного закріплення прав на мирний розвиток держав, проведено порівняльний аналіз конституційно-правових рішень у кількох країнах, вивчено відповідність цих рішень міжнародним стандартам (ООН, Ради Європи, міжнародного гуманітарного права), а також проаналізовано український контекст – чинні конституційні гарантії прав людини і виклики їх реалізації під час війни та після її завершення.

Виклад основного матеріалу

Категорія конституційних гарантій прав людини в теорії конституціоналізму означає систему засобів і умов, передбачених конституцією, які забезпечують реальне здійснення та всебічну охорону прав і свобод особи. У національній науці конституційного права існують різні підходи до структури механізму таких гарантій, однак у загальному вигляді можна виокремити нормативні гарантії (власне закріплення прав, свобод і

обов'язків у тексті конституції та принципів їх дії) та інституційні або процедурні гарантії (система органів і процедур, що покликані охороняти конституційні права – суди, омбудсман, конституційний нагляд тощо). Так, український конституціоналіст С. І. Афанасенко визначає конституційні гарантії прав і свобод людини як “об'єктивні умови і засоби, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічну охорону прав і свобод особи” [4]. Практична реалізація конституційних прав, за цією концепцією, залежить як від загальних гарантій (економічних, політичних, соціокультурних умов у державі), так і від спеціально-юридичних гарантій (правових норм і механізмів захисту) [4]. Відповідно, у післяконфліктний період конституція як основний закон покликана закласти такі умови і механізми, які б унеможливили повторення масових порушень прав і забезпечили б їх ефективний захист.

Теоретики перехідного правосуддя (transitional justice) наголошують, що мир без справедливості та поваги до прав людини є нестійким. Наприклад, формула «не може бути миру без справедливості» стала лейтмотивом підходів ООН та міжнародних організацій у 1990-х роках, коли йшлося про врегулювання конфліктів у колишній Югославії, Руанді та інших країнах, де мали місце масові порушення прав людини. З одного боку, як зауважує професор Бел, надмірне прагнення до “абсолютної” справедливості шляхом покарання всіх винних може ускладнити мирні переговори; з іншого – ігнорування вимог правди та відповідальності здатне підірвати довіру до мирного процесу з боку потерпілих спільнот [5]. Проте навіть ці механізми діятимуть ефективно лише за наявності належних правових рамок, установлених у конституції або рівнозначних актах. Як зауважує українська дослідниця І. О. Кресіна, післяконфліктне відновлення потребує цілісної концепції перехідного правосуддя, що включає кримінальне переслідування воєнних злочинців, люстрацію, відшкодування шкоди жертвам, інституційні реформи та інші заходи для утвердження верховенства права [6]. Ці заходи мають бути закріплені в національному законодавстві на конституційному рівні або через імплементацію міжнародних

стандартів, щоб гарантувати їх довгострокову дію та пріоритетність у разі конфлікту з іншими нормами.

Конституційні гарантії прав людини виконують подвійну роль у післяконфліктному миробудуванні. По-перше, вони інституціоналізують новий суспільний договір, закріплюючи консенсус між колишніми сторонами конфлікту щодо базових цінностей – гідності, рівноправ'я, свободи – і тим самим легітимують новий мирний порядок. По-друге, через механізми реалізації та захисту прав (незалежна судова влада, конституційний контроль, міжнародні гарантії) вони забезпечують практичне втілення цього порядку, створюючи запобіжники від повернення до репресій чи дискримінації. Як підкреслює Кірсті Самуельс, конституційний процес після конфлікту здатен зміцнити мир, якщо він є інклюзивним і результатом широкого консенсусу: участь різних груп суспільства в розробці нової конституції підвищує її легітимність і зменшує ймовірність виникнення нових протистоянь[7]. Натомість виключення ключових акторів чи ігнорування прав певних груп у конституційному врегулюванні може зберегти “відкладені” конфліктні лінії, які загрожуватимуть миру в майбутньому[8].

Таким чином, теорія і практика конституціоналізму сходяться на думці, що міцний мир неможливий без повноцінного конституційного захисту прав людини, адже саме через права людини мир набуває виміру справедливості і довіри громадян до держави.

Історичний досвід другої половини XX – початку XXI століття наочно демонструє зростання ролі прав людини в мирних врегулюваннях та конституційних реформах після конфліктів. Після Другої світової війни, яка супроводжувалася жахливими злочинами проти людства, міжнародна спільнота вперше заклала універсальні стандарти прав людини як основу повоєнного порядку – через Статут ООН (1945) та Загальну декларацію прав людини (1948). У мирних договорах 1947 року з колишніми союзниками нацистської Німеччини (Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією, Фінляндією) були включені положення про захист основних

прав та меншин [9]. На національному рівні, держави, що постали з руїн війни і тоталітаризму, прийняли нові конституції з широкими біллями про права. Німеччина у 1949 р. ухвалила Основний Закон, де права людини проголошено безпосередньо чинними та такими, що пов'язують усі гілки влади; при цьому захист людської гідності визначений як найвища цінність. Японія в 1947 р. затвердила нову конституцію, яка не тільки позбавила імператора сакральної влади та оголосила відмову від війни (стаття 9), але й надала розширені громадянські права – виборчі права жінкам, свободу слова, релігії, трудові права тощо.

У другій половині XX ст. багато національно-визвольних і громадянських конфліктів завершувалися укладенням мирних угод, які супроводжувалися конституційними реформами. У Гватемалі після 36-річної громадянської війни 1960–1996 були укладені мирні угоди 1996 року передбачали внесення змін до конституції щодо прав корінних народів, соціально-економічних прав та реформи судової системи; хоча не всі реформи були повністю реалізовані, у країні настало тривале припинення бойових дій. Північна Ірландія – Белфастська (Страсна п'ятниця) угода 1998 р. прямо зобов'язала сторони забезпечити в регіоні дотримання основних прав людини, причому Велика Британія інтегрувала Європейську конвенцію з прав людини до свого законодавства (Human Rights Act 1998) спеціально для імplementації угоди. Також було створено Комісію з прав людини Північної Ірландії, а в угоді містився намір ухвалити Білль про права для регіону. Ці заходи мали на меті заспокоїти побоювання католицької меншини щодо дискримінації та закласти основу рівноправного мирного співжиття [10]. Південно-Африканська Республіка – перехід від режиму апартеїду до демократії (1990–1994) відбувся на основі переговорів, результатом яких стала Тимчасова конституція 1993 р. (а згодом постійна Конституція 1996 р.). Центральним елементом нового конституційного ладу став Розділ про Білль про права, що гарантував рівність усіх рас, мовних і етнічних груп, свободу, особисту недоторканність, соціально-економічні права тощо. Цей

Білль про права був прямо задуманий як інструмент подолання спадщини апартеїду і запобігання новим конфліктам на расовому ґрунті. Південноафриканський конституційний досвід часто наводять як зразковий випадок, коли конституційні гарантії прав стали фундаментом національного примирення: колишня пригноблена більшість дістала захист від дискримінації, а колишня правляча меншість – запевнення у збереженні своїх фундаментальних прав у новій ПАР [11].

З історичного огляду видно, що в успішних випадках післяконфліктних трансформацій конституція слугує мирною угодою в широкому сенсі. Як зазначає британський дослідник Лорі Нейтан, постконфліктна конституція фактично виконує роль всеосяжної мирної угоди, оскільки вона є контрактом між колишніми ворогуючими сторонами з метою припинити насильство і запобігти його повторенню, “конституціоналізуючи” досягнуті домовленості [12]. Зокрема, він показує, що сторони мирних переговорів часто прагнуть зафіксувати умови угоди в тексті конституції або через її зміни – так було в Непалі, де положення мирної угоди 2006 р. (між урядом та маоїстськими повстанцями) увійшли до Тимчасової конституції 2007 р., а згодом і до постійної Конституції 2015 р. Аналогічно, Боснія і Герцеговина отримала свою Конституцію як Додаток 4 до Дейтонської мирної угоди 1995 р., що завершила війну на Балканах – отже, конституційний текст був невід’ємною частиною мирного договору. Хоча політична система Боснії досі стикається з труднощами через складний устрій, права людини де-юре захищені на найвищому рівні, а їх порушення можуть оскаржуватися навіть у Європейському суді з прав людини, що неодноразово траплялося (наприклад, справа Сейдіч і Фінці проти БіГ щодо дискримінації національних меншин у доступі до державних посад) [13].

Таким чином, історичний розвиток демонструє посилення тенденції до “конституціоналізації” миру. Якщо в попередні епохи мирні договори між державами або сторонами конфлікту лише зрідка містили каталоги прав (винятком можна назвати хіба Вестфальський мир 1648 р., де були положення про релігійну толерантність), то нині прак-

тично кожен комплексний мирний план обов’язково включає розділ про права людини і демократичні інститути [3].

Підсумовуючи, історичний досвід різних країн, формуємо декілька важливих висновків: 1) післяконфліктні конституції мають тенденцію розширювати та уточнювати каталоги прав людини, виходячи з уроків конфлікту (щоб не допустити раніше допущених кривд); 2) успішність таких конституцій прямо пов’язана з інклюзивністю процесу їх розробки – коли всі основні групи населення відчують себе співтворцями нової конституції, вони схильні поважати її норми; 3) міжнародні стандарти прав людини дедалі частіше інтегруються до національних конституцій (через відсилки до міжнародних договорів, визнання пріоритету міжнародного права у сфері прав людини тощо), надаючи додаткові гарантії; 4) найскладнішим є етап імплементації – іноді потрібні роки й навіть десятиліття, щоб конституційні права запрацювали (як, наприклад, у Боснії, де досі не виконано вимогу Конституції про рівноправність “інших” громадян нарівні з трьома державотворчими етносами, що свідчить про *незавершеність* мирного процесу). Однак загалом історичний тренд підтверджує: коли права людини стають центральним елементом повоєнного конституційного устрою, мир має більше шансів бути тривалим і стабільним, оскільки усуваються головні подразники конфлікту – несправедливість, нерівність, пригнічення [3][11].

Міжнародне право після Другої світової війни сформувало міцну нормативну базу, яка пов’язує дотримання прав людини з підтриманням міжнародного миру і безпеки. Статут ООН (1945) у преамбулі проголосив рішучість народів “утвердити віру в основні права людини”, а у ст.1 серед цілей ООН – заохочення і розвиток поваги до прав людини. Таким чином, повага до прав людини стала частиною колективної безпекової системи. Це відбулось і у діяльності ООН: ще у 1992 р. Генеральний секретар ООН Бутрос Бутрос-Галі в доповіді “Порядок денний для миру” наголосив, що тривалий мир неможливий без розвитку демократії, верховенства права та захисту прав людини в державах, які виходять з конфлікту.

Документи та діяльність Ради Європи також пов'язують права людини з миром, особливо на Європейському континенті. Європейська конвенція з прав людини 1950 р., хоч і не згадує слово “мир”, була задумана як інструмент, що запобігатиме тиранії і війнам у повоєнній Європі шляхом забезпечення мінімальних стандартів демократії і прав людини у всіх державах – членах Ради Європи. Вимога приєднання до ЄКПЛ та виконання рішень Європейського суду з прав людини стала умовою членства в Раді Європи, зокрема для посткомуністичних держав Східної Європи у 1990-х.

Через механізми Ради Європи міжнародне співтовариство намагалося інтегрувати проблемні регіони в спільний правовий простір: так, Боснія і Герцеговина і Сербія були прийняті в РЄ на особливих умовах зобов'язання дотримання прав людини, з постійним моніторингом. Міжнародні стандарти Ради Європи – такі як Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995), Європейська соціальна хартія – створили додаткові гарантії для груп, чийі утиски в минулому призводили до конфліктів. Наприклад, Рамкова конвенція визначила обов'язки держав щодо забезпечення мовних, освітніх, культурних прав меншин, і багато післяконфліктних держав (Хорватія, Північна Македонія, Боснія) імплементували ці норми у своє внутрішнє законодавство відповідно до мирних угод. У такий спосіб європейські правові інструменти стали частиною післяконфліктного врегулювання. Європейський суд з прав людини відіграє свою роль як арбітр: у низці справ, пов'язаних з наслідками конфліктів (наприклад, справи біженців з Нагірного Карабаху, Придністров'я, Донбасу), Суд визнав порушення прав та зобов'язав держави забезпечити відновлення прав. Хоча рішення суду виконуються не завжди оперативно, сам факт існування такого наднаціонального механізму дає надію потерпілим та стримує держави від повторення подібних порушень.

Отже, міжнародне законодавство з прав людини і міжнародне гуманітарне право задають рамки, у яких повинні діяти держави при переході від конфлікту до миру. Виконання цих норм – обов'язок держав, а допо-

мога у виконанні – сфера відповідальності міжнародних органів. Український дослідник М. В. Ноняк зазначає, що суб'єктами “права на мир” виступають як окремі особи, так і народи та держава в цілому, а відтак міжнародне співтовариство покликане забезпечити реалізацію цього права через механізми міжнародного права [18].

З цього погляду, конституційні гарантії прав людини у кожній окремій країні – це не лише її внутрішня справа, але й внесок у загальну справу підтримання миру і безпеки.

Для України питання конституційних гарантій прав людини в умовах конфлікту набуло практичного виміру з 2014 року, коли почалася збройна агресія Росії – спершу в Криму, а потім на Донбасі, а з 2022 р. – повномасштабне вторгнення. Конституція України 1996 року містить розгорнутий каталог прав і свобод (Розділ II), багато з яких відповідають міжнародним стандартам та закріплені як невідчужувані. Водночас Основний Закон передбачає можливість обмеження деяких прав у разі введення воєнного або надзвичайного стану (ст. 64), за винятком тих прав, що не підлягають обмеженню навіть в умовах війни (право на життя, гідність, рівність, громадянство, судовий захист тощо). Після початку війни на сході у 2014 р. Україна скористалася своїм правом дерогації від окремих зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини – було повідомлено Раду Європи про тимчасове обмеження прав, гарантованих статтями 8 (право на приватність), 13 (ефективний засіб правового захисту) та 15 Конвенції на територіях, охоплених бойовими діями. Однак у квітні 2023 року Україна відкликала значну частину цих дерогацій, прибравши застереження щодо обмеження низки прав, як зауважив Міністр юстиції Д. Малюська [19].

Практика застосування Конституції України в умовах війни висвітлила і проблеми, і сильні сторони національних гарантій прав. З позитивного – навіть у період найбільшої небезпеки (лютий–березень 2022) інститути конституційного правопорядку продовжували діяти: Верховна Рада збиралася на сесії, ухвалювала закони, суди здійснювали правосуддя (де це було можливо), функціонував Уповноважений ВРУ з прав

людини, приймалися рішення Конституційного Суду. Це контрастує з багатьма країнами, де війна призводила до повної зупинки конституційних процесів. Україна свідомо не обмежила дію окремих ключових прав – зокрема, право на судовий захист та звернення до суду не може бути обмежене навіть в умовах воєнного стану (частина 2 статті 64 Конституції). Голова Верховного Суду В. Князев підкреслював, що суди України продовжують захищати права громадян і під час війни, адже це прямо гарантовано Конституцією і держава не відступала від цього зобов'язання [20]. Таким чином, принцип верховенства права та право на справедливий суд залишилися чинними, що сприяє підтриманню базової довіри суспільства до влади навіть у критичний час.

Водночас війна виявила певні прогалини в конституційних гарантіях, які потребують вирішення в контексті післявоєнного відновлення. По-перше, виникло питання прав внутрішньо переміщених осіб (ВПО) – мільйони громадян були змушені покинути домівки. Конституція України не містить спеціальних положень про ВПО чи біженців, окрім загальних норм про свободу пересування (ст.33) і рівність прав. Практика показала, що потрібне краще нормативне забезпечення їхніх соціальних та політичних прав – зокрема, права голосу на місцевих виборах за місцем фактичного проживання, право на житло тощо. Законодавство про вибори було змінено, щоб ВПО могли голосувати, але це регулюється підзаконними актами; можливо, варто закріпити такі гарантії і на конституційному рівні або принаймні в законі з посиланням на конституційні принципи (як-от, принцип недискримінації).

По-друге, права військовослужбовців і членів їх сімей. Масштабна мобілізація в Україні висвітила питання реалізації конституційних прав самими військовими: обмеження свободи пересування (не можна самовільно залишати частину), обмеження свободи слова (заборона критикувати командування), навіть право на життя – солдат мусить ризикувати життям. Хоча такі обмеження є природними для війська, постає завдання захистити військовослужбовців від надмірних зловживань: держава зобов'язана

забезпечити їм гідні умови служби, медичну опіку, юридичний захист у разі необґрунтованого переслідування. Конституція прямо не деталізує цих гарантій, але містить ст.17 про те, що “держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних силах”.

По-третє, війна поставила питання відповідальності за воєнні злочини та права жертв на справедливість. Україна в 2019 р. нарешті імплементувала норми міжнародного гуманітарного права до Кримінального кодексу, ввівши відповідальність за різні воєнні злочини. Але в післявоєнний період постане задача проведення сотень, якщо не тисяч судових процесів над воєнними злочинцями. Уже зараз залучено Міжнародний кримінальний суд, створено спільні слідчі групи з ЄС. З конституційного погляду, важливо гарантувати підсудним справедливий суд (навіть якщо суспільство вимагає швидкої розправи) – і тут Україна має дотриматися власних стандартів прав людини, показавши верховенство права. Одночасно необхідно гарантувати права самих жертв – на участь у процесах, на відшкодування. Можливо, виникне потреба у створенні спеціального механізму, як-от *комісії правди* чи окремого фонду компенсацій, що матиме конституційно-правовий мандат. У матеріалах українських правників уже пропонуються моделі перехідного правосуддя для України, з урахуванням досвіду інших країн [6]. Їх реалізація, ймовірно, потребуватиме як законодавчих, так і конституційних рішень (скажімо, створення спеціального розділу в Конституції про перехідний період, подібно до “Перехідних положень” у Конституції Хорватії 1990-х, що містили гарантії для мирної реінтеграції окупованих територій).

По-четверте, виклик становить реінтеграція тимчасово окупованих територій після їх повернення під контроль України. Йдеться як про території, окуповані з 2014 р. (Крим, частина Донбасу), так і з 2022 р. З точки зору прав людини, необхідно буде забезпечити відновлення прав громадян, які там проживають, – багато з них були позбавлені українського правового захисту багато років. Конституція гарантує їм усі ті самі права, але треба врахувати особливі обставини: можли-

ву відсутність українських документів, зміну громадянського стану, порушення майнових прав тощо під час окупації. Можливо, будуть прийняті спеціальні закони про визнання або перегляд правочинів, укладених за окупаційної влади, про люстрацію колаборантів тощо – важливо, щоби ці заходи узгоджувалися з конституційними принципами (верховенством права, індивідуальною відповідальністю, недопущенням колективної вини). Наприклад, заборонено буде карати всіх мешканців території лише за сам факт проживання там під окупацією – це була б протиправна колективна відповідальність. Навпаки, державі слід продемонструвати гарантії захисту їх прав – зокрема, права на громадянство (ст.25 Конституції забороняє позбавлення громадянства, що важливо для тих, кого окупаційна влада примусово “паспортизувала”), права власності (доведеться вирішити долю власності, яка змінила власників під час окупації). У цьому аспекті конституційні норми мають стати дороговказом для реінтеграції: як зазначено в недавньому рішенні Конституційного Суду України, повернення окупованих територій повинно відбуватися на основі відновлення конституційного ладу і правопорядку, що гарантує права і свободи всім мешканцям без дискримінації [21].

Науковці-конституціоналісти також звертають увагу на необхідність адаптації українського законодавства до стандартів ЄС і Ради Європи у сфері прав людини під час воєнного стану. Зокрема, О. Ромців та В. Миханів (2025) підсумували у своєму дослідженні, що взаємодія національних конституційних гарантій з міжнародними механізмами захисту прав (такими як Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд) відіграє важливу роль у захисті прав громадян України під час війни [23]. Вони відзначають, що війна продемонструвала потребу вдосконалення механізмів захисту прав людини, зокрема шляхом прискорення судового розгляду справ, запровадження нових законодавчих ініціатив для відшкодування збитків громадянам, чия власність зруйнована внаслідок бойових дій [23]. Ці пропозиції фактично окреслюють програму дій для української

держави: належить створити дієву систему компенсацій постраждалим цивільним (що теж є елементом реалізації конституційного права власності та права на житло), реформувати суди для більшої оперативності і доступності правосуддя, посилити спроможність інституцій (наприклад, системи безоплатної правової допомоги) до реагування на масові порушення прав.

Таким чином, в українському контексті можна виділити кілька ключових напрямів, де конституційні гарантії прав людини є чи будуть вирішальними для стійкого миру: 1) забезпечення правового порядку навіть під час воєнного стану (функціонування інститутів, непорушність основних прав); 2) приведення національних механізмів захисту прав у відповідність до нових викликів (ВПО, військові, жертви війни); 3) імплементація принципів перехідного правосуддя (покарання воєнних злочинців, відшкодування шкоди, реабілітація жертв, примирення громад); 4) реінтеграція територій на основі гарантій прав всіх мешканців, без дискримінації і з урахуванням помилок, які призвели до конфлікту; 5) продовження курсу на європейську інтеграцію та виконання міжнародних зобов'язань, що піднімає стандарти прав людини і, відповідно, зміцнює внутрішній мир.

Нарешті, Україна має унікальну можливість – використати процес повоєнного відновлення для оновлення свого суспільного договору на основі цінностей свободи, гідності і справедливості, за які народ заплатив таку високу ціну в боротьбі. Це може знайти вираження і в конституційних змінах. Уже сьогодні лунають пропозиції щодо внесення змін до Конституції після завершення бойових дій – наприклад, закріпити курс на відбудову та європейську інтеграцію, посилити децентралізацію (що може бути важливим для реінтеграції Донбасу), переглянути деякі права або механізми їх захисту з урахуванням пережитого досвіду. Будь-які такі реформи повинні відбуватися в інклюзивний спосіб, із широким залученням громадськості та експертів – аби новий чи оновлений Основний Закон став легітимною основою довготривалого миру.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє зробити низку важливих висновків теоретичного і прикладного характеру щодо ролі конституційних гарантій прав людини у формуванні стійкого миру після конфлікту:

Права людини – це фундамент, на якому базується стійкий мир. Історичний досвід та сучасні дослідження підтверджують тезу, що мир, побудований без поваги до прав людини, носитиме поверховий і тимчасовий характер. Справедливість, забезпечення рівних прав і викорінення дискримінації є передумовами глибокого примирення в суспільстві. Як зазначив Антоніу Гутерріш, права людини пов'язані з підтриманням миру [2]. Отже, післяконфліктне врегулювання має включати усунення першопричин конфлікту – порушень прав та несправедливості – шляхом їх конституційного визнання і захисту.

Постконфліктна конституція часто виконує роль всеосяжної мирної угоди, перетворюючи домовленості, досягнуті за столом переговорів, на норми прямої дії. У текст нової або переглянутої конституції зазвичай включаються гарантії прав для різних сторін колишнього конфлікту: меншин, опозиційних груп, жертв репресій тощо. Це є способом закріпити новий баланс сил і взаємних зобов'язань у суспільстві. Майже завжди конституційна реформа після конфлікту розширює перелік прав людини порівняно з довоєнним часом. Вводяться ті права, яких бракувало і відсутність яких сприяла ескалації напруження. Наприклад, у Боснії – права меншин і заборона дискримінації за етнічністю; у ПАР – рівноправ'я рас і мов; у Непалі – права раніше маргіналізованих каст; в Півн. Македонії – права мовної меншини (албанців) тощо. Таким чином, конституція адресує “больові точки” конфлікту мовою прав людини.

Не менш важливо, ніж проголосити права, – забезпечити дієві механізми їх охорони. Після конфлікту особливий акцент робиться на зміцненні незалежної судової влади (часто через конституційну реформу правосуддя), заснуванні органів на кшталт омбудсмена, комісій правди і примирення, спеціальних трибуналів. Мета – створити умови, за

яких порушені права можуть бути відновлені справедливо і неупереджено. Як показує досвід, коли громадяни починають довіряти судам і державі у захисті своїх прав, вони менше схильні вдаватися до насильницьких методів.

Література

1. Universal Declaration of Human Rights [Електронний ресурс] // United Nations. – 1948. – Режим доступу: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
2. Athie A., Mahmoud Y. *Human Rights and Sustaining Peace*. – International Peace Institute, Issue Brief, Dec. 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ipinst.org/2017/12/human-rights-and-sustaining-peace>
3. Joshi M., Quinn J.M., Regan P.M. The Inclusion of Human Rights Provisions in Peace Agreements // *Journal of Peace Research*. – 2015. – Vol. 52(4). – P. 547–561. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1177/0022343314568408>
4. Боровикова С., Заверуха О. Конституційні гарантії прав і свобод: сучасні українські реалії // *Право України*. – 2016. – №7. – С. 45–55. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13145>
5. Bell C. *Peace Agreements and Human Rights*. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2000. – 409 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://academic.oup.com/book/8377>
6. Стойко О.М., Кресіна І.О., Кресін О.В. *Відродження постконфліктних територій: світовий досвід і Україна*. – Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2020. – 318 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://idpnan.org.ua/files/stoyko2020.pdf>
7. Samuels K. Post-Conflict Peace-Building and Constitution-Making // *Chicago Journal of International Law*. – 2006. – Vol. 6, No. 2. – P. 663–682. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://scholarship.law.uchicago.edu/cjil/vol6/iss2/29>
8. Horowitz D.L. *Ethnic Groups in Conflict*. – 2nd ed. – Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 2000. – 704 p. – [Елек-

тронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ucpress.edu/book/9780520227069/ethnic-groups-in-conflict>

9. Human Rights in Peace Treaties // *Law and Contemporary Problems*. – 1947. – Vol. 12, No. 4. – Р. 503–520. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://scholarship.law.duke.edu/lcp/vol12/iss4/6>

10. Bell C. *Negotiating Justice? Human Rights and Peace Agreements*. – Geneva: International Council on Human Rights Policy, 2008. – 110 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ichrp.org/publication/negotiating-justice-human-rights-and-peace-agreements>

11. Lijphart A. Constitutional Design for Divided Societies // *Journal of Democracy*. – 2004. – Vol. 15, No. 2. – Р. 96–109. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1353/jod.2004.0029>

12. Nathan L. The Post-conflict Constitution as a Peace Agreement // In: Williams P.R. (ed.). *Lawyerling Peace*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2022. – Р. 215–234. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/361560187_The_Post-conflict_Constitution_as_a_Peace_Agreement

13. ECtHR. Case of *Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*, Nos. 27996/06 and 34836/06, Judgment of 22 December 2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96491>

14. Paris R. *At War's End: Building Peace After Civil Conflict*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 289 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790836>

15. Gibson J.L. *Overcoming Apartheid: Can Truth Reconcile a Divided Nation?* – New York: Russell Sage Foundation, 2004. – 429 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.russellsage.org/publications/overcoming-apartheid>

16. Amnesty International. *Rwanda: Undermining Justice: A Human Rights Assessment of Rwanda's Justice System 30 Years after Genocide*. – London: Amnesty International, 2024. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amnesty.org/en/documents/afr47/2024/en>

17. Constitutional Court of Colombia. Decision C-630/2017 (Review of Legislative Act 01 of 2017). – [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <https://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/2017/C-630-17.htm>

18. Ноняк М.В. До питання про визначення суб'єктів права на мир // *Актуальні проблеми політики*. – 2020. – Вип. 65. – С. 178–185. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://app-journal.in.ua/index.php/app/article/view/310>

19. Малюська Д. Україна у квітні не припустила захист, а навпаки – прибрала застереження щодо обмеження низки прав // *Судово-юрідична газета*. – 05.05.2023. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sud.ua/uk/news/publication/268079>

20. Князєв В. Правосуддя в умовах воєнного стану: забезпечення права на справедливий суд // Виступ на конференції суддів. – 12.08.2022. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1282022>

21. Конституційний Суд України. Рішення №5-р(П)/2022 від 07.04.2022 у справі щодо конституційності указу про введення воєнного стану. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ccu.gov.ua/docs/3624>

22. Єзеров А.О. Конституційна конфліктологія як перспективна доктринальна концепція // *Право України*. – 2009. – №6. – С. 167–174. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://constitutionalist.com.ua/articles/konstytutsiina-konfliktolohiia>

23. Ромців О., Миханів В. Вплив війни в Україні на конституційні права громадян та міжнародні механізми їх захисту // *Вісник НУ “Львівська політехніка”. Серія: Юридичні науки*. – 2025. – Т. 12, №1(45). – С. 202–212. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://science.lpnu.ua/law/all-volumes-and-issues/volume-12-number-1-2025>

24. Chapman A. Constitutional Courts and Peacebuilding in Post-conflict States // *International Journal of Constitutional Law*. – 2020. – Vol. 18, No. 1. – Р. 276–299. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doi.org/10.1093/icon/moz084>

25. International Peace Academy. *Strengthening Iraqi Governance: The Role of Constitution-Making*. – New York: IPA, 2004. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/publications/strengthening_iraqi_governance.pdf

СУРОГАТНЕ МАТЕРИНСТВО В СИСТЕМІ РЕПРОДУКТИВНИХ ПРАВ

ОРТИНСЬКА Н. В. - д. ю. н., професорка, професорка кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID : orcid.org/0000-0002-5061-5340

УДК 340.12

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.2>

У статті досліджено права четвертого покоління, які завдячують розвитку медицини, біотехнологіям та стрімкому розвитку науки загалом. Права людини постійно розвиваються та вдосконалюються у зв'язку з невинним розвитком людства, яке завдяки сучасним технологіям відкриває нові перспективи. Завдяки цьому ті, хто не мали можливості стати батьками, здатні відчувати радість батьківства біологічно рідної дитини. Констатовано, що до четвертого покоління прав людини входять соматичні права, які відповідають на виклики XXI століття, – це право на зміну статі, клонування, трансплантацію органів та тканин, репродуктивні права, евтаназію та ін. Акцентовано, що безпліддя є не новою проблемою для людства. Наголошено, що до традиційних проблем безпліддя сучасний світ додає ще більше факторів, які впливають на репродуктивне здоров'я сучасної людини. Окрім наявних екологічних проблем, на здоров'ї людей репродуктивного віку негативно позначився COVID-19. Повномасштабне вторгнення та війна на території України впливає на фізичне та психологічне здоров'я кожного українця, звісно, що від цього страждають і репродуктивні функції. Доведено, що, враховуючи багатоаспектність сурогатного материнства, а особливо комерційного, а також те, що в Україні іноземці також можуть брати участь у ньому, нагальним є вдосконалення законодавства, а тому акцентовано особливу увагу на гострій необхідності удосконалення законодавства та потреби в єдиному нормативно-правовому акті, який би

комплексно врегулював усі аспекти сурогатного материнства, враховуючи найкращі інтереси дитини, що народжена за його допомогою.

Ключові слова: репродуктивні права, права людини, права людини четвертого покоління, соматичні права людини, сурогатне материнство, комерційне сурогатне материнство.

Постановка проблеми

Права людини постійно розвиваються та удосконалюються у зв'язку із невинним розвитком людства, яке завдяки сучасним технологіям відкриває нові можливості. Перше покоління прав людини було присвячено ідеї права на життя, рівності, права на справедливий суд, свободу совісті та свободу думки, що стало наріжним каменем для подальших трансформаційних процесів. То вже у сьогоденні доцільно виділити права четвертого покоління, які завдячують розвитку медицини, біотехнологіям та стрімкому розвитку науки загалом. Так, люди, які не мали можливості стати батьками, здатні відчувати радість батьківства біологічно рідної дитини.

До четвертого покоління прав людини входять соматичні права, які відповідають на виклики XXI століття, – це право на зміну статі, клонування, трансплантацію органів та тканин, репродуктивні права, евтаназію та ін.

Мета дослідження – проаналізувати сурогатне материнство в системі сурогатних прав.

**Аналіз останніх досліджень
та публікацій**

Проблематику сурогатного материнства досліджували А. Вознюк, О. Гриньків, О. Григоренко, М. Коваленко, О. Мірошніченко, Р. Майданник, Я. Марко, Ю. Коренга, Я. Кокір, Н. Квіт.

Виклад основних положень

Безпліддя є не новою проблемою для людства. Я. Кокір, досліджуючи репродуктивні права людини на дисертаційному рівні, висновувала, що існує три етапи становлення та розвитку репродуктивних прав. Вона визначала перший етап, що бере свій початок від стародавніх часів і закінчуючи другою половиною XX ст. Другим етапом дослідниця визначає міжнародне визнання репродуктивних прав, що відбулося в другій половині XX ст., і вже третій етап триває з кінця XX століття до сьогодні. У цей час репродуктивні права закріплюються в національному законодавстві багатьох цивілізованих країн. На цьому етапі чимало країн світу не лише включають репродуктивні права в окремі положення своїх кодексів і законів, але також приймають спеціальні закони, присвячені таким правам. Підґрунтям для об'єктивації репродуктивних прав є такі принципи: заборона примусової стерилізації та кастрації, гарантування рівного доступу чоловіків та жінок до медичних послуг і статевої освіти, встановлення вимог щодо доступу до законного абортів, пренатальний вибір статі дитини, регулювання питань штучного запліднення та сурогатного материнства, запобігання та протидія сексуальному насильству та домашньому насильству [1, с. 182].

Однак до традиційних проблем безпліддя сучасний світ додає ще більше факторів, які впливають на репродуктивне здоров'я сучасної людини. Окрім наявних екологічних проблем, на здоров'ї людей репродуктивного віку негативно позначився COVID-19. Повномасштабне вторгнення та війна на території України впливає на фізичне та психологічне здоров'я кожного українця, звісно, що від цього страждають і репродуктивні функції.

Наша країна входить до складу тих, у яких сурогатне материнство є дозволеним.

Цивільний кодекс України в п. 7 ст. 281 передбачає, що «повнолітні жінка або чоловік мають право за медичними показаннями на проведення щодо них лікувальних програм допоміжних репродуктивних технологій згідно з порядком та умовами, встановленими законодавством» [2]. Сімейний кодекс України також ч. 2 ст. 123 визначає, що «у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком та жінкою) у результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, батьками дитини є подружжя» [3]. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 року «Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні» [4] передбачає показання, які дозволяють використовувати цей вид ДРТ.

У зв'язку з тим, що сурогатне материнство потребує законодавчого удосконалення та комплексного регулювання, постає низка проблемних аспектів, яка потребує ґрунтовного аналізу. Г. Гофельд зазначає, «що сьогодні удосконалення чинного законодавства України в частині договору про сурогатне материнство є вимогою часу. Визначення на рівні нормативно-правового акту сутності договору про сурогатне материнство, його істотних умов, прав та обов'язків сторін та їх відповідальності буде запорукою захисту прав таких сторін та головне – захисту прав дитини» [5, с. 97].

Особлива увага науковців присвячена проблематиці сурогатного материнства та торгівлі людьми, адже це одна з найгостріших загроз, що існує сьогодні. А. Політова акцентує увагу на тому, що договір про сурогатне материнство не може забезпечити його реальне виконання. Дослідниця пропонує «закріпити заборону сурогатній матері отримувати від біологічних батьків кошти за те, що вона виносила і народила дитину. Така норма позбавить діток ще однієї можливості займатися торгівлею дітьми. Оскільки усиновлення (удочеріння) здійснюється стосовно лише неповнолітньої (малолітньої) людини, то вербування, переміщення, переховування, передача або одержання з метою усиновлення (удочеріння) з метою наживи не може кваліфікуватися за ч.1 ст. 149 КК

України, а тільки за ч. 2 чи ч. 3 цієї статті» [6]. Натомість більшість науковців обстоюють позицію, що необхідним є укладення договору про сурогатне материнство для можливості врегулювання цих правовідносин.

Дослідниця сурогатного материнства Е. Костик акцентує, що «головні ознаки, які не передбачають склад злочину «Торгівля людьми» учасниками програми сурогатного материнства:

1. Предмет договору – дії сурогатної матері, які полягають у наданні медичної послуги лікування безпліддя для потенційних батьків.

2. Такі дії виконуються з біоматеріалу батьків – замовників, тобто генетичної спорідненості між сурогатною матір'ю та дитиною немає (гестаційне сурогатне материнство).

3. Оскільки правовідносини у сфері сурогатного материнства є договірними, суб'єкти вступають у цю програму на засадах добровільності, свободи вибору, власного волевиявлення.

4. У разі комерційного виду сурогатного материнства здійснюється грошова компенсація за надані послуги та покриття витрат, передбачених у договорі про сурогатне материнство.

5. Дитина, народжена в результаті застосування програми сурогатного материнства, передається потенційним (генетичним) батькам за згодою сурогатної матері як особи, яка надала медичну послугу» [7, с. 129].

Продовжуючи аналізувати сурогатне материнство та проблему торгівлі людьми, погоджуємося також із дослідниками, які узагальнили певні критерії, що відмежовують сурогатне материнство від торгівлі людьми, зазначаючи, що «основними умовами, що забезпечують законність сурогатного материнства, є: 1) наявність медичних показань до процедури; 2) документальне оформлення всіх необхідних документів, передусім договору між сурогатною матір'ю та замовниками, який відповідає чинному законодавству; 3) генетичний зв'язок дитини з принаймні одним із батьків-замовників; 4) відсутність генетичного зв'язку між сурогатною матір'ю та дитиною; 5) повна добровільність участі сурогатної матері» [8, с. 587].

М. Коваленко ґрунтовно піддає аналізу договір сурогатного материнства, висновуючи, що «цілком доречним є віднесення договору про сурогатне материнство до змішаних цивільно-правових договорів, оскільки він поєднує в собі елементи різних видів зобов'язань, зокрема договору про надання послуг, підяду, медичного обслуговування. Його особливість полягає в багатокомпонентності правовідносин: з одного боку, він регулює надання послуг з виношування дитини, з іншого – містить положення, пов'язані з медичним втручанням (екстракорпоральне запліднення, контроль за перебігом вагітності тощо), фінансовою компенсацією витрат, а також майбутнім переданням новонародженої дитини замовникам. Такий договір виходить за межі традиційної договірної моделі, оскільки зачіпає особисті немайнові права, біоетичні аспекти, права дитини та репродуктивні права жінки, що потребує особливого правового регулювання і виключає можливість його жорсткої кваліфікації як договору лише одного виду» [9, с. 277]. Враховуючи багатоаспектність сурогатного материнства, а особливо комерційного, а також те, що в Україні іноземці також можуть брати участь у ньому, нагальним є вдосконалення законодавства, що здатне було б забезпечити найкращі інтереси дитини.

Висновки

У статті проаналізовано сурогатне материнство як соматичне право людини четвертого покоління, що є наслідком технологічного прогресу та досягненням біомедицини. Констатовано, що сурогатне материнство несе в собі ризики торгівлі людьми. Акцентовано особливу увагу на гострій необхідності вдосконалення законодавства та потребі в єдиному нормативно-правовому акті, який би комплексно врегулював усі аспекти сурогатного материнства, враховуючи найкращі інтереси дитини, що народжена за його допомогою.

Література

1. Кокір Я. В. Репродуктивні права людини: загальнотеоретична характеристика : дис. ... д-ра філософії : 081 «Право» / Львівський національний університет імені Івана Франка.

Львів, 2025. 225 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2025/04/diss_Kokir.pdf.

2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.

3. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.

4. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787. Міністерство охорони здоров'я України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13#Text>.

5. Гофельд Г. С. Окремі аспекти укладення договору сурогатного материнства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. №7. С. 94-97. URL: http://lsej.org.ua/7_2024/22.pdf.

6. Політова А. С. Торгівля людьми та сурогатне материнство: актуальні питання кваліфікації. *Протидія кіберзлочинності та торгівлі людьми : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Харків, 27 травня 2020 року). URL: https://univd.edu.ua/general-publishing/konf/27_05_2020/pdf/35.pdf.

7. Костик Е. Р. Правова природа договору про сурогатне материнство. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2022. Вип. 71. С. 125-130. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/08/21.pdf>.

8. Вознюк А. А., Гриньків О. О., Ёрменчук О. П. Сурогатне материнство та торгівля людьми: критерії відмежування та підстави кримінальної відповідальності. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2025. Вип. № 01. С. 583-589. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/99.pdf>.

9. Коваленко М. С. Договірне регулювання сурогатного материнства у праві України та країн ЄС: порівняльний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025. С. 275-280. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/05/42.pdf>.

Ortynska Natalia

Ph.D. Professor; Professor of the Department theories of law and constitutionalism Psychology and Innovative Education of the National University Lviv Polytechnic University, Lviv

SURROGACY IN THE SYSTEM OF REPRODUCTIVE RIGHTS

The article examines the rights of the fourth generation, which are due to the development of medicine, biotechnology and the rapid development of science in general. Human rights are constantly developing and improving in connection with the relentless development of humanity, which, thanks to modern technologies, opens up new prospects. Thanks to this, those who did not have the opportunity to become parents are able to experience the joy of parenthood of a biologically native child. It is stated that the fourth generation of human rights includes somatic rights that respond to the challenges of the 21st century, such as the right to change sex, cloning, organ and tissue transplantation, reproductive rights, euthanasia, etc. It is emphasized that infertility is not a new problem for humanity; since biblical times, there have been references to married couples seeking help from a stranger to give birth to a child. It is emphasized that the modern world has added even more factors that affect the reproductive health of modern man to the traditional problems of infertility. In addition to existing environmental problems, COVID-19 has negatively affected the health of people of reproductive age. The full-scale invasion and war on the territory of Ukraine affect the physical and psychological health of every Ukrainian, of course, reproductive functions also suffer from this. It is proven that, given the multifaceted nature of surrogacy, especially commercial surrogacy, and the fact that foreigners can also participate in it in Ukraine, it is urgent to improve legislation, and therefore special attention is focused on the urgent need to improve legislation and the need for a single regulatory legal act that would comprehensively regulate all aspects of surrogacy, taking into account the best interests of the child born with its help.

Keywords: reproductive rights, human rights, fourth-generation human rights, somatic human rights, surrogacy, commercial surrogacy.

КОНСТИТУЦІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

**СОЛОХА Максим Миколайович - аспірант кафедри конституційного права
України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-9356-6272>

УДК: [342.4:323.1]:340.12

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.3>

Стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню конституційної ідентичності та її співвідношенню з національною ідентичністю в європейському та вітчизняному контекстах. У роботі проаналізовано та систематизовано наукові підходи до змісту й функцій відповідних концептів. Обґрунтовано, що національна ідентичність є багатовимірним феноменом, що поєднує когнітивне усвідомлення та емоційну прихильність до нації як спільноти, ґрунтуючись на поєднанні етнічних і політичних маркерів.

На цій підставі запропоновано дефініцію «конституційної ідентичності» як комплексного та динамічного правового явища, що виражає сукупність фундаментальних принципів та цінностей, закріплених у тексті установчого акту (конституції) та розвинутих у конституційній юриспруденції. Вона формується установчою владою та відображає її колективну ідентичність як первинного конституційного суб'єкта, доповнюється новими нормативними орієнтирами та відтворюється в конституційній юриспруденції.

Автор у роботі дійшов висновку, що конституційна ідентичність є похідною від національної, яка, виступаючи підґрунтям для конституційного творення та внесення змін до конституції, є специфічною колективною ідентичністю установчої влади як первинного конституційного суб'єкта. Конституційна ідентичність є її юридично-нормативною проекцією. Вони не є тотожними, проте перебувають у постійному взаємозв'язку та взаємовпливі.

Ключові слова: конституційна ідентичність, національна ідентичність, стаття 4(2) ДЕС, ідентичність, нація, конституція, конституційні цінності, установча влада, конституційний плюралізм, Право ЄС, національне право.

Постановка проблеми

Стратегічний курс України на набуття членства в Європейському Союзі актуалізує усвідомлення та доктринальне осмислення конституційної ідентичності. У процесі євроінтеграції національний правопорядок неминує зіткнутися з необхідністю співвіднесення власних конституційних цінностей із правом Європейського Союзу та практикою його інституцій. У цьому разі концепцію конституційної ідентичності, цілком ймовірно, буде використовувати й Конституційний Суд України. Водночас відсутність усталеної дефініції конституційної ідентичності в правовій доктрині створює ризик її неоднозначного застосування, що може призвести як до конструктивного використання, так і до спотворення самої ідеї. Це зумовлює необхідність системного дослідження різноманіття підходів до конституційної ідентичності та з'ясування її співвідношення з національною ідентичністю в європейському та вітчизняному правових контекстах.

Стан наукової розробки проблеми

Поняття конституційної ідентичності привертає значну увагу закордонних дослідників, особливо в контексті пошуку меж вза-

емодії національних конституційних систем із правом Європейського Союзу. Вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробили Гарі Джекобсон, Міхель Розенфельд, Моніка Ползін, Хосе Луїс Марті, Лауріанн Алезар, Крішта Ковач та Тімеа Дріноці. Серед вітчизняних науковців до дослідження цієї проблематики зверталися Юрій Барабаш, Михайло Савчин, Віктор Колісник, Григорій Берченко, Тетяна Слінько, Віталій Ковальчук, Ольга Никорак та інші.

Метою дослідження є здійснення комплексного теоретико-правового дослідження концептів конституційної та національної ідентичностей, розгляд і систематизація наукових підходів до їхнього розуміння у вітчизняному та європейському правових дискурсах, а також виявлення та критичне осмислення їхнього співвідношення та взаємозв'язку.

Виклад основного матеріалу

У європейській конституційній практиці терміни «конституційна ідентичність» і «національна ідентичність» часто використовуються як синоніми.

З одного боку, деякі Генеральні адвокати Суду Європейського Союзу (далі – Суд справедливості, Європейський суд) застосовують концепт «конституційної ідентичності» для визначення того, що захищається статтею 4(2) Договору про Європейський Союз (далі – ДЄС), хоча ця стаття фактично посилається на національні ідентичності держав-членів, притаманні їхнім фундаментальним структурам. З іншого боку, деякі національні конституційні суди, які позиціонують себе як остаточні захисники ідентичності своїх конституцій, звертаються до статті 4(2) ДЄС, щоб обґрунтувати своє право переглядати вторинне законодавство Європейського Союзу (далі – ЄС) на відповідність їхній конституційній ідентичності [1, с. 82].

У зв'язку з цим не є дивним, що в наукових працях також спостерігається сильна тенденція щодо ототожнення національної та конституційної ідентичностей.

Труднощі з визначенням та розмежуванням цих понять виникають насампе-

ред у зв'язку з відсутністю усталеної і загальної для всіх наук дефініції «ідентичності».

Незважаючи на те, що концепт ідентичності сягає часів Платона, навіть зараз він продовжує викликати жваві, а іноді й пристрасні, дебати щодо критеріїв визначення ідентичності, принаймні на особистісному рівні. Більшість суперечок щодо статусу особистості не можна безпосередньо перенести на конституційні питання, хоча, на думку Гарі Джекобсона, конституційним теоретикам було б розумно ретельно їх розглянути [2, с. 363].

Згідно з Енциклопедією сучасної України ідентичність (від лат. *identicus* – однаковий, тотожний) – це рівнозначність, тотожність, однаковість. Цей термін застосовують для позначень, що мають справу з «тим самим» [3]. Однак ідентичність у науковому дискурсі має щонайменше два основні значення, які відображають різні аспекти її змісту. По-перше, як уже зазначено, ідентичність розуміється як однаковість, тобто як тотожність певного суб'єкта самому собі чи його відповідність визначеним характеристикам. По-друге, ідентичність трактується як самотність, що передбачає унікальність і відмінність індивіда чи спільноти, їхнє неповторне поєднання рис, яке дозволяє відмежувати себе від інших.

Водночас концепція ідентичності неминуче передбачає зіткнення «я» і «іншого», оскільки процес самовизначення відбувається не ізольовано, а в постійному співвіднесенні з навколишнім світом. Усвідомлення власної ідентичності завжди пов'язане з відмежуванням від «іншого», адже саме через протиставлення, порівняння та взаємодію відбувається формування самосприйняття. Таким чином, ідентичність постає як динамічний процес, у якому поєднуються елементи тотожності та самотності, що проявляються в безперервному діалозі між індивідом і його соціальним чи культурним оточенням.

Френсіс Фукуяма також наголошує на цих двох аспектах єдиного феномену, стверджуючи, що, окрім використання ідентичності для інтеграції і об'єднання, ідентичність може бути використана для того, щоб сіяти ворожнечу [4, с. 72].

У теорії сформувалися три ключові підходи до розуміння ідентичності: філософський, психологічний та соціологічний. Кожен з них пропонує різний погляд на вивчення ідентичності, висвітлюючи її складності та нюанси [5, с. 40].

За своїм змістом соціальну ідентичність, у свою чергу, можна поділити на етнічну, національну, державну, культурну, гендерну, релігійну, громадянську тощо [5, с. 43].

В умовах сучасних глобалізаційних процесів, що супроводжуються культурною взаємодією та формуванням мультикультурних суспільств, дослідження національної ідентичності набуває особливої актуальності [5, с. 43-44].

Національна ідентичність передбачає як когнітивне усвідомлення, так і емоційну прихильність до нації. Відповідно до цієї тези національна ідентичність визначається як суб'єктивне або внутрішнє відчуття приналежності до нації і вимірюється за допомогою питань, які зазвичай оцінюють емоційний зв'язок із нацією та когнітивне відчуття приналежності [6].

Принаймні з другої половини минулого століття нація як наукова проблема чи не найуживаніше і водночас найбільш дискусійне питання світової соціогуманітаристики [7, с. 49].

Феномен нації у вітчизняній, європейській та світовій науці має тривалу й плідну дослідницьку історію. Вивчення нації, відповідно з усталеною в науці традицією, здійснюється з позицій «етнічної» («примордіалістської» або первинної) чи «політичної» («конструктивістської» або модерністської) парадигм. Примордіалісти на підставі об'єктивних ознак, притаманних нації, таких як: спільне походження, територія, релігія, культура, мова, расовий тип, психічний склад, світогляд тощо, загалом вважають, що нація як соціальна спільнота існує впродовж тривалого історичного періоду. Тоді як для конструктивістів нація як модерне й політичне явище, є результатом «конструювання» суспільства інтелектуальною елітою шляхом популяризації ідей його єдності, спільних інтересів, спільної відповідальності та рівності усіх перед єдиним законодавством [7, с. 52]. Отже, дискусія про

націоналізм і національну ідентичність здебільшого точиться навколо цих двох фундаментальних підходів.

Трі Віндрі підкреслює, що незалежно від того, чи є національна ідентичність результатом сучасної соціально-економічної політичної динаміки, чи переважно базується на етнолінгвістичних та культурних спільнотах, найважливішим аспектом, який варто зазначити, коли йдеться про прив'язаність до неї, є те, що національна ідентичність базується на аргументі Бенедикта Андерсона про те, що вона «уявна». Це означає, що ідея прив'язаності до певної національної ідентичності виникає в уявній сфері. Люди в одній країні або національній державі вважають, що вони є частиною певної країни або національної держави. І вони відчують зв'язок з однією спільнотою, не обов'язково знаючи всіх членів цієї спільноти, але водночас зберігаючи сильне відчуття приналежності [8, с. 81-82].

Науковиця доводить, що національна ідентичність також залежить від походження людей та того, як вони сприймають саму національну ідентичність. Це сприйняття є динамічним, оскільки на нього впливає взаємодія та досвід людей у їхньому оточенні: політично, соціально та економічно, чи то на інституційному, чи на особистому рівні [8, с. 84]. Подібної думки дотримуються й Лаура Ван Беркель, Людвін Моліна та Сахана Мукерджі: «...концепції національної ідентичності не є статичними та інертними, натомість вони формуються соціокультурним контекстом...» [9, с. 363].

Ентоні Сміт сформулював п'ять ключових рис національної ідентичності: 1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; 5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території [10, с. 23].

Учений розглядає національну ідентичність та націю як складні конструкції, що складаються з багатьох взаємопов'язаних компонентів: етнічних, культурних, територіальних, економічних та політико-юридичних [10, с. 24-25].

Даніель Габріельссон, Андреа Боман і Мікаель Хьєрм наголошують, що нація зазвичай стосується групи людей, що мають спільні культурні риси та певну територію, яку члени вважають домівкою. Отже, національна ідентичність – це те, як люди сприймають себе як частину цієї групи, відчувачи емоційний зв'язок і дотримуючись переконань щодо того, що означає належати до цієї нації. Таким чином, національна ідентичність як «спосіб мислення» – це спосіб представлення або концептуалізації своєї нації, який може набувати різних форм [11, с. 3].

У своєму дослідженні науковці спираються на розмежування між недобровільною та добровільною національними ідентичностями. Недобровільна національна ідентичність підкреслює притаманні їй характеристики та вважає спільне походження та глибоко вкорінені культурні маркери важливими для справжнього національного членства. Добровільна ідентичність ґрунтується на спільних цінностях та правових зобов'язаннях, критеріях, які є необов'язковими, а отже, більш доступними [11, с. 3].

Подібної точки зору дотримуються Світлана Денисюк та Ярослав Фокін, наполягаючи, що, як правило, під національною ідентичністю мають на увазі сприйняття індивідом своєї приналежності до соціуму, у якій люди об'єднані спільним громадянством. Безумовно, у цьому випадку впливають такі чинники: мова, історія, культурна й історична пам'ять, традиції, спільна територія, економіка, законодавство, певна політична система тощо. Отже, можна стверджувати, що національна ідентичність ґрунтується на близькості індивіда до нації на основі емоційного контакту та наслідування громадянами спільних цінностей і традицій. При цьому національна ідентичність є стійким та одночасно динамічним феноменом, тому на неї можна впливати і певним чином скеровувати [12, с. 20-21].

Монтсеррат Гібернау вказує, що національна ідентичність ґрунтується на відчутті приналежності до певної нації, наділеної власними символами, традиціями, священними місцями, церемоніями, героями, історією, культурою та територією [13, с. 658].

Цян Лю та Девід Тернер відмічають, що національна ідентичність стосується отождолення громадян країни з історичними та культурними традиціями власної країни, моральними цінностями, ідеалами, переконаннями, національним суверенітетом тощо. Вона проявляється в тому, що окремі особи або групи вважають, що вони належать до країни як політичної спільноти [14, с. 1080].

Наталі Гайніх зазначає, що національна ідентичність, зазвичай, історично конструюється, але тим не менш, вона символізується прапором і гімном, матеріалізується адміністративними актами та матеріальними кордонами, є об'єктом емоційних проєкцій, які змушують людей говорити, діяти і навіть іноді боротися [15].

Ганс Леден убачає в національній ідентичності специфічну національну форму згуртованості. Ця згуртованість може мати широкий спектр змісту. Дві запропоновані основні категорії – це «громадянська» та «етнічна» форми національної ідентичності. Громадянська ідентичність характеризується політичними цінностями, такими як: свобода, верховенство права та демократія. Національна ідентичність, що вкорінюється в етнічному націоналізмі, навпаки, висвітлює ідентичність як вираз спільного походження. Ця ідентичність, по суті, може бути досягнута лише тими, хто демонструє типові риси відповідної етнічної групи з точки зору зовнішності, кровної спорідненості чи релігії. Насправді, продовжує науковець, держави демонструють змішані форми національних ідентичностей, засновані на громадянській та етнічній приналежності [16, с. 121-122].

Тімеа Дріноці у своїй роботі розглядає національну ідентичність як «колективну ідентичність конституційного суб'єкта». Вона розглядається як ідентичність, яка проявляється як основа для процесів конституційотворення та внесення змін до конституції, і як така, вона вкорінюється в тих звичаях та досвіді політичної спільноти, включаючи, наприклад, національності та релігійні, культурні та мовні міркування, які установча влада або влада, що вносить зміни до конституції, у певний момент істо-

рії вважає важливим конституціоналізувати. Ця національна ідентичність бере свій початок у різних «ідентичностях» і формується свідомими та підсвідомими компонентами, які створюють приналежність, зв'язки та зобов'язання перед певною спільнотою, і як така, вона є психологічним та соціологічним явищем [17, с. 117-118].

Національна ідентичність уже давно ви-йшла за межі виключно доктринальної категорії, знайшовши своє закріплення в праві ЄС, зокрема у статті 4(2) ДЄС.

Стаття 4(2) ДЄС зобов'язує ЄС поважати рівність держав-членів перед договорами, а також їхню національну ідентичність, властиву їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам, включаючи регіональне та місцеве самоврядування.

Ця «клаузула ідентичності» вперше була введена Маастрихтським договором 1992 року, хоча й у більш стислому вигляді: «Союз поважає національну ідентичність своїх держав-членів, системи управління яких ґрунтуються на принципах демократії». Згадка про демократію була виключена в 1997 році, коли Амстердамський договір змінив клаузулу ідентичності, сформулювавши її в статті 6(3) так: «Союз поважає національну ідентичність своїх держав-членів».

Варто нагадати, що національна ідентичність також згадується в абзаці 3 преамбули Хартії основоположних прав Європейського Союзу 2000 року та в абзаці 4 преамбули Договору про запровадження конституції для Європи 2004 року.

В українському законодавстві також містяться згадки національної ідентичності. Відповідно до Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», який був прийнятий під час повномасштабного вторгнення РФ, українська національна ідентичність – це стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями [18].

Попри наявність окремих політичних атрибутів, наведене визначення все ж переважно орієнтоване на етнічний підхід до розуміння національної ідентичності. Водночас практика Суду справедливості та доктринальні напрацювання науковців свідчать про те, що національна ідентичність, закріплена в праві ЄС, насамперед уособлює повагу до політичних особливостей держав-членів, зокрема до їхніх конституційних структур, принципів державного устрою та основоположних демократичних цінностей.

Разом із тим у сучасному правовому дискурсі формується ще одне поняття, тісно пов'язане з національною ідентичністю, – конституційна ідентичність. Подальший аналіз буде присвячено саме розгляду наукових позицій щодо цієї категорії.

Першим дослідженням конституційної ідентичності майже сто років. У 1928 році це поняття використовували антидемократичні конституційні юристи Карл Шмітт та Карл Більфінгер у своїх різних теоріях обґрунтування неявних (конституційних) обмежень на внесення змін до Веймарської конституції [19, с. 411].

В Україні як на теоретичних, так і практичних просторах концепція конституційної ідентичності загалом є маловивченою. Ця теза підтверджується тим, що Конституційний Суд України термін «конституційна ідентичність» вперше використав у рішенні від 14 липня 2021 року №1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

Можна виокремити два основні підходи до розуміння конституційної ідентичності: широкий і вузький. У першому випадку йдеться про сталість певних принципів, інститутів і традицій, що втілюються на нормативному і правозастосовному (судовому) рівнях, у юридичних звичаях і практиці реалізації конституції. У другому випадку йдеться про наявність незмінюваних положень конституції, що поєднується із судовим контролем за змінами до конституції (внутрішній аспект), а також конституцій-

ним контролем положень права ЄС (зовнішній аспект) [4, с. 82-83].

Представниками широкого розуміння конституційної ідентичності можна вважати таких класиків наукової думки, як Гарі Джекобсон та Міхель Розенфельд [4, с. 74].

У вітчизняній науці існують різні підходи до інтерпретації самого змісту поняття «конституційної ідентичності». Позиції провідних конституціоналістів розійшлися: Юрій Барабаш використовує концепцію конституційної ідентичності у вузькому значенні, тоді як Михайло Савчин, відповідно, в широкому її розумінні [4, с. 72].

Гарі Джекобсон висуває аргумент, що існують атрибути конституції, які дозволяють нам ідентифікувати її як таку, і що існує діалогічний процес формування ідентичності, який дозволяє нам визначити специфічну ідентичність будь-якої даної конституції. Репрезентуючи поєднання прагнень та зобов'язань, що виражають минуле нації, конституційна ідентичність також розвивається в поточній політичній та інтерпретаційній діяльності, що відбувається в судах, законодавчих органах та інших публічних і приватних сферах [2, с. 361].

Науковець стверджує, що конституція набуває ідентичності через досвід, що її ідентичність не існує ні як окремий об'єкт винаходу, ні як міцно закореніла сутність, вбудована в культуру суспільства, яку потрібно лише відкрити [2, с. 363]. Хоча безперервність і стабільність є критично важливими для будь-якого послідовного розуміння конституційної ідентичності, такими ж є і зміни. Конституційна ідентичність найкраще досягається в рамках діалогічної або транзакційної операції, у якій усі елементи, включаючи саму ідентичність, принаймні потенційно модифікуються через їхню взаємодію один з одним [2, с. 394-395].

Дослідивши концептуальні можливості конституційної ідентичності, Гарі Джекобсон дійшов висновку, що вона може містити елементи, які суперечать домінантному суспільному устрою, у межах якого вона діє. Прикладом є індійський секуляризм, який спочатку був задуманий як інструмент трансформації – засіб кинути виклик усталеним суспільним практикам та спря-

мувати розвиток країни до демократичного способу життя, заснованого на рівності [2, с. 379-380]. Ірландська конституційна ідентичність, у свою чергу, має збережувальну місію, що відрізняється від її аналога в Індії [2, с. 386].

Хосе Луїс Марті констатує, що в більшості наукових праць та судових рішень поняття «конституційна ідентичність» має кілька значень, які переплітаються між собою і не розрізняються, але їх можна переформулювати відповідно до основного розмежування між двома різними ідеями конституційної ідентичності: ідентичністю конституції та ідентичністю народу [20, с. 18].

Науковець зазначає, що ідентичність конституції зазвичай асоціюється з набором цінностей та принципів, які вважаються суттєвими або визначальними для конституційної норми. Друга загальна ідея конституційної ідентичності пов'язана з ідентичністю самого народу [20, с. 34].

Михайло Савчин підкреслює, що в основі національної конституційної ідентичності лежить ідея політичної нації як єдності громадян конкретної держави. Національну конституційну ідентичність складають такі основні елементи: а) національна конституційна культура і доктрина; б) правовий стиль ухвалення юридичних рішень; в) система судового конституційного контролю; г) інституційний дизайн: горизонтальний і вертикальний поділ влади; д) вибори та контроль над владою [21, с. 37].

Ольга Никорак вважає, що конституційна ідентичність – це комплекс особливостей конституційного ладу та конституційних цінностей певної держави, які водночас об'єднують громадян в одну спільноту (народ, націю) та відрізняють цю державу (а також народ, націю) від інших держав, міжнародних і регіональних організацій, народів світу. Таким чином, конституційна ідентичність – комплексне поняття, яке, тим не менше, найбільш тяжіє до специфічного різновиду колективної (групової) ідентичності [22, с. 137-138].

На думку Лауріанн Алезар, конституційна ідентичність – це ідентичність конституційного права, яка походить з інших ідентичностей. Конституційна ідентичність

постає як сконструйоване явище насамперед установчою владою, а ще частіше – конституційними судами. Формування конституційної ідентичності відбувається на двох рівнях. По-перше, установча влада, ухвалюючи текст конституції, здійснює первинний вибір між різними ідентичностями, закладаючи засади того, що вважається фундаментальним для правопорядку. По-друге, конституційні суди, виступаючи охоронцями Основного Закону, не лише відтворюють цей вибір, але й можуть інтерпретувати конституційні положення, орієнтуючись на внутрішні настанови самої конституції [23, с. 60-64, 74].

Віталій Ковальчук наполягає, що конституція як установчий акт народу є основним джерелом конституційної ідентичності. Вона є актом вираження волі народу та механізмом контролю влади. Конституція нерозривно пов'язана з культурою та традиціями народу (нації), а тому виражає його мрії та прагнення. У цьому контексті конституційну ідентичність можна вважати особливою колективною ідентичністю нації, що виражена чи сформована конституцією. Вона уособлює найбільш значущі, незмінні положення, які виражають «дух» конституції [24, с. 41-42].

Однак, як зауважує науковець, конституція як основне джерело конституційної ідентичності виражає не лише усталені традиції та культуру народу, а й універсальні цінності конституціоналізму. Отже, базовим елементом конституційної ідентичності є цінності. Конституційна ідентичність формується як з національних, так і універсальних цінностей [24, с. 41-42].

Тімеа Дріноці наголошує на тому, що найбільш переконливим носієм конституційної ідентичності є сама конституція: виходячи з регіональної європейської юриспруденції та доктринальних праць, «конституційна ідентичність» у правовому контексті є «ідентичністю конституції». У цьому контексті ідентичність конституції знаходиться серед положень конституційних текстів та пов'язаної з ними юриспруденції, які спеціально та виключно характеризують статус, що був сформований під час процесу конституцієтворення та сформований фор-

мальними або неформальними конституційними поправками [17, с. 129].

Крішта Ковач розглядає конституційну ідентичність як соціально сконструйоване нормативне поняття, що ґрунтується на тексті демократичної конституції та виникає в результаті діалогічного процесу демократичних інституцій. У цьому сенсі вона не є доінституційною; натомість вона є результатом демократичних інституційних структур та процедур [25, с. 176].

Моніка Ползін акцентує на тісній пов'язаності концепту конституційної ідентичності з конституцією певної держави. Воно, на її думку, загалом стосується або сформованої ідентичності «я» стосовно конституції, або ідентичності самої конституції [26, с. 1596-1597].

У своїй статті науковиця припускає, що конституційна ідентичність може бути зрозуміла лише як абстрактне, сконструйоване, а отже, певною мірою уявне, спрощене та фіктивне – конкретне розуміння народом або нацією себе самого у зв'язку зі своєю конституцією, іншими словами, як пов'язана з конституцією, сконструйована, колективна самоідентичність [26, с. 1599].

Віктор Колісник, Григорій Берченко та Тетяна Слінько, інтерпретуючи у своїй роботі конституційну ідентичність у вузькому розумінні, вважають її втіленням установчої влади. Вони вказують, що вочевидь саме установча влада і призначена ідентичність конституції створювати або змінювати [4, с. 83]. При цьому науковці звертають увагу на те, що зв'язок конституційної ідентичності із концептом установчої влади можливий як за умови широкого, так і вузького підходів до конституційної ідентичності [4, с. 75].

Як уже зазначалося на початку роботи, у теорії та практиці звичним є взаємозамінне використання термінів «національна ідентичність» та «конституційна ідентичність».

Насправді поняття «національної ідентичності» почало формуватися між XVII та XVIII століттями, що збігається з розвитком держави та встановленням зв'язків між громадянами. Конституційна ідентичність, навпаки, є відносно новим поняттям і пов'язана з процесами на рівні спільнот.

Саме тому основні дебати щодо змісту цього терміну почалися, по суті, з підписанням Маастрихтського договору. Насправді ратифікація цього документа спричинила певну юрідифікацію терміна, що призвело до того, що, оскільки йдеться про правову категорію, він став об'єктом аналізу юридичних наук [27, с. 12].

У зв'язку з цим, не є дивним те, що зустрічаються й критики такого ототожнення. Хосе Луїс Марті стверджує, що конституційна ідентичність народу відрізняється від його національної ідентичності [20, с. 24].

Ельке Клутс вважає, що саме Лісабонська поправка спонукає науковців зробити висновок, що початкове посилання цього положення на національну ідентичність було «*de facto*» перетворене на посилання на конституційну ідентичність. Проте, на її думку, це є концептуальним стрибком, який потребує обґрунтування, і такого обґрунтування не наводить більшість науковців, що захищають цю позицію [1, с. 81].

Науковиця підкреслює, що в той час як зобов'язання ЄС зважати на національну ідентичність ґрунтується на ліберальній турботі про поважне ставлення до членів багатонаціональної політичної спільноти, зацікавленість конституційних судів у конституційній ідентичності спирається на особливе розуміння суверенітету. Іншими словами, вимоги поваги до національної та конституційної ідентичності зумовлені різними теоретичними наративами [1, с. 80].

Ще Аристотель наполягав, щоб ми розрізняли фізичну ідентичність держави від її реальної ідентичності. Таким чином, «ідентичність поліса не визначається його стінами», натомість вона визначається його конституцією, яка для Аристотеля стосується конкретного розподілу посад у полісі, а також конкретної мети, до якої прагне громада. Коли ця мета змінюється або коли ці посади розподіляються по-іншому, конституція вже не та сама, й ідентичність держави також трансформується [2, с. 364-365].

Цей підхід до ідентичності можна назвати «глибоко конститутивним», оскільки він відображає розуміння конституції як основи правових, так і соціальних відносин у межах державного устрою. Більш всеосяжне арис-

тотелівське розуміння конституції охоплює багато чинників, які зазвичай у сучасних умовах вважаються позаконституційними, що в Аристотеля пояснює прямий зв'язок між національною та конституційною ідентичностями [2, с. 364-365].

Мішель Розенфельд доводить, що будь-яка конституція побудована на парадоксі: вона водночас має дистанціюватися від ідентичностей, які її сформували, та узгоджуватися з ними, щоб залишатися дієздатною. Конституції залежать від формування особливої конституційної ідентичності, яка відрізняється від національної та інших доконституційних чи позаконституційних ідентичностей. Ця ідентичність виникає з напруги, спричиненої самим парадоксом: «ми», що дарує собі конституцію, повинно вміти вийти за межі власного минулого, обмежити деякі свої тенденції, але водночас не відхилятися настільки від своєї вихідної ідентичності, щоб конституція втратила життєздатність [28, с. 10-11].

Отож, за Розенфельдом, національна та конституційна ідентичності є різними, хоча можуть перетинатися й мати спільних носіїв. Конституційна ідентичність формується як у співвідношенні, так і в протиставленні до національної та інших ідентичностей, залишаючись у постійній напрузі з ними [28, с. 12].

Моніка Ползін розглядає конституційну ідентичність у двох взаємопов'язаних вимірах: теоретично-конструйованому та емпірично-реальному. У першому випадку йдеться про «конституційний образ себе», який формується через тлумачення та застосування конституції в рамках її специфічної національної культури. Така ідентичність постає як уявна, спрощена і певною мірою фіктивна конструкція. Водночас реальний аспект конституційної ідентичності полягає в її залежності від національної ідентичності та реальних національних особливостей певної країни. З одного боку, сприйнята національна ідентичність впливає на формування конституційної ідентичності, а з іншого, сама конституція та її авторитетне судове тлумачення здатні впливати на колективну самоідентичність [26, с. 1602-1603]. Таким чином, конституційна та національ-

на ідентичності перебувають у постійному взаємозв'язку і взаємовпливі.

Ольга Никорак зазначає, що складові національної та конституційної ідентичності тісно переплітаються і збігаються хоча б за рівнем важливості. Утім, очевидно, розмежування різниться залежно від змістовного наповнення національної ідентичності: чи йдеться про політичну чи етнічну націю. Національно-етнічна ідентичність може співвідноситись із конституційно-правовим захистом елементів національної ідентичності, що фактично віддзеркалює національні конституційні цінності. Тоді як національно-політична (громадянська) ідентичність включає в себе і конституційну ідентичність. І хоч поняття взаємодоповнюють одне одного, особливо під час використання в контексті міжнародного права, конституційна ідентичність має вужче значення, але водночас і ряд цілком відмінних тлумачень [29, с. 69].

Віталій Ковальчук розмежовує конституційну та національну ідентичності, вказуючи, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку: конституційна ідентичність кореспондує природним елементам національної ідентичності й надає їм юридичної сили. Національна ж ідентичність надає політичній спільноті суверенності, вона визначається цінностями, що надають спільноті мети та унікальності [24, с. 52].

Тімеа Дріноці наполягає на тому, що національна ідентичність як колективна ідентичність конституційного суб'єкта, що передбачає однакові цінності та консенсус, вперше проявляється в акті розробки конституції. У цьому контексті національна ідентичність та конституційна ідентичність не є взаємозамінними. Вони перебувають у зв'язку між собою як передумова-наслідок. Національна ідентичність з'являється в акті розробки конституції та перетікає в текст, таким чином стаючи конституційною ідентичністю. Отже, конституційна ідентичність може підкреслити та зміцнити національну ідентичність, колективну ідентичність конституційного суб'єкта [17, с. 118].

Таким чином, на думку науковиці, оскільки теоретично саме воля народу фор-

мулюється під час процесу створення конституції та виражається конституційною владою, і в результаті записується в текст конституції, ідентичність, викладена в конституції, повинна відображати національну ідентичність [17, с. 120].

Висновки

У теоретичному та практичному дискурсах спостерігається тісний взаємозв'язок понять «конституційна ідентичність» та «національна ідентичність», які часто ототожнюють, попри відмінність їх змістових акцентів. Це пояснюється насамперед відсутністю єдиного універсального визначення ідентичності, багатозначністю цього терміна та його використанням у різних наукових парадигмах: філософській, психологічній і соціологічній.

Національна ідентичність є багатовимірним феноменом, що поєднує когнітивне усвідомлення (раціональне підґрунтя) та емоційну прихильність (ціннісно-емоційну мотивацію) до нації як спільноти. Вона є результатом історичних, культурних і політико-правових процесів та ґрунтується на поєднанні етнічних (походження, мова, релігія, культура, історична пам'ять, традиції, символи, територія як символ «історичної батьківщини») і політичних (громадянство, спільні цінності, конституція і право, державні інститути, національні символи, територія як основа державного суверенітету) маркерів. Національна ідентичність є динамічною категорією, що змінюється під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, поєднує індивідуальну самоідентифікацію з колективними уявленнями про спільну долю та виконує інтеграційно-мобілізаційну функцію.

Національна ідентичність перестала бути лише теоретичним поняттям і отримала юридичне закріплення в праві ЄС, зокрема, статті 4(2) ДЄС. Так звана «клаузула ідентичності» вперше з'явилася ще в Маастрихтському договорі 1992 року та пізніше була уточнена в Амстердамському договорі 1997 року. Також національна ідентичність згадується в абзаці 3 преамбули Хартії основоположних прав Європейського Союзу 2000 року, а також в абзаці 4 преамбули До-

говору про запровадження конституції для Європи 2004 року.

Конституційна ідентичність – це комплексне та динамічне правове явище, що виражає сукупність фундаментальних принципів та цінностей, закріплених у тексті установчого акту (конституції) та розвинутих у конституційній юриспруденції. Вона формується установчою владою та відображає її колективну ідентичність як первинного конституційного суб'єкта, доповнюється новими нормативними орієнтирами та відтворюється в конституційній юриспруденції. Вона забезпечує безперервність правопорядку та його відкритість до змін, інтегрує національні культурно-історичні особливості з універсальними цінностями конституціоналізму й відрізняє певну державу (спільноту) від інших у правовому та політичному вимірах.

Конституційна ідентичність виконує дві взаємопов'язані функції: самозбереження, визначаючи межі допустимих трансформацій правопорядку, розвитку, задаючи вектори для його еволюції.

Отже, національна ідентичність, виступаючи підґрунтям для конституційного творення та внесення змін до конституції, є специфічною колективною ідентичністю установчої влади як первинного конституційного суб'єкта. Конституційна ідентичність, у свою чергу, є похідною від національної. Вона спирається на неї, але водночас трансформує її, надаючи їй правову силу та універсалізуючи через систему конституційних цінностей. Таким чином, національна ідентичність постає як соціокультурне «ми», а конституційна – як його юридично-нормативне вираження. Вони не є тотожними, проте перебувають у постійному взаємозв'язку та взаємовпливі.

Література

1. Cloots E. National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. 2016. Vol. 45, No. 2. P. 79–94. URL: <https://doi.org/10.5553/njlp.000049> (date of access: 21.08.2025).
2. Jacobsohn G. J. Constitutional Identity. *The Review of Politics*. 2006. Vol. 68, No. 3. P. 361–397. URL: <https://doi.org/10.1017/s0034670506000192> (date of access: 21.08.2025).
3. Енциклопедія Сучасної України. Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. URL: <https://doi.org/10.37068/b/966022074x> (дата звернення: 21.08.2025).
4. Колісник В. П., Берченко Г. В., Слінько Т. М. Конституційна ідентичність як втілення установчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29, № 3. С. 69–88. URL: <https://ccu.gov.ua/library/konstytuciyna-identychnist-yak-vtillennya-ustanovchoyi-vlady> (дата звернення: 21.08.2025).
5. Togzhan L., Gaukhar I. On the issue of Defining the Concept of «National Identity»: The History of Formation. *European Journal of Humanities and Social Sciences*. 2024. No. 2. P. 40–45. URL: <https://doi.org/10.29013/ejhss-24-2-40-45> (date of access: 21.08.2025).
6. Huddy L., Ponte A. D. National Identity, Pride, and Chauvinism – their Origins and Consequences for Globalization Attitudes. *Liberal Nationalism and Its Critics: Normative and Empirical Questions*. 2019. P. 38–56. URL: <https://doi.org/10.1093/oso/9780198842545.003.0003> (date of access: 21.08.2025).
7. Терлюк І. Феномен нації у науковому дискурсі: до методології проблеми історичної спадкоємності нації та держави. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2018. № 906. С. 48–53. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2019/sep/18367/10.pdf> (дата звернення: 21.08.2025).
8. Windari T. National Identity Attachment and Its Variables. *Journal of International Women's Studies*. 2021. Vol. 22, No. 3. P. 81–95. URL: <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol22/iss3/9> (date of access: 21.08.2025).
9. Van Berkel L., Molina L. E., Mukherjee S. Gender Asymmetry in the Construction of American National Identity. *Psychology of Women Quarterly*. 2017. Vol. 41, No. 3. P. 352–367. URL: <https://doi.org/10.1177/0361684317707710> (date of access: 21.08.2025).
10. Сміт Е. Д. Національна ідентичність / пер. з англ. П. Таращук. Київ: Основи, 1994. 224 с. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi.htm> (дата звернення: 21.08.2025).

11. Gabrielsson D., Bohman A., Hjerm M. National identity and democratic trajectories. *Ethnic and Racial Studies*. 2025. P. 1–23. URL: <https://doi.org/10.1080/01419870.2025.2462711> (date of access: 21.08.2025).
12. Денисюк С., Фокін Я. Національна ідентичність як фактор міжнародної безпеки: політико-правовий аналіз. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*. 2023. № 44. С. 19–25. URL: <https://periodicals.karazin.ua/politology/article/view/23802> (дата звернення: 21.08.2025).
13. Guibernau M. Nation Formation and National Identity. *BTNG / RBHC*. 2004. Vol. 34, No. 4. P. 657–682. URL: https://www.journalbelgianhistory.be/nl/system/files/article_pdf/BTNG-RBHC,%2034,%202004,%204,%20pp%20657-682.pdf (date of access: 21.08.2025).
14. Liu Q., Turner D. Identity and national identity. *Educational Philosophy and Theory*. 2018. Vol. 50, No. 12. P. 1080–1088. URL: <https://doi.org/10.1080/00131857.2018.1434076> (date of access: 21.08.2025).
15. Heinich N. Wat onze identiteit niet is / trans. from french by C. Steenbergen. Amsterdam: Prometheus, 2019. 142 p.
16. Löden H. Citizenship education, national identity and political trust: The case of Sweden. *Nordidactica – Journal of Humanities and Social Science Education*. 2014. No. 2. P. 116–136. URL: <https://journals.lub.lu.se/nordidactica/article/view/18981/17175> (date of access: 21.08.2025).
17. Drinoczi T. Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach. *German Law Journal*. 2020. Vol. 21, No. 2. P. 105–130. URL: <https://doi.org/10.1017/glj.2020.1> (date of access: 21.08.2025).
18. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. Дата оновлення: 01.01.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 21.08.2025).
19. Polzin M. Constitutional identity, unconstitutional amendments and the idea of constituent power: The development of the doctrine of constitutional identity in German constitutional law. *International Journal of Constitutional Law*. 2016. Vol. 14, No. 2. P. 411–438. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mow035> (date of access: 21.08.2025).
20. Marti J. L. Two Different Ideas of Constitutional Identity: Identity of the Constitution v. Identity of the People. *National Constitutional Identity and European Integration* / ed. by A. Saiz Arnaiz, C. Alcobarro. Antwerp: Intersentia, 2013. P. 17–36. URL: https://www.academia.edu/5355495/Two_Ideas_of_Constitutional_Identity (date of access: 21.08.2025).
21. Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: ВАІТЕ, 2020. 462 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Savchyn_Mykhailo/Porivnialne_konstytutsiine_pravo.pdf (дата звернення: 21.08.2025).
22. Никорак О. Доктринальні підходи до визначення поняття конституційної ідентичності. *Український часопис конституційного права*. 2018. № 4. С. 132–139. URL: <https://www.constjournal.com/pub/4-2018/doktrynalni-pidkhody-vyznachennia-konstytutsiinoi-identychnosti/> (дата звернення: 21.08.2025).
23. Allezard L. Constitutional identity, identities and constitutionalism in Europe. *Hungarian Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 63, No. 1. P. 58–77. URL: <https://doi.org/10.1556/2052.2022.00391> (date of access: 21.08.2025).
24. Ковальчук В. Конституційна ідентичність і національні цінності в умовах перманентних загроз державному суверенітету України. *Право України*. 2025. № 2. С. 39–54. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2025_2/pravo_2025_2-s4203 (дата звернення: 21.08.2025).
25. Kovacs K. Constitutional or ethnocultural? National identity as a European legal concept. *Intersections: East European Journal of Society and Politics*. 2022. Vol. 8, No. 1. P. 170–190. URL: <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v8i1.713> (date of access: 21.08.2025).
26. Polzin M. Constitutional Identity as a Constructed Reality and a Restless Soul. *German Law Journal*. 2017. Vol. 18, No. 7.

P. 1595–1616. URL: <https://doi.org/10.1017/s2071832200022458> (date of access: 21.08.2025).

27. Pazo O. El concepto de identidad constitucional: apuntes sobre su uso en el derecho estatal y supranacional. *UNA Revista de Derecho*. 2021. Vol. 6, No. 1. P. 10-34. URL: https://www.academia.edu/54493728/El_concepto_de_identidad_constitucional_apuntes_sobre_su_uso_en_el_derecho_estatal_y_supranacional (date of access: 21.08.2025).

28. Rosenfeld M. The identity of the constitutional subject: selfhood, citizenship, culture, and community. London: Routledge, 2009. 344 p.

29. Никорак О. Ю. Конституційна ідентичність як категорія конституційного права: дис. ... д-ра філософії в галузі права. Львів, 2023. 248 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/12/diss_Nykorak.pdf (дата звернення: 21.08.2025).

Solokha M.M.

**CONSTITUTIONAL IDENTITY AND
NATIONAL IDENTITY: A THEORETICAL
AND LEGAL STUDY**

The article is devoted to the theoretical and legal study of constitutional identity and its relationship with national identity in the European and domestic contexts. The work

analyses and systematises scientific approaches to the content and functions of the relevant concepts. It is argued that national identity is a multidimensional phenomenon that combines cognitive awareness and emotional attachment to the nation as a community, based on a combination of ethnic and political markers.

On this basis, the definition of 'constitutional identity' is proposed as a complex and dynamic legal phenomenon that expresses the set of fundamental principles and values enshrined in the text of the founding document (constitution) and developed in constitutional jurisprudence. It is formed by the constituent power and reflects its collective identity as the primary constitutional entity, supplemented by new normative guidelines and reproduced in constitutional jurisprudence.

The author concludes that constitutional identity is derived from national identity, which, as the basis for constitutional creation and amendment, is a specific collective identity of the constituent power as the primary constitutional subject. Constitutional identity is its legal and normative projection. They are not identical, but are in constant interaction and mutual influence.

Keywords: constitutional identity, national identity, Article 4(2) TEU, identity, nation, constitution, constitutional values, constituent power, constitutional pluralism, EU law, national law.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ МИТНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ

ДОРОГАНЬ Олександр Михайлович - аспірант кафедри теорії та історії держави і права Навчально-наукового інституту права Державного податкового університету

ORCID: <http://0009-0005-5817-7006>

УДК342(477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.4>

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових аспектів діяльності Державної митної служби України в період протидії російському військовому вторгненню від 24 лютого 2022 року. Здійснено науково-правовий аналіз відповідних нормативно-правових актів у сфері забезпечення функціонування митних органів у нових політичних та економічних умовах, досліджено наукові підходи до розуміння шляхів удосконалення ефективності роботи працівників митних органів під час здійснення митних процедур та забезпечення дотримання законності під час провадження зовнішньоекономічної діяльності.

Ключові слова: Конституція України, Митний кодекс України, Закон України, постанови Кабінету Міністрів України, митні органи, митна справа, економічна безпека, національна безпека, корупція, держава, право.

В умовах повномасштабного російського вторгнення після 24 лютого 2022 року суттєвих змін зазнали політична та економічна системи держави. За таких умов митна служба була змушена швидко і адекватно перебудувати свою роботу відповідно до тогочасних викликів. Реалізуючи фіскальну функцію, Держмитслужба виконувала завдання щодо охорони кордону в умовах повного припинення руху вантажів і транспорту на окремих пропускних пунктах. Значне навантаження покладалося на митні органи під час переформатування логістичних маршрутів.

Послідовність та швидкість дій Держмитслужби в частині організації та забезпечення митного очищення гуманітарних і військових вантажів повністю залежали від ситуації на фронті. Одночасно виконувалися завдання з протидії корупційним проявам та іншим протиправним діям при перетині митного кордону України.

З урахуванням особливих умов, у яких здійснювалися митні процедури, такі заходи вимагали відповідного нормативно-правового обґрунтування. Аналіз чинної на той час та оновленої нормативної бази у сфері функціонування митних органів показав життєздатність та дієвість основних регуляторних актів, що забезпечували діяльність митниці у мирний час. На тлі внесення змін і доповнень до чинної нормативно-правової бази, а також ухвалення нових законів та підзаконних актів у сфері діяльності Державної митної служби, незмінними залишилися положення Конституції України щодо регулювання зовнішньоекономічної діяльності та митної справи виключно законами.

Основним нормативним актом, яким регулюються питання митної справи, був і залишається Митний кодекс України. Проте, в умовах необхідності вирішення завдань щодо забезпечення обороноздатності держави, він був доповнений окремими положеннями щодо спрощення оподаткування та удосконалення митних процедур.

Упродовж порівняно короткого терміну від дня повномасштабного російського вторгнення Верховною Радою України вне-

сено зміни і доповнення до низки законів, зокрема:

- «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану» [1];

- «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану» [2];

- «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану» [3];

- «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану» [4];

- «Про правовий режим воєнного стану» [5].

Положеннями зазначеного законодавчого акту, окрім іншого, передбачено, що «Військові адміністрації населених пунктів на відповідній території здійснюють повноваження із: здійснення заходів щодо створення належних умов для функціонування пунктів пропуску через державний кордон України; сприяння Державній прикордонній службі України у підтриманні відповідного режиму на державному кордоні...» (Стаття 15. Повноваження військових адміністрацій);

Під час дії правового режиму воєнного стану Уряд України прийняв низку нормативних актів, які сприяли спрощенню митних процедур, дозволили запровадити електронне декларування гуманітарних вантажів, а також тимчасово повністю або частково звільнити від оподаткування певні види імпортованих товарів, а саме:

- **постанови Кабінету Міністрів України:**

- «Про особливості митного оформлення транспортних засобів, що ввозяться для потреб оборони» від 09.03.2022 № 236 [6];

- «Деякі питання митного оформлення гуманітарної допомоги» від 20.03.2022 № 329 [7];

- «Деякі питання здійснення митного контролю та митного оформлення товарів, зокрема транспортних засобів, в умовах воєнного стану» від 20.03.2022 № 330» [8];

- «Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення» від 20.11.2003 № 1807 [9];

- «Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання» від 14.11.2019 №86. [10];

У контексті вищесказаного доцільно вибірково назвати регуляторні документи Державної митної служби та інших центральних органів виконавчої влади, що деталізували порядок переміщення військових, гуманітарних та критично необхідних товарів, а саме:

- **накази Держмитслужби:**

- «Про внесення змін до наказу Держмитслужби від 31.05.2023 № 236» («Про затвердження Антикорупційної програми Державної митної служби України на 2023–2025 роки») від 27.03.2023 № 291 [11];

- «Про деякі питання щодо впровадження в Держмитслужбі та її територіальних органах механізмів заохочення викривачів та формування культури повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» від 22.05.2025 № 462 [12];

- «Про затвердження Специфікації структури та формату електронних повідомлень для обміну даними між Держмитслужбою та портовими операторами про доручення на навантаження» від 04.04.2025 № 316 [13];

- «Про затвердження Тимчасового регламенту роботи служби підтримки з питань спільного транзиту Держмитслужби» від 20.02.2025 № 138 [14].

Про актуальність покладених завдань щодо залучення митних органів з відбиття російської збройної агресії засвідчують узгоджені дії з іншими центральними органами державної влади. Прикладом такої спільної діяльності є застосування наказу Державної служби експортного контролю від 29.11.2004 № 355 «Про затвердження Інструкції про порядок оформлення і використання дозвільних документів у галузі державного експортного контролю» [15].

Піднята проблематика викликала значну зацікавленість серед широкого кола на-

уковців, які, усвідомлюючи свою роль у забезпеченні національної безпеки України, у тому числі у сфері митної безпеки, активно включилися в процеси удосконалення діяльності, пов'язаної з перетином державного кордону вантажами, автомобільним та іншим транспортом.

Т. М. Борошенко та К. М. Левченко, досліджуючи особливості митної політики України в умовах повномасштабної війни, зазначають, що «митна політика в умовах повномасштабної війни має значний вплив на економіку та безпеку країни. Важливою є ретельна аналітика ситуації на зовнішньому ринку та на фронті, врахування стратегічних інтересів держави та забезпечення національної безпеки. Митна політика може бути важливим інструментом для підтримки економіки та безпеки держави в умовах повномасштабної війни» [16, с. 97, 101].

Н. Мережко, Т. Караваєва, Н. Калуги, досліджуючи проблеми при здійсненні митної справи під час збройної агресії РФ проти України, відзначають важливість вжитих державою заходів, спрямованих на спрощення порядку ввезення до України гуманітарної допомоги. Науковці висловлюються про те, що «...з метою спрощення митних процедур, зменшення часових нормативів на виконання митних формальностей та оперативного здійснення митного оформлення товарів на законодавчому рівні закріплено низку важливих новацій, що стосуються діяльності митних органів в умовах воєнного стану. Насамперед, впроваджено безпрецедентні заходи стосовно спрощення ввезення на територію України гуманітарної допомоги» [17, с. 8].

У контексті зазначеного доцільним є згадування результатів авторського аналізу ситуації у сфері лібералізації ввезення до України гуманітарної допомоги та інших заходів для підвищення ефективності протидії російським загарбникам.

Так, на нашу думку, однією з ключових особливостей роботи митних органів після лютого 2022 року стала максимальна лібералізація процедур для гуманітарних поставок. З цією метою було спрощено процедури митного оформлення допомоги для Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та

цивільного населення, звільнення від оподаткування ввізним митом і ПДВ значної кількості товарів (зокрема, транспортних засобів для військових потреб та постраждалих громадян), запроваджено електронне декларування гуманітарних вантажів за мінімальним пакетом документів.

Відповідно до п. 2 Порядку митного оформлення вантажів гуманітарної допомоги, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 22 березня 2000 року № 544, «гуманітарний товар пропускається через митний кордон України в першочерговому порядку без обов'язкового попереднього митного декларування та без надання забезпечення сплати митних платежів, передбаченого розділом X Митного кодексу України, за умови наявності його отримувача в Єдиному реєстрі отримувачів гуманітарної допомоги» [18].

Авторське дослідження показало, що Парламент України, Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади згенерували низку нормативно-правових актів, які не тільки сприяли спрощенню порядку митного оформлення товарів, але й створили привабливі умови для імпортерів. Швидке ухвалення та реалізація таких заходів забезпечили оперативне, систематичне та безперешкодне постачання населення України і Збройних Сил України всім необхідним упродовж всього часу російської військової агресії.

Іншим результатом російської військової агресії стало знищення або часткове припинення напрацьованих комерційних схем при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності. У зв'язку з втратою контролю над частинами кордону з РФ та республікою Білорусь, блокадою морських перевезень виникла необхідність посилення координації з митними службами Європейського Союзу, формування нових інструментів митного контролю на пунктах пропуску, а також перенесення основних потоків імпорту та експорту на західний кордон з країнами ЄС (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія).

Вищесказане підтверджується положеннями Розпорядження КМУ № 188-р від 26.02.2022 року «Про тимчасове закриття

деяких пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю», де зазначено, що «Низка пунктів пропуску автомобільного, залізничного та авіаційного сполучення через державний кордон та пункти контролю тимчасово закрито (здебільшого це стосується пунктів пропуску на кордоні з росією, білоруссю, а також тих, що знаходяться в безпосередній близькості від районів, де ведуться активні бойові дії)» [19].

Науковці О. П. Федотов та А. А. Назарко в статті «Функціонування територіальних органів державної митної служби України під час дії правового режиму воєнного стану» зазначають, що «...механізм функціонування митних органів України під час дії правового режиму воєнного стану зазнав складних трансформацій. Адже з 24 лютого 2022 р. та у подальшому було закрито значні ділянки як державного кордону України, так і митного кордону...» [20, с. 149].

М. Григорчук, досліджуючи особливості здійснення митного контролю в умовах протидії російським загарбникам, вказує на необхідність, окрім лібералізації митних процедур в умовах протидії російській військовій агресії, здійснювати заходи щодо удосконалення законодавства у сфері регулювання митної справи. На думку науковця, «рівень правового регулювання митної діяльності в Україні потребує суттєвого вдосконалення, а окремі законодавчі акти, насамперед Митний кодекс України, потребує кардинального переформатування в контексті європейської інтеграції України. На сучасному етапі слід більш вимогливо і фахово підходити до кадрових призначень на всі посади в підрозділах державної митної служби, оскільки посадові особи працюють в умовах значних корупційних ризиків і дуже складно протистояти спокусі отримати легкі гроші, навіть за умови зловживання службовим становищем» [21, с. 26].

У контексті вищезазначеного справедливим є судження А. Є. Шевченка та О. М. Дороганя про те, що «...корупція була і залишається одним з основних і найбільш небезпечних деструктивних чинників, які завдають непоправної шкоди іміджу держави, формують у громадськості думку про недовіру до правових інструментів, якими утвер-

джується конституційний принцип верховенства права» [22, с. 202].

В умовах сьогодення актуальними залишаються судження щодо напрямків удосконалення діяльності митних органів, висловлені Н. В. Мацедонською, В. В. Коваленко та Л. Б. Штефан у статті «Модернізація митної діяльності з використанням інформаційних технологій». На думку науковців, «на хвилі світових тенденцій розвивається й митна служба України. Діяльність митних органів націлена на одночасне забезпечення контрольної та правоохоронної діяльності, сприяння всім учасникам зовнішньоторговельної діяльності, спрощення та прискорення процесу надання митних послуг. Митна служба повинна мати такий набір інструментів та механізмів, який дозволив би змінювати акценти в діяльності митних органів залежно від тих доручень, які ставить керівництво країни, залежно від мінливої зовнішньої та внутрішньої кон'юнктури розвитку держави та інших факторів» [23].

Таким чином, можна зробити поточний висновок про те, що організація роботи Держмитслужби в умовах протидії російській військовій агресії характеризується активністю та керованістю відповідно до ситуації, що склалася; швидкими темпами, запроваджуються європейські системи контролю за дотриманням правил перетину митного кордону, здійснюється реформування митних органів тощо.

Ще одним висновком з вищесказаного є те, що зміщення акцентів у діяльності митних органів з фіскальної функції на задоволення потреб держави щодо постачання військових вантажів, гуманітарної допомоги, товарів подвійного призначення зумовило превалювання оборонних та гуманітарних потреб у цій сфері. Вважаємо, що митна система набула нових ознак, які найбільш повно імплементували митну справу у сферу загальнодержавних заходів щодо забезпечення національної безпеки держави.

Література

1. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії

воєнного стану: Закон України № 2118-IX від 03.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2118-20#n59> (дата звернення 15.09.2025).

2. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо дії норм на період дії воєнного стану: Закон України № 2120-IX від 15.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2120-20#n151> (дата звернення 15.09.2025).

3. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану: Закон України № 2142-IX від 24.03.2022. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2142-20#n61> (дата звернення 15.09.2025).

4. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей експорту окремих видів товарів у період дії воєнного стану: Закон України № 3707-IX від 09.05.2024. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3707-20#n2> (дата звернення 15.09.2025).

5. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 28. Ст. 250. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 16.09.2025).

6. Про особливості митного оформлення транспортних засобів, що ввозяться для потреб оборони: Постанова Кабінету Міністрів України № від 09.03.2022 № 236. URL : https://zakononline.ua/documents/show/508350__736315 (дата звернення 17.09.2025).

7. Деякі питання митного оформлення гуманітарної допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 329. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 17.09.2025).

8. Деякі питання здійснення митного контролю та митного оформлення товарів, зокрема транспортних засобів, в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 330. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/330-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення 17.09.2025).

9. «Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів військового призначення: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.11.2003 № 1807. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1807-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення 16.09.2025).

10. Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.11.2019 №86. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/86-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення 16.09.2025).

11. Про внесення змін до наказу Держмитслужби від 31.05.2023 № 236» («Про затвердження Антикорупційної програми Державної митної служби України на 2023–2025 роки») від 27.03.2023 № 291. URL : <https://customs.gov.ua/documents/pro-vnesennia-zmin-do-nakazu-derzhmitsluzhbi-vid-31-05-2023-no-236-526> (дата звернення 17.09.2025).

12. Про деякі питання щодо впровадження в Держмитслужбі та її територіальних органах механізмів заохочення викричачів та формування культури повідомлення про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» від 22.05.2025 № 462. URL : <https://customs.gov.ua/documents/nakaz-derzhmitsluzhbi-vid-22-05-2025-no-462-541> (дата звернення 16.09.2025).

13. Про затвердження Специфікації структури та формату електронних повідомлень для обміну даними між Держмитслужбою та портовими операторами про доручення на навантаження: Наказ Державної митної служби України від 04.04.2025 № 316. URL : <https://customs.gov.ua/documents/pro-zatverdzhennia-spetsifikatsiyi-strukturi-ta-formatu-elektronnikh-povidomlen-dlia-obminu-danimi-mizh-derzhmitsluzhboiu-ta-portovimi-operatorami-pro-doruchennia-na-navantazhennia-527> (дата звернення 17.09.2025).

14. Про затвердження Тимчасового регламенту роботи служби підтримки з питань спільного транзиту Держмитслужби: Наказ Державної митної служби України від

20.02.2025 № 138. URL: <https://customs.gov.ua/documents/pro-zatverdzhennia-timchasovogo-reglamentu-roboti-sluzhbi-pidtrimki-z-pitan-spilnogo-tranzitu-derzhmitsluzhbi-516> (дата звернення 17.09.2025).

15. Про затвердження Інструкції про порядок оформлення і використання дозвільних документів у галузі державного експортного контролю: Наказ Державної служби експортного контролю від 29.11.2004 № 355. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-04#Text> (дата звернення 17.09.2025).

16. Бороденко Т. М., Левченко К. М. Митна політика України в умовах повномасштабної війни. Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». № 27. 2023. С. 97-101.

17. Мережко Н., Караваєв Т., Калуга Н. Митна політика України під час збройної агресії РФ. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. № 6. С. 4-16.

18. Порядок митного оформлення вантажів гуманітарної допомоги, затверджений постановою Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 березня 2000 року № 544. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/544-2000-%D0%BF#Text> (дата звернення 18.09.2025).

19. Про тимчасове закриття деяких пунктів пропуску через державний кордон та пунктів контролю. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.02.2022. № 188-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188-2022-р#Text> (дата звернення 18.09.2025).

20. Федотов О. П., Назарко А. А. Функціонування територіальних органів держав-

SUMMARY

The article is devoted to the study of the organizational and legal aspects of the activities of the State Customs Service of Ukraine during the period of counteraction to the Russian military invasion of February 24, 2022. A scientific and legal analysis of the relevant regulatory legal acts in the field of ensuring the functioning of customs authorities in new political and economic conditions was carried out, scientific approaches to understanding ways to improve the efficiency of the work of customs officers during the implementation of customs procedures and ensuring compliance with the law during the conduct of foreign economic activity were investigated.

Keywords: Constitution of Ukraine, Customs Code of Ukraine, Law of Ukraine, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine, customs authorities, customs, economic security, national security, corruption, state, law.

ної митної служби України під час дії правового режиму воєнного стану. *Нове українське право*. Вип. 1. 2023. С. 141-151.

21. Григорчук М. В. Актуальні питання щодо здійснення митного контролю в Україні. *Соціологія права*. Вип. 1-2 (46-47). 2024. С. 23-26.

22. Шевченко А. Є., Дорогань О. М. Організаційно-правові заходи з протидії корупції в митних органах. *Європейські перспективи*. № 3/2025. С. 202-205.

23. Мацедонська Н. В., Коваленко В. В., Штефан А. Б. Модернізація митної діяльності з використанням інформаційних технологій. *Економіка та суспільство*. Вип. 27. 2021. URL : <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/426/412> (дата звернення 18.09.2025).

ЮРИДИЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗРОСТАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА

ДЖАФАРОВА Олена В'ячеславівна - доктор юридичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ, кафедра адміністративної діяльності (завідувач)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4201-0218>,

ШАТРАВА Сергій Олександрович - доктор юридичних наук, професор, Харківський національний університет внутрішніх справ, науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування ННІ № 1 (завідувач)

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,

БОРОВИК Анна Петрівна - Харківський національний університет внутрішніх справ, кафедра соціальних та економічних дисциплін (викладач)

УДК 342.92

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.4.5>

У статті досліджено теоретичні та практичні аспекти юридичного супроводження підприємницької діяльності в сучасних умовах. Визначено, що юридичний супровід трансформується від реактивної функції (вирішення конфліктів) до проактивного інструменту управління ризиками та забезпечення комплаєнсу. Проаналізовано ключові особливості цієї діяльності, зокрема її міжгалузевий характер, інтеграцію в бізнес-процеси та стратегічну роль у захисті активів суб'єктів господарювання. Наголошено, що в сучасних умовах, коли правове поле постійно ускладнюється, юридичне супроводження перетворюється з додаткової послуги на стратегічний ресурс, що дозволяє суб'єкту підприємницької діяльності не лише дотримуватися закону, але й ефективно використовувати правові механізми для досягнення своїх цілей та мінімізації ризиків. Підкреслено важливість використання технологій для підвищення ефективності правової допомоги.

Ключові слова: юридичне супроводження, правовий аутсорсинг, комплаєнс, адміністративно-правове регулювання, адміністративно-правове забезпечення, підприємництво, правова підтримка, правові ризики, корпоративне управління.

Постановка проблеми

В умовах динамічної зміни законодавства та посилення регуляторного тиску, якісний юридичний супровід перетворюється з допоміжної функції на стратегічну необхідність. Недостатня увага до правової гігієни спричиняє значні фінансові втрати, ризики притягнення до відповідальності та втрату ділової репутації. Тому дослідження способів інтеграції проактивного комплаєнсу та правового ризик-менеджменту є ключовим для забезпечення сталого розвитку бізнесу. Акцент на стратегічній ролі юридичного супроводу дозволяє обґрунтувати його вплив на довгострокове зростання та конкурентоспроможність підприємств. Підприємницька діяльність за своєю суттю є діяльністю ризиковою, і значна частка цих ризиків має правовий характер. Відтак, якісне юридичне супроводження стає не просто бажаною послугою, а критичним елементом стратегічного менеджменту.

Питання юридичного супроводу підприємницької діяльності знайшли відображення в працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Однак, недостатньо уваги приділено дослідженню системних особливостей юридичного супроводу в контексті цифровізації та специфічних вимог до комплаєнсу для малого та середнього бізнесу. У той же час варто вказати на праці вчених, які зосереджували

свою увагу на окремих аспектах юридичного супроводження підприємницької діяльності, як: К.А. Возняковська, О.Р. Гофман, А.О. Згама, В.В. Добровольська [1], Д. В. Задахайло, А. О. Оліфер, В. М. Пашков [2], Д.С. Рябов [3] та інші.

Мета наукової статті полягає у визначенні та обґрунтуванні ключових особливостей юридичного супроводження підприємницької діяльності, форм його організації та ролі в мінімізації правових ризиків. *Завдання* наукової праці включають: аналіз форм супроводження, розкриття сутності проактивного підходу та визначення пріоритетних напрямів правової допомоги.

Виклад основного матеріалу

Юридичний супровід підприємницької діяльності забезпечує внутрішні та зовнішні відносини суб'єкта господарювання та спрямована на охорону і захист прав суб'єкта господарювання. Внутрішні включають у себе взаємовідносини в середині суб'єкта господарювання та організацію і нормальне функціонування самого суб'єкта, тобто мова може йти про розробку та впровадження різноманітних локальних актів (установчих документів, положень, колективних договорів, інструкцій тощо), які не повинні суперечити чинному законодавству і обов'язково підлягають розгляду та оцінки з боку юридичної служби. Зовнішні включають у себе різноманітні відносини суб'єкта з іншими суб'єктами господарювання та відповідними органами державної влади і місцевого самоврядування тощо [1, с. 10].

Аналіз інформаційного матеріалу надає можливість вказати наступне: ефективність роботи корпоративних юристів залишає бажати кращого, і якщо трапляється складна юридична ситуація, часто їх знань і досвіду виявляється недостатньо для виходу з неї. Таким чином, роль корпоративного юриста на підприємстві, що не має реального практичного досвіду у вирішенні юридичних суперечок, зводиться до документознавства, тобто шаблонного складання договорів, претензій і т.д. Більше того, помилки і зволікання, яких припускаються штатні юристи у вирішенні того або іншого питання, часто обертаються сумними для фірми наслідками і великими

збитками. Саме тому, у цей час, для забезпечення захисту інтересів юридичної особи або приватного підприємця, усе частіше використовуються послуги з супроводу бізнесу (аутсорсинг) [4]; юридичний супровід включає індивідуальне правниче забезпечення передбачуваних потреб конкретного бізнесу, а також оперативну протидію неординарним викликам і ризикам [5]; юридичний супровід відіграє дуже важливу роль для бізнесу як на початку, так і в процесі ведення підприємницької діяльності [6]; ведення бізнесу потребує не лише економічної та управлінської майстерності, але й ретельного дотримання норм чинного законодавства. Починаючи з реєстрації підприємства і до щоденних операцій, компанії стикаються з великою кількістю юридичних викликів. Саме тому професійний юридичний супровід підприємницької діяльності є важливим елементом успішного та безпечного розвитку бізнесу [7].

Визначення юридичного супроводу на підприємстві сьогодні є виключною прерогативою керівника або фізичної особи-підприємця. Корінні економічні зміни, що відбулися в державі за останнє десятиліття, суттєво вплинули на організацію та методи здійснення правового забезпечення. Зокрема, суб'єкти малого підприємництва часто не мають фінансової можливості утримувати штатного юрисконсульта чи цілу юридичну службу. Як наслідок, вони активно використовують аутсорсинг, звертаючись по допомогу до юридичних фірм або незалежних юристів.

Як зазначає Г.П. Марощак, під юридичним супроводженням підприємницької діяльності у сфері сільського господарства слід розуміти супровід господарської діяльності певного господарюючого суб'єкта, що здійснюється, зокрема, у формах правової роботи юристів, що перебувають у штаті такого суб'єкта, або юридичного консалтингу, або юридичного аутсорсингу, з метою надання правових послуг, які включають консультування, договірну експертизу, судове представництво, податковий супровід, правовий аудит, та спрямовані забезпечення законності діяльності, ефективності та безпеки аграрного бізнесу. Слід зазначити, що метою юридичного супроводження підприємницької діяльності у сфері сільського господарства є мі-

німізація правових ризиків, правовий захист прав та відповідного суб'єктів господарської діяльності, а також забезпечення відповідності їхньої діяльності чинним нормам права. У цілому юридичне супроводження підприємницької діяльності у сфері сільського господарства також є важливим елементом управління, який дозволяє забезпечити стабільну та законну роботу відповідного підприємства, із дотриманням вимог законодавства [8, с. 664-665].

Отже, можемо констатувати, що юридичне супроводження підприємницької діяльності слід розглядати як комплекс юридичних послуг, що надаються на постійній основі з метою забезпечення законності всіх господарських операцій, захисту прав та інтересів клієнта.

У свою чергу, О.О. Кахович наголошує, що роль і значення правових форм і методів управління економікою, правового забезпечення виробничої діяльності, зміни законності у сфері господарювання, державної, трудової, виробничої, технологічної дисципліни на всіх рівнях і в усіх ланках економіки країни постійно зростає. Діяльність будь-якої юридичної особи, незалежно від її організаційно-правової форми, форми власності, відомчого підпорядкування, виду діяльності визначена законодавством і передбачає певний обсяг правової роботи. Для проведення правової роботи, ефективного захисту законних прав та економічних інтересів підприємств, організацій і установ призначені юридичні служби. Ефективність діяльності юридичної служби залежить не лише від особистих якостей її працівників, а й від раціональної організації їх діяльності та належного законодавчого забезпечення [9].

В. І. Горевий акцентує увагу, що правова робота охоплює різні сторони діяльності суб'єктів господарювання, тобто мова йде про всебічний вплив права на розвиток господарської та соціальної діяльності колективів, адже в цій роботі беруть участь не лише органи управління, а й трудові колективи. Також універсальний характер правової роботи полягає в тому, що це діяльність не лише з правового регулювання існуючих суспільних відносин за допомогою правових приписів органів державної влади та управління, але

також нормотворча діяльність, спрямована на оптимальний вплив на суспільні відносини всередині конкретного підприємства [10, с. 18-20].

А. М. Долгополов визнає правову роботу як багатопланову діяльність, що охоплює всі напрямки господарської діяльності, безпосередньо пов'язана зі створенням матеріальних цінностей, застосуванням праці робітників та службовців, вирішенням питань соціально-економічного, науково-технічного, культурного забезпечення колективів підприємств та установ, а не тільки діяльність юридичної служби, що спрямована на організацію контролю за виконанням законів, пропаганду права, складання юридичних документів, участь у розгляді господарських та інших справ юрисдикційними органами. Він вказує, що правова робота – це нормотворча та правозастосовча діяльність, спрямована на правове забезпечення господарської діяльності та керівництво нею, пов'язана з питаннями відповідальності, взаємозв'язку ланок господарського механізму, посадових осіб та працівників, яка забезпечує зміцнення законності, державної, планової та договірної дисципліни, господарського розрахунку в діяльності підприємств, організацій та установ [11, с. 6–10].

В.В. Коваленко в межах монографічного дослідження дійшов висновку щодо розуміння правової роботи через виокремлення основних ознак: 1) її можна розглядати в широкому та вузькому значенні; 2) це організаційна діяльність, здійснення якої можливо лише за наявності владних повноважень; 3) для її здійснення необхідні певні фахові знання; 4) для її виконання створюється відповідний структурний підрозділ або вводиться посада; 5) основна мета полягає в застосуванні та активному використанні юридичних норм та правових засобів для досягнення найкращих результатів діяльності або захисту в разі порушення прав і інтересів членів територіальної громади; 6) має цілеспрямований, постійний, динамічний та оперативний характер [12, с. 25].

Аналіз наукових позицій надає можливість вказати, що головною особливістю сучасного юридичного супроводження підприємницької діяльності є його проактивний

характер, що передбачає перехід від реактивного підходу до стратегічного управління правовими ризиками.

Серцевиною проактивності є комплаєнс-контроль, тобто система внутрішніх процедур, спрямованих на забезпечення відповідності діяльності компанії вимогам законодавства, внутрішнім політикам та етичним нормам. Належний комплаєнс є критично важливим для компаній, що працюють з міжнародними контрагентами, оскільки він знижує ризик накладення санкцій чи розірвання партнерських відносин. Отже, комплаєнс сприяє зменшенню правових ризиків, збереженню репутації, залученню інвестицій, підвищенню довіри клієнтів та партнерів, а також забезпеченню ефективного управління організацією в будь-який час та за будь-яких умов [13].

Варто вказати, у чому полягає важливість комплаєнсу для суб'єктів підприємницької діяльності:

- *покращення репутації*: комплаєнс сприяє збереженню репутації компанії в очах клієнтів, партнерів та суспільства. Дотримання законів, етичних стандартів та норм соціальної відповідальності сприяє створенню довіри і лояльності клієнтів, що може позитивно впливати на розвиток бізнесу;

- *забезпечення ефективності та ефективного управління*: комплаєнс передбачає розробку та впровадження заходів, процедур та контролю, що сприяють ефективному управлінню організацією. Це може включати стандарти внутрішнього контролю, ефективні системи управління ризиками та стандарти безпеки праці. Комплаєнс допомагає підвищити ефективність роботи, зменшити помилки та ускладнення, а також забезпечує виконання стратегічних цілей компанії;

- *запобігання ризикам*: комплаєнс допомагає компаніям ідентифікувати та управляти ризиками, пов'язаними з їх діяльністю. Це можуть бути ризики в області фінансів, безпеки, конфіденційності даних, репутації тощо. Впровадження стандартів та процедур комплаєнсу допомагає зменшити ризики порушень і зберегти стабільність бізнесу;

- *створення конкурентної переваги*: комплаєнс може бути фактором, який відрізняє компанію від конкурентів. Дотримання високих

стандартів етики, якості та соціальної відповідальності може бути привабливим для клієнтів та інвесторів, що дозволяє компанії отримати конкурентну перевагу на ринку [13].

Отже, юридичне супроводження має стратегічне значення для підприємництва, оскільки безпосередньо впливає на стійкість, конкурентоспроможність та інвестиційну привабливість бізнесу.

Сутність юридичного супроводження розкривається через його функціональне призначення в структурі бізнес-процесів. Юридичне супроводження створює багатокомпонентний правовий захист для підприємства, зосереджений на трьох головних складових: 1) превентивна функція є фундаментальною і має на меті ідентифікацію, оцінку та нейтралізацію потенційних правових загроз до того, як вони матеріалізуються в збитки; 2) забезпечувальна функція спрямована на постійну підтримку законності щоденних господарських операцій; 3) захисна функція активізується в разі виникнення конфлікту інтересів або необхідності захисту від зовнішнього тиску.

Слід також вказати, що впровадження LegalTech (електронний документообіг, хмарні системи управління контрактами, штучний інтелект для аналізу судової практики) якісно змінює юридичне супроводження. Це дозволяє автоматизувати рутинні завдання, підвищуючи швидкість і точність правової допомоги, і звільняючи юриста для вирішення складних, стратегічних завдань.

Висновок

Отже, юридичне супроводження підприємницької діяльності є багатфункціональною та стратегічною послугою, що характеризується міжгалузевою комплексністю та проактивністю. Його головна особливість полягає в здатності не лише вирішувати поточні правові проблеми (реактивний підхід), а й системно запобігати їх виникненню через якісний комплаєнс та управління ризиками. Успішність сучасного бізнесу значною мірою залежить від якості інтеграції правових рішень у його щоденну операційну діяльність.

У цілому, юридичне супроводження є комплексним, системним та життєво важливим інструментом забезпечення правової безпеки суб'єктів підприємницької діяльнос-

ті, сутність якого полягає в реалізації трьох основних функцій: превентивної, забезпечувальної та захисної. У сучасних умовах, коли правове поле постійно ускладнюється, юридичне супроводження підприємницької діяльності перетворюється з додаткової послуги на стратегічний ресурс, що дозволяє суб'єкту підприємницької діяльності не лише дотримуватися закону, але й ефективно використовувати правові механізми для досягнення своїх цілей та мінімізації ризиків у діяльності останніх.

Література

1. Возняковська К. А., Гофман О. Р., Згама А. О., Добровольська В. В. Юридичний супровід бізнесу: навчально-методичний посібник. Одеса, 2021. 135 с.
2. Правове забезпечення діяльності господарських організацій (довідник юристконсульта): навчальний посібник / Д. В. Задихайло, А. О. Оліфер, В. М. Пашков. Х.: Юрайт. 2016. 135 с.
3. Рябов Д. С. Співвідношення юридичного обслуговування суб'єктів господарювання із поняттями «юридичний аусорсинг» та «юридичний консалтинг». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 126-128. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/27>.
4. Юридичний супровід бізнесу – максимальна захищеність Вашої справи! URL: <https://slinko.com.ua/uk/yuridichnij-suprovid-biznesu/>.
5. Юридичне супроводження й захист бізнесу. URL: <https://fides.com.ua/yuridicheskoe-soprovozhdenie-deyatelnosti-i-konsultirovaniya-s-kommercheskogo-i-nalogovogo-zakonodatelstva>.
6. Юридичний супровід бізнесу. URL: <https://bip.net.ua/services/yuridichnij-suprovid-pidpriyemstva/>.
7. Юридичний супровід підприємницької діяльності. URL: <https://eternityadvocates.com.ua/poslugu/yurydychni-posluhy-biznesu/yurydychnyy-suprovid-pidpriyemnytskoi-diialnosti/>.
8. Марощак Г. П. Сутність юридичного супроводження підприємницької діяльності у сфері сільського господарства. *Вісник Криміналогічної асоціації України*, 2024. № 33 (3). С. 659-667. URL: <https://doi.org/10.32631/vsa.2024.3.61>.

9. Кахович О. О. Юридична служба в організаціях приватного та публічного права: конспект лекцій. Дніпро: ДДУВС, 2016. 68 с. URL: <https://dduvs.edu.ua/wp-content/uploads/files/Structure/library/student/lectures/20170203/12.1.pdf>.

10. Горевий В. І. Організація юридичної служби на підприємстві: навч. посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2007. 301 с.

11. Долгополов А. М. Організація юридичної служби на підприємствах: конспект лекцій. Київ: МАУП, 2000. 72 с.

12. Коваленко В. В. Організація діяльності юридичної служби органів місцевого самоврядування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2013. 198 с..

13. Анісімова А. Для чого компаніям комплаєнс і хто має його впроваджувати? URL: https://jurliga.ligazakon.net/analitycs/220806_dlya-chogo-kompanyam-komplans--kh-to-ma-yogo-vprovadzhuvat.

LEGAL SUPPORT OF ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES AS A STRATEGIC TOOL FOR GROWTH AND DEVELOPMENT OF AN ENTERPRISE

The article examines the theoretical and practical aspects of legal support for business activities in modern conditions. It is determined that legal support is transforming from a reactive function (conflict resolution) to a proactive tool for risk management and compliance. The key features of this activity are analyzed, in particular its cross-sectoral nature, integration into business processes and strategic role in protecting the assets of business entities. It is emphasized that in modern conditions, when the legal field is constantly becoming more complicated, legal support is transforming from an additional service into a strategic resource, which allows a business entity not only to comply with the law, but also to effectively use legal mechanisms to achieve its goals and minimize risks. The importance of using technologies to increase the efficiency of legal assistance is emphasized.

Key words: legal support, legal outsourcing, compliance, administrative and legal regulation, administrative and legal support, entrepreneurship, legal support, legal risks, corporate governance.

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З КОРУПЦІЄЮ

НЕСТЕРЕНКО Алла Станіславівна - доктор юридичних наук, професор кафедри Львівського інституту ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна Академія управління персоналом"

КОКІР Ярина Володимирівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри права Львівського інституту ПрАТ "ВНЗ "Міжрегіональна Академія управління персоналом"

ORCHID:0009-0003-2247-4186

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.4.6>

У статті досліджено правову природу адміністративних правопорушень, пов'язаних із корупцією, їхнє нормативне закріплення та особливості правозастосовної практики в Україні. Розкрито проблеми тлумачення та застосування положень Кодексу України про адміністративні правопорушення (зокрема статей 172-4 – 172-9), а також Закону України «Про запобігання корупції». На основі аналізу судових рішень і матеріалів Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) визначено основні тенденції та проблеми у сфері застосування законодавства: часте використання судами інституту малозначності (ст. 22 КУпАП), складність доведення складу адміністративного правопорушення, різночитання поняття «моменту виявлення» порушення, що прямо впливає на строки притягнення до відповідальності. Важливу увагу приділено правовим наслідкам корупційних адміністративних діянь, серед яких не лише накладення штрафів, а й можливість визнання правочинів недійсними. На основі проведеного аналізу сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання та правозастосовної практики.

Ключові слова: адміністративне правопорушення, корупція, фінансовий контроль, конфлікт інтересів.

Постановка проблеми

Корупція є однією з найбільших загроз для демократичного розвитку та функціонування правової держави. Ефективна протидія їй вимагає не лише кримінально-право-

вих заходів, а й дієвої системи адміністративної відповідальності. Водночас застосування норм КУпАП у сфері корупційних адміністративних правопорушень супроводжується численними проблемами: від нечіткого визначення строків притягнення до відповідальності до різночитання судовою практикою окремих складів правопорушень. Це потребує глибокого дослідження як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення висвітлювали у своїх працях українські науковці: О. Бандурка, В. Колпаков, М. Хавронюк, А. Пухтецька та інші. Учені акцентують увагу на системному характері адміністративних порушень у сфері публічної служби, а також на їхній профілактичній функції. Водночас більшість дослідників відзначають проблеми практики застосування: неоднаковість тлумачення норм, часте закриття справ через формальні підстави, недостатність доказової бази. Саме ці аспекти визначають актуальність подальших наукових пошуків.

Формування цілей статті

Метою статті є всебічний аналіз адміністративних правопорушень, пов'язаних із корупцією, з урахуванням законодавчого регулювання та правозастосовної практики, а також формулювання висновків і пропози-

цій щодо підвищення ефективності їх запобігання та розгляду.

Виклад основного матеріалу

Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, становлять одну з ключових категорій у системі антикорупційного законодавства України. Вони розглядаються як окремий вид адміністративних деліктів, які не досягають рівня кримінального злочину, але мають істотну суспільну небезпеку, оскільки підривають принципи законності, справедливості та прозорості у сфері публічного управління. Їхнє законодавче закріплення міститься у главі 13-А КУпАП («Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією») та в положеннях Закону України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 р [6].

Правовий механізм боротьби з адміністративними правопорушеннями, пов'язаними з корупцією, спрямований на досягнення низки ключових цілей, що разом формують комплексну систему запобігання та протидії корупції. Цей механізм деталізується через чотири основні напрями, які є взаємопов'язаними та доповнюють один одного.

1. Попередження зловживань владою. Механізм боротьби з корупцією перш за все спрямований на попередження зловживань владою, які є коренем корупційних діянь. Це досягається шляхом встановлення чітких законодавчих обмежень та заборон, що регламентують діяльність посадових осіб. Наприклад, законодавство забороняє посадовим особам займатися підприємницькою діяльністю або іншою оплачуваною роботою (за деякими винятками, як-от: викладацька чи наукова діяльність). Ці обмеження запобігають використанню службового становища для отримання особистої вигоди. Крім того, на посадових осіб покладається обов'язок декларувати свої доходи та майно, що дозволяє контролювати джерела їхнього збагачення та виявляти випадки незаконного набуття активів. Такий контроль є ефективним превентивним заходом, оскільки усвідомлення неминучості перевірки зменшує ймовірність зловживань [9, с.75].

2. Виявлення конфлікту інтересів. Боротьба з корупцією неможлива без виявлення конфлікту інтересів, який є одним з найважливіших її проявів. Конфлікт інтересів виникає, коли приватні інтереси посадової особи можуть вплинути на її об'єктивність при виконанні службових обов'язків. Законодавство зобов'язує посадовців у письмовій формі повідомляти свого безпосереднього керівника або Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) про наявність такого конфлікту. Невиконання цього обов'язку є окремим адміністративним правопорушенням, за яке передбачено відповідальність. Механізм виявлення включає не лише самостійне повідомлення, але й постійний моніторинг з боку уповноважених органів, які аналізують рішення посадовців та їх зв'язки з бізнесом чи іншими приватними особами. Це допомагає запобігти ухваленню рішень, що приймаються на користь приватних інтересів, а не суспільних [7, с.187].

3. Усунення неправомірних вигод. Правовий механізм спрямований на усунення неправомірних вигод, отриманих внаслідок корупційних правопорушень. Це досягається через накладення адміністративних стягнень, таких як штраф, що є фінансовим покаранням. Однак, крім штрафів, законодавство передбачає конфіскацію неправомірної вигоди. Це може бути подарунок, отриманий з порушенням закону, або ж дохід, отриманий від забороненої діяльності. Конфіскація є потужним інструментом, оскільки вона не просто карає порушника, а й позбавляє його незаконно отриманого майна, що робить корупційні дії економічно не вигідними та демонструє принцип невідворотності покарання. Таким чином, держава не тільки притягує до відповідальності, але й повертає до бюджету кошти, які були отримані незаконним шляхом [8, с.101].

4. Забезпечення прозорості в діяльності посадових осіб. Останній, але не менш важливий напрям – забезпечення прозорості в діяльності посадових осіб. Це досягається через відкритість інформації про їхні доходи, майно, фінансові зобов'язання та конфлікти інтересів. Законодавство зобов'язує посадовців публікувати електронні деклара-

ції, які доступні для громадськості та контролюючих органів. Такий публічний фінансовий контроль дозволяє громадськості та журналістам-розслідувачам виявляти потенційні правопорушення, що створює додатковий рівень контролю. Завдяки цій прозорості, корупційні схеми стають складнішими для приховування, а посадові особи, знаючи про публічність їхньої діяльності, частіше утримуються від порушень. Це не тільки запобігає зловживанням, а й сприяє зміцненню довіри громадян до державних інститутів [1, с.108].

Законодавство передбачає різні склади адміністративних правопорушень у сфері корупції. Далі було проведено детальний аналіз складів.

1. Порушення вимог фінансового контролю. Відповідно до ст. 172-6 КУпАП адміністративним правопорушенням визнається несвоєчасне подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, або подання завідомо недостовірних відомостей. Закон «Про запобігання корупції» (ст. 45–46) встановлює обов'язок щорічного електронного декларування доходів, витрат і зобов'язань фінансового характеру. Порушення цієї вимоги часто стає підґрунтям для кримінальних справ, але на початковому етапі тягне адміністративну відповідальність [6].

2. Конфлікт інтересів. Згідно зі ст. 172-7 КУпАП та ст. 28–29 Закону, конфлікт інтересів – це суперечність між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями. Невжиття заходів щодо врегулювання такого конфлікту, зокрема неповідомлення керівництва або продовження участі у прийнятті рішень, є підставою для накладення штрафу. На практиці доведення такого правопорушення спирається на аналіз документів про голосування, протоколів засідань, електронної переписки та даних про родинні чи бізнес-зв'язки [5].

3. Незаконне одержання подарунків. Стаття 23 Закону встановлює чіткі обмеження: особи, уповноважені на виконання функцій держави чи місцевого самоврядування, можуть приймати подарунки лише в межах дозволеної вартості (до 1 прожит-

кового мінімуму одноразово і до 2 протягом року). Порушення цих вимог (ст. 172-5 КУпАП) карається штрафом із конфіскацією неправомірно отриманого подарунку. Проблема полягає в тому, що доведення зв'язку між подарунком і службовим становищем вимагає збору доказів про умисел та мету передачі [4, с.119].

4. Порушення правил сумісництва. Відповідно до ст. 25 Закону та ст. 172-4 КУпАП, державні службовці та посадові особи не можуть займатися іншою оплачуваною діяльністю (крім викладацької, наукової, творчої та медичної практики). Порушення цих обмежень створює потенційний конфлікт інтересів і тягне за собою адміністративний штраф. Доказовою базою у таких справах є дані податкових декларацій, відомості з реєстрів юридичних осіб, банківські документи.

5. Порушення процедур публічних закупівель. Стаття 164-14 КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за навмисні порушення порядку проведення тендерів, у тому числі складання дискримінаційної документації, прийняття пропозицій від підконтрольних осіб, маніпуляції під час оцінювання пропозицій. Такі дії порушують принципи конкурентності та економічної ефективності, визначені Законом «Про публічні закупівлі».

Незважаючи на наявність широкого спектра законодавчих та інституційних заходів, ефективність адміністративної відповідальності у сфері протидії корупції залишається відносно низькою. Це зумовлено низькою проблемних аспектів, які істотно обмежують результативність застосування чинних норм [10, с.23].

1. Неспівмірність санкцій із реальною вигодою від правопорушення. У багатьох випадках штрафи чи інші адміністративні стягнення значно поступаються тій матеріальній або нематеріальній вигоді, яку особа отримує від корупційного діяння. Як наслідок, ризик бути притягнутим до відповідальності не є стримувальним чинником, оскільки ймовірний прибуток перевищує потенційні втрати.

2. Складність доказування умислу. Особливо проблемним є встановлення корисливого мотиву в справах, що стосуються кон-

флікту інтересів, недекларування подарунків чи використання службового становища в непрямих формах. Відсутність чітких критеріїв та усталеної практики тлумачення умислу призводить до того, що значна кількість справ завершується без реального покарання правопорушника.

3. Затягування процедур розгляду справ у судах. Адміністративні справи, пов'язані з корупцією, часто розглядаються із суттєвими процесуальними затримками. Це не лише знижує превентивний ефект відповідальності, а й створює умови для уникнення покарання у зв'язку із закінченням строків притягнення. Таким чином, формально розпочаті процеси нерідко втрачають практичну результативність.

4. Недостатній рівень автоматизації контролю. Значна частина перевірок декларацій, майнових відомостей та іншої звітності досі здійснюється у ручному режимі, що відкриває можливості для зловживань і помилок. Відсутність системного та повного електронного співставлення даних між різними державними реєстрами (нерухомості, транспортних засобів, податкових баз тощо) істотно ускладнює виявлення прихованих активів чи неправдивої інформації в деклараціях [9, с.82].

Таким чином, попри законодавчо встановлений механізм адміністративної відповідальності, на практиці він часто не забезпечує належного рівня стримування та невідворотності покарання, що негативно позначається на загальному рівні протидії корупції в Україні.

Отже, адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, чітко визначені в українському законодавстві й мають власну систему правових санкцій. Однак для підвищення їх ефективності необхідним є посилення санкцій, аби вони були співмірними із розміром неправомірної вигоди; вдосконалення механізмів електронного контролю та автоматичного моніторингу; підвищення ролі громадського контролю та відкритості інформації; гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами (GRECO, UNCAC).

Проведений порівняльний аналіз свідчить, що адміністративна відповідальність

за корупційні правопорушення є загальноприйнятою практикою у більшості демократичних країн. Її мета – швидке реагування на порушення, які не досягли рівня кримінальної шкоди, але становлять ризик для прозорості публічної служби [2, с.31].

У країнах Європейського Союзу боротьба з корупцією через адміністративні механізми акцентується на чотирьох основних напрямках. По-перше, велика увага приділяється фінансовому контролю та декларуванню доходів. У Польщі, наприклад, державні службовці зобов'язані щорічно подавати декларації, а будь-яке неповне або несвоєчасне подання тягне за собою дисциплінарну та адміністративну відповідальність. У Румунії цю функцію виконує Національне агентство з питань доброчесності, яке перевіряє декларації і може ініціювати провадження, якщо виявляє ознаки конфлікту інтересів або недостовірні відомості.

По-друге, вживаються суворі обмеження щодо подарунків і сумісництва. У Франції діє суворий режим декларування подарунків і заборона на оплачувану діяльність, несумісну з державною службою. За порушення цих правил передбачені адміністративні санкції, зокрема штрафи. По-третє, важливим напрямом є врегулювання конфлікту інтересів. У Великій Британії існує система незалежних «комітетів з етики», які оцінюють випадки можливого конфлікту інтересів. Порушення етичних правил може призвести до адміністративних санкцій, включаючи відсторонення від посади. У Литві та Латвії неповідомлення про конфлікт інтересів тягне за собою грошові штрафи і заборону займати певні посади. Нарешті, прозорість та доступність інформації є ключовим елементом. Більшість країн ЄС публікують декларації про доходи у відкритому доступі, що створює додатковий рівень громадського контролю і підвищує превентивний ефект адміністративних норм. Досвід ЄС показує, що адміністративна відповідальність виконує більше профілактичну, ніж каральну функцію. Її завдання – стимулювати доброчесну поведінку, мінімізувати ризики зловживань і формувати нульову толерантність до корупції [1, с.114].

Для України важливим є врахування цих підходів, зокрема, через створення єдиного органу контролю, розширення відкритості фінансових декларацій та запровадження адміністративних санкцій, що поєднуються з дисциплінарними заходами.

Таким чином, міжнародний досвід підтверджує: ефективність адміністративної відповідальності залежить не лише від суворості покарань, а й від неминучості їх застосування та прозорості процедур. Це безпосередньо корелює з проблемами, що виявляються у вітчизняній практиці, де часто ключову роль відіграє не відсутність правопорушення, а процедурні помилки чи недоліки доказування.

Висновок

Отже, адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, є важливим елементом українського антикорупційного законодавства. Вони виконують профілактичну та санкційну функцію, запобігаючи зловживанням владою, виявляючи конфлікт інтересів, усуваючи неправомірні вигоди та забезпечуючи прозорість діяльності посадових осіб. Незважаючи на наявну законодавчу базу, ефективність цього механізму залишається низькою через неспівмірність санкцій з розміром вигоди, складність доказування умислу та процесуальні недоліки. Міжнародний досвід показує, що для успішної боротьби з корупцією ключовими є невідворотність покарання, посилення електронного контролю та розширення громадського моніторингу. Для України критично важливо врахувати ці підходи, щоб адміністративна відповідальність стала дієвим інструментом протидії корупції.

Література

1. Diorditsa I., Onishchuk Y., Matviichuk A., Maliarchuk N., Dasiuk V. Anti-Corruption Expertise in Ukrainian Public Administration: Conceptual Framework, Challenges, and Innovative Approaches. *CERIDAP*. 2025. Vol. 1. P. 101–115. DOI: 10.13130/2723-9195/2025-1-72.
2. Дрозд О. Ю. Теоретичні й правові характеристики відповідальності за адмі-

ністративні правопорушення, пов'язані з корупцією в Україні. *Kyiv Law Journal*. 2023. № 1. С. 27–35. DOI: 10.32782/klj/2023.1.27.

3. Дрозд О., Полянський В., Зайкіна Г., Пілюха Л., Шкода В. Виклики інтеграції антикорупційної реформи України на шляху до ЄС. *Science of Law*. 2025. № 1. С. 183–189. DOI: 10.55284/sq459x35.

4. Журба П., Алексеева-Даниленко Ю., Голота Н. Антикорупційна діяльність в умовах воєнного стану: сучасний стан та перспективи. *Futurity Proceedings*. 2023. С. 112–120. DOI: 10.5281/zenodo.15742981.

5. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України щодо підвищення відповідальності за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення» від 15.07.2025 р. URL: <https://nazk.gov.ua> (дата звернення 11.09.2025).

6. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII (зі змінами та доповненнями станом на 2025 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення 11.09.2025).

7. Музичук Е. О. Адміністративно-правове регулювання меж запобігання та протидії корупції у публічній службі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2023. № 3. С. 185–192. DOI: 10.32631/v.2023.3.33.

8. Національне агентство з питань запобігання корупції. Щорічний звіт про результати діяльності та стан запобігання корупції в Україні за 2023 рік. Київ: НАЗК, 2024. 145 с. URL: <https://nazk.gov.ua> (дата звернення 11.09.2025).

9. Тимофєєва Л. Пропорційність у протидії корупції в Україні в умовах воєнного стану. *Journal of Illicit Economies and Development*. 2024. Т. 6, № 2. С. 73–88. DOI: 10.31389/jied.234.

10. Шульга А., Калитаєв В. Притягнення до відповідальності за корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення: теоретичні аспекти і практика. *Public Administration and Regional Development*. 2024. № 24. С. 22–31. DOI: 10.34132/pard2024.24.03.

ФУНКЦІОНУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ НОРМ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ: УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

ГАБУДА Андрій Степанович - кандидат юридичних наук, доцент, Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», кафедра права імені академіка УАН о. Івана Луцького

<https://orcid.org/0000-0001-9546-2790>

МЕЛЬНИКОВИЧ Михайло Степанович - доктор філософії в галузі права, доцент, Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», факультет суспільних і прикладних наук

<https://orcid.org/0000-0002-5636-7595>,

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/MFI-9861-2025>

УДК 342.9.13(477): 355.01

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.4.7>

У статті розглянуто специфіку дії адміністративно-правових норм в умовах воєнного стану в Україні, зосереджено увагу на їхній ролі в публічному адмініструванні та діяльності правоохоронних органів. Встановлено особливості застосування норм суб'єктами правозастосовної діяльності, проаналізовано баланс між обмеженням прав громадян та забезпеченням національної безпеки. Наукова новизна полягає в системному поєднанні регулятивних, охоронних та організаційних аспектів адміністративного права в кризових умовах. Результати дослідження пропонують практичні шляхи удосконалення правового регулювання та підвищення ефективності адміністративних процедур, що сприяє зміцненню правової безпеки та стабільності публічного адміністрування.

Ключові слова: публічне адміністрування, правоохоронні органи, обмеження прав, національна безпека, правове регулювання, кризові умови.

Постановка проблеми

Функціонування адміністративно-правових норм у період воєнного стану є складним і багатовимірним процесом, що поєднує нормотворчі, захисні та управлінські аспекти діяльності органів публічного адміністрування. Воєнний стан створює надзвичайні

умови, під час яких владні органи та правоохоронні структури повинні оперативно реагувати на виклики національної безпеки, одночасно дотримуючись принципів законності, пропорційності та захисту прав громадян. Відсутність чіткої системи механізмів реалізації цих норм у кризових умовах може призводити до зловживання владними повноваженнями, порушення прав і свобод людини, а також до зниження ефективності публічної адміністративної діяльності.

Наукова і практична значущість проблеми визначається необхідністю розробки моделей адаптації адміністративного права до екстрених умов, удосконалення процедур контролю за діяльністю органів влади та забезпечення балансу між публічними інтересами та правами громадян. Розв'язання цих завдань є важливим не лише для теоретичного осмислення функцій адміністративного права в умовах воєнного стану, а й для практичного забезпечення стабільності функціонування держави, ефективного реагування на кризові ситуації та мінімізації соціальних ризиків.

Таким чином, дослідження спрямоване на виявлення оптимальних підходів до регулювання діяльності органів публічної влади та реалізації адміністративно-правових норм в умовах воєнного стану.

Стан дослідження проблеми

Адміністративно-правові норми завжди були предметом уваги вчених-адміністративістів. На різних етапах розвитку правової доктрини ця категорія вивчалась такими вченими, як В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, В.В. Галуцько, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельник, Р.В. Миронюк, Т.П. Мінка, Д.В. Приймаченко, О.В. Пушняк, Я.С. Рябченко, В.О. Скрипченко, Н.В. Шевцова, М.В. Шевченко та іншими.

У сучасній українській науці проблематика застосування адміністративно-правових норм у період воєнного стану також досліджується, проте лише окремими аспектами, без формування цілісної концепції. Так, Я. Павлович-Сенета та Ю. Лозинський акцентують увагу на трансформації правового статусу суб'єктів адміністративно-правових відносин, зокрема громадян і органів влади, в умовах дії спеціального правового режиму [1]. А. Токар та Р. Гаврік аналізують адміністративно-правовий статус військових адміністрацій, підкреслюючи їх роль як нових суб'єктів публічного управління, що діють у кризових умовах [2]. О. Присяжнюк досліджує проблеми застосування адміністративного примусу правоохоронними органами у воєнний час, звертаючи увагу на співвідношення законності та доцільності таких заходів [3].

Попри наявні наукові напрацювання, у літературі все ще недостатньо досліджено специфіку функціонування адміністративно-правових норм у період воєнного стану, зокрема механізми забезпечення їх ефективності та узгодженості з конституційними принципами, а також інструменти контролю за їх реалізацією органами публічної влади, що й обумовлює актуальність подальших наукових пошуків у цьому напрямі.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є комплексний аналіз функціонування адміністративно-правових норм у період воєнного стану в Україні, визначення їх ролі як механізму адаптації публічного адміністрування до екстрених умов, а також оцінка впливу цих норм на діяльність органів виконавчої влади та захист прав і свобод громадян.

Завдання дослідження – з'ясувати призначення цих норм та їх характерні риси, проаналізувати діяльність публічної адміністрації та правоохоронних органів у кризових умовах, дослідити нормативно-правову базу та окреслити проблемні аспекти і шляхи вдосконалення правового регулювання.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі функціонування адміністративно-правових норм в умовах воєнного стану в Україні, що дозволяє оцінити їх роль як механізму адаптації публічного адміністрування до кризових умов. Уперше систематизовано регулятивні, охоронні та організаційні аспекти діяльності органів виконавчої влади, місцевого самоврядування та правоохоронних органів, а також їхню взаємодію з військовими адміністраціями. Дослідження акцентує увагу на забезпеченні балансу між обмеженням прав громадян і потребами національної безпеки та підкреслює актуальність оцінки пропорційності адміністративних обмежень.

Виклад основного матеріалу

Адміністративно-правові норми є базовими елементами системи публічного права, що регулюють відносини між органами державної влади, органами місцевого самоврядування та фізичними і юридичними особами. Вони спрямовані на забезпечення публічних інтересів, здійснення контролю за діяльністю суб'єктів владних повноважень та гарантування прав громадян. Ці норми виконують ключову роль у системі публічного адміністрування, регламентуючи діяльність органів публічної влади, визначаючи їх компетенцію, порядок прийняття рішень та відповідальність за невиконання службових обов'язків.

У системі публічного адміністрування адміністративно-правові норми забезпечують:

- *регулювання процедур діяльності органів влади* - встановлюють порядок прийняття рішень, обліку та контролю за їх виконанням;
- *захист прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб* - гарантують дотримання принципів законності, прозорості та справедливості;

- *координацію між органами влади* - визначають взаємодію між різними ланками виконавчої влади та місцевого самоврядування;

- *впровадження контролю та нагляду* - встановлюють порядок перевірок, інспекцій та застосування адміністративних санкцій.

У період воєнного стану адміністративно-правові норми набувають особливої значущості, оскільки держава змушена діяти в умовах надзвичайних ризиків для національної безпеки та суспільного порядку. З огляду на це, функціонування цієї категорії приписів у кризових умовах включає три ключові напрямки:

1. Регулятивний аспект – передбачає встановлення правил поведінки для органів публічного адміністрування та громадян.

2. Охоронний аспект - визначення відповідальності за порушення адміністративних норм, включаючи заходи адміністративного примусу.

3. Організаційний аспект - формування процедурної бази для діяльності органів влади в умовах воєнного стану, забезпечення координації між органами виконавчої влади, місцевого самоврядування та військовими адміністраціями.

Зауважимо, що воєнний стан є надзвичайним правовим режимом, і його введення регламентується Законом України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року. Стаття 8 цього Закону передбачає можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод громадян, зокрема права на свободу пересування, збори, мітинги та свободу слова [4]. Таким чином, адміністративно-правові норми у воєнний час виконують не лише регулятивну функцію, а й функцію забезпечення національної безпеки.

С.І. Церковник теж вважає, що основним завданням права під час воєнного стану є забезпечення національної безпеки та захист прав і свобод громадян. Проте, це повинно здійснюватися з дотриманням основних принципів правової держави, включаючи прозорість, законність, пропорційність заходів та гарантії судового захисту прав громадян. Тільки такий підхід забезпечить ефективність заходів управління в умовах

кризової ситуації, зберігаючи одночасно основні цінності правової системи [5, с. 100].

З цього приводу А.М. Кучук зазначає, що адміністративні органи, виступаючи ключовими суб'єктами, які забезпечують безперервність державного управління під час воєнного стану, реалізують особливий режим правового регулювання та координацію суспільних процесів. За таких умов постає необхідність удосконалення правового регулювання діяльності таких органів, а також управління в означеній сфері. Це обумовлено зростанням ролі виконавчої влади в прийнятті рішень, спрямованих на подолання воєнних викликів, балансом між обмеженням людських прав і забезпеченням безпеки, необхідністю запобігання зловживанням владою, імперативом адаптації законодавства України до стандартів міжнародного гуманітарного права та найкращих практик демократичних держав, які успішно забезпечують управління в кризових умовах [6].

На думку М.М. Бліхара та А.Ю. Деточки ефективна правотворча діяльність має забезпечити правову визначеність у період війни, чітко окреслити адміністративно-правовий статус усіх без винятку суб'єктів публічних правовідносин та забезпечити дотримання принципу верховенства права, відповідно до якого людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. З огляду на це, особливої ваги набуває вимога не лише до формальної якості нормативно-правових актів, але й до їх відповідності принципам справедливості, пропорційності та правомірності дій публічної адміністрації в умовах підвищеної загрози. Необхідність оперативного реагування на виклики воєнного стану не повинна підміняти собою належну якість нормотворчої діяльності – навпаки, саме в критичні періоди держава має демонструвати взірць правового мислення, вираженого балансу публічних і приватних інтересів та непорушності засадничих цінностей [7, с. 278].

Викладене дозволяє стверджувати, що в доктрині адміністративного права сформувався достатньо чітка та однозначна думка вчених про те, що адміністративно-правові

норми в умовах воєнного стану виступають як механізм адаптації державного управління до екстрених умов, забезпечуючи ефективне функціонування органів виконавчої влади при обмеженні деяких прав громадян. Вони переорієнтовують публічну адміністрацію на задоволення потреб оборони, мобілізації ресурсів та забезпечення громадського порядку. Разом із тим, науковці звертають увагу на ризики, пов'язані із наділенням публічної адміністрації додатковими повноваженнями.

Важливим у цьому контексті є також виділення особливостей функціонування адміністративно-правових норм у діяльності правоохоронних органів. Так, Національна поліція, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба, прокуратура, інші органи, які здійснюють правоохоронні та правозастосовні функції, відіграють особливу роль у публічному адмініструванні, адже їх діяльність безпосередньо пов'язана з охороною правопорядку, захистом безпеки громадян та держави.

Адміністративно-правові норми регулюють наступні аспекти їх функціонування: *здійснення контролю за дотриманням законності* (застосування поліцією заходів адміністративного впливу до громадян і організацій за порушення правил воєнного стану, комендантської години, обмеження пересування); *забезпечення оперативного реагування на правопорушення* (адміністративні норми встановлюють процедури затримання порушників, складання протоколів, накладення штрафів та інших адміністративних санкцій, а в умовах воєнного стану ці повноваження значно розширюються, зокрема щодо швидкого реагування на загрози національній безпеці); *взаємодія з іншими органами публічного адміністрування* (правоохоронні органи координують свої дії з військовими адміністраціями, органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади для забезпечення ефективного контролю та безпеки, а адміністративно-правові норми регламентують порядок такої взаємодії, включно з обміном інформацією та узгодженням рішень); *забезпечення прав і свобод громадян у межах адміністративної діяльності* (навіть в умовах

воєнного стану адміністративно-правові норми вимагають дотримання принципів пропорційності, законності та гуманності при застосуванні адміністративних заходів правоохоронними органами, а це важливо для уникнення зловживань і забезпечення балансу між публічними інтересами та правами громадян); *документування та звітність* (адміністративно-правові норми визначають порядок ведення обліку адміністративних дій, складання протоколів, оформлення актів перевірок та звітності перед вищими органами влади, що гарантує прозорість та підзвітність діяльності правоохоронних органів).

В умовах воєнного стану публічне адміністрування в Україні здійснюється на основі загальнодержавного законодавства, спеціальних актів Президента та Кабінету Міністрів, а також локальних нормативних документів, прийнятих органами місцевого самоврядування та військовими адміністраціями. Основними правовими актами, що регулюють питання адміністративної діяльності органів публічної влади в період воєнного стану, є:

- Закон України «Про правовий режим воєнного стану» № 389-VIII від 12 травня 2015 року, який визначає порядок введення воєнного стану, права та обов'язки громадян, а також повноваження органів державної влади [4]. Закон передбачає можливість тимчасового обмеження конституційних прав і свобод, що безпосередньо впливає на діяльність органів публічного адміністрування;

- Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24 лютого 2022 року, який конкретизує обмеження прав і свобод громадян, встановлює порядок функціонування органів виконавчої влади та військових адміністрацій, а також регламентує їхні повноваження щодо забезпечення безпеки та публічного порядку [8];

- Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 № 2747-IV, що регулює процедури оскарження дій та рішень органів публічної влади, включно з питаннями захисту прав громадян під час воєнного стану [9].

Важливим елементом правового регулювання в зазначений період є Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», особливо для діяльності правоохоронних органів та військових адміністрацій [10]. Цей акт визначає правові засади підготовки держави до мобілізації та проведення мобілізаційних заходів у разі загрози національній безпеці або оголошення воєнного стану. З основних його положень можна виділити норми, які визначають повноваження органів влади, зокрема Кабінету Міністрів, міністерств, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування щодо планування та здійснення мобілізаційних заходів, залучення ресурсів, контролю за підготовкою підприємств і установ до воєнних дій. Також Закон передбачає порядок залучення громадян до військової служби, їхню підготовку, порядок використання трудових ресурсів підприємств для забезпечення оборонних потреб держави, тобто обов'язки фізичних та юридичних осіб. За порушення законодавства про мобілізацію передбачені адміністративні санкції.

У результаті аналізу нормативно-правових актів встановлено, що в умовах воєнного стану органи виконавчої влади та місцевого самоврядування отримують додаткові повноваження, а для фізичних та юридичних осіб вводяться нові обмеження.

Згідно з науковою літературою, такі повноваження є необхідними, однак їх застосування потребує балансування між ефективністю управління та захистом прав людини [11, с. 139].

Із наведеного випливає, що функціонування норм адміністративного права в умовах воєнного стану характеризується низкою специфічних ознак. По-перше, вони розширюють повноваження органів влади. Так, військові адміністрації та правоохоронні органи отримують можливість оперативно приймати рішення щодо забезпечення безпеки населення та контролю за дотриманням обмежувальних заходів. По-друге, владні приписи вводять додаткові обмеження прав і свобод громадян. Йдеться про встановлення тимчасових обмежень на свободу пересування, зборів, комунікації, що обумовлює необхідність адаптації адміні-

стративних процедур. І по-третє, пріоритет надається публічним інтересам. Адміністративно-правові норми під час воєнного стану регламентують баланс між правами громадян та захистом національної безпеки.

Висновки

Отже, проведене дослідження підтверджує, що адміністративно-правові норми в умовах воєнного стану виконують ключову роль у забезпеченні ефективного функціонування публічного адміністрування та захисті національної безпеки. Систематизація регулятивних, охоронних та організаційних аспектів їх застосування дозволяє більш чітко визначити механізми взаємодії органів влади, місцевого самоврядування та правоохоронних структур. Водночас слід підкреслити необхідність дотримання балансу між обмеженням прав громадян та забезпеченням публічних інтересів, що є визначальним для покращення продуктивності управління у кризових умовах.

Для підвищення ефективності функціонування адміністративно-правових норм у період воєнного стану, подальші дослідження доцільно зосередити на внесенні змін до КАС України щодо удосконалення судового захисту від зловживань повноваженнями публічною адміністрацією, на чіткому визначенні повноважень військових адміністрацій, інших органів публічної влади, що виконують функції мобілізаційного адміністрування, а також на підвищенні правової обізнаності громадян про тимчасові обмеження прав у воєнний період.

Література

1. Павлович-Сенета Я.П., Лозинський Ю.Р. Вплив правового режиму воєнного стану на правовий статус суб'єктів адміністративного права. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 373-378. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/11/68.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 11.09.2025).
2. Токар А.М., Гаврік Р.О. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій як суб'єктів публічної адміністрації. *Електронне наукове видання*

«Аналітично-порівняльне правознавство». С. 664-668. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/12/111.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 12.09.2025).

3. Присяжнюк О.А. Деякі особливості застосування правоохоронними органами України заходів адміністративного примусу у період воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 86: частина 4. С. 46-51.

4. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. ст. 250. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19> (дата звернення: 13.09.2025).

5. Церковник С. І. Теоретико-правовий аналіз дії права під час воєнного стану в Україні. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. № 2. С. 100-104. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/303011/295030> (дата звернення: 14.09.2025).

6. Кчук А.М. Адміністративні органи в умовах воєнного стану: управлінський та правовий аспекти. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2024. № 14. URL: <file:///C:/Users/Laptop/>

[Downloads/01_09_14_2024_Kuchuk.pdf](#) (дата звернення: 15.09.2025).

7. Бліхар М.М., Дєточка А.Ю. Роль нормативно-правових актів у системі джерел адміністративного права під час дії правового режиму воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 88: частина 2. 2025. С. 273-279.

8. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 року № 64/2022. Указ затверджено Законом № 2102-IX від 24.02.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 16.09.2025).

9. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 6.07.2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 17.09.2025).

10. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію : Закон України від 21 жовтня 1993 року № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради*. 1993. № 44. Ст. 416. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> (дата звернення: 18.09.2025).

11. Безкровний Ю.А. Адміністративно-правовий режим воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 83: частина 2. 2024. С. 139-142.

ОСОБЛИВОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ПІДХОДИ

УЛЮТІНА Олена Анатоліївна - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного та фінансового права, Національний університет біоресурсів і природокористування України

ORCID: 0000-0003-1982-9911

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.4.8>

У статті досліджуються особливості адміністративно-правового регулювання відновлюваної енергетики в Європейському Союзі та Україні. Розкрито значення відновлюваних джерел енергії у контексті стратегії сталого розвитку, євроінтеграційних процесів та забезпечення енергетичної безпеки. Здійснено порівняльний аналіз європейських та українських підходів до правового регулювання галузі, визначено їхні спільні риси та відмінності. Окрему увагу приділено проблемам високої енергоемності економіки України, зношеності енергетичної інфраструктури та необхідності гармонізації законодавства із правом ЄС. Сформульовано висновки щодо перспектив розвитку національної системи відновлюваної енергетики та її поступової інтеграції у європейський енергетичний простір.

Ключові слова: відновлювана енергетика, адміністративно-правове регулювання, Європейський Союз, Україна, енергоефективність, євроінтеграція, сталий розвиток, енергетична безпека.

Постановка проблеми

Сталий розвиток енергетики є визначальним чинником економічного зростання та екологічної безпеки держави. Тривала залежність України від викопних енергоносіїв, зокрема нафти та природного газу, не лише посилює ризики енергетичної нестабільності, а й стає ключовим фактором екологічної кризи. Водночас зростання глобального попиту на енергоресурси зумовлює необхідність активного пошуку та впровадження

альтернативних шляхів їх задоволення. У цьому контексті відновлювана енергетика постає не лише як засіб подолання кліматичних викликів, але і як стратегічний напрямок модернізації національної економіки.

Незважаючи на актуальність розвитку «зеленої» енергетики, в Україні її впровадження відбувається повільно через недосконалість адміністративно-правового регулювання, недостатню інвестиційну підтримку та невідповідність національних підходів європейським стандартам. Водночас у країнах ЄС спостерігається системна політика з розбудови відновлюваної енергетики, яка поєднує чіткі правові механізми, економічні стимули та інституційні гарантії. Така різниця в правових підходах актуалізує потребу в порівняльному дослідженні та адаптації європейського досвіду для формування сучасної енергетичної політики України, що передбачає підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання у сфері відновлюваної енергетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика адміністративно-правового регулювання у сфері відновлюваної енергетики розглядається в працях як українських, так і зарубіжних науковців. Окремі питання правових засад розвитку «зеленої» енергетики, державної енергетичної політики та екологічної безпеки досліджували Я. С. Бенедик, С. Д. Білоцький, О. В. Га-

фурова, Х. А. Григор'єва, Г. Д. Джумагельдієва, К. М. Караханян, О. Б. Кишко-Єрлі, Р. С. Кірін, М. В. Краснова, М. М. Кузьміна, О. І. Кулик, С. А. Оболенська, М. Савельєва, М. В. Чіпко, Є. Чумаченко, Т. Є. Харитонova, Г. І. Шматько та інші. У їхніх роботах увага приділяється питанням ефективності механізмів державного управління у сфері енергетики, адаптації європейських стандартів, а також проблемам інституційного та правового забезпечення розвитку відновлюваних джерел енергії. Водночас варто підкреслити, що в сучасних умовах європейської інтеграції України виникає потреба в нових дослідженнях, спрямованих на зіставлення української та європейської моделей адміністративно-правового регулювання, виявлення їхніх особливостей, переваг та недоліків. Це зумовлює необхідність постійного моніторингу та наукового аналізу, адже динамічні зміни у сфері відновлюваної енергетики формують нові виклики як для законодавства, так і для практики його застосування.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження особливостей адміністративно-правового регулювання відновлюваної енергетики в Європейському Союзі та Україні, виявлення спільних і відмінних рис у нормативно-правових підходах, а також визначення перспектив та шляхів імплементації європейського досвіду у вітчизняну правову систему з метою забезпечення ефективного розвитку альтернативної енергетики в Україні.

Виклад основного матеріалу

Сфера відновлюваної енергетики посідає ключове місце в сучасних правових та економічних трансформаціях, адже саме вона визначає темпи енергетичної безпеки, екологічної стабільності та європейської інтеграції України.

Необхідність нарощування обсягів виробництва енергії з відновлювальних джерел в об'єднаній енергосистемі України розглядається як один із ключових інструментів зміцнення енергетичної безпеки держави в умовах тривалих бойових дій. Цю думку підтверджують О. Підлісна та Л. Чепіжко,

наголошуючи, що досвід повномасштабної війни засвідчив ефективність принципу децентралізованої генерації, здатної забезпечити енергосистему країни від руйнування. Саме наявність альтернативних джерел енергії забезпечує енергетичну автономність регіонів і підвищує стійкість системи в цілому [1, с. 40].

Важливим аспектом енергетичної безпеки України є диверсифікація джерел постачання та зменшення залежності від централізованих об'єктів генерації, які залишаються найбільш вразливими до атак. Розвиток відновлюваної енергетики у поєднанні з локальними системами зберігання електроенергії дозволяє створити більш гнучку та стійку інфраструктуру. Такий підхід не лише знижує ризики масштабних відключень, але й формує стратегічний резерв енергії, необхідний для функціонування критичної інфраструктури та підтримки життєдіяльності населення під час кризових ситуацій.

Адміністративно-правове регулювання в цій галузі покликане забезпечити баланс між державними інтересами, вимогами міжнародних зобов'язань та потребами ринку. Порівняння європейського та українського підходів дозволяє виявити як спільні тенденції, так і відмінності в правових механізмах, що формують умови для розвитку відновлюваних джерел енергії. Для дослідження адміністративно-правового регулювання розвитку відновлюваної енергетики в Україні слід насамперед розглянути саме поняття відновлюваних джерел енергії. У науковій літературі використовуються різні терміни для позначення цих специфічних об'єктів: «альтернативні джерела енергії», «поновлювані джерела енергії», «відновлювані джерела енергії». Хоча останні два терміни є синонімами за змістом, між поняттями «альтернативна» та «відновлювана» енергетика існують певні відмінності.

Термін «альтернативна енергетика», як зазначає В. Садковий, є ширшим за своїм значенням, оскільки, окрім відновлюваних джерел енергії, охоплює також енергію газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних

родовищ, а також перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів [2, с. 35].

Поновлювані джерела енергії – це ті, відновлення яких постійно здійснюється в природі, наприклад, сонячне випромінювання, біомаса, вода річок та океанів, гейзери, а також тепла енергія ядра Землі та енергія хімічних реакцій і радіоактивного розпаду в надрах (геотермальна енергія джерел гарячої води – гейзери) [3, с. 25].

Відновлювана енергетика визначається як сфера господарювання, науки і техніки, що охоплює виробництво, передачу, перетворення, накопичення і споживання електричної, теплової та механічної енергії з використанням у якості первинних енергоресурсів відновлюваних джерел енергії. Відновлювані джерела енергії – це потоки енергії, що постійно або періодично діють у навколишньому середовищі [4, с. 16].

Отже, відновлювані джерела енергії – це енергія, що надходить із природних джерел і відновлюється швидше, ніж споживається. Виробництво відновлюваної енергії генерує значно менше викидів, ніж спалювання викопного палива, що робить перехід на відновлювані джерела енергії важливим заходом для подолання кліматичної кризи.

У правовому полі поняття відновлюваної енергетики слід розглядати в поєднанні з правовими принципами, зокрема адміністративно-правового регулювання, оскільки такий підхід забезпечує більш ґрунтовний і всебічний аналіз зазначеної проблеми.

Н. Ю. Цибульник підкреслює, що принципи адміністративно-правового регулювання у сфері державної безпеки є основними керівними засадами, якими мають керуватися органи державної влади для добросовісного виконання своїх обов'язків [5, с. 184].

За словами Гуржій Т. О. та Бодрова Ю. В., принципи адміністративно-правового регулювання визначаються як фундаментальні ідеологічні засади, що лежать в основі розвитку і функціонування адміністративного права, усіх його інститутів і системи адміністративно-правових відносин, забезпечують реалізацію прав, свобод і законних інтересів учасників відносин та

розвиток правотворчої і правозастосовчої діяльності органів публічної влади [6, с. 46].

Необхідно відзначити, що принципи адміністративно-правового регулювання базуються як на загальних, так і на спеціальних правових засадах. Вони охоплюють організацію, повноваження, обов'язки та функції органів державної влади. Принципи адміністративного права є найбільш загальними та безстроковими нормами, які легітимно визнаються судовою практикою та функціонують у системі адміністративного права з метою оптимізації адміністративного правопорядку і забезпечення верховенства права в діяльності органів державної влади.

У сфері відновлюваної енергетики принципи адміністративно-правового регулювання мають особливе значення, адже саме вони визначають баланс між інтересами держави, бізнесу та суспільства. Одним із ключових є принцип прозорості та підзвітності органів публічної влади, що забезпечує відкритий доступ громадськості до інформації про стан енергетичного ринку, надані дозволи, ліцензії та державну підтримку. Водночас принцип законності гарантує, що регуляторні рішення приймаються виключно в межах і на підставі закону, з урахуванням положень міжнародних договорів, зокрема й тих, що закріплюють європейські стандарти у сфері відновлюваної енергетики.

Важливо також наголосити на принципі ефективності та доцільності, який орієнтує органи державної влади на прийняття управлінських рішень, здатних забезпечити реальний розвиток галузі. У цьому контексті актуальним є впровадження механізмів стимулювання інвестицій у відновлювані джерела енергії, що передбачають не лише економічні пільги, а й належні правові гарантії захисту інтересів інвесторів.

Окреме місце серед принципів посідає принцип участі громадськості в адміністративно-правових відносинах, який відповідає положенням Орхуської конвенції. Його реалізація дозволяє враховувати екологічні та соціальні аспекти при ухваленні управлінських рішень у сфері енергетики, що наближає українську правову систему до європейських стандартів і водночас формує довіру суспільства до державної енергетичної політики.

Відновлювана енергетика, що англійською позначається як «renewable energetics», – це галузь, спеціалізація якої полягає у виробництві та використанні енергії з відновлюваних джерел. До них належать постійні або періодичні природні потоки енергії, обмежені лише стабільністю Землі як космопланетарного елемента: сонячне випромінювання, вітер, гідроенергія, природна теплова енергія та інші [7, с. 10].

Відновлювану енергію, яку часто називають «зеленою» або «чистою», отримують із природних джерел або процесів, що постійно поповнюються. Наприклад, сонячне світло та вітер продовжують існувати, хоча їх наявність залежить від часу доби та погодних умов. Як підкреслює Григорєвська І. І., це не означає повну відсутність негативного впливу на навколишнє середовище: використання великих гідроенергетичних ресурсів може створювати ризики для рибальства та землекористування, проте їхній вплив значно менший порівняно з викопним паливом.

Розвиток відновлюваної енергетики є важливою складовою стратегій сталого розвитку на різних рівнях. На глобальному рівні до таких стратегій належать Цілі сталого розвитку на період до 2030 р., затверджені Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 2015 р.; на регіональному рівні – Стратегія сталого розвитку Європейського Союзу; на національному рівні – Основні засади державної екологічної політики України на період до 2030 р. [8, с. 10–11].

Директива Європейського парламенту та Ради 2009/28/ЕС визначає, що енергія з відновлюваних джерел включає вітрову, сонячну, аеротермальну, геотермальну та океанічну енергії, гідроенергію, біомасу, газ з органічних відходів, газ з очищених стічних вод та біогаз. При цьому уточнюється, що аеротермальна енергія отримується у вигляді тепла з атмосферного повітря, геотермальна – з надр землі, гідротермальна – з поверхневих вод, а біомаса – це біологічна частина продукції, відходів і залишків рослинного та тваринного походження, у тому числі з лісового господарства, сільського господарства, рибальства, аквакультури, а

також біологічна частина промислових та побутових відходів [9].

Відповідно до Закону України «Про альтернативні джерела енергії» альтернативними визначаються «відновлювані джерела енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, гідротермальна, аеротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, а також вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів» [10]. Тобто у вітчизняному законодавстві поняття альтернативних джерел охоплює не лише відновлювану енергетику, але й вторинні енергоресурси, які не належать до природних. Варто наголосити, що в Україні воно трактується значно ширше, ніж у європейському праві, що, як зазначає Ю. Башинська, призводить до «непорозуміння у тлумаченні міжнародних угод України з ЄС» [11, с. 22–23].

Європейський Союз протягом тривалого часу демонструє найбільш динамічні результати в розвитку альтернативної енергетики. Втілення енергетичної політики ЄС значною мірою забезпечується діяльністю Європейської комісії, у структурі якої функціонує Генеральний директорат з питань транспорту та енергетики. Серед ключових інструментів підвищення ефективності використання відновлюваних джерел енергії, що відповідають світовій практиці, виділяються механізми компенсації витрат (через систему фіксованих «зелених» тарифів або надбавок до ціни на електроенергію з відновлюваних джерел), запровадження квот і штрафних санкцій, пільгове оподаткування, надання державних грантів, система «зелених» державних закупівель (Green Public Procurement), а також облік сальдованого споживання електроенергії.

Упродовж останніх років Європейський Союз ухвалив низку стратегічних документів, спрямованих на зміцнення енергетичної безпеки та розвиток відновлюваної енергетики. Так, у 2014 р. Європейська комісія прийняла Стратегію ЄС у сфері енергетики

та боротьби зі зміною клімату до 2030 р., а вже у 2015 р. була затверджена Енергетична стратегія ЄС, метою якої стало утвердження Союзу як світового лідера в галузі відновлюваних джерел енергії [14]. Наступним кроком стало ухвалення у 2019 р. Європейського зеленого курсу, інтегрованого в Порядок денний ООН до 2030 року та спрямованого на досягнення кліматичної нейтральності ЄС до 2050 р. [12].

Завдяки такій послідовній політиці країни ЄС продемонстрували суттєве зростання частки відновлюваних джерел у загальному енергоспоживанні: з 9,6 % у 2004 р. до 19,7 % у 2019 р. За даними Євростату, у 2019 р. понад 70 % електроенергії у країнах-членах ЄС вироблялося з відновлюваних джерел: в Австрії та Швеції цей показник становив 75 %, у Данії – 65 %, у Португалії – 54 %, у Латвії – 53 %. У 2020 р. Шотландія досягла 97 % і оголосила про намір стати вуглецево незалежною до 2030 р. Результативність екологічного переходу в Європі значною мірою залежить від того, наскільки ефективно аналогічні заходи реалізовуватимуть сусідні держави. У цьому контексті важливу роль відіграють численні спільні проекти в межах програми Східного партнерства, учницею якої є Україна [8].

Законодавча база ЄС у сфері відновлюваної енергетики формується на основі директив, ухвалених Європейською комісією, Європейським парламентом та Радою Європи. Потужний розвиток галузі став можливим завдяки встановленню юридично зобов'язуючих цілей збільшення частки відновлюваної енергії, визначених у Директиві 2009/28/ЄС, а також у новій Директиві 2018/2001/ЄС, яка закріпила обов'язкову мету щодо досягнення 32 % відновлюваної енергетики до 2030 р. із можливістю перегляду цього показника у 2023 р [10].

Водночас Україна володіє значним потенціалом для розвитку основних відновлюваних джерел енергії, але їхня частка в структурі національного енергобалансу залишається незначною. Найбільші показники приросту введеної потужності в сонячній енергетиці зафіксовані в Автономній Республіці Крим, Одеській, Дніпропетровській, Херсонській, Харківській, Запорізькій та

Чернігівській областях. Аналогічно, саме ці регіони мають найбільший потенціал сонячної генерації. У сфері вітроенергетики лідируючі позиції займають Крим, Херсонська, Запорізька, Одеська, Донецька, Івано-Франківська та Луганська області.

Важливо підкреслити міждисциплінарний характер правового регулювання у сфері відновлюваної енергетики. Цей інститут права поєднує норми екологічного, адміністративного, енергетичного, цивільного, господарського, фінансового та інших галузей, які визначають порядок використання відновлюваних джерел енергії. Йдеться про врегулювання широкого кола суспільних відносин, що виникають як між суб'єктами господарювання, так і між державою та юридичними чи фізичними особами в процесі виробництва, зберігання, транспортування, постачання, передачі та споживання енергії, отриманої з альтернативних джерел. Водночас значна увага приділяється питанням охорони довкілля, підтриманню екологічної та енергетичної безпеки у сфері альтернативної енергетики [13, с. 60].

Чинне законодавство України у сфері відновлюваної енергетики охоплює комплекс нормативних актів різної юридичної сили. Серед основних законів варто виокремити: «Про електроенергетику», «Про енергозбереження», «Про альтернативні види палива», «Про альтернативні джерела енергії», «Про ринок електричної енергії», «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу», «Про зелені аукціони» та інші. До системи джерел також належать підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори, ратифіковані Україною, та стратегічні документи державного рівня. Наразі ключовим орієнтиром розвитку є Енергетична стратегія України до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», серед пріоритетних завдань якої визначено «досягнення максимальної енергетичної незалежності держави». У цьому документі наголошується, що імплементація європейських енергетичних стандартів сприятиме лібералізації та демонополізації національ-

них ринків, підвищенню їх прозорості та конкурентоспроможності [14].

Водночас експерти звертають увагу, що затягування гармонізації українського законодавства з директивами ЄС може спричинити санкційні наслідки та відтермінувати приєднання України до Європейської мережі операторів систем передачі електроенергії (ENTSO-E) [14, с. 87]. Важливо й те, що чинна стратегія не передбачає суттєвого зниження енергоемності економіки, яка наразі залишається однією з найвищих у Європі: на одиницю ВВП в Україні витрачається у 3-4 рази більше енергії, ніж у середньому в ЄС. Навіть у 2035 р., згідно з прогнозами, питома енергоемність українського ВВП перевищуватиме середній показник країн Європейського Союзу, що свідчить про збереження технологічного відставання та значних втрат енергії. До цього додається проблема критичної зношеності тепло- та електроенергетичної інфраструктури, недовгого обліку енергоресурсів і необхідності підвищення ефективності кінцевого споживання.

У контексті євроінтеграційних процесів варто відзначити ухвалення низки документів, спрямованих на адаптацію українського законодавства до стандартів ЄС. Зокрема, Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2018 р. № 1097 «Про затвердження Плану заходів щодо синхронізації об'єднаної енергетичної системи України з об'єднанням енергетичних систем держав – членів Європейського Союзу» передбачає комплекс організаційних і технічних кроків, спрямованих на підвищення рівня енергетичної безпеки держави, поліпшення якості енергопостачання та створення умов для інтеграції української енергосистеми до європейської енергетичної мережі ENTSO-E [16].

Тож важливим чинником розвитку відновлюваної енергетики в країнах ЄС є створення прозорості та прогнозованої нормативно-правової бази, яка гарантує інвесторам стабільність та захист їхніх прав. У цьому контексті адміністративно-правові механізми виконують ключову роль, оскільки саме вони визначають умови видачі дозволів, регламентують функціонування ринку елек-

троенергії, а також встановлюють стандарти екологічної безпеки. Для України запозичення цього досвіду є особливо актуальним, оскільки лише системний підхід дозволить забезпечити баланс між енергетичною безпекою, економічними інтересами та екологічними зобов'язаннями.

Не менш важливим є інституційний аспект регулювання. Європейська практика демонструє ефективність функціонування незалежних регуляторних органів, діяльність яких спрямована на забезпечення чесної конкуренції та контролю за дотриманням правил ринку. В Україні ж важливо не тільки формально впроваджувати європейські норми, а й створювати дієві механізми їх реалізації, що потребує зміцнення адміністративних процедур, підвищення професійної спроможності органів державної влади та формування належного рівня прозорості.

Крім того, варто враховувати і соціальний вимір розвитку відновлюваної енергетики. Європейський досвід показує, що саме через адміністративно-правові інструменти можливо стимулювати участь місцевих громад у виробництві «зеленої» енергії, створювати енергетичні кооперативи та сприяти розвитку децентралізованих систем генерації. Для України такі підходи можуть стати дієвим засобом посилення енергетичної незалежності на місцевому рівні та сприяти формуванню нової моделі державно-громадської взаємодії у сфері енергетики.

Висновки

Розвиток відновлюваної енергетики є ключовим елементом стратегій сталого розвитку на глобальному, європейському та національному рівнях. Відповідні ініціативи відображені у Цілях сталого розвитку ООН до 2030 року, Стратегії сталого розвитку ЄС та державній екологічній політиці України.

Адміністративно-правове регулювання у цій сфері демонструє різні підходи. Європейська модель базується на чітких правових директивах, що спрямовані на декарбонізацію, формування конкурентного ринку та досягнення кліматичної нейтральності. Українська ж система охоплює комплекс законів, підзаконних актів і стратегій, які по-

ступово адаптуються до європейських стандартів.

Водночас Україна стикається з низкою викликів: високою енергоємністю економіки, зношеністю енергетичної інфраструктури, повільними темпами гармонізації законодавства з нормами ЄС. Разом з тим, наявний значний потенціал для розвитку відновлюваних джерел, особливо сонячної та вітрової енергії в південних регіонах країни.

Подальший поступ України у сфері відновлюваної енергетики потребує ефективної імплементації європейських директив, модернізації інфраструктури та раціонального використання національного ресурсного потенціалу. Це стане основою для підвищення енергоефективності, скорочення залежності від викопного палива та інтеграції України до європейського енергетичного простору.

Таким чином, розвиток відновлюваної енергетики в Україні має не лише екологічний та економічний вимір, але й є важливим чинником енергетичної безпеки держави. Децентралізація генерації та впровадження альтернативних джерел енергії підвищують стійкість енергосистеми до зовнішніх і внутрішніх загроз, особливо в умовах воєнних дій. Забезпечення автономності регіонів, зниження залежності від викопного палива та посилення інтеграції до європейського енергетичного простору створюють передумови для формування стабільної та безпечної енергетичної інфраструктури України.

Література

1. Підлісна О. А. Чепіжко Л. М. Аналіз інвестиційної привабливості альтернативної енергетики України. Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», 2023. № 26, 2023. URL: <https://doi.org/10.20535/2307-5651.26.2023.287410>
2. Садковий В.П. Розвиток державного управління у сфері професійної підготовки кадрів цивільного захисту: теорія, практика, механізми : монографія. Миколаїв, 2014. 343 с.
3. Мельникова О.В., Праховник А.В., Даг Арне Хойстад, Іншеков Є.М., Дешков В.І., Конеченков А.Є. Енергозбережен-

ня. Посібник з раціонального використання ресурсів та енергії для учнів загальноосвітньої школи. Видання друге виправлене та доповнене. Київ, 2004. 104 с

4. Відновлювані джерела енергії. За заг. ред. С.О. Кудрі. Київ: Інститут відновлюваної енергетики НАНУ, 2020. 392.

5. Цибульник Н.Ю. Принципи адміністративно-правового регулювання сектору безпеки держави. Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. 2022. Вип. 6. С. 182–186.

6. Гуржій Т.О., Бодров Ю.В. Поняття та сутність принципів адміністративно-правового регулювання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2023. Вип. 79(2). С. 41–48.

7. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – Synthesis Report for Government Officials : UNEP Report, 2011. URL: www.unep.org/greeneconomy.

8. Григорецька, І. І. Правове регулювання відновлювальної енергетики: європейський та український підходи. Морська безпека, 2023 р. (1), с. 9–15. <https://doi.org/10.32782/msd/2023.1.2>

9. Директива 2009/28/ЄС від 23 квітня 2009 р. щодо стимулювання використання енергії з відновлюваних джерел. Офіційний вісник Європейського Союзу. 05.06.2009. L 140. Р. 16–62. URL: https://saec.gov.ua/documents/dyrektyva_2009_28.pdf

10. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20.02.2003 № 555-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 155.

11. Башинська Ю.І. Організаційно-економічні засади використання потенціалу відновлювальної енергетики в регіоні : дис. ... канд. економ. наук : 08.00.05. Львів, 2017. 221 с.

12. The European Green Deal : Communication from the commission, 11.12.2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52019DC0640>.

13. Бодак О. Місце альтернативних джерел енергії в системі об'єктів екологічного права України. Підприємництво, господарство і права. 2017. № 7. С. 57–61.

14. Про схвалення Енергетичної стратегії України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 № 605-р. Урядовий кур'єр. 2017. 8 верес. (№ 167).

15. Кулик О. Способи стимулювання використання альтернативних джерел енергії за законодавством України та Європейського Союзу. Підприємництво, господарство і право. 2018. № 4. С. 86–91.

16. План заходів щодо синхронізації об'єднаної енергетичної системи України з об'єднанням енергетичних систем держав-членів Європейського Союзу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.12.2018. № 1097. Урядовий кур'єр. 2019. 29 січня (№ 18).

References

1. Pidlisna O.A., Chepizhko L.M. (2023). Analysis of investment attractiveness of alternative energy in Ukraine [Analiz investicijnoyi privablivosti alternativnoyi energetiki Ukraini]. *Ekonomichnij visnik Nacionalnogo tehničnogo universitetu Ukraini "Kiyivskij politehničnij institut"*, 26. Retrieved from <https://doi.org/10.20535/2307-5651.26.2023.287410> [in Ukrainian]

2. Sadkovyi V. P. (2014). *Rozvytok derzhavnogo upravlinnia u sferi profesiinoi pidhotovky kadriv tsyvilnoho zakhystu: teoriia, praktyka, mekhanizmy* [Development of public administration in the field of professional training of civil protection personnel: theory, practice, mechanisms]. Mykolaiv. 343 p. [in Ukrainian].

3. Melnykova O. V., Prakhovnyk A. V., Hoistad D. A., Inshekov Ye. M., Deshkov V. I., Konechenkov A. Ye. (2004). *Enerhozberezhennia. Posibnyk z ratsionalnoho vykorystannia resursiv ta enerhii dlia uchniv zahalnoosvitnoi shkoly* [Energy saving. A manual on rational use of resources and energy for secondary school students] (2nd ed., rev. and add.). Kyiv. 104 p. [in Ukrainian].

4. Kudria S. O. (Ed.). (2020). *Vidnovliuvani dzherela enerhii* [Renewable energy sources]. Kyiv: Instytut vidnovliuvanoi enerhetyky NANU. 392 p. [in Ukrainian].

5. Tsybulnyk N. Yu. (2022). Pryntsypy administratyvno-pravovoho rehuliuвання

sektoru bezpeky derzhavy [Principles of administrative and legal regulation of the state security sector]. *Dniprovskiyi naukovyi chasopys publichnogo upravlinnia, psykholohii, prava*, (6), 182–186 [in Ukrainian].

6. Hurzhii T. O., Bodrov Yu. V. (2023). Poniatia ta sutnist pryntsypiv administratyvno-pravovoho rehuliuвання [The concept and essence of the principles of administrative and legal regulation]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsional'nogo universytetu. Seriya: Pravo*, 79(2), 41–48 [in Ukrainian].

7. UNEP. (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication – Synthesis Report for Government Officials*. Retrieved from: www.unep.org/greeneconomy [in English].

8. Hryhoretska I. I. (2023). Pravove rehuliuвання vidnovliuvanoi enerhetyky: yevropeyskyi ta ukraïnskyi pidkhody [Legal regulation of renewable energy: European and Ukrainian approaches]. *Mors'ka bezpeka*, (1), 9–15. <https://doi.org/10.32782/msd/2023.1.2> [in Ukrainian].

9. Directive 2009/28/EC of 23 April 2009 on the promotion of the use of energy from renewable sources. *Official Journal of the European Union*, L 140, 16–62. Retrieved from: https://sae.gov.ua/documents/dyrektyva_2009_28.pdf [in English].

10. Pro alternatyvni dzherela enerhii [About alternative energy sources]: Zakon Ukrainy vid 20.02.2003 № 555-IV. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2003. № 24. St. 155 [in Ukrainian].

11. Bashynska Yu. I. (2017). Orhanizatsiino-ekonomichni zasady vykorystannia potentsialu vidnovliuvanoi enerhetyky v rehioni [Organizational and economic principles of using the potential of renewable energy in the region]. Lviv. 221 p. [in Ukrainian].

12. The European Green Deal: Communication from the commission, 11.12.2019. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:52019DC0640> [in English]

13. Bodak O. (2017). Mistse alternatyvnykh dzherel enerhii v systemi ob'ektiv ekolohichnoho prava Ukrainy [The place of alternative energy sources in the system of objects of ecological law

of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 7. P. 57–61 [in Ukrainian].

14. Proskhvalennia Enerhetychnoi stratehii Ukrainy na period do 2035 roku “Bezpeka, enerhoefektyvnist, konkurentospromozhnist” [On approval of the Energy Strategy of Ukraine for the period up to 2035 “Security, energy efficiency, competitiveness”]: rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18.08.2017 № 605. *Uriadovi kurier*. 2017. 8 veres. (№ 167) [in Ukrainian].

15. Kulyk O. (2018). Sposoby stymuliuvannia vykorystannia alternatyvnykh dzherel enerhii za zakonodavstvom Ukrainy ta Yevropeiskoho Soiuzu [Ways to stimulate the use of alternative energy sources under the laws of Ukraine and the European Union]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 4. P. 86–91 [in Ukrainian].

16. Plan zakhodiv shchodo synkhronizatsii obiednanoi enerhetychnoi systemy Ukrainy z obiednanniam enerhetychnykh system derzhav-chleniv Yevropeiskoho Soiuzu [Action plan for synchronization of the integrated energy system of Ukraine with the integration of energy systems of the Member States of the European Union]: rozporiadzhennia Kabinetu

SUMMARY

The article examines the peculiarities of administrative and legal regulation of renewable energy in the European Union and Ukraine. The significance of renewable energy sources is revealed in the context of sustainable development strategies, European integration processes, and ensuring energy security. A comparative analysis of European and Ukrainian approaches to legal regulation of the sector is carried out, highlighting their common features and differences. Special attention is paid to the challenges of Ukraine's high energy intensity, the deterioration of its energy infrastructure, and the necessity of harmonizing national legislation with EU law. Conclusions are formulated regarding the prospects for the development of Ukraine's renewable energy system and its gradual integration into the European energy space.

Keywords: renewable energy, administrative and legal regulation, European Union, Ukraine, energy efficiency, European integration, sustainable development, energy security.

Ministriv Ukrainy vid 27.12.2018. № 1097. *Uriadovi kurier*. 2019. 29 sichnia (№ 18) [in Ukrainian].

ЕВАКУАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

БЕСПАЛИЙ Ігор Володимирович - к.ю.н., кафедра адміністративного права та процесу ХНУВС

ORCID <https://orcid.org/0009-0005-8701-8303>

ЯЦЕНКО Валентина Петрівна - к.ю.н., доцент, кафедра адміністративного права та процесу ХНУВС

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3195-3627>

УДК 351.74:342.922

DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.4.9>

У статті досліджено евакуацію населення як ключовий елемент превентивної діяльності держави в умовах воєнного стану. Проаналізовано нормативно-правові акти, що регулюють евакуаційні заходи, а також практичні механізми їх реалізації в Україні з 2022 року. Розкрито основні виклики, пов'язані з координацією, інформуванням, захистом вразливих груп населення та гуманітарною підтримкою. Обґрунтовано значення системи оповіщення та міжвідомчої взаємодії для забезпечення ефективності евакуаційних процесів. Зроблено висновок, що подолання викликів можливе шляхом дотримання базових принципів гуманітарної евакуації.

Ключові слова: превенція, евакуація, воєнний стан, превентивна функція держави, воєнний стан, цивільний захист, гуманітарна евакуація, оповіщення.

Постановка проблеми

Починаючи з 2014 року, в Україні триває збройна агресія, пов'язана з окупацією окремих районів Донецької та Луганської областей, що призвело до виникнення масштабних загроз національній безпеці та стабільності в Україні. Ситуація в східних областях супроводжувалася значним погіршенням умов безпеки для цивільного населення, зростанням кількості внутрішньо переміщених осіб та необхідністю застосування механізмів державного реагування в умовах надзвичайних ситуацій.

Вторгнення російських військ 24 лютого 2022 року з різних напрямків та областей

України набуло характеру повномасштабних бойових дій, що охопили значну частину території держави. Унаслідок цього численні населені пункти опинилися в зоні безпосередньої загрози, а цивільне населення під підвищеним ризиком для життя та здоров'я. Ці обставини зумовили активізацію державних механізмів цивільного захисту, зокрема превентивних заходів.

Указом Президента України № 64 від 24 лютого 2022 року [1] в державі було запроваджено воєнний стан. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [2] поклав на військові адміністрації у взаємодії з центральними та місцевими органами виконавчої влади завдання щодо своєчасного проведення евакуації населення в разі загрози життю чи здоров'ю (пп. 19, 19-1 ч. 1 ст. 8). Уже на цьому етапі евакуаційні заходи набули значення не лише як елемент реагування, а й як ключовий інструмент превентивного захисту населення в умовах воєнних дій.

З метою реалізації завдань державної політики у сфері безпеки населення розпорядженням Кабінету Міністрів України № 179-р від 24 лютого 2022 року [3] єдину державну систему цивільного захисту було приведено в режим готовності до дій в умовах воєнного стану. Органи військового управління та обласні військові адміністрації отримали повноваження забезпечувати організацію евакуації з територій, на яких виникала реальна загроза бойових дій. Проте стрімка зміна оперативної обстановки, агресивні дії противника та обмежені ресурси не дозволили повною

мірою реалізувати заздалегідь підготовлені плани. Значна частина евакуаційних процесів мала стихійний характер, що свідчить про недостатню ефективність превентивних механізмів управління ризиками в перші тижні війни [4, с. 64].

В умовах воєнного стану превентивна діяльність у сфері цивільного захисту передбачає завчасну організацію та планування евакуації, визначення безпечних маршрутів, створення резервів ресурсів, оперативне інформування населення та координацію між різними органами влади. Це демонструє, що ефективна евакуація у воєнний час є не лише способом мінімізації наслідків загрози, а й одним із превентивних заходів державної системи цивільного захисту, спрямованих на збереження життя та здоров'я населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Аналіз наукових праць засвідчує зростаючу увагу вітчизняних дослідників до превентивної функції держави та її реалізації в умовах безпекових викликів. У науковій літературі превенція розглядається не лише як складова юридичної відповідальності, а як окрема комплексна функція держави, що передбачає системність, безперервність і цілеспрямований вплив на суспільні відносини з метою недопущення загроз правам та свободам людини [5]. Окрему увагу приділено превентивним заходам у секторі безпеки й оборони, зокрема діяльності військової контррозвідки як ключового суб'єкта в протидії внутрішнім загрозам [6].

Значна кількість наукових праць стосується превентивної діяльності Національної поліції України як складової адміністративно-правового регулювання. У дослідженнях окреслено поняття превентивної діяльності, її характерні особливості та місце в системі державного управління у сфері безпеки [7; 8]. Зазначені роботи підкреслюють профілактичний характер превенції, орієнтацію на попередження правопорушень та виявлення факторів ризику, що має особливе значення в умовах воєнного стану.

Окрема група досліджень присвячена безпосередньо евакуації населення як превентивному заходу держави в кризових

умовах. У працях С. Потеряйка, К. Белікової та О. Твердохліб зосереджено увагу на практичних викликах евакуації маломобільних груп населення та визначенні шляхів їх оптимального переміщення в безпечні райони [9]. Питання організації евакуаційних органів, планування та проведення евакуації, взаємодії між суб'єктами та підготовки відповідної документації розкрито в практичних посібниках з цивільного захисту [10]. Науковці також наголошують на важливості логістичного та медичного компонентів евакуації, зокрема тактичного транспортування постраждалих у зоні ризику [11].

Серед важливих напрямів досліджень також виокремлюються роботи, присвячені плануванню та управлінню евакуаційними процесами. Доведено, що правильне проектування та інформативне оформлення планів евакуації є базовим елементом цивільної безпеки об'єктів промислового й житлового сектору [12]. Розробка структурних моделей управління евакуацією та впровадження автоматизованих систем моніторингу та реагування розглядаються як інструменти підвищення ефективності державних заходів у сфері безпеки [13].

Попри наявність значної кількості наукових праць, присвячених превентивній діяльності держави та організації евакуаційних процесів у кризових умовах, комплексне дослідження евакуації як елемента превентивної політики в умовах воєнного стану залишається недостатньо розробленим. Ця тематика зберігає високу актуальність з огляду на сучасні безпекові виклики та масштабне переміщення населення внаслідок воєнних дій. Вивчення правових, організаційних і гуманітарних механізмів евакуації є необхідною умовою для підвищення ефективності державної політики у сфері захисту населення.

Метою статті є дослідження евакуації населення як складової превентивної діяльності держави в умовах воєнного стану, акцентуючи увагу на правових, організаційних та гуманітарних механізмах цього процесу. Особлива увага приділяється аналізу чинної нормативно-правової бази, практичних аспектів реалізації евакуаційних заходів, ви-

явленню наявних викликів та визначенню шляхів їх подолання. Результати дослідження спрямовані на підвищення ефективності системи цивільного захисту та зміцнення спроможності держави забезпечувати безпеку населення в умовах збройної агресії.

Виклад основного матеріалу

У сучасній правовій науці поняття «превенція» розглядається багатовимірно, залежно від концептуальної парадигми та галузі дослідження. Цей термін виходить далеко за межі суто кримінально-правового змісту, охоплюючи ширший простір правового регулювання, публічного управління, національної безпеки, цивільного захисту та прав людини. В академічному дискурсі превенція постає не лише як інструмент запобігання правопорушенням, а й як складова стратегій управління ризиками, механізм мінімізації шкоди та засіб забезпечення належного рівня безпеки суспільства. Її зміст значною мірою визначається суспільно-політичним контекстом та особливостями національної безпекової політики, що зумовлює різні інтерпретації та варіанти застосування цього поняття в наукових дослідженнях.

Серед найбільш поширених теоретичних підходів до розуміння превенції можна виокремити чотири концептуальні напрями: правоохоронний, управлінсько-інституційний, нормативно-правовий та соціально-поведінковий. Їх співіснування та взаємодоповнення формують багаторівневу модель превенції, що дозволяє розглядати її як цілісну складову сучасної системи національної безпеки України.

У межах правоохоронного (класичного) підходу превенція розглядається як складова діяльності держави, спрямована на запобігання правопорушенням шляхом усунення причин та умов їх вчинення. Такий підхід сформувався в межах кримінології та адміністративного права та фокусується переважно на профілактиці протиправної поведінки й контролі за ризиковими групами. У науковій літературі правоохоронна функція держави часто розуміється як діяльність, спрямована на припинення правопорушень і боротьбу з ними [14, с. 36]. У контексті реалізації превентивної політики вона розглядається як

невід'ємний напрям правоохоронної діяльності держави [15, с. 157], що охоплює застосування спеціальних заходів, засобів та операцій, спрямованих на профілактику та попередження посягань на режим законності, права і свободи людини і громадянина [7, с. 430]. Окреме місце в межах цього підходу посідає превентивна діяльність Національної поліції України, яка розглядається як система взаємоузгоджених, системних, цілеспрямованих випереджувальних заходів і дій, спрямованих на перешкоджання виникненню та поширенню девіантних форм поведінки в суспільстві [16, с. 176].

Управлінсько-інституційний підхід розглядає превенцію як елемент системи публічного управління. У цьому контексті превентивна діяльність інтегрована в стратегії національної безпеки, ґрунтується на міжвідомчій координації та плануванні дій держави в кризових ситуаціях, виходить за межі суто правоохоронної функції та охоплює організаційні, інформаційні й комунікаційні інструменти. Така діяльність є комплексною за змістом і структурою, реалізується у визначених формах і методах, що залежать від конкретних завдань держави. Її сталість зумовлена тим, що превенція виступає предметною, постійною функцією державної діяльності, зміст і форми якої змінюються залежно від історичного періоду, політичного контексту та суспільних викликів [5, с. 22]. Важливою характеристикою цього підходу є універсальність превентивної функції держави, яка не обмежується окремими галузями права та має бути спрямована на запобігання всім видам неправомірної поведінки [17, с. 193]. Значущим елементом управлінсько-інституційного підходу є діяльність військової контррозвідки Служби безпеки України, яка реалізує комплекс превентивних заходів, спрямованих на виявлення, документування та недопущення загроз внутрішнього характеру. До таких заходів належать перевірка особового складу, протидія проникненню ворожих агентів та деструктивних елементів, контроль доступу до стратегічної інформації, особливо в умовах бойових дій і ротацій [6, с. 85].

Нормативно-правовий підхід визначає превенцію як одну з базових функцій права,

що проявляється через механізми правового регулювання, спрямовані на запобігання загрозам ще до їх фактичної реалізації. У межах цього підходу превентивна діяльність набуває чітко окресленої юридичної форми завдяки закріпленню процедур, повноважень органів влади, алгоритмів дій та засобів реагування в кризових ситуаціях. Такий підхід забезпечує формалізацію превентивних заходів та надає їм юридичної визначеності, що дозволяє сприймати превенцію не лише як політичну чи управлінську категорію, а як структурний елемент правового механізму. Як слушно зазначає С. Єсімов, превентивна функція права виявляється не тільки в межах охоронної, але й у площині регулятивної функції права через правові стимули, свободу вибору механізмів захисту прав і правове інформування [18, с. 45]. Окремі автори наголошують, що превентивна функція є тісно пов'язаною з призначенням права, яке Л. Заморська влучно визначає як «місію» права [19, с. 6]. Як підкреслює Ю. Батан, значна частина дослідників фактично ототожнює превентивний вплив права з його окремою функцією, хоча за змістом превенція радше відображає мету правового регулювання, реалізовану через регулятивну та охоронну функції [20, с. 629].

Соціально-поведінковий підхід акцентує увагу на зміні поведінкових моделей суспільства, розглядаючи превенцію як соціальний феномен, що реалізується насамперед через формування культури безпеки, розвиток громадянської відповідальності та зміцнення довіри до державних інституцій. Ефективність превенції в цьому контексті забезпечується не лише правовими чи управлінськими механізмами, а й комплексом виховних, педагогічних і психологічних впливів, спрямованих на підвищення готовності населення до адекватних дій у кризових ситуаціях. Превенція в цьому аспекті розглядається як соціально-педагогічний феномен, що втілюється в різних формах виховної та профілактичної роботи, спрямованої на мінімізацію девіантної поведінки [21, с. 123; 22, с. 34]. Важливе місце в цьому підході посідає превентивне виховання, особливо в системі професійно-технічної освіти, яке передбачає комплексний, цілеспрямований вплив на особистість

через взаємодію із соціальними інституціями, сприяючи фізичному, психологічному й духовному розвитку підлітків та формуванню почуття соціальної відповідальності за власну поведінку. Таке виховання орієнтоване на вироблення в учнів моральних орієнтирів, здатності чинити опір негативним впливам, усвідомлення власних прав і обов'язків та розвиток умінь приймати правомірні рішення [23, с. 13].

Таким чином, наукові підходи до розуміння превенції визначають концептуальні засади превентивної діяльності держави. Аналіз вищезазначених підходів дозволяє зробити висновок, що превентивна діяльність є цілісною системою організованих дій, яка поєднує правові, управлінські та соціально-поведінкові механізми. У найзагальнішому розумінні превентивна діяльність - це комплексна система регламентованих нормами чинного законодавства України спеціальних заходів, засобів, операцій та дій, які здійснюються уповноваженими суб'єктами з метою профілактики, запобігання та попередження порушень режиму законності, прав і свобод людини і громадянина в різних сферах суспільного життя. Її характер визначається стратегічною спрямованістю на зниження рівня ризиків та мінімізацію потенційних загроз суспільству, а також інтегрованою в систему національної безпеки. Вона має не лише правовий чи управлінський, а й загальнодержавний безпековий характер, що забезпечує стабільність і стійкість суспільства в умовах кризових викликів.

У системі забезпечення національної безпеки превентивна діяльність має низку характерних ознак, що визначають її сутність незалежно від сфери суспільних відносин, у межах яких вона реалізується. По-перше, така діяльність має об'єктивний, державно-владний, організуючий та правовий характер, оскільки ґрунтується на нормах права, рішеннях органів публічної влади та реалізується через уповноважені інституції. По-друге, вона має чітко визначену цільову спрямованість, підпорядковану досягненню конкретних завдань, пов'язаних із запобіганням загрозам, зниженням ризиків і забезпеченням стабільності суспільних процесів. По-третє, превентивна діяльність регла-

ментується нормами національного та міжнародного законодавства, що визначають її принципи, форми та механізми реалізації. По-четверте, вона втілюється у вигляді дій або комплексів заходів, які здійснюються уповноваженими суб'єктами в межах їхньої компетенції та відповідно до визначених правових процедур. По-п'яте, така діяльність базується на принципах відкритості, передбачуваності та прозорості, що передбачає використання інформаційно-попереджувальних, роз'яснювальних та застережних інструментів, спрямованих на недопущення розвитку загроз та кризових явищ.

Крім того, превентивна діяльність має функціональний і структурний вимір: з одного боку, вона є механічною складовою ширшого явища превенції, з іншого - визначає сутність і зміст компетенцій та повноважень відповідних органів, установ чи інституцій. Її реалізація спрямована на зниження рівня суспільно небезпечних проявів, профілактику та запобігання кризовим ситуаціям різного характеру, а також зумовлює особливості організаційної побудови систем безпеки. У періоди зростання ризиків, зокрема в умовах воєнного стану, превентивна діяльність набуває посиленого значення як стратегічний інструмент державної політики, спрямований на захист населення, забезпечення стійкості суспільства та мінімізацію негативних наслідків надзвичайних ситуацій.

Одним із найважливіших практичних проявів такої діяльності в умовах воєнного стану виступає евакуація населення, яка спрямована на збереження життя та здоров'я людей, попередження гуманітарних криз і забезпечення функціонування держави в умовах воєнних загроз. Її сутність полягає в організованому, контрольованому та законодавчо врегульованому переміщенні осіб із територій, де існує або потенційно може виникнути небезпека для життя та здоров'я, у безпечніші райони. Такий механізм превенції дозволяє не лише знизити безпосередні загрози для цивільного населення, а й запобігти виникненню вторинних кризових явищ - масових порушень громадського порядку, неконтрольованих міграційних потоків, колапсу інфраструктури та гуманітарних катастроф. Евакуація виступає не реактивним, а

випереджувальним заходом, що ґрунтується на прогнозуванні ризиків, управлінському плануванні та чітко визначених алгоритмах дій уповноважених суб'єктів. Таким чином, евакуаційні заходи є невід'ємною складовою системи національної безпеки й водночас елементом державної превентивної політики, спрямованої на стабілізацію суспільних процесів в умовах воєнних загроз.

Ми погоджуємось із С. Потеряйко, К. Бєліковою та О. Твердохлібом у тому, що ефективна реалізація евакуаційних заходів передбачає не лише оперативне реагування, а й комплексну підготовку органів державного управління, наявність матеріально-технічного та інформаційного забезпечення, а також належний рівень обізнаності населення щодо алгоритмів дій в умовах евакуації [9, с. 58].

У Кодексі цивільного захисту України [24] міститься офіційне визначення поняття «евакуація», яке розкриває його як спеціально організований процес переміщення людей та матеріальних цінностей із територій, де виникла або прогнозується загроза життю, здоров'ю чи безпеці, до більш безпечних районів.

Організація евакуаційних заходів у системі цивільного захисту України має чітко визначену нормативну основу та поєднує планувальні, управлінські й практичні інструменти.

Керуючись положеннями ст. 5 Кодексу цивільного захисту України [24], надзвичайні ситуації класифікуються за характером походження та рівнем поширення наслідків, що дозволяє визначати механізми реагування та обсяги необхідних ресурсів. Залежно від джерела виникнення подій виокремлюють техногенні, природні, соціальні та воєнні надзвичайні ситуації, а за рівнем їх масштабів - державний, регіональний, місцевий та об'єктовий. Попри те, що в умовах збройної агресії проти України діє воєнний різновид надзвичайної ситуації державного рівня, евакуаційні заходи мають переважно частковий характер і здійснюються з окремих територій, де існує безпосередня загроза життю та здоров'ю населення. Така модель дозволяє оптимально розподіляти ресурси сил цивільного захисту та забезпечувати організоване

переміщення людей із зон бойових дій до безпечних районів.

Відповідно до положень глави 5 Кодексу цивільного захисту України [24] до складу сил цивільного захисту входять спеціалізовані державні та недержавні підрозділи, що забезпечують виконання завдань з реагування на надзвичайні ситуації та мінімізації їхніх наслідків. До цієї структури належать оперативно-рятувальні та аварійно-рятувальні служби, формування цивільного захисту, спеціалізовані та пожежно-рятувальні підрозділи, а також добровільні формування. Вони утворюють функціональну основу системи державного реагування на надзвичайні ситуації, включаючи воєнні. Одним із ключових завдань цих сил є організація та участь у проведенні евакуаційних заходів у разі виникнення надзвичайних ситуацій або загрози їх настання. Особливе значення ця функція набуває під час збройних конфліктів, коли йдеться про переміщення цивільного населення з районів активних чи потенційних бойових дій до безпечніших територій. Така діяльність має комплексний характер і включає не лише безпосереднє виведення чи вивезення людей, а й координацію з іншими суб'єктами системи цивільного захисту, забезпечення маршруту евакуації, інформаційний супровід населення та взаємодію з органами місцевого самоврядування. Фактично сили цивільного захисту виступають оперативним інструментом реалізації державної політики у сфері безпеки населення, зокрема в умовах воєнного стану, коли потреба в ефективних та швидких евакуаційних діях набуває стратегічного значення.

Згідно зі ст. 33 Кодексу цивільного захисту України [24] закріплено комплексний механізм організації евакуаційних заходів як складової системи цивільного захисту. Евакуація реалізується через чітко визначені управлінські процедури та координаційні дії на державному, регіональному, місцевому й об'єктовому рівнях.

Основними елементами цієї системи є створення спеціальних органів з евакуації відповідного рівня [25], завчасне планування евакуаційних заходів [13, с. 143] та визначення безпечних районів для розміщення населення й матеріальних цінностей. Важливу

роль відіграє ефективне інформування керівників підприємств, установ, організацій та населення про початок евакуації, що забезпечує організований характер переміщення та мінімізацію панічних настроїв. Не менш значущими є функції управління евакуаційними процесами, гарантування життєзабезпечення евакуйованого населення в безпечних районах та проведення превентивних заходів, спрямованих на підготовку громадян до дій в умовах надзвичайних ситуацій. Евакуація трактується як системно спланований процес, інтегрований у загальну структуру державної політики безпеки.

Норми постанови Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 року № 841 щодо Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій (далі - Порядок) [26], деталізують механізм практичної реалізації цих положень. Порядок визначає процедури організованого переміщення населення із зон надзвичайних ситуацій або зон потенційного ураження до безпечних територій, а також заходи щодо евакуації матеріальних і культурних цінностей у разі загрози їх пошкодження чи знищення. Системність такого регулювання дає змогу забезпечити узгодженість дій між органами державної влади, силами цивільного захисту та населенням, що особливо актуально в умовах воєнного стану.

Окрім законодавчого регламентування, важливу роль у забезпеченні ефективності евакуаційних процесів відіграє інформаційна підтримка з боку держави, громадських організацій [27], міжнародних установ. Зокрема, на офіційному веб-порталі Урядового контактного центру розміщено роз'яснення щодо порядку проведення евакуації населення, особливостей переміщення та доступних механізмів допомоги [28.]. Важливу комунікаційну функцію виконують центральні та місцеві органи виконавчої влади [29], військові адміністрації, органи місцевого самоврядування [30], Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) [31], Національна поліція, а також центри надання безоплатної правничої допомоги, які інформують громадян про їхні права та порядок дій під час евакуації, зокрема у випадках

примусової евакуації дітей із зони бойових дій [32].

Інформаційна підтримка реалізується через офіційні веб-ресурси, гарячі лінії, координаційні пункти евакуації, комунальні платформи та мережу волонтерських організацій. Оперативні повідомлення про маршрути евакуації, пункти збору, спеціалізований транспорт для маломобільних груп населення, а також порядок дій у надзвичайних ситуаціях доводяться до населення через багатоканальні комунікаційні інструменти. Така система сприяє підвищенню рівня обізнаності громадян та їх готовності діяти в умовах загрози чи безпосереднього воєнного ризику.

Система оповіщення є одним із важливих елементів ефективної евакуації населення в умовах воєнного стану чи надзвичайних ситуацій. Вчасне інформування дає змогу зменшити кількість жертв, уникнути паніки та забезпечити організоване переміщення людей у безпечні райони [33, с. 223]. Налагоджена система оповіщення забезпечує швидке донесення достовірної інформації до населення через різні канали - офіційні ресурси, сигнали тривоги, мобільні повідомлення, гучномовці та місцеві координаційні пункти.

В Україні створюється Державна інформаційна система координації евакуації, покликана забезпечити чітку та безпечну послідовність переміщення населення від моменту виїзду з небезпечних територій до розміщення в нових громадах [34]. Система буде передбачати розподіл обов'язків між державними органами, органами місцевого самоврядування та громадськими структурами, що дозволить удосконалити оповіщення населення, спростити процедури та оперативно надавати допомогу евакуйованим особам. Координацію процесу здійснює Міністерство розвитку громад та територій через Координаційний штаб з проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення, ДСНС відповідає за безпеку та оповіщення, а місцеві адміністрації реалізують практичні заходи на місцях. У транзитних центрах працюють мультидисциплінарні команди (соціальні працівники, психологи, юристи, медики), які оцінюють потреби евакуйованих та забезпечують комплексну підтримку.

Досвід проведення евакуації населення в Україні з 2022 року засвідчив не лише ефективність оперативних дій держави та громад, а й наявність низки викликів, які безпосередньо впливають на безпеку евакуйованих [35]. Попри організовану роботу військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, ДСНС та волонтерських структур, у процесі евакуації виникали ситуації, що підвищували вразливість окремих категорій населення [10, с. 16-20]. Йдеться насамперед про роз'єднання сімей, ризики експлуатації, труднощі з доступом до інформації та гуманітарної допомоги після прибуття до безпечних регіонів.

Суттєві прогалини проявилися також у координації між державними структурами та гуманітарними організаціями. Відсутність налагоджених механізмів обміну інформацією та чіткої правової процедури взаємодії ускладнювала ідентифікацію осіб з особливими потребами, а також їхнє своєчасне перенаправлення до відповідних служб. Ця проблема особливо відчутна у випадку з евакуацією дітей без супроводу, осіб з інвалідністю та літніх людей. Зокрема, відсутність спеціалізованого медичного транспорту, необхідного для доставки особи з інвалідністю, яка належить до маломобільної категорії населення, до місця посадки на евакуаційний потяг [9, с. 61-68].

Окремої уваги потребує спроможність приймаючих громад. Брак спеціалізованих установ, кваліфікованого персоналу та належних умов розміщення ускладнював надання належної допомоги вразливим групам, зокрема особам без документів. Унаслідок цього евакуаційні процеси в окремих регіонах уповільнювалися, а ризики для життя і здоров'я людей зростали. Такі виклики збігаються з міжнародними оцінками гуманітарних ризиків та відображають особливості українського досвіду евакуації в умовах воєнного стану.

Окремою проблемою залишається повернення евакуйованих осіб у зони активних бойових дій або наближені до лінії фронту населені пункти. Попри зруйновану інфраструктуру, нестачу критичних ресурсів та небезпеку обстрілів, частина населення повертається через соціально-економічні чинники.

Серед ключових причин - висока вартість оренди житла в безпечних регіонах, складнощі з працевлаштуванням, незадовільні умови проживання в тимчасових пунктах розміщення, а також відсутність достатньої та достовірної інформації про рівень безпеки в прифронтових населених пунктах. Відсутність механізмів запобігання або обмеження повернення до небезпечних територій створює додаткові ризики як для самих громадян, так і для органів, залучених до евакуаційних заходів [36].

Подолання викликів, пов'язаних з організацією евакуації цивільного населення в умовах воєнного стану, можливе шляхом дотримання базових принципів гуманітарної евакуації [37; 38]. Центральним елементом цього процесу є добровільний характер евакуації, що передбачає обов'язкове забезпечення інформованої згоди осіб, яких евакуюють. Населення повинно отримувати повну, достовірну й зрозумілу інформацію про ризики, наслідки, маршрути та умови переміщення, а також мати право відмовитися від евакуації або змінити своє рішення на будь-якому етапі. Примусові дії допускаються лише у випадках, прямо визначених міжнародним гуманітарним правом з метою захисту життя та безпеки.

Особливої уваги потребує евакуація маломобільних груп населення, людей з інвалідністю та осіб похилого віку. Її ефективність залежить від попереднього виявлення таких осіб, наявності спеціалізованого транспорту, відповідного обладнання та залучення підготовленого персоналу. Після евакуації необхідно забезпечити належні умови проживання, доступ до медичної допомоги, реабілітаційних та соціальних послуг. Важливими орієнтирами виступають принципи гуманності, нейтральності, неупередженості та незалежності, які гарантують повагу до гідності кожної людини, недопущення політичного чи ідеологічного впливу на гуманітарну діяльність, а також рівний доступ до допомоги без дискримінації.

Ключовим аспектом гуманітарної евакуації є також забезпечення безпечного та недискримінаційного доступу до базових послуг, житла, харчування, води, медичної та психологічної підтримки. Особлива

увага приділяється збереженню єдності сімей, а в разі розлучення, функціонуванню ефективних механізмів реєстрації, пошуку та возз'єднання. Діти мають право висловлювати власну позицію щодо рішень, які стосуються їх евакуації, а всі заходи повинні відповідати принципу найкращих інтересів дитини.

Особи, які ухвалили рішення залишитися на місці, також зберігають право на захист, яке зобов'язані поважати всі сторони збройного конфлікту. Евакуйовані мають право бути ознайомленими з планом евакуації та отримати консультації щодо супутніх рішень. Приватне майно евакуйованих осіб охороняється нормами міжнародного гуманітарного права. Евакуація розглядається як тимчасовий захід, а люди зберігають право на безпечне та гідне повернення після усунення загроз, що стали причиною їх переміщення.

Дотримання цих принципів не лише знижує рівень уразливості населення в умовах воєнного стану, а й забезпечує відповідність евакуаційних процесів міжнародним стандартам захисту прав людини та гуманітарного права, сприяючи формуванню стійкої системи цивільного захисту в Україні.

Висновки

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що евакуація населення в умовах воєнного стану є однією з ключових складових системи цивільного захисту України. Її нормативна основа визначена законодавством і підзаконними актами, а практична реалізація ґрунтується на взаємодії державних структур, органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій, гуманітарних та волонтерських організацій. Така багаторівнева модель забезпечує організацію евакуації навіть у складних безпекових умовах, але водночас виявила низку системних прогалин, що впливають на ефективність реагування.

Серед головних викликів, виявлених у процесі аналізу, є недосконалість координаційних механізмів, обмеженість ресурсів приймаючих громад, відсутність стабільних каналів оперативного інформування, нестача спеціалізованого транспорту для маломобільних груп, а також відсутність чітких

інструментів реагування на потреби вразливих категорій населення. Важливою проблемою є також повернення евакуйованих осіб у прифронтові населені пункти через соціально-економічні чинники та недостатній рівень інформування щодо безпечності таких територій.

Подальший розвиток системи евакуації потребує комплексного підходу від посилення міжвідомчої координації, удосконалення інформаційно-комунікаційних механізмів, розширення інфраструктури підтримки евакуйованих та забезпечення правового захисту громадян до впровадження та дотримання міжнародних гуманітарних стандартів. Створення Державної інформаційної системи координації евакуації, розвиток системи оповіщення та належна підтримка приймаючих громад можуть суттєво підвищити ефективність та безпечність евакуаційних заходів, зміцнюючи загальну стійкість системи цивільного захисту України.

Література

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 16.10.2025).
2. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 16.10.2025).
3. Про організацію функціонування єдиної державної системи цивільного захисту в умовах воєнного стану: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 24.02.2022 № 179-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2022-%D1%80#Text> (дата звернення: 16.10.2025).
4. Організація та проведення заходів з евакуації при виникненні надзвичайних ситуацій. Навчальний посібник. Видання друге, оновлене. НМЦ ЦЗ та БЖД Чернівецької області. 2024, Чернівці. 138 с.
5. Копельців-Левицька Є. Д. Превентивна функція держави у сфері прав і свобод людини. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2024. № 1 (83). С. 21-26. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.1.3>.
6. Горбатенко А. Превентивна діяльність військової контррозвідки СБУ у підрозділах сектору безпеки і оборони України. *Актуальні проблеми теорії та практики службово-бойової діяльності складових сектору безпеки та оборони в сучасних умовах* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 2023. С. 84-86.
7. Беспалий І. В. Особливості превентивної діяльності Національної поліції як об'єкту адміністративно-правового регулювання. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. № 3 (30). С. 428-435. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.3.39>.
8. Шатрава С. О., Рязанцева І. М., Парханов Г. Р. Превентивна діяльність Національної поліції України як об'єкт адміністративно-правового дослідження. *Наше право*. 2023. № 3. С. 103-109. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2023.3.15>.
9. Потеряйко С. П., Белікова К. Г., Твердохліб О. С. Проблемні питання евакуації населення в безпечні місця в умовах воєнного стану. *Український кейс*. 2022. С. 58-63. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-5\(33\)-8](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-5(33)-8).
10. Посібник з реалізації заходів евакуації населення, матеріальних і культурних цінностей в умовах загрози та виникнення надзвичайних ситуацій і збройних конфліктів: практичний посібник / М.В. Андрієнко та ін. Київ: ІДУ НД ЦЗ, 2022. 250 с.
11. Лютенко Г. М., Мислива О. О. Умови тактичної евакуації постраждалих. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 бер. 2024 р.); у 2-х ч. Дніпро: ДДУВС, 2024. Ч. II. С.528-529.
12. Гаврись А. П., Лаврівський М. З., Тарнавський А. Б. Влаштування планів евакуації – складова забезпечення цивільної безпеки об'єктів промислового та житлового сектору. *Грааль науки*. 2021. № 6. С. 93-98. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.25.06.2021.017>.
13. Башинський О., Пелешко М., Березанський Т., Беседа А. Система управління евакуацією населення під час надзвичайних ситуацій. *Social Development and Security*. 2025. Vol. 15. No. 2. С. 140-152. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2025.15.2.11>.

14. Ткаченко І. М. Правоохоронна функція держави та попереджувальна функція юридичної відповідальності: аспекти співвідношення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція*. 2014. № 12. Т. 1. С. 36-37.

15. Ботвінов Р. Особливості реалізації правоохоронної функції держави в сучасному українському суспільстві. *Ефективність державного управління*. 2016. Вип. 4(49). Ч. 1. С. 156-163. DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.49.2016.175044>.

16. Джафарова О. В. Національна поліція України як провідний суб'єкт здійснення превентивної діяльності. *Шлях успіху і перспективи розвитку (до 26 річниці заснування Харківського національного університету внутрішніх справ)*: матер. Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 20 листоп. 2020 року). Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. С. 176-178.

17. Ковалів М., Гулак А. Юридична превенція у контексті широкого та вузького розуміння. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2020. № 4 (28). С. 190-197. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2020.28.190>.

18. Єсімов С. С. Превентивне регулювання: теоретичні аспекти. *Соціально-правові студії*. 2020. Випуск 3(9). С. 40-47.

19. Заморська Л. І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2015. № 6. С. 3-9.

20. Батан Ю. Вплив превентивного механізму права на неправомірну поведінку. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. О. В. Козаченка, Є. Л. Стрельцова; МОН України, НУ «ОЮА», Каф. крим. права та ін. крим.-прав. дисциплін Миколаїв. ін-т. права, ПРЦ НАПрНУ, ГО «Всеукр. Асоціація крим. права». Миколаїв : Ліон, 2016. С. 625-642.

21. Превентивна педагогіка / Уклад. О. М. Мельникова. Умань : Візаві, 2022. 252 с.

22. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей. Тексти лекцій. Ніжин, 2012. 65 с.

23. Шиделко А. Науково-методичні основи превентивної діяльності психологічної служби ПТНЗ. [Б. м. : б. в.], 2012. 32 с.

24. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 16.10.2025).

25. Про утворення Координаційного штабу з проведення евакуаційних заходів та ефективного реагування на масове переміщення населення: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2022 № 854. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 16.10.2025).

26. Про затвердження Порядку проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.10.2013 № 841. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#n11> (дата звернення: 16.10.2025).

27. В Україні змінюють порядок евакуації з прифронтових територій. URL: <https://prominzp.info/nadzvychaini-podii/ua-war/v-ukraini-zminiuiut-poriadok-evakuatsii-z-priyfrontovyykh-terytorii/> (дата звернення: 16.10.2025).

28. Евакуація населення. URL: <https://ukc.gov.ua/knowledge/evakuatsiya-naselennya/> (дата звернення: 16.10.2025).

29. Розширюємо зону обов'язкової евакуації сімей із дітьми з Куп'янського району. Харківська обласна військова адміністрація. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/news/133178> (дата звернення: 16.10.2025).

30. План дій під час евакуації: Межівська селищна територіальна громада, Синельниківський район, Дніпропетровська область. URL: <https://mezhova.otg.dp.gov.ua/nasha-gromad%D0%B0/evakuatsiia/plan-dii-pid-chas-evakuatsii> (дата звернення: 16.10.2025).

31. Дії населення в умовах надзвичайних ситуацій воєнного характеру. URL: <https://dsns.gov.ua/abetka-bezpeki/diyi-naselennya-v-umovax-nadzvicainix-situacii-vojenno-go-karakteru> (дата звернення: 16.10.2025).

32. Особливості примусової евакуації дітей із зони бойових дій. URL: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/osoblyvosti-prymusovoyi-evakuacziyi-ditej-iz-zony-bojovyyh-dij/> (дата звернення: 16.10.2025).

33. Клименко Н. Особливості забезпечення цивільного захисту в умовах воєнного стану. *Науковий вісник: Державне управління*.

2022. № 2 (12). С. 218-233. DOI: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2\(12\)-218-233](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2(12)-218-233).

34. В Україні запрацює Державна інформаційна система координації евакуації. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/v-ukrayini-zapratsyuye-derzhavna-informatsiyna-systema-koordynatsiyi-evakuatsiyi> (дата звернення: 16.10.2025).

35. Рекомендації щодо гуманітарних евакуацій цивільного населення в Україні з особливою увагою до дітей. URL: https://globalprotectioncluster.org/sites/default/files/2024-07/guidance_on_humanitarian_evacuation_-_ukr_july_2024.pdf (дата звернення: 16.10.2025).

36. Пропозиції щодо зміни механізму евакуації цивільного населення під час дії правового режиму воєнного стану. URL: <https://www.vplyv.org.ua/archives/7733> (дата звернення: 16.10.2025).

37. Основні принципи та стандарти евакуації для цивільних осіб. URL: https://www.genevacall.org/wp-content/uploads/2023/09/03_GC_Evacuation_PRINT.pdf (дата звернення: 16.10.2025).

38. Основні принципи гуманітарної допомоги та захисту. URL: https://iscluster.org/sites/default/files/documents/24Dec2024_Protection%20Cluster%20presentation.pdf (дата звернення: 16.10.2025).

References

1. *On the Introduction of Martial Law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine of 24.02.2022 No. 64*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (accessed 16 October 2025).

2. *On the Legal Regime of Martial Law: Law of Ukraine of 12.05.2015 No. 389-VIII*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (accessed 16 October 2025).

3. *On the Organization of the Functioning of the Unified State Civil Protection System under Martial Law: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 24.02.2022 No. 179-r*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2022-%D1%80#Text> (accessed 16 October 2025).

4. *Organization and Implementation of Evacuation Measures in Case of Emergencies: Textbook*. 2nd ed. Chernivtsi: NMC CZ and BZHD of Chernivtsi Region, 2024. 138 p.

5. Kopel'tsi-Levytska Ye.D. (2024) Preventive function of the state in the field of human rights and freedoms. *State and Regions. Series: Law*, 1 (83), 21-26. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.1.3>.

6. Horbatenko A. (2023) Preventive activities of the military counterintelligence of the Security Service of Ukraine in the security and defense sector. *Proceedings of the III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (Kyiv), 84-86.

7. Bepalyi I.V. (2023) Features of preventive activities of the National Police as an object of administrative and legal regulation. *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, 3 (30), 428-435. DOI: <https://doi.org/10.32631/vca.2023.3.39>.

8. Shatrava S.O., Riazantseva I.M., Parkhanov H.R. (2023) Preventive activity of the National Police of Ukraine as an object of administrative and legal research. *Our Law*, 3, 103-109. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2023.3.15>.

9. Poteryaiko S.P., Bielikova K.H., Tverdokhlib O.S. (2022) Problematic issues of evacuation of the population to safe places under martial law: Ukrainian case. *Ukrainian Case*, 58-63. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-5\(33\)-8](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2022-5(33)-8).

10. Andriienko M.V. et al. (2022) *Manual on the Implementation of Evacuation Measures of the Population, Material and Cultural Values in the Conditions of Threat and Occurrence of Emergencies and Armed Conflicts*. Kyiv: IDU ND CZ. 250 p.

11. Iliutenko H.M., Myslyva O.O. (2024) Conditions of tactical evacuation of the injured. *VIII International Scientific and Practical Conference "International and National Security: Theoretical and Applied Aspects"* (Dnipro, 15 March 2024), vol. II, 528-529.

12. Havrys A.P., Lavrivskyi M.Z., Tarnavskyi A.B. (2021) Arrangement of evacuation plans as a component of ensuring civil safety of industrial and residential facilities. *Grail of Science*, 6, 93-98. DOI: <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.25.06.2021.017>.

13. Bashynskyi O., Peleshko M., Berezhanskyi T., Beseda A. (2025) Population evacuation management system during emergencies. *Social Development and Security*, 15 (2), 140-152. DOI: <https://doi.org/10.33445/sds.2025.15.2.11>.

14. Tkachenko I.M. (2014) Law enforcement function of the state and preventive function of legal responsibility: aspects of correlation. *Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 12 (1), 36-37.
15. Botvinov R. (2016) Features of the implementation of the law enforcement function of the state in modern Ukrainian society. *Public Administration Efficiency*, 4(49), 156-163. DOI: <https://doi.org/10.33990/2070-4011.49.2016.175044>.
16. Dzhafarova O.V. (2020) The National Police of Ukraine as the main subject of preventive activity. *Proceedings of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the 26th anniversary of KhNUiA*, 176-178.
17. Kovaliv M., Hulak L. (2020) Legal prevention in the context of broad and narrow understanding. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series: Law*, 4 (28), 190-197. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2020.28.190>.
18. Yesimov S.S. (2020) Preventive regulation: theoretical aspects. *Socio-Legal Studies*, 3(9), 40-47.
19. Zamorska L.I. (2015) Functions of law: substantive and theoretical analysis. *Actual Problems of Domestic Jurisprudence*, 6, 3-9.
20. Batan Yu. (2016) The impact of the preventive mechanism of law on unlawful behavior. In: *Legal Influence on Unlawful Behavior: Current Dimensions*. Mykolaiv: Ilion, 625-642.
21. Melnykova O.M. (2022) *Preventive Pedagogy*. Uman: Vizavi. 252 p.
22. Pykhtina N.P. (2012) *Prevention of Negative Behavior in Children: Lecture Texts*. Nizhyn. 65 p.
23. Shydelko A. (2012) *Scientific and Methodological Foundations of Preventive Activities of Psychological Services of VET Institutions*. 32 p.
24. *Civil Protection Code of Ukraine: Law of 02.10.2012 No. 5403-VI*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (accessed 16 October 2025).
25. *On the Establishment of the Coordination Headquarters for Evacuation Measures and Effective Response to Mass Population Movement: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 29.07.2022 No. 854*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/854-2022-%D0%BF#Text> (accessed 16 October 2025).
26. *On the Approval of the Procedure for Conducting Evacuation in the Event of a Threat or Occurrence of Emergencies: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 30.10.2013 No. 841*. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-%D0%BF#n11> (accessed 16 October 2025).
27. *Ukraine Changes the Evacuation Procedure from Frontline Areas*. Available at: <https://prominzp.info/nadzvychaini-podii/ua-war/v-ukraini-zminiuiut-poriadok-evakuatsii-z-pryfrontovoykh-terytorii/> (accessed 16 October 2025).
28. *Population Evacuation*. Available at: <https://ukc.gov.ua/knowledge/evakuatsiya-naselennya/> (accessed 16 October 2025).
29. *Expanding the Mandatory Evacuation Zone for Families with Children from Kupiansk District*. Kharkiv Regional Military Administration. Available at: <https://kharkivoda.gov.ua/news/133178> (accessed 16 October 2025).
30. *Evacuation Action Plan: Mezhova Settlement Territorial Community*. Available at: <https://mezhova.otg.dp.gov.ua/nasha-gromad%D0%B0/evakuatsiia/plan-dii-pid-chas-evakuatsii> (accessed 16 October 2025).
31. *Actions of the Population in Emergency Situations of a Military Nature*. Available at: <https://dsns.gov.ua/abetka-bezpeki/diyi-naselennya-v-umovax-nadzvicainix-situacii-vojennogo-xarakteru> (accessed 16 October 2025).
32. *Features of Forced Evacuation of Children from Combat Zones*. Available at: <https://legalaid.gov.ua/publikatsiyi/osoblyvosti-prymusovoyi-evakuaciyi-ditej-iz-zony-bojovyh-dij/> (accessed 16 October 2025).
33. Klymenko N. (2022) Features of ensuring civil protection under martial law. *Scientific Bulletin: Public Administration*, 2 (12), 218-233. DOI: [https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2\(12\)-218-233](https://doi.org/10.33269/2618-0065-2022-2(12)-218-233).
34. *Ukraine Launches the State Information System for Evacuation Coordination*. Available at: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/v-ukrayini-zapratsyuye-derzhavna-informatsiyna-systema-koordinatsiyi-evakuatsiyi> (accessed 16 October 2025).
35. *Guidance on Humanitarian Evacuation in Ukraine with a Special Focus on Children*. Available at: https://globalprotectioncluster.org/sites/default/files/2024-07/guidance_on_

humanitarian_evacuation_-_ukr-_july_2024.pdf (accessed 16 October 2025).

36. *Proposals for Changing the Civilian Evacuation Mechanism under Martial Law*. Available at: <https://www.vplyv.org.ua/archives/7733> (accessed 16 October 2025).

37. *Core Principles and Standards for Civilian Evacuation*. Available at: https://www.genevacall.org/wp-content/uploads/2023/09/03_GC_Evacuation_PRINT.pdf (accessed 16 October 2025).

38. *Basic Principles of Humanitarian Assistance and Protection*. Available at: https://fscluster.org/sites/default/files/documents/24Dec2024_Protection%20Cluster%20presentation.pdf (accessed 16 October 2025).

Bespaly Ihor,

Candidate of Law, associate professor department of administrative law and procedure
ORCID <https://orcid.org/0009-0005-8701-8303>

Yatsenko Valentyna,

Candidate of Law, associate professor department of administrative law and procedure
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3195-3627>

e-mail: yvp212@gmail.com

EVACUATION OF THE POPULATION AS AN ELEMENT OF THE STATE'S PREVENTIVE ACTIVITY UNDER MARTIAL LAW

The article examines population evacuation as a key element of the state's preventive activity under martial law in Ukraine. The focus is on legal, institutional, and practical mechanisms for organizing and implementing evacuation measures during armed aggression. Particular attention is paid to the legal regulation of evacuation.

Ukraine's experience since 2022 has demonstrated not only the effectiveness of coordinated actions by the state and communities

but also the presence of a number of challenges that directly affect the safety and protection of evacuees. Among these challenges are information and coordination gaps, increased risks for vulnerable groups (particularly children, persons with disabilities, and the elderly), as well as insufficient capacity of host communities to provide proper living conditions and assistance. The article emphasizes the importance of adhering to the fundamental principles of humanitarian evacuation – humanity, neutrality, impartiality, and independence – as essential conditions for minimizing these risks.

A separate focus is placed on the role of an effective early warning and information system, which ensures the timeliness and organization of evacuation measures. The creation of the State Information System for Evacuation Coordination is considered an important step toward strengthening preventive mechanisms and improving interagency cooperation.

The article concludes that overcoming existing challenges is possible through compliance with the basic principles of humanitarian evacuation, improving legal and organizational frameworks, and strengthening the capacity of local communities. Key principles include humanity – ensuring the protection of life and health of every individual; neutrality – excluding involvement in political, religious, or ideological conflicts; impartiality – providing assistance solely based on needs without any discrimination; and independence – guaranteeing the autonomy of humanitarian actions from political or military influence. Adherence to these principles builds public trust, promotes effective coordination between state institutions, international and volunteer organizations, and minimizes risks for vulnerable groups.

Key words: prevention, evacuation, martial law, preventive state function, civil protection, humanitarian evacuation, early warning.

ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ В РОЗСЛІДУВАННІ КІБЕРЗЛОЧИНІВ

КРИЖАНОВСЬКИЙ Анатолій - кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного та кримінального права Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», доцент

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2432-5286>

УДК:[351.75:324:342.9](477)

ГАВРОНСЬКА Іванна - здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-9169-8058>

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.10>

У статті проведено комплексний аналіз ролі та практичного значення цифрової криміналістики в процесі розслідування кіберзлочинів, що є однією з найнебезпечніших і найдинамічніших форм сучасної злочинності. Метою дослідження є виявлення особливостей застосування цифрової криміналістики в Україні, визначення основних методів і інструментів, які використовуються для збору, аналізу та інтерпретації цифрових доказів, а також оцінка поточного стану практики і законодавчого регулювання в цій сфері.

У ході дослідження застосовано методи контент-аналізу нормативно-правових актів, огляду наукової літератури та практичних кейсів правоохоронної діяльності. Проаналізовано поняття цифрової криміналістики, її основні завдання та взаємозв'язок із кримінальним процесом. Особлива увага приділена характеристиці цифрових доказів та їх допустимості в судовому розгляді, а також розглянуто типологію кіберзлочинів, що потребують цифрового розслідування: хакерські атаки, крадіжка персональних і корпоративних даних, кібершпигунство, поширення шкідливого програмного забезпечення та фінансове кібершахрайство.

Розкрито практичне застосування цифрової криміналістики в Україні, зокрема організацію слідчих дій, роль спеціалізованих підрозділів, використання програмних засобів та міжнародну співпрацю. Виявлено основні проблеми, що виникають у процесі розслідування

кіберзлочинів: недостатній рівень технічного оснащення, брак кваліфікованих кадрів, правові обмеження та складнощі в збереженні доказів. На основі проведеного аналізу запропоновано шляхи удосконалення нормативно-правової бази, покращення підготовки фахівців і модернізації технічної інфраструктури.

Отже, результати дослідження підтверджують, що цифрова криміналістика є ключовим інструментом у боротьбі з кіберзлочинністю в Україні, а підвищення її ефективності потребує комплексного підходу, який включає як технічні, так і організаційні та законодавчі заходи.

Ключові слова: цифрова криміналістика, кіберзлочини, цифрові докази, хакерські атаки, крадіжка даних, кібершпигунство, шкідливе програмне забезпечення, кібершахрайство, розслідування, правоохоронні органи України.

Постановка проблеми

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій останніх десятиліть не лише спростив обмін інформацією та доступ до цифрових ресурсів, але й спричинив зростання кількості правопорушень, які здійснюються в кіберпросторі. У сучасних умовах з'являються нові типи злочинів – зокрема, несанкціоноване втручання в комп'ютерні системи, блокування доступу до інформації, крадіжка персональних і банківських даних, фішинг, онлайн-шахрайство, кібербулінг, розповсюдження шкідли-

вого ПЗ тощо. Ці правопорушення значною мірою уникають традиційного криміналістичного виявлення, адже цифрові сліди злочину часто є невидимими для звичайного розслідування, швидко зникають або зберігаються на закордонних серверах [1].

У таких умовах стає очевидною потреба у впровадженні нових методів розкриття та документування кіберзлочинів, де провідне місце належить цифровій криміналістиці – галузі, що спеціалізується на ідентифікації, фіксації, збереженні та аналізі цифрових доказів. Проте в Україні цифрова криміналістика як практична дисципліна ще перебуває на етапі становлення. Незважаючи на певні успіхи у впровадженні спеціалізованих підрозділів з кіберполіції та зростаючий інтерес з боку наукової спільноти, розслідування кіберзлочинів у багатьох випадках залишається малоефективним через ряд системних проблем.

Серед таких проблем можна виокремити: обмежений доступ правоохоронців до спеціалізованих інструментів цифрового аналізу; відсутність єдиної методології вилучення і збереження цифрових слідів у процесуально допустимій формі; нестачу підготовлених експертів; слабку координацію між правоохоронними структурами та технічними спеціалістами; законодавчу неврегульованість статусу цифрового доказу; а також недостатню обізнаність слідчих щодо можливостей цифрових технологій у кримінальному провадженні [2].

Таким чином, постає об'єктивна необхідність системного вивчення та вдосконалення практики застосування цифрової криміналістики саме в контексті розслідування кіберзлочинів. Лише належне поєднання технічних можливостей з процесуальними вимогами дозволить ефективно виявляти, фіксувати та використовувати цифрові сліди як повноцінні докази в судовому процесі.

Стан дослідження

Тема використання цифрової криміналістики в розслідуванні кіберзлочинів активно досліджується в країнах із розвинутою системою інформаційної безпеки, таких як США, Велика Британія, Німеччина, Ізраїль. У міжнародному науковому дискурсі

вже сформувалися понятійно-категоріальні засади digital forensics, а також чітко окреслені методи і стандарти збору, зберігання, аналізу та подання цифрових доказів. Серед ключових підходів – модель “Digital Forensic Process” (DFP), яка передбачає чотири основні етапи: ідентифікація, збирання, аналіз, презентація. У багатьох юрисдикціях існують затверджені протоколи, наприклад, рекомендації NIST (National Institute of Standards and Technology) щодо цифрової експертизи, які визнані міжнародною спільнотою [3].

В Україні наукові дослідження в цій галузі зосереджуються переважно у сфері інформаційного права, кримінального процесу та криміналістики. Вагомий внесок зробили такі науковці, як В. Ю. Шепітько, О. М. Капліна, М. Я. Сердюк, Д. І. Пивовар. Проте більшість наукових праць мають теоретико-правову спрямованість і меншою мірою зосереджуються на практичних інструментах цифрової криміналістики. Бракує цілісних досліджень, які б поєднували правовий, криміналістичний та інформаційно-технологічний підходи до розслідування кіберзлочинів.

На практичному рівні важливу роль відіграє Департамент кіберполіції Національної поліції України, створений у 2015 році. Підрозділ реалізує оперативно-розшукові заходи, здійснює супровід досудових розслідувань, проводить експертизи цифрових пристроїв. Проте, як показує аналітика звітів МВС та незалежних організацій (зокрема, дослідження Ради Європи в межах програми CyberEast), правоохоронці часто стикаються з труднощами під час виявлення і документування цифрових слідів злочину через нестачу спеціального обладнання, кваліфікованих фахівців та складну процедуру взаємодії з міжнародними хостингами [4].

Крім того, в Україні на сьогодні не існує повноцінного нормативного регулювання, яке б чітко визнавало цифрові сліди (дані браузера, лог-файли, IP-адреси, метадані тощо) як процесуально допустимі докази. Досі спостерігається розрив між темпами розвитку цифрових технологій і здатністю правозастосовної системи адекватно на це реагувати.

Таким чином, сучасний стан дослідження проблеми вказує на наявність певного наукового підґрунтя, однак воно потребує подальшого розвитку в напрямі міждисциплінарного поєднання криміналістики, ІТ-технологій та кримінального процесу. Особливо актуальною є потреба в осмисленні та впровадженні практичних алгоритмів використання цифрової криміналістики саме на етапі досудового розслідування кіберзлочинів.

Метою статті є всебічне дослідження використання цифрової криміналістики в процесі розслідування кіберзлочинів, а також визначення основних проблем, що виникають при залученні цифрових доказів до кримінального провадження, і обґрунтування напрямів удосконалення криміналістичної практики в Україні з урахуванням світових тенденцій та технологічного розвитку.

Виклад основного матеріалу

Цифрова криміналістика – це спеціалізований напрям сучасної криміналістики, який вивчає закономірності виникнення, зберігання, виявлення, фіксації, аналізу та використання цифрових слідів як доказів у кримінальному провадженні. Вона поєднує правові, технічні та аналітичні підходи для дослідження інформації, що зберігається або передається в електронному вигляді. Найчастіше мова йде про дані, що розміщені на комп'ютерах, серверах, мобільних пристроях, у хмарних сховищах, а також у цифрових логах, мережевому трафіку чи системах електронної комунікації.

На відміну від класичної криміналістики, цифрова криміналістика має справу з нематеріальними об'єктами, які не мають фізичного носія в традиційному розумінні. Цей аспект суттєво ускладнює процес доведення автентичності та цілісності зібраної інформації, оскільки будь-яке несанкціоноване втручання в цифрову структуру може спотворити її зміст або знищити доказову цінність інформації. Тому ключовими принципами цифрової криміналістики є незмінність, відтворюваність і документованість усіх слідчих дій з цифровими даними.

Функціонально цифрова криміналістика виконує одразу декілька завдань: забезпечує ідентифікацію джерел цифрової інформації, її вилучення без втрати цілісності, технічну обробку (зокрема – дешифрування або відновлення), аналіз на наявність слідів протиправної діяльності, а також підготовку результатів у формі, прийнятній для використання в суді. Ці завдання вирішуються в межах чітко структурованого процесу, що включає етапи: виявлення, фіксації, вилучення, зберігання, дослідження і подання доказів.

У міжнародній практиці вже вироблені стандарти, що регламентують роботу фахівців у сфері цифрової криміналістики. Наприклад, у документах NIST зазначається, що вся робота з цифровими носіями має здійснюватися лише копіями, з обов'язковим збереженням контрольних хеш-сум, протоколюванням усіх дій і використанням сертифікованих програмних продуктів [4]. Подібні підходи рекомендує і Європейська мережа судових науково-дослідних інститутів (ENFSI), що наголошує на необхідності зберігати цілісність цифрових слідів на кожному етапі слідства.

Слід зазначити, що цифрова криміналістика не обмежується лише комп'ютерами чи мобільними телефонами. Вона охоплює також: мережеву криміналістику (дослідження мережевого трафіку), криміналістику інтернету речей (ІоТ), хмарних обчислень, соціальних мереж, криптовалютних операцій тощо. Таким чином, це вже не окрема спеціалізація, а міждисциплінарна галузь, яка інтегрує знання з інформаційної безпеки, програмування, кримінального права, доказового процесу та телекомунікацій.

У рамках кримінального провадження цифрова криміналістика виконує роль ключового інструменту при розкритті злочинів, які залишають слід виключно у віртуальному просторі. Такі сліди можуть бути неочевидними, зашифрованими, прихованими або розміщеними на серверах у закордонних юрисдикціях, що суттєво ускладнює роботу слідчого. Проте саме вміння виявити і правильно інтерпретувати цифрові артефакти дозволяє виявити структуру злочину,

маршрут передачі даних, особу злочинця чи коло його контактів.

Цифрові докази є основою для ефективного розслідування кіберзлочинів, оскільки вони дозволяють встановити факти та обставини скоєння злочинів у цифровому середовищі. Відмінною рисою таких доказів є їх нематеріальна природа, що робить їх вразливими до змін та знищення. З цієї причини важливим є суворе дотримання процедур вилучення і збереження інформації з метою збереження її цілісності та автентичності [5].

Цифрові докази можуть включати різноманітну інформацію: файли на накопичувачах, повідомлення в месенджерах, журнали подій, дані з мережевого трафіку та інше. При цьому велика кількість інформації вимагає використання спеціалізованих методів для її аналізу, включаючи відновлення видалених або зашифрованих файлів [6].

Також цифрові докази містять метадані – додаткові дані про час створення, автора файлу, місце збереження тощо, які допомагають встановити контекст та хронологію подій. Законодавство України регламентує порядок збору і застосування таких доказів, що забезпечує їх законність і прийнятність у суді [7].

Тобто особливості цифрових доказів зумовлюють необхідність застосування спеціальних технологій і процедур у процесі їх вилучення, аналізу та збереження, що робить цифрову криміналістику важливим інструментом у розслідуванні кіберзлочинів.

Слід зауважити, що цифрова криміналістика в розслідуванні кіберзлочинів базується на комплексі методів і інструментів, які дозволяють виявляти, вилучати, зберігати та аналізувати цифрові докази з максимальним збереженням їх цілісності та достовірності.

Одним із ключових методів є збирання доказів із збереженням цілісності. Важливою процедурою є створення контрольних сум (хешів) оригінальних даних за допомогою алгоритмів, таких як MD5 або SHA-256. Ці хеш-функції генерують унікальний цифровий “відбиток” файлу або образу диска, що дозволяє надалі перевірити, чи не було внесено жодних змін до інформації під час розслідування [8]. Це особливо критич-

но, адже будь-яка зміна цифрових доказів може ставити під сумнів їх прийнятність у суді.

Другим важливим інструментом є клонування носіїв інформації – створення повних двійкових копій жорстких дисків, флеш-накопичувачів чи інших цифрових носіїв. Такий підхід гарантує, що первинні дані залишаються недоторканими, а дослідники працюють лише з копією, що мінімізує ризик пошкодження оригіналу [9].

Для аналізу вилучених цифрових доказів застосовують спеціалізоване програмне забезпечення, яке дозволяє виявляти приховані або видалені файли, аналізувати лог-файли, метадані, пошукові запити, історію відвідувань інтернет-ресурсів та іншу інформацію. Такі засоби, як EnCase або вітчизняні аналоги, оснащені інструментами для глибокого дослідження складних цифрових слідів та забезпечують зручність у підготовці експертних висновків [10].

Крім того, розслідування кіберзлочинів часто вимагає аналізу мережевого трафіку, що дозволяє відстежити незаконні з'єднання, виявити джерела атак чи витік інформації. Спеціалізовані інструменти дозволяють проводити захоплення і детальний розбір пакетів даних у режимі реального часу, що є важливим для оперативного реагування [11].

Доречно розглянути основні категорії кіберзлочинів, які найчастіше потребують втручання цифрових криміналістів.

Хакерські атаки є однією з найпоширеніших форм кіберзлочинності. Вони включають несанкціонований доступ до комп'ютерних систем, мереж або окремих пристроїв з метою крадіжки інформації, її модифікації чи знищення. Такі атаки можуть мати як комерційний, так і політичний мотив. Цифрова криміналістика в цих випадках застосовується для виявлення методів проникнення, відновлення слідів зловмисників, а також для розробки заходів запобігання подібним інцидентам у майбутньому. Важливим аспектом є аналіз логів систем, збережених файлів та мережевого трафіку [11].

Крадіжка персональних та корпоративних даних – це злочини, які полягають у не-

санкціонованому зборі, копіюванні або передачі конфіденційної інформації. В Україні, як і у світі, такі злочини набувають масштабного характеру, особливо через активне використання електронних баз даних та хмарних сервісів. Цифрові криміналісти досліджують випадки витоку інформації, аналізують шляхи несанкціонованого доступу і з'ясовують, які саме дані були викрадені, що має важливе значення для подальшого відновлення і захисту інформаційної безпеки [11].

Кібершпигунство – це цілеспрямований збір інформації, що має державне або корпоративне значення, за допомогою кіберзлочинних методів. Часто такі дії проводяться для отримання технологічних, військових або економічних таємниць. Розслідування кібершпигунства вимагає глибокого аналізу цифрових слідів, які залишаються в системах, відстеження каналів передачі інформації і використання спеціалізованих інструментів для виявлення шкідливого ПЗ або прихованих бекдорів у програмному забезпеченні.

Поширення шкідливого програмного забезпечення (malware) є ще однією значною загрозою в кіберпросторі. Це можуть бути віруси, троянські програми, рансомваре (вимагачі) та інші види шкідливих кодів, які спрямовані на порушення нормальної роботи комп'ютерних систем, викрадення даних або шантаж користувачів. Цифрова криміналістика допомагає визначити джерела поширення таких програм, вивчити їхню структуру та функції, а також ідентифікувати виконавців атак. Важливою задачею є також оцінка масштабів ураження і відновлення інформації.

Кібершахрайство – це використання цифрових технологій для обману з метою незаконного збагачення. Сюди належать різноманітні схеми, включаючи фішинг, підробку електронних документів, шахрайські фінансові операції, а також створення фальшивих інтернет-ресурсів для виманювання грошей. Розслідування кібершахрайства вимагає ретельного аналізу цифрових слідів, що залишаються після операцій, а також дослідження каналів комунікації злочинців і жертв.

Окрім перелічених, існують й інші види кіберзлочинів, що теж потребують застосування цифрової криміналістики – це кібератаки на інфраструктуру (енергетичні системи, транспорт), кібербулінг, незаконне розповсюдження порнографії та інше. Усі вони мають спільну рису – потребують збору, аналізу і збереження цифрових доказів для ефективного розслідування і притягнення винних до відповідальності.

Важливо зосередити увагу і на практичному застосуванні цифрової криміналістики в Україні, що є ключовим елементом ефективного розслідування кіберзлочинів. З огляду на стрімкий розвиток цифрових технологій та зростання кіберзагроз, правоохоронні органи країни впроваджують сучасні методи і засоби для виявлення, вилучення, аналізу та фіксації цифрових доказів.

Основним виконавцем розслідувань кіберзлочинів в Україні є Департамент кіберполіції Національної поліції, а також підрозділи Служби безпеки України. Ці структури мають власні криміналістичні лабораторії, оснащені сучасним обладнанням для цифрового аналізу. Експерти кіберполіції проводять комплексні експертизи цифрових носіїв інформації, мобільних пристроїв, серверів та мережевого трафіку.

Розслідування починається з фіксації злочину, що включає вилучення цифрових носіїв із дотриманням усіх норм законодавства щодо збереження доказів. Важливим етапом є встановлення цілісності та автентичності вилучених даних, щоб згодом вони могли бути використані у суді.

В Україні застосовують широкий спектр програмного забезпечення для цифрової криміналістики, серед яких популярні:

- EnCase Forensic – для вилучення, збереження та аналізу даних із комп'ютерів;
- FTK (Forensic Toolkit) – інструмент для систематичного аналізу інформації, пошуку ключових слів, відновлення видалених файлів;
- X-Ways Forensics – для роботи з великими масивами даних і детального аналізу файлової системи;
- Cellebrite UFED – для вилучення даних із мобільних телефонів та інших мобільних пристроїв.

Крім того, використовуються програмні рішення для аналізу мережевого трафіку, виявлення несанкціонованих вторгнень, а також інструменти для розшифрування даних і роботи з хеш-значеннями для перевірки цілісності інформації.

Практика показує, що дотримання процедури вилучення є критично важливим. Слідчі разом із експертами кіберполіції забезпечують правильне вилучення комп'ютерної техніки, мобільних пристроїв, зовнішніх накопичувачів і навіть серверного обладнання. Важливо використовувати спеціальні апаратні засоби (наприклад, write blockers), які дозволяють запобігти зміні даних під час копіювання.

Далі здійснюється створення образів дисків (копій даних) для подальшого аналізу, що дозволяє зберегти первинні дані в незмінному вигляді.

Цифрові криміналісти проводять глибокий аналіз вилучених даних, зокрема:

- Відновлення видалених файлів і пошук прихованої інформації.
- Аналіз логів (журналів подій) операційних систем, серверів та мережевого обладнання для відстеження дій зловмисників.
- Визначення джерела та способу несанкціонованого доступу.
- Встановлення часу та тривалості кіберзлочинної активності.
- Ідентифікація використаних програмних засобів, шкідливого ПЗ, а також з'ясування маршрутів передачі даних.

Важливою складовою є також співпраця з банками, телекомунікаційними компаніями та інтернет-провайдером, що дає змогу отримати додаткову інформацію для підтвердження фактів кіберзлочину.

Українські суди все активніше приймають цифрові докази, якщо вони зібрані згідно з усіма вимогами чинного законодавства. Результати цифрової криміналістики використовуються для підтвердження факту злочину, встановлення особи зловмисника та оцінки розміру завданої шкоди.

Наприклад, у справах щодо хакерських атак на державні інформаційні системи або викрадення персональних даних громадян цифрові докази у вигляді логів, образів дис-

ків і витягів із мобільних пристроїв відіграють вирішальну роль.

Для підвищення ефективності розслідувань кіберзлочинів використовується тісна взаємодія між різними державними структурами – кіберполіцією, СБУ, прокуратурою, а також із міжнародними партнерами. Це дозволяє швидко обмінюватись інформацією, зокрема в разі транснаціональних злочинів.

Попри активний розвиток цифрової криміналістики в Україні, її практичне застосування у сфері розслідування кіберзлочинів супроводжується низкою системних проблем та викликів, які впливають як на швидкість, так і на якість проведення розслідувань.

По-перше, однією з головних проблем є недостатня кількість спеціалістів із цифрової криміналістики в правоохоронних органах. Багато фахівців з ІТ-сфери не зацікавлені працювати в державному секторі через низький рівень заробітної плати. У результаті – недостатній рівень технічної підготовки дільничних слідчих, що змушує залучати обмежене коло експертів, які не завжди встигають оперативно обробляти всі справи.

По-друге, матеріально-технічне забезпечення багатьох слідчих підрозділів не відповідає сучасним вимогам. У регіонах часто відсутні ліцензійні програмні продукти для проведення експертиз, сучасні прилади для зчитування інформації з різних типів носіїв, write blockers тощо. Це знижує якість збору доказової бази, а подекуди навіть унеможливає повноцінне дослідження цифрових слідів [12].

По-третє, попри існування загальних норм щодо цифрових доказів у Кримінальному процесуальному кодексі України, на практиці залишається багато прогалин. Зокрема, чітко не врегульовано процедуру зберігання образів електронних носіїв, механізми перевірки автентичності цифрових доказів, а також не передбачено уніфікованого протоколу вилучення й обробки інформації. Це створює простір для спотворення або відхилення доказів у судовому процесі [13].

По-четверте, багато кіберзлочинів мають транскордонний характер. У випадках,

коли сервери або облікові записи зловмисників розміщені за межами України, розслідування ускладнюється через затримки в міжнародному обміні інформацією, бюрократичні бар'єри та відсутність прямих каналів комунікації з провайдерами іноземних юрисдикцій. У межах Будапештської конвенції про кіберзлочинність співпраця частково налагоджена, однак на практиці процес залишається повільним.

По-п'яте, кіберзлочинці швидко адаптуються до нових технологій, постійно змінюють свої методи, використовують шифрування, VPN, анонімні браузері, бот-мережі тощо. Це змушує експертів постійно оновлювати власну кваліфікацію, але державна система підготовки кадрів відстає від потреб практики. Відсутність системного підходу до підвищення кваліфікації в умовах стрімкого технологічного прогресу – ще один бар'єр для ефективного впровадження цифрової криміналістики.

Важливо визначити перспективи розвитку цієї галузі, що має стати відповіддю на швидкі темпи еволюції кіберзагроз, зростання обсягів цифрових доказів та потребу у зміцненні національної та міжнародної кібербезпеки.

Одним із ключових напрямів розвитку цифрової криміналістики є впровадження інтелектуальних технологій в обробку, аналіз і візуалізацію цифрових даних. Мова йде, зокрема, про використання алгоритмів штучного інтелекту, машинного навчання, технологій Data Mining, які дозволяють оперативно виявляти аномальні дії користувачів, приховані зв'язки між подіями та автоматично формувати гіпотези для подальшої перевірки [14]. Такі підходи значно знижують навантаження на слідчих і експертів, дозволяючи їм зосередитися на складніших аналітичних завданнях.

Перспективним є також розвиток національної інфраструктури цифрової криміналістики. У межах правоохоронних органів України вже створено низку структур, відповідальних за розслідування кіберінцидентів (Кіберполіція, відповідні відділи СБУ, ДБР), проте ефективність їхньої роботи значною мірою залежить від технічної оснащеності, кадрового забезпечення та наявності

чітких методичних стандартів. У цьому контексті особливої актуальності набуває створення єдиної міжвідомчої платформи обміну цифровими доказами, яка б дозволила забезпечити прозору, контрольовану та законну взаємодію між суб'єктами розслідування [14].

Ще одним важливим напрямом є вдосконалення законодавчого регулювання цифрової криміналістики. Станом на сьогодні в Україні відсутній спеціалізований закон, який би комплексно врегульовував питання збору, обробки, збереження і використання цифрових доказів. Хоча цифрові сліди дедалі частіше визнаються судами як докази, відсутність уніфікованих норм призводить до неоднозначної судової практики та ускладнює процеси доказування. У майбутньому важливим є не лише законодавче закріплення статусу цифрового доказу, а й узгодження національного права з міжнародними нормами, зокрема з Будапештською конвенцією про кіберзлочинність, до якої Україна вже приєдналася [15].

Велике значення має й розвиток спеціалізованої освіти та підготовка кадрів. Професія цифрового криміналіста вимагає високої кваліфікації, що охоплює водночас знання з криміналістики, ІТ, кібербезпеки та правознавства. У майбутньому варто очікувати розширення спеціальностей в українських ЗВО, збільшення кількості освітніх програм післядипломної підготовки, а також формування центрів дослідницької експертизи в межах профільних вишів [15].

Не менш важливою перспективою є посилення міжнародного співробітництва, особливо в межах Європейського Союзу. Україна вже має досвід участі в міжнародних спільних операціях та програмах обміну цифровими доказами. Водночас інтеграція до глобальних мереж цифрової криміналістики – як-от European Cybercrime Centre (EC3), платформи INTERPOL – є пріоритетом, оскільки більшість кіберзлочинів мають транскордонний характер. Виходячи з цього, зростає потреба в гармонізації підходів до збору й обробки цифрових слідів, а також у використанні спільних баз даних, зокрема баз шкідливого програмного забезпечення,

цифрових підписів та шаблонів злочинної поведінки [15].

Усі вищезазначені перспективи свідчать про поступову інституціоналізацію цифрової криміналістики в Україні та її перетворення на повноцінний самостійний інструмент протидії кіберзлочинності. Успіх цього процесу значною мірою залежатиме від політичної волі, інвестицій у сферу безпеки та технологій, а також готовності до міжгалузевої співпраці.

Висновки

У результаті проведеного дослідження було комплексно проаналізовано роль і практичне значення цифрової криміналістики в розслідуванні кіберзлочинів, що є однією з найдинамічніших та найнебезпечніших форм сучасної злочинності. Встановлено, що цифрова криміналістика відіграє ключову роль у виявленні, зборі, аналізі та інтерпретації цифрових доказів, що безпосередньо впливає на ефективність кримінального провадження у сфері кіберзлочинів.

Досліджено основні поняття, завдання і методи цифрової криміналістики, а також її взаємозв'язок із кримінальним процесом, що підкреслює її міждисциплінарний характер, який об'єднує знання в галузі інформаційних технологій, права та криміналістики. Було визначено типологію кіберзлочинів, що потребують цифрового розслідування, зокрема хакерські атаки, крадіжка персональних і корпоративних даних, кібершпигунство, поширення шкідливого програмного забезпечення та кібершахрайство.

Практичне застосування цифрової криміналістики в Україні проаналізовано на основі сучасного стану організації розслідувань, технічного забезпечення, діяльності спеціалізованих підрозділів та міжнародного співробітництва. Виявлено основні проблеми та виклики, зокрема недостатній рівень нормативно-правового регулювання, брак кваліфікованих кадрів і технічне відставання, що ускладнюють ефективне використання цифрових доказів.

Отже, подальший розвиток цифрової криміналістики в Україні потребує комплексного підходу, який включає оновлення законодавчої бази, вдосконалення методик

та інструментів дослідження, підвищення кваліфікації фахівців та розбудову ефективної міжвідомчої співпраці. Це сприятиме більш ефективній протидії кіберзлочинності та підвищенню рівня безпеки інформаційного простору країни.

Література

1. Савченко В. В. Цифрова криміналістика: поняття, сутність, завдання та методи. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 6. С. 174–177. URL: <https://www.lawjournal.ua>
2. Шепітько В. Ю., Капліна О. М., Сердюк М. Я. Актуальні питання криміналістичного забезпечення протидії злочинам у сфері кібербезпеки. Право і безпека. 2020. № 3 (78). С. 23–30. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2020.3.03>
3. National Institute of Standards and Technology. Guide to Integrating Forensic Techniques into Incident Response. Special Publication 800-86. Gaithersburg, MD: NIST, 2006. URL: <https://nvlpubs.nist.gov/nistpubs/Legacy/SP/nistspecialpublication800-86.pdf>
4. Council of Europe. CyberEast Situation Report on Cybercrime and Electronic Evidence in Ukraine. Strasbourg: Cybercrime Programme Office, 2020. URL: <https://www.coe.int/en/web/cybercrime/cybereast>
5. Ковальчук О. В. Цифрові докази у кримінальному процесі України: проблеми правового регулювання. Право України. 2022. № 5. С. 42–47.
6. Лисенко М. В. Інформаційні технології в розслідуванні кіберзлочинів. Комп'ютерна безпека. 2020. № 3. С. 34–39.
7. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 22 березня 1994 р. № 2224-XII. Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 17. – Ст. 146.
8. Петренко І. В. Методи забезпечення цілісності цифрових доказів у криміналістиці. Право України. 2021. № 4. С. 55–60.
9. Клименко О. М. Технічні аспекти вилучення цифрових доказів. Юридична наука. 2020. № 7. С. 101–106.
10. Сидоренко В. П. Програмні засоби цифрової криміналістики: огляд та перспективи. Інформаційна безпека. 2022. № 2. С. 28–34.

SUMMARY

The article presents a comprehensive analysis of the role and practical significance of digital forensics in the investigation of cybercrime, which is one of the most dynamic and dangerous forms of modern criminal activity. The purpose of the study is to identify the specific features of digital forensics in Ukraine, outline the key methods and tools used for collecting, analyzing, and interpreting digital evidence, and evaluate the current state of legal regulation and practical application in this field.

The research applies content analysis of legal acts, scientific literature reviews, and case studies from law enforcement practices. The article examines the concept and tasks of digital forensics, its interaction with criminal proceedings, and the nature and admissibility of digital evidence in court. It also classifies cybercrimes that require digital investigations, such as hacking, data theft, cyber espionage, malware distribution, and cyber fraud.

Special attention is paid to the practical implementation of digital forensics in Ukraine, including the organization of investigative actions, the role of specialized units, the use of forensic software, and international cooperation. The article highlights key challenges in cybercrime investigations, such as insufficient technical equipment, a shortage of qualified specialists, legal constraints, and evidence preservation issues. Based on the analysis, the authors propose ways to improve the legal framework, enhance specialist training, and modernize technical infrastructure.

The study concludes that digital forensics is a critical tool in combating cybercrime in Ukraine. Enhancing its effectiveness requires a comprehensive approach that combines legal, organizational, and technological measures.

Keywords: digital forensics, cybercrimes, digital evidence, hacker attacks, data theft, cyber espionage, malware, cyber fraud, investigation, law enforcement agencies of Ukraine.

11. Іваненко В. П. Хакерські атаки: проблеми виявлення та протидії. Інформаційні технології в праві. 2022. № 1. С. 42–49.

12. Гуменюк О.Ю. Проблеми цифрової криміналістики в діяльності слідчих органів. Право і безпека. – 2022. – №1. – С. 85–90.

13. Черненко І.О. Правове регулювання використання цифрових доказів у кримінальному процесі України. Юридичний вісник України. – 2023. – № 3. – С. 41–45.

14. Славінська, О. О. (2021). Цифрова криміналістика в Україні: проблеми та перспективи розвитку. Право і суспільство, №6(2), с. 139–145.

15. Буртовий, В. А. (2020). Використання сучасних технологій у сфері боротьби з кіберзлочинністю. Юридичний науковий електронний журнал, №5, с. 142–146.

НАКАЗ, ЯКОГО... «НЕ БУЛО» (ПРО ЗАЛУЧЕННЯ МІЛІЦІЇ ДО БОРОТЬБИ З АНТИРАДЯНСЬКИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ У 1962 Р. В УКРАЇНІ)

ЯРМИШ Олександр Назарович - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4811-4520>

ГРЕЧЕНКО Володимир Анатолійович - доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії з проблем правозастосування і міжнародної співпраці Навчально-наукового інституту №5 Харківського національного університету внутрішніх справ.

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-6046-0178>

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)"196"

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.11>

У вересні 1962 р було видано спільний наказ Голови Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР та Міністра охорони громадського порядку Української РСР "Про посилення боротьби органів Комітету державної безпеки і Міністерства охорони громадського порядку республіки з антирадянськими елементами і антигромадськими проявами." Цей документ був відлунням подій у Новочеркаську в червні 1962 р. і профілактичною реакцією політичного керівництва та очільників силових структур на них. Наказ мав на меті попередити можливі заворушення та виступи проти дій влади, особливо у зв'язку з кризою, пов'язаною з підвищенням цін на продовольчі товари у 1962 р. Новизною і сутністю цього наказу було широке залучення органів міліції до раніше суто кадебістської роботи і спільна діяльність двох силових структур щодо протидії виступам проти політики радянської влади, причому в кількох сферах: економічній та ідеологічній, кожна з яких ще мала свої напрями. Велику увагу в наказі було приділено боротьбі проти «українського націоналізму», що теж було типовим для тих часів. Слід відзначити, що всі, хто активно виступав проти радянського режиму, характеризувалися як "кримінально-хуліганські елементи", а не "незадоволені" або якимось толе-

рантніше. Тут підтверджувався непорушний постулат радянської ідеології, що виступати проти "народної" радянської влади можуть лише "кримінально-хуліганські елементи".

Ключові слова: Україна, 1960-ті роки, Комітет державної безпеки, Міністерство охорони громадського порядку, міліція, антирадянська діяльність.

Постановка проблеми

Упродовж усієї радянської історії комуністичній владі довелося боротися проти своїх супротивників та незадоволених її політикою. Ця боротьба набувала різних форм і методів: Голодомор, масові репресії 1930-х років, збройне протистояння з ОУН і УПА в роки Другої світової війни та в повоєнні роки, придушення інакодумства в різних його проявах тощо. В усі роки особливо затято радянська влада боролася проти українського національно-визвольного руху, вбачаючи в ньому свого повного антипода та непримиренного суперника. Це знайшло своє відбиття і на сучасному етапі історичного розвитку, оскільки нинішня агресія росії проти незалежної України має свої коріння в протистоянні українських та імперських сил у минулому. На початку 1960-х років економічна ситуація в

СРСР погіршилася, що призвело до масового незадоволення населення в різних регіонах держави. Намагаючись стримати ці настрої і не допустити відкритих виступів проти існуючого режиму, компартійна влада, вкупі з керівництвом силових структур республіки, шукали шляхи зміцнення своїх позицій. Це виявилось у спробах залучення міліції до боротьби з антирадянськими проявами та виступами.

Стан дослідження проблеми

Деякі аспекти цієї теми заточувалися в монографії авторів цієї статті [1], статтях Валентина Даниленка [2] і Володимира Байдича [3], але ця тема ніколи ніким до цього часу не висвітлювалася. Повний текст спільного наказу Голови Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР та Міністра охорони громадського порядку Української РСР, віднайдений одним з авторів у Галузевому державному архіві МВС України, публікується вперше.

Наукова новизна дослідження

Уперше в історико-правничій літературі висвітлено резонанс на події в Новочеркаську в червні 1962 р. силових структур Української РСР. Доповнено матеріали про антирадянську, опозиційну діяльність у республіці на початку 1960-х років, зокрема діяльність національно-визвольного руху, спротиву антирелігійній кампанії. Розкрито основні аспекти плану залучення міліції до боротьби з виступами проти економічної та ідеологічної політики комуністичної партії у вказаний період.

Мета та завдання дослідження

Автори поставили собі за мету показати сутність плану спільних дій КДБ та МОГП на випадок активізації антирадянських виступів. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- показати, у чому полягали новації об'єднання зусиль двох вказаних силових структур;
- висвітлити основні аспекти завдань боротьби з антирадянськими елементами, які були поставлені перед силовими структурами в цьому наказі.

Виклад основного матеріалу

11 вересня 1962 року було видано спільний наказ Голови Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР генерал-лейтенанта В.Ф. Нікітченка¹ та Міністра охорони громадського порядку Української РСР генерал-майора І. Х. Головченка² “Про посилення боротьби органів Комітету державної безпеки і Міністерства охорони громадської безпеки республіки з антирадянськими елементами і антигромадськими проявами.” Цей наказ був відлунням подій у Новочеркаську, які трапилися на кілька місяців раніше (1-3 червня 1962 р., – “Новочеркаський бунт”, «Новочеркаський розстріл»). Усе почалося з страйку робітників Новочеркаського електровозобудівного заводу та інших городян у відповідь на підвищення цін. Через проблеми в сільськогосподарській та фінансовій сферах на початку 1962 року в кра-

¹ Нікітченко Віталій Федотович (1908 – 1992). Трудову діяльність розпочав у 1926 році кошегаром зерносушилки у місті Мелітополі. У 1928–1931 роках навчався у Харківському інституті інженерів залізничного транспорту. У 1938–1944 роках – асистент, викладач, доцент цього ж інституту. У 1941 році захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук. 1944–1948 рр. – завідувач транспортного відділу Харківського обласного комітету КП(б)У. 1948 – 1953 рр. – завідувач транспортного відділу ЦК КП(б)У. 1953 – 1954 рр. – завідувач відділу адміністративних і торговельно-фінансових органів ЦК КПУ. 1954 – 1970 рр. – голова КДБ при Раді Міністрів УРСР. Генерал-полковник (1967). Мав репутацію ліберала і прихильника Петра Шелеста. 1970–1974 рр. – начальник Вищої школи КДБ при Раді Міністрів СРСР ім. Ф. Е. Дзержинського. Після чого до 1978 р. працював професором в школі КДБ. Перебуваючи у відставці, проживав у м. Київ.

² Головченко Іван Харитонович (1918 - 1992). Трудову діяльність розпочав пастухом колгоспу села Нежданівки на Харківщині. У квітні 1943–1945 рр. – секретар із кадрів Ворошиловградського обласного комітету ЛКСМУ. У 1951 р. – 1-й секретар Краснолуцького міського комітету КП(б)У Ворошиловградської області. 1953 – 1954 рр. – 1-й секретар Ворошиловградського міського комітету Компартії України. 1954 – 1955 рр. – начальник Управління Комітету державної безпеки при РМ УРСР по Ворошиловградській області. 1955 – 1962 рр. – заступник голови Комітету державної безпеки при РМ Української РСР. 1962 – 1982 рр. – Міністр охорони громадського порядку Української РСР, Міністр внутрішніх справ Української РСР.

їні утворився найгостріший дефіцит хліба, круп, рослинної олії, м'яса, молока та інших основних продуктів харчування. 1 червня 1962 року було опубліковано Постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про підвищення цін на м'ясо-молочні продукти». Було вирішено підвищити роздрібні ціни на м'ясо та м'ясні продукти в середньому на 31% і на вершкове масло на 25-35%. За три місяці до подій, що описуються, адміністрація Новочеркаського електровозобудівного заводу на 10% знизила розцінки за важку працю, що призвело до зменшення заробітної плати. Дирекція НЕВЗ також майже на третину збільшила норму виробітку для робітників (у результаті заробітна плата і, відповідно, купівельна спроможність досить істотно знизилися). Уранці 1 червня 1962 р. схвильовані робітники оточили нового директора заводу Курочкіна і почали вимагати відповіді на питання: як же їм тепер жити, як зводити кінці з кінцями? Курочкін грубовато відповідав: «Якщо не вистачить зарплати на м'ясо і ковбасу, їжте ліверні пиріжки!». Ці слова, що швидко розійшлися цехами, викликали загальне обурення. Робітники вигукували: «Та вони знущаються з нас, сволота!». Багатотисячна колона робітників (не менше 10 тисяч осіб) із червоними прапорами і портретами Леніна під спів «Інтернаціоналу» попрямувала до міськкому. Несли гасла: «Дайте м'яса, масла!», «Нам потрібні квартири!». Виступ був жорстоко придушений силами міліції, армії та КДБ СРСР, а вся інформація про новочеркаські події, у тому числі про кількість загиблих та поранених, була засекречена. За офіційними даними, частково розсекреченими лише наприкінці 1980-х років, під час штурму міського відділу міліції було вбито 5 осіб, при розгоні демонстрації – 17, ще 70 осіб отримали важкі вогнепальні поранення. Пізніше ввечері 2 червня було вбито ще 2 осіб. На суді, що відбувся в Новочеркаську 13–20 серпня 1962 року, сімом із «призвідників» страйку винесли смертні вироки, і вони були розстріляні, 103 особи отримали строки від 2 до 15 років позбавлення волі [4].

Щоб попередити подібні події й убезпечити себе від «ексцесів», і було підготовлено зазначений вище наказ і намічені відповід-

ні заходи. У наказі голови КДБ та міністра традиційно відзначалося, що «політика і заходи КПРС зустрічають підтримку радянського суспільства», – з цього починалися всі накази, постанови та директиви партійних та радянських органів і силових структур, а інакше і не могло бути в умовах радянського політичного режиму, хоч і в період його лібералізації. Разом з тим, очільники силових структур змушені були констатувати, що ще є «антирадянські елементи, які під впливом ворожої пропаганди, що надходить з капіталістичних країн, стають на антирадянській шлях, зводять злісний наклеп на політику партії та радянського уряду, поширюють різного роду провокаційні чутки, а в деяких місцях намагаються використовувати зі злочинною метою тимчасові труднощі, які виникають у ході комуністичного будівництва, підбурюючи при цьому політично нестійких людей і кримінально-хуліганські елементи до групового, а іноді навіть до масового безладдя» [5, арк.169]. Тут зразу сформульовані основні прояви і засоби дій «антирадянщини»: ворожа пропаганда, яка надходить з капіталістичних країн, наклепи на політику компартії, поширення провокаційних чуток, «тимчасові труднощі». Тут ми не можемо не згадати запитання з анекдоту тих часів: «Що постійне в Радянському Союзі? – Тимчасові труднощі». А здійснюють усе це «кримінально-хуліганські елементи». Цей термін і надалі буде зустрічатися в документі. Радянська пропаганда спеціально називала тих, хто відкрито виступав проти неї, «кримінально-хуліганськими елементами», щоб принизити їх, показати їхню нібито нікчемність, довести, що проти такої влади, у якої «тимчасові труднощі» і часто з їжею та оджею проблеми, «дефіцит», як тоді говорили, можуть виступати лише кримінальники та хулігани.

Далі в наказі викладався певний фактичний матеріал, який не мав ніякої конкретики, але повинен був показати деякі небезпеки, які існували в суспільстві і загрожували громадському порядку. В останні роки, – вказувалося у наказі, – у деяких містах і селах республіки відбулися масові безладдя, які супроводжувались, в окремих випадках, погромами адміністративних бу-

дівель, знищенням суспільного майна, нападами на представників влади, працівників міліції і дружинників. Мали місце окремі випадки групових невиходів на роботу чи припинення її на окремих підприємствах і в колгоспах. Призвідниками таких безладів, як правило, були кримінально-хуліганські елементи, але в ході безладдя, в окремих випадках, виходили на поверхню і виявляли себе антирадянські елементи. При цьому використовувалися тимчасові труднощі в житлово-побутових умовах і постачанні, факти не впорядкування в оплаті праці робітників і колгоспників, невмілі дії чи нерозпорядливість окремих представників місцевої влади, керівників підприємств, установ, колгоспів, навчальних закладів [5, арк.170].

Як бачимо, тут не вказуються, де ж були “масові безладдя, погроми адміністративних будівель, напади на представників влади” і т.д. Знову говориться про “тимчасові труднощі”, але й про “невмілі дії чи нерозпорядливість окремих представників місцевої влади”, тобто винна не радянська система, а її окремі “невмілі” представники. Тут присутній певний елемент самокритики, але це і певний урок з подій в Новочеркаську, які каталізували помилки директора заводу та партійно-радянських керівників міста.

Далі мова йде про ще один напрям діяльності “антирадянських сил. “Ворожі елементи в республіці, – як відзначалося в наказі, – іноді вдаються до виготовлення і поширення антирадянських документів, у яких містяться заклики до організації страйків, мітингів і збройних виступів. Частина з них поширюється за підписом НТС (Національно-трудова спілка – емігрантська організація), відзначається виготовлення і поширення антирадянських документів групами осіб, головним чином з числа молоді і підлітків”[5, арк.170]. Очільники КДБ і МОГП вказували, що мають місце поширення листівок та інших друкованих документів, де нібито містилися заклики навіть до збройних виступів.

Щодо поширення листівок – то це були не голослівні заяви, вони мали під собою чітку фактичну базу. У 1965 р. органи КДБ зафіксували виготовлення і поширення на території республіки 922 примірників лис-

тівок, у 1967 – 1257 [6, арк.263]. Найбільш інформативними були листівки, вилучені співробітниками КДБ в окремих громадян або знайдені в громадських місцях. Нерідко листівки розповсюджували самі автори. Значна кількість листівок анонімних авторів свідчила про наявність в Україні досить численної армії незгодних, тих, хто був солідарний з дисидентами або морально підтримував національно-визвольний рух в Україні. Основними темами листівок були повідомлення про створення тих чи інших політичних організацій, альтернативних комуністичній партії, заклики до боротьби проти монополії комуністів на владу, ідеологію ув’язування економічних і соціальних негараздів з панівною соціалістичною системою.

У листівках не завжди відкидалися марксистські догми і суспільний устрій держави. Для багатьох авторів притаманними були переконання в справедливості ленінського вчення, яке нібито неправильно трактують нинішні можновладці. Незважаючи на таку поміркованість, усе одно автори листівок розглядалися як такі, що становлять реальну загрозу соціалістичному ладу, тому їх розшукували, щоб з’ясувати справжні мотиви і домогтися припинення антирадянських дій.

Коло авторів листівок було різноманітним, нерідко дух незадоволення пробуджувався в людей старшого покоління, але найчастіше це були молоді люди: студенти, представники творчої інтелігенції, робітники. Найбільші спалахи антикомуністичної і громадсько-політичної активності фіксувалися напередодні та в дні офіційних свят та ювілеїв. Гостро відчували соціальну несправедливість, облудність політичних гасел, пропагованих партійними функціонерами, найактивніші та найсвідоміші громадяни республіки словом і ділом намагалися спростувати твердження офіційної пропаганди про начебто переможну ходу комунізму і пов’язане з цим неухильне зростання добробуту. Організоване владою славослів’я на адресу партійних і радянських вождів відгукувалися новими формами протестів, у які втягувалися навіть школярі [2, с.20-21].

В аналізованому документі вказується, що “мали місце випадки, коли антирадянські і кримінально – хуліганські елементи погрожували вбивством і підпалами окремим працівникам з числа місцевого партійно-радянського активу, передовикам промисловості, сільського господарства. У деяких випадках вони втілювали свої погрози”[5, арк.170], але ніяких конкретних випадків чи фактів тут не наводиться.

Звичайно, що такий документ не міг обійтися без “викриття” “зловісної діяльності українських націоналістів”. Підкреслювалося, що вони продовжують проводити антирадянську діяльність у республіці, у тому числі деяка частина осіб, що повернулися з місць ув’язнення і спецпоселень, які повністю не роззброїлися і залишилися на ворожих радянській владі позиціях [5, арк.170].

Повідомлялося, що значна частина з них осіла для проживання у великих містах і промислових районах республіки (Донбас, Нововолинський вугільний басейн, Кривбас і так далі). Згадувалося, що є дані, коли в низці випадків колишні українські націоналісти, засуджені за кримінальні злочини, які потрапили у виправно- трудові колонії, намагалися проводити там роботу з поширення націоналістичної ідеології, згруповувати навколо себе осіб, які виявляють якоюсь мірою незадоволення радянською владою. Очільники силових структур республіки змушені були констатувати, що під впливом націоналістів деякі ув’язнені, які знаходилися у виправно-трудових колоніях, ставали на шлях антирадянської діяльності і продовжували її, вийшовши на волю [5, арк.171].

Незабаром після цих подій 30 серпня 1963 р., на зустрічі з членами колегії КДБ при Раді міністрів УРСР і начальниками обласних управлінь КДБ новий перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест (на момент видання цього наказу цей пост обіймав Микола Підгорний), зазначив, що в республіці спостерігається “пожвавлення націоналістичних елементів, мають місце прояви антирадянщини, розповсюдження листівок”[7, с.416], що відповідало неприємним для партійних бонз фактам.

Протягом 1954-1964 років у республіці, за даними КДБ, було розкрито й ліквідовано 81 організація та група українських націоналістів із загальною кількістю учасників 602 особи. З них 194 було притягнуто до кримінальної відповідальності, стосовно 408 осіб проведено профілактичні заходи. Усього за цей період було заарештовано за націоналістичну діяльність 439 осіб. За своїм минулим учасники угруповань характеризувалися такими даними:

- раніше засуджені за націоналістичну діяльність -156 осіб;
- колишні учасники ОУН і УПА, які раніше не були репресовані – 56 осіб;
- родичі колишніх оунівців і банд посібників - 90 осіб;
- у минулому непричетні до діяльності – 300 осіб.

Звертає на себе увагу факт, що до цієї боротьби долучилися люди, які раніше в ній не брали участі. І це була найбільша група серед вказаних.

Організаторами 26 організацій і груп були націоналісти, засуджені в минулому за антирадянську діяльність; дев’яти груп – колишні не репресовані раніше оунівці; 16 груп організували родичі націоналістів; у 30 випадках організували групи особи, у минулому не пов’язані з націоналістами.

Учасники організацій і груп намагалися обґрунтувати необхідність досягнення своїх цілей такими аргументами:

- наявністю обмеження державного суверенітету УРСР і неповнотою демократичних прав українців – 24;
- тим, що Україна перебуває в нерівноправному економічному становищі стосовно інших республік СРСР -23;
- насильницькою русифікацією України і духовним гнобленням українського народу – 15;
- ототожненням помилок і зловживання окремих місцевих керівників з політикою КПРС у цілому – 9;
- невдоволенням колгоспним ладом – 4 [8, арк.275-277].

Як бачимо, представники національно – свідомої громадськості ще 60 років тому порушували питання, які є актуальними і зараз, оскільки через їхнє загострення тоді

і протягом наступних десятиліть, в Україні накопичилася низка дуже суттєвих проблем, які не вдалося вирішити і нині, і які є негативними чинниками у сьогоdnішній війні з імперською росією.

У наказі 1962 року також підкреслювалося, що в республіці продовжують діяти церковні і сектантські формування, учасниками яких проводиться ворожа пропаганда, організуються нелегальні збори, поширюється антирадянська література. У низці випадків ворожі елементи з числа церковників і сектантів при закритті церков, монастирів і молитовних будинків провокували віруючих на антигромадські виступи. Антирадянські елементи і політично незрілі особи, які потрапили під їхній вплив, відкрито зводять, на думку очільників силових відомств, наклепи на керівників комуністичної партії та радянського уряду, переоповідають ворожі передачі зарубіжних радіостанцій, поширюють антирадянські анекдоти, які ганьблять радянський державний і суспільний лад [5, арк.171].

У зв'язку з цим, слід відзначити, що в кінці 1950-х – на початку 1960-х рр. у міліції з'явився ще один напрям роботи – участь в антирелігійній кампанії, яка почала (у черговий раз!) активно проводитися в СРСР у цей період. Сформульовані ХХІ (1959 р.) та ХХІІ (1961 р.) з'їздами КПРС рішення з викорінення релігії обумовили перебіг антицерковної кампанії, яка стала останньою спробою радянського політичного керівництва радикально розв'язати релігійне питання в СРСР. Відмінністю кампанії 1958–1964 рр. від попередніх сталінських антирелігійних кампаній стало безпрецедентне використання владою жорстких адміністративних методів для нищення релігійного життя в країні, яке помітно пожвавилася в цей час і мало тенденцію до зростання. Кампанія була позначена інтенсивним продукуванням радянськими органами влади різних гілок і рівнів великої кількості підзаконних актів, відомчих інструкцій і вказівок, що мали надавати вигляду законності новим формам і методам наступу на релігію і церкву в СРСР. Розпочався цей наступ шляхом внесення до нормативної бази в центрі і на місцях змін, спрямованих на підри-

економічних основ життєдіяльності релігійних організацій [1,с.334], унеможливлення їхнього існування, що змушували релігійні громади «самоліквідовуватися». Механізм ліквідації на місцях чинних релігійних громад працював за типовою схемою: спочатку конфісковувався храм шляхом розірвання договору аренди, потім позбавлявся реєстрації парафіяльний священник і вже після того не залишалося перешкод для зняття з реєстрації громади.

16 березня 1961 р. Рада Міністрів СРСР затвердила підготовлену за вказівкою ЦК компартії «Інструкцію зі застосування законодавства про культи», якою майже чверть століття керувалися у своїй діяльності всі причетні до сфери релігійно-церковного життя органи влади в країні. На усій території СРСР «Інструкція» запроваджувала жорсткі обмеження в діяльності релігійних організацій, чимало з яких, однак, на той час увійшли вже в повсякденну практику державних органів України. «Інструкція» обмежувала діяльність релігійних громад виключно відправленням культу в стінах храму. Ведення всіх господарських і фінансових справ передавалося в руки виборних органів, а функції духовенства обмежувалися лише відправленням богослужінь і треб. Підпадали під заборону притаманні релігійним організаціям соціальні, благодійні ініціативи. Заборонялося створювати при громадах дитячі, молодіжні, жіночі гуртки, організовувати паломництва, мати бібліотеки, використовувати зібрані кошти на відновлення занепадаючих храмів та монастирів, надавати допомогу жебракам, яких чимало підготовувалося при храмах [1,с.335].

На рубежі 1950–1960 рр. набуває поширення т. зв. «індивідуальна атеїстична робота» з віруючими, що зводилася до погроз і покарання окремих осіб за участь у релігійному житті чи родинне виховання дітей у релігійному дусі.

Навесні 1962 р. було ухвалене рішення про переведення духовенства країни на тверді оклади, щоб унеможливити отримання ними будь-яких інших «прибутків». Священників, які продовжували отримувати плату безпосередньо від віруючих, десятками знімали з реєстрації. Напередодні

літа 1962 р. сильного удару по релігійних організаціях було завдано запровадженням квитанційного обліку здійснення релігійних обрядів: хрещень, вінчань, похоронів, коли духовенство в спеціальних книгах зобов'язане було реєструвати не лише факт здійснення обряду, але й прізвища, паспортні дані, адреси його учасників. Радянські посадові особи мали прямий доступ до інформації такого роду, що нерідко ставало причиною переслідувань віруючих за місцем роботи або навчання. Запроваджений контроль дозволяв до рубля відстежувати пожитки віруючих [3,с.295-309].

Така політика викликала незадоволення населення, яке висловлювало протест, що кваліфікувалося владою як «хуліганські дії»[9, арк.273]. Ось характерний приклад. У червні 1960 р. у с. Пасковщина Згурівського району Київської області після рішення Ради в справах російської православної церкви при РМ СРСР на місце виїхала група представників райвиконкому та дружинників, які після відмови старости церковної громади віддати ключі від церкви, зламали в ній замки і почали виносити церковне майно. Довідавшись про це, біля церкви зібрався натовп до 500 осіб, деякі з яких були озброєні палицями, косами та іншими предметами. Вони розбили машину, на якій приїхали представники влади [9, арк.273].

Інший приклад. Вдень 28 листопада 1960 р. голова Новоселицької міської ради Чернівецької області Волобуєв разом з чотирма робітниками у зв'язку з закриттям місцевої церкви почав знімати з неї хрести. У цей час біля церкви зібрався натовп більше 300 осіб, на вимогу яких ця робота була припинена, а Волобуєв з робітниками сховалися в церкві. Але прихожани зламали замки у дверях церкви та нанесли Волобуєву та робітникам легкі тілесні ушкодження. Наступного ранку біля Новоселицького райвиконкому зібралася велика кількість громадян, які вимагали повернути в церкву майно, вивезене напередодні в церкву сусіднього села Маршинці [9, арк.273]. В архіві МВС України автор знайшли й інші матеріали на цю тему.

У зв'язку з цим, тодішній міністр внутрішніх справ О. М. Бровкін звернувся з

листом до РМ УРСР, де виклав вказані факти і просив дати вказівку виконкомам місцевих рад, щоб при вирішенні питань про закриття церков організовувалася широка роз'яснювальна робота та антирелігійна пропаганда [9, арк.273].

Тому слід відзначити, що теза вищезгаданого наказу "про посилення боротьби з церковниками та сектантами" повністю відповідала тодішній політичній лінії компартійного керівництва.

У наказі відзначалося (і це була вже традиційна теза політичного керівництва держави та очільників силових структур ще з часів масових репресій 1930-х рр.!), що багато осіб з капіталістичних країн, які прибували в республіку як туристи, іноземні спеціалісти, з приватних справ і в складі делегації колективу, займалися ідеологічними диверсіями, контрабандистською, спекулятивно-валютною діяльністю. Це твердження теж мало під собою певні підстави.

Як головне узагальнення керівники двох правоохоронних органів відзначали, що багато апаратів у КДБ і міліції областей, міст і районів Української РСР не завжди своєчасно і рішуче діяли з попередження і припинення антирадянських і антигромадських проявів, виявлення натхненників і призвідників групового безладдя. Деякі співробітники, як вважали підписанти наказу, виявляли елементи байдужості, у них була притуплена гострота в оцінці отриманих сигналів про те, які готуються чи вже здійснені ворожі бандитсько-кримінальні прояви. Органи комітету держбезпеки і міністерства охорони громадського порядку не завжди своєчасно мали інформацію про прояви кримінально-хуліганських елементів, які готувалися на підприємствах і будівництвах, слабо вивчали їхню поведінку і спосіб життя як за місцем роботи, так і за місцем проживання, недостатньо здійснювали контроль за дотриманням паспортного режиму, несвоєчасно виявляли і попереджували обставини, які сприяли виникненню вибухів і пожеж. Ці тези в наказі були необхідні для того, щоб пояснити та обґрунтувати наступні, пов'язані із «закручуванням гайок», заходи.

У розпорядчій частині наказу начальника оперативному складу органів комітету держбезпеки і міністерства охорони громадського порядку приписувалося вжити заходів щодо рішучого покращення роботи, своєчасного добування даних про наміри антирадянських кримінально – хуліганських елементів здійснити ворожі чи антигромадські прояви. У цій роботі належало активно використовувати агентуру і довірених осіб, спеціальні служби комітету держбезпеки і міністерства охорони громадського порядку, а також можливості громадськості. Начальникам управлінь держбезпеки і управлінь охорони громадського порядку областей, уповноваженим райапаратів КДБ, начальникам органів міліції своєчасно і гостро реагувати на всі сигнали, які надходять про осіб і факти, що заслуговують оперативної уваги, негайно організовувати заходи щодо їхньої перевірки [5, арк.172]. Про наміри антирадянських і кримінально – хуліганських елементів здійснити ворожі чи антигромадські прояви, а також про факти і явища, які можуть призвести до масового безладдя, негайно інформувати партійні органи і, використовуючи оперативні засоби, які є в наявності, і можливості органів держбезпеки і охорони громадського порядку вживати спільні рішучі заходи щодо попередження проявів і ексцесів, які готуються. Це було загальне завдання, яке полягало в “рішучому покращенні роботи”.

Далі йшла вимога про координацію спільних дій: “Органам держбезпеки і органам громадського порядку спільно проводити кваліфіковані розслідування щодо здійснених антирадянських і антигромадських проявів. Працівникам органів міліції, які виявили антирадянські документи, вживати заходів щодо їхнього збору і зберігання, добування інших речових доказів. Негайно доводити це до відома органів держбезпеки” [5, арк.173]. Організаторів антирадянської роботи, а також осіб, які здійснили ворожі прояви, натхненників, призвідників групового і масового безладдя органам держбезпеки і охорони громадського порядку притягувати до відповідальності на підставі радянських законів. Стосовно громадян, які потрапили під вплив антира-

дянських елементів у силу своєї політичної малосвідомості і не нанесли серйозної шкоди нашій державі, органам держбезпеки застосовувати заходи профілактичного характеру. Міліції приписувалося практикувати виклик на профілактичні бесіди осіб, які відкрито поширюють антирадянські розмови, розповідають антирадянські анекдоти і переповідають ворожі передачі зарубіжних радіостанцій. Узгоджуються ці заходи в кожному окремому випадку попередньо з органами КДБ. Хоча подібні заходи мали узгоджуватися попередньо з КДБ, притягувати за розповіді антирадянських анекдотів повинна була вже міліція, що йшло врозріз з її основними функціями і було спробою не лише активізувати цей напрям роботи, але й перекинути його від держбезпеки до міліції. Очевидно, що “антирадянські” анекдоти суттєво дошкуляли компартійним бонзам, вони їх ненавиділи і тому вимагали з ними нещадно боротися.

Більш конкретними були вказівки щодо поліпшення агентурно-оперативної роботи на підприємствах, будівництвах, які мають важливе народногосподарське значення, у їхньому оточенні, де працюють люди, що представляють інтерес для органів держбезпеки і охорони громадського порядку. Тут основну увагу наказувалося зосередити на збереженні державної таємниці, припиненні спроб антирадянських елементів здійснити відкриті ворожі прояви і провокувати масове безладдя.

Нагадувалося, що міліції необхідно суворо стежити за дотриманням паспортного режиму, виконанням правил і порядку зберігання та видачі зброї і вибухових речовин. Активно проводити розшукову роботу, виявляти і не допускати зосередження кримінально – хуліганського елементу, використовуючи при цьому допомогу комісії сприяння і народних дружин.

Особливі завдання ставилися щодо посилення протидії «українським націоналістам». Управлінням держбезпеки разом з управліннями охорони громадського порядку областей приписувалося встановити прізвища всіх українських націоналістів, які раніше були засуджені за державні злочини і на той час відбували покарання у ви-

правно-трудовах колоніях за кримінальні злочини, використовувати оперативні можливості КДБ і оперативних частин колоній для перевірки і вивчення поведінки таких осіб у місцях ув'язнення. При отриманні даних про антирадянські дії чи наміри націоналістів та інших осіб, які відбувають покарання за кримінальні злочини в колоніях, органам КДБ брати їх в агентурну розробку і перевірку, у ході якої виявляти посібників на волі і вживати заходів до припинення ворожої діяльності тих, хто розробляється органами держбезпеки [5, арк.174]. Для цього також пропонувалося посилити контакт з оперативними частинами міністерства охорони громадського порядку, які обслуговували колонії. Оперчастинам виправно – трудових колоній приписувалося своєчасно інформувати органи держбезпеки про отримані дані про антирадянські наміри і дії осіб з числа ув'язнених. Начальникам оперативних частин виправно-трудовах колоній надавати допомогу органам КДБ у розробці і перевірці антирадянських елементів своїми агентурними можливостями. При необхідності і за згодою начальників управлінь охорони громадського порядку управлінням держбезпеки маневрувати агентами по колоніям.

Окреме, конкретне завдання ставилося й у межах антицерковної кампанії. Органи держбезпеки і охорони громадського порядку повинні були ширше використовувати агентурно-оперативні засоби, які були в наявності, для виявлення антирадянських елементів серед церковників і сектантів і припинення їхніх ворожих дій і намірів. При виникненні антисупільних виступів церковників і сектантів вживати заходів до їхньої ліквідації, ізолювати призвідників, а стосовно рядових віруючих проводити заходи профілактичного характеру.

Начальникам управлінь держбезпеки і управлінь охорони громадського порядку областей, уповноваженим КДБ, начальникам райвідділів і райвідділень міліції пропонувалося також організовувати взаємодію підпорядкованих їм органів у боротьбі з антирадянськими елементами і антисупільними проявами, систематично обмінюватися інформацією про осіб, засуджених

за небезпечні кримінальні злочини, і таких, що ведуть паразитичний спосіб життя [5, арк.175]; про приїзд і виїзд іноземців-туристів, які приїжджають за приватними візами, членів делегацій і порушення ними радянських законів, спекуляцію цінностями, валютою і іншими контрабандними товарами; про випадки вчинення вбивств, підпалів, крадіжок зброї, сильнодіючих отрутохімікатів і вибухових речовин, концентрації кримінально-хуліганських елементів, грубих порушеннях паспортного режиму, особливо в закритих для відвідування іноземцями містах і районах і в оточенні оборонних об'єктів.

Досить промовистим був наступний пункт наказу, де начальникам управлінь держбезпеки і управлінь охорони громадського порядку областей приписувалося в місячний термін особисто розглянути стан мобілізаційної готовності підпорядкованих їм органів в оперативному відношенні по кожному обласному центру і великим адміністративно-промисловими містам, укласти плани дій на випадок масового безладдя, які узгоджувати з першими секретарями обкомів і міськкомів партії. У планах передбачити конкретні заходи з рішучого припинення безладдя, заходів з охорони відповідальних партійних і радянських працівників, адміністративних будівель, громадського порядку на вулицях з використанням всіх сил і засобів органів держбезпеки і охорони громадського порядку, а також чекістів запасу і народних дружин [5, арк.176]. Цей пункт ніби «вінчав» весь наказ. Видно, що керівництво республіканських силовиків передбачало можливість масових заворушень і вимагало перевірити стан мобілізаційної готовності в цьому випадку з тим, щоб залучити всі сили і засоби для захисту існуючого політичного режиму.

Досить цікавим було розпорядження про те, кому слід оголосити цей наказ. Вказувалося, що цей наказ можна оголосити *всьому* оперативному складу органів комітету держбезпеки республіки, а в міліції – лише *оперативно-начальницькому* складу органів міліції, виправно – трудових колоній і в'язниць міністерства охорони громадського порядку.

Відзначимо, що цей наказ був відкликаний, а не відмінений, і це означало, що він знову міг стати чинним в майбутньому при необхідності. У примітці до архівного оригіналу наказу записано, що 1453 примірника наказу знищено за актом 27.06.1963, тобто через 9 місяців після підписання. Чому це було зроблено саме в червні? Ми поки не маємо прямих документальних свідчень, проте з великим ступенем ймовірності можемо припустити, що ця акція була безпосередньо пов'язана з подіями у Кривому Розі 16-18 червня 1963 р. (їх ще нерідко називають «українським Новочеркаськом»). Зазначене питання, однак, заслуговує на окреме, спеціальне дослідження.

Висновки

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити достатньо обґрунтований висновок, що спільний наказ від 11 вересня 1962 року був відлунням недавніх (стосовно того часу) подій у Новочеркаську і профілактичною реакцією політичного керівництва та очільників силових структур на неї. Враховуючи реалії радянської політичної системи, можемо висловити впевненість, що маловірогідно, щоб це була ініціатива силовиків. Скоріше всього, вони діяли за вказівкою першого керівника республіки – тоді це був Микола Підгорний. Наказ мав на меті попередити можливі заворушення та виступи проти дій влади, особливо, у зв'язку з кризою, пов'язаною з підвищенням цін на продовольчі товари у 1962 р., що боляче вдарило по кишнях пересічних громадян республіки. Новизною і сутністю цього наказу було широке залучення органів міліції до раніше суто кедебістської роботи і спільна діяльність двох силових структур щодо протидії виступам проти політики радянської влади, причому у кількох сферах: економічній та ідеологічній, кожна з яких ще мала свої напрями. У наказі також говорилося про попередження “безладдя” у зв'язку з антирелігійною кампанією, де дійсно були випадки відкритого незадоволення населення. Велику увагу в наказі приділено боротьбі проти «українського націоналізму», що теж було характерним для тих часів. Адже багато учасни-

ків національно-визвольного руху – ОУН і УПА ще були живими і не в літньому віці. Хтось і з них ще знаходився в таборах, в ув'язненні, а хтось вже вийшов з них і продовжував боротьбу, що викликало занепокоєння кедебістів та “радянських патріотів” різного гатунку, які ненавиділи “бандерівців”. З іншого боку, це свідчить, що чимало учасників національно-визвольного руху не залишили своєї боротьби проти радянського (фактично російського) імперіалістичного режиму і до них долучилися ще інші, нові учасники. Характерно, що всі, хто активно виступав проти радянського режиму, характеризувалися як “кримінально-хуліганські елементи” – саме так, а не “незадоволені” або якимось толерантніше. Тут підтверджувався непоруший постулат радянської ідеології, що виступати проти “народної” радянської влади можуть лише “кримінально-хуліганські елементи”. Але це був певний емфемізм, данина “відлизи”, бо раніше, за Сталіна, усе це були б “вороги народу”. Слід також відзначити, що цей наказ не містив конкретних фактів, а говорив про “прояви”, “випадки” тощо. Можливо, що це було пов'язано з тим, що ці факти були відомі представникам цих силових структур з оперативної роботи, а метою їхніх очільників було окреслення загальних тенденцій і визначення спільних завдань.

Література

1. Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Міліція в Україні в період часткової лібералізації політичного режиму (березень 1953 – серпень 1962 рр.): історико-правове дослідження: [монографія]. Х.: Промарт, 2024. 452 с.
2. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали / Упоряд. В.М. Даниленко. К.: Смолоскип, 2013. 736 с.
3. Байдич Володимир. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958-1964 рр. і римо-католицька церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ*. 2011. № 2 (52). С. 295 – 309.
4. Сюдюков Ігор. Брехня, кров і утопія. *День*. 2012. 15 червня.

SUMMARY

In September 1962, a joint order was issued by the Chairman of the State Security Committee under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR and the Minister of Public Order of the Ukrainian SSR "On strengthening the fight of the bodies of the State Security Committee and the Ministry of Public Security of the republic against anti-Soviet elements and anti-social manifestations." This order was an echo of the events in Novocherkassk in June 1962 and a preventive reaction of the political leadership and heads of the security forces to it. The order was intended to prevent possible riots and protests against the actions of the authorities, especially in connection with the crisis associated with the increase in food prices in 1962. The novelty and essence of this order was the wide

involvement of the police in the previously purely KDB work and the joint activities of the two power structures in countering protests against the policy of the Soviet government, in several areas: economic and ideological, each of which still had its own directions. Much attention was paid in the order to the fight against Ukrainian nationalism, which was also typical of those times. It should be noted that all those who actively opposed the Soviet regime were characterized as "criminal and hooligan elements", and not "dissatisfied" or somehow more tolerant. This confirmed the unshakable postulate of Soviet ideology that only "criminal and hooligan elements" could oppose the "people's" Soviet power.

Keywords: Ukraine, 1960s, State Security Committee, Ministry of Public Order, police, anti-Soviet activities.

5. Галузевий державний архів МВС України (ГДА МВС).Ф.46.Оп.1. Спр.339. Арк.169-176.

6. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). Ф.16. Оп.1. Спр.4. Арк.263.

7. Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). К.:Рідний край, 2000. 616 с.

8. ГДА СБУ. Ф.16.Оп.3. Спр.2. Арк.275-277.

9. ГДА МВС України. Ф. 3. Оп.1. Спр. 242. Арк.273.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ АДАПТАЦІЇ

ПЕТУХОВ Андрій Юрійович - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри економіки та підприємництва імені професора І.М. Брюховецького факультету Економіки і менеджменту Сумського національного аграрного університету

ORCID 0009-0007-5328-4974

УДК 342.9:334.012.64:355.01

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.12>

У статті досліджуються правові засади державного контролю підприємницької діяльності в умовах воєнного стану в Україні, проаналізовано проблеми адаптації контрольної системи до особливих умов військового часу. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вирішення суперечностей між потребою підтримки бізнесу в умовах війни та забезпеченням національної безпеки через ефективний контроль. Розглянуто еволюцію державного регулювання господарської діяльності після введення воєнного стану 24 лютого 2022 року та запровадження мораторію на контрольні заходи постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 року № 303. Висвітлено правові колізії між базовим законодавством про державний нагляд та урядовими постановами, що створює правову невизначеність у сфері контролю господарської діяльності. Проаналізовано процес фрагментарного відновлення контрольних функцій у різних сферах економіки: енергетиці та комунальних послугах, сфері медіа, азартних іграх та лотереях, електронних комунікаціях, метрологічному нагляді тощо. Досліджено особливості регулювання митного та податкового контролю в умовах воєнного стану, розглянуто історичний досвід застосування спеціальних режимів господарювання в особливі періоди, включаючи період антитерористичної операції. Проведено порівняльний аналіз з європейськими стандартами ринкового нагляду згідно з Директивою 2001/95/ЄС та Регламентом 2019/1020. Обґрунтовано необхідність внесення змін до статті 2 За-

кону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» для надання Кабінету Міністрів повноважень встановлювати особливості контролю в умовах воєнного стану. Запропоновано розробити Концепцію державного контролю в особливих умовах та запровадити диференційований підхід до нагляду залежно від сфери діяльності та ступеня ризику для забезпечення балансу між підтримкою підприємництва та захистом суспільних інтересів. Автором визначено шляхи гармонізації національного законодавства з європейськими вимогами щодо ринкового нагляду з урахуванням специфіки воєнного стану та потреб збереження економічної безпеки держави.

Ключові слова: державний контроль, підприємницька діяльність, воєнний стан, мораторій на перевірки, правове регулювання.

Постановка проблеми

Воєнний стан в Україні, введений 24 лютого 2022 року, кардинально змінив систему державного контролю підприємницької діяльності через запровадження мораторію на більшість контрольних заходів постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 року № 303. Це створило низку правових колізій та практичних проблем: відсутність узгодженості між законодавством про державний нагляд та урядовими постановами, неврегульованість питань контролю в умовах воєнного стану на рівні базового закону, фрагментарне відновлення контрольних функцій у різних сферах господарювання без

системного підходу, а також необхідність балансування між підтримкою бізнесу в умовах війни та забезпеченням національної безпеки. Ці обставини вимагають комплексного правового аналізу та розробки пропозицій щодо адаптації системи державного контролю до особливих умов воєнного стану з урахуванням європейських стандартів та потреб національної економіки.

Метою статті є дослідження правових засад державного контролю підприємницької діяльності в умовах воєнного стану, виявлення проблем у чинному законодавстві та нормативно-правових актах, аналіз механізмів адаптації контрольної системи до воєнних умов, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення правового регулювання державного нагляду за господарською діяльністю з урахуванням необхідності збереження балансу між підтримкою підприємництва та забезпеченням національної безпеки і суспільних інтересів.

Стан опрацювання проблематики

На основі аналізу наукової літератури можна констатувати, що проблематика державного нагляду та контролю у сфері господарської діяльності досліджувалася фрагментарно та в різних аспектах: Г. Гриценко та С. Солодченко проаналізували динаміку регулювання господарської діяльності з боку державних органів, В. Щербина зосередив увагу на правових формах контролю за державним майном, О. Зельдіна у докторській дисертації заклала теоретичні основи спеціального режиму господарювання, М. Прохоренко дослідив правове регулювання господарських відносин в особливий період, М. Кравченко проаналізував проблеми розвитку підприємництва в Україні, а В. Мілаш присвятив дослідження приватноправовим підвалинам господарського правопорядку та перспективам його модернізації, що в сукупності свідчить про відсутність комплексного дослідження особливостей функціонування системи державного нагляду та контролю в умовах воєнного стану та необхідність подальших наукових розробок у цій сфері.

Виклад основного матеріалу

Проблематика державного контролю за підприємницькою діяльністю постійно привертає увагу через її висвітлення в масових джерелах інформації, таких як інтернет та преса. Незважаючи на значний інтерес з боку влади та дослідників, еволюція економічних процесів у країні регулярно вносить корективи в ці правові відносини. Серед ключових аспектів, що вимагають вивчення, – зміна напрямку розвитку економіки після 2014 року, адаптація норм до європейських стандартів, яка впливає на взаємодію державних та місцевих органів з бізнесом, а також тривала війна після повномасштабного вторгнення РФ, під час якої підприємства продовжують функціонувати, сплачуючи податки та підтримуючи бюджет, попри переміщення виробництв у безпечніші регіони.

Актуальність питання зумовлена рішенням уряду від 13 березня 2022 року про зупинення заходів державного нагляду та ринкового контролю на час воєнного стану, введеного указом Президента від 24 лютого 2022 року. Протягом 2022 року до цієї постанови вносилися зміни чотири рази, що впливало на відносини між контролюючими органами та бізнесом. У процесі контролю присутні як суспільні, так і індивідуальні інтереси, а надмірний тиск може служити інструментом усунення конкурентів, що негативно позначається на поверненні емігрантів-підприємців та привабливості для іноземних інвестицій [1].

Державний контроль у господарській сфері визначається як діяльність уповноважених органів державної влади та місцевого самоврядування в межах їхніх повноважень, спрямована на перевірку відповідності діяльності суб'єктів господарювання нормам закону для виявлення та запобігання порушенням і захисту суспільних інтересів. Згідно із Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», такий контроль реалізується через планові або позапланові заходи, включаючи перевірки, ревізії, огляди, обстеження та інші форми, передбачені законодавством [2].

На початку введення воєнного стану було повністю зупинено всі заходи державного

контролю в господарській сфері як планові, так і позапланові. Постановою Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 року № 303 дозволено лише позапланові заходи за умови наявності загрози, яка суттєво негативно впливає на права, інтереси, життя та здоров'я людей, охорону довкілля чи державну безпеку, зокрема для запобігання неконтрольованому зростанню цін на соціально значущі товари. Такі заходи можливі лише за рішенням центрального органу виконавчої влади, відповідального за формування політики в цій сфері [3]. Таким чином, винятки з мораторію на контрольні заходи повинні бути обумовлені серйозними загрозами в конкретній господарській сфері, а для зняття заборони потрібне рішення уповноваженого центрального органу.

Пізніше мораторій було знято для кількох сфер господарювання. Наприклад, дозволено позапланові невідвізні перевірки дотримання законодавства в енергетиці та комунальних послугах за рішенням Національної комісії (постанова від 13 травня 2022 року № 573) [4], а згодом і інші планові та позапланові заходи в цих галузях (постанова від 27 серпня 2022 року № 955) [5]. Також дозволено контроль у сфері медіа за рішенням Національної ради з питань телебачення і радіомовлення (постанова від 13 червня 2023 року № 592) [6], щодо побутових ламп непрямого випромінювання відповідно до технічних регламентів (постанова від 11 серпня 2023 року № 852) [7], в організації азартних ігор та лотерей за рішенням Комісії з регулювання азартних ігор та лотерей (постанова від 7 листопада 2023 року № 1167) [8], а також в електронних комунікаціях, радіочастотному спектрі та поштових послугах за рішенням відповідної Національної комісії (постанова від 19 січня 2024 року № 59) [9]. Постановою від 8 березня 2024 року № 261 дозволено позапланові заходи щодо державних регульованих цін, захисту споживачів та метрологічного нагляду в житлово-комунальних послугах за рішенням Державної служби з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, а також розширено контроль за технічними регламентами на низьковольтне електричне обладнання, електромагнітну сумісність та безпеку ма-

шин. У всіх випадках зберігаються мета (наявність загрози), підстава (рішення органу) та порядок проведення (особливості можуть визначатися органом, Кабінетом Міністрів чи законом, але лише на період воєнного стану).

Зміни включали також у постанову від 17.06.2022 № 697 про розширення підстав для перевірок, включаючи міжнародні зобов'язання [10]; постанову № 1363 від 06.12.2022 про розподіл сфер контролю, з урахуванням ризиків для суспільства, безпеки та іміджу [11].

У контексті воєнного часу акцент робиться на використанні державного майна та бюджетних коштів для національної безпеки. В.С. Щербина підкреслює відсутність норм про контроль за державним майном у Законі від 05.04.2007 № 877-V «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», пропонуючи внести зміни до ч. 2 ст. 2 [12, с.6].

Окремо постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 2022 року № 550 встановлював мораторій на контроль нехарчової продукції з винятками для митних органів щодо відповідності певної продукції державним регламентам, але на сьогодні постанова втратила чинність [13]. Ця постанова відповідає положенням Закону України «Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції», де Кабінет Міністрів може встановлювати особливості митного контролю нехарчової продукції на період воєнного чи надзвичайного стану [14].

На жаль, мораторій, запроваджений постановами № 303 та № 550, не повністю узгоджується з Законом України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», оскільки в ньому не передбачено винятків для особливостей контролю під час воєнного стану (окрім податкового контролю за регульованими цінами). Це призводить до ситуації, коли Державна регуляторна служба щорічно затверджує план комплексних заходів контролю, який повинен виконуватися, адже закон має вищу юридичну силу над постановами. Рекомендується внести зміни до статті 2 цього закону, дозволивши Кабінету Міністрів встановлювати особливості заходів контролю на період воєнного стану.

В.С. Щербина наголошує на відсутності чіткого розподілу функцій контролю та нагляду в законодавстві, відповідно до ст. 19 Конституції [12, с.8]. Закон від 05.04.2007 № 877-V регулює засади, принципи, порядок нагляду, повноваження органів та права бізнесу [15]. Концепція від 03.09.2007 № 816/2007 вказує на неефективність системи нагляду, з перевітками на кожному другому підприємстві, пропонуючи скоротити перевірки, забезпечити прозорість та привести норми у відповідність [16].

Щодо митного та податкового контролю, ситуація краще врегульована. Згідно зі статтею 9-12 Митного кодексу України та змінами від 24 березня 2022 року, документальні перевірки митної справи, включаючи сплату митних платежів, були зупинені тимчасово, з відновленням з 1 травня 2024 року [17]. У Податковому кодексі України (стаття 69) та змінах від 31 травня 2022 року перевірки зупинено до 1 серпня 2023 року, за винятком камеральних, документальних позапланових на звернення платника чи за наявності порушень, а також фактичних; з 1 серпня до 1 грудня 2023 року документальні позапланові проводилися лише на звернення чи за порушеннями [18].

Під час воєнних дій господарювання відноситься до спеціальних режимів. Законодавець застосовує спеціальний режим для особливих умов на території чи в галузі. І.Р. Зельдіна визначає його як правовий порядок з обмеженнями чи заохоченнями для балансу публічних та приватних інтересів [19, с. 4]. Господарювання в особливий період – спеціальний режим, що вводиться для захисту суверенітету, діє під час мобілізації, воєнного стану та відбудови, зі спеціальними нормами [20, с. 159].

Закон від 02.09.2014 № 1669-VII «Про тимчасові заходи на період АТО» встановлював мораторій на перевірки, штрафування за кредити та комунальні платежі, але норми ст. 3 не завжди виконувалися [21]. Закон від 03.11.2016 № 1728-VIII (був чинний до 2018) вводив мораторій на планові перевірки, з обмеженими підставами для позапланових, погодженими з ДРС, та правом бізнесу не допускати перевіряючих [22]. М.С. Кравченко зазначає глобальні проблеми підприємництва, що вимагають реформ [23, с. 204].

В.С. Мілаш вказує на поєднання публічно- та приватноправових засад для підтримки правопорядку [24, с. 2]. Закон від 03.11.2016 № 1726-VIII ввів інтегровану автоматизовану систему нагляду для збору, узагальнення та оприлюднення інформації про перевірки [25].

Європейське законодавство, як Директива 2001/95/ЄС, вимагає контролю за безпекою продукції, органів нагляду та штрафів [26]. Регламент 2019/1020 посилює ринковий нагляд, співпрацю органів, доступ до інформації через єдиний шлюз [27]. Навіть під час війни контроль повинен зберігатися відповідно до ЄС.

Висновки

Проведене дослідження правових засад державного контролю підприємницької діяльності в умовах воєнного стану дозволило виявити системні проблеми в чинному законодавстві та сформулювати конкретні пропозиції щодо їх вирішення. Встановлено, що мораторій на контрольні заходи, запроваджений постановою КМУ № 303, суперечить положенням базового Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», що створює правову колізію. Автором пропонується внести зміни до статті 2 зазначеного закону, доповнивши її частиною, яка надаватиме Кабінету Міністрів повноваження встановлювати особливості здійснення контрольних заходів на період воєнного або надзвичайного стану. Для подолання фрагментарності у відновленні контрольних функцій у різних сферах пропонується розробити та затвердити Концепцію державного контролю в особливих умовах, яка визначатиме критерії та процедури селективного відновлення нагляду з урахуванням ризиків для національної безпеки та суспільних інтересів. З метою забезпечення балансу між підтримкою підприємництва та захистом суспільних інтересів автор рекомендує запровадити диференційований підхід до контролю залежно від сфери діяльності, розміру суб'єктів господарювання та ступеня ризику, а також створити механізм оперативного реагування на загрози через систему «червоних ліній» для критично важливих сфер економіки.

Література

1. Гриценко Г.М., Солодченко С.В. Динаміка нагляду(контролю) регулювання господарської діяльності з боку державних органів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. №1 (45). С.41-54.
2. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007 № 877-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. ст. 389.
3. Про припинення заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 року № 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/303-2022-%D0%BF#Text>
4. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303 і від 26 квітня 2022 р. № 481: постанова Кабінету Міністрів України від 13 травня 2022 року № 573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2022-%D0%BF#Text>
5. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303: постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2022 року № 955. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/955-2022-%D0%BF#Text>
6. Про внесення зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303: постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2023 року № 592. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/592-2023-%D0%BF#Text>
7. Про внесення змін до постанов Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303 і від 3 травня 2022 р. № 550: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2023 року № 852. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-2023-%D0%BF#Text>
8. Про внесення змін до пункту 3 постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303: постанова Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2023 року № 1167. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1167-2023-%D0%BF#Text>
9. Про внесення зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303: постанова Кабінету Міністрів України від 19 січня 2024 року № 59. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59-2024-%D0%BF#Text>
10. Про внесення змін до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303: Постанова КМУ від 17.06.2022 № 697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/697-2022-п#n2>
11. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 13 березня 2022 р. № 303: Постанова КМУ від 06.12.2022 № 1363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2022-%D0%BF#Text>
12. Щербина В.С. Правові форми здійснення контролю і нагляду за збереженням та ефективним використанням державного майна учасниками господарських відносин. *Економіка та право*. 2021. № 3. С.3- 9.
13. Про припинення здійснення державного контролю нехарчової продукції в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 3 травня 2022 року № 550. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2022-%D0%BF#Text> (втрата чинності від 01.01.2025)
14. Про державний ринковий нагляд і контроль нехарчової продукції: Закон України від 02.12.2010 № 2735-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 21. ст. 144.
15. Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007 р. № 877-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 29. ст.389.
16. Про Концепцію вдосконалення державного регулювання господарської діяльності : Указ Президента України від 03.09.2007 р. № 816/2007 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/816/2007#Text>.
17. Митний кодекс України від 13.03.2012 № 4495-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 44-45. № 46-47. № 48. ст. 552.
18. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14. № 15-16. № 17. ст.112.
19. Зельдіна О. Р. Теоретичні аспекти спеціального режиму господарювання: автореф. дис.. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04 / О. Р. Зельдіна; НАН України, Інститут економіко-правових досліджень. Донецьк, 2007. 35 с.

20. Прохоренко М.М. Правове регулювання господарської діяльності та господарських відносин в особливий період. *Юридичний вісник*. 2016. № 2(39). С.151-161.

21. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 р. № 1669-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. ст. 2040.

22. Про тимчасові особливості здійснення заходів державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 03.11.2016 р. № 1728-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1728-19#Text> (втрата чинності від 01.01.2018).

23. Кравченко М.С. Сучасні проблеми розвитку підприємництва в Україні. Проблеми та перспективи розвитку економіки Донбасу і Приазов'я : матеріали міжнародної науковопрактичної конференції, м. Маріуполь, 25–26 травня 2017 р. Маріуполь, 2017. С. 204–205.

24. Мілаш В.С. Приватноправові підвалини господарського правопорядку: сучасний стан і перспективи модернізації. *Теорія і практика правознавства*. 2014. № 1 (5). 21 с.

25. Про внесення змін до Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» щодо лібералізації системи державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 03.11.2016 № 1726-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1726-19#Text>

26. Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/95/ЄС від 3 грудня 2001 року про загальну безпечність продуктів № 2001/95/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-01#Text

27. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2019/1020 від 20 червня 2019 р. про ринковий нагляд та відповідність продуктів, а також про внесення змін до Директиви 2004/42/ЄС та Регламенту (ЄС) № 305/2011 № 2019/1020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_012-19#Text

Pietukhov A.Yu.

LEGAL FOUNDATIONS OF STATE CONTROL OVER ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES UNDER MARTIAL LAW: PROBLEMS AND WAYS OF ADAPTATION

The article examines the legal foundations of state control over entrepreneurial activities under martial law in Ukraine, analyzing the problems of adapting the control system to the special conditions of wartime. The relevance of the study is determined by the need to resolve contradictions between the need to support business during war and ensure national security through effective control. The evolution of state regulation of economic activity after the introduction of martial law on February 24, 2022, and the introduction of a moratorium on control measures by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated March 13, 2022, No. 303, is considered. Legal conflicts between basic legislation on state supervision and government resolutions that create legal uncertainty in the field of economic activity control are highlighted. The process of fragmentary restoration of control functions in various sectors of the economy is analyzed: energy and utilities, media, gambling and lotteries, electronic communications, metrological supervision, etc. The peculiarities of customs and tax control regulation under martial law are studied, the historical experience of applying special economic regimes in special periods, including the period of anti-terrorist operation, is considered. A comparative analysis with European market surveillance standards according to Directive 2001/95/EC and Regulation 2019/1020 is conducted. The necessity of amending Article 2 of the Law of Ukraine «On Basic Principles of State Supervision (Control) in the Sphere of Economic Activity» to grant the Cabinet of Ministers powers to establish peculiarities of control under martial law is substantiated. It is proposed to develop a Concept of state control under special conditions and introduce a differentiated approach to supervision depending on the sphere of activity and degree of risk to ensure a balance between supporting entrepreneurship and protecting public interests. The author identifies ways to harmonize national legislation with European requirements for market surveillance, taking into account the specifics of martial law and the needs of preserving the state's economic security.

Keywords: state control, entrepreneurial activity, martial law, moratorium on inspections, legal regulation.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ КОМІСІЙ З ПИТАНЬ ЕТИКИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

МЕЛЬНИК Микола Петрович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

РИЖЕНКО Олександр Сергійович - кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Академії праці, соціальних відносин і туризму

ПЕТРЕНКО Володимир Васильович - кандидат юридичних наук, докторант Академії праці, соціальних відносин і туризму

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.13>

Розвиток демократичних процесів і утвердження принципів правової держави в Україні сприяють зростанню значення ефективного функціонування органів місцевого самоврядування як одного з базових елементів системи місцевого самоврядування. Однією з важливих передумов належного здійснення владних повноважень на місцевому рівні є дотримання етичних стандартів поведінки місцевих депутатів та посадових осіб місцевого самоврядування. Особливого значення набуває діяльність комісій з питань етики, покликаних не лише реагувати на випадки порушення правил етики, а й формувати середовище довіри громади до своїх законних представників.

Однак на сучасному етапі розвитку місцевого самоврядування в Україні зазначені комісії функціонують здебільшого у статусі допоміжних, консультативних або дорадчих органів, що викликає сумніви щодо їх об'єктивності та неупередженості при прийнятті висновків і рекомендацій. Відсутність чітких законодавчих гарантій процесуальної незалежності, процедурної прозорості та механізмів захисту від конфлікту інтересів у діяльності таких комісій може породжувати фізику політизації їхніх рішень, суб'єктивізму в оцінці поведінки суб'єктів місцевого самоврядування, а подекуди – й використання етичних процедур як інструменту тиску або дискредитації опонентів.

З огляду на зазначене, дослідження проблематики правового забезпечення неуперед-

женості комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування набуває особливої наукової й практичної значущості. Воно спрямоване на теоретичне обґрунтування та нормативно-правове удосконалення механізмів, які здатні забезпечити баланс між відповідальністю винних осіб у порушенні правил етики місцевого самоврядування і захистом їхніх прав та ділової репутації, водночас зміцнюючи довіру громади до органів та посадових осіб місцевого самоврядування.

Ключові слова: комісія, неупередженість, висновки та рекомендації, етика поведінки, правила, орган, посадова особа, місцеве самоврядування, організаційно-правове забезпечення, контроль.

Постановка проблеми

Сучасний стан наукової розробки проблематики організаційно-правового забезпечення неупередженості комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування засвідчує відсутність цілісного та досконалого правового механізму, який би гарантував незалежність таких органів від впливу різноманітних чинників. Незважаючи на зростання ролі етики як складової в діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, правове забезпечення організації та функціонування комісій з питань етики не містить достатніх запобіжників проти конфлікту інтересів,

непрозорих процедур прийняття висновків та рекомендацій або використання повноважень з кон'юнктурною метою.

У законодавстві про місцеве самоврядування в Україні спостерігається фрагментарність та невизначеність порядку формування постійних комісій рад, визначення їх складу, обсягу повноважень і регламенту діяльності. Ця ситуація спричиняє неоднорідність практик на рівні територіальних громад, за яких правила етики часто залишаються декларативними, а механізми реалізації принципу неупередженості в діяльності постійних комісій бувають формальними. В умовах відсутності уніфікованих критеріїв оцінки порушень правил етики та прозорих процедур розгляду скарг або інших звернень громадян, суб'єктивізм та політична доцільність можуть домінувати над закріпленими законодавством принципами здійснення місцевого самоврядування.

Також необхідно звернути увагу на забезпечення рівного доступу до інформації, можливість громадян бути заслуханими, а також право на перегляд висновків комісії. Відсутність інституційної автономії комісій, а також чітких процедур відведення членів у разі потенційної упередженості, створює передумови для втрати довіри територіальних громад до діяльності комісій з питань етики.

Таким чином, проблематика організаційно-правового забезпечення неупередженості в роботі комісій з питань етики є багатогранною, що потребує системного осмислення та чіткого нормативного врегулювання як на загальнодержавному, так і на місцевому рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз наукових джерел свідчить, що питання організаційно-правового забезпечення неупередженості комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування вже тривалий час перебуває у фокусі уваги українських дослідників. Окремі аспекти цієї проблематики висвітлені в роботах провідних науковців, серед яких слід згадати Л. Богачову, В. Кравчука, Т. Кравцо-

ву, Ю. Матвєєву, А. Приймака, П. Рабіновича, О. Стрельцову, Л. Удовика, Т. Фулей, В. Кузіну, О. Батанова, М. Баймуратова та інших. У їхніх працях проаналізовано окремі елементи діяльності інституцій, покликаних забезпечувати етичну поведінку суб'єктів місцевого самоврядування.

Формулювання цілей

Метою цього наукового дослідження є теоретико-правовий аналіз організаційно-правового забезпечення неупередженості комісій з питань етики в системі місцевого самоврядування. Для досягнення цієї мети передбачається здійснення комплексного аналізу чинного нормативно-правового регулювання, виявлення існуючих прогалин і суперечностей, а також формулювання аргументованих наукових рекомендацій щодо його удосконалення.

Виклад основного матеріалу

У науковій літературі окреслено лише окремі аспекти цієї проблематики, переважно в контексті загальної доброчесності публічного управління, запобігання корупції або забезпечення прозорості прийняття рішень. При цьому комплексного дослідження, присвяченого саме гарантіям процесуальної неупередженості в межах діяльності етичних комісій як самостійного правового явища, бракує. На думку П.О.Кириленка, «сприяння доброчесності посадовців вимагає поєднання законодавчої бази, етичних принципів, інституційних систем стримувань і противаг, а також активної участі громадськості. Це безперервний процес, який вимагає відданості як окремих осіб, так і суспільства загалом підтримувати високі стандарти доброчесності в публічному управлінні. Наголосимо, що доброчесна поведінка – це постійний вибір. Вибір на користь публічного інтересу порівняно з приватним (власним) інтересом службовця» [1, С.33].

На практиці це проявляється у відсутності ефективних запобіжників проти конфлікту інтересів у складі комісій, непрозорості процедур розгляду етичних скарг, відсутності вимог до мотивації та відкритості висновків, а також у необґрунтова-

ному використанні дискреційних повноважень щодо застосування тих чи інших санкцій. Брак чітких правових механізмів запобігання може призвести до використання процедур притягнення винних у порушенні правил етики до відповідальності як інструменту політичної боротьби, персональних розправ чи демонстративного тиску.

Сучасна юридична наука ще не сформувала належної доктринальної бази для створення цілісного правового механізму, здатного гарантувати інституційну незалежність та процедурну неупередженість комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування. Відсутність цілісного, логічно впорядкованого нормативного регулювання суспільних відносин, які виникають, змінюються і припиняються під час організації та функціонування постійних комісій рад в органах місцевого самоврядування України є неприйнятною в контексті євроінтеграційних прагнень України. Законодавчі положення, які стосуються цих комісій, є неповними, розрізненими або нечіткими, що не дозволяє забезпечити їх ефективне функціонування на практиці.

Профільний нормативний акт, який встановлює правила етики посадових осіб місцевого самоврядування, не містить навіть жодної згадки про обов'язковість створення в органах місцевого самоврядування контрольного органу з питань етики. Однак, у цьому акті – Загальних правилах етики поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, затверджених Наказом Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року № 72-21) (далі – *Загальні правила*), міститься згадка про обов'язок посадових осіб місцевого самоврядування «виконувати свої посадові обов'язки ... неупереджено, незважаючи на особисті ідеологічні, релігійні або інші погляди, не надавати будь-яких переваг та не виявляти прихильності до окремих фізичних чи юридичних осіб, громадських, політич-

них, релігійних організацій, а також не допускати ухилення від прийняття рішень та відповідальності за свої дії (бездіяльність) та рішення» [2]. Звідси можна зробити висновки, що чинне нормативно-правове регулювання етичної поведінки посадових осіб місцевого самоврядування в Україні є концептуально неповним і дещо суперечливим. З одного боку, Загальні правила містять важливі вимоги щодо неупередженості посадовців, а з іншого – не передбачають обов'язкового створення спеціалізованого контрольного органу з питань етики, здатного забезпечити реалізацію та дотримання цих норм. У результаті принцип неупередженості хоч і визначений на нормативному рівні, проте залишається без належного забезпечення процедурного контролю, що знижує їх ефективність і підважує довіру до системи місцевого врядування загалом. Це підтверджує необхідність вдосконалення законодавства про місцеве самоврядування в частині обов'язковості незалежних і функціонально спроможних етичних комісій в органах місцевого самоврядування.

Неупередженість та незалежність комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування, на нашу думку, розпочинається з кваліфікаційних вимог до осіб, що претендують увійти до їх складу.

Відповідно до ст.47 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» «Постійні комісії ради є органами ради, що обираються з числа її депутатів. Постійні комісії обираються радою на строк її повноважень у складі голови і членів комісії. Усі інші питання структури комісії вирішуються відповідною комісією» [3]. Тобто законодавець не встановлює чітких критеріїв відбору осіб з числа депутатів, що можуть входити до складу такої комісії. Однак у цій же статті зазначається, що «до складу постійних комісій не можуть бути обрані сільський, селищний, міський голова, секретар сільської, селищної, міської ради, голова районної у місті (у разі її створення), районної, обласної ради, їх заступники» [3]. Аналіз змісту цієї статті дозволяє стверджувати, що депутати місцевих рад, які входять до складу комісій з

питань етики і які балотувалися до місцевої ради по списках від політичних партій згідно з нормами книги IV Виборчого кодексу України, не можуть бути забезпечені від політичної залежності.

Відсутність додаткових критеріїв відбору членів комісії з питань етики дозволяє входити до її складу особам, які мають погашену судимість, відсутність юридичної освіти і досвіду для правомірного аналізу обставин конфлікту етичних інтересів, а також які мають реальні або потенційні конфлікти інтересів.

Отже, на нашу думку, неприйнятним є відсутність у законодавстві уніфікованого підходу до визначення як якісного, так і кількісного складу комісій з питань етики. Через таку правову невизначеність кожна територіальна громада, по суті, змушена формувати власні підходи до організації діяльності комісій з питань етики, що веде до серйозних розбіжностей на практиці. У кінцевому підсумку, у багатьох випадках етичні норми залишаються лише на папері без реального механізму їх реалізації.

Ще однією прогалиною в організаційно-правовому забезпеченні роботи комісій з питань етики є відсутність чітких критеріїв для оцінювання порушень етичних норм і прозорих, регламентованих процедур розгляду скарг громадян, що створює можливості для прояву суб'єктивізму членів таких комісій. Це означає, що рішення комісій можуть ухвалюватися не на основі об'єктивного аналізу фактів, а з міркувань політичної доцільності, корпоративної солідарності чи особистих симпатій. Такий стан речей суперечить основоположним принципам місцевого самоврядування, зокрема законності та доброчесності.

У законодавстві про місцеве самоврядування необхідно чітко передбачити обов'язок комісій з питань етики щодо дотримання процедурних гарантій учасників конфлікту. Йдеться, зокрема, про забезпечення права на рівний доступ до інформації та право бути заслуханим.

Рівний доступ до інформації означає, що всі зацікавлені сторони – як ті, проти кого подано скаргу, так і самі скажники – повинні мати можливість ознайоми-

тися з матеріалами справи, доказами, протоколами засідань комісії, а також обґрунтуванням її висновків та рекомендацій. Будь-які прояви обмеження такого доступу є недопустимими, адже не лише підривають довіру до об'єктивності розгляду, а й суперечать демократичному принципу відкритості влади.

Право бути заслуханим є також важливим для забезпечення справедливого розгляду: кожна особа, щодо якої порушене питання про відповідальність за порушення правил етики, повинна мати можливість висловити свою позицію, надати пояснення, заперечення чи докази, а також брати участь у розгляді. Без реалізації цього права комісія ризикує ухвалювати рішення в умовах одностороннього інформування, що створює передумови для суб'єктивізму.

Відсутність належного законодавчого забезпечення процедурних питань притягнення винних у порушенні правил етики призводить до того, що особи шукають захисту своїх прав не в комісіях місцевих рад, а в судах. Так, у справі Вінницького окружного адміністративного суду від 21 жовтня 2021 р. № 120/9106/21-а у своїй позовній заяві депутат Ладизинської міської ради просить визнати протиправним та скасувати рішення 5 сесії 8 скликання Ладизинської міської ради від 10.06.2021 № 77 «Про неетичні дії депутата Ладизинської міської ради 8 скликання» з мотивів непередбаченості відповідальності за висловлювання, свобода яких гарантується законом. Відповідно до цього рішення ради щодо дій депутата прийнято таке рішення:

1) засудити дії депутата Ладизинської міської ради 8 скликання від політичної партії «Партія Вінничан» ... за надання недостовірної неправдивої інформації журналістам інтернет-видання Gazeta.ua, яка паплюжить честь і гідність міського голови та інших людей.

2) рекомендувати депутату ... спростувати поширену ним в інтернет - виданні недостовірну інформацію.

3) засудити дії депутата ... за образу іншої людини та патріотичних почуттів українців, які належать до чинних офіцій-

но зареєстрованих в Україні політичних партій, за розповсюдження неправдивої інформації, пліток та наклеювання ярликів ворогів».

Однак суд відмовив позивачеві у задоволенні його вимог через те, що «обов'язковою ознакою притягнення особи до юридичної відповідальності є застосування щодо неї певних заходів примусу, тоді як із прийняттям декларативного рішення від 10.06.2021 № 77 зміст та обсяг прав чи обов'язків позивача не зазнав жодних змін» [4]. Тобто суд встановив, що рішення ради про «неетичні дії» депутата є декларативним і не змінює його юридичних прав чи обов'язків. Звідси випливає, що формально депутата не притягнули до відповідальності, а лише «засудили» його поведінку. Однак, у ширшому контексті справа демонструє системну проблему: в Україні відсутнє чітке законодавче регулювання процедур реагування на порушення правил етики в органах місцевого самоврядування. Зокрема: немає визначених заходів впливу (окрім дисциплінарних), рішення комісій чи рад з питань етики залишаються фактично поза юрисдикцією контролю, оскільки суди визнають їх такими, що не породжують юридичних наслідків.

Крім того, брак чітко врегульованих процедур відведення членів комісії в разі потенційного конфлікту інтересів або упередженості створює серйозні загрози об'єктивності розгляду справ. Якщо член комісії має особисту зацікавленість або тісні зв'язки із сторонами конфлікту, але при цьому не відстороняється від участі в розгляді, то це не лише суперечить етичним засадам, а й підриває довіру до самої інституції. З цього приводу в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» зазначено, що «депутат сільської, селищної, міської ради, ... депутат районної, обласної, районної у місті ради публічно повідомляє про конфлікт інтересів, який виник під час участі в засіданні ради, іншого колегіального органу (комісії, комітету, колегії тощо), відповідному колегіальному органу та не бере участі в розгляді, підготовці та прийнятті рішень від-

повідним колегіальним органом» [3]. При цьому в Законі не встановлено процедуру відводу депутата, який неправомірно взяв участь у засіданні за наявності фактичного або перспективного конфлікту інтересів.

Висновок

Отже, сучасний стан організаційно-правового забезпечення неупередженості комісій з питань етики в органах місцевого самоврядування характеризується нормативною фрагментарністю та подекуди процедурною невизначеністю. Хоча законодавство проголошує високі стандарти етичної поведінки для посадових осіб місцевого самоврядування, воно не формує дієвих механізмів реалізації таких стандартів на практиці. Комісії з питань етики, як правило, працюють без належних нормативно визначених гарантій автономності, а їхня діяльність у багатьох випадках залишається формалізованою через відсутність визначених загальнодержавним законодавством процедур.

У цьому контексті нагальною потребою постає нормативна визначеність процедурних питань організації та функціонування комісій з питань етики, що передбачатиме чітке визначення їх формування, складу, повноважень, обґрунтованість підстав для прийняття рішень, а також процедурних гарантій для осіб, щодо яких здійснюється розгляд справи. Йдеться про необхідність формування правового механізму, здатного забезпечити не лише формальну, а й змістовну справедливість, включаючи реалізацію права бути заслуханим, права на ознайомлення з матеріалами, можливості подання заперечень, а також передбачення чіткого механізму оскарження висновків. Водночас, лише за умови забезпечення незалежності комісій, їхньої процедурної неупередженості та відкритості при ухваленні висновків та рекомендацій, можна очікувати на підвищення довіри громадськості до органів місцевого самоврядування.

Література

1. Кириленко П.О. Добросесність в публічному управлінні: від ідеалу до ін-

SUMMARY

The development of democratic processes and the establishment of the principles of the rule of law in Ukraine contribute to the growth of the importance of the effective functioning of local self-government bodies as one of the basic elements of the local self-government system. One of the important prerequisites for the proper exercise of power at the local level is compliance with ethical standards of behavior of local deputies and local government officials. Of particular importance is the activity of ethics commissions, designed not only to respond to cases of violation of ethics rules, but also to form an environment of community trust in their legal representatives. However, at the current stage of development of local self-government in Ukraine, these commissions operate mostly in the status of auxiliary, consultative or advisory bodies, which creates problematic issues of their objectivity and impartiality when making conclusions and recommendations. The lack of clear legislative guarantees of procedural independence, procedural

transparency and mechanisms for protection against conflicts of interest in the activities of such commissions may create risks of politicization of their decisions, subjectivity in assessing the behavior of local government entities, and in some cases, the use of ethical procedures as a tool for pressure or discrediting opponents.

In view of the above, the study of the issues of legal assurance of impartiality of ethics commissions in local government bodies acquires special scientific and practical significance. It is aimed at theoretical substantiation and regulatory and legal improvement of mechanisms that are able to ensure a balance between the responsibility of persons guilty of violating the rules of ethics of local government and the protection of their rights and business reputation, while strengthening the community's trust in local government bodies and officials.

Keywords: commission, impartiality, conclusions and recommendations, ethics of behavior, rules, body, official, local government, organizational and legal support, control.

струменту запобігання корупції. Ефективність державного управління. 2023. Вип 1/2 (74/75). С.31-35.

2. Загальні правила етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування. Затверджені Наказом Національного агентства України з питань державної служби 05 серпня 2016 року № 158 (у редакції наказу Національного агентства України з питань державної служби від 28 квітня 2021 року № 72-21). – Режим доступу:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1203-16?find=1&text#Text>

3. Про місцеве самоврядування. Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1997, № 24, ст.170.

4. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 21 жовтня 2021 р. Справа № 120/9106/21-а. – Режим доступу: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/100461491/>

ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПРИРОДИ ТА ВИДІВ СПРОЩЕНИХ СУДОВИХ ПРОЦЕДУР У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

ПЕТРОВСЬКИЙ Андрій Володимирович - кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри цивільного права та процесу Національної академії
внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0001-8607-282X

УДК 347.9(477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.14>

Досліджено юридичну природу спрощених процедур, їх класифікацію, основні ознаки, переваги та потенційні ризики. Розглянуто процесуально-організаційний, функціональний та комбінований доктринальні підходи, проаналізовано зарубіжний досвід Франції, Польщі та Німеччини. Визначено межі та умови застосування процедур в Україні, оцінено їх ефективність у різних категоріях справ та запропоновано шляхи вдосконалення законодавства. Результати сприяють підвищенню ефективності цивільного судочинства, доступності правосуддя та гармонізації національної практики з європейськими стандартами.

Ключові слова: спрощені судові процедури, цивільне судочинство, юридична природа, процесуальна економія, принцип пропорційності, ефективність правосуддя.

Постановка проблеми

Сучасний цивільний процес в Україні характеризується тенденцією до оптимізації судового розгляду та підвищення його ефективності. Одним із ключових інструментів цього процесу є спрощені судові процедури, які дозволяють скоротити строки розгляду справ, зменшити процесуальні формальності та забезпечити доступність правосуддя для громадян та юридичних осіб.

Доктринальний аналіз цього інституту дозволяє визначити його юридичну природу, функціональні особливості та класифікацію. Суттєвою складовою наукового інтересу є розмежування понять «спрощене

провадження» та «звичайне провадження», а також виявлення методологічних підходів до їх розуміння вітчизняними і зарубіжними дослідниками.

Відтак, спрощені судові процедури в цивільному процесі України є інструментом оптимізації судового розгляду, який дозволяє зменшити процесуальні формальності та прискорити вирішення спорів. З позицій доктрини цивільного процесу вони розглядаються як особливий вид судових процедур, що поєднує принципи доступності правосуддя та оперативності розгляду справ.

Актуальність теми зумовлена відсутністю єдиного підходу до визначення юридичної природи спрощених процедур, що має значення для розвитку судової практики та наукового аналізу цивільного процесу України, а також неоднозначністю їх класифікації в науковій доктрині. Доктринальні дослідження цивільного процесу України відзначають, що спрощені процедури повинні поєднувати ефективність та оперативність з дотриманням процесуальних гарантій сторін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Попри значну нормативно-правову регламентацію спрощеного провадження в Україні (Цивільний процесуальний кодекс (далі – ЦПК) України [1], Закон України «Про судоустрій і статус суддів» [2] та ін.), наукова доктрина щодо його юридичної природи та класифікації видів залишається не узгодженою і фрагментованою. У наукових

працях одні дослідники підкреслюють процесуально-економічний аспект, акцентуючи на економії судових ресурсів і скороченні строків розгляду справ. Інші автори зосереджують увагу на гарантіях захисту прав сторін, звертаючи увагу на можливі обмеження доказових прав, спрощені мотивувальні частини рішень, специфіку апеляційного оскарження.

Крім того, проблема ускладнюється тим, що в науковій літературі відсутнє єдине понятійне визначення спрощених процедур, що призводить до неоднакової їх інтерпретації як у наукових, так і в практичних колах. Існує розбіжність у визначенні меж застосування спрощеного провадження: одні автори вважають його придатним лише для дрібних спорів, інші пропонують поширювати на середньої складності справи з типовими обставинами.

Особливу увагу слід приділити і порівняльно-правовому аспекту. Зарубіжна практика (Франція, Польща, Німеччина) демонструє, що ефективність спрощених процедур значною мірою залежить від чіткої класифікації справ, стандартизованих форм позовів і збереження балансу між швидкістю розгляду і гарантіями процесуальних прав. В Україні ж доктринальна дискусія щодо оптимального співвідношення швидкості та захисту прав сторін перебуває лише на етапі формування, що створює прогалини в науковому та практичному розумінні цього інституту.

Мета та завдання дослідження

Метою статті є здійснення комплексного аналізу доктринальних підходів до визначення юридичної природи спрощених процедур, дослідження їх класифікації та особливостей застосування в сучасному цивільному процесі, а також оцінка ефективності і меж застосування цих процедур у цивільному процесі України.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі завдання: – проаналізувати основні доктринальні підходи до розуміння юридичної природи спрощених судових процедур; – систематизувати види спрощених процедур за предметом спору, формою судового рішення та способом ініціювання; – дослідити порівняльний досвід зарубіжних країн (Фран-

ція, Польща, Німеччина) щодо застосування спрощених форм судочинства; – визначити практичні межі застосування спрощених процедур в Україні та оцінити їх вплив на ефективність цивільного судочинства.

Наукова новизна статті полягає у комплексному доктринальному аналізі спрощених судових процедур, що поєднує вітчизняні та зарубіжні підходи, уточнює юридичну природу цього інституту, систематизує види процедур і пропонує рекомендації щодо вдосконалення законодавства та практики їх застосування в Україні, забезпечуючи баланс між оперативністю розгляду та дотриманням процесуальних гарантій.

Таким чином, проблема, що потребує вирішення, полягає у: – визначенні чіткої юридичної природи спрощених судових процедур у цивільному процесі України; – систематизації їх видів із урахуванням процесуальних і предметних ознак; – узгодженні наукової доктрини із законодавчими положеннями та міжнародними практиками для забезпечення ефективного правозастосування.

Вирішення цих питань є передумовою для підвищення ефективності цивільного судочинства, забезпечення доступу до правосуддя та гармонізації доктринальної бази українського процесуального права.

У роботі застосовано комплекс загальнонаукових і спеціально-правових методів, зокрема аналіз та синтез для визначення основних доктринальних підходів; компаративний метод для порівняння української моделі спрощених процедур із зарубіжними аналогами; логічний та системний методи для класифікації видів спрощених процедур та їх функціональних характеристик.

Виклад основного матеріалу

Доктринальний підхід до юридичної природи спрощених судових процедур у цивільному процесі України має різні акценти. Юридична природа спрощених судових процедур визначається поєднанням процесуальної форми та функціональної мети. З одного боку, спрощене провадження є особливою процесуальною формою, у межах якої здійснюється розгляд справ із мінімізацією процесуальних дій і скороченням стро-

ків. З іншого боку, його функціональна мета полягає в забезпеченні оперативності, доступності та економії судових ресурсів при збереженні належного рівня процесуальних гарантій для сторін. Таким чином, юридична природа цього інституту розкривається через баланс між формою судового процесу та його функціональним призначенням, що дозволяє поєднати ефективність судового розгляду з принципами справедливості та змагальності.

Отже, доктринальні дослідження цивільного процесу виокремлюють кілька підходів до визначення юридичної природи спрощених процедур:

Процесуально-організаційний підхід. Згідно з цим підходом, спрощені процедури розглядаються як інструмент організації цивільного процесу, що передбачає скорочення процесуальних дій, зменшення формальностей і прискорення судового розгляду. Такий підхід підкреслює роль процедури в забезпеченні ефективного використання ресурсів судової системи.

Функціональний підхід. Цей підхід зосереджується на функції процедур: вони забезпечують оперативний, економний та доступний розгляд спорів, поєднуючи процесуальну спрощеність з дотриманням принципу справедливого судового розгляду. Науковці наголошують, що функціональний аспект передбачає визначення категорій справ, для яких застосування спрощених процедур доцільне та безпечне з точки зору захисту прав сторін.

Комбінований підхід поєднує ознаки організаційного та функціонального підходів, визначаючи спрощені процедури як комплекс правових норм і процесуальних механізмів, спрямованих на скорочення строків розгляду справ та оптимізацію судової діяльності без порушення прав учасників процесу.

Важливим є і те, що спрощені процедури поєднують змагальний та диспозитивний підходи, забезпечуючи гнучкість розгляду справ, але при цьому залишаючи можливість захисту процесуальних прав сторін. З позиції доктринальної теорії, вони формують окремий підвид цивільного провадження з визначеною правовою природою: спрощене, економне та ефективне судочинство, спрямо-

ване на швидке вирішення справ при збереженні основних гарантій прав сторін.

Вітчизняні дослідники підкреслюють, що спрощені процедури не є окремим видом судочинства, а виступають спеціальними процесуальними механізмами, що реалізуються в межах цивільного процесу та встановлюються законодавством. Це відрізняє їх від повного цивільного процесу, де передбачено максимальний обсяг процесуальних дій.

Частина науковців розглядає спрощене провадження як особливу процесуальну форму цивільного судочинства, що дозволяє досягти ефективного правосуддя за рахунок зменшення формальних процесуальних вимог. Зокрема, К. Білоус у своїй статті «Спрощене провадження як процесуальна форма розгляду малозначних справ» підкреслює, що в основі спрощених позовних проваджень лежить концепт процесуальної економії, який реалізується через простоту і зрозумілість процесуальних норм [3, с. 293–303].

Інші автори акцентують на процесуальній економії, наголошуючи, що спрощене провадження спрямоване на мінімізацію витрат часу та ресурсів сторін і суду. Так, С. Г. Музичко у своїй праці «Принцип процесуальної економії у цивільному судочинстві України» зазначає, що економія процесуальних ресурсів є ключовим засобом забезпечення оперативності судового розгляду [4, с. 92–97]. Подібну позицію підтримує О. С. Снідевич, яка підкреслює, що реалізація цього принципу має здійснюватися без порушення балансу між швидкістю розгляду та дотриманням процесуальних гарантій [5, с. 242–247]. Н. В. Васирина та В. В. Гансецька у статті «Реалізація принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві» додатково підкреслюють, що для ефективної реалізації цього принципу необхідно адаптувати судові процедури до нових соціально-правових умов [6, с. 46–50].

Доктринальна класифікація видів спрощених процедур ґрунтується на таких критеріях:

1) за предметом спору: майнові (наприклад, вимоги щодо стягнення заборгованості, компенсації шкоди) вимоги та немайнові спори (наприклад, захист прав на житло або особисті немайнові права);

2) за формою судового рішення: заочні спрощені процедури – рішення ухвалюється без участі відповідача, якщо він не з'явився до суду; письмові спрощені процедури – розгляд справи здійснюється без проведення судового засідання, на підставі документів;

3) за способом ініціювання процедури: за позовною заявою сторони; за клопотанням суду (наприклад, випадки, передбачені спеціальними законами).

Доктринальний аналіз показує, що ефективність спрощених процедур зумовлена чіткими законодавчими межами їх застосування, а також балансом між швидкістю розгляду та забезпеченням процесуальних прав сторін.

Саме гібридний характер спрощених процедур робить їх ефективним інструментом судової реформи, поєднуючи швидкість розгляду з гарантіями законності та прав сторін.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що країни Європейського Союзу (зокрема Франція, Польща, Німеччина) активно застосовують спрощені судові процедури для вирішення дрібних цивільних спорів. Такі процедури характеризуються стандартизованими позовними формами, скороченими строками розгляду та обмеженими можливостями апеляційного оскарження, що дозволяє забезпечити швидкість та ефективність правосуддя. На наше переконання, успішність спрощених процедур у європейських правових системах залежить від чіткого нормативного розмежування їх предметної сфери та процесуальних меж, що гарантує баланс між економією судового часу й дотриманням процесуальних прав сторін.

В Україні ці підходи знайшли відображення в положеннях Цивільного процесуального кодексу, який передбачає можливість застосування спрощеного провадження для малозначних справ та інших категорій спорів, де це не порушує принципу пропорційності.

Науковці наголошують на потенційних ризиках спрощених процедур, зокрема: – обмеження права сторін на повний процесуальний захист; – ризик формалізації та недостатньої перевірки доказів; – потреба чітких

критеріїв для застосування процедур у різних категоріях спорів.

Водночас доктринальний консенсус полягає в тому, що спрощені процедури є необхідним елементом сучасного цивільного процесу, спрямованим на скорочення процесуальних витрат і підвищення доступності правосуддя.

Окрім того, науковці відзначають, що запровадження спрощеного провадження в цивільному процесі має низку суттєвих переваг. Зокрема, воно сприяє скороченню строків розгляду справ, економії процесуальних і фінансових ресурсів, а також підвищенню доступності правосуддя для громадян. Завдяки цьому забезпечується оперативність судового розгляду та зменшується навантаження на судову систему.

Водночас дослідники наголошують і на певних ризиках застосування спрощених процедур. Серед них – обмеження процесуальних прав відповідача, небезпека надмірної формалізації доказової бази, а також ризик поверхневого або неадекватного розгляду складних справ, які потребують детальної оцінки доказів.

Важливим аспектом доктринального аналізу є визначення меж застосування спрощеного провадження. Зокрема, необхідним є чітке окреслення категорій справ, у яких така процедура є допустимою, дотримання принципу пропорційності між швидкістю розгляду та забезпеченням прав сторін, а також використання спрощеного порядку виключно за умови гарантування належного рівня процесуальних прав і справедливого судового розгляду.

Практика українських судів демонструє, що спрощені процедури успішно застосовуються у спрах про стягнення заборгованості за договорами, у трудових і житлових спрах, а також у справах, де сторони погоджуються на письмовий розгляд.

Водночас у судовій практиці відзначається низка проблеми, зокрема: – непослідовне застосування суддями спрощених процедур; – недостатнє регулювання заочних і письмових процедур у Цивільному процесуальному кодексі України; – потреба в навчанні суддів щодо правильного використання процесуальних механізмів.

АНОТАЦІЯ

Дослідження здійснює комплексний доктринальний аналіз спрощених судових процедур у цивільному процесі України, метою якого є уточнення їх юридичної природи, систематизація видів та оцінка ефективності застосування на практиці. Для досягнення мети використано комплекс загальнонаукових та спеціально-правових методів: аналіз і синтез для визначення й систематизації доктринальних підходів; компаративний метод для вивчення національної та зарубіжної практики (Франція, Польща, Німеччина); логічний і системний методи для класифікації видів процедур та визначення їхніх функціональних характеристик; історичний і формально-правовий методи для відстеження еволюції та законодавчого регулювання спрощених процедур в Україні. Проаналізовано три основні доктринальні підходи: процесуально-організаційний, що підкреслює оптимізацію роботи судів і скорочення процесуальних дій; функціональний, який акцентує на оперативності, процесуальній економії та доступності правосуддя; комбінований, що інтегрує організаційні та функціональні принципи для досягнення балансу між ефективністю судового розгляду та забезпеченням гарантій сторін. Визначено переваги спрощених процедур, зокрема прискорене розглядання справ, економію процесуальних ресурсів, доступність правосуддя та зменшення навантаження на суди, а також

потенційні ризики: обмеження доказових прав, формалізація оцінки доказів та несправильне застосування у складних спорах. Порівняльний аналіз показав, що ефективність спрощених процедур за кордоном залежить від стандартизованих процесуальних форм, чіткого визначення категорій справ та належного судового контролю, що є актуальним для України. Практика українських судів демонструє успішне застосування в спорах про дрібні вимоги, трудові та житлові суперечки, а також у письмових провадженнях за згодою сторін, водночас наголошується на необхідності навчання суддів та послідовного застосування процесуальних правил. Наукова новизна дослідження полягає в комплексному поєднанні вітчизняних і зарубіжних доктринальних підходів, уточненні юридичної природи спрощених процедур, систематизації їх видів за предметом, формою та способом ініціювання, а також у пропозиціях щодо вдосконалення законодавства та судової практики. Результати мають теоретичне та практичне значення для розвитку доктрини цивільного процесу, удосконалення процесуального законодавства, підвищення ефективності та пропорційності судочинства, а також гармонізації української практики з європейськими стандартами.

Ключові слова: спрощені судові процедури, цивільне судочинство, юридична природа, процесуальна економія, принцип пропорційності, ефективність правосуддя.

Висновки

Юридична природа спрощених судових процедур визначається як спеціальний процесуальний механізм, що поєднує організаційні та функціональні ознаки, забезпечуючи ефективність цивільного процесу.

Доктринальні підходи до юридичної природи та видів спрощених судових процедур у цивільному процесі України підкреслюють їх особливий статус серед цивільних проваджень, орієнтований на економію процесуальних ресурсів та забезпечення ефективного судочинства. Систематизація видів спрощених процедур за предметом, порядком розгляду та процесуальними обмеженнями дозволяє більш чітко визначити сферу їх застосування та вдосконалити норматив-

но-правову базу. Зарубіжний досвід підтверджує ефективність спрощених процедур, але їх впровадження потребує врахування національних особливостей правової системи України.

Таким чином, застосування спрощених процедур формує нову модель процесуального мислення – орієнтовану на пропорційність, доступність і баланс інтересів сторін. Розуміння юридичної природи та видів спрощених процедур сприяє подальшому розвитку цивільного процесу та удосконаленню судової практики в Україні.

Література

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 берез. 2004 р. № 1618-IV. Ре-

дакція від 17 лип. 2025 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. Редакція від 4 черв. 2025 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

3. Білоус К. В. Спрошене провадження як процесуальна форма розгляду малозначних справ. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика, 2020. № 3. С. 293–303. URL : <https://hdl.handle.net/11300/16955>

4. Музичко С. Поняття принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 73. Ч. 1. С. 92–97. URL : <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/18.pdf> DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.73.16>

5. Снідевич О. С. Принцип процесуальної економії у судочинстві (дискусійні аспекти). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2024. Вип. 81 (1). С. 242–247. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2024_81%281%29_40

6. Васирина Н. В., Гансецька В. В. Реалізація принципу процесуальної економії в цивільному судочинстві. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2024. Вип. 4 (57). С. 46–50. URL : http://pjuv.nuoua.od.ua/v4_2024/11.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2024.9>

Petrovskyi Andriy V

**DOCTRINAL APPROACHES TO
UNDERSTANDING THE LEGAL NATURE
AND TYPES OF SIMPLIFIED JUDICIAL
PROCEDURES IN THE CIVIL PROCESS OF
UKRAINE**

This study conducts a comprehensive doctrinal analysis of simplified judicial procedures within Ukraine's civil process, aiming to clarify their legal nature, systematize their types, and evaluate their practical application and effectiveness. The research employs a combination of general scientific and specialized legal methods, including analysis and synthesis to identify and systematize doctrinal approaches; comparative method to examine domestic and foreign practices, particularly in France, Poland, and Germany; logical and systemic approaches

to classify procedural types and define their functional characteristics; as well as historical and formal-legal methods to trace the evolution and legislative regulation of simplified procedures in Ukraine. Three main doctrinal approaches are analyzed: procedural-organizational, highlighting the optimization of court workflow and reduction of procedural steps; functional, emphasizing operational efficiency, procedural economy, and accessibility of justice; and combined, integrating organizational and functional principles to achieve a balanced approach ensuring procedural guarantees for the parties. The study identifies key advantages of simplified procedures, including accelerated case resolution, reduced procedural costs, enhanced access to justice, and alleviation of court workload, while also outlining potential risks such as limitations on evidentiary rights, formalization of evidence assessment, and inappropriate application in complex cases. Comparative analysis demonstrates that effective implementation of simplified procedures abroad relies on standardized procedural forms, clear definition of case categories, and appropriate judicial control, which can inform the Ukrainian context. Ukrainian judicial practice indicates successful application in minor claims, labor disputes, housing matters, and consensual written proceedings, while highlighting the need for judicial training and consistent procedural application. The scientific novelty of the study lies in integrating domestic and foreign doctrinal approaches, clarifying the legal nature of simplified procedures, systematizing their types based on subject matter, procedural form, and initiation method, and proposing recommendations to enhance legislative regulation and judicial practice. The findings have both theoretical and practical significance, contributing to the development of civil procedural doctrine, improving procedural legislation, promoting proportionality, efficiency, and fairness in judicial proceedings, and aligning Ukrainian practice with European standards.

Keywords: simplified judicial procedures, civil proceedings, legal nature, procedural economy, principle of proportionality, efficiency of justice.

ЦИВІЛЬНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ЗАГРОЗ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

КОПАН Олексій Володимирович - доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту поліцейської діяльності Національної академії внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0002-0797-7952>

МЕЛЬНИК Владислав - кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника науково-дослідного відділу технічного регулювання, метрології та системи якості науково-дослідного центру нормативно-технічного регулювання Інституту наукових досліджень з цивільного захисту Національного університету цивільного захисту України

<https://orcid.org/0000-0002-2659-9942>

МЕЛЬНИК Юлія Василівна - магістр з пожежної безпеки

<https://orcid.org/0009-0005-1055-7683>

УДК: 343.98:351.74:351.8:343.99

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.15>

Дослідження присвячено комплексному аналізу організованої злочинності як однієї з найсерйозніших загроз цивільній безпеці України та визначенню шляхів її ефективної протидії на основі європейського досвіду. Організована злочинність у сучасних умовах характеризується транснаціональним характером, високою адаптивністю до нових викликів, широким використанням корупційних схем та сучасних інформаційних технологій, що створює системні загрози для економічної стабільності, правопорядку, функціонування державних інституцій та довіри громадян до держави.

Підкреслюється важливість інтегрованого підходу до забезпечення цивільної безпеки, який передбачає взаємодію державних органів, правоохоронних структур, територіальної оборони, громадянського суспільства та міжнародних партнерів. Аналізуючи європейські моделі цивільної безпеки, автори виділяють ключові механізми, що забезпечують ефективну протидію організованій злочинності: правову гармонізацію, превентивні заходи, розвиток *community policing*, цифровізацію правоохоронних органів та активну транскордонну співпрацю через платформи *Europol*, *Euojust* та механізми цивільного захисту ЄС.

Наукова новизна роботи полягає у формуванні концепції «стійкої системи цивільної безпеки», яка передбачає синергію між законодавчими та виконавчими органами, органами правопорядку, місцевими громадами та міжнародними структурами, що дозволяє ефективно протидіяти як

традиційним, так і новим формам організованої злочинності, включаючи кіберзлочинність та загрози критичній інфраструктурі.

Практичне значення дослідження полягає у виробленні конкретних рекомендацій для державної політики щодо посилення цивільної безпеки та зниження ризиків від діяльності кримінальних мереж. Серед запропонованих заходів – створення єдиного державного реєстру організованих злочинних угруповань, інтеграція українських правоохоронних баз даних із європейськими інформаційними платформами, використання штучного інтелекту та аналітики великих даних для оцінки ризиків, розвиток *community policing* на місцевому рівні, інтеграція територіальної оборони у систему цивільного захисту та активне залучення громадянського суспільства до профілактики кримінальних загроз.

Стаття поєднує теоретико-правовий аналіз, оцінку сучасних викликів і конкретні прикладні рекомендації, спрямовані на підвищення рівня цивільної безпеки України у умовах воєнних дій, гібридних загроз та активізації транснаціональних кримінальних мереж. Запропонована концепція є основою для формування сучасної української стратегії протидії організованій злочинності та підвищення стійкості цивільної безпеки на національному рівні.

Ключові слова: цивільна безпека; організована злочинність; загрози; європейський досвід; правове регулювання; *community policing*; цифрові технології; інтеграція баз даних; культура безпеки; превентивні заходи; міжнародна співпраця.

Постановка проблеми

Організована злочинність становить високу загрозу цивільній безпеці сучасної України. Вона порушує правопорядок, підриває економічну стабільність, створює ризики для критичної інфраструктури та знижує рівень довіри громадян до державних інституцій. Особливо актуальною ця проблема стає в умовах воєнної агресії та гібридних загроз, коли кримінальні мережі активізуються для отримання незаконних вигод: ускладнюється контроль за кордонами, поширюється незаконний обіг зброї та зростає корупційна активність у державних закупівлях.

Сучасні глобалізаційні процеси та гібридні загрози, зокрема зростання впливу організованої злочинності на політичні, економічні та соціальні системи, обумовлюють необхідність інтеграції міжнародного досвіду у сфері національної безпеки України. Організована злочинність нині виступає одним із найсерйозніших викликів для демократичних держав, оскільки має транснаціональний характер, здатність адаптуватися до нових умов і тісно переплітається з корупційними практиками, терористичною діяльністю та нелегальними ринками. В умовах тривалої збройної агресії проти України проблема протидії організованій злочинності набуває особливого значення. З одного боку, війна стимулює активізацію кримінальних мереж, що використовують слабкі місця в системі державного управління. З іншого – створює передумови для формування нових механізмів стійкості держави, що можуть ґрунтуватися на європейському досвіді. Таким чином, організована злочинність становить глобальну загрозу, проникаючи в політику, економіку та соціальні структури. Її транснаціональний характер і висока адаптивність вимагають стійких систем протидії, інтегрованих у національну безпеку. В Україні актуальність цієї проблеми посилюється складними соціально-політичними умовами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Системна протидія злочинності вимагає поєднання правових, управлінських, техно-

логічних та соціальних інструментів. Особливу увагу вчені [1, с. 213–231; 2, с. 425–469; 3, с. 95–111]. акцентують на концепції «національної стійкості», яка розглядається не лише як здатність держави відновлюватися після криз, але й як інституційна спроможність запобігати ризикам і загрозам. Такий підхід є надзвичайно важливим у контексті інтеграції України до Європейського Союзу, де питання стійкості займають ключове місце у стратегіях безпеки та оборони.

У європейських країнах протидія організованій злочинності інтегрується в загальну систему цивільної безпеки, що поєднує правові, управлінські та соціальні механізми, а також активну участь громадянського суспільства. Водночас в Україні недостатньо досліджено адаптацію європейських моделей, розвиток community policing, використання цифрових технологій у кримінальній аналітиці та інтеграцію органів територіальної оборони у систему громадської безпеки.

Таким чином, стаття має на меті дослідити, як європейський досвід цивільної безпеки може бути адаптований для підвищення ефективності протидії організованій злочинності в Україні.

Таким чином, **мета** дослідження – визначити правові та управлінські засади імплементації європейського досвіду цивільної безпеки для протидії організованій злочинності в Україні.

Дослідження базується на загальнонаукових і спеціально-наукових методах. Формально-логічний метод використано для уточнення організаційно-правових механізмів запобігання злочинності. Аналіз і синтез, дедукція та індукція застосовані для оцінки стратегій протидії. Порівняльний метод допоміг вивчити європейський досвід, а системний підхід дозволив здійснити комплексний аналіз організаційно-правових засад державної політики у сфері цивільної безпеки та розглянути взаємозв'язок між суб'єктами цивільної безпеки й факторами злочинності. Дослідження розглядає організовану злочинність як багатовимірне явище, що охоплює правові, управлінські, соціальні, економічні та технологічні компоненти.

Виклад основного матеріалу

Захист як суспільства, так і окремої особи від насильства можливий лише за умов наявності сильної та дієвої держави. Це твердження є універсальним політичним постулатом, який постійно використовується для обґрунтування необхідності створення, функціонування та оновлення системи безпеки. Впливаючи на різні сфери соціального життя, держава зазвичай звертається до потреби в безпеці, пропонуючи механізми й моделі, які, на її думку, найкраще цю потребу задовольняють. Таке звернення зумовлено необхідністю зворотного зв'язку між державою як суб'єктом управління і громадянином як його об'єктом. Від держави очікується визначення цілей безпеки та шляхів їх досягнення, а від громадянина – політичне рішення щодо довіри або недовіри запропонованим заходам.

У державній системі безпеки закладено механізми, які охоплюють цілу низку соціально-політичних, економічних, правових та інших відносин, що спрямовані на задоволення потреби в безпеці. Водночас при виборі засобів забезпечення безпеки важливо враховувати, що будь-яка система, незалежно від її розміру, специфіки чи функціонування, може містити в собі потенційно небезпечні чи навіть руйнівні елементи як для внутрішнього середовища, так і для зовнішнього.

Система, покликана боротися з насильством, повинна мати достатню силу, щоб ефективно цьому протистояти. Але водночас її могутність може стати джерелом загроз, якщо система деформується в негативному напрямі. Першим і основним інститутом, який виконує функцію гаранта соціальної безпеки особистості, виступає держава. Саме вона є тією структурою, яку суспільство створює й підтримує у функціональному стані, покладаючи на неї місію забезпечення безпеки, у тому числі цивільної безпеки – діяльності, спрямованої на захист населення, територій та об'єктів від небезпек природного та техногенного характеру, а також на створення та підтримку безпечних умов праці та життєдіяльності. Саме цивільна безпека охоплює комплекс заходів

для збереження життя, здоров'я та майна людей, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та забезпечення стабільної роботи підприємств, установ і організацій. У свою чергу, особливістю держави є її багатогранний, управлінський і, водночас, примусовий характер.

Зумовлена організованою злочинною діяльністю ескалація жорстокості та насильства, дестабілізація внутрішньої соціально-політичної ситуації призводить до порушення функціонування органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також підриву авторитету держави та її правоохоронних органів серед населення. Організована злочинність є інструментом, що використовується спецслужбами іноземних держав для дестабілізації ситуації в Україні та завдання шкоди національній безпеці [4].

Організована злочинність – це сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням та діяльністю організованих злочинних угруповань (ст. 1 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю») [5]. Сьогодні організованій злочинності сприяють глобальні соціально-економічні процеси: урбанізація, міждержавна та міжрегіональна міграція, формування єдиного світового інформаційно-культурного простору. В умовах глобалізації організована злочинність виходить за межі території конкретних держав унаслідок розвитку технологій, засобів зв'язку і транспорту, розширення міжнародної комерційної та економічної діяльності, перевезень, туризму, збройних конфліктів тощо. Деструктивний потенціал організованої злочинності використовується в політичних та воєнних цілях [4].

Кількість виявлених організованих груп та злочинних організацій значною мірою відображає активність правоохоронних органів у протидії організований злочинності, а не масштаб дійсного її поширення, ураховуючи традиційно високий рівень її латентності [6].

Загальнонаціональна стратегія боротьби зі злочинністю повинна враховувати об'єктивні закономірності криміногенної ситуації не лише на загальнодержавному, а й на регіональному рівні. Інакше така стра-

тегія може бути неефективною або непридатною для реального впровадження [7, с. 377–387].

Стратегія передбачає комплекс таких заходів: швидке (оперативне) втручання в критичних ситуаціях; антикризові заходи прикордонної служби щодо нейтралізації загроз; інші режимні та контрольні заходи щодо посилення охорони державного кордону; стандартні планово-профілактичні заходи; заходи сталого розвитку системи охорони кордону. Впровадження методології на практиці дозволяє розробити стратегічний підхід до ефективного використання ресурсів державних правоохоронних органів у протидії транскордонній злочинності [8, с. 208–214]. Недостатній аналіз і врахування соціальних процесів, що відбуваються за різних умов функціонування суспільства, а також специфіки злочинності, яка формується в цих умовах, зумовлюють низьку ефективність заходів, спрямованих на зміцнення правопорядку.

Для покращення бази знань і розробки ефективніших стратегій запобігання організований злочинності необхідні сильніші методи оцінювання. Експерти наголошують на необхідності переглянути показники та джерела даних, що використовуються в поточних дослідженнях, й включити різні методи до моделей оцінювання. Оскільки сприйняті перешкоди не є унікальними для оцінювання запобігання організований злочинності, уроки, можливо, можна винести з підходів в інших сферах запобігання злочинності. Загалом, здається необхідним докласти більше зусиль для кращого розуміння ролі та наслідків визначених конкретних інструментів та для створення чіткішої картини впливу превентивних зусиль у сфері організованої злочинності.

Політика як форма управління суспільством беззаперечно відіграє важливу роль і у сфері цивільної безпеки – одній із ключових галузей соціального управління. Оскільки політика може розглядатися як система принципів, на основі яких здійснюється управлінська діяльність у суспільстві, цілком логічно розглядати політику цивільної безпеки як підсистему цих принципів, спе-

цифіка яких визначається саме цією сферою соціальної взаємодії. Такий підхід дає змогу краще зрозуміти сутність впливу політики на формування стратегії цивільної безпеки, оскільки стратегія не існує відокремлено від політики – ці два елементи єдині за своєю природою. Вони відображають різні сторони одного процесу – забезпечення ефективного функціонування системи цивільної безпеки – та взаємно доповнюють одне одного як у теоретичному, так і в практичному аспекті. Метою управлінських досліджень у контексті формування цивільної стратегії є досягнення стану, коли політика безпеки не лише задає напрям, а й постійно впливає на її зміст і реалізацію. Іншими словами, стратегія має бути підпорядкована політичним установкам. Відтак політичні принципи в галузі цивільної безпеки повинні відігравати роль регулятора для стратегічних підходів.

З огляду на існування універсальних принципів соціального управління у сфері цивільної безпеки, таких як причинність, розвиток, циклічність, доцільність, відповідність, рівновага, паралельність процесів тощо, ці засади можуть слугувати основою для формування системи політичних принципів у сфері цивільної безпеки та побудови ефективної стратегії в цій галузі суспільної діяльності. Особливість реалізації принципу причинності в контексті розглянутої проблематики полягає в тому, що політика як складна система соціального управління насамперед ідентифікує найбільш загрозливі для суспільства процеси, встановлюючи причини та умови їх виникнення і надаючи їм соціально-політичну оцінку. Політика у сфері цивільної безпеки повинна містити оцінку форм насильства, на нейтралізацію яких спрямовано державні управлінські заходи, реалізовані через макросистеми безпеки.

Здійснюючи аналіз передумов виникнення актів насильства, політика повинна забезпечувати підґрунтя для розробки відповідних заходів, що базуються на глибокому дослідженні соціальних процесів, які передують цим явищам. Якщо політичне рішення приймається без належного аналізу причин насильства, воно не відповідатиме

вимозі встановлення чіткого зв'язку між джерелом загрози та її проявами.

Таким чином, політика цивільної безпеки має фокусуватися на виявленні форм загроз, чий рівень соціальної небезпеки зумовлює необхідність застосування захисних заходів. Це дає підстави стверджувати, що заходи безпеки є обґрунтованими лише тоді, коли виявлено чітко окреслені форми насильства як первинні чинники загрози. Такий підхід відповідає принципу причинності, згідно з яким політично визначені форми насильства виступають першопричинами для впровадження заходів безпеки.

Політична система цивільної безпеки, реалізуючи свою функцію соціального управління, повинна враховувати динаміку й етапи розвитку процесів у сфері цивільної безпеки. Це досягається шляхом фіксації стану як керуючої системи (макросистеми безпеки), так і об'єкта управління – певних груп суспільних відносин. Кожному з цих станів надається відповідна політична оцінка.

З огляду на тимчасовий та змінний характер проявів насильства в ході суспільного розвитку, політика безпеки повинна будуватися на основі поетапного підходу до протидії цим загрозам. Це зумовлює необхідність ускладненої структури механізму безпеки, який має включати постійні стадії: прогнозування, профілактику, локалізацію та нейтралізацію актів насильства в суспільстві. Така структуризація забезпечує політичну гнучкість системи безпеки. Етапність у безпековій політиці дозволяє дотримуватися принципу пропорційного застосування сили. Кожен етап повинен отримувати політичну оцінку, оскільки заходи, що реалізуються державними інститутами, часто мають примусовий, силовий характер, особливо в процесі локалізації та ліквідації загроз. Політика, у свою чергу, виконує функцію легітимації таких дій, формуючи суспільне сприйняття їх як обґрунтованих і спрямованих на захист загального блага. Аргументом на користь застосування силових заходів виступає потреба в забезпеченні стабільного розвитку суспільства, навіть якщо це пов'язано з по-

тенційними негативними наслідками для окремих осіб або соціальних груп.

Сфера цивільної безпеки вимагає від суб'єктів та об'єктів управління впевненості в тому, що розвиток системи безпеки відбувається відповідно до чітко визначених напрямів, не відхиляючись від стратегічної мети і не породжуючи небезпечних тенденцій, зокрема надмірного застосування сили або перевищення повноважень. Політичний механізм контролю за функціонуванням макросистем безпеки спрямований на своєчасне виявлення таких відхилень і забезпечення ефективного коригування напрямку розвитку системи. Оцінювання правильності розвитку безпекової системи з урахуванням історичного досвіду дає змогу максимально використати знання, отримані з прикладів функціонування подібних систем у різні періоди розвитку людства. Науковий підхід до аналізу розвитку безпекових структур дозволяє інтегрувати міждисциплінарні знання у формування політики безпеки.

Особливо перспективним у цьому контексті є кібернетичний підхід до оцінки соціальних процесів у сфері безпеки, що дає змогу моделювати й оптимізувати механізми управління. Водночас юридичний аспект дозволяє надати політиці внутрішньої безпеки чітко структурованій і формалізованій формі, сприяючи її ефективності та легітимності в межах правової держави.

Одним із актуальних питань у сфері політики цивільної безпеки є визнання періодичності насильства як соціального явища. Усвідомлення циклічного характеру таких проявів має ключове значення для ефективного функціонування макросистем безпеки. На політичному рівні важливо дати оцінку ступеню вразливості суспільства до повторюваних хвиль насильства у різних його формах. Факт наявності постійної політики цивільної безпеки свідчить про безперервну актуальність загроз насильства, що, у свою чергу, формує потребу в стабільному, функціонально готовому до дії механізмі безпеки. Оскільки точне визначення циклічності проявів насильства залишається ускладненим, система безпеки змушена підтримуватись у режимі підвищеної готов-

ності до реагування на екстремальні виклики.

Технологія прогнозування в безпековій сфері ґрунтується на аналізі періодичних закономірностей соціальних процесів, які супроводжуються або можуть призвести до насильства. Гнучкість політичного управління дозволяє формувати адаптивні механізми реагування навіть за умов недостатньої чіткості в прояві періодичності насильства, що є особливо важливим у сучасних динамічних соціальних умовах.

Політика безпеки має бути орієнтована на регулювання складних і динамічних соціальних процесів, оскільки наявність елементів насильства в суспільних відносинах суттєво ускладнює управлінську взаємодію. Жодна з глибоких соціальних проблем не може бути ефективно вирішена виключно через вузько раціональний підхід. У цьому контексті фрагментарні, ізольовані заходи, спрямовані на досягнення загальної мети, у більшості випадків виявляються мало-ефективними. Неефективність управління у сфері безпеки значною мірою зумовлюється відсутністю чітко визначеної політики, стратегії та цілісної програми дій. Ефективна політика цивільної безпеки передбачає розробку на основі багатовимірного кількісного аналізу соціальних процесів, потреб і інтересів різних груп населення, а також комплексне застосування різноманітних інструментів і форм протидії загрозам. Такий підхід дає змогу мінімізувати ризики ускладнень у процесі реагування на внутрішньодержавні загрози та забезпечити оперативність і адекватність прийнятих рішень як на теоретичному, так і практичному рівнях.

Процеси суспільного розвитку нерозривно пов'язані з протистоянням двох полярних явищ у сфері безпеки – насильства та безпеки як такої. Політика цивільної безпеки виступає системним інструментом, у межах якого на принципах безкомпромісності відбувається взаємодія між цими антагоністичними категоріями, що набуває форми боротьби в різних її проявах. Протидія різноманітним формам насильства в умовах сучасних соціальних трансформацій є складним і багатофакторним процесом, який ускладнюється впливом відомчих ін-

тересів окремих інституцій, відповідальних за формування політики та реалізацію стратегій безпеки. Досягнення необхідного балансу в цій сфері забезпечується застосуванням принципу доцільності – спрощеної, але ефективної моделі планування та ухвалення рішень, орієнтованої на досягнення загальної мети. На основі цього принципу політика безпеки визнає, що взаємодія елементів безпекової системи залежить від сили кожного з них, що, у свою чергу, вимагає дотримання рівноваги між суб'єктами виключно в межах правового регулювання. Політика має базуватися не на домінуванні сильнішого елемента, а на справедливому й рівному правовому статусі всіх складових системи. Відповідно, те, що дозволено системі загалом, повинно бути доступним і для кожного її структурного елемента. Забезпечення балансу сил і координація діяльності різних інституцій заради досягнення єдиної мети – гарантування безпеки – становить одну з ключових функцій цивільної політики безпеки. Розгляд політики боротьби з організованою злочинністю крізь призму територіальної оборони як системи принципів відкриває нові можливості для глибшого аналізу цієї проблематики. Такий підхід створює наукове підґрунтя для практичної реалізації задекларованих стратегічних цілей.

Стратегією національної безпеки України, затвердженою Указом Президента України від 14 вересня 2020 року № 392 [9], стійкість визначено однією з основних засад, на яких ґрунтується зазначена Стратегія, а запровадження національної системи стійкості віднесено до основних напрямів зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності держави для забезпечення її національних інтересів і безпеки.

У Концепції забезпечення національної системи стійкості, затвердженій Указом Президента України від 27 вересня 2021 року № 479/2021 [10], акцентовано, що реальність, що формується в умовах стрімкого розвитку сучасних технологій, змінює традиційні уявлення про загрози як такі, що зумовлені причинами переважно природного, техногенного, соціального або воєнного характеру. Новітні методи створення

конфліктів і кризових ситуацій потребують розуміння природи їх виникнення на основі системного аналізу та оцінювання ризиків для найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства і держави, зокрема, економічної, енергетичної, інформаційної, кібернетичної, екологічної, продовольчої, охорони здоров'я, освіти та культури.

Планом реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року [11] передбачено, що запровадження національної системи стійкості розвиватиме необхідну спроможність держави і суспільства запобігати широкому спектру загроз і ризиків будь-якого характеру, а у разі їх настання – реагувати та відновлюватись швидко, якісно та ефективно.

У Законі України «Про національну безпеку України» [12] вказано, що до фундаментальних національних інтересів України відноситься серед інших і сталий розвиток національної економіки, громадянського суспільства і держави для забезпечення зростання рівня та якості життя населення.

В аспекті загроз цивільній безпеці країни детального аналізу завжди потребують явища, тенденції та чинники, які за своїми властивостями можуть унеможливити, ускладнити реалізацію національних інтересів і збереження національних цінностей України. Відповідній проблематиці частково присвячена монографія О. Резнікової «Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища» (2022), підготовлена в Національному інституті стратегічних досліджень, яка стала першим в Україні комплексним науковим виданням [13].

Потрібна оборонна стратегія, яка б протистояла як традиційним, так і нетрадиційним загрозам безпеці, але для того, щоб це відбулося, необхідне культурне прийняття цього багатогранного підходу до безпеки. Вирішення питань підвищення готовності сил і засобів до виконання завдань у сфері забезпечення цивільної безпеки та порядку має проводитись у рамках реалізації положень такого міжнародного акта, як «Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки» [14], у якому підкреслюється важливість поглиблення співпраці у сфері безпеки, зокрема шляхом подальшого

стимулювання дотримання принципів відповідальності та партнерської взаємодії в цій галузі. Також необхідно враховувати досвід Великобританії, де ведеться робота по вдосконаленню стандарту життєздатності організації (organisational resilience) BS 65000, розробленого Британським інститутом стандартів (BSI) [15], що є одним із перших у світі документів, який систематизує підходи до організаційної стійкості й допомагає організаціям адаптуватися до змін, протистояти викликам й забезпечувати довгострокову життєздатність. Досвід країни в управлінні кризами (наприклад, терористичні атаки, економічні рецесії) використовується для вдосконалення стандарту та поширення його в інших країнах.

Таким чином, стійкість системи безпеки визначається як здатність адаптуватися, реагувати та відновлюватися після загроз [16]. У контексті організованої злочинності це передбачає: – превенцію: соціальні, економічні та освітні заходи для зниження криміногенних факторів [17]; реагування: оперативні дії правоохоронних органів, включаючи аналітику даних для виявлення мереж [18]; відновлення: інституційна координація для усунення наслідків [19].

Досвід окремих країн свідчить про ефективність: спеціалізованих підрозділів для боротьби з організованою злочинністю; інтеграції територіальної оборони в систему безпеки; використання технологій для моніторингу та аналізу. Таким чином, організована злочинність характеризується високою адаптивністю та секретністю [20, с. 245–263]. Системний підхід, запропонований вченими [21], підкреслює необхідність динамічного прийняття рішень.

Стратегія національної безпеки України (2020) [9] визначає стійкість як ключовий принцип. Концепція національної системи стійкості (2021) [10] акцентує на прогнозуванні, профілактиці та локалізації загроз. Проте брак координації між інституціями та недостатня правова модернізація знижують ефективність.

Отримані результати свідчать про те, що впровадження європейських підходів до протидії організованої злочинності в Україні можливе через: гармонізацію законо-

давства України з правовими нормами ЄС, зокрема у сфері кримінального права, процесу та захисту свідків; зміцнення інституційної спроможності органів правопорядку та створення спеціалізованих підрозділів з достатніми ресурсами; інтеграцію механізмів територіальної оборони в систему національної безпеки як інструмента підвищення стійкості до організованої злочинності; розвиток цифрової інфраструктури для моніторингу та аналізу кримінальних мереж (big data, штучний інтелект, міжнародні бази даних).

Таким чином, ефективне запобігання злочинності можливе лише за умови, що воно базується на надійній правовій основі. Законодавчий розвиток має бути тісно пов'язаний з реформами в економічній, політичній та соціальній сферах, враховувати міжнародні зобов'язання України, а також відповідати суспільному запиту на зменшення негативних явищ, які порушують нормальне функціонування соціального середовища. Особливу увагу в організації науково-практичної системи, призначенням якої є боротьба з організованою злочинністю, приділяють питанням посилення ролі органів, які ведуть цю боротьбу.

Системний підхід до планування, застосування механізмів державного регулювання забезпечення національної безпеки, в тому числі й цивільної, підвищення їх ефективності потребує вивчення зарубіжного досвіду. Аналізуючи досвід зарубіжних країн, доходимо висновку, що кожна країна застосовує регуляторні механізми створення системи територіальної оборони відповідно до особливостей своїх територіальних, геополітичних, соціальних та економічних можливостей.

Сьогодні організована злочинність перетворилася на глобальну мережу, здатну проникати в ключові сектори політики, економіки та соціального життя. Її транснаціональний характер, висока адаптивність і здатність впливати на легальні структури становлять загрозу не лише для правопорядку, а й для функціональної спроможності держав. За таких умов ключовим пріоритетом є формування стійкої системи протидії організованій злочинності як скла-

дової національної та міжнародної безпеки. Здійснюючи економічні та політичні реформи, суспільство зіштовхується з серйозними викликами національній безпеці та соціальному порядку. Для сталої боротьби з організованою злочинністю нам потрібне не лише розуміння відмінних форм організованої злочинності та злочинних мереж шляхом застосування системного підходу, але й знання про те, як приймати рішення для досягнення максимального ефекту в зменшенні, припиненні або стримуванні організованої злочинності [21].

У деяких випадках озброєні злочинні групи, що воюють з державними структурами або одна з одною, призводять до надзвичайно високого рівня насильства та жертв, що значно перевищує ті, що відбуваються в деяких зонах бойових дій. Людські втрати від насильницької злочинності є катастрофічними, включаючи сотні тисяч втрачених життів і зникнень, десятки мільйонів зруйнованих засобів до існування, далекосяжні обмеження доступу до медичних та освітніх послуг, а також руйнування державних і суспільних інституцій [22].

Стійкість системи можлива за умови чіткої взаємодії державних і недержавних інституцій. Саме інституційна координація підвищує ефективність протидії за рахунок зменшення дублювання функцій та збільшення міжсекторальної довіри. Правоохоронні та судові органи мають інтегрувати інструменти аналітики даних для виявлення кримінальних мереж і забезпечувати невідворотність покарання. Профілактика злочинності, що базується на соціальних, освітніх та економічних заходах, знижує ймовірність рекрутування в організовані угруповання. Формування культури неприйняття злочинності та залучення громадськості – один із ключових елементів суспільної стійкості. Науковці [2] акцентують на важливості співпраці в боротьбі з організованою злочинністю. Зосередження уваги на співпраці піднімає проблему визначення меж: де починаються злочинні організації, де вони закінчуються та хто в них задіяний? Традиційні підходи іноді припускають існування простих, жорстких структур, тоді як складність і плинність є нормами. На пере-

конання вчених [1], у боротьбі з організованою злочинністю потрібно зосереджуватись на превентивних заходах. Розвиваючи цю думку, варто зазначити, що організована злочинність становить загрозу безпеці наших суспільств та цілісності державного управління. Хоча превентивні заходи можуть бути ефективними у запобіганні певним видам злочинності, мало що відомо про типи інструментів, які можуть ефективно допомогти в запобіганні організованих злочинності.

Порівняльний аналіз свідчить, що в країнах ЄС комплексна боротьба з організованою злочинністю базується на інтегрованих стратегіях, які поєднують правову гармонізацію, цифрову трансформацію, превентивні заходи та посилену міжвідомчу координацію. В Україні існує потенціал для адаптації цих моделей, проте необхідно врахувати: вплив воєнного стану на можливості координації між силовими структурами; потребу в ресурсному забезпеченні спеціалізованих підрозділів; необхідність побудови довіри між державними інституціями та громадянським суспільством; важливість сталого міжнародного партнерства з Europol, Interpol, UNODC.

Для ефективної протидії організованих злочинності в Україні необхідно: – гармонізувати законодавство з європейськими стандартами; – створити спеціалізовані підрозділи з розширеними повноваженнями; – упровадити технології аналізу даних для моніторингу злочинних мереж; – посилити міжінституційну та міжнародну співпрацю; – залучити громадянське суспільство до профілактичних заходів.

Результати дослідження дозволяють зробити кілька важливих висновків: 1) якщо в ЄС основна увага зосереджена на профілактиці та запобіганні злочинності, то в Україні переважає каральний підхід, що знижує ефективність боротьби. Європейські країни застосовують комплексний підхід, який поєднує: – правову гармонізацію; – превентивні заходи; – розвиток community policing; – цифровізацію правоохоронних органів; – транскордонну співпрацю через Europol, Eurojust та EU Civil Protection Mechanism. Основна увага

приділяється ранньому виявленню загроз, широкому залученню місцевих громад і розвитку культури безпеки; 2) недоліками української системи є: – фрагментарність законодавства (відсутність єдиного кодифікованого акта щодо організованої злочинності); – дублювання функцій між різними правоохоронними органами; – низький рівень довіри населення до органів правопорядку; – недостатнє використання цифрових технологій. Як наслідок, ефективність боротьби з організованою злочинністю знижується, а кримінальні мережі отримують додаткові можливості для розширення своєї діяльності.

Таким чином, європейські стандарти можуть бути адаптовані через: – створення спеціалізованої системи кримінальної аналітики (аналог «Europol Analysis System»); – інтеграцію територіальної оборони як додаткового ресурсу для запобігання злочинності в умовах війни; – удосконалення законодавства України відповідно до EU Directive 2017/541 on combating terrorism [23] та EU Strategy to Tackle Organised Crime (2021–2025) [24].

З огляду на це доцільним вбачається: – створити єдиний державний реєстр організованих злочинних угруповань; забезпечити взаємодію національних правоохоронних органів з Європолем та Eurojust у режимі «реального часу»; – запровадити національну систему моніторингу кримінальних ризиків на основі технологій штучного інтелекту; – посилити роль територіальної оборони у сфері запобігання незаконному обігу зброї, контрабанді та охороні критичної інфраструктури.

Висновки

Організована злочинність є серйозною загрозою як національній, так і цивільній безпеці України, особливо в умовах воєнних та гібридних загроз, що вимагає переосмислення підходів до її протидії, що мають поєднувати превенцію, оперативне реагування та відновлення. Українська система характеризується інституційною розпорошеністю та недостатньою координацією, що знижує її ефективність. Інтеграція територіальної оборони в систему безпеки може посилити

«стійкість держави», особливо в умовах воєнних загроз.

Європейський досвід доводить, що ефективна модель боротьби має спиратися не лише на репресивні заходи, але й на профілактику, цифровізацію та міждержавну співпрацю, і демонструє ефективність комплексних моделей, що поєднують правові, управлінські, соціальні та технологічні механізми. Позитивний досвід може бути адаптований до українських умов через гармонізацію законодавства, технологічну модернізацію та інтеграцію територіальної оборони. Сстійкість системи цивільної безпеки досягається через міжсекторальну координацію та залучення громадськості.

Ефективна протидія можлива за умови гармонізації українського законодавства з правом ЄС, створення спеціалізованих підрозділів та інтегрованих інформаційних систем. Саме концепція «стійкості системи цивільної безпеки» може стати основою для формування української стратегії боротьби з організованою злочинністю. Запропонована концепція «стійкої системи цивільної безпеки» передбачає: – створення єдиного державного реєстру організованих злочинних угруповань; – інтеграцію українських баз даних з європейськими платформами; – використання штучного інтелекту та Big Data для аналізу ризиків; – розвиток community policing на місцевому рівні; – інтеграцію територіальної оборони в систему цивільного захисту; – гармонізацію національного законодавства з правом ЄС; – залучення громадянського суспільства до профілактики загроз. Ця система дозволяє підвищити стійкість цивільної безпеки та ефективність протидії організованим злочинностям.

Таким чином, отримані результати підтверджують необхідність: – гармонізації українського законодавства з європейськими стандартами; – розвитку інституційної спроможності правоохоронних органів; – використання технологій цифрової аналітики для виявлення та нейтралізації загроз; – посилення міжнародного співробітництва у сфері протидії організованим злочинностям; – інтеграції територіальної оборони в архітектуру національної безпеки як елемента стійкості системи.

Література

1. Ayling, J. (2021). Combating Organized Crime Aussie-Style: From Law Enforcement to Prevention. In H. Nelen & D. Siegel (Eds.), *Contemporary Organized Crime* (pp. 213–231). Cham: Springer.
2. Bouchard, M. (2020) Collaboration and boundaries in organized crime: A network perspective. *organizing crime: Mafias, markets, and networks. Crime and Justice*, 49. (1), 425–469. doi: 10.1086/708435.
3. Levi, M., & Maguire, M. (2020). Organized Crime and Resilience. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 26(2), 95–111.
4. Оцінка загроз серйозної та/або організованої злочинності (звіт про результати оцінювання загроз серйозної та/або організованої злочинності – SOCTA Україна) 2019–2022. 118 с. <https://mvs.gov.ua/upload/1/8/5/3/8/2/socta.pdf>
5. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України
6. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України. <https://mvs.gov.ua/ministry/normativna-baza-mvs/proekti-normativnix-aktiv/strategiya-gromadskoyi-bezpeki-ta-civilnogo-zaxistu-ukrayini-zatverdzeno-vid-29062021>
7. Литвинов О.М. Стратегія протидії злочинності. Вісник Асоціації кримінального права України. 2013. № 1. С. 377–387. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/1_22.pdf
8. Farion, O., Kupriyenko, D., Demianiuk, Y., & Nikitiuk, A. (2023). Combating cross-border organized crime in the border region: strategy development methodology. *Journal of Liberty and International Affairs*, 9(2), 208–214.
9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» Указ Президента України № 392/2020. <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>.
10. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про запровадження національної системи стійкості»: Указ Президи-

дента України від 27 вересня 2021 року № 479/20214. <https://www.president.gov.ua/documents/4792021-40181>.

11. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції забезпечення національної системи стійкості до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 листопада 2023 р. № 1025-р. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-planu-zakhodiv-z-realizatsii-kontseptsii-zabezpechennia-natsionalnoi-systemy-stiikosti-do-2025-roku-i101123-1025>.

12. Про національну безпеку України: Закон України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2018. № 31. Ст.241. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19?find=1&text=%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8#w1_1.

13. Резнікова О. О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища : монографія. Київ : НІСД, 2022. 532 с.

14. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_116#Text.

15. BSI Group: Accelerating Progress Towards a Sustainable World. <https://www.bsigroup.com>

16. Linkov, I., & Trump, B. D. (2019). *The Science and Practice of Resilience*. Springer.

17. Dina Siegel, H.G. van de Bunt *Traditional Organized Crime in the Modern World: Responses to Socioeconomic Change*. 2012. DOI:10.1007/978-1-4614-3212-8

18. Lyman Potter *Organized Crime*. <https://xpdf4u.com/download/4980871-lyman-potter-organized-crime>

19. *Organised Crime in European Businesses* / Ernesto Savona, Michele Riccardi and Giulia Berlusconi (eds.). London: Routledge, 2016. 222 p.

20. Roks, R. A., Kruisbergen, E. W., & Kleemans, E. R. (2022). Walls of silence and organized crime. *Trends in Organized Crime*, 25(3), 245–263.

21. Kerstholt, J., Keijser, B., Veldhuis, G., & Smits-Clijssen, E. (2024) Organized crime requires dynamic decision making. *Frontiers in Psychology*, 15, article number 1205135. doi: 10.3389/fpsyg.2024.1205135.

22. David R Black *Black A decade of human security: Global governance and new*

multilateralisms. 2016. https://books.google.com.ua/books?hl=en&lr=&id=r2arCwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&ots=3anEc3q5BI&sig=eCOMQNVLReYDLawORJOMif6Erz4&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false

23. Directive (EU) 2017/541 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2017/541/oj/eng>.

24. European Commission. (2021). *EU strategy to tackle organised crime 2021–2025*. Brussels: European Commission. <https://eur-lex.europa>.

Kopan O., Melnyk V., Melnyk Yu.
**CIVIL SECURITY UNDER THE
THREAT OF ORGANIZED CRIME:
EUROPEAN LESSONS FOR UKRAINE**

The article provides a comprehensive analysis of organized crime as one of the most serious threats to civil security in Ukraine and examines effective ways to counteract it based on European experience. In contemporary conditions, organized crime is characterized by its transnational nature, high adaptability to emerging challenges, extensive use of corruption schemes, and advanced information technologies, creating systemic threats to economic stability, public order, the functioning of state institutions, and citizens' trust in the government.

The study emphasizes the importance of an integrated approach to civil security, which involves the interaction of state authorities, law enforcement agencies, territorial defense structures, civil society, and international partners. Analyzing European models of civil security, the authors identify key mechanisms that ensure effective counteraction to organized crime: legal harmonization, preventive measures, development of community policing, digitalization of law enforcement agencies, and active cross-border cooperation through Europol, Eurojust, and EU Civil Protection Mechanism platforms.

The scientific novelty of the study lies in the development of the concept of a “resilient

civil security system,” which envisages synergy among legislative and executive authorities, law enforcement agencies, local communities, and international institutions, allowing for effective counteraction against both traditional and emerging forms of organized crime, including cybercrime and threats to critical infrastructure.

The practical significance of the research is reflected in concrete recommendations for state policy aimed at strengthening civil security and reducing risks posed by criminal networks. Proposed measures include the creation of a unified state registry of organized criminal groups, integration of Ukrainian law enforcement databases with European information platforms, the use of artificial intelligence and big data analytics for risk assessment, development of community policing at the local level, integration of

territorial defense into the civil protection system, and active engagement of civil society in crime prevention.

The article combines theoretical and legal analysis, assessment of current challenges, and specific practical recommendations aimed at enhancing Ukraine’s civil security under conditions of armed conflict, hybrid threats, and the growing activity of transnational criminal networks. The proposed concept forms a foundation for developing a modern Ukrainian strategy to combat organized crime and strengthen civil security resilience at the national level.

Keywords: civil security; organized crime; threats; European experience; legal regulation; community policing; digital technologies; database integration; safety culture; preventive measures; international cooperation.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИЇЗДУ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗА КОРДОН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

ДРАНОВСЬКИЙ Євген Сергійович - здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти юридичного факультету Сумського національного аграрного університету

ORCID 0009-0004-0012-8909

УДК 347.61/.64:341.231.14:342.7(477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.16>

Стаття присвячена комплексному дослідженню правового регулювання виїзду неповнолітніх за кордон в умовах воєнного стану в Україні. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 року та введення воєнного стану кардинально змінили правові умови перетину державного кордону громадянами України, особливо неповнолітніми особами. У статті проаналізовано основні нормативно-правові акти, що регулюють виїзд дітей за кордон, зокрема Закон України «Про порядок виїзду з України і вїзду в Україну громадян України», Постанову Кабінету Міністрів України № 264 від 12 березня 2022 року, положення Сімейного та Цивільного кодексів України, а також міжнародні правові акти, включаючи Конвенцію про права дитини та Конвенцію про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. Особливу увагу приділено колізії між звичайним правовим режимом виїзду неповнолітніх та особливим режимом, запровадженим в умовах воєнного стану, що проявляється у спрощенні процедур, зокрема заміні нотаріальної згоди другого з батьків на письмову заяву, завірену органом опіки та піклування. Досліджено проблеми документального оформлення виїзду дітей, відсутність ефективних механізмів контролю за їхнім перебуванням за кордоном, складність повернення незаконно вивезених дітей за процедурами Гаазької конвенції 1980 року. Особливу увагу приділено питанням виїзду дітей-сиріт, дітей під опікою, евакуації дитячих будинків та інтернатів, а також ситуаціям, коли один з батьків перебуває на тимчасово окупованій території або є військовополоненим. У статті проаналізо-

вано дані ЮНІСЕФ про масову еміграцію дітей (понад 2 мільйони), випадки примусової депортації дітей агресором (близько 11 129 випадків станом на листопад 2022 року) та їх вплив на систему захисту прав неповнолітніх. Запропоновано комплексні шляхи вирішення виявлених проблем, що включають внесення змін до чинного законодавства, прийняття спеціального закону про виїзд дітей за кордон, відновлення вимоги нотаріальної згоди батьків, запровадження обов'язкової постановки неповнолітніх на консульський облік, створення єдиної електронної бази даних, встановлення чітких строків судового розгляду спорів та активізацію міжнародної співпраці. Стаття має практичне значення для вдосконалення нормативно-правової бази у сфері захисту прав дітей в умовах воєнного стану та забезпечення балансу між потребою евакуації дітей з небезпечних регіонів і запобіганням їх незаконному вивезенню.

Ключові слова: виїзд неповнолітніх за кордон, воєнний стан, права дитини, незаконне вивезення дітей, Гаазька конвенція 1980 року.

Постановка проблеми

Повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року та введення воєнного стану створили унікальну правову ситуацію щодо виїзду неповнолітніх за кордон. Держава повинна одночасно забезпечити безпеку дітей через евакуацію та запобігти їх незаконному вивезенню, торгівлі людьми та іншим злочинам.

Основні проблеми: колізія між звичайним та воєнним правовим режимом виїзду;

відсутність механізму вирішення спорів між батьками, коли один перебуває на окупованій території; питання документального оформлення виїзду; евакуація дітей-сиріт та дітей під опікою; недостатня взаємодія з міжнародними організаціями в справах про незаконне вивезення дітей, зокрема депортацію до РФ.

За даними ООН, понад 6 мільйонів українців виїхали за кордон після початку війни, значну частину становлять жінки з дітьми, що породжує питання про строки перебування неповнолітніх за кордоном, збереження громадянства та юрисдикцію українських судів.

Метою статті є комплексний аналіз правового регулювання виїзду неповнолітніх за кордон в умовах воєнного стану в Україні, виявлення колізій та прогалин у чинному законодавстві, дослідження механізмів захисту прав дітей при перетині державного кордону та розроблення пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази у цій сфері з метою забезпечення балансу між потребою евакуації дітей з небезпечних регіонів та запобіганням їх незаконному вивезенню.

Стан опрацювання проблематики

Питання правового регулювання виїзду неповнолітніх за кордон в умовах воєнного стану досліджували Т. Федосєєва, яка проаналізувала окремі аспекти врегулювання відносин щодо виїзду дитини за межі України в умовах воєнного стану. І. Кушнір, Г. Воробець та З. Гончаренко розглянули актуальні питання забезпечення виїзду дітей за кордон з метою забезпечення інтересів дитини. М. Коваленко дослідив особливості виїзду дітей та студентів за кордон в умовах воєнного стану. К. Тен та Д. Моїсеєнко зосередили увагу на особливостях оформлення виїзду дитини за кордон.

Нормативно-правову базу дослідження становлять Цивільний та Сімейний кодекси України, профільні закони про порядок виїзду громадян, охорону дитинства, міжнародні конвенції про права дитини та міжнародне викрадення дітей, а також укази Президента та постанови Кабінету Міні-

стрів України, прийняті в умовах воєнного стану, що регулюють порядок перетинання державного кордону та оформлення відповідних документів.

Виклад основного матеріалу

З початком збройної агресії Росії проти України у 2014 році, коли відбулася анексія Криму та окупація частин Донецької і Луганської областей, значна кількість населення, включаючи дітей, була змушена переміститися в інші регіони країни. Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року призвело до масової еміграції, де, за даними ЮНІСЕФ, понад 2 мільйони дітей виїхали за кордон. У таких умовах виїзд неповнолітніх за межі держави стає критичним для збереження їхнього життя, здоров'я та розвитку, але водночас несе ризики неповернення до України, особливо якщо дитина виїжджає з одним із батьків без згоди чи відома іншого [1].

Основні нормативні акти, що регулюють виїзд громадян України за кордон, включають Закон України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» від 21 січня 1994 року [2], Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» від 27 січня 1995 року № 57 [3], Постанову Верховної Ради України «Про затвердження положень про паспорт громадянина України» від 26 червня 1992 року [4] та Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України» від 25 березня 2015 року № 302 [5].

До введення воєнного стану неповнолітні до 16 років могли виїжджати з України лише в супроводі обох батьків, або одного з них за умови наявності нотаріально посвідченої згоди другого, чи з іншими повнолітніми особами за згодою обох батьків, також нотаріально посвідченою. У згоді вказувалася країна призначення та період перебування за кордоном. Без такої згоди виїзд допускався лише в чітко визначених законом

випадках і на обмежений час. Ці обмеження спрямовані на запобігання незаконному вивезенню дітей за кордон на постійне проживання, відповідно до статті 11 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року [6], ратифікованої Постановою Верховної Ради Української РСР № 789-XII від 27 лютого 1991 року [7].

Воєнний стан був введений Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [8]. З метою захисту інтересів дітей та уникнення загроз їхньому життю, 12 березня 2022 року Кабінет Міністрів України прийняв Постанову № 264 «Про внесення змін до Правил перетинання державного кордону громадянами України» [9], яка спростила процедуру: неповнолітні до 16 років можуть виїжджати з одним із батьків, бабусею, дідусем, повнолітнім братом чи сестрою, мачухою, вітчимою або іншою уповноваженою особою без нотаріальної згоди другого батька, за наявності письмової заяви від одного з батьків, завіреної органом опіки та піклування. З 16 років підлітки мають право виїжджати самостійно за наявності закордонного паспорта, як передбачено статтею 313 Цивільного кодексу України «Право на свободу пересування» встановлено [10] певне обмеження у виїзді дітей за кордон. Фізична особа, яка не досягла шістнадцяти років, має право на виїзд за межі України лише за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними, крім випадків, передбачених законом. Разом із тим, у статті 6 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» закріплено підстави тимчасового обмеження права громадян України на виїзд з України. Інших підстав обмеження зазначеного права законодавчі акти не містять, щодо дитини як окремої категорії осіб Законом не закріплено жодної норми. Отже, у законодавстві встановлено, що обмеження, пов'язані з вивезенням дитини за кордон, повинні встановлюватись на рівні закону, але фактично перераховані в підзаконному нормативно-правовому акті – Правилах. Відповідно до норм міжнародно-правових актів, зокрема Конвенції про

права дитини, Європейської конвенції про здійснення прав дітей, норм українського законодавства, домінантним принципом у відносинах між батьками та дітьми є принцип забезпечення найкращих інтересів дитини [11].

Необхідні документи для виїзду дитини включають паспорт громадянина України для виїзду за кордон, а за його відсутності – свідоцтво про народження або інші папери з відомостями про особу, на підставі яких Державна прикордонна служба може дозволити перетин. У випадках, коли супроводжує чоловік, рішення про дозвіл залежить від його належності до категорій, звільнених від військової служби та мобілізації, з підтвердженням відповідними документами. Для усиновителів, опікунів чи прийомних батьків підтвердженням можуть слугувати рішення суду, довідки органів опіки або посвідчення, видані до 2005 року. Якщо батько самостійно виховує дитину, додаються свідоцтво про народження плюс документи про смерть матері, позбавлення її прав чи розлучення з визначенням місця проживання [12].

Таке спрощення створює ризики зловживань правами родичів, коли дитина може бути вивезена без узгодження з батьками та без наміру повернення. Єдиним запобіжником для осіб, які не є батьками, бабусею, дідусем, братом, сестрою, мачухою чи вітчимою, є вимога письмової заяви від одного з батьків, завіреної органом опіки. Це може призвести до численних випадків боротьби батьків за повернення дітей. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року [13], до якої Україна приєдналася Законом від 11 січня 2006 року № 3303-IV [14], передбачає, що питання повернення дитини розглядає суд країни її перебування, а заява про повернення має подаватися протягом року з моменту незаконного переміщення; після цього терміну повернення можливе лише за відсутності адаптації дитини до нового середовища.

Закон «Про охорону дитинства» (ст. 16) [15] гарантує дитині контакти з батьками, що проживають у різних державах, з заборonoю перешкоджання чи зміни місця

проживання без згоди. Стаття 32 передбачає заходи проти незаконного вивезення, викрадення чи торгівлі дітьми. Неточності в регулюванні вимагають змін до Цивільного, Сімейного кодексів та спеціального Закону про виїзд. Обов'язкова постановка на тимчасовий консульський облік у дипломатичних установах України за кордоном забезпечує контроль, але без нього пошук дітей ускладнюється. Контроль за дітьми за кордоном повинен вестися органами опіки, ДПСУ (з доповненням баз даних про місце перебування), дипломатичними представництвами у взаємодії з іноземними органами.

Вимога щодо постановки дитини на консульський облік дорослою особою, яка її вивезла, не повністю запобігає зловживанням, оскільки така особа може ухилитися від цього обов'язку. Наразі існує потреба в удосконаленні регулювання виїзду неповнолітніх, зокрема відновленні вимоги нотаріальної згоди, оскільки нотаріат відновив роботу. Також доцільно внести зміни до законодавства для чіткого визначення строків розгляду судами позовів про надання дозволу на виїзд дитини за кордон, щоб підстави та характеристика супроводжуючої особи перевірялися ретельно, але в розумні терміни до перетину кордону.

Судова практика показує проблеми з виїздом неповнолітніх під час воєнного стану, хоча конкретні рішення стосовно дітей не наведено в деталях, але загальний аналіз вказує на необхідність покращення процедур вирішення спорів щодо виїзду без згоди та супроводу батьків. Загалом, поточне регулювання є недосконалим і не дозволяє повністю реалізовувати права громадян у сфері перетину кордону, тому потрібні зміни в Правилах перетинання кордону, зокрема скасування норм, що нівелюють значення нотаріальної згоди батьків [16].

Агресія призвела до порушень прав дітей на безпеку, життя та здоров'я, особливо в зонах бойових дій та окупованих територіях, виявивши вразливість системи захисту дітей у кризових ситуаціях. За даними платформи «Діти війни», станом на листопад 2022 року було зареєстровано близько 11 129 випадків примусової депортації дітей

агресором, включаючи евакуацію притулків, інтернатів та вилучення з сімей.

Механізм повернення дитини до України в умовах воєнного стану базується на Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, де стаття 3 визначає незаконне переміщення як порушення прав піклування, включаючи право визначати місце проживання дитини. Заявник може звернутися до Міністерства юстиції України, судових органів країни перебування дитини або центрального органу за Конвенцією. Міністерство юстиції може запитувати інформацію від Державної прикордонної служби про перетин кордону, від Національної поліції про місцезнаходження, повідомляти центральний орган іноземної держави та залучати Міністерство закордонних справ для захисту через дипломатичні установи.

У воєнний період негайне повернення дітей, вивезених до країн-учасниць Конвенції, ускладнене через обмежену інформацію, проблеми з кордонами та нестабільність [17].

Правове регулювання виїзду неповнолітніх за кордон в умовах воєнного стану характеризується низкою системних проблем, які потребують негайного вирішення. Найбільш гострою є колізія між звичайним правовим режимом, встановленим Законом України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» та Сімейним кодексом України, та особливим режимом, запровадженим Постановою КМУ від 12 березня 2022 року № 264. Спрощення процедур, зокрема заміна нотаріальної згоди другого з батьків на письмову заяву, завірену органом опіки та піклування, створює значні ризики зловживань та незаконного вивезення дітей. Окрему проблему становить відсутність ефективного механізму контролю за перебуванням неповнолітніх за кордоном, оскільки постановка на консульський облік не є обов'язковою, а координація між Державною прикордонною службою, органами опіки, дипломатичними установами та іноземними органами влади залишається недостатньою. Складність повернення незаконно вивезених дітей за механізмом Гаазької конвенції 1980 року в

умовах воєнного стану посилюється обмеженою інформацією, проблемами з перетином кордонів та річним строком для звернення, після якого повернення можливе лише за відсутності адаптації дитини до нового середовища. Недостатньо врегульованими залишаються питання виїзду дітей-сиріт, дітей під опікою, евакуації дитячих будинків, а також ситуації, коли один з батьків перебуває на тимчасово окупованій території або є військовополоненим, що унеможливує отримання його згоди на виїзд дитини.

Вирішення цих проблем потребує комплексного підходу на законодавчому, організаційному та міжнародному рівнях. По-перше, необхідне внесення змін до Цивільного та Сімейного кодексів України з чітким визначенням правил виїзду неповнолітніх в умовах воєнного стану саме на рівні закону, а не підзаконних актів, що відповідатиме конституційним вимогам про обмеження прав громадян виключно законом. Доцільним є прийняття спеціального Закону про виїзд дітей за кордон, який би комплексно врегулював усі аспекти цього питання, включаючи особливі режими для різних категорій неповнолітніх. Після стабілізації роботи нотаріату варто відновити вимогу нотаріальної згоди другого з батьків, оскільки нотаріальне посвідчення забезпечує вищий рівень захисту прав усіх учасників правовідносин. По-друге, критично важливим є посилення процедур контролю через запровадження обов'язкової постановки дітей на тимчасовий консульський облік у дипломатичних установах України за кордоном з механізмом відповідальності за ухилення від цього обов'язку. Створення єдиної електронної бази даних Державної прикордонної служби про виїзд неповнолітніх з детальною інформацією про місце перебування, супроводжуваних осіб та строки перебування за кордоном дозволить здійснювати ефективний моніторинг. По-третє, необхідне удосконалення судових процедур шляхом встановлення чітких строків розгляду позовів про надання дозволу на виїзд дитини за кордон та розроблення спеціальних процедур вирішення спорів між батьками у випадках, коли один з них перебуває на окупованій території або є недосяжним

з інших причин. По-четверте, активізація міжнародної співпраці через налагодження ефективної взаємодії українських правоохоронних органів з міжнародними організаціями, зокрема ЮНІСЕФ та УВКБ ООН, укладення двосторонніх угод про спрощений порядок повернення дітей з країнами основного перебування українських біженців та покращення обміну інформацією через центральні органи за Гаазькою конвенцією дозволить оперативніше реагувати на випадки незаконного вивезення. По-п'яте, потребує розроблення детальний порядок евакуації дитячих будинків та інтернатів з обов'язковим супроводом представників органів опіки, створення окремого реєстру дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виїхали за кордон, із забезпеченням постійного моніторингу їхнього становища. Нарешті, важливою є організація інформаційно-правової підтримки громадян через створення єдиного інформаційного порталу з роз'ясненнями процедур, надання безоплатних юридичних консультацій та проведення інформаційних кампаній про ризики та механізми повернення незаконно вивезених дітей, що дозволить підвищити правову обізнаність населення та запобігти порушенням прав неповнолітніх.

Висновки

Дослідження правового регулювання виїзду неповнолітніх за кордон в умовах воєнного стану в Україні виявило суттєві прогалини та суперечності в чинному законодавстві. Спрощення процедур виїзду дітей, запроваджене Постановою КМУ № 264 від 12 березня 2022 року, хоча і сприяло евакуації неповнолітніх з небезпечних регіонів, водночас створило значні ризики для їх незаконного вивезення та порушення прав батьків. Основною проблемою є колізія між загальним правовим режимом та особливими правилами воєнного часу, відсутність ефективних механізмів контролю за перебуванням дітей за кордоном та складність їх повернення за процедурами Гаазької конвенції 1980 року. Вирішення виявлених проблем вимагає комплексного підходу: внесення змін до Цивільного та Сімейного

кодексів України, прийняття спеціального Закону про виїзд дітей за кордон, відновлення вимоги нотаріальної згоди батьків та запровадження обов'язкової постановки неповнолітніх на консульський облік. Необхідним є створення єдиної електронної бази даних про виїзд дітей, встановлення чітких строків судового розгляду спорів щодо виїзду та активізація міжнародної співпраці з метою запобігання незаконному вивезенню. Лише за умови збалансованого правового регулювання, яке враховуватиме як потреби безпеки дітей, так і необхідність захисту їхніх прав та інтересів батьків, можливе ефективне функціонування системи перетину державного кордону неповнолітніми в умовах воєнного стану.

Література

1. Федосеева Т. Врегулювання відносин щодо виїзду за межі України дитини в умовах воєнного стану: окремі питання. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0b1216a2-d6dd-4d8b-a64fa78505201f89/content>
2. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 № 3857-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 18. ст. 101.
3. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: Постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 року № 57. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text>
4. Про затвердження положень про паспорт громадянина України та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон: Постанова Верховної Ради України від 26.06.1992 № 2503-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2503-12#Text>
5. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, визнання недійсним та знищення паспорта громадянина України: Постанова Кабінету міністрів України від 25.03.2015 № 302. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2015-%D0%BF#Text>
6. Конвенції про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
7. Про ратифікацію Конвенції про права дитини: Постанова від 27.02.1991 № 789-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 13. ст. 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/789-12#Text>
8. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
9. Про внесення змін до Правил перетинання державного кордону громадянами України: Постанова Кабінет Міністрів України від 12.03.2022 № 264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264-2022-%D0%BF#Text>
10. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. ст. 356.
11. Кушнір І., Воробець Г., Гончаренко З. Актуальні питання забезпечення виїзду дітей за кордон в умовах воєнного стану з метою забезпечення інтересів дитини. *Закон і кордон*. 2023. №2(2). С. 78-92.
12. Виїзд дитини за кордон під час воєнного стану: що потрібно знати. *Юридична газета*. 2024. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/viyzd-ditini-za-kordon-pid-chas-voennogo-stanu-shcho-potribno-znati.html>
13. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей: Міжнародний документ від 25.10.1980 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text
14. Про приєднання України до Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей: Закон України від 11.01.2006 № 3303-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 16. ст. 140.
15. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. ст. 142.
16. Коваленко М.С. Виїзд дітей та студентів за кордон в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2023. №1. С. 10-15.
17. Тен К.Р., Моїсєєнко Д. М. Особливості оформлення виїзду дитини за кордон в умовах воєнного стану. *Colloquium-journal*. 2023. № 34. С. 78-81.

Dranovskyi Ye. S.

**LEGAL REGULATION OF MINORS'
TRAVEL ABROAD UNDER MARTIAL LAW
IN UKRAINE**

The article is devoted to a comprehensive study of the legal regulation of minors' departure abroad under martial law in Ukraine. The full-scale invasion of the Russian Federation on February 24, 2022, and the introduction of martial law radically changed the legal conditions for crossing the state border by Ukrainian citizens, especially minors. The article analyzes the main normative legal acts regulating children's departure abroad, in particular the Law of Ukraine «On the Procedure for Leaving and Entering Ukraine by Citizens of Ukraine», the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 264 of March 12, 2022, provisions of the Family and Civil Codes of Ukraine, as well as international legal acts, including the Convention on the Rights of the Child and the Convention on the Civil Aspects of International Child Abduction. Particular attention is paid to the conflict between the ordinary legal regime for minors' departure and the special regime introduced under martial law, which manifests itself in the simplification of procedures, particularly the replacement of notarized consent of the second parent with a written statement certified by the guardianship and custody authority. The problems of documentary processing of children's departure, the absence of effective mechanisms for monitoring their

stay abroad, and the difficulty of returning illegally removed children under the procedures of the 1980 Hague Convention are examined. Special attention is given to issues of departure of orphans, children under guardianship, evacuation of orphanages and boarding schools, as well as situations where one parent is in temporarily occupied territory or is a prisoner of war. The article analyzes UNICEF data on mass emigration of children (over 2 million), cases of forced deportation of children by the aggressor (approximately 11,129 cases as of November 2022) and their impact on the system of protection of minors' rights. Comprehensive solutions to the identified problems are proposed, including amendments to current legislation, adoption of a special law on children's departure abroad, restoration of the requirement for notarized parental consent, introduction of mandatory registration of minors with consular offices, creation of a unified electronic database, establishment of clear timeframes for judicial consideration of disputes, and intensification of international cooperation. The article has practical significance for improving the regulatory framework in the field of protection of children's rights under martial law and ensuring a balance between the need to evacuate children from dangerous regions and preventing their illegal removal.

Keywords: minors' departure abroad, martial law, children's rights, illegal removal of children, 1980 Hague Convention.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМУВАННЯ ВИБОРЦІВ ПРО СПІВПРАЦЮ КАНДИДАТА ЗІ СПЕЦІАЛЬНИМИ СЛУЖБАМИ ІНШИХ ДЕРЖАВ: ДОСВІД ЛИТВИ

**БАСАЛАЄВА А.В. - PhD, доцент кафедри конституційного права ННІ права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

ORCID: 0000-0001-7558-2621

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.17>

У науковій статті виділено такі особливості моделі правового регулювання в Литві інформування виборців про свідому співпрацю кандидата зі спеціальними службами інших держав: 1) інформування здійснюється щодо: а) свідомої співпраці кандидата зі спеціальними службами колишньої СРСР; б) визнання його винним у скоєнні злочинного діяння (у тому числі – державної зради), незалежно від погашення або зняття судимості, на основі вироку суду Литви чи іноземної держави після 11 березня 1990 р., який набрав законної сили; 2) суб'єкт, який здійснює інформування – кандидат; 3) коло осіб, інформування яких здійснюється, – виборці; 4) метод інформування – зазначення інформації щодо співпраці на плакаті кандидата та на плакаті зі списком кандидатів; 5) суб'єкт, до якого подається інформація, – Головна виборча комісія; 6) форма інформування – письмова; 7) документ, за допомогою якого здійснюється інформування – анкета кандидата; 8) суб'єкт, який здійснює перевірку наданої кандидатом інформації щодо Співпраці, – Головна виборча комісія; 9) термін здійснення перевірки наданої кандидатом інформації щодо Співпраці Головною виборчою комісією – не пізніше, ніж за 32 дні до дня виборів.

Встановлено, що нормами Виборчого кодексу Литви встановлено три строки, протягом яких Головною виборчою комісією може бути встановлено факт свідомої співпраці кандидата зі спеціальними службами колишньої СРСР: 1) не більше, ніж за 32 дні до дня виборів; 2) менше, ніж за 12 днів до дня вибо-

рів; 3) після встановлення остаточних результатів виборів.

Виділено коло обов'язків, які покладаються на Головну виборчу комісію вразі встановлення факту Співпраці кандидата не більше, ніж за 32 дні до дня виборів; менше, ніж за 12 днів до дня виборів; після встановлення остаточних результатів виборів.

Ключові слова: конституційне право громадянина на участь в управлінні державними справами, право бути обраним, Головна виборча комісія, кандидат, інформування про свідому співпрацю кандидата зі спеціальними службами колишньої СРСР, інформування про свідому співпрацю кандидата зі спеціальними службами іншої держави, національна безпека, регіональна безпека, вибори, відповідальність.

Постановка проблеми

Статтею 38 Конституції України громадянам гарантовано право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування [1].

Досвід зарубіжних держав, території чи частини територій яких були окуповані, зокрема, Литви, Німеччини, Угорщини, Болгарії та ін., свідчить, що для ефективного управління державними справами необхідним є очищення влади. В Україні після відновлення незалежності держави в 1991 році до 2014 року очищення влади не відбувалось [2-4]. Лише в 2014 році на запит суспільства

було прийнято Парламентом України закони України, які започаткували створення механізму очищення влади в Україні, і на основі яких таке очищення розпочалось.

Водночас, на відміну від національного законодавства, наприклад, Литви, законодавство України не містить норм права, які б зобов'язували кандидата в депутати інформувати виборців про його співпрацю зі спеціальними службами інших держав, а також заборони для осіб, які публічно не оприлюднили факт свідомого співробітництва зі спеціальними службами іншої держави не за завданням України, обиратися на загальнодержавних та місцевих виборах. Цензи ж у виборчому праві держава може встановлювати [5] і встановлює [6].

При цьому, відповідно до заяви В. Малюка, голови Служби безпеки України, з початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України (тобто з 24 лютого 2022 р.) українськими правоохоронцями було відкрито 3 890 кримінальних проваджень за ст. 111 Кримінального кодексу України - «Державна зрада» [7]. Станом на червень 2025 року Службою безпеки України повідомлено про підозру у державній зраді 470 особам, 1 048 осіб визнані національними судами України винними у вчиненні цього злочину [7].

Безумовно, не допущення до управління державними справами в Україні осіб, які публічно не оприлюднили факт свідомого співробітництва зі спеціальними службами іншої держави не за завданням України, а також у майбутньому при набутті Україною повноправного членства в ЄС – до обрання в Європейський Парламент, це питання не лише ефективного управління державними справами в Україні з дотриманням національних інтересів України, а й питання національної [8] та регіональної безпеки адже такі особи здатні підривати основи конституційного ладу України з середини, підривати принципи, які є фундаментальними в ЄС і які поділяє Україна.

Вище викладене свідчить, що в Україні актуальним та необхідним є вдосконалення національного законодавства, яке регулює суспільні відносини, що виникають при реалізації громадянином України права бути

обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також у майбутньому при набутті Україною повноправного членства в ЄС – права бути обраним до Європейського Парламенту.

Мета цієї статті – виділити особливості моделі правового регулювання в Литві інформування виборців про співпрацю кандидата в депутати зі спеціальними службами інших держав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Питання очищення влади в Україні, життя державою заходів щодо недопущення до управління державними справами тих осіб, які своїми власними рішеннями, або діями чи бездіяльністю, або здійснюючи тиск на інших уповноважених на прийняття рішення осіб, здійснювали заходи чи сприяли їх здійсненню, спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підбив основ національної безпеки України, оборони України, протиправне порушення основоположних прав і свобод людини і громадянина, були обрані та працювали на керівних посадах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, Комуністичної партії іншої союзної республіки колишнього СРСР, були обрані і працювали на керівних посадах починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище, були штатними працівниками чи негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні Міністерства оборони СРСР, закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей) підіймалися в працях О. Васильченко, Л. Дешко, О. Кудрявцевої, Я. Ленгер, О. Лотюк, О. Щербанюк та ін. вітчизняних науковців. Водночас, ці дослідження, закладаючи теоретико-методологічний фундамент дослідження інформування виборців про співпрацю кандидата в депутати зі спеціальними службами інших держав, були присвячені окремим аспектам права громадян України на участь в управлінні державними справами.

Зокрема, у спільних наукових дослідженнях О. Васильченко, Л. Дешко та О. Лотюк

досліджувалось питання політичної та конституційно-правової відповідальності громадян України, які беруть участь в управлінні державними справами, у наукових роботах Дешко Л. досліджувалось питання очищення влади в Україні та в інших державах, частина території, або всі території яких були окуповані. У 2025 році було захищено дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії А. Григоренко. У ній автор виробив теоретичні засади санкцій як міри конституційно-правової відповідальності, пропозиції щодо вдосконалення їх конституційно-правових основ в Україні з урахуванням досвіду держав-учасниць Європейського Союзу [9]. За результатами наукової роботи А. Григоренко дістали подальшого розвитку ідеї щодо обмеження конституційних прав людини і основоположних свобод в Україні та державах-учасниках ЄС: застосування таких конституційно-правових санкцій, як заборона реєстрації політичної партії, обмеження доступу до участі в управлінні державними справами покликані захистити конституційні цінності, але обмеження цих прав і свобод людини і громадянина не може бути свавільним і має бути сумісним з нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [9]. З питання визнання кандидата винним у скоєнні злочинного діяння (у тому числі – державної зради), незалежно від погашення або зняття судимості, на основі вироку суду, який набрав законної сили, теоретико-методологічні засади закладає дослідження Л. Дешко на тему «Виконання рішень національних судів: принципи Європейського суду з прав людини» [12].

Водночас, комплексно досвід Литви щодо інформування виборців про співпрацю кандидата в депутати зі спеціальними службами інших держав, яка перебувала під окупацією СРСР, не досліджувався і моделі правового регулювання такого інформування, які б могли бути запроваджені в Україні, не розроблялися.

Виклад основного матеріалу

Після набрання сили Виборчим кодексом Литовської Республіки у 2022 році норми права, які регулюють суспільні відносини з інформування виборців про співпрацю кан-

дидата зі спеціальними службами, містяться в статті 81 «Реєстрація кандидатів» [11].

Відповідно до п. 8 ст. 81 Виборчого кодексу Литовської Республіки у випадку, якщо особа, яка висувається або висунута як кандидат у члени Сейму, Президенти Республіки, члени ради самоврядування, мери, члени Європейського Парламенту в порядку самовисування, в анкеті кандидата не вказує, що вона свідомо співпрацювала зі спеціальними службами колишнього СРСР, Головна виборча комісія звертається до державного органу, який зберігає данні про співпрацю осіб зі спеціальними службами колишнього СРСР, і не пізніше ніж за 32 дні до дня виборів перевіряє в цьому аспекті дані кандидата. У разі отримання Головною виборчою комісією від компетентного органу дані про співпрацю особи зі спеціальними службами колишнього СРСР вона не реєструє її як кандидата, а якщо вже зареєструвала, негайно скасовує її реєстрацію та оприлюднить це рішення на своєму сайті в Інтернеті» [11].

Отже, новелою Виборчого кодексу Литви стало запровадження імперативної норми про інформування кандидатом виборців щодо його співпраці зі спеціальними службами СРСР, а не спеціальними службами інших держав не за дорученням Литви як було передбачено, наприклад, Законом Литви «Про вибори Сейму» [10]. Тобто коло спецслужб, щодо співпраці з якими має інформувати кандидат, було звужене. Коло суб'єктів, на яких покладено обов'язок здійснити інформування виборців щодо своєї співпраці зі спеціальними службами СРСР становлять: кандидат у члени Сейму, Президенти Республіки, члени ради самоврядування, мери, члени Європейського Парламенту у порядку самовисування. Натомість, було запроваджено вимогу інформування щодо визнання кандидата винним у скоєнні злочинного діяння (у тому числі – державної зради, основою якої може бути свідомо співпраця зі спеціальними службами інших держав не за дорученням Литви), незалежно від погашення або зняття судимості, на основі вироку суду Литви чи іноземної держави після 11 березня 1990 р., який набрав законної сили.

Модель інформування передбачає, по-перше, надання такої інформації шляхом за-

повнення спеціального обов'язкового документа – анкети кандидата.

В анкеті кандидата кандидат зобов'язаний серед інших даних зазначити і зазначити такі дані: чи співпрацював свідомо зі спеціальними службами колишнього СРСР – Головна виборча комісія зобов'язана ці дані, а також ім'я, прізвище особи оприлюднити на своєму сайті в Інтернеті протягом 24 годин з моменту подання анкети; чи був він після 11 березня 1990 р. на підставі вироку (рішення) суду Литовської Республіки або іноземної держави, що набрав законної сили, визнаний винним у скоєнні злочинного діяння, незалежно від погашення або зняття судимості. При поданні цієї інформації особа повинна вказати державу (місце) винесення обвинувального вироку (рішення), найменування органу, що виніс цей вирок (рішення), дату винесення обвинувального вироку (рішення) і вид злочинного діяння, за яке особа була засуджена (злочин або кримінальна провина), форму вини тяжкості (злочин невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин), об'єкт замаху (найменування розділу Кримінального кодексу Литовської Республіки та статті, у якій зазначено це злочинне діяння) або найменування злочинного діяння відповідно до кримінального закону та суду та його факту. При поданні зазначеної в цьому пункті інформації в анкеті кандидата також зазначається, що вироком (рішенням) суду особу було визнано винною у скоєнні злочинного діяння, яке згодом було декриміналізовано, або що особу судом іноземної держави було визнано винною в скоєнні діяння, яке відповідно до права Литовської Республіки вважається політичним переслідуванням (пп. 11-12 п. 1 ст. 76) [11]. Звісно, що коли йдеться про притягнення особи до кримінальної відповідальності, то це може бути і кримінальна відповідальність за такий злочин, як державна зрада.

По-друге, на суб'єкта, який здійснює організацію і проведення виборів (Головну виборчу комісію) покладено обов'язок звернутися до державного органу, який здійснює зберігання даних про співпрацю осіб зі спеціальними службами колишньої СРСР. Термін, протягом якого суб'єкт, який здійснює орга-

нізацію і проведення виборів (Головна виборча комісія) має здійснити перевірку є преклюзивним – він складає не більше 32 днів до дня виборів. Якщо буде підтверджено факт здійснення з власної ініціативи вище згаданої співпраці, на Головну виборчу комісію покладено такий обов'язок: 1) якщо реєстрація кандидата ще не відбулась – відмовити в реєстрації; 2) якщо реєстрація кандидата відбулась – негайно скасувати така реєстрацію та оприлюднити це рішення на своєму сайті в Інтернеті.

Відповідно до п. 9 ст. 81 Виборчого кодексу Литви Головна виборча комісія у разі встановлення менш ніж за 12 днів до дня виборів підстави для скасування реєстрації кандидата або списку кандидатів інформує виборців через засоби суспільної інформації про те, що реєстрацію кандидата чи списку кандидатів до затвердження остаточних результатів буде скасовано, подані за цього кандидата чи список кандидатів голоси виборців будуть визнані недійсними [11]. Тобто на Головну виборчу комісію покладено обов'язок: 1) інформування виборців через засоби суспільної інформації про те, що реєстрацію кандидата чи списку кандидатів до затвердження остаточних результатів виборів буде скасовано; 2) інформування виборців через засоби суспільної інформації про те, що подані за цього кандидата чи список кандидатів голоси виборців будуть визнані недійсними; 3) скасування реєстрації кандидата чи списку кандидатів до затвердження остаточних результатів виборів; 4) визнання недійсними голосів, поданих за кандидата чи список кандидатів.

Відповідно до п. 6 ст. 76 Виборчого кодексу Литви якщо кандидат в анкеті вказує, що він свідомо співпрацював зі спеціальними службами колишнього СРСР, на плакаті кандидата, що видається виборчою комісією, а також на плакаті зі списком кандидатів має бути зазначено, що кандидат свідомо співпрацював зі спеціальними службами колишнього СРСР.

Згідно з пп. 1 п. 1 ст. 85 Виборчого кодексу Литви – «Оприлюднення даних про кандидатів» щодо представленої відповідною політичною партією або політичним комітетом особи, яка висуває свою кандидатуру як

кандидата, на сайті Головної виборчої комісії в Інтернеті протягом необмеженого терміну оприлюднюється така інформація: анкета кандидата, у якій зазначається ім'я, прізвище, дата народження, громадянство, місце роботи кандидата, посада (служба), членство в політичних організаціях та асоціаціях, а також обов'язкові дані: чи не має кандидат повністю невідбутого призначеного вироком суду покарання; чи було його визнано винним у скоєнні злочинного діяння; чи співпрацював із спеціальними службами колишнього СРСР [11].

Відповідно до пп. 13 п. 1 ст. 193 Виборчого кодексу Литви грубим порушенням Кодексу є, якщо кандидат в анкеті кандидата не вказує, що він свідомо співпрацював із спеціальними службами колишнього СРСР та в установленому законодавством порядку доводиться, що він це робив [11].

У п. 6 ст. 176 Виборчого кодексу Литви серед підстав дострокового припинення повноважень є такі: якщо після встановлення остаточних результатів виборів виявляється, що особа, обрана членом Сейму, Президентом Республіки, членом ради самоврядування, мером, членом Європейського Парламенту в анкеті кандидата представила недостовірну інформацію про свідому співпрацю зі спеціальними службами колишнього СРСР або на підставі вироку суду Литовської Республіки або іноземної держави, що вступив у законну силу, після 11 березня 1990 р. визнана винною у вчиненні злочинного діяння [11]. На Головну виборчу комісію після виявлення вище зазначених фактів покладено обов'язок вчинити такі дії протягом 5-ти робочих днів залежно від суб'єкта, щодо якого було встановлено факт подання неправдивої інформації: 1) якщо суб'єктом є член ради самоврядування, мер, член Європейського Парламенту – прийняти рішення щодо визнання такого члена ради самоврядування, мера, члена Європейського Парламенту таким, що вчинив грубе порушення Виборчого Кодексу Литви та втратив мандат; повідомити про це на своєму сайті в Інтернеті та в Реєстрі правових актів; 2) якщо суб'єктом є член Сейму або Президента Республіки – прийняти рішення про наявність підстави для визнання такого члена Сейму або Президента Республіки та-

ким, що вчинив грубе порушення Виборчого Кодексу Литви; всю інформацію про вчинене членом Сейму або Президентом Республіки грубе порушення Виборчого Кодексу Литви передати Сейму та Президенту Республіки для вирішення питання про припинення повноважень у зв'язку з грубим порушенням Виборчого Кодексу Литви або про застосування процедури імпідменту.

Висновки

Виділено такі особливості моделі правового регулювання в Литві інформування виборців про свідому співпрацю кандидата зі спеціальними службами інших держав: 1) інформування здійснюється щодо: а) свідомої співпраці кандидата зі спеціальними службами колишньої СРСР; б) визнання його винним у скоєнні злочинного діяння (у тому числі – державної зради), незалежно від погашення або зняття судимості, на основі вироку суду Литви чи іноземної держави після 11 березня 1990 р., який набрав законної сили; 2) суб'єкт, який здійснює інформування, – кандидат; 3) коло осіб, інформування яких здійснюється, – виборці; 4) шлях інформування – зазначення інформації щодо співпраці на плакаті кандидата та на плакаті зі списком кандидатів; 5) суб'єкт, до якого подається інформація, – Головна виборча комісія; 6) форма інформування – письмова; 7) документ, за допомогою якого здійснюється інформування – анкета кандидата; 8) суб'єкт, який здійснює перевірку наданої кандидатом інформації щодо співпраці, – Головна виборча комісія; 9) термін здійснення перевірки наданої кандидатом інформації Головною виборчою комісією – не пізніше, ніж за 32 дні до дня виборів.

Нормами Виборчого кодексу Литви встановлено три строки, протягом яких Головною виборчою комісією може бути встановлено факт свідомої співпраці кандидата зі спеціальними службами колишньої СРСР: 1) не більше, ніж за 32 дні до дня виборів; 2) менше, ніж за 12 днів до дня виборів; 3) після встановлення остаточних результатів виборів.

Обов'язок Головної виборчої комісії wraz з підтвердження факту здійснення співпраці кандидата не більше, ніж за 32 дні до дня

виборів: а) якщо реєстрація кандидата ще не відбулась – відмовити в реєстрації; б) якщо реєстрація кандидата відбулась – негайно скасувати таку реєстрацію та оприлюднити це рішення на своєму сайті в Інтернеті.

Обов'язок Головної виборчої комісії в разі встановлення факту здійснення Співпраці кандидата менш ніж за 12 днів до дня виборів: 1) інформування виборців через засоби суспільної інформації про те, що реєстрацію кандидата чи списку кандидатів до затвердження остаточних результатів виборів, буде скасовано; 2) інформування виборців через засоби суспільної інформації про те, що подані за цього кандидата чи список кандидатів голоси виборців будуть визнані недійсними; 3) скасування реєстрації кандидата чи списку кандидатів до затвердження остаточних результатів виборів; 4) визнання недійсними голосів, поданих за кандидата чи список кандидатів.

Обов'язок Головної виборчої комісії вчинити такі дії протягом 5-ти робочих в разі встановлення факту здійснення Співпраці кандидата після встановлення остаточних результатів виборів: 1) якщо суб'єктом є член ради самоврядування, мер, член Європейського Парламенту – прийняти рішення щодо визнання такого члена ради самоврядування, мера, члена Європейського Парламенту таким, що вчинив грубе порушення Виборчого Кодексу Литви та втратив мандат; повідомити про це на своєму сайті в Інтернеті та в Реєстрі правових актів; 2) якщо суб'єктом є член Сейму або Президента Республіки - прийняти рішення про наявність підстави для визнання такого члена Сейму або Президента Республіки таким, що вчинив грубе порушення Виборчого Кодексу Литви; всю інформацію про вчинене членом Сейму або Президентом Республіки грубе порушення Виборчого Кодексу Литви передати Сейму та Президенту Республіки для вирішення питання про припинення повноважень у зв'язку з грубим порушенням Виборчого Кодексу Литви або про застосування процедури імпічменту.

Література

1. Конституція України 1996 р. (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

2. Васильченко О.П., Дешко Л.М., Лютюк О.С. Співвідношення конституційно-правової та політичної відповідальності суб'єктів виборчого процесу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2024. Випуск 85: частина 1. С. 181-187.

3. Дешко Л.М., Васильченко О.П., Лютюк О.С. Люстрація як вид конституційно-правової відповідальності та відшкодування моральної шкоди, завданої в результаті порушення права особи на участь в управлінні державними справами: практика ЄСПЛ у справах проти України. *Наукові інновації та передові технології*. 2024. №11. С. 554-566.

4. Дешко Л. Правові та організаційні засади очищення влади в Україні та державах-учасниках ЄС. Конституційно-правові засади інтеграції до Європейського Союзу : XVII Тодиківські читання : зб. тез наук. доп. і повідомл. Міжнар. наук. конф. (14 листоп. 2024 р.), м. Харків / редкол.: Т. М. Слінько (голова) та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2024. С. 35-36.

5. Дешко Л., Тимченко Л. Поняття та класифікація цензів у виборчому праві. *Visegrad Journal of Human Rights*. 2021. URL: <https://journal-vjhr.sk/2021-rik>.

6. Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.

7. Скількох українців засудили за державну зраду — СБУ назвала цифру. URL: <https://news.novyny.live/skilkokh-ukrayintsiv-zasudili-za-derzhavnu-zradu-sbu-nazvala-tsifru-262646.html#:~:text=%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C%202025%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%20%D0%A1%D0%91%D0%A3%20%D0%B2%D0%B6%D0%B5%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D0%BB%D0%B0,%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B8%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%20%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D1>

%8E%D0%BA%20%D1%83%20%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BB%D0%BE%D0%BA%2C%2023%20%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BD%D1%8F.

8. Бисага Ю., Дешко Л., Нечипорук Г. Міжнародна безпека, національна безпека, конституційна безпека: теоретико-правові підходи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 43–49.

9. Григоренко А.С. Санкції як міра конституційної відповідальності в Україні та країнах-учасниках ЄС. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 081 – «Право» (08 – «Право»). Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2025. URL: <https://constitutionalist.com.ua/wp-content/uploads/2025/09/%D0%A1%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%97-%D1%8F%D0%BA%D0%BC%D1%96%D1%80%D0%B0-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96.pdf>.

10. Про вибори Сейму: Закон Литовської Республіки від 9 липня 1992 р. (із змінами). URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.270180>.

11. Виборчий кодекс Литовської Республіки від 19 липня 2022 р. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/1f90c1d26c9911ed8a47de53ff967b64>.

12. Дешко Л. Виконання рішень національних судів: принципи Європейського суду з прав людини. *Публічне право*. 2012. № 4. С. 167–173.

Basalaeva A.V.

LEGAL REGULATION OF INFORMING VOTERS ABOUT A CANDIDATE'S COOPERATION WITH SPECIAL SERVICES OF OTHER STATES: THE EXPERIENCE OF LITHUANIA

The following features of the model of legal regulation in Lithuania of informing voters about the conscious cooperation of a candidate with

special services of other states are highlighted: 1) informing is carried out regarding: a) the candidate's conscious cooperation with special services of the former USSR; b) his recognition as guilty of committing a criminal act (including treason), regardless of the expungement or withdrawal of the criminal record, based on a verdict of a court of Lithuania or a foreign state after March 11, 1990, which has entered into legal force; 2) the subject of informing is the candidate; 3) the circle of persons who are informed is the voters; 4) the method of informing is indicating information about cooperation on the candidate's poster and on the poster with the list of candidates; 5) the subject to whom the information is submitted is the Central Election Commission; 6) the form of informing is written; 7) the document by which informing is carried out is the candidate's questionnaire; 8) the entity that verifies the information provided by the candidate regarding Cooperation is the Central Election Commission; 9) the deadline for the verification of the information provided by the candidate regarding Cooperation by the Central Election Commission is no later than 32 days before the election day.

It is established that the norms of the Electoral Code of Lithuania establish three deadlines within which the Central Election Commission may establish the fact of the candidate's conscious cooperation with the special services of the former USSR: 1) no more than 32 days before the election day; 2) less than 12 days before the election day; 3) after the establishment of the final election results.

A range of responsibilities is allocated to the Central Election Commission in the event of establishing the fact of the candidate's Cooperation no more than 32 days before the election day; less than 12 days before the election day; after the establishment of the final election results.

Keywords: constitutional right of a citizen to participate in the management of state affairs, right to be elected, Central Election Commission, candidate, information about the candidate's conscious cooperation with the special services of the former USSR, information about the candidate's conscious cooperation with the special services of another state, national security, regional security, elections, responsibility.

АДАПТИВНЕ НОРМОПРОЄКТУВАННЯ У СФЕРІ ШІ: ЄВРОПЕЙСЬКІ ПРАКТИКИ ТА УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

ГУДІМА Тетяна Степанівна - доктор юридичних наук, старший дослідник, заступник завідувача відділу Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1509-5180>

УСТИМЕНКО Володимир Анатолійович - член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, директор Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1094-422X>

ДЖАБРАІЛОВ Руслан Аятшахович - доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова НАН України»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4422-2102>

СОШНИКОВ Антон Олександрович - кандидат юридичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова Національної академії наук України»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4998-9713>

УДК 340.13:004.8(4+477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.18>

Стаття присвячена дослідженню правового регулювання штучного інтелекту в Європейському Союзі в контексті ухвалення Регламенту про штучний інтелект та взаємопов'язаних актів цифрового права, що започаткували процес конституціоналізації цифрової сфери. У роботі аналізується інтеграція фундаментальних прав і європейських цінностей до нормативної системи та визначаються ключові риси ризикоорієнтованої моделі. Показано, що вона поєднує інноваційні механізми забезпечення прозорості та безпеки із запровадженням заборон для найбільш небезпечних практик, проте характеризується обмеженою гнучкістю і значною інституційною інерцією. Дослідження обґрунтовує потребу у впровадженні адаптивного нормопроекткування, яке передбачає регулярний перегляд положень, спрощене оновлення технічних додатків, застосування модульного підходу до деталізації вимог та створення постійних експертних груп для аналітичного супроводу і підготовки обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення правил. Значна увага приділяється формуванню багаторівневої системи зворотного зв'язку з участю національних регуляторів, бізнесу, наукових інституцій і громадянського су-

спільства, що забезпечує поліцентричний характер процесу та підвищує ймовірність своєчасного виявлення нових ризиків. Важливим напрямом визнано активніше застосування співрегуляції та м'якого права, включно з кодексами поведінки, етичними стандартами і регуляторними пісочницями, які здатні забезпечити швидке реагування на нові виклики тоді, коли законодавчі процедури виявляються занадто тривалими і обмеженими. Наголошується, що для України на етапі європейської інтеграції завдання полягає не в простому відтворенні *acquis* Європейського Союзу, а в побудові власної гнучкої системи здатної подолати нормативну статичність і забезпечити ефективне реагування на виклики алгоритмічної епохи. Запропонована модель поєднує стабільність правопорядку з відкритістю до технологічних інновацій та орієнтується на збереження високих стандартів прав людини і суспільних інтересів, що визначає її стратегічне значення для розвитку сучасної європейської правової системи.

Ключові слова: нормопроекткування, штучний інтелект (ШІ), законодавство, регулювання, ЄС, AI Act, адаптивність, принципи, соціальна відповідальність.

Постановка проблеми

Стрімкий розвиток штучного інтелекту (ШІ) ставить перед правовими системами безпрецедентні виклики. Європейський Союз (ЄС) сформував нормативно-правову основу для регулювання цифрових технологій, зокрема у сфері ШІ, ухваливши Регламент (ЄС) 2024/1689 (AI Act) та Регламент (ЄС) 2022/2065 (Digital Services Act, DSA). Метою цих актів є збалансування інноваційного розвитку ШІ з необхідністю захисту фундаментальних прав людини, демократії та безпеки суспільства. ЄС фактично реалізує концепцію «цифрового конституціоналізму», прагнучи перенести конституційні цінності в цифрову сферу регулювання. Втім, традиційне нормотворення часто не встигає за темпами технологічних змін. Швидкість еволюції ШІ суттєво випереджає повільний темп законодавчих процедур. Як слушно відзначають дослідники, закони, що видаються надмірно статичними («future-proof»), уже завтра можуть виявитися непридатними до застосування [1; 2; 3].

У цьому контексті набуває актуальності підхід адаптивного регулювання. Ідея полягає в тому, щоб правові норми не були раз і назавжди фіксованими, а могли гнучко пристосовуватись до швидких змін технологічного середовища. Відповідні принципи адаптивного нормопроєктування нині розробляються в межах міждисциплінарних досліджень, що спираються на теорію складних систем та досвід регулювання інтернет-економіки [4]. З точки зору цих досліджень, законодавець має уникати двох крайнощів, зокрема надмірно жорстких, статичних правил, які «консервують» минулі підходи, та повної відмови від регулювання як такого. Концепція адаптивного регулювання пропонує альтернативний підхід, спрямований на забезпечення можливості своєчасного оновлення норм у відповідь на нові ризики й виклики при одночасному збереженні принципу правової визначеності.

Окреслені виклики актуалізують потребу в дослідженні того, наскільки регуляторна модель ЄС у сфері ШІ відповідає принципам гнучкості та адаптивності. Насамперед йдеться про критичний аналіз ризик-орієнтованого підходу AI Act та суміжних цифро-

вих актів, виявлення потенційної нормативної негнучкості (зокрема проблеми «статичних коробок ризику» [5] у класифікації ШІ) й інституційної інерції механізмів оновлення. Окремого значення набуває з'ясування уроків для України, яка в межах євроінтеграційного курсу гармонізує цифрову політику зі стандартами ЄС і має можливість не лише перейняти сильні сторони цієї моделі, але й уникнути властивих їй структурних обмежень.

Стан дослідження проблеми

Аналіз сучасної літератури свідчить про зростання інтересу до концепції адаптивного регулювання як відповіді на виклики цифрової трансформації. Найчастіше дослідники зосереджуються на пошуку моделей, здатних еволюціонувати разом із предметом регулювання [6; 7; 8; 9]. У цьому контексті Т. Шрепель [4] запропонував поняття *adaptive regulation*, під яким розуміє майбутньо орієнтоване нормотворення, що відходить від поширеної сьогодні стратегії *future-proofing*. На його думку, занадто широкі технологічно нейтральні дефініції створюють лише ілюзію стійкості, тоді як реальна ефективність права залежить від його здатності до постійної адаптації. Запропоновані принципи (модульність актів, децентралізований моніторинг, множинність каналів ініціювання змін та мережеве інституційне навчання) формують основу такої динамічної моделі.

Подальший розвиток дискусії зосереджений навколо оцінки європейського підходу до регулювання ШІ. Так, Н. Рангоне та Л. Меґале [10] розглядають ризик-орієнтовану модель AI Act як важливий крок у створенні системи захисту, але водночас звертають увагу на її вразливість до швидкої втрати актуальності. Приклад появи великих мовних моделей показав, що нові технології не завжди вкладаються в заздалегідь визначені категорії ризику, а відсутність механізмів оперативного перегляду знижує гнучкість регламенту. Така статичність, на їхню думку, підважує здатність акта вчасно реагувати на нові виклики.

У ширшій перспективі Ж. Бенсегір [11] аналізує AI Act як частину проєкту цифрового конституціоналізму, вказуючи на його

структурні вади. Державоцентричність, прив'язаність до «коробок ризику» та недостатнє врахування соціально-політичних загроз, зокрема від deepfake-втручань до алгоритмічної непрозорості, обмежують потенціал акта. Відтак він пропонує альтернативну модель *Universal AI Regulation Model (UARM)*, що ґрунтується на принципах демократичної стійкості та прозорості й передбачає сценарний підхід до оцінки ризиків, превентивні заборони найбільш небезпечних застосувань, алгоритмічну респонсивність та створення «безпечних гаваней» для інновацій.

Узагальнюючи, можна констатувати, що література окреслює як сильні сторони ризик-орієнтованої моделі ЄС (інтеграція фундаментальних прав, запровадження заборонених практик, вимоги до прозорості), так і її ключові обмеження – нормативну статичність, інституційну інерцію та фрагментарність урахування соціально-політичних ризиків. При цьому більшість досліджень зосереджуються на внутрішньоєвропейському вимірі, залишаючи поза увагою питання практичної імплементації адаптивних підходів у країнах, що перебувають на шляху євроінтеграції. Саме в цьому полягає наукова перспектива подальшого аналізу, зокрема оцінки можливостей інтеграції AI Act у правову політику України.

Метою статті є виявлення особливостей адаптивного нормопроєктування у сфері штучного інтелекту, переваги якого знайшли втілення у праві ЄС (AI Act, DSA), та визначення можливостей його імплементації в національну правову систему.

Виклад основного матеріалу

Європейський Союз першим у світі наблизився до комплексного законодавчого регулювання ШІ. Регламент 2024/1689 (AI Act) [12] встановлює єдині гармонізовані правила для розробки і використання ШІ-систем на території ЄС, ґрунтуючись на ризик-орієнтованій класифікації. Залежно від потенційної небезпеки для життя, прав і безпеки людей, всі ШІ-системи поділено на категорії: неприйнятний ризик (заборонені практики), високий ризик (дозволені

з суворими вимогами), обмежений та мінімальний ризик. До прикладу, соціальний скоринг громадян державними органами, масове біометричне стеження, алгоритмічна маніпуляція вразливими групами – прямо заборонені як такі, що несумісні з демократичними цінностями. Натомість системи високого ризику (скажімо, ШІ для оцінки кредитоспроможності, в освіті, у правозастосуванні) дозволені, але підлягають суворій сертифікації, технічній документації, вимогам прозорості та контролю з боку уповноважених органів. Більш легкі вимоги встановлено до обмеженого ризику (наприклад, зобов'язання повідомляти про використання чат-бота), а мінімальний ризик (більшість застосунків ШІ, як-от фільтри зображень) не регулюються взагалі, лише заохочуються етичні норми. Паралельно, Акт про цифрові послуги (DSA) [13] запровадив режим регулювання для онлайн-платформ, зобов'язавши дуже великі платформи (VLOPs) оцінювати та зменшувати системні ризики від їхніх сервісів, зокрема, ризики дезінформації, порушення прав, алгоритмічної дискримінації тощо. Таким чином, на нормативному рівні ЄС декларує прагнення поставити права людини і безпеку вище за неконтрольований прогрес ШІ, запровадивши превентивні запобіжники для найбільш небезпечних технологічних практик.

Попри прогресивність задуму, закладена модель є доволі статичною та негнучкою щодо реагування на нові виклики. Класифікація ризиків у AI Act прописана в законі та додатках (зокрема, Додаток III перераховує області високого ризику), а зміна цього переліку можлива лише через процедуру делегованих актів Європейської комісії або законодавчої зміни. Хоча стаття 7 AI Act і передбачає механізм «динамічного» оновлення сфери високого ризику, на практиці це оновлення залежить від рішень Європейської Комісії і не відбувається автоматично. Тому «мапа ризиків» залишається статичною, фіксує наявні уявлення про небезпеку ШІ, які можуть швидко застаріти з появою нових технічних рішень. Приклад із великими мовними моделями (GPT-4 тощо) яскраво продемонстрував цю слабкість. Такі системи спочатку не вписувалися чітко у ви-

значені категорії, і лише шляхом політичних компромісів у фінальному тексті AI Act було додано окремі вимоги до «основних ШІ-моделей» (foundation models). Науковці називають ці жорсткі категорії «статичними коробками ризику» [11] та наголошують, що навіть якщо передбачена процедура перегляду, надмірна прив'язка до фіксованої таксономії ризиків уповільнює реакцію на стрімку еволюцію ШІ. До того ж, занадто загальні або широкі визначення, покликані зробити закон «технологічно нейтральним», можуть утворювати прогалини у сфері застосування. Слід зазначити, що AI Act передусім орієнтований на регулювання комерційних застосувань ШІ, тоді як питання його використання державними органами для ухвалення регуляторних рішень чи підготовки нормативних актів залишаються значною мірою поза увагою. Такі практики безпосередньо впливають на якість демократичного процесу та реалізацію прав громадян, проте чинна модель ризик-орієнтованої класифікації їх не охоплює належним чином. Це створює ризик «недоохоплення», коли суспільно небезпечні або чутливі випадки використання ШІ залишаються поза сферою правового контролю через жорстку прив'язку до заздалегідь визначених категорій ризику. Подібну проблему описують також у ширшому міжнародному контексті. Так, окремі дослідники говорять про «регуляторну перенасиченість» (legal obesity) унаслідок надмірної кількості регуляцій, які швидко втрачають ефективність [14]. Інші наголошують, що брак технічної експертизи в законотворців призводить до неадекватного реагування на технологічні інновації [15]. Ці зауваження добре ілюструють універсальний характер інституційної інерції, що перешкоджає гнучкості права перед технологічними змінами.

Варто зазначити, що розробники AI Act усвідомлювали проблему швидкої втрати актуальності норм, тому спробували закласти в нього елементи гнучкості. По-перше, регламент містить положення про періодичний перегляд. Так, відповідно до ст. 112, Європейська комісія зобов'язана провести оцінку функціонування AI Act до 2 серпня 2028 року і надалі кожні чотири роки по-

давати доповіді Європейському парламенту та Раді з висновками про необхідність внесення змін. По-друге, Європейській комісії надано повноваження коригувати технічні додатки, зокрема, змінювати перелік високоризикових систем ШІ через делеговані акти відповідно до ст. 7, та в інших статтях передбачено використання гармонізованих стандартів і спільних технічних специфікацій як способу демонстрації відповідності для систем високого ризику (наприклад, ст. 40). По-третє, створено новий інституційний механізм – Європейську раду з питань штучного інтелекту та AI Office (ст. 64), які уповноважені розробляти методології оцінки ризиків і сприяти узгодженому оновленню регуляції. У положеннях про оцінку та перегляд прямо закріплено, що врахуванню підлягають і зовнішні фактори, зокрема технологічні та суспільні зміни (ст. 112). На перший погляд, це свідчить про наявність адаптивних елементів, закладених у AI Act. Однак постає питання – наскільки ефективними вони будуть на практиці.

Система прийняття рішень та внесення змін у цифрове законодавство ЄС залишається високоцентралізованою. Як відзначається в дослідженнях, ключ до будь-яких змін практично монополізовано Європейською комісією [4]. Жоден регламент у цифровій сфері не надає національним урядам, незалежним агенціям чи іншим суб'єктам формального права ініціювати перегляд – їх роль обмежена консультативними органами або можливістю висловити заперечення. Це означає, що адаптація правил залежить від ресурсу та політичної волі саме Європейської комісії. З одного боку, така централізація забезпечує єдність підходу і запобігає фрагментації ринку; з іншого – веде до «монологічної» адаптивності (зворотний зв'язок від держав чи стейкхолдерів надходить, але рішення все одно приймає один суб'єкт). Інституційна інерція проявляється в тому, що навіть за наявності формальних процесів перегляду (як от обов'язкові звіти чи ревізії кожні N років), реальна швидкість реагування може бути повільною. Європейська комісія обтяжена одночасно десятками напрямів політики, а процедури консультацій, оцінки впливу та узгодження інтересів займають

багато часу. Як наслідок, регуляторні «лаги» майже неминучі. Процедури оновлення норм у ЄС відбуваються повільніше, ніж технологічна еволюція, унаслідок чого виникає розрив між динамікою інновацій та швидкістю регуляторної реакції. Додатковим стримуючим чинником виступають політичні міркування. Законодавці надають перевагу стабільності та уникають частих змін, аби не створювати ситуації правової невизначеності для бізнесу. У підсумку це може суттєво нівелювати потенціал заявленої адаптивності європейських регуляторних актів. Показовим прикладом є Digital Services Act, який передбачає обов'язок Європейської комісії провести оцінку ефективності через п'ять років, проте не встановлює чітких метрик чи порогових значень, що автоматично запускали б процедуру перегляду. Використання в правових актах формулювань на кшталт «оцінити за потреби» без визначення чітких критеріїв свідчить про повну дискреційність рішення щодо ініціювання перегляду. За відсутності встановлених індикаторів (таких, як частота скарг чи рівень завданої шкоди) існує ризик несвоєчасного реагування на нові виклики. Дослідження показують, що лише деякі акти ЄС (наприклад, Chips Act [16], AI Act) містять розгорнуту систему показників для моніторингу та регулярного звітування [4]. Більшість покладаються на загальні огляди та добровільні дані від компаній, що явно недостатньо для справді рефлексивного врядування.

Враховуючи окреслені виклики, європейські фахівці пропонують перегляд підходів до нормопроектування у сфері цифрових технологій [3; 17; 18]. Концепція адаптивного регулювання закликає замінити ідеал «майбутньо-стійкого» права на «майбутньо-чутливе» або «майбутньо-реактивне» право. Це означає, що замість максимального опору змінам альтернативою стратегії надмірної стабільності є підхід, за якого норми з самого початку проектується з урахуванням можливості їх періодичного оновлення відповідно до динаміки технологічного та соціального середовища. Практична реалізація адаптивного підходу актуалізує доцільність низки інновацій у законодавчій техніці. По-перше, нормативні акти слід

проектувати за модульним принципом, що дозволяє оновлювати окремі елементи (додатки, технічні стандарти, переліки) без необхідності повного перегляду всього акта. ЄС уже частково застосовує цей підхід. Зокрема, AI Act містить технічні додатки та передбачає розробку гармонізованих стандартів, які можуть оновлюватися за спрощеною процедурою порівняно із самим регламентом. По-друге, ключового значення набуває системний моніторинг ефективності регуляторних положень, заснований на зборі та аналізі даних. Використання стандартизованих форматів звітності щодо функціонування систем ШІ створює можливості для автоматизованого відстеження ризиків і відповідності вимогам (compliance). Водночас навіть Digital Services Act та Data Act [19] приділяють обмежену увагу вимогам до звітності в машинно-читабельних форматах, що зменшує потенціал своєчасного коригування правил. Тобто інфраструктура для «distributed sensing» тільки зароджується. По-третє, потрібні плюралістичні механізми ініціювання змін. Право має дозволяти різним суб'єктам сигналізувати про необхідність оновлення (науковим установам, громадянському суспільству, національним регуляторам) і навіть прямо залучати їх до процесу перегляду [20]. У зв'язку з цим ЄС міг би переглянути свою централізовану модель і закріпити більш поліцентричне управління у сфері ШІ, наприклад, надати Європейській раді з ШІ право самостійно пропонувати поправки чи ініціювати позачерговий перегляд норм при настанні певних умов. По-четверте, адаптивність вимагає інституційного навчання. Кожен цикл регуляторного контролю і перегляду має накопичувати знання, які не втрачаються, а передаються між органами та поколіннями норм. Це, зокрема, передбачає створення постійних платформ взаємодії (експертних груп, представників індустрії та правозахисних організацій), які здійснюють аналіз зібраних даних, формують пропозиції та контролюють їх імплементацію. В AI Act робляться кроки в цьому напрямку, зокрема передбачено консультації зі стейкхолдерами в процесі перегляду (ст. 62) та діяльність Європейської ради з ШІ як платформи обміну

між національними органами. Однак усе це носить поки дорадчий характер. Остаточні рішення залишаються за Комісією, що, як зазначалось, обмежує швидкість і різнобічність адаптації.

Окремо слід згадати про гнучкі «м'які» інструменти, які доповнюють регламент. ЄС активно просуває кодекси поведінки та галузеві керівництва. Так, у 2023 році Європейська комісія ухвалила Кодекс практик для постачальників основних ШІ-моделей (GPAI) – добровільний звід правил для компаній, що створюють великі моделі на кшталт GPT [21]. До нього вже приєдналося близько 14 українських компаній, що свідчить про усвідомлення бізнесом своєї соціальної відповідальності та готовність орієнтуватися на етичні стандарти ЄС у сфері ШІ. Кодекс має заповнити прогалину до набрання чинності AI Act, встановлюючи вимоги до прозорості даних і запобігання зловживанням. Якщо добровільний підхід виявиться недостатнім, Комісія передбачила можливість зробити ці правила обов'язковими через імплементаційні акти наприкінці 2025 року.

Іншим прикладом є методологія HUDERIA (*Human Rights, Democracy and Rule of Law Impact Assessment for AI*[22]), розроблена Радою Європи. Вона дає змогу компаніям самостійно оцінювати вплив ШІ-систем на права людини і демократію. Україна вже долучилася до її пілотування (за участі Міністерства цифрової трансформації українські фахівці апробували цю методикку та проводять тренінги з її використання) [21]. Такі інструменти демонструють, що адаптивне управління ШІ може здійснюватися не лише через «жорсткі» регламенти, також через гнучкі механізми співрегулювання (поєднання державних вимог і добровільних зобов'язань бізнесу) та цифрової соціальної відповідальності. Разом із регуляторними «пісочницями» вони формують гібридну модель, у якій публічно-правові норми задають базовий рівень регулювання, а добровільні стандарти й корпоративні політики забезпечують підвищені вимоги до прозорості, підзвітності та недискримінації.

Україна, ставши на шлях європейської інтеграції, фактично орієнтується на імплементацію підходів ЄС у сфері цифрової

економіки та ШІ. Національна стратегія розвитку ШІ на 2021–2030 роки прямо передбачає приведення українського регулювання у відповідність до європейських стандартів, з акцентом на права людини, прозорість, захист даних та ризик-орієнтований нагляд [23]. Уряд уже зробив низку практичних кроків у відповідному напрямі. Міністерство цифрової трансформації України у 2023 році видало «Білу книгу» з регулювання ШІ, де задекларовано ціль через кілька років повністю узгодити українське законодавство з AI Act [21]. Цікаво, що українська стратегія використовує «bottom-up» підхід – бізнес-спільноту заохочують добровільно впроваджувати етичні стандарти ШІ ще до прийняття обов'язкових законів. Так, було запущено інструменти регуляторної пісочниці, проведено тренінги з методології HUDERIA, розповсюджено згадані кодекси практик та інші керівні матеріали. Така проактивна позиція заслуговує схвалення, адже створює в компаній культуру відповідності і полегшує майбутній перехід на єдині правила з ЄС [21]. Це свідчить, що адаптивне управління ШІ може здійснюватися не лише через норми регламенту, а й через гнучкі рамки співрегулювання та навчання кращим практикам. У цьому ж ряду знаходяться й інші механізми цифрового CSR – кодекси поведінки (зокрема для провайдерів foundation models), внутрішні політики платформ та методики оцінки впливу на права людини і демократію на зразок HUDERIA. Разом із регуляторними «пісочницями» вони формують гібридну модель, у якій публічно-правові вимоги визначають базовий рівень регулювання, а принципи цифрової соціальної відповідальності бізнесу забезпечують інституціоналізацію підвищених стандартів та створюють умови для оперативного коригування правил без проходження повної законодавчої процедури.

Втім, при транспозиції європейських норм Україні варто врахувати і вищевказані недоліки, щоб уникнути їх у власній політиці. По-перше, не слід механічно копіювати статичні моделі ризику. Українське законодавство може підійти більш гнучко до визначення категорій ШІ. Наприклад, уповноважити Кабінет Міністрів України чи

спеціально створений національний орган з питань ШІ оперативно доповнювати перелік високоризикових застосувань на основі моніторингу ринку. Уже зараз є зрозумілим, що нові види ШІ з'являються швидко, і закон має передбачати простий механізм оновлення, можливо, через нормативні акти нижчого рівня, які можна ухвалити швидше, ніж закон. По-друге, слід встановити чіткі індикатори та строки перегляду правил. Зокрема, передбачити в законі, що раз на 2 роки Міністерство чи незалежна комісія проводить оцінку впливу регулювання ШІ із залученням експертів і за результатами публікує звіт з рекомендаціями. Якщо певні порогові значення (кількість інцидентів, скарг, нові технологічні прориви) досягнуті, такий звіт повинен супроводжуватися проектом змін до закону. Тобто, умова для оновлення має бути закріплена як обов'язок, а не лише як право уповноважених органів. По-третє, інституційна архітектура управління ШІ в Україні має бути поліцентричною. На відміну від ЄС, де компетенція зосереджена в Європейській комісії, Україна може створити постійний мультидисциплінарний орган, наприклад, Раду з питань ШІ при Міністерстві цифрових трансформацій України, до якої увійдуть представники держави, бізнесу, науковці, правозахисники. До сфери повноважень такого органу можна було б включити ініціювання змін до актів законодавства, розроблення рекомендацій, розгляд спірних кейсів використання ШІ. Важливо також налагодити зворотний зв'язок із суспільством. Йдеться про впровадження механізму раннього сповіщення (*early warning mechanism*) [24], за яким громадяни, компанії чи експертні спільноти матимуть можливість повідомляти регулятору про нові ризики або зловживання ШІ ще до того, як вони набудуть масового характеру. По-четверте, Україна може використати перевагу «пізнього учасника» (*latecomer advantage*), впроваджуючи цифрове регулювання вже після того, як інші юрисдикції випробували його ефективність і виявили слабкі місця. Теорія розвитку підкреслює, що відставання не завжди є недоліком. Воно створює можливість врахувати досвід попередників і уникнути їхніх помилок [25; 26].

У праві це підтверджується дослідженнями, які показують, що момент набрання чинності нормою або швидкість її імплементації є самостійними чинниками ефективності права [27]. Європейська практика демонструє численні випадки *delayed transposition* директив. У Чехії значна їх частина реалізовувалася зі зволіканням, а в Нідерландах майже 60 % імплементації відбулися із запізненням [28; 29]. Такі приклади свідчать, що час імплементації критично впливає на результативність норм. Україна, перебуваючи у позиції «пізнього учасника», може використати цей фактор позитивно – не просто відтворювати європейські рішення, а одразу закласти гнучкі елементи: модульність, механізми раннього сповіщення, інклюзивні канали участі стейкхолдерів. На відміну від ЄС, де адаптивність часто обмежується формальними процедурами перегляду, національний законодавець може одразу запровадити інноваційні механізми випробування норм. Одним із них є принцип експериментальності, що реалізується через регуляторні «пісочниці» (*sandbox*), які сучасна доктрина трактує як форму правового експерименту, модель адаптивного регулювання та спеціальний режим господарської діяльності [30]. Їхнє впровадження дозволило б у контрольованих умовах тестувати інноваційні рішення під наглядом регулятора, масштабувати успішні практики або своєчасно забороняти небезпечні. Пілотні режими можуть стати цінним джерелом даних і доказів для подальшого коригування законодавства, роблячи українське регулювання більш гнучким та адаптивним.

По-п'яте, імплементуючи європейські вимоги, слід суттєво зміцнити інституційну спроможність національних органів. Без належного ресурсного, кадрового та технічного забезпечення навіть найбільш гнучкий «на папері» закон ризикує залишитися декларациєю. Одним із позитивних кроків є прагнення України брати участь у європейських мережах у сфері ШІ. Зокрема, наша держава вже звернулася з проханням отримати статус спостерігача в Європейській раді з ШІ (European AI Board) [31], що відкриє можливості переймати досвід та координувати політику разом з ЄС. Отже, адаптуючи

правове регулювання ШІ, Україна має шанс уникнути обмежень, притаманних раннім законодавчим підходам, і реалізувати справді адаптивну модель, яка відповідатиме як європейським вимогам, так і динаміці локального технологічного розвитку.

Висновки

ЄС, започаткувавши AI Act та суміжні акти, здійснив принциповий крок до конституціоналізації цифрової сфери, інтегрувавши в її нормативну основу фундаментальні права й демократичні принципи. Попри інноваційність ризик-орієнтованого підходу та превентивних заборон, ключовим викликом залишається статичність ризикових категорій і повільність оновлення норм, створює ризик нормативної стагнації. Подальший розвиток вимагає впровадження адаптивного нормопроєктування, зокрема модульної структури актів, регулярного моніторингу й перегляду, поліцентричних механізмів оновлення та інституційної пам'яті. Важливу роль відіграють «м'які» інструменти – кодекси поведінки, регуляторні пісочниці та методології оцінки впливу (HUDERIA), які в поєднанні з внутрішніми політиками платформ формують гібридну модель, у якій публічно-правові вимоги задають базовий рівень регулювання, а принципи цифрової соціальної відповідальності забезпечують підвищені стандарти прозорості, підзвітності та недискримінації.

Для України, яка перебуває в процесі євроінтеграції, важливим є не механічне відтворення *acquis*, а використання «переваги пізнього учасника». Це передбачає закріплення в національному законі про ШІ механізмів регулярного перегляду, створення спеціалізованого органу, розвиток співрегуляції та інституціоналізацію цифрового CSR. Особливе значення має впровадження регуляторних експериментів («пісочниць»), що забезпечують емпіричну базу для корекції законодавства й підвищують легітимність регулювання. Участь у глобальних ініціативах і взаємодія з інституціями ЄС розширюють простір для обміну практиками й інноваційними рішеннями. У підсумку оптимальна модель національного регулювання ШІ має поєднувати прогресивність європейського

ризик-орієнтованого підходу з інституційними механізмами гнучкості, що гарантують баланс між інноваційним розвитком і захистом прав людини та суспільних інтересів.

Ця наукова робота підготовлена в межах теми НДР «Комплексне наукове дослідження інвестиційно-інноваційної детермінанти сталого економічного розвитку України».

References

1. Colomo P. Future-Proof Regulation against the Test of Time: The Evolution of European Telecommunications Regulation. *Oxford Journal of Legal Studies*. 2022. Vol. 42. Issue 4. P. 1170–1194. DOI: <https://doi.org/10.1093/ojls/gqac016>
2. Bennear L. S., Wiener J. B. Adaptive regulation: Instrument choice for policy learning over time. Draft working paper. 2019. 37 p. URL: <https://www.hks.harvard.edu/sites/default/files/centers/mrcbg/files/Regulation%20-%20adaptive%20reg%20-%20Bennear%20Wiener%20on%20Adaptive%20Reg%20Instrum%20Choice%202019%2002%2012%20clean.pdf>
3. Ojanen A. Technology Neutrality as a Way to Future-Proof Regulation: The Case of the Artificial Intelligence Act. *European Journal of Risk Regulation*. 2025. P. 1-16. DOI: <https://doi.org/10.1017/err.2025.10024>
4. Schrepel T. Adaptive Regulation. 2025. 36 p. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5416454>
5. Rangone N., Megale L. Risks Without Rights? The EU AI Act's Approach to AI in Law and Rule-Making. *European Journal of Risk Regulation*. 2025. P. 1-16. DOI: <https://doi.org/10.1017/err.2025.13>
6. Song J. Ethical adaptation and legal regulation of modern technology. *Cultures of Science*. 2021. Vol.4. No.3. P. 169-178. DOI: <https://doi.org/10.1177/20966083211053085>
7. Mourby M., Bell J., Morrison M., Faulkner A., Li P., Bicudo E., Webster A., Kaye J. Biomodifying the 'natural': from Adaptive Regulation to Adaptive Societal Governance. *Journal of Law and the Biosciences*. 2022. Vol. 9. No. 1. P. 1-28. DOI: <https://doi.org/10.1093/jlb/lzac018>
8. Platjouw F., Soinenen N. Reconciling the rule of law with adaptive regulation of marine

ecosystems – Challenges and opportunities for the Arctic and beyond. *Marine Policy*. 2019. Vol. 110. P. 1-3. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.marpol.2019.103726>

9. Akpobome O. The impact of emerging technologies on legal frameworks: A model for adaptive regulation. *International Journal of Research Publication and Reviews*. 2024. Vol. 5, No. 10. P. 5046–5060. DOI: <https://doi.org/10.55248/gengpi.5.1024.3012>

10. Rangone N, Megale L. Risks Without Rights? The EU AI Act's Approach to AI in Law and Rule-Making. *European Journal of Risk Regulation*. 2025. P.1-16. DOI: <https://doi.org/10.1017/err.2025.13>

11. Benseghir J. Digital Constitutionalism 2.0: A Disruptive Governance Framework for European Artificial-Intelligence Regulation Beyond the European Union Artificial Intelligence Act. *International Journal Of Applied Management And Economics*. 2025. Vol. 2. No.14. P. 301–334. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15807966>

12. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024R1689>

13. Regulation (EU) 2022/2065 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 on a Single Market For Digital Services and amending Directive 2000/31/EC (Digital Services Act) (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32022R2065>

14. Soroti Tantangan dalam Pembentukan PUU di Indonesia, Kapusren BPHN Bahas Agenda Penataan Regulasi dengan Ditjen Otonomi Daerah Kemendagri. URL: <https://bphn.go.id/berita-utama/soroti-tantangan-dalam-pembentukan-puu-di-indonesia-kapusren-bphn-bahas-agenda-penataan-regulasi-dengan-ditjen-otonomi-daerah-kemendagri>

15. Yamani A. Z. Legal drafting untuk perubahan hukum: Tantangan dan solusi

dalam penyusunan regulasi dan undang-undang yang adaptif. *Journal of Law and Nation*. 2024. Vol.3. No.4. P. 1026-1036. URL: <https://jnl.my.id/index.php/jnl/article/view/19>

16. European Chips Act. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/european-chips-act_en

17. Colbert S. *Stephen Colbert at the 2006 White House Correspondents' Association Dinner*. 2006. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IJ-a2KeyCAY>

18. Ranchordás S., Schip V. (2020). Future-Proofing Legislation for the Digital Age. *University of Groningen Faculty of Law Research Paper*. 2019. No. 36. P/ 7-28. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3466161

19. Data Act. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/data-act>

20. Utami T. K., Puspita E., Hidayat S. F., Pradipa M. R., Lestari R. D., Fauzi, S. The Existence of Legal Principles and The Changing Times: Challenges and Adaptations in The Formation of Laws and Regulations. *Indonesian Journal of Law and Justice*. 2025. Vol. 2. No. 4. p. 1-12. DOI: <https://doi.org/10.47134/ijlj.v2i4.3931>

21. EU AI Act Implementation Progress. URL: <https://ukrainianlawfirms.com/reviews/ai-regulation/>

22. Human Rights, Democracy and Rule of Law Impact Assessment of AI systems. URL: <https://rm.coe.int/cahai-pdg-2021-02-subworkinggroup1-ai-impact-assessment-v1-2769-4229-7/1680a1bd2d>

23. AI Regulation in Ukraine: Laws and Compliance Framework. URL: <https://digital.nemko.com/regulations/ai-regulation-in-ukraine>

24. Goldoni M. The Early Warning System and the Monti II Regulation: The Case for a Political Interpretation. *European Constitutional Law Review*. 2014. Vol. 10. pp. 90–108. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1574019614001059>

25. Gerschenkron A. Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays. Cambridge, Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press. 1962. 456 p. URL: https://www.ide.go.jp/library/English/Publish/Periodicals/De/pdf/64_04_06.pdf

26. Lee K. Making a Technological Catch-up: Barriers and opportunities. *Asian Journal of Technology Innovation*. 2005. Vol. 13. Issue 2. P. 97–131. DOI: <https://doi.org/10.1080/19761597.2005.9668610>

27. Posner E., Gersen J. Timing Rules and Legal Institutions. Public Law & Legal Theory Working Paper. 2007. No. 172. 48 p. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1353&context=public_law_and_legal_theory

28. Hosnedlova P., Pitrova M. On time or with a delay? Transposition of EU directives in the Czech Republic in relation to subsidiarity check. *Journal of Public Policy*. 2023. Vol. 43(3). P. 556-577. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0143814X23000132>

29. Mastenbroek E. Surviving the Deadline: The Transposition of EU Directives in the Netherlands. *European Union Politics*. 2003. Vol.4. No.4. 371-395. DOI: <https://doi.org/10.1177/146511650344001>

30. Ustymenko V., Dzhabrailov R., Malolitneva V., Sieriebriak S. Rehuliatorna «pisochnytsia» (platforma) yak forma innovatsiino oriietovanoho pravovoho eksperymentu: dosvid Yevropeiskoho Soiuzu ta perspektyvy rozvytku natsionalnogo zakonodavstva. *Ekonomika i pravo*. 2025. № 77(2). S. 3–23. DOI: <https://doi.org/10.15407/econlaw.2025.02.003>

31. Ukraine asks to join EU AI policy coordinating body, eyes alignment with AI Act. 2025. URL: <https://www.mlex.com/mlex/articles/2353078/ukraine-asks-to-join-eu-ai-policy-coordinating-body-eyes-alignment-with-ai-act>

*Hudima T., Ustymenko V.,
Dzhabrailov R., Soshnykov A.*

ADAPTIVE LAWMAKING IN THE FIELD OF AI: EUROPEAN PRACTICES AND UKRAINIAN PERSPECTIVES

The article examines the legal regulation of artificial intelligence in the European Union in the context of the adoption of the Artificial Intelligence Act and related instruments of digital law that initiated the process of

constitutionalisation of the digital sphere. The study analyses the integration of fundamental rights and European values into the normative system and identifies the key features of the risk based model. It is demonstrated that this model combines innovative mechanisms for ensuring transparency and safety with the introduction of prohibitions for the most dangerous practices, while at the same time being characterised by limited flexibility and considerable institutional inertia. The research substantiates the need for the implementation of adaptive lawmaking which should include regular review of provisions, simplified updating of technical annexes, the application of a modular approach to the specification of requirements, and the establishment of permanent expert groups for analytical support and preparation of well founded proposals for improving the rules. Particular attention is devoted to the formation of a multilevel feedback system with the participation of national regulators, business actors, academic institutions and civil society, which ensures a polycentric process and increases the likelihood of timely detection of emerging risks. An important direction is recognised in the more active use of co regulation and soft law, including codes of conduct, ethical standards and regulatory sandboxes, which are capable of providing rapid responses to new challenges when legislative procedures prove to be excessively lengthy and limited. It is emphasised that for Ukraine at the stage of European integration the task is not a simple reproduction of the *acquis* of the European Union but the construction of its own flexible system able to overcome normative staticity and to ensure effective responses to the challenges of the algorithmic age. The proposed model combines the stability of the legal order with openness to technological innovation and is oriented towards the preservation of high standards of human rights and public interests, which determines its strategic significance for the development of the modern European legal system.

Keywords: lawmaking, artificial intelligence (AI), legislation, regulation, EU, AI Act, adaptability, principles, social responsibility.

ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ЄС: СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ Й ІНСТРУМЕНТИ ЗАХИСТУ

ТКАЧЕНКО Віта Віталіївна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та інформаційного права Юридичного факультету Сумського національного аграрного університету

ORCID 0000-0001-5432-4981

ШЕВЧЕНКО Марина Михайлівна - студентка юридичного факультету Сумського національного аграрного університету

ORCID 0009-0006-9997-1764

УДК 341.645:342.56(4)ЄС

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.19>

Стаття присвячена комплексному дослідженню принципу верховенства права в Європейському Союзі через призму сучасних викликів та механізмів його захисту. Автори аналізують еволюцію розуміння цього фундаментального принципу в практиці Європейського суду з прав людини, систематизують його ключові елементи та критично оцінюють ефективність існуючих інструментів протидії загрозам верховенству права в державах-членах ЄС.

У роботі детально досліджується тлумачення верховенства права ЄСПЛ, яке базується на преамбулі Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Встановлено, що цей принцип пронизує всю Конвенцію і виступає основою для інтерпретації її положень відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року. Автори виділяють чотири ключові концепти верховенства права в практиці ЄСПЛ: законність, що визначає межі дискреційних повноважень влади та умови обмеження прав; правову визначеність, яка включає передбачуваність застосування норм, заборону зворотної дії закону, принцип *res judicata* та єдність судової практики; справедливість судочинства, пов'язану з судовим контролем за виконавчою владою та гарантіями статті 6 ЄКПЛ; дотримання прав людини як субстантивну складову, що охоплює рівність, заборону дискримінації та принцип пропорційності.

Окрему увагу приділено аналізу загроз верховенству права, що виникають всередині Європейського Союзу. На прикладі конституцій-

ної кризи в Польщі, яка розпочалася у 2015 році, продемонстровано, як демократично обрані уряди можуть систематично підривати конституційні засади через зниження пенсійного віку суддів Верховного Суду, політизацію Національної ради суддівництва та порушення принципу незмінності суддів. Ці дії становлять системну загрозу розподілу влад та незалежності судової системи, що є ключовими елементами верховенства права.

Автори формулюють власну позицію щодо ключової проблеми сучасної системи захисту верховенства права в ЄС, яка полягає в дисбалансі між правовою природою цього принципу та політичним характером механізмів його захисту. Запропоновано комплексну стратегію удосконалення, що включає зниження процедурних порогів для застосування санкцій, посилення зв'язку між дотриманням верховенства права та доступом до фінансування ЄС, а також розвиток громадянського суспільства та незалежних медіа.

Ключові слова: принцип верховенства права, Європейський Союз, Європейський суд з прав людини, *Rule of Law Framework*, незалежність судової влади, правова визначеність, демократичні цінності.

Постановка проблеми

Принцип верховенства права становить фундаментальну основу функціонування Європейського Союзу та є однією з ключових цінностей, закріплених у статті 2 Договору про Європейський Союз. Однак останнє десятиліття характеризується наростаючими

системними викликами для цього принципу в межах ЄС. Спостерігається криза довіри до верховенства права в окремих державах-членах, що виявляється в політизації судової системи, обмеженні незалежності судів, структурних реформах, які підривають судову незалежність через політичний контроль над призначенням суддів та дисциплінарним провадженням, використанні національного законодавства для заперечення примату права ЄС, а також системному погіршенні стандартів захисту основоположних прав.

Метою статті є комплексний аналіз змісту принципу верховенства права через призму практики Європейського суду з прав людини, систематизація його основних елементів, а також критична оцінка ефективності існуючих інструментів захисту цього принципу в Європейському Союзі, зокрема Rule of Law Framework, з формуванням пропозицій щодо удосконалення механізмів протидії системним загрозам верховенству права в державах-членах ЄС.

Стан опрацювання проблематики

Проблематика принципу верховенства права в Європейському Союзі та практиці Європейського суду з прав людини привертає значну увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Серед українських науковців вагомий внесок у дослідження верховенства права зробив С. Головатий, який у своїй праці здійснив ґрунтовний аналіз еволюції цього принципу та його доктринального осмислення. П. Рабінович у монографії досліджував теоретичні засади та практичне застосування цього принципу в правовій системі. В. Темченко зосередив увагу на практиці застосування верховенства права Європейським судом з прав людини та Конституційним Судом України, виявляючи спільні підходи та особливості тлумачення цього принципу. Т. Цувіна проаналізувала принцип верховенства права саме через призму практики ЄСПЛ, систематизувавши ключові підходи Суду до інтерпретації цього принципу. І. Забокрицький досліджував Rule of Law Framework як специфічний механізм забезпечення верховенства права в рамках Європейського Союзу.

Серед зарубіжних дослідників значний внесок у розробку проблематики зробив J. Meyer-Ladewig, який досліджував верховенство права в практиці Страсбурзького суду в контексті функціонування Європейського Союзу після Лісабонського договору. F. Jacobs та R. White у своїй праці, присвяченій Європейській конвенції з прав людини, приділили увагу фундаментальним засадам тлумачення конвенційних положень через призму верховенства права. М. Fletcher досліджувала механізми санкцій за статтею 7 ДЄС як інструмент захисту верховенства права. G. Halmai зосередився на аналізі кризи верховенства права в Центральній Європі та ефективності інструментів ЄС для протидії цим викликам.

Виклад основного матеріалу

Принцип верховенства права на сьогодні є ключовим і фундаментальним елементом правової системи, до якого прагнуть усі сучасні демократичні країни. Водночас його зміст лишається досить розмитим, попри багатовікову історію. Зазвичай цей принцип асоціюється з такими аспектами, як демократичні процеси, захист прав людини, поділ влад, забезпечення правової стабільності та справедливості. Однак іноді все ще пропонують обмежитися формальним трактуванням, де верховенство права зводиться лише до верховенства закону. Відсутність єдиного підходу в галузевих дослідженнях ускладнюється різними поглядами теоретиків права на цей феномен. Особливо важливим для формування уніфікованого розуміння є доповідь Венеціанської комісії «За демократію через право», де виділено шість основних компонентів: законність із прозорим, підзвітним і демократичним механізмом прийняття норм; правова визначеність; заборона свавільного втручання; доступ до незалежного та неупередженого правосуддя, включно з судовим контролем за адміністративними діями; повага до прав людини; заборона дискримінації та рівність перед законом [1]. Крім того, значний інтерес викликає аналіз трактування верховенства права в рішеннях Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), де постійно виокремлюються нові складові цього принципу при інтерпретації статей

Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (ЄКПЛ). Саме таке тлумачення сприяє впровадженню принципу на національному рівні та підвищенню якості судової практики.

Дослідження різних складових верховенства права в рішеннях ЄСПЛ приділяли увагу такі вчені, як С. Головатий, Дж. Лайтенбах, Л. Лукайдес, А. Пухтецька, П. Рабінович, В. Темченко та інші. Проте, враховуючи динамічний характер інтерпретації норм ЄКПЛ, ця тема лишається актуальною, оскільки в літературі немає згоди ні щодо кількості елементів, ні щодо їхнього списку. У літературі пропонують різні способи класифікації елементів верховенства права в практиці ЄСПЛ. Наприклад, С. Головатий виділяє 17 елементів [2], тоді як П. Рабінович та О. Луців – 36 [3]. Також є спроби групувати їх: В. Темченко розрізняє чотири групи – принципи форми, сутності, змісту права та верховенства права в судочинстві [4]; А. Пухтецька виокремлює п'ять груп рішень, пов'язаних із загальним значенням концепції, якістю закону, доступом до суду, межами дискреції влади та ефективністю контролю за правами [5]. Дослідження елементів верховенства права в практиці ЄСПЛ повинно базуватися на кількох основних засадах.

По-перше, верховенство права згадане лише в преамбулі ЄКПЛ, де наголошується, що європейські уряди, об'єднані спільною спадщиною політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права, вживають заходів для колективного захисту прав із Загальної декларації. Це робить принцип фундаментальним для тлумачення всіх статей ЄКПЛ, як неодноразово підкреслював сам ЄСПЛ, зазначаючи, що верховенство права пронизує всю Конвенцію і повинно керувати її інтерпретацією [6]. Це відповідає Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, яка вимагає добросовісного тлумачення термінів у контексті, з урахуванням преамбули (ст. 31). У справі «Golder v. United Kingdom» ЄСПЛ вказав, що ігнорування посилання на верховенство права як риторики було б помилкою, оскільки підписанти ЄКПЛ глибоко вірили в цей принцип, і таке тлумачення відповідає цілям Конвенції та принципу добросовісності [7].

ЄСПЛ не дає чіткого визначення верховенства права, сам вирішуючи, коли звертатися до нього, що робить його основою системи захисту прав людини та «лейтмотивом» Конвенції, забезпечуючи практичне, а не ілюзорне застосування прав [8].

По-друге, ЄСПЛ пов'язує верховенство права з демократією, називаючи його фундаментальним принципом демократичного суспільства. Демократія не визначається чітко, але включає плюралізм, толерантність, лібералізм, рівність і умови для самореалізації. Верховенство права можливе лише в демократичному режимі, як підтверджує преамбула ЄКПЛ, де свободи забезпечуються політичною демократією та спільним розумінням прав людини. Демократія є ключовою рисою «європейського публічного порядку» [9]. Зв'язок з демократією видно в статтях ЄКПЛ, де обмеження прав можливі, лише якщо «необхідні в демократичному суспільстві» (ст. 8–11). Аналіз практики ЄСПЛ дозволяє виділити ключові концепти верховенства права: законність, правова визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини.

Законність є центральним елементом верховенства права в практиці ЄСПЛ і має два аспекти: визначення меж втручання влади в права, де дискреція не може бути безмежною, а мусить ґрунтуватися на законі; та умови обмежень прав, «передбачених законом». Дискреційні повноваження влади повинні мати правову основу і не застосовуватися свавільно, з чітким вказуванням на їх обсяг та спосіб реалізації для захисту від свавілля. Венеціанська комісія зазначає, що неконтрольована дискреція суперечить верховенству права [10]. Обмеження прав можливі лише «передбачені законом» (ст. 5, 6, 7, 8, 11, Протокол 1). ЄСПЛ перевіряє наявність національної правової основи та якість закону. Поняття «закон» тлумачиться автономно, включаючи не лише парламентські акти, а й підзаконні норми, загальне право та судову практику. У справі «Kruslin v. France» підкреслено, що судова практика важлива в континентальному праві, як загальне право в англо-саксонському [11].

Для правомірності обмежень недостатньо наявності закону – він мусить бути доступ-

ним, передбачуваним і відповідати верховенству права. Доступність означає можливість ознайомлення з нормами, передбачуваність – чітке формулювання для прогнозування наслідків поведінки [12]. Відповідність верховенству права виключає свавільне втручання, встановлюючи межі дискреції. Правова визначеність є ключовим аспектом верховенства права і включає передбачуваність застосування норм, де особа очікує однакового трактування в подібних ситуаціях; порушення виникає від довільного тлумачення, як у справі «Kravchenko v. Ukraine» [13]. Заборона зворотної дії закону, якщо вона позбавляє захисту прав, суперечить визначеності. Принцип *res judicata* вимагає, щоб остаточні рішення не переглядалися без вагомих підстав [14]. Єдність судової практики забезпечує стабільність і довіру до суду. Обов'язковість виконання рішень є критичною для ефективності судочинства та верховенства права.

Справедливість судочинства пов'язана з верховенством права через судовий контроль за виконавчою владою та центральну роль ст. 6 ЄКПЛ. Це найширша група елементів, враховуючи значення судового захисту в механізмі прав людини. Загальні гарантії: доступ до суду, незалежність і неупередженість, заборона втручання законодавця, *res judicata*, виконання рішень. Детальніше про них – у попередніх роботах автора. Для кримінальних проваджень: презумпція невинуватості, *nullum crimen/nulla poena sine lege*, заборона катувань, ефективне розслідування смертей від застосування сили.

Дотримання прав людини є субстантивною складовою верховенства права в практиці ЄСПЛ, де принцип розуміється як пріоритет прав і свобод людини, їх неоктройованість. Включає рівність і заборону дискримінації – різне ставлення без обґрунтування до подібних ситуацій чи однакове до різних. Обмеження прав мусять відповідати пропорційності, балансувати приватні та публічні інтереси, з істотними цілями та мінімальними засобами. ЄСПЛ застосовує тест пропорційності: наявність закону, легітимна мета, співмірність. Т. Цувіна у своєму дослідженні зауважує, що елементи верховенства права в практиці ЄСПЛ групуються навколо законності, правової визначеності, справедливості

судочинства та дотримання прав людини. Перші три – формальні, останнє – матеріальне, що свідчить про природноправовий підхід ЄСПЛ, де верховенство права – це верховенство прав людини [15].

Верховенство права виступає як база цінності і правовий принцип, на якому ґрунтуються сучасні правові системи, включно з системою Європейського Союзу. Воно закріплене в статті 2 Договору про ЄС, але загрози йому можуть з'являтися в різних країнах-членах. Для протидії таким загрозам Європейська Комісія ввела Rule of Law Framework, спрямований на підтримку верховенства права через м'які методи та діалог. Цей інструмент вивчали дослідники, такі як М. Флетчер, Д. Коченов, Дж. Халмай, К. Ніклевіч та інші, хоча в Україні ця тема ще недостатньо досліджена. Враховуючи євроінтеграційні цілі України, закріплені конституційно законом від 07.02.2019, вивчення цього механізму є важливим.

Необхідність контролю за дотриманням верховенства права в державах-членах підкреслюється процедурою Rule of Law Framework від Європейської Комісії, оскільки останні події в деяких країнах ЄС виявили системні ризики для цього принципу [16]. Згідно зі статтею 7 Договору про ЄС, за пропозицією однієї третини держав-членів, Європарламенту чи Комісії, Рада ЄС більшістю в 4/5 голосів і за згодою Парламенту може визнати чіткий ризик серйозного порушення цінностей зі статті 2, включно з верховенством права. Перед рішенням Рада заслуховує державу та може дати рекомендації, а також перевіряти ситуацію. Стаття 7 (2) дозволяє Європейській Раді одностайно визнати стійке порушення, після чого можливе призупинення прав, як-от: права голосу в Раді, але з урахуванням наслідків для осіб і без скасування обов'язків держави [17].

М. Флетчер зазначає, що механізм статті 7 ввели Амстердамським договором 1999 року напередодні розширення ЄС за рахунок колишніх комуністичних країн, як відповідь на обмежені можливості втручання ЄС у порушення принципів. Однак статтю 7 ніколи не застосовували, попри випадки, як висилка ромів Францією 2009 року чи конфлікт у Румунії 2012 року. Багато хто вважає її «ядер-

ною опцією», яку навряд чи використають [18]. Д. Коченов вважає помилковим сприйняття статті 7 як недоступної, що призвело до альтернативних підходів: Комісія ввела Rule of Law Framework, Рада ЄС – щорічний діалог, Парламент – пропозиції оновлення, а держави – листи до Комісії. Це дало час автократам в Угорщині та Польщі зміцнити режими, тому міф про «ядерність» статті 7 шкодить, сигналізуючи байдужість ЄС до руйнування власних цінностей [19, с. 11-12]. Г. Халмай додає, що застосування верховенства права залежить від політичної волі інститутів ЄС та їхнього бачення майбутнього Союзу [20].

Існує критика щодо невикористання статті 7 і створення альтернатив, але ЄС – не лише правовий, а й політичний союз, де рішення враховують політичні виклики, як Brexit. Застосування статті 7 могло б дестабілізувати баланс і посилити дезінтеграцію. Навіть існування механізму статті 7 впливає на держави з проблемами верховенства права.

Rule of Law Framework – це триетапний процес: оцінка Комісії, рекомендації та моніторинг виконання. Документи включають Комунікацію Комісії до Парламенту та Ради «Новий механізм ЄС для посилення верховенства права» (COM/2014/0158 final), Рекомендацію (EU) 2016/1374 щодо Польщі [21] та інші.

Комісія вважає пороги статті 7 високими, тому Framework шукає рішення з державою, щоб запобігти системній загрозі, яка б стала «чітким ризиком порушення». Застосовується, коли влада держави вживає заходів чи терпить ситуації, що системно шкодять інститутам верховенства права. Не стосується поодиноких порушень прав чи судових помилок – ті розглядаються національно чи за ЄКПЛ, стороною якої є всі члени ЄС. Системні загрози – коли конституційна структура, розподіл влад, незалежність судів чи конституційна юстиція під загрозою через нові заходи, практики влади чи брак захисту [22].

Приклад Польщі: конституційна криза з 2015 року, аналіз Комісією в рекомендаціях. У законі про Верховний Суд вік виходу на пенсію знизили з 70 до 65 років, що призвело до відставки 37% суддів, дозволяючи

переструктуризацію та впливаючи на розподіл влад з реформами НРС. Нові судді призначаються Президентом за рекомендацією політизованої НРС. Це порушує незмінність суддів – ключ незалежності, за практикою Суду ЄС, ЄСПЛ і стандартами, як Рекомендація CM/Rec(2010)12 [23]. Судді захищені від звільнення без запобіжників від влади; незмінність – гарантія статті 6(1) ЄКПЛ. Групове звільнення без індивідуальних підстав – порушення незалежності та верховенства права (п. 4-7) [24].

Приклад Польщі ілюструє конкретні загрози верховенства права від дій влади, його політизацію та сприйняття статті 7 як політичного інструменту. Комісія в Framework посиляється на європейські стандарти: висновки Венеціанської комісії, рекомендації Комітету Міністрів, ЄКПЛ, ЄСПЛ. Захист на кількох рівнях: національному, ЄС, Раді Європи – аргумент транснаціоналізації конституціоналізму. Framework – м'який вплив у період популізму та нестабільності, привертає увагу, хоч ефективність обмежена, рішення часто політичні [25].

Висновки

Проведене дослідження засвідчує, що принцип верховенства права залишається фундаментальною цінністю Європейського Союзу, однак його практична реалізація стикається з серйозними викликами. Аналіз практики ЄСПЛ демонструє динамічний характер тлумачення цього принципу через чотири ключові концепти: законність, правову визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини.

Особливу тривогу викликає той факт, що загрози верховенству права виникають зсередини самого ЄС. Досвід Польщі та Угорщини показує, що демократично обрані уряди можуть систематично підривати конституційні засади через політизацію судової системи, порушення незмінності суддів та ослаблення механізмів стримувань і противаг. Це свідчить про вразливість навіть усталених демократій до популістських тенденцій.

Критичним недоліком є обмежена ефективність існуючих інструментів захисту. Стаття 7 Договору про ЄС залишається «ядерною опцією» з високими процедурними порога-

ми, яку практично неможливо застосувати. Rule of Law Framework Європейської Комісії, попри більшу гнучкість, також має суттєві обмеження через свій м'який характер, що спирається на переконання та рекомендації.

На нашу думку, ключова проблема полягає в дисбалансі між правовою природою верховенства права та політичним характером механізмів його захисту. ЄС опинився в ситуації, коли повага до національного суверенітету заважає рішучим діям проти держав-порушників, які використовують демократичні процедури для легітимації анти-демократичних реформ.

Для підвищення ефективності захисту необхідна комплексна стратегія: зниження процедурних порогів статті 7, посилення зв'язку між дотриманням верховенства права та доступом до фінансування ЄС, розвиток громадянського суспільства та незалежних медіа як природних союзників у захисті демократичних цінностей.

Для України досвід ЄС має подвійне значення: він демонструє складність збереження цих цінностей навіть у розвинених демократіях, але водночас відкриває доступ до транснаціональних механізмів контролю як додаткової гарантії проти авторитарних відступів.

Підсумовуючи, ефективний захист верховенства права можливий лише за умови поєднання жорсткості правових стандартів з політичною рішучістю інституцій ЄС та активною підтримкою громадянського суспільства держав-членів.

Література

1. Report on the Rule of Law. Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-e)
2. Головатий С.П. Верховенство права: від доктрини до принципу. Книга друга. Київ: Вид-во «Фенікс», 2006. С. 1171–1222.
3. Рабінович П.М. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія. Львів : Сполом, 2016. С. 97–117.
4. Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. Наукові записки НаУКМА. 2007. Т. 64 : Юридичні науки. С. 15–20.

5. Пухтецька А.А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : монографія. Київ: Юрид. думка, 2010. С. 111.

6. Amuur v. France, no. 19776/92, par. 50, ECHR 1996-III. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57988>

7. Golder v. United Kingdom, no. 21 February 1975, par. 34, Series A no. 18. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>

8. Meyer-Ladewig J. The Rule of Law in the Case-Law of the Strasbourg Court. The European Union after Lisbon. Berlin: Springer. 2012. P. 236.

9. Jacobs F.G., White R.C.A. The European Convention on Human Rights. Second Edition. Oxford, 1996. P. 307.

10. Rule Of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106 Plenary Session (Venice, 11-12 March 2016). URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-c](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-c)

11. Kruslin v. France, no. 11801/85, 24 April 1990. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5762>

12. The Sunday Times v. the United Kingdom, 26 April 1979, Series A no. 30. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57584>

13. Kravchenko v. Ukraine, no. 46673/06, par. 47, 30 June 2016. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-164199>

14. Ryabykh v. Russia, no. 52854/99, 24 July 2003. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261>; Driza v. Albania, no. 33771/02, 13 November 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83245>

15. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373-379.

16. European Commission: Rule of Law Framework. URL: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/effectivejustice/rule-law/rule-law-framework_en

17. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT>

18. Maria Fletcher. Article 7 sanctions: a legal expert explains the EU's 'nuclear option'.

URL: <http://theconversation.com/article-7-sanctions-a-legal-expert-explains-the-eus-nuclearoption-81724>

19. Dmitry Kochenov. Busting the myths nuclear: A commentary on Article 7 TEU. EUI Working Paper LAW 2017/10, 13 p. URL: http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/46345/LAW_2017_10.pdf?sequence=1

20. Halmai, G. Hague J Rule Law (2018). <https://doi.org/10.1007/s40803-018-0077-2>

21. Commission Recommendation (EU) 2016/1374 of 27 July 2016 regarding the rule of law in Poland C/2016/5703. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1518450844513&uri=CELEX%3A32016H1374>

22. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. A new EU Framework to strengthen the Rule of Law : Communication. COM/2014/0158 final. Brussels, 2014. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52014DC0158>

23. Recommendation CM/Rec(2010)12 of the Committee of Ministers to member states on judges: independence, efficiency and responsibilities. URL: <https://rm.coe.int/16807096c1>

24. Commission Recommendation of 20 December 2017 regarding the rule of law in Poland complementary to Commission Recommendations (EU) 2016/1374, (EU) 2017/146 and (EU) 2017/1520. URL: http://ec.europa.eu/newsroom/just/document.cfm?action=display&doc_id=49107

25. Забокрицький І. Rule of law framework як механізм забезпечення верховенства права в рамках Європейського Союзу. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 4. С. 171-177.

Tkachenko V. V., Shevchenko M. M.
THE RULE OF LAW PRINCIPLE IN
THE EU: CONTEMPORARY THREATS
AND PROTECTION INSTRUMENTS

The article is dedicated to a comprehensive study of the rule of law principle in the European Union through the prism of contemporary challenges and mechanisms for its protection. The authors analyze the evolution of understanding this fundamental principle in the case law of the European Court of Human Rights, systematize its key elements, and critically assess the effectiveness of

existing instruments for countering threats to the rule of law in EU member states.

The paper examines in detail the interpretation of the rule of law by the ECtHR, which is based on the preamble of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. It is established that this principle permeates the entire Convention and serves as the basis for interpreting its provisions in accordance with the Vienna Convention on the Law of Treaties of 1969. The authors identify four key concepts of the rule of law in ECtHR case law: legality, which defines the limits of discretionary powers of authorities and conditions for restricting rights; legal certainty, which includes predictability of application of norms, prohibition of retroactive effect of law, the principle of *res judicata*, and consistency of judicial practice; fairness of proceedings, related to judicial review of executive power and guarantees of Article 6 ECHR; respect for human rights as a substantive component, encompassing equality, prohibition of discrimination, and the principle of proportionality.

Particular attention is paid to analyzing threats to the rule of law arising within the European Union. Using the example of the constitutional crisis in Poland that began in 2015, the authors demonstrate how democratically elected governments can systematically undermine constitutional foundations through lowering the retirement age of Supreme Court judges, politicization of the National Council of the Judiciary, and violation of the principle of judicial tenure. These actions constitute a systemic threat to the separation of powers and independence of the judicial system, which are key elements of the rule of law.

The authors formulate their own position regarding the key problem of the contemporary system of rule of law protection in the EU, which lies in the imbalance between the legal nature of this principle and the political character of mechanisms for its protection. A comprehensive improvement strategy is proposed, including lowering procedural thresholds for applying sanctions, strengthening the link between compliance with the rule of law and access to EU funding, as well as developing civil society and independent media.

Keywords: rule of law principle, European Union, European Court of Human Rights, Rule of Law Framework, independence of the judiciary, legal certainty, democratic values.

ПРАВОВЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СФЕРИ ЗАХИСТУ РОСЛИН У РЕСПУБЛІЦІ ПОЛЬЩІ: ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

**МАЛЬЧИК Оксана Миколаївна - аспірант, Національний університет
біоресурсів і природокористування України**

<https://orcid.org/0009-0004-6102-8530>

УДК 349.6

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.20>

У статті розглянуто правове та інституційне забезпечення сфери захисту рослин у Республіці Польща крізь призму досвіду Європейського Союзу. Здійснено аналіз ключових законодавчих актів, що регулюють обіг, застосування та контроль засобів захисту рослин, зокрема Закону Республіки Польща «Про захист рослин від шкідників», Закону Республіки Польща «Про засоби захисту рослин» та нормативних документів Міністерства сільськогосподарства і розвитку села Польщі. Визначено роль Державної інспекції захисту рослин і насінництва (SPPSI) як центрального органу, відповідального за здійснення фітосанітарного контролю, моніторинг якості насіння, перевірку технічного стану обладнання та впровадження інноваційних рішень, включаючи використання дронів у сфері моніторингу сільськогосподарських угідь.

Особливу увагу приділено обов'язковому застосуванню інтегрованого захисту рослин (IPM), що поєднує біологічні, агротехнічні та хімічні методи боротьби зі шкідниками з метою зниження екологічних ризиків та захисту здоров'я людини. Розкрито механізми державної підтримки польських агровиробників, зокрема через діяльність Агентства з реструктуризації та модернізації сільськогосподарства (ARMA), яке надає фінансові стимули для переходу до екологічно безпечних технологій.

На основі проведеного аналізу обґрунтовано можливість адаптації польського досвіду в Україні. Зокрема, йдеться про необхідність імплементації принципів інтегрованого за-

хисту рослин у національне законодавство, запровадження системи перевірки обприскувачів, посилення контролю за застосуванням пестицидів, а також створення механізмів фінансування екологічно безпечних практик. Реалізація цих заходів сприятиме підвищенню конкурентоспроможності українського агросектору, гармонізації аграрної політики із стандартами ЄС та відкриттю нових можливостей для експорту в європейські країни.

Ключові слова: захист рослин, сільське господарство, правове забезпечення, зарубіжний досвід, інтегрований захист рослин, засоби захисту рослин, європейська інтеграція, Європейський Союз.

Актуальність дослідження

Сучасне сільське господарство неможливе без ефективного правового та інституційного забезпечення сфери захисту рослин, оскільки воно безпосередньо пов'язане з гарантуванням продовольчої безпеки, охороною довкілля та забезпеченням сталого розвитку аграрного сектору. Зростання загроз, пов'язаних із поширенням шкідників, хвороб і бур'янів, потребує від держави формування цілісної системи контролю та регулювання, що включає як національні, так і міжнародні стандарти.

Особливий інтерес викликає досвід Республіки Польща, яка, ставши членом Європейського Союзу (далі – ЄС), здійснила масштабну гармонізацію свого законодавства із загальноєвропейськими вимогами. Польська модель поєднує суворі регламен-

ти використання засобів захисту рослин, прозорі процедури реєстрації препаратів, систему державного контролю та екологічні обмеження, що відповідають принципам сталого розвитку. Це дозволило Польщі створити ефективний механізм правового регулювання, спрямований на баланс між економічними інтересами та екологічною безпекою.

Для України дослідження правового та інституційного забезпечення захисту рослин у Польщі є надзвичайно актуальним у контексті євроінтеграційних процесів. Вивчення польського досвіду може сприяти вдосконаленню національного законодавства, підвищенню рівня аграрної конкурентоспроможності та формуванню сучасної системи регулювання, що відповідатиме вимогам ЄС і водночас забезпечуватиме захист довкілля та здоров'я населення.

Метою дослідження є з'ясування особливостей нормативного та інституційного забезпечення сфери захисту рослин у Республіці Польща, аналіз його ключових складових та механізмів реалізації, а також визначення можливостей використання польського досвіду для вдосконалення національної системи правового регулювання в Україні в контексті євроінтеграційних процесів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Поточна науково-публіцистична та нормативна література констатує, що польська система регулювання активно гармонізується з правом ЄС і реагує на виклики Європейського «Green Deal» та пропозиції ЄК щодо сталого використання пестицидів. У публікаціях наголошується роль нових європейських ініціатив (зокрема пропозицій щодо Sustainable Use of Pesticides) у формуванні обов'язкових цілей зі зменшення ризику та кількості обробок, що безпосередньо впливає на національні стратегії й законодавчі зміни. У сучасній науковій літературі питання правового забезпечення сфери захисту рослин у Польщі розглядається крізь призму безпеки та екологічних викликів. Зокрема, у роботі М. Pilarczyk та В.

Konodyba-Rorat (2023) акцент зроблено на організації управління й моніторингу засобів захисту рослин та на оцінці їхнього впливу на здоров'я людини і тварин. Науковці підкреслюють, що ефективність правового регулювання залежить від чіткої системи контролю, гармонізованої з міжнародними стандартами [1]. Дослідження Z. Sawinska та співавторів (2020) простежує трансформацію сільськогосподарських практик у Польщі у зв'язку з обов'язковим впровадженням інтегрованого захисту рослин (далі – ІРМ), запровадженого ЄС. Автори показують, що хоча польські фермери загалом адаптувалися до нових норм, на практиці виникають труднощі у впровадженні комплексних методів ІРМ, що вимагає додаткової підтримки та вдосконалення правових механізмів [2]. Разом із тим А. Piwowar (2021) звертає увагу на суперечність між нормативними приписами та реальною практикою: попри впровадження вимог ІРМ, рівень використання пестицидів у Польщі залишається високим. Це свідчить про наявність прогалин у системі правозастосування та необхідність посилення контролю й стимулювання екологічно безпечних альтернатив [3]. Історичний та нормативний розвиток польського законодавства простежується в публікації у Folia Forestalia Polonica (2018), де розглядається еволюція правових механізмів у сфері захисту рослин і лісів. Автори підкреслюють поступовий перехід від домінування хімічних методів до інтегрованих та біологічних підходів, що закріплено на рівні законодавства та відображає загальноєвропейські тенденції [4].

Виклад основного матеріалу

Сфера захисту рослин є важливою складовою безпечного та сталого розвитку сільськогосподарства, оскільки від ефективності її регулювання залежать продовольча безпека, охорона довкілля та економічна стабільність аграрного сектору. У цьому контексті правове забезпечення захисту рослин виступає ключовим інструментом, який визначає правила застосування засобів захисту рослин, порядок контролю та відповідальність суб'єктів господарювання. Досвід Республіки Польща є особливо ці-

кавим, оскільки її законодавство гармонізоване з нормативами Європейського Союзу, а імплементація європейських стандартів дозволяє поєднувати ефективну боротьбу зі шкідниками та хворобами з екологічною безпекою.

Правове забезпечення захисту рослин у Республіці Польща базується на національному законодавстві, що гармонізоване зі стандартами Європейського Союзу. Ключовим нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон Республіки Польща «Про захист рослин від шкідників», який визначає заходи запобігання поширенню шкідників, регламентує боротьбу з ними та встановлює обов'язки суб'єктів господарювання й органів державної влади [5]. На виконання цього закону Міністр сільського господарства та розвитку села Польщі видав Постанову від 29 квітня 2020 року, що визначає прикордонні інспекційні пости для офіційного контролю певних рослин, рослинних продуктів та інших об'єктів, що ввозяться з третіх країн, забезпечуючи таким чином ефективний фітосанітарний контроль на кордонах [6].

Окрім національного законодавства, Польща як член ЄС дотримується положень Регламенту (ЄС) № 1107/2009 Європейського Парламенту і Ради, що регулює розміщення на ринку засобів захисту рослин. Регламент встановлює правила надання дозволів на засоби захисту рослин, порядок їхнього введення в обіг, використання та контролю, спрямованого на забезпечення єдиного рівня безпеки в межах Європейського Союзу [7].

Важливо зазначити, що Польща активно імплементує стратегії ЄС зі зменшення використання пестицидів та впровадження інтегрованого захисту рослин. Європейська комісія ініціювала законодавчі зміни, спрямовані на скорочення застосування хімічних засобів у сільському господарстві на 50% до 2030 року, одночасно стимулюючи використання альтернативних, екологічно безпечних методів боротьби зі шкідниками та хворобами рослин.

У Польщі питання захисту рослин та контролю за якістю насіннєвого матеріалу мають тривалу історію й залишаються важливою складовою державної аграрної полі-

тики. Центральним органом, який відповідає за виконання завдань у цій сфері, є Державна інспекція захисту рослин та насінництва (Państwowa Inspekcja Ochrony Roślin i Nasiennictwa, SPPSI), яка виконує функції офіційної служби захисту рослин.

Інспекція була створена у 2002 році шляхом об'єднання колишньої інспекції захисту рослин та інспекції насіння. Діяльність SPPSI регламентується відповідними законами та спрямована на боротьбу зі шкідливими організмами, контроль за застосуванням засобів захисту рослин і добрив, а також забезпечення виробництва високоякісного та безпечного насіння.

Зокрема, Закон Республіки Польща «Про Державну інспекцію захисту рослин і насінництва» визначає завдання, організаційну структуру та принципи діяльності Інспекції [8]. Він передбачає проведення офіційних контролів, лабораторних досліджень та моніторингу у сфері захисту рослин і насінництва, що забезпечує комплексний підхід до фітосанітарного нагляду та підтримки якості аграрної продукції.

Важливим орієнтиром розвитку Державної інспекції захисту рослин та насінництва (SPPSI) є Стратегія розвитку SPPSI на 2022–2027 роки, розроблена в рамках проєкту FITOEXPORT. Ця стратегія поєднує два підходи: з одного боку, вона базується на продовженні виконання статутних завдань, опираючись на досвід, накопичений у повсякденній діяльності Інспекції; з іншого боку, це творча стратегія розвитку для «організації, що навчається», яка постійно вдосконалює себе на основі власного досвіду та нових практик [9].

У місії SPPSI проголошено мету «підтримувати економіку Польщі та безпеку споживачів», а її бачення полягає в тому, щоб бути «процвітаючою, ефективною організацією, що самовдосконалюється, здатною використовувати потенціал децентралізованої структури та відкритості до свого оточення». Такий підхід формує образ організації, що поєднує міцні традиції з готовністю до впровадження сучасних практик і інноваційних рішень на користь суспільства.

Стратегія передбачає не лише продовження реалізації законодавчих завдань,

але й активне впровадження інноваційних технологій у роботу Інспекції. Серед таких новацій – використання безпілотних літальних апаратів (дронів) для контролю стану полів, що дозволяє підвищити ефективність моніторингу шкідників і захисту рослин на національному рівні.

Закон Республіки Польща від 8 березня 2013 року «Про засоби захисту рослин» встановлює правові основи регулювання виробництва, обігу та використання засобів захисту рослин на території Польщі [10]. Відповідно до цього Закону, з 1 січня 2014 року впровадження інтегрованого захисту рослин (ІРМ) стало обов'язковим для всіх професійних користувачів засобів захисту рослин, включаючи фермерські господарства та комерційні агропідприємства.

Інтегрований захист рослин передбачає комплексний підхід до боротьби зі шкідниками та хворобами, що поєднує біологічні, агротехнічні та хімічні методи. Основна мета такого підходу – мінімізація негативного впливу на довкілля, здоров'я людей та тварин при збереженні ефективності захисту культур. Крім того, ІРМ стимулює впровадження сучасних технологій моніторингу та управління ризиками, таких як застосування дронів для контролю стану посівів, використання біологічних агентів та точне дозування пестицидів. Таким чином, цей Закон заклав правові підвалини для переходу Польщі до сталої та екологічно безпечної моделі сільськогосподарства, яка відповідає стандартам Європейського Союзу та сучасним принципам інтегрованого захисту рослин.

Важливим елементом аграрної політики Республіки Польщі є надання фінансової підтримки фермерам для впровадження екологічно безпечних методів захисту рослин через Агентство з реструктуризації та модернізації сільськогосподарства (ARMA). Така підтримка включає субсидії на придбання біологічних засобів захисту, модернізацію обладнання для точного внесення препаратів, а також впровадження технологій, що зменшують використання хімічних пестицидів та сприяють більш стійкому веденню сільськогосподарства [11].

В українському контексті подібний підхід може бути ефективно застосований у

процесі реформування аграрної політики, особливо з урахуванням євроінтеграційного курсу та необхідності дотримання екологічних стандартів ЄС у рамках Угоди про асоціацію. Створення механізму державної підтримки, наприклад через Державний фонд розвитку сільського господарства або у співпраці з міжнародними фінансовими інституціями, дозволило б українським аграріям поступово переходити на більш безпечні та інноваційні технології вирощування.

Такі субсидії можуть охоплювати: придбання біологічних та біотехнологічних засобів захисту рослин; модернізацію сільськогосподарської техніки для точного внесення добрив і препаратів; впровадження цифрових систем моніторингу шкідників та захворювань культур (smart-farming); навчальні програми для фермерів щодо екологічно безпечних практик землеробства. Реалізація подібної стратегії сприятиме зменшенню залежності українського агросектору від хімічних пестицидів, підвищенню якості продукції та створить нові можливості для експорту до країн ЄС.

Враховуючи досвід Польщі та законодавство Європейського Союзу у сфері захисту рослин, для України доцільно запровадити комплекс законодавчих та організаційних заходів, спрямованих на підвищення ефективності та безпечності агровиробництва.

По-перше, імплементація принципів інтегрованого захисту рослин (ІРМ). До українського законодавства слід внести вимогу щодо обов'язкового застосування ІРМ, як це передбачено Директивою 2009/128/ЄС. Це означає, що перед використанням хімічних препаратів агровиробники повинні впроваджувати альтернативні методи боротьби зі шкідниками: сівозмину, агротехнічні прийоми, біологічний контроль шкідників та регулярний моніторинг стану посівів. Такий підхід дозволить зменшити негативний вплив на довкілля та здоров'я людини, а також підвищити стійкість агроєкоосистем.

По-друге, посилення контролю за використанням засобів захисту рослин. Варто запровадити регулярні перевірки технічного стану обприскувачів, аналогічно до польської моделі, де перше тестування проводиться не пізніше ніж через 5 років після

придбання обладнання, а наступні – через визначені інтервали. Доцільно також встановити чіткі вимоги до погодних умов під час внесення пестицидів, наприклад обмеження максимально допустимої швидкості вітру до 4 м/с, що зменшить ризик розповсюдження препаратів на прилеглі території.

По-третє, державна підтримка екологічно безпечних методів захисту рослин. Необхідно розробити програми фінансування, які стимулюватимуть використання біологічних засобів захисту рослин, таких як біопестициди, ентомофаги та органічні добрива, а також модернізацію обладнання для точного внесення препаратів. Це дозволить українським агровиробникам поступово переходити на більш безпечні та сучасні технології вирощування, підвищуючи конкурентоспроможність продукції на внутрішньому та міжнародному ринках.

Висновки

Правове забезпечення сфери захисту рослин у Польщі ґрунтується на національному законодавстві, гармонізованому зі стандартами Європейського Союзу. Основні закони регламентують порядок обігу та використання засобів захисту рослин, контроль за насіннєвим матеріалом, а також визначають обов'язки державних органів і агровиробників. Така система створює передбачуване правове середовище, що сприяє стабільному та безпечному розвитку аграрного сектору. Інституційне забезпечення реалізується через діяльність Державної інспекції захисту рослин та насінництва (SPPSI), яка контролює дотримання законодавства, здійснює моніторинг шкідників і хвороб, проводить лабораторні дослідження та впроваджує інноваційні технології, зокрема використання дронів для контролю стану посівів. Розроблена стратегія розвитку SPPSI на 2022–2027 роки передбачає поєднання традиційних функцій контролю з інноваційними підходами, що робить систему більш ефективною та адаптивною до сучасних викликів.

Польський досвід показує ефективність інтегрованого захисту рослин (IPM) і системи державної підтримки екологічно без-

печних методів. Фінансові стимули та методичні рекомендації спонукають фермерів застосовувати біологічні засоби, агротехнічні прийоми та точне внесення препаратів, що дозволяє зменшити використання хімічних пестицидів і підвищити безпеку продукції. Використання цього досвіду в Україні є доцільним і перспективним. Імплементация принципів IPM, посилення контролю за застосуванням засобів захисту рослин і створення державних програм підтримки екологічно безпечних технологій сприятиме модернізації аграрного сектору, підвищенню його конкурентоспроможності та відповідності європейським стандартам у рамках євроінтеграційного курсу.

Література

1. Pilarczyk M., Konodyba-Rorat B. Management and monitoring of plant protection products in agriculture with regard to human and animal health, *Folia Pomer. Univ. Technol. Stetin., Agric., Aliment., Pisc., Zootech.*, 369 (68) 4, 2023 p. 43–51. URL: <https://oa.zut.edu.pl/items/649a56a5-806a-473c-a499-83ab16054960>
2. Sawinska Z, Świtek S, Głowicka-Wołoszyn R, Kowalczewski PŁ. Agricultural Practice in Poland Before and After Mandatory IPM Implementation by the European Union. *Sustainability*. 2020. 12 (3):1107. URL: <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/3/1107>
3. Piwowar Arkadiusz. The use of pesticides in Polish agriculture after integrated pest management (IPM) implementation. *Environmental Science and Pollution Research*. 28. 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/348742404_The_use_of_pesticides_in_Polish_agriculture_after_integrated_pest_management_IPM_implementation/citation/download
4. Karmiłowicz, Elżbieta, et al. «Plant protection and forest protection – the development of legislation and forest protection services in Poland» *Folia Forestalia Polonica*, Vol. 60, № 1, Forest Research Institute, 2018, pp. 52-60. <https://doi.org/10.2478/ffp-2018-0005>
5. Ustawa z dnia 13 lutego 2020 r. o ochronie roślin przed agrofagami. URL:

SUMMARY

The article analyzes the legal and institutional framework for plant protection in the Republic of Poland in the context of the European Union's regulatory system. The study focuses on the main legislative acts governing the circulation, use, and control of plant protection products, including the Act "On Plant Protection Against Pests," the Act "On Plant Protection Products," and relevant regulations of the Ministry of Agriculture and Rural Development of Poland. The role of the State Plant Health and Seed Inspection Service (SPPSI) is highlighted as the central authority responsible for phytosanitary control, seed quality monitoring, inspection of spraying equipment, and the introduction of innovative solutions, such as the use of drones for field monitoring.

Special emphasis is placed on the mandatory application of Integrated Pest Management (IPM), which combines biological, agronomic, and chemical methods of pest control in order to reduce environmental risks and protect human health. The article also discusses mechanisms of state

support for Polish farmers, particularly through the Agency for Restructuring and Modernization of Agriculture (ARMA), which provides financial incentives to encourage the use of environmentally friendly plant protection technologies.

Based on the conducted analysis, the article outlines possible ways of adapting the Polish experience in Ukraine. This includes the introduction of mandatory IPM principles into national legislation, the establishment of a regular system for sprayer testing, the strengthening of pesticide use control, and the creation of funding mechanisms for environmentally friendly practices. Such measures could enhance the competitiveness of Ukraine's agricultural sector, ensure harmonization of national agricultural policy with EU standards, and open new opportunities for export to European markets.

Keywords: plant protection, agriculture, legal framework, foreign experience, integrated plant protection, integrated pest management (IPM), plant protection products (PPP), European integration, European Union (EU).

<https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200000424>

6. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 29 kwietnia 2020 r. w sprawie punktów kontroli granicznej, w których przeprowadza się kontrolę urzędową określonych roślin, produktów roślinnych lub innych przedmiotów wprowadzanych z państw trzecich. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20200000801/O/D20200801.pdf>

7. Regulation (EC) № 1107/2009 of the European Parliament and of the Council of 21 October 2009 concerning the placing of plant protection products on the market and repealing Council Directives 79/117/EEC and 91/414/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32009R1107>

8. Ustawa z dnia 13 lutego 2020 r. o Państwowej Inspekcji Ochrony Roślin i Nasiennictwa. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20200000425>

9. Strategia PIORiN na lata 2022-2027. Innowacje wspierające polską gospodarkę. URL: <https://www.gov.pl/attachment/608f312d-841f-4b6d-93a7-b5dc77ff471d>

10. Ustawa z dnia 8 marca 2013 r. o środkach ochrony roślin (Dz.U. 2013 poz. 455). URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20130000455>

11. Wnioski o płatności obszarowe 2025 – Jak zdobyć dodatkowe fundusze na ekologiczne metody ochrony roślin? URL: <https://www.gospodarz.pl/aktualnosci/dotacje-i-dopłaty/wnioski-o-platnosci-obszarowe-2025-jak-zdobyc-dodatkowe-fundusze-na-ekologiczne-metody-ochrony-roslin.html>

СТАДІЇ СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

**МУРАЧОВ Р.В. - аспірант кафедри міжнародного та європейського права
Державного університету «Київський авіаційний інститут»**

УДК 341.645:343.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.21>

У статті досліджено особливості процедури притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів МКС. Констатовано, що притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів є одним з найбільш складних у міжнародному праві, так як МКС розслідує найтяжчі міжнародні злочини. Ініціювання провадження у МКС здійснюється з ініціативи: держави-учасниці, Ради Безпеки ООН, Прокурора МКС. Ініціювати також може держава, яка не є учасницею Римського Статуту, шляхом подання заяви Секретарю про визнання юрисдикції *ad hoc* щодо конкретного міжнародного злочину в порядку ст. 12(3) Римського статуту. Визначено основні стадії судового розгляду: попереднє вивчення; розслідування; попередній розгляд; судовий розгляд; апеляційний розгляд; виконання покарань. Розглянуто особливості практичної реалізації стадій судового розгляду МКС. Проаналізовано механізми їх практичної реалізації. Визначено, що в разі необхідності співпраці з державами, міжнародними організаціями, які не є учасниками Статуту МКС, між ними та МКС укладаються спеціальні домовленості. Окреслено підстави відмови Прокурора щодо кримінального переслідування: відсутність правових підстав для винесення ордеру на арешт та повістки про явку; провадження не відповідає вимогам прийнятності; кримінальне переслідування не відповідає інтересам правосуддя. На стадії судового розгляду ні Римським статуту, ні Статуту МКС не передбачено можливості висунення нових обвинувачень

або зміни уже висунених обвинувачень. Визначено основні принципи виконання вироків у МКС (забезпечуються державою згідно із нормами внутрішньодержавного права, здійснюються під наглядом МКС, обов'язкові для виконання державою). Нагляд за виконанням покарань і умовами утримання під вартою засуджених за вчинення злочинів під юрисдикцією МКС до позбавлення здійснюється безпосередньо МКС. Окреслено проблематику: обмежена юрисдикція; невідповідність (або часткова відповідність) національного законодавства держав, які їх виконують, міжнародним стандартам та зобов'язанням; труднощі з доказуванням злочинів агресії та геноциду; проблеми із забезпеченням співпраці держав (включаючи арешт, видачу підозрюваних, виконання вироку що відбування покарання); тривалість судових процесів.

Ключові слова: міжнародний кримінальний суд, міжнародні злочини, Римський статут, правові системи, судовий розгляд, стадії розгляду.

Постановка проблеми

Міжнародний кримінальний суд (МКС) є певного роду гарантією в боротьбі з безкарністю за вчинені міжнародні злочини в разі, коли правосуддя неможливо досягти в рамках національного законодавства. Ефективність діяльності МКС у частині щодо судового розгляду проваджень напряму залежить від взаємодії з державами та міжнародними організаціями, незалежно від того, є вони учасниками Римського стату-

ту, чи ні. В. Гутник зазначає, що створення МКС – відповідь на безкарність за вчинені міжнародні злочини, що виникли у зв'язку із неефективністю внутрішньодержавних правових систем у боротьбі з міжнародними злочинами [1, с. 252].

Питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів є одним з найбільш складних у міжнародному праві, адже Міжнародний кримінальний суд розслідує найтяжчі міжнародні злочини (геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини, злочини агресії). Розслідування здійснюється в чітко визначеному порядку, стадії судового розгляду та механізми їх практичної реалізації якого і є темою нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз наукової літератури дозволяє нам стверджувати, що питання щодо особливостей практичної реалізації процедур судового розгляду МКС розглядалися вітчизняними правознавцями, серед яких О. Базов, С. Гончаренко, М. Гнатовський, В. Гутник, Н. Камінська, О. Касинюк, В. Кузьменко, І. Нуруллаєв, А. Піменова, М. Попова, Т. Сироїд, Є. Щербань, Я. Яворський та ін. Проте, незважаючи на вагомий внесок у науку, з урахуванням суттєвих законодавчих змін, внесених останнім часом у зв'язку із повномасштабним вторгненням країни-агресора на територію України та, відповідно, суттєвим збільшенням кількості заяв до МКС, воно потребує додаткового вивчення.

Метою статті є дослідження особливостей процедури притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів МКС, визначення основних стадій судового розгляду та особливостей їх практичної реалізації, окреслення проблематики та шляхів удосконалення.

Виклад основного матеріалу

Нормами Римського статуту (ст. 13-14) визначено механізми, завдяки яким ініціюється провадження у МКС:

- 1) з ініціативи-держави-учасниці;
- 2) з ініціативи Ради Безпеки ООН;

3) з ініціативи Прокурора МКС («*proprio motu*» – з власної ініціативи на підставі інформації про передбачувані злочини) [2].

Повноваження Прокурора розпочинати розслідування «*proprio motu*» є новелою Римського статуту, чим відрізняє Статут МКС від статутів інших міжнародних кримінальних судів, що не передбачають надання прокурору повноважень розпочинати розслідування «*proprio motu*» [3, с. 71; 2].

Крім того, держава, яка не є учасницею Римського Статуту, може подати заяву Секретарю про визнання юрисдикції *ad hoc* щодо конкретного міжнародного злочину у порядку ст. 12(3) Римського статуту, відповідно, ініціювати початок провадження [1, с. 254; 12]. На практиці найефективнішим механізмом є ініціація провадження державою-учасницею, так як розслідування відбувається у її плідній взаємодії з МКС щодо досягнення правосуддя.

Основними стадіями судового розгляду Міжнародним кримінальним судом є: попереднє вивчення (Preliminary investigation); розслідування (Investigation); попередній розгляд (Pre-Trial); судовий розгляд (Trial); апеляційний розгляд (Appeals); виконання покарань (Enforcement of sentence). Окреслені стадії передбачають збір доказів, підготовку справи до суду, розгляд справи по суті та виконання судових рішень.

В. Гутник стадії судового розгляду МКС поділяє на три етапи: досудовий (порушення розслідування, розслідування, попереднє судове провадження); судовий розгляд; післясудовий етап провадження (апеляція, виконання вироку, ревізійне провадження) [4].

Перейдемо до розгляду сутності та особливостей стадій судового розгляду МКС.

Статтею 15 (п. 2) Римського Статуту визначено, що після отримання інформації про вчинені злочини Прокурором, він зобов'язаний забезпечити організацію *провадження попереднього вивчення (preliminary examination)* [2]. Зокрема, визначити наявність достатніх фактичних та правових підстав для початку провадження (юрисдикція, прийнятність (відповідність нормам компліментарності, тяжкість злочину), інтереси правосуддя). Для прикладу, ситуація щодо

злочинів, вчинених на Майдані Незалежності (2013–2014 роки) перебуває на стадії попереднього вивчення.

Крім того, за необхідності, запитувати про надання додаткової інформації в держав, органів ООН, організацій чи інших джерел. Для прикладу, підставою для початку провадження про вчинення злочинів у Кенії стало надання Комісією з розслідування насильства, Національною комісією з прав людини Кенії, організаціями та фізичними особами відповідних відомостей Прокурору МКС. При перевірці Офісом Прокурора було використано відомості з відкритих джерел [5].

За результатами попередньої перевірки відомостей про вчинені злочини, Прокурором готується доповідь (Регламент Офісу Прокурора МКС), якою визначається наявність чи відсутність підстав для порушення розслідування. Часових обмежень щодо початку провадження, судового розгляду Статутом МКС, на відміну від вимог внутрішньодержавного права, не визначено. Тобто застосовується концепція «розумного строку». Слід зазначити, що механізми щодо порушення провадження відрізняються залежно від суб'єкта їх ініціювання – держава-учасниця та Рада Безпеки ООН (Прокурором самостійно приймається рішення про порушення чи відмову); Прокурором з власної ініціативи (рішення погоджується Палатою попереднього провадження). У разі, якщо не виконуються вимоги до початку розслідування чи злочини не підпадають під юрисдикцію МКС, прокуратура МКС не може його проводити.

Наступна стадія судового розгляду МКС – *розслідування (Investigation)*, проводиться на підставі Плану розслідування, який включає як збір доказів, так і співробітництво. При Офісі Прокурора МКС створено окремо відділ розслідування. Розслідування включає збір та вивчення доказів; допити підозрюваних, потерпілих, свідків, експертів.

Для збору доказів, як правило, співробітники Офісу Прокурора МКС, відряджаються до країни, де скоєно злочини, або ж такі докази надає держава, у якій вони скоєні в порядку співробітництва (ст. 93 Статуту МКС). Після збору доказів і встановлення

підозрюваної особи, суддями МКС виносяться: ордер на арешт (як правило, здійснюють арешти країни, де скоєно злочин); повістка про явку (підозрювані з'являються добровільно). Особливу увагу Статутом МКС приділено дотриманню прав осіб під час розслідування (ст. 55) та конфіденційності інформації (ст. 54 Римського статуту). У разі необхідності співпраці з державами, міжнародними організаціями, які не є учасниками Статуту МКС, між ними та МКС укладаються спеціальні домовленості.

Разом з тим, як зазначає В. Гутник, перешкодою при досягненні міжнародного правосуддя у рамках МКС є відсутність можливості «змусити» до співпраці держави, як учасниці Римського статуту, так і ті, які ними не є, на території яких перебувають підозрювані особи [1, с. 256]. Для прикладу, президент Судану Омар аль-Башир, незважаючи на наявність відповідного ордеру МКС, відвідав 19 різних країн, які є членами МКС, проте вони його не арештували [6, с. 85].

За результатами проведення розслідування Прокурор МКС складає обвинувальний акт. Зазначимо, що ст. 53(2) Римського статуту визначено підстави відмови Прокурора щодо кримінального переслідування: відсутність правових підстав для винесення ордеру на арешт та повістки про явку; провадження не відповідає вимогам прийнятності; кримінальне переслідування не відповідає інтересам правосуддя. Тобто в разі наявності вищезазначених підстав, Прокурором МКС повідомляється орган, який передав ситуацію до МКС (державу, Раду Безпеки ООН) та Палата попереднього провадження МКС.

На стадії *попереднього розгляду (Pre-Trial)*, з метою підтвердження звинувачень, проводиться слухання щодо встановлення достатності доказів для передачі справи до судового розгляду. У разі підтвердження достатності доказів – справу передають до судового розгляду (Судова палата з розгляду справи), у разі непідтвердження – провадження завершується. Процес попереднього розгляду досить тривалий – до року, так як необхідно підготувати докази, ознайомити з ними сторону захисту, подати потерпілим заяви на

участь у процесі та забезпечити відповідний юридичний супровід.

За умови, якщо одне або більше звинувачень підтверджено, справа переходить до стадії *судового розгляду* (*Trial*). На цьому етапі виносяться рішення про наявність чи відсутність вини відносно обвинуваченого. Офісом прокурора Суду надаються докази з метою доведення вини обвинуваченого поза розумним сумнівом (стандарт доказування англосаксонської правової системи, який полягає у тому, що декілька суддів, використовуючи однакові критерії, приходять до однакового висновку щодо вини особи). Відповідно до норм ст. 66 Статуту МКС, для засудження обвинуваченого Суд повинен переконатися у тому, що обвинувачений є винуватий, і це «не підлягає сумніву на розумних підставах» [2; 3, с. 114]. При чому судовий розгляд відбувається за умови присутності обвинуваченого.

Прокурор МКС на цій стадії надає не тільки обвинувальні, але й виправдальні докази. Крім того, відповідно до ст. 67(2) Статуту МКС, ознайомлює з виправдальними доказами сторону захисту [7]. Судовою палатою обвинувальний вирок суду виносяться тільки в разі доказування Прокурором вини обвинуваченого, у тому числі за умови виключення всіх розумних сумнівів.

Варто звернути увагу на той факт, що на стадії судового розгляду, ні Римським статутом, ні Статутом МКС не передбачено можливості висунення нових обвинувачень або зміни уже висунених обвинувачень. Тобто, після початку судового розгляду справи висунення нових обвинувачень є неможливим [8, с. 1349]. Визнання вини відбувається в результаті угоди між стороною обвинувачення та захисту. Зазначимо, що угода про визнання вини укладається не тільки на стадії судового розгляду, а й на стадії попереднього судового розгляду. Крім того, визнання вини відбувається також на підставі подання заяви з боку обвинуваченого про визнання ним вини. Тривалість судового розгляду може сягати кількох місяців, що пов'язано із заслуховуванням значної кількості свідків.

Статтями 81-83 Статуту МКС визначено можливість перегляду рішень Судової

палати в апеляційному порядку (*Appeals*). Перегляду в апеляційному порядку підлягають як проміжні рішення, так і кінцеві. Прокурор та сторона захисту підозрюваного можуть оскаржити судовий вирок (покарання) у зв'язку із їх можливою необґрунтованістю та незаконністю упродовж 30 днів з дати його повідомлення про рішення чи призначене покарання. Якщо цей термін вичерпано, за клопотанням Прокурора та при наявності вагомих підстав, його можна продовжити Апеляційною палатою. Протягом 90 днів Прокурором подається документ на підтримку апеляції, у якому зазначаються підстави її проведення. Підставами для оскарження рішень Судової палати про визнання особи винною та рішення про виправдання особи, відповідно до п. 1 ст. 81 Статуту МКС, є: процесуальна помилка; помилка у факті; помилка у праві; підстава, що впливає на справедливість судового розгляду або ж довіри до розгляду; невідповідність винесеного вироку вчиненому злочину.

Крім того, Прокурор МКС може подати апеляцію від імені засудженого. Як слушно зазначає О. Касинюк, зазначені норми Римського статуту підтверджують позиції Прокурора органу, який діє в інтересах правосуддя. Як правило, подібна ситуація виникає у разі відсутності адвоката чи його непрофесійності під час захисту [9, с. 181].

Апеляційний розгляд здійснюється 5 суддями Апеляційної палати, які не брали участі у винесенні попереднього вироку. До повноважень Апеляційної палати відноситься прийняття рішення щодо залишення вироку без змін, його зміна чи скасування. Тобто рішення Апеляційної палати є остаточним, винятком є ухвалення рішення про повторний розгляд у Судовій палаті [10].

Що стосується потерпілих, то їм не надано права на оскарження рішення Судової палати щодо вини (або її відсутності) обвинуваченого чи призначеного покарання. Оскаржити вони можуть лише накази про відшкодування.

Кінцевою стадією судового розгляду є *примусове виконання рішення суду* (*Enforcement of sentence*). Основні принципи виконання вироків у МКС: забезпечуються державою згідно із нормами внутрішньодержавного

права; здійснюються під наглядом МКС; обов'язкові для виконання державою [11, с. 1066]. Що стосується відбування покарання у вигляді позбавлення волі, то воно забезпечується державою, визначеною Судом з переліку держав, які уклали угоди про виконання вироків, та які зобов'язані дотримуватися міжнародних стандартів поведіння із засудженими.

Засуджені доставляються до держав виконання вироку тільки після остаточного підтвердження рішення такою державою. Нагляд за виконанням покарань і умовами утримання під вартою засуджених за вчинення злочинів під юрисдикцією МКС до позбавлення здійснюється безпосередньо МКС. Умови утримання регламентуються законодавством держави виконання вироку і повинні відповідати міжнародним стандартам поводження з ув'язненими [2, с. 106]. При цьому, як слушно зазначають В. Кузьменко та А. Піменова, вони не повинні бути сприятливими за ті, у яких перебувають затримані, засуджені в державі виконання вироку за вчинення аналогічних злочинів [6, с. 89].

Разом з тим, як свідчить практична реалізація механізмів виконання вироків, у цьому напрямі наявна проблематика – невідповідність (або часткова відповідність) національного законодавства держав, які їх виконують, міжнародним стандартам та зобов'язанням.

Висновки

Підсумовуючи, можна зробити певні узагальнення. Так, міжнародне кримінальне правосуддя є певного роду гарантією в боротьбі з безкарністю за вчинені міжнародні злочини, у разі, коли правосуддя неможливо досягти в рамках національного законодавства. Питання щодо притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення міжнародних злочинів є одним з найбільш складних у міжнародному праві. Процедура судового розгляду МКС передбачає наступні стадії: попереднє вивчення, розслідування, попередній розгляд, судовий розгляд, апеляційний розгляд, виконання покарань. Ефективність їх практичної реалізації напряму залежить

від взаємодії з державами, органами ООН, урядовими та неурядовими міжнародними організаціями. Основними проблемними питаннями в даному напрямі є: обмежена юрисдикція; невідповідність (або часткова відповідність) національного законодавства держав, які їх виконують, міжнародним стандартам та зобов'язанням; труднощі з доказуванням злочинів агресії та геноциду; проблеми із забезпеченням співпраці держав (включаючи арешт, видачу підозрюваних, виконання вироку що відбування покарання); тривалість судових процесів.

Література

1. Гутник В.В. Міжнародний кримінальний суд: сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: «Право». 2024. № 81 (Ч. 3). С. 251–257. URL: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.37>.
2. Римський статут Міжнародного кримінального суду: ООН; Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
3. Яворський Я.Т. Правовий статус Прокурора Міжнародного кримінального суду: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Львів. 2018. 197 с. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/71006912-02a2-4c61-bcf8-bdc24ef6f78e/content>.
4. Гутник В.В. Процесуальні права учасників міжнародних збройних конфліктів у міжнародних кримінальних судах: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 302 с.
5. ICC Prosecutor reaffirms that the situation in Kenya is monitored by his office (11 February 2009). URL: <http://www.icccpi.int/NR/rdonlyres/06455318403.pdf>.
6. Кузьменко В.М., Піменова А.Ю. Проблеми виконання вироків міжнародного кримінального суду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2025 Серія: «Право». Вип. 88. Ч. 4. С. 84–90.
7. Kirsch S. Trial proceedings before the ICC. *International Criminal Law Review*. 2006. Vol. 6. Issue 2. P. 275–292.
8. Nerlich V. Confirmation of charges procedure at the international criminal court: advance or failure. *Journal of international*

SUMMARY

The article examines the peculiarities of the procedure for bringing to criminal responsibility for the commission of ICC crimes. It is stated that bringing to criminal responsibility for the commission of international crimes is one of the most complex in international law, since the ICC investigates the most serious international crimes. The initiation of proceedings in the ICC is carried out on the initiative of: a state party, the UN Security Council, the ICC Prosecutor. A state that is not a party to the Rome Statute can also initiate it by submitting a statement to the Secretary on the recognition of ad hoc jurisdiction over a specific international crime in accordance with Art. 12(3) of the Rome Statute. The main stages of the trial are determined: preliminary examination; investigation; preliminary hearing; trial; appeal hearing; execution of sentences. The peculiarities of the practical implementation of the stages of the ICC trial are considered. The mechanisms of their practical implementation are analyzed. It is determined that in case of necessity of cooperation with states, international organizations that are not parties to the ICC Statute, special agreements are concluded between them and the ICC. The grounds for the Prosecutor's refusal to prosecute

are outlined: lack of legal grounds for issuing an arrest warrant and summons to appear; the proceedings do not meet the requirements of admissibility; criminal prosecution does not meet the interests of justice. At the stage of trial, neither the Rome Statute nor the ICC Statute provide for the possibility of bringing new charges or changing already brought charges. The basic principles of the execution of sentences in the ICC are determined (provided by the state in accordance with the norms of domestic law, carried out under the supervision of the ICC, mandatory for execution by the state). Supervision of the execution of sentences and conditions of detention of those convicted of crimes under the jurisdiction of the ICC until their release is carried out directly by the ICC. The issues are outlined: limited jurisdiction; inconsistency (or partial compliance) of the national legislation of the states implementing them with international standards and obligations; difficulties in proving crimes of aggression and genocide; problems in ensuring cooperation between states (including arrest, extradition of suspects, execution of sentences and serving sentences); length of trials.

Key words: international criminal court, international crimes, Rome Statute, legal systems, trial, stages of proceedings.

criminal justice. 2012. Vol. 10. Issue 5. P. 1339–1356.

9. Касинюк О.В. Кримінально-процесуальні питання діяльності міжнародних кримінальних судів: дис.... канд. юрид. наук. Харків, 2005. 223 с.

10. Правові та організаційні засади функціонування Міжнародного кримінального суду. 2023. URL: [https://ecpl.com.ua/news/pravovi-ta-orhanizatsiyni-](https://ecpl.com.ua/news/pravovi-ta-orhanizatsiyni-zasady-funktsionuvannia-mizhnarodnoho-kryminalnoho-sudu/)

[zasady-funktsionuvannia-mizhnarodnoho-kryminalnoho-sudu/](https://ecpl.com.ua/news/pravovi-ta-orhanizatsiyni-zasady-funktsionuvannia-mizhnarodnoho-kryminalnoho-sudu/)

11. Schabas W. The international criminal court: a commentary on the rome statute. Oxford: Oxford university press. 2010. 1259 p.

12. Kaminska N.V., Shcherban I.V. Implementation of the Rome Statute of the International Criminal Court: historical, theoretical and practical aspects. Kyiv, 2023. 220 p.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД КОНФЛІКТНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПРОВАДЖЕНЬ

РЯБЧЕНКО Олена Петрівна - професор кафедри фінансового та податкового права Державного податкового університету, доктор юридичних наук, професор

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6631-2830>

УДК 351.74 : 342.922

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.22>

У статті здійснено комплексне дослідження зарубіжного досвіду врегулювання конфліктних адміністративних проваджень як однієї з ключових форм реалізації принципів верховенства права, правової визначеності та належного управління в публічно-правовій сфері. Проаналізовано підходи держав романо-германської, англо-саксонської та континентальної правових систем до організації та функціонування механізмів розв'язання адміністративних спорів, що виникають між органами публічної влади та приватними особами.

Особливу увагу приділено досвіду Франції, де адміністративне судочинство, сформоване навколо Державної ради (Conseil d'État), виступає класичним зразком інституціоналізованого контролю за діяльністю виконавчої влади. У статті підкреслено роль французької моделі у становленні принципу розмежування адміністративної та судової юрисдикцій, що забезпечує баланс між владними повноваженнями держави та правами громадян.

Досвід Німеччини розглянуто через призму *Verwaltungsgerichtsordnung (VwGO)* – адміністративного процесуального кодексу, який гарантує незалежність адміністративних судів і послідовне дотримання принципу пропорційності у врегулюванні публічно-правових конфліктів. Відзначено, що німецька модель базується на ідеї юридичної рівності сторін у процесі оскарження адміністративних актів, що є важливим орієнтиром для модернізації українського адміністративного судочинства.

У статті окреслено також особливості адміністративних проваджень у країнах Централь-

ної та Східної Європи, зокрема в Польщі, де адміністративні суди діють на підставі Закону про провадження у справах перед адміністративними судами (*Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi*). Польська модель демонструє ефективне поєднання континентальних принципів із елементами адаптованого європейського права та практики Європейського суду з прав людини.

Здійснений аналіз свідчить, що успішність системи розв'язання конфліктних адміністративних проваджень у зарубіжних державах залежить від таких чинників: Інституційної незалежності адміністративних судів; процесуальної автономії та чіткого визначення меж владних повноважень; високих стандартів правової культури публічних службовців; ефективних механізмів досудового оскарження; пріоритету прав людини і громадянина у відносинах із державою.

Підкреслено, що запозичення позитивних аспектів зарубіжного досвіду можливе за умови адаптації до національних правових традицій України, гармонізації адміністративного процесуального законодавства з європейськими стандартами, а також посилення судового контролю за діями органів публічної адміністрації.

Отже, зарубіжний досвід свідчить про те, що ефективне вирішення конфліктних адміністративних проваджень є невід'ємним елементом демократичної держави, побудованої на принципах верховенства права, відкритості та підвітності публічної влади суспільству.

Ключові слова: адміністративне провадження, зарубіжний досвід, адміністративне судочинство, конфліктні провадження, публічно-правові спори, правовий контроль.

Постановка проблеми

Сучасний розвиток правової системи України, орієнтований на утвердження принципів верховенства права, законності та забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини, зумовлює необхідність глибокого переосмислення інститутів адміністративного процесу. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження конфліктних адміністративних проваджень як специфічної форми врегулювання публічно-правових спорів між суб'єктами владних повноважень і приватними особами.

Незважаючи на активне реформування адміністративного судочинства та поступову розбудову системи досудового адміністративного оскарження, поняття та права природа конфліктних адміністративних проваджень залишаються дискусійними. Відсутність єдиного підходу до їх тлумачення в науці адміністративного права ускладнює визначення меж і змісту цього явища, що призводить до неоднозначного застосування законодавства на практиці.

У вітчизняній юридичній доктрині конфліктні адміністративні провадження найчастіше ототожнюються з розглядом адміністративних справ у судах. Проте таке розуміння не відображає їх повного змісту, оскільки конфлікт може виникати і в позасудовій формі – під час адміністративного оскарження, розгляду дисциплінарних спорів, процедурного контролю тощо. Тому важливим є розмежування конфліктних і неконфліктних адміністративних проваджень, а також виявлення їх спільних та відмінних рис.

Крім того, проблемним залишається визначення меж публічно-правового характеру спорів, що належать до юрисдикції адміністративних судів. Нерідко виникають ситуації, коли спір за своєю суттю має публічно-правові елементи, однак формально розглядається в межах цивільного або господарського судочинства. Це свідчить про відсутність чітких критеріїв і законодавчого закріплення поняття публічно-правового конфлікту.

Потребує подальшого дослідження і процесуальна специфіка конфліктних адміністративних проваджень, зокрема порядок

ініціювання, принципи змагальності та неупередженості, межі владних повноважень суб'єктів розгляду спору. Неврегульованість цих питань негативно впливає на ефективність адміністративного процесу і може порушувати гарантії захисту прав громадян.

Отже, актуальність дослідження правових аспектів розуміння конфліктних адміністративних проваджень зумовлюється необхідністю формування цілісної науково-правової концепції цього інституту, яка б забезпечувала системність і передбачуваність адміністративно-процесуальної діяльності. Усвідомлення сутності конфліктного адміністративного провадження як форми реалізації права на захист у публічно-правових відносинах сприятиме зміцненню засад правової держави та підвищенню ефективності публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика конфліктних адміністративних проваджень набуває дедалі більшої уваги в сучасній адміністративно-правовій науці, оскільки саме в межах таких проваджень проявляється співвідношення публічного інтересу та прав особи, що взаємодіє з органами публічної адміністрації [1].

У вітчизняній доктрині питання сутності адміністративного провадження розглядалось у працях таких учених, як В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, І. Б. Коліушко, О. М. Бандурка, С. Г. Стеценко, які підкреслювали, що адміністративне провадження виступає процесуальною формою реалізації виконавчої влади, що має гарантувати захист прав громадян у публічно-правовій сфері [2; 3]. Зокрема, В. Б. Авер'янов відзначає, що конфліктні адміністративні провадження є самостійним видом діяльності органів публічної адміністрації, спрямованим на вирішення спорів між державою і приватними особами в межах адміністративно-правових відносин [4].

Серед сучасних українських дослідників проблематику конфліктних проваджень аналізують О. І. Остапенко, А. М. Колодій, Т. О. Коломoeць та інші вчені, які наголошують на потребі удосконалення процедурного регулювання адміністративних спорів

та підвищення ролі судового контролю [5; 6]. На їхню думку, особливістю таких проваджень є наявність протилежних інтересів сторін, що потребує особливих гарантій неупередженості, прозорості та процесуальної рівності.

У зарубіжній юридичній літературі проблема адміністративних конфліктів розглядається крізь призму розвитку адміністративної юстиції. Так, французькі вчені F. Luchaire та J. Rivero підкреслюють, що адміністративна юстиція у Франції має власну систему принципів – незалежність адміністративних судів, пріоритет прав особи над дискреційними повноваженнями адміністрації, забезпечення ефективного судового захисту [7].

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів

У країнах континентальної Європи (Франція, Німеччина, Італія) конфліктні адміністративні провадження сформувались як окрема галузь адміністративної юстиції, покликана забезпечувати контроль за законністю рішень органів влади.

У Франції система адміністративних судів очолюється Державною радою (Conseil d'État), яка водночас виконує функції найвищої судової інстанції у справах адміністративної юрисдикції та дорадчого органу уряду [7]. Її діяльність спирається на принцип *égalité des armes* (рівність сторін), що гарантує справедливий розгляд спорів між громадянином і державою. Особливістю французької моделі є чітке відокремлення адміністративної юстиції від загальних судів, що дозволяє забезпечити спеціалізацію суддів і незалежність у вирішенні публічно-правових конфліктів.

В англосаксонській правовій традиції, зокрема у працях P. Craig та C. Harlow, конфліктні адміністративні провадження розглядаються як форма “судового перегляду” (*judicial review*), покликана забезпечити законність адміністративних дій і запобігти зловживанням владою [13]. У США та Великій Британії значна увага приділяється принципам належного управління (*good governance*) і процедурної справедливості

(*procedural fairness*), що відображено в нормативних актах – *Administrative Procedure Act* (1946) у США та *Tribunals, Courts and Enforcement Act* (2007) у Великій Британії [11; 12].

У Німеччині адміністративні суди (*Verwaltungsgerichte*) діють у триступеневій системі: окружні адміністративні суди, вищі адміністративні суди земель і Федеральний адміністративний суд. Німецька модель відзначається високим рівнем процесуальної деталізації – порядок розгляду справ чітко регламентований Законом про адміністративне судочинство (*VwGO*) [8]. У ньому передбачено змагальність сторін, принцип пропорційності, а також обов'язок суду сприяти виясненню обставин справи.

У Німеччині науковці E. Schmidt-Aßmann та H. Maurer визначають адміністративне провадження як “правовий процес взаємодії між громадянином і владою”, що має на меті досягнення законного рішення на основі рівності сторін і пропорційності дій органів влади [8]. Згідно з німецьким Законом про адміністративне судочинство (*VwGO*), будь-яке рішення адміністративного органу, що порушує права особи, може бути оскаржене в суді, що свідчить про розвинену систему гарантій правового захисту [14].

У Польщі конфліктні адміністративні провадження реалізуються через систему воєводських адміністративних судів і Вищий адміністративний суд. Польський досвід є близьким до українського, адже адміністративна юстиція створювалася в період демократичних трансформацій і значною мірою орієнтувалася на німецьку модель [9].

На відміну від континентальної системи, англосаксонська модель (Велика Британія, США, Канада) не передбачає окремої адміністративної юстиції. Конфлікти між громадянами та органами влади вирішуються або через судовий перегляд рішень адміністрації (*judicial review*), або через адміністративні трибунали, які діють у межах виконавчої влади [10].

У Великій Британії адміністративні трибунали мають спеціалізовану юрисдикцію у певних сферах (міграційна, податкова, соціальна). Їх діяльність регулюється *Tribunals, Courts and Enforcement Act 2007*, який га-

рантує незалежність членів трибуналів і право сторін на апеляцію до суду [11]. Такий підхід забезпечує баланс між ефективністю адміністративного контролю та доступністю правосуддя.

У США конфліктні адміністративні провадження регламентуються Administrative Procedure Act (1946). Закон визначає порядок слухань в адміністративних агентствах, принципи прозорості, участі сторін, можливості апеляційного перегляду судом [12]. Важливо, що американська система передбачає як судову, так і позасудову форми вирішення адміністративних конфліктів, що дозволяє уникати перевантаження судової системи.

Висновки із зазначених проблем і перспективи подальших досліджень у поданому напрямку

Зарубіжний досвід демонструє, що ефективність конфліктних адміністративних проваджень залежить від чіткого визначення їх правової природи, гарантій незалежності органів розгляду спорів, прозорості процедур та рівності сторін. Україна, адаптуючи цей досвід, має зосередитись на розробленні єдиного адміністративно-процесуального кодексу, який би поєднував судові та позасудові механізми розгляду публічно-правових конфліктів, а також на впровадженні цифрових сервісів для підвищення доступності адміністративного правосуддя.

Порівняльний аналіз свідчить, що зарубіжні моделі конфліктних адміністративних проваджень ґрунтуються на спільних принципах: верховенство права і законність рішень адміністрації; рівність сторін у процесі; змагальність і публічність процедур; право на апеляційний перегляд; обов'язковість виконання рішень судів або трибуналів.

Разом із тим, форми реалізації цих принципів різняться: у континентальній моделі домінує судовий контроль за адміністрацією, тоді як англосаксонська модель віддає перевагу квазісудовим органам – трибуналам, що забезпечують оперативність і гнучкість у вирішенні спорів.

Для України цінним є досвід поєднання судового і досудового захисту прав громадян, а також впровадження спеціалізованих органів адміністративного оскарження із незалежним статусом. У перспективі доцільно розвивати електронні форми проваджень (e-justice), що широко застосовуються в країнах ЄС, зокрема в Естонії, Фінляндії та Нідерландах.

Література

1. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: Кальварія, 2007. 224 с.
2. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України. Академічний курс: у 2 т. Київ: Юрінком Інтер, 2011. Т. 2. 672 с.
3. Битяк Ю. П., Петков С. В. Адміністративне право України: підручник. Харків: Право, 2016. 560 с.
4. Авер'янов В. Б. Публічна адміністрація і адміністративне право. Київ: Ін Юре, 2004. 456 с.
5. Коломоєць Т. О. Адміністративний процес і адміністративна процедура: проблеми теорії і практики. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. 312 с.
6. Остапенко О. І. Адміністративно-процесуальні засади вирішення публічно-правових спорів. Київ: НАДУ, 2020. 278 с.
7. Luchaire F. Le Conseil d'État et la justice administrative. Paris: Dalloz, 2019. 312 p.
8. Verwaltungsgerichtsordnung (VwGO). Bundesgesetzblatt, 1960, Nr. 17, p. 17–49.
9. Szreniawski P. Administrative Law in Poland. Lublin: Maria Curie-Skłodowska University Press, 2016. 278 p.
10. Cane P., McDonald L. Principles of Administrative Law. Oxford: Oxford University Press, 2021. 480 p.
11. Tribunals, Courts and Enforcement Act 2007 (UK). London: The National Archives, 2007.
12. Administrative Procedure Act of the United States, 1946. Public Law 79-404.
13. Craig P. Administrative Law. Oxford: Oxford University Press, 2016. 987 p.
14. Schmidt-Aßmann E., Maurer H. Verwaltungsverfahrensrecht. München: C. H. Beck, 2018. 534 S.

Riabchenko Olena

*Professor of the Department of Financial and
Tax Law of the
State Tax University,*

Doctor of Law, Professor

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6631-2830>

FOREIGN EXPERIENCE OF CONFLICT ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

The article conducts a comprehensive study of foreign experience in resolving conflict administrative proceedings as one of the key forms of implementing the principles of the rule of law, legal certainty and good governance in the public legal sphere. The approaches of the states of the Romano-Germanic, Anglo-Saxon and continental legal systems to the organization and functioning of mechanisms for resolving administrative disputes that arise between public authorities and private individuals are analyzed.

Particular attention is paid to the experience of France, where administrative justice, formed around the Council of State (Conseil d'État), is a classic example of institutionalized control over the activities of the executive branch. The article emphasizes the role of the French model in the establishment of the principle of separation of administrative and judicial jurisdictions, which ensures a balance between the powers of the state and the rights of citizens.

The experience of Germany is considered through the prism of the Verwaltungsgerichtsordnung (VwGO) - the administrative procedural code, which guarantees the independence of administrative courts and consistent adherence to the principle of proportionality in the settlement of public-law conflicts. It is noted that the German model is based

on the idea of legal equality of parties in the process of appealing administrative acts, which is an important guideline for the modernization of Ukrainian administrative justice.

*The article also outlines the features of administrative proceedings in the countries of Central and Eastern Europe, in particular in Poland, where administrative courts operate on the basis of the Law on Proceedings before Administrative Courts (*Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi*). The Polish model demonstrates an effective combination of continental principles with elements of adapted European law and the practice of the European Court of Human Rights.*

The analysis shows that the success of the system for resolving conflict administrative proceedings in foreign countries depends on the following factors: Institutional independence of administrative courts; procedural autonomy and clear definition of the limits of authority; high standards of legal culture of public servants; effective mechanisms of pre-trial appeal; priority of human and citizen rights in relations with the state.

It is emphasized that borrowing positive aspects of foreign experience is possible subject to adaptation to the national legal traditions of Ukraine, harmonization of administrative procedural legislation with European standards, as well as strengthening judicial control over the actions of public administration bodies.

Thus, foreign experience indicates that effective resolution of conflict administrative proceedings is an integral element of a democratic state built on the principles of the rule of law, openness and accountability of public authorities to society.

Keywords: *administrative proceedings, foreign experience, administrative proceedings, conflict proceedings, public law disputes, legal control.*

SUMMARY

The article examines the peculiarities of the procedure for bringing to criminal responsibility for the commission of ICC crimes. It is stated that bringing to criminal responsibility for the commission of international crimes is one of the most complex in international law, since the ICC investigates the most serious international crimes. The initiation of proceedings in the ICC is carried out on the initiative of: a state party, the UN Security Council, the ICC Prosecutor. A state that is not a party to the Rome Statute can also initiate it by submitting a statement to the Secretary on the recognition of ad hoc jurisdiction over a specific international crime in accordance with Art. 12(3) of the Rome Statute. The main stages of the trial are determined: preliminary examination; investigation; preliminary hearing; trial; appeal hearing; execution of sentences. The peculiarities of the practical implementation of the stages of the ICC trial are considered. The mechanisms of their practical implementation are analyzed. It is determined that in case of necessity of cooperation with states, international organizations that are not parties to the ICC Statute, special agreements are concluded between them and the ICC. The grounds for the Prosecutor's refusal to prosecute

are outlined: lack of legal grounds for issuing an arrest warrant and summons to appear; the proceedings do not meet the requirements of admissibility; criminal prosecution does not meet the interests of justice. At the stage of trial, neither the Rome Statute nor the ICC Statute provide for the possibility of bringing new charges or changing already brought charges. The basic principles of the execution of sentences in the ICC are determined (provided by the state in accordance with the norms of domestic law, carried out under the supervision of the ICC, mandatory for execution by the state). Supervision of the execution of sentences and conditions of detention of those convicted of crimes under the jurisdiction of the ICC until their release is carried out directly by the ICC. The issues are outlined: limited jurisdiction; inconsistency (or partial compliance) of the national legislation of the states implementing them with international standards and obligations; difficulties in proving crimes of aggression and genocide; problems in ensuring cooperation between states (including arrest, extradition of suspects, execution of sentences and serving sentences); length of trials.

Key words: international criminal court, international crimes, Rome Statute, legal systems, trial, stages of proceedings.

ПОЗИТИВНІ ДІЇ ЯК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФАКТИЧНОЇ РІВНОСТІ

**BARINOV Artem - PhD student of the Educational and Research Institute
of Law named after Prince Vladimir the Great Interregional Academy of Personnel
Management**

ORCID ID: 0009-0000-9311-3108

УДК 342.134

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.23>

У статті досліджено міжнародні правові стандарти у сфері протидії дискримінації крізь призму концепції позитивних дій. Центральну увагу приділено аналізу Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року та Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, які закріпили правову легітимність спеціальних заходів, спрямованих на досягнення фактичної рівності. Особливий акцент зроблено на загальних рекомендаціях відповідних комітетів, що деталізують умови застосування позитивних дій, визначають їхні межі та юридичні наслідки. Показано, що позитивні дії є не винятком із принципу недискримінації, а його органічною складовою, яка поєднує заборонні та активні обов'язки держав. Аргументовано, що перспективи розвитку концепції пов'язані з посиленням інтерсекційного підходу, узгодженням універсальних і регіональних механізмів захисту прав людини та міждисциплінарним аналізом ефективності спеціальних заходів у сучасних суспільствах.

Ключові слова: позитивні дії; міжнародні стандарти прав людини; дискримінація; Конвенція про ліквідацію расової дискримінації; Конвенція про ліквідацію дискримінації щодо жінок; рівність; права людини; спеціальні заходи.

Постановка проблеми

Проблематика дискримінації та пошуку ефективних механізмів її подолання залишається однією з центральних у сучасному міжнародному праві та прав людини. Попри розбудову нормативної системи, яка прого-

лошує рівність та забороняє будь-які форми нерівного ставлення, на практиці дискримінаційні практики продовжують існувати як у прихованих, так і в відкритих формах. Це стосується расової, етнічної, гендерної та багатьох інших площин суспільного життя. Тому актуальність теми дослідження зумовлюється необхідністю осмислення того, як міжнародне право реагує на структурну та історично зумовлену нерівність, і якою мірою воно здатне забезпечити не лише формальну, але й фактичну рівність.

У цьому контексті концепція позитивних дій набула особливого значення. Її поява стала наслідком усвідомлення обмеженості класичного принципу рівності, що передбачав однакове ставлення до всіх осіб незалежно від їхніх ознак. Практика показала, що таке формальне розуміння рівності не здатне усунути наслідки колоніалізму, сегрегації, гендерних стереотипів та інших системних форм нерівності. Саме тому міжнародне співтовариство визнало необхідність тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на підтримку уразливих груп, які історично зазнавали дискримінації.

Актуальність дослідження також впливає з того, що позитивні дії викликають складні теоретичні й практичні дискусії. З одного боку вони визнаються необхідним інструментом досягнення фактичної рівності та справедливості. З іншого боку виникає питання їхньої легітимності та меж допустимості, оскільки надмірне використання преференцій може розглядатися як нова

форма нерівності. Це протиріччя зумовлює потребу в глибокому аналізі міжнародних правових стандартів, які визначають критерії законності позитивних дій та окреслюють баланс між рівністю можливостей і рівністю результатів.

Додатковим чинником актуальності є транснаціональний характер проблеми дискримінації. В умовах глобалізації, міграційних процесів та зростання мультикультурних суспільств питання забезпечення рівності постає не лише у внутрішньому, але й у міжнародному вимірі. Саме тому дослідження міжнародних договорів, таких як Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року та Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, є ключовим для розуміння сучасних стандартів у сфері прав людини. Вони становлять основу універсальної правової системи, що встановлює не лише заборони, але й активні обов'язки держав у сфері захисту прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання позитивних дій та міжнародних стандартів у сфері протидії дискримінації привертало увагу багатьох зарубіжних дослідників. У працях таких зарубіжних дослідників, як Рональд Дворкін, Джон Ролз, Кімберлі Креншо, Кетрін Маккіннон, Оуен Фіс, порушуються питання теоретичного підґрунтя рівності та обґрунтування позитивних дій як інструмента подолання структурної нерівності. У науковій літературі розроблялися підходи до визначення правової природи позитивних дій, їхнього співвідношення з принципом рівності та меж допустимості застосування. Значна увага приділялася аналізу окремих міжнародних актів, зокрема Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а також практики їх імплементації в національні правові системи. Разом із тим, у науковому дискурсі недостатньо комплексно висвітлено питання юридичних наслідків загальних рекомендацій відповідних комітетів та їхню роль у формуванні стандартів позитивних дій. Саме цим аспектам присвячено

дану статтю, що уточнює значення позитивних дій у забезпеченні фактичної рівності та розвитку сучасних стандартів прав людини.

Отже, **метою статті** є комплексний аналіз міжнародних правових стандартів у сфері подолання дискримінації через механізм позитивних дій, із акцентом на Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року та Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року, а також на практиці відповідних комітетів щодо тлумачення цих конвенцій. У межах цієї мети дослідження спрямоване на з'ясування юридичної природи позитивних дій, визначення їхньої ролі у досягненні фактичної рівності, окреслення меж їхньої легітимності та співвідношення з принципом недискримінації.

Методологічну основу статті становить поєднання формально-юридичного, порівняльно-правового та системного підходів. Формально-юридичний метод використано для аналізу текстів міжнародних договорів та загальних рекомендацій комітетів як джерел міжнародного права. Порівняльно-правовий метод дозволив зіставити положення Конвенцій одна з одною та визначити спільні риси щодо вимог до застосування практики позитивних дій. Системний підхід застосовано для виявлення взаємозв'язку між універсальними міжнародними стандартами, регіональними механізмами захисту прав людини та національними практиками у сфері позитивних дій.

Виклад основного матеріалу

Формування концепції позитивних дій у міжнародному праві неможливо уявити без аналізу Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року. Цей документ став першим універсальним договором, який не тільки проголосив загальну заборону дискримінації, але й визнав необхідність активних заходів для досягнення фактичної рівності¹. Його зна-

¹ Організація Об'єднаних Націй. *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965)*. Генеральна Асамблея ООН, 1965. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 27.09.2025).

чення полягає в тому, що він перетворив ідею рівності з декларативного принципу на конкретне юридичне зобов'язання держав, створивши підґрунтя для легітимації позитивних дій.

Міжнародний контекст ухвалення Конвенції пояснює, чому питання спеціальних заходів набуло настільки принципового значення. Друга половина ХХ століття була позначена деколонізацією, зростанням рухів за громадянські права та глобальною боротьбою з апартеїдом. Тому документ мав на меті не лише закріпити універсальну заборону дискримінації, але й забезпечити інструменти подолання глибоко вкорінених історичних і структурних форм нерівності.

Визначення дискримінації, запропоноване у статті 1, стало основою для всієї подальшої доктрини міжнародного права. Воно охоплює будь-які розрізнення, винятки чи переваги, що мають на меті або наслідком зниження рівності у здійсненні прав людини. Це формулювання важливе з кількох причин. По-перше, воно визнає як пряму, так і непряму дискримінацію, що дозволяє охоплювати не лише умисні дії, але й системні наслідки політики чи практики. По-друге, у ньому закладений телеологічний підхід: дискримінаційною вважається не лише дія з дискримінаційним наміром, але й будь-який захід, що фактично призводить до обмеження рівності².

Принципове значення має положення статті 1(4), за яким спеціальні заходи, спрямовані на прискорення досягнення рівності, не визнаються дискримінаційними. Це фактично надало позитивним діям міжнародно-правову легітимність. На рівні логіки права це означає відхід від формальної рівності, яка передбачає однакове ставлення, до концепції фактичної рівності, що вимагає врахування об'єктивних відмінностей і структурних бар'єрів. Іншими словами, Конвенція створила підставу для того, щоб нерівність не лише заборонялася, але й активно виправлялася.

Особливе місце у структурі Конвенції посідає зобов'язок держав уживати спеціальних

заходів у разі потреби, закріплений у статті 2(2). Йдеться не про факультативне право держави, а про юридичний обов'язок діяти, коли існують об'єктивні ознаки нерівності. Це положення має подвійний наслідок: по-перше, воно трансформує позитивні дії з політичної ініціативи в елемент міжнародного зобов'язання; по-друге, воно дозволяє оцінювати держави з точки зору не лише їхньої пасивної ролі (утримання від дискримінації), але й активної (створення умов для рівності)³.

Конвенція також установила певні межі допустимих заходів. Так, категорична заборона сегрегації та апартеїду, закріплена у статті 3, підкреслює, що позитивні дії повинні мати інтеграційний характер. Вони не можуть призводити до створення нових бар'єрів чи ізоляції груп, навіть якщо це відбувається під гаслом їхнього захисту. Отже, легітимність позитивних дій визначається їхньою здатністю забезпечувати інклюзію та інтеграцію, а не відокремлення.

Не менш важливою є стаття 4, яка вимагає від держав криміналізувати расистську пропаганду та діяльність організацій, що поширюють ідеї дискримінації. Це положення має прямий зв'язок із позитивними діями, оскільки воно зобов'язує держави не лише реагувати на випадки дискримінації, але й запобігати їм через активну політику. Відповідно, позитивні дії тут розглядаються не тільки як реактивний, а й як превентивний механізм.

Деталізований перелік прав, здійснення яких має бути забезпечене на недискримінаційній основі, наведений у статті 5. Йдеться про права у сфері правосуддя, політики, свободи пересування, праці, освіти, житла, охорони здоров'я та участі в культурному житті. Включення цього переліку демонструє, що позитивні дії можуть застосовуватися практично в усіх сферах суспільного життя⁴. Зо-

³ Організація Об'єднаних Націй. *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації* (1965). Генеральна Асамблея ООН, 1965. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 27.09.2025).

⁴ Berrey, E. *Rights on trial : how workplace discrimination law perpetuates inequality* / E. Berrey, R. L. Nelson, L. B. Nielsen. Chicago : University of Chicago Press, 2017. 360 p. ISBN 978-0-226-38481-8.

² Donnelly, J. *Universal human rights in theory and practice*. 3rd ed. Ithaca : Cornell University Press, 2013. 368 p. ISBN 978-0-8014-7746-6.

крема, вони можуть охоплювати преференції у доступі до освіти, програми зайнятості для вразливих груп чи заходи для забезпечення участі меншин у культурному житті.

Важливим є і положення статті 6, яке гарантує право на ефективний правовий захист і компенсацію у випадку дискримінації. Воно підкреслює, що позитивні дії не обмежуються політичними чи програмними заходами, а повинні бути інтегровані у функціонування правосуддя. Держави зобов'язані створити такі механізми, які реально забезпечують можливість кожної особи відновити порушені права.

Загалом, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації заклала три основні принципи позитивних дій: вони є легітимними та не вважаються дискримінаційними (стаття 1(4)), вони є обов'язковими у разі наявності фактичної нерівності (стаття 2(2)), і вони мають бути тимчасовими та пропорційними, припиняючись після досягнення поставлених цілей.

Загальна рекомендація № 32 має особливе значення для розуміння природи позитивних дій у міжнародному праві, оскільки вона не лише пояснює положення Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, але й розробляє системний підхід до їх застосування. Цей документ перетворює загальні формулювання Конвенції на чіткі критерії, якими повинні керуватися держави, запроваджуючи спеціальні заходи⁵.

Перший ключовий аспект полягає у визначенні мети спеціальних заходів. У пункті 11 Рекомендації підкреслюється, що їхньою основною ціллю є досягнення ефективної рівності. Це означає, що формальна рівність перед законом є необхідною, але недостатньою умовою. Ефективна рівність вимагає створення таких соціальних і правових механізмів, які реально усувають бар'єри, що заважають окремим групам користуватися

правами на рівних підставах з іншими. Таким чином, позитивні дії розглядаються як інструмент перетворення рівності з абстрактного принципу на конкретний результат.

У той же час наступним важливим моментом є тимчасовий характер заходів. Комітет наголошує, що спеціальні заходи мають зберігатися лише доти, доки вони є необхідними для подолання фактичної нерівності. Проте «тимчасовість» не означає короткочасність: у пункті 18 Рекомендації зазначається, що у деяких випадках такі заходи можуть діяти протягом тривалого часу, якщо структурні бар'єри зберігаються. Це підкреслює гнучкість підходу: позитивні дії повинні бути адаптованими до реальної соціальної ситуації, а не до формальних строків.

Третій елемент стосується пропорційності. Рекомендація встановлює, що спеціальні заходи повинні бути співмірними з метою, яку вони переслідують. Це має подвійне значення. По-перше, держави не можуть ухвалювати надмірні чи необґрунтовані преференції, що створювали б нову нерівність. По-друге, заходи не можуть бути занадто обмеженими чи символічними — вони мають реально впливати на становище вразливих груп. Отже, пропорційність розглядається як баланс між ефективністю і справедливістю.

Особливий вимір Рекомендації пов'язаний із обов'язком держав обґрунтовувати необхідність заходів. У пункті 20 Рекомендації підкреслюється, що держави повинні спиратися на достовірні та деагреговані статистичні дані. Це означає, що будь-яка програма позитивних дій має ґрунтуватися на доказах фактичної нерівності. Таким чином, міжнародне право вимагає від держав формувати політику на основі емпіричних досліджень, а не політичних декларацій.

Особлива увага приділяється участі зацікавлених груп. Рекомендація зобов'язує держави консультуватися з тими спільнотами, для яких призначені спеціальні заходи. Це положення має надзвичайно важливе значення, оскільки воно перетворює позитивні дії з політики «для» певних груп на політику «разом з ними». Такий підхід підсилює легітимність заходів і запобігає

⁵ Комітет з ліквідації расової дискримінації. *Загальна рекомендація № 32: Значення та сфера застосування спеціальних заходів у Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (CERD/C/GC/32)*. Організація Об'єднаних Націй, 24 вересня 2009. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?Lang=en&symbolno=CERD%2FC%2FGC%2F32 (дата звернення: 27.09.2025).

paternalistic practices, коли держава самостійно визначає потреби без врахування голу тих, кого це безпосередньо стосується⁶.

Важливо звернути увагу і на сферу застосування спеціальних заходів. Комітет підкреслює, що вони повинні охоплювати всі ключові сфери суспільного життя: освіту, зайнятість, житло, охорону здоров'я, участь у політичному та культурному житті. Іншими словами, позитивні дії не можуть обмежуватися лише символічними програмами чи окремими секторами — вони мають становити комплексний механізм забезпечення рівності.

Однак, на особливу увагу заслуговує розмежування між спеціальними заходами та постійними правами людини. Комітет зазначає, що, наприклад, права меншин користуватися власною мовою чи культурою мають постійний характер і не можуть розглядатися як тимчасові заходи. Натомість спеціальні заходи повинні мати чітко визначену мету — подолання нерівності у доступі до універсальних прав. Це розмежування дозволяє уникати плутанини і зловживань, коли держави могли б виправдовувати недотримання постійних прав посиланням на тимчасовий характер своїх дій.

Проаналізуємо також превентивну функцію позитивних дій. Комітет підкреслює, що вони можуть застосовуватися не лише для виправлення наявної нерівності, але й для запобігання її виникненню у майбутньому. Це надзвичайно важливий розвиток міжнародної доктрини, оскільки він дозволяє розглядати позитивні дії як стратегічний інструмент державної політики, спрямований на запобігання дискримінаційним практикам.

Рекомендація також встановлює вимогу, щоб держави у своїх періодичних звітах перед Комітетом детально описували спеціальні заходи, їхні обґрунтування, цільові групи, результати та механізми моніторингу⁷. Таким чином, позитивні дії підлягають

не лише національній оцінці, але й міжнародному контролю, що зміцнює їхній статус як юридичного обов'язку.

У підсумку, Загальна рекомендація № 32 виконує три функції. По-перше, вона тлумачить положення Конвенції і перетворює їх із загальних принципів на практичні стандарти. По-друге, вона зобов'язує держави розробляти позитивні дії на основі доказів, консультацій і пропорційності. По-третє, вона розширює саму концепцію рівності, визнаючи, що позитивні дії є не винятком, а необхідним елементом боротьби з дискримінацією⁸. Юридичне значення Рекомендації полягає в тому, що вона встановлює міжнародний стандарт, який дозволяє оцінювати держави не лише за формальним наявним законодавством, але й за реальними результатами їхньої політики. Таким чином, позитивні дії перетворюються на критерій ефективності міжнародних зобов'язань у сфері прав людини.

У науковому вимірі важливо зазначити, що Конвенція та її тлумачення Комітетом зумовили еволюцію міжнародної доктрини рівності. Якщо раніше рівність ототожнювалася з універсальними правами, то після прийняття цього документа рівність почала розумітися як процес, що вимагає активного втручання. Відповідно, позитивні дії з пасивно дозволеного інструмента перетворилися на обов'язковий механізм, який забезпечує динамічну реалізацію принципу рівності.

У той же час варто зазначити, що універсальна заборона дискримінації за ознакою статі у сфері міжнародного права отримала свою цілісну форму в Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 року⁹. Цей документ став своєрідною «міжнародною конституцією прав жінок», оскільки він не лише закріпив загальні принципи рівності, але й перетворив їх так

⁶ Koppelman, A. Antidiscrimination law and social equality. New Haven : Yale University Press, 1996. 276 p. ISBN 978-0-300-06482-7.

⁷ Комітет з ліквідації расової дискримінації. *Керівні принципи щодо документа, специфічного для Конвенції, який держави-учасниці подають відповідно до статті 9, пункту 1 Конвенції (CERD/C/2007/1)*. Організація Об'єднаних Націй, 2007. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/630532> (дата звернення: 23.09.2025).

⁸ Fredman, S. Discrimination law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2022. 560 p. ISBN 978-0-19-885718-0.

⁹ Організація Об'єднаних Націй. *Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979)*. Генеральна Асамблея ООН, 1979. URL: https://zakonrada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 27.09.2025).

само на конкретні правові зобов'язання держав. Його особливість полягає в тому, що він поєднав підхід, властивий класичним правам людини, із вимогою глибокої трансформації соціальних і культурних структур, які породжують нерівність. У цьому сенсі Конвенція стала ключовим етапом у становленні концепції позитивних дій щодо просування рівності між чоловіками та жінками.

У самому визначенні дискримінації, що міститься в Конвенції, вже закладено розширений підхід: дискримінацією визнається будь-яке розрізнення чи обмеження за ознакою статі, яке має наслідком зменшення можливостей жінок у здійсненні прав людини (стаття 1). Важливо, що цей підхід не обмежується наміром дискримінувати, а враховує фактичні результати. Саме завдяки такому тлумаченню позитивні дії стають не факультативними, а необхідними заходами для подолання нерівності, яка часто має непрямий і структурний характер.

Одним із наріжних каменів Конвенції є положення про тимчасові спеціальні заходи, спрямовані на досягнення фактичної рівності. Закріплення їх легітимності стало ключовим кроком, адже воно зняло сумніви щодо можливості застосування квот, програм підтримки чи преференцій для жінок. Таким чином, у міжнародному праві було офіційно визнано, що однакове ставлення не завжди призводить до рівності результатів і що інколи саме диференційований підхід є єдиним шляхом забезпечення справедливості.

Так, центральним для розуміння позитивних дій є положення статті 4 Конвенції, яке прямо дозволяє застосування тимчасових спеціальних заходів, спрямованих на прискорення встановлення фактичної рівності між чоловіками та жінками. Ці заходи не вважаються дискримінаційними, за умови що вони не призводять до закріплення постійних відмінностей і припиняються після досягнення поставленої мети. Така конструкція легітимізує квоти, програми заохочення та інші форми преференцій, визнаючи їх складовою принципу рівності, а не відхиленням від нього¹⁰.

¹⁰ Koppelman, A. Antidiscrimination law and social equality. New Haven : Yale University Press, 1996. 276 p. ISBN 978-0-300-06482-7.

Принцип фактичної рівності, закладений у статті 2 Конвенції, знайшов втілення у вимогах змінювати соціальні та культурні моделі поведінки. Ця вимога демонструє, що міжнародне право виходить за межі суто правового регулювання та спрямоване на трансформацію глибинних суспільних уявлень, які лежать в основі дискримінації. Зобов'язання держав боротися зі стереотипами, подолати патріархальні норми та забезпечувати інституційні гарантії рівності фактично означає, що позитивні дії повинні охоплювати не лише юридичні, а й соціокультурні аспекти.

Особливу увагу Конвенція приділяє політичним правам жінок, включно з правом брати участь в управлінні державою та бути представленими у міжнародних організаціях (стаття 7 Конвенції). Це свідчить про визнання того, що політична сфера є однією з найважливіших для досягнення фактичної рівності, адже без представництва жінок у процесах ухвалення рішень неможливо забезпечити реальну участь у суспільному житті. Позитивні дії в цій сфері найчастіше набувають форми квот або спеціальних програм підтримки жінок у політичних партіях, що не розглядається як порушення принципу рівності, а навпаки — як його реалізація.

Не менш важливими є положення Конвенції, які стосуються сфери праці та соціального захисту. Забезпечення рівної оплати за рівноцінну працю, створення умов для поєднання професійної діяльності з материнством, захист від дискримінації у зв'язку з вагітністю та пологами — усе це розглядається як невід'ємна частина позитивних дій. У цьому контексті Конвенція поєднує два виміри: рівність можливостей на ринку праці та визнання особливих потреб жінок, пов'язаних із репродуктивною функцією. Такий підхід підкреслює, що рівність не означає ігнорування відмінностей, а передбачає їх урахування в ім'я справедливості. Окремий блок положень Конвенції присвячений освіті. Йдеться не лише про рівний доступ до навчання, але й про створення програм, що сприяють залученню жінок до сфер, традиційно монополізованих чоловіками, наприклад науки, техніки чи інженерії. Ці положення стали основою для численних

національних програм, спрямованих на зміну гендерних моделей у професійній сфері. Таким чином, позитивні дії у сфері освіти розглядаються як довгострокова інвестиція у подолання структурної нерівності.

Значний внесок у розвиток концепції позитивних дій зробила Загальна рекомендація № 25 Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок. У цьому документі чітко наголошено, що тимчасові спеціальні заходи становлять необхідний інструмент реалізації принципу рівності. Комітет підкреслює, що рівність між жінками та чоловіками не може бути досягнута виключно через заборону дискримінації: потрібні активні заходи, які змінюють умови доступу до ресурсів, можливості реалізації політичних і соціальних прав та гарантують рівність результатів¹¹.

У Рекомендації наголошується на тому, що тимчасові спеціальні заходи мають мати чітко визначену мету і не можуть застосовуватися довільно. Їхня легітимність ґрунтується на зв'язку з конкретними цілями Конвенції, зокрема з ліквідацією існуючих перешкод для рівності. Водночас документ підкреслює, що завершення дії таких заходів можливе лише тоді, коли буде досягнута фактична рівність, а не тоді, коли зникне політична воля їх підтримувати. Це положення має надзвичайне значення для практики, адже воно зобов'язує держави підтримувати позитивні дії навіть у випадках суспільної дискусійності чи опору.

Комітет також звертає увагу на те, що позитивні дії повинні охоплювати всі сфери суспільного життя, включно з політикою, економікою, культурою та сімейними відносинами. Така широта підходу свідчить про розуміння гендерної дискримінації як комплексного явища, яке пронизує всі рівні суспільства. У цьому контексті позитивні дії розглядаються не як допоміжний інструмент, а як центральний механізм реалізації Конвенції.

¹¹ Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. *Загальна рекомендація № 25: Тимчасові спеціальні заходи (стаття 4, пункт 1 Конвенції)*. Організація Об'єднаних Націй, 2004. URL: [https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20\(English\).pdf](https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20(English).pdf) (дата звернення: 20.09.2025).

Загальна рекомендація № 25 підкреслює й превентивний вимір спеціальних заходів. Вони мають бути спрямовані не лише на усунення існуючих бар'єрів, але й на запобігання виникненню нових форм нерівності. Це положення важливе з точки зору довгострокової перспективи, оскільки воно дозволяє розглядати позитивні дії як елемент системної політики розвитку, а не лише як тимчасову реакцію на конкретні проблеми.

Таким чином, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок у поєднанні з Загальною рекомендацією № 25 створює цілісну модель позитивних дій у сфері гендерної рівності. Вона ґрунтується на трьох ключових засадах: визнанні недостатності формальної рівності, вимозі трансформації соціальних і культурних структур та зобов'язанні держав застосовувати активні заходи для досягнення фактичної рівності.

Юридичний наслідок полягає у тому, що позитивні дії перестають бути політичним вибором і перетворюються на обов'язок, що випливає з міжнародних договорів. Невиконання цього обов'язку може розглядатися не лише як недолік внутрішньої політики, але і як порушення міжнародних зобов'язань держави. У такий спосіб міжнародне право створює умови, за яких рівність статей набуває не декларативного, а реального змісту, а позитивні дії стають центральним механізмом її забезпечення.

Висновки з проведеного дослідження дають підстави стверджувати, що позитивні дії, закріплені в міжнародних договорах про права людини, становлять не виняток із принципу недискримінації, а його необхідну складову, спрямовану на досягнення фактичної рівності. Аналіз Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації та Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, а також відповідних загальних рекомендацій комітетів показав, що міжнародне право поступово змістило акцент із заборонних норм до активних обов'язків держав. Це дозволило створити цілісну модель правових механізмів, які забезпечують не лише формальне проголошення рівності, а й практичні інструменти

її реалізації. Перспективи подальших наукових розвідок полягають у поглибленому аналізі взаємодії універсальних стандартів із регіональними механізмами захисту прав людини, зокрема практики Європейського суду з прав людини, Суду Європейського Союзу та Міжамериканського суду з прав людини. Важливим напрямом також є дослідження інтерсекційного виміру дискримінації та вироблення міждисциплінарних підходів до оцінки ефективності позитивних дій у сучасних багатокультурних суспільствах.

Література

1. Berrey, E. Rights on trial: how workplace discrimination law perpetuates inequality / E. Berrey, R. L. Nelson, L. B. Nielsen. Chicago : University of Chicago Press, 2017. 360 p. ISBN 978-0-226-38481-8.
2. Donnelly, J. Universal human rights in theory and practice. 3rd ed. Ithaca : Cornell University Press, 2013. 368 p. ISBN 978-0-8014-7746-6.
3. Fredman, S. Discrimination law. 3rd ed. Oxford : Oxford University Press, 2022. 560 p. ISBN 978-0-19-885718-0.
4. Koppelman, A. Antidiscrimination law and social equality. New Haven : Yale University Press, 1996. 276 p. ISBN 978-0-300-06482-7.
5. Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. Загальна рекомендація № 25: Тимчасові спеціальні заходи (стаття 4, пункт 1 Конвенції). Організація Об'єднаних Націй, 2004. URL: [https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20\(English\).pdf](https://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/recommendations/General%20recommendation%2025%20(English).pdf) (дата звернення: 20.09.2025).
6. Комітет з ліквідації расової дискримінації. Загальна рекомендація № 32: Значення та сфера застосування спеціальних заходів у Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (CERD/C/GC/32). Організація Об'єднаних Націй, 24 вересня 2009. URL: https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?Lang=en&symbolno=CERD%2FC%2FGC%2F32 (дата звернення: 27.09.2025).
7. Комітет з ліквідації расової дискримінації. Керівні принципи щодо документа, специфічного для Конвенції, який держа-

SUMMARY

The article examines international legal standards in the field of combating discrimination through the lens of the concept of affirmative action. Particular attention is paid to the analysis of the 1965 International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination and the 1979 Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women, which established the legal legitimacy of special measures aimed at achieving substantive equality. Special emphasis is placed on the general recommendations of the respective committees, which clarify the conditions for implementing affirmative action, define its limits, and highlight its legal implications. The study demonstrates that affirmative action is not an exception to the principle of non-discrimination but rather its integral component, combining both prohibitive and positive obligations of states. It is argued that the future development of this concept lies in strengthening the intersectional approach, harmonizing universal and regional human rights protection mechanisms, and employing interdisciplinary analysis to evaluate the effectiveness of special measures in contemporary societies.

Keywords: affirmative action; international standards of human rights; non-discrimination; Convention on the Elimination of Racial Discrimination; Convention on the Elimination of Discrimination against Women; human rights; equality; special measures

ви-учасниці подають відповідно до статті 9, пункту 1 Конвенції (CERD/C/2007/1). Організація Об'єднаних Націй, 2007. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/630532> (дата звернення: 23.09.2025).

8. Організація Об'єднаних Націй. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979). Генеральна Асамблея ООН, 1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 27.09.2025).

9. Організація Об'єднаних Націй. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965). Генеральна Асамблея ООН, 1965. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105#Text (дата звернення: 27.09.2025).

ФОРМАЛЬНА РІВНІСТЬ І УНІВЕРСИТЕТСЬКА АВТОНОМІЯ: ТЛУМАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ РІВНОГО ЗАХИСТУ У РІШЕННЯХ

НЕСТОР Віталій - доктор юридичних наук, професор кафедри теорії держави і права та конституційного права, Міжрегіональна академія управління персоналом

ORCID ID: 0000-0002-8194-1392

КАПЕЛІСТА Ірина Михайлівна - кандидат наук з державного управління, доцент кафедри публічного управління та адміністрування, навчально-науковий інститут управління, економіки та бізнесу, Міжрегіональна академія управління персоналом

ORCID: 0000-0002-1983-4617

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.24>

Стаття присвячена аналізу рішень Верховного Суду США у справах *Students for Fair Admissions v. President and Fellows of Harvard College* та *Students for Fair Admissions v. University of North Carolina* (2023), що стали ключовим етапом у розвитку американської доктрини позитивних дій у сфері вищої освіти. У роботі розглядається історична еволюція підходів Верховного Суду до врахування расового чинника під час вступу, починаючи зі справ *Regents of the University of California v. Bakke* (1978) та *Grutter v. Bollinger* (2003), а також трансформація стандарту суворого контролю. Автором здійснено порівняльний аналіз механізмів відбору, застосованих Гарвардським університетом та Університетом Північної Кароліни, і виявлено, що вони не відповідали вимогам принципу рівного захисту, закріпленого у Чотирнадцятій поправці до Конституції США та Розділі VI Закону про громадянські права 1964 року. Особливу увагу приділено аргументації Суду щодо недопустимості використання расових стереотипів, відсутності часових меж програм та їхньої фактичної орієнтації на числові показники. У висновках обґрунтовується, що зазначені рішення закріпили пріоритет формальної рівності над концепцією фактичної рівності та визначили расову нейтральність єдиним допустимим конституційним стандартом у сфері вищої освіти США.

Ключові слова: позитивні дії; Верховний Суд США; рівний захист; Чотирнадцята поправка; вища освіта; расова нейтральність.

Постановка проблеми

Проблематика позитивних дій у сфері вищої освіти США зберігає надзвичайну актуальність упродовж кількох десятиліть, адже йдеться про пошук балансу між історично зумовленою потребою подолання наслідків дискримінації та конституційними вимогами формальної рівності. Виникнувши як відповідь на глибоко вкорінені практики сегрегації, позитивні дії були покликані забезпечити ширший доступ представників меншин до престижних університетів, зокрема юридичних шкіл, що формують майбутні політичні та правові еліти країни. Проте від самого початку такі заходи спричиняли гострі суспільні дискусії та численні судові спори, оскільки будь-яке врахування раси як критерію вступу потенційно вступає у суперечність із принципом рівного захисту, закріпленим у Чотирнадцятій поправці до Конституції США. Зміна політики Верховного Суду – від обережного схвалення обмеженого використання расового фактора (справи *Bakke*, *Grutter*) до фактичної заборони його застосування у 2023 році (*Students for Fair Admissions v. Harvard College* та *Students for Fair Admissions v.*

University of North Carolina) – свідчить про еволюцію правових підходів та трансформацію уявлень про межі допустимості державного втручання для досягнення різноманітності. Водночас ці рішення створюють нові виклики для університетів, які змушені переглядати власні стратегії формування студентського середовища, та актуалізують ширшу наукову дискусію щодо співвідношення формальної та фактичної рівності, університетської автономії та конституційних обмежень. Саме тому дослідження цих прецедентів є необхідним як для розуміння внутрішньої логіки американського конституціоналізму, так і для оцінки загальних тенденцій розвитку антидискримінаційних політик у глобальному контексті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика позитивних дій у вищій освіті США широко представлена в американській та міжнародній науковій літературі. Дослідники конституційного права та освітньої політики (W. E. Forbath, C. J. Ogletree, M. J. Kaufman, R. Post та ін.) аналізували позитивні дії як інструмент подолання системної нерівності та забезпечення соціальної мобільності. Значна увага приділялася судовим прецедентам, що визначали допустимі межі застосування таких програм: від справи *Regents of the University of California v. Bakke* (1978), яка започаткувала дискусію про неконституційність жорстких квот, до рішень *Grutter v. Bollinger* (2003) та *Fisher v. University of Texas* (2013, 2016), що закріпили доктрину «суворого контролю». На сучасному етапі обговорюється вплив рішень у справах *Students for Fair Admissions v. Harvard College* та *Students for Fair Admissions v. University of North Carolina* (2023) на майбутнє університетських політик, причому дискурс часто виходить за межі правових питань, охоплюючи етичні та соціально-політичні аспекти. В українській правовій науці тема позитивних дій у США спеціально майже не досліджувалася. Це засвідчує необхідність подальшого комплексного аналізу новітніх американських прецедентів у світлі сучасної правової доктрини.

Отже, метою статті є комплексне дослідження рішень Верховного Суду США у справах *Students for Fair Admissions v. President and Fellows of Harvard College* та *Students for Fair Admissions v. University of North Carolina* (2023), аналіз їхнього змісту та правових наслідків для конституційного тлумачення принципу рівного захисту у сфері вищої освіти.

Методологічну основу статті становить поєднання історико-правового методу для простеження розвитку підходів Верховного Суду до позитивних дій, формально-юридичного аналізу для розкриття змісту Чотирнадцятої поправки та Розділу VI Закону про громадянські права 1964 року, порівняльно-правового методу для зіставлення аргументації у рішеннях різних судових інстанцій, системного підходу для оцінки впливу цих рішень на доктрину рівного захисту та аналітичного методу для визначення їхнього значення у сучасній американській конституційній практиці.

Виклад основного матеріалу

Позитивні дії у Сполучених Штатах виникли в добу руху за громадянські права 1960-х років як комплекс політик, спрямованих на подолання тривалих наслідків расової сегрегації та системної дискримінації, зокрема в освіті та зайнятості. У сфері вищої юридичної освіти конституційні межі цих заходів були визначені насамперед юриспруденцією Верховного суду. Знакове рішення у справі *Regents of the University of California v. Bakke* (1978) уперше встановило, що жорсткі расові квоти є несумісними з положенням про рівний захист, проте університети можуть враховувати расу як один із чинників під час вступу для сприяння різноманітності. Цей підхід був підтверджений і деталізований у справі *Grutter v. Bollinger* (2003), де Суд підтримав комплексну політику відбору Мічиганської школи права, наголосивши на вагомому інтересі досягнення різноманітності студентського складу. Однак наступні рішення, зокрема *Fisher v. University of Texas* (2013, 2016), запровадили суворіший контроль за подібними програмами, а найновіше рішення у справах *Students for Fair Admissions v. Harvard* та *University of North Carolina* (2023)

стало фактично відступом, заборонивши врахування раси під час вступу. Сукупно ці прецеденти відображають мінливу та суперечливу роль позитивних дій у забезпеченні доступу до престижної юридичної освіти у США. Вважаємо за необхідне проаналізувати ці рішення більш детально.

29 червня 2023 року Верховний суд Сполучених Штатів виніс рішення у двох справах – *Students for Fair Admissions v. Harvard College* та *Students for Fair Admissions v. University of North Carolina*. Суд постановив, що підходи до відбору студентів, які передбачали врахування расової належності, не узгоджуються з гарантіями рівного захисту, закріпленими у Чотирнадцятій поправці до Конституції США, а також із положеннями Розділу VI Закону про громадянські права 1964 року. Попри гучні заголовки у пресі, які одночасно оголошували кінець позитивним діям, саме рішення не означає автоматичної неконституційності будь-яких моделей вступу з урахуванням раси. Проте створений прецедент значно обмежує можливість університетів покладатися на такі практики, що ставить питання про потребу їх детальнішого вивчення.

Так, позови ініціювала організація *Students for Fair Admissions* (надалі також – SFFA) у листопаді 2014 року. Вона подала позовні заяви проти Гарвардського університету – найдавнішого приватного закладу вищої освіти США – та проти Університету Північної Кароліни, який вважається найстарішим державним університетом країни. Основний аргумент полягав у тому, що обидві програми суперечили як Положенню про рівний захист, так і федеральному антидискримінаційному законодавству. По суті позивач висував два блоки претензій: по-перше, університети не дотрималися вимог, окреслених Верховним Судом у справі *Grutter v. Bollinger* (2003), застосовуючи заборонені практики на кшталт расового балансування, надання расі вирішального значення чи ігнорування «расово нейтральних» альтернатив; по-друге, SFFA закликала Суд відмовитися від самого прецеденту *Grutter*, наголошуючи, що будь-яке пряме врахування расової належності суперечить Чотирнадцятій поправці та Розділу VI.

У ході розгляду Верховний суд ретельно дослідив обидві системи вступу. І Гарвард, і UNC є високо конкурентними навчальними закладами, які щороку отримують десятки тисяч заяв, але приймають лише невеликий відсоток абітурієнтів. Критерії відбору традиційно включають академічні результати, рекомендації викладачів і досягнення поза межами навчальної програми. Разом із тим, значення могла мати і етнічна чи расова приналежність кандидата. Саме питання, яке постав перед Судом, полягало у визначенні, чи відповідають такі механізми конституційним вимогам рівності.

З метою ухвалення справедливих рішень Верховний Суд детально проаналізував процес прийому в обох університетах. Так, у процесі вступу до Гарвардського університету кожна заява спочатку розглядається так званим першим рецензентом, який виставляє оцінки за шістьма основними критеріями: академічні здобутки, участь у позанавчальній діяльності, спортивні результати, підтримка з боку школи, особистісні характеристики та узагальнений показник. Саме у цій останній категорії («загальна оцінка») може враховуватися й расова належність кандидата. Далі заявки передаються на розгляд підкомітетів, що відповідають за певні географічні регіони. Вони також беруть до уваги расовий чинник, формуючи власні рекомендації для повного відбіркового комітету. Останній складається приблизно з сорока осіб і під час колегіальних обговорень додатково аналізує расовий склад майбутнього набору. Як зазначав директор приймальної комісії Гарварду, ключовим завданням є уникнути суттєвого скорочення кількості студентів з числа меншин у порівнянні з попередніми роками. Абітурієнти, які отримали більшість голосів, вносяться до списку попередньо зарахованих. На фінальному етапі цей список звужується з метою формування остаточного складу студентів, причому головними критеріями виступають: статус спадкоємця (*legacy*), участь у спортивних програмах, право на фінансову допомогу та расова належність. За матеріалами справи, саме расовий чинник нерідко ставав визначальним для значної частини прийнятих афроамериканських і латиноамериканських вступників.

В університеті Північної Кароліни система має схожий характер. На першому етапі кожна заява оцінюється співробітником приймальної комісії, який виставляє бали за низкою показників, серед яких обов'язковим є і врахування расової належності. Крім того, рецензент формує письмову характеристику кандидата, де расовий чинник може дати абітурієнту відчутну перевагу. Більшість цих висновків мають статус попередніх рішень. Після цього спеціально створений комітет із числа досвідчених працівників здійснює «груповий перегляд» кожного первинного рішення: підтверджує або скасовує рекомендацію. При цьому колегіальний орган також має право враховувати расу заявника на етапі остаточного ухвалення рішення.

У практиці Верховного суду США давно закріпилася доктрина, за якою університети мають право враховувати расову належність абітурієнтів лише у виняткових випадках – тоді, коли така політика витримує вимоги «суворого контролю» (*strict scrutiny*). Цей стандарт передбачає, що заклад повинен довести наявність переконливого державного інтересу, а також показати, що обрані механізми є максимально обмеженими й необхідними для його реалізації¹.

У справі *Grutter v. Bollinger* (2003) Суд визнав законною вступну політику юридичного факультету Мічиганського університету, де расова належність враховувалася поряд з іншими чинниками в рамках комплексного аналізу заяв абітурієнтів. При цьому було підкреслено, що:

- різноманітність студентського середовища, у тому числі й расова, становить важливий і легітимний освітній інтерес;
- програми, які уникають механічних квот та здійснюють індивідуальний розгляд кожної кандидатури, можуть відповідати суворому контролю за відсутності дієвих «расово нейтральних» альтернатив².

Цю позицію Верховний суд повторно підтвердив у 2016 році в справі *Fisher v. University of Texas at Austin (Fisher II)*, визнавши допустимою систему відбору, де расовий

чинник також розглядався у контексті індивідуальної оцінки кожного вступника³.

Спираючись на ці прецеденти, федеральні окружні суди при розгляді справ *SFFA v. Harvard* (397 F. Supp. 3d 126, D. Mass. 2019)⁴ та *SFFA v. UNC* (567 F. Supp. 3d 580, M.D.N.C. 2021)⁵ дійшли висновку, що обидві програми відповідали конституційним вимогам. Судді підкреслили, що Гарвард та UNC переслідували правомірну й вагому мету – забезпечення освітніх переваг від різноманітності, розглядаючи расу лише як один з багатьох факторів у процесі індивідуальної оцінки. При цьому вона ніколи не застосовувалася як негативний критерій проти будь-якого кандидата. Апеляційний суд Першого округу залишив у силі рішення щодо Гарварду (980 F.3d 157, 1st Cir. 2020)⁶, тоді як у справі щодо університету Північної Кароліни апеляційний розгляд фактично було скасовано, оскільки SFFA звернулася безпосередньо до Верховного суду США.

Ухвалюючи рішення у цих справах, Верховний Суд США виходив з того, що університетська свобода у формуванні правил прийому не може тлумачитися як абсолютна. Суддя Льюїс Пауелл звертав увагу на те, що будь-яке розрізнення на основі расових чи етнічних критеріїв має сприйматися як особливо підозріле. Така підозрілість ґрунтується як на фундаментальних принципах правової рівності, так і на історичних обставинах, адже досвід сегрегації та дискримінації залишив глибокий слід у правовій і демографічній еволюції американського суспільства⁷.

З огляду на це Суд визначив чіткі обмеження щодо допустимості врахування раси у вступних процедурах. У справі *Bakke* було відкинуто моделі з фіксованими квотами, які резервували б певну кількість місць для конкретних етнічних спільнот. Так само було заборонено системи, у яких на кожну

³ *Fisher v. University of Texas at Austin*, 579 U.S. 365 (2016).

⁴ *Students for Fair Admissions, Inc. v. President & Fellows of Harvard College*, 397 F. Supp. 3d 126 (D. Mass. 2019).

⁵ *Students for Fair Admissions, Inc. v. President & Fellows of Harvard College*, 980 F.3d 157 (1st Cir. 2020).

⁶ *Students for Fair Admissions, Inc. v. University of North Carolina*, 567 F. Supp. 3d 580 (M.D.N.C. 2021).

⁷ *Regents of the University of California v. Bakke*, 438 U.S. 265 (1978).

¹ *Regents of the University of California v. Bakke*, 438 U.S. 265 (1978).

² *Grutter v. Bollinger*, 539 U.S. 306 (2003).

заздалегідь визначену категорію кандидатів виділялася пропорційна частка місць. Найпринциповішим стало положення, що жодна заявка не може бути автоматично відхилена лише тому, що абітурієнт не належить до певної расової групи, адже це суперечило б вимогам рівного захисту, закріпленим у Чотирнадцятій поправці.

У своїй доктрині Суд неодноразово наголошував, що расовий чинник у вступі може відігравати лише допоміжну роль і ніколи не визначальну. Він допускається як додатковий позитивний елемент, що враховується поряд з іншими характеристиками кандидата, але лише у разі індивідуального підходу й гнучкого аналізу всього досьє. Така модель дозволяє розглядати расу як частину багатовимірного контексту, проте виключає її використання як основний або єдиний критерій прийому.

Суддя Льюїс Пауелл, аргументуючи свою позицію, звернувся до прикладу, який він назвав показовим, – системи прийому, що тоді діяла у Гарвардському коледжі. В університетських поясненнях наголошувалося: расовий чинник може виступати додатковим «плюсом» на користь кандидата так само, як певне значення може мати його регіональне походження чи особливий життєвий досвід. Для ілюстрації зазначалося, що абітурієнт із фермерської місцевості Айдахо може зробити унікальний внесок у студентське середовище, відмінний від того, який може забезпечити мешканець великого міста на кшталт Бостона. У такому ж ключі афроамериканський студент здатен збагатити академічну спільноту досвідом, якого не принесе білий абітурієнт.

З цього Гарвард застосовував наступну стратегію: расова належність повинна розглядатися лише як одна з низки індивідуальних характеристик, що враховуються при ухваленні рішення. Вона не може перетворюватися на фіксований чи автоматичний критерій, а повинна залишатися елементом ширшого, багатofакторного аналізу, спрямованого на формування справді різноманітного студентського колективу⁸.

⁸ *Students for Fair Admissions, Inc. v. President & Fellows of Harvard College*, 600 U.S. 181 (2023).

Водночас Верховний суд окреслив принципову межу: будь-яке використання расового фактору допустиме лише в рамках виняткових ситуацій і за умови відповідності суворому контролю (*strict scrutiny*). Це означає, що він ніколи не може застосовуватися як підстава для негативної оцінки чи як інструмент стереотипізації, а також що сама практика має бути тимчасовою та обмеженою у часі.

Хоча і Гарвард, і Університет Північної Кароліни намагалися подати свої політики відбору як добросовісні та спрямовані на досягнення різноманітності, Верховний Суд дійшов висновку, що вони не відповідають вимогам Чотирнадцятої поправки і, отже, є неконституційними.

Суд окремо наголосив, що програми, які враховують расову належність, можуть існувати лише за умови «вузької сфокусованості», тобто повинні мати чіткий зв'язок між використаними інструментами та задекларованою метою. За оцінкою Суду, Гарвард і Університет Північної Кароліни цього критерію не дотрималися: застосовані ними класифікації надто широкі й нечіткі, щоб дійсно забезпечити досягнення освітніх цілей.

Так, Гарвард обґрунтовував використання своєї системи потребою уникнути різких коливань у представленості меншин з року в рік, а Університет Північної Кароліни – необхідністю подолати недостатнє представництво окремих груп. Для цього обидва заклади вдавалися до шести базових категорій: афроамериканці, білі, іспаномовні, азійці, корінні американці, вихідці з Гавайських островів та інших регіонів Тихоокеанського басейну. Проте, як зазначив Суд, поділ абітурієнтів на такі узагальнені групи і використання цих ознак при ухваленні рішень щодо прийому не має очевидного зв'язку з проголошеною метою досягнення освітніх переваг від різноманітності.

Справедливою виглядає й позиція Верховного суду, відповідно до якої головна вада полягає у самій структурі запропонованих університетами расових категорій. Вони є настільки розмитими, що не здатні відображати реальне різноманіття. Деякі з них занадто широкі: зведення всіх абітурі-

ентів азіяського походження до однієї групи фактично нівелює різницю між, наприклад, вихідцями з Південної Азії та студентами зі Східної Азії, ніби присутність одних може компенсувати відсутність інших. Інші категорії виглядають довільними й нечіткими. Показовим є ярлик «іспаномовні», який постійно змінював своє наповнення – як слушно зазначалося в аналітичному матеріалі Pew Research Center, трансформація цих визначень більше відображає культурні уявлення про ідентичність у США, ніж об'єктивну соціальну реальність⁹. Деякі категорії своєю чергою залишаються просто неповними: під час слухань представник Університету Північної Кароліни не зміг відповісти, як класифікувати заявників з Близького Сходу – скажімо, з Ірану, Йорданії, Єгипту чи Іраку. Таку ситуацію суддя Ніл Горсач охарактеризував як свідчення того, що система побудована на стереотипах і внутрішній нелогічності.

Наслідком цього є те, що подібні класифікації не забезпечують досягнення заявленої мети, а навпаки – її підривають. Скажімо, з позиції університетських показників, набір студентів, де 15 % становлять лише вихідці з Мексики, може вважатися більш «різноманітним», ніж група, у якій 10 % представлено вихідцями з кількох різних країн Латинської Америки. Формально перший варіант дає більший відсоток «іспаномовних», однак за фактом він є менш різноплановим. Така невідповідність між методами й задекларованою метою призводить до того, що судовий контроль за цими програмами позитивних дій стає вкрай ускладненим.

Попри зауваження Верховного суду, університети у відповідь фактично пропонували покластися на їхню власну добросовісність. На їхню думку, жодне з поставлених питань не потребує чіткої відповіді, адже в межах академічної автономії заклади вищої освіти мають право самостійно визначати, коли й як враховувати расовий фактор, надаючи перевагу одним абітурієнтам і водночас послаблюючи позиції інших. Справді, у

попередніх рішеннях визнавалася традиція певного рівня деференції до академічних рішень університетів. Проте Верховний Суд неодноразово наголошував: така деференція можлива лише настільки, наскільки вона не виходить за межі, встановлені Конституцією. Власне, як підкреслював Суд, «деференція не є відмовою чи ухиленням від судового контролю»¹⁰.

Отже, університети можуть формулювати власні академічні місії, але лише у спосіб, що не призводить до порушення конституційних принципів. Саме тому судова влада не має права санкціонувати використання расових класифікацій без надзвичайно переконливого, конкретного та підконтрольного судовій перевірці обґрунтування. Верховний суд неодноразово повторював: «расові відмінності є занадто небезпечними, аби дозволяти щось інше, крім найтіснішого зв'язку між підставою й самою класифікацією»¹¹. Враховуючи, що досліджувані програми цього зв'язку не демонструють, вони не можуть визнаватися конституційно правомірними.

По-друге, Верховний суд наголосив, що у вступних програмах раса не може використовуватися як чинник, який ставить абітурієнта у гірше становище. Суд дійшов висновку, що політики Гарварду та Університету Північної Кароліни цій вимозі не відповідають, оскільки в їхніх системах врахування раси фактично дозволяло віддавати перевагу одним кандидатам виключно через їхню етнічну належність. За логікою Суду, у конкурентному середовищі будь-яка перевага для однієї групи автоматично створює недолік для іншої.

Така позиція ґрунтується на усталеній практиці, де неодноразово наголошувалося: расова ознака не повинна перетворюватися на тягар чи стереотип у процесі прийому. Попри це, Апеляційний суд Першого округу встановив, що політика Гарварду призвела до фактичного зниження кількості зарахованих студентів азіяського походження приблизно на 11,1 %. Схожий висновок зробив і окружний суд, який зазначив, що загалом практика університету зменшувала

⁹ Lopez, M. H., Krogstad, J. M., & Passel, J. S. (2022, September 15). *Who is Hispanic?* Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2022/09/15/who-is-hispanic/>

¹⁰ *Miller-El v. Cockrell*, 537 U.S. 322 (2003)

¹¹ *Gratz v. Bollinger*, 539 U.S. 244 (2003).

шанси вступу як азійських, так і білих кандидатів¹².

Представники університетів, у свою чергу, стверджували, що раса ніколи не розглядається як негативний чинник. Гарвард навіть проводив аналогію з іншими критеріями: наприклад, відбір студентів, які мають музичний талант для участі в оркестрі Harvard-Radcliffe, не означає, що відсутність таких здібностей є недоліком. Університет також порівнював це з академічними показниками: висока успішність вважається плюсом, але низькі оцінки начебто не повинні розглядатися як мінус. Верховний суд відкинув цю аргументацію, вказавши, що вступний процес за своєю природою є змаганням із нульовою сумою – надання переваги одним кандидатам неминуче відбувається коштом інших.

Аргумент університетів про те, що раса начебто не має негативного значення, виглядає непослідовним. Самі ж заклади визнають: якщо відмовитися від расових преференцій, склад зарахованих студентів радикально зміниться. Ба більше, вони підтверджують, що для певної групи абітурієнтів, а можливо й для значної їх частини, саме расовий чинник є вирішальним. Якщо ж без застосування цього критерію представники інших груп мали б суттєво вищі шанси на вступ, то фактично раса перетворюється для них на бар'єр. Недарма ще у справі *Shelley v. Kraemer* Верховний суд зазначив: рівний захист закону неможливо досягти шляхом створення нових форм нерівності¹³.

Друга фундаментальна проблема полягає в тому, що університети будують свою політику на стереотипних уявленнях. Конституційна доктрина чітко вимагає: не можна виходити з припущення, ніби студент із певної меншини автоматично відображає позицію цілої групи. Однак підтримуючи системи, де раса сама по собі приносить абітурієнту перевагу, заклади фактично відтворюють саме те мислення, яке Верховний суд у справі *Grutter* визнав неприпустимим. За цією логікою, расова належність роз-

глядається як самодостатня цінність – «раса заради раси». Так, підхід Гарварду передбачав, що «чорний студент може дати університетській спільноті щось, чого не може дати білий», тоді як Університет Північної Кароліни виходив із припущення, що сама раса вже визначає певні особистісні якості кандидата¹⁴.

Верховний суд неодноразово наголошував: жодна державна установа не має права надавати переваги, виходячи з уявлення, що всі представники певної расової групи мислять чи діють однаково, незалежно від їхнього віку, освіти чи соціального походження. Саме в цьому полягає головна ідея Положення про рівний захист – колір шкіри не може розглядатися як проста характеристика на зразок музичних здібностей або відмінності між вихідцем із міста та села.

У справі *Rice v. Cayetano* Суд прямо вказав, що расові класифікації принижують людську гідність, адже вони зводять індивіда до його походження, а не оцінюють його за власними заслугами¹⁵. Коли ж університети приймають студентів, покладаючись на цей критерій, вони лише підтримують небезпечну передумову: члени певної меншини поділяють єдину точку зору, яка автоматично відрізняється від позицій інших груп. Подібний підхід не усуває, а відтворює стереотипи, перетворюючи расу на головний маркер вартості особи. Як зауважив Суд у *Edmonson v. Leesville Concrete Co.*, така практика «завдає тривалих принижень» і несумісна з ключовою метою Положення про рівний захист – ліквідацією будь-якої державної дискримінації за расовою ознакою^{16, 17}.

Ще однією вимогою до конституційності подібних програм є наявність чітко визначеної кінцевої мети. Системи Гарварду та Університету Північної Кароліни такої мети не містили. Їхні декларації про «значущу репрезентацію» чи «досягнення різноманітності» залишаються розмитими і не підлягають об'єктивному вимірюванню, тож

¹² *Students for Fair Admissions v. President & Fellows of Harvard College*, 397 F. Supp. 3d 126 (D. Mass. 2019).

¹³ *Schutte v. Coalition to Defend Affirmative Action*, 572 U.S. 291 (2014).

¹⁴ Supreme Court of the United States. (2022). *Transcript of oral argument, Students for Fair Admissions, Inc. v. University of North Carolina*, No. 21-707, pp. 96–97.

¹⁵ *Rice v. Cayetano*, 528 U.S. 495 (2000).

¹⁶ *Edmonson v. Leesville Concrete Co.*, 500 U.S. 614 (1991).

¹⁷ *Palmore v. Sidoti*, 466 U.S. 429 (1984).

неможливо встановити момент, коли ці завдання будуть фактично реалізовані.

Представники університетів та уряду США наполягають, що їхні програми, засновані на врахуванні расової належності абітурієнтів, матимуть завершення тоді, коли навіть без подібних заходів на кампусах буде досягнуто «достатнього рівня представництва та різноманітності»¹⁸. При цьому підкреслюється, що сам критерій «значущого представництва» не пов'язаний із жодними чіткими числовими параметрами – не встановлюються конкретні квоти, відсотки чи інші кількісні межі. Це неминуче викликає запитання: а що саме мається на увазі під цим поняттям?

Фактичні обставини свідчать, що йдеться саме про цифри. Зокрема, у Гарварді кожне засідання відбіркової комісії починалося з аналізу того, як расовий склад нового набору співвідноситься з попереднім роком. Якщо якась група виявлялася значно менш представленою або її частка помітно скорочувалася, комітет приділяв додаткову увагу заявникам із цієї категорії. Суд першої інстанції підтвердив, що університет використовував расовий критерій для відстеження змін у складі студентів у порівнянні з попередніми роками, фактично орієнтуючись на підтримання певного рівня різноманіття.

Результати роботи цієї системи демонструють її числовий характер: у 2009–2018 роках частка афроамериканських студентів серед зарахованих постійно трималася у вузькому діапазоні від 10,0 % до 11,7 %. Подібна стабільність простежувалася й для інших груп¹⁹. Це свідчить, що ключовим орієнтиром на практиці були саме кількісні показники.

Гарвард відкрито визнає, що його політика врахування раси у процесі відбору не має визначеного терміну завершення: майже півстоліття університет послуговується однаковою логікою й не демонструє наміру відмовитися від неї. Університет Північної Кароліни перебуває у схожій ситуації – там також від-

сутні часові обмеження, а в окремих заявах навіть звучала можливість подальшого посилення застосування расових критеріїв²⁰.

Отже, немає жодних підстав вважати, що обидва заклади – навіть діючи сумлінно – найближчим часом приведуть свої практики у відповідність до вимог Положення про рівний захист Чотирнадцятої поправки.

У підсумку програми Гарварду та Університету Північної Кароліни суперечать конституційним стандартам. Вони не містять чітко окреслених і вимірюваних завдань, здатних виправдати врахування раси, фактично перетворюють її на негативний чинник, ґрунтуються на стереотипах і не мають часових рамок. Верховний Суд ніколи не схвалював подібних моделей і відмовився зробити це й у цій справі.

Висновки

Рішення Верховного Суду у справах проти Гарварду та Університету Північної Кароліни стали переломним моментом у розвитку американської доктрини позитивних дій. Суд дійшов висновку, що практика прямого врахування раси у процесі вступу створює непропорційні бар'єри для одних груп, водночас забезпечуючи переваги для інших, і тим самим суперечить фундаментальному принципу рівного захисту. Відсутність часових обмежень та невизначеність цілей таких програм підтвердили їхню неконституційність. У результаті Суд закріпив пріоритет формальної рівності над концепцією фактичної, встановивши, що єдиним допустимим стандартом у сфері освіти є расова нейтральність. Водночас університетам залишено можливість урахувати індивідуальні історії абітурієнтів, зокрема пов'язані з досвідом дискримінації, але лише у контексті загальної оцінки їхніх особистих досягнень і характеристик. Такий підхід свідчить про остаточний відхід від моделі колективних привілеїв і повернення до домінування індивідуального підходу як головного критерію у відборі до вищої освіти.

¹⁸ Brief for Petitioner, *Students for Fair Admissions, Inc. v. President & Fellows of Harvard College*, No. 20-1199, at 23.

¹⁹ Supreme Court of the United States. (2022). *Transcript of oral argument, Students for Fair Admissions, Inc. v. University of North Carolina*, No. 21-707, pp. 78–79.

²⁰ Brief for University Respondents, *Students for Fair Admissions, Inc. v. University of North Carolina*, No. 21-707, at 57–59.

Література

1. Brief for Petitioner, Students for Fair Admissions, Inc. v. President & Fellows of Harvard College, No. 20-1199, at 23.
2. Brief for University Respondents, Students for Fair Admissions, Inc. v. University of North Carolina, No. 21-707, at 57–59.
3. Edmonson v. Leesville Concrete Co., 500 U.S. 614 (1991).
4. Fisher v. University of Texas at Austin, 579 U.S. 365 (2016).
5. Gratz v. Bollinger, 539 U.S. 244 (2003).
6. Grutter v. Bollinger, 539 U.S. 306 (2003).
7. Lopez, M. H., Krogstad, J. M., & Passel, J. S. (2022, September 15). Who is Hispanic? Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/short-reads/2022/09/15/who-is-hispanic/>
8. Miller–El v. Cockrell, 537 U.S. 322 (2003).
9. Palmore v. Sidoti, 466 U.S. 429 (1984).
10. Regents of the University of California v. Bakke, 438 U.S. 265 (1978).
11. Rice v. Cayetano, 528 U.S. 495 (2000).
12. Schuette v. Coalition to Defend Affirmative Action, 572 U.S. 291 (2014).
13. Students for Fair Admissions v. President & Fellows of Harvard College, 397 F. Supp. 3d 126 (D. Mass. 2019).
14. Students for Fair Admissions, Inc. v. President & Fellows of Harvard College, 980 F.3d 157 (1st Cir. 2020).
15. Students for Fair Admissions, Inc. v. President & Fellows of Harvard College, 600 U.S. 181 (2023).
16. Students for Fair Admissions, Inc. v. University of North Carolina, 567 F. Supp. 3d 580 (M.D.N.C. 2021).
17. Supreme Court of the United States. (2022). Transcript of oral argument, Students for Fair Admissions, Inc. v. University of North Carolina, No. 21-707.

Vitalii Nestor

Doctor of law, Professor of the Department of Theory of State and Law and Constitutional Law, Interregional Academy of Personnel Management

ORCID ID: 0000-0002-8194-1392

Vitaliinestor7@gmail.com

Kapelistaja Iryna

PhD in public administration, Associate Professor of the Department of Public Management and Administration, Educational and Scientific Institute of Management, Economics and Business, Interregional Academy of Personnel Management,

Kapelistaja.iryina@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1983-4617

**STUDENTS FOR FAIR ADMISSIONS
V. HARVARD COLLEGE TA UNIVERSITY
OF NORTH CAROLINA**

The article examines the decisions of the U.S. Supreme Court in *Students for Fair Admissions v. President and Fellows of Harvard College* and *Students for Fair Admissions v. University of North Carolina* (2023), which marked a crucial turning point in the development of the American doctrine of affirmative action in higher education. The study traces the historical evolution of the Court's approach to the consideration of race in admissions, beginning with *Regents of the University of California v. Bakke* (1978) and *Grutter v. Bollinger* (2003), as well as the transformation of the "strict scrutiny" standard. A comparative analysis of the admissions mechanisms employed by Harvard University and the University of North Carolina reveals that they failed to meet the requirements of the Equal Protection Clause of the Fourteenth Amendment to the U.S. Constitution and Title VI of the Civil Rights Act of 1964. Particular attention is given to the Court's reasoning regarding the impermissibility of racial stereotyping, the absence of temporal limitations in the challenged programs, and their de facto reliance on numerical indicators. The conclusions argue that these rulings reinforced the primacy of formal equality over the concept of substantive equality and established racial neutrality as the sole constitutionally permissible standard in the realm of U.S. higher education.

Keywords: affirmative action; U.S. Supreme Court; equal protection; Fourteenth Amendment; higher education; racial neutrality.

ВІДМІННІСТЬ ІМУНІТЕТУ ЩОДО СУВЕРЕННОГО МАЙНА ДЕРЖАВ ВІД ЮРИСДИКЦІЙНИХ ІМУНІТЕТІВ

ЧЕРНЯК Б.Ю. - студентка 2 курсу магістратури, спеціальності “Міжнародне право”, освітньої програми “Міжнародне публічне право”, Навчально-наукового інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**<https://orcid.org/0009-0006-6083-5431>
DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.25>**

У статті досліджено відмінність між юрисдикційним імунітетом держави та імунітетом її суверенного майна як двома взаємопов'язаними, але самостійними правовими категоріями міжнародного публічного права.

Проаналізовано історичний розвиток концепції імунітету від принципу *par in parem pop habet imperium* до сучасних тенденцій розвитку. Зокрема, увага звернена на розвиток обмеженого (функціонального) підходу до принципу імунітету держав, що знайшло своє відображення у міжнародних конвенціях і судовій практиці. Розкрито співвідношення між процесуальним характером юрисдикційного імунітету та матеріальною природою імунітету суверенного майна. Також досліджено історичний аспект кодифікації норм звичаєвого права, що стосувались імунітету держав, у міжнародних конвенціях.

Особливу увагу приділено аналізу положень Європейської конвенції про імунітет держав 1976 року, Конвенції ООН 2004 року щодо юрисдикційних імунітетів держав та їх майна, а також судовій практиці Великої Британії (справи *General Dynamics v. Libya*, *Argentum Exploration v. South Africa*) і Міжнародного Суду ООН (*Germany v. Italy*, *Certain Iranian Assets*). Продемонстровано, що юрисдикційний імунітет охоплює три складові – імунітет від судової юрисдикції, від заходів забезпечення позову та від примусового виконання судових рішень, тоді як імунітет суверенного майна передбачає особливий захист певних категорій державного майна, зокрема дипломатичного,

військового та інших категорій, визначених нормами звичаєвого права та кодифікованих у Конвенції ООН 2004 року.

Актуальність дослідження зумовлена сучасними міжнародно-правовими викликами, які загострили дискусію про межі імунітету державного майна та його можливі винятки у випадках порушення норм *jus cogens*. Звертається увага на необхідність подальшої кодифікації й уніфікації норм, що регулюють співвідношення юрисдикційного імунітету та імунітету суверенного майна, для забезпечення справедливого балансу між принципом державного суверенітету і міжнародно-правовою відповідальністю держав. Також наголошується на потребі глибшого дослідження еволюції судової практики та порівняльного аналізу підходів різних правових систем, що сприятиме подальшому розвитку цілісної міжнародно-правової доктрини імунітету та її узгодженню з динамікою сучасних міждержавних відносин.

Ключові слова: імунітет суверенного майна держав, юрисдикційний імунітет, суверенітет, *par in parem pop habet imperium*, міжнародне звичаєве право, кодифікація, міжнародно-правова відповідальність держав.

Постановка проблеми

Метою дослідження є встановлення теоретичної та практичної відмінності між поняттями “імунітет суверенного майна держави” та “юрисдикційний імунітет”.

Актуальність проблематики: У сучасному світі помітно зростає актуальність питань

ня імунітету держави – як юрисдикційного, так і імунітету державного майна. З одного боку, існує документально розвинений механізм міжнародного реагування на міжнародно-протиправні діяння держав, з іншого – його ефективне застосування на практиці часто залишається проблематичним.

Після початку російської повномасштабної агресії проти України у 2022 році, Європейський Союз (далі – ЄС) у третьому санкційному пакеті запровадив рішення про знерухомилення суверенних активів Російської Федерації (далі – РФ), які здебільшого зберігались на рахунках таких клірингових компаній як Euroclear (Королівство Бельгія) та Clearstream (Велике Герцогство Люксембург) [1]. Разом з прийняттям такого рішення розгорнулись і дискусії щодо подальшого використання цих активів або ж їх повернення власнику – Центральному банку Російської Федерації. Саме в контексті цієї дискусії активно постало важливе питання імунітету суверенного державного майна та його відмінність від юрисдикційного імунітету держави.

Виклад матеріалу дослідження

Ще за часів римського права сформувався принцип *par in parem non habet imperium seu jurisdictionem* (рівний над рівним не має ні влади, ні юрисдикції), що заклав основу сучасного розуміння державного суверенітету – права на незалежну внутрішню і зовнішню політику, що забезпечується верховенством влади всередині держави та рівноправністю на світовій політичній арені [2, стр. 20]. І саме на понятті суверенітету формується наступна концепція – концепція імунітету.

Брюссельська конвенція 1926 року вперше документально закріпила поняття імунітету, яке до цього існувало здебільшого у формі принципу *звичаєвого права*, відкривши шлях для подальших універсальних і регіональних договорів [2, стр. 72]. Зокрема, у ст. 3 визначається, що правила, викладені у попередніх 2-х статтях (державні судна та їх вантажі підпадають під ті ж правила відповідальності та юрисдикції, що й приватні кораблі та вантажі), не застосовуються до суден, які на момент позову використовують-

ся для урядових та некомерційних потреб. Також можемо зробити висновок, що вона наділяє державу саме юрисдикційним імунітетом, оскільки:

а) відповідно до статті 3, правила притягнення держав до відповідальності, які розповсюджуються на комерційні перевезення людей/товару, не застосовуються до випадків, коли судна перебували на урядовій та некомерційній службі;

б) самі судна захищаються імунітетом від арешту чи затримки у будь-якому судовому процесі.

Г.М.Бадр у книзі “State Immunity: An Analytical and Prognostic View” визначає юрисдикційний імунітет держави як імунітет від юрисдикції суду вирішувати справу проти суверенної держави, навіть якщо предмет справи підпадає під його юрисдикцію [3, стр. 91].

У цій же праці Бадр зазначає наразі в юридичній та міжнародно-юридичній практиці все більше закріплюється принцип обмеженого (функціонального) юрисдикційного імунітету. Абсолютний імунітет домінував у міжнародно-правовій теорії та практиці до XX сторіччя. Теорію функціонального імунітету вперше було сформовано у тому трактуванні, у якому вона існує і досі, у справі *Levant Express Transport Co. v. Iranian Railways*, Cour de Cassation (1969). Суд зазначив, що юрисдикційний імунітет поширюється на іноземні держави та організації лише тоді, коли вони діють від імені держави або ж за її дорученням. У разі, якщо діяння держави чи особи, що діє від її імені, виходить за межі діянь, які підпадають під акт публічної влади, юрисдикційний імунітет не може поширюватися на особу, яка вчинила це діяння [3, стр. 58].

Наступним важливим документом у гаузі імунітету стала Європейська конвенція про імунітет держав 1976 року (Базельська конвенція). Вона суттєво вплинула на розвиток юрисдикційних імунітетів держав, встановивши чіткі межі їх застосування. Конвенція закріпила принцип розмежування між діями держави суверенного характеру (*acta jure imperii*), за які імунітет зберігається, та комерційними чи господарськими діями (*acta jure gestionis*), за які держава

може бути притягнута до відповідальності в іноземних судах, цим самим закріпивши документально теорію функціонального (обмеженого) імунітету держави. Документ сприяв уніфікації правил для національних судових систем, зменшив правову невизначеність і заклав основу для сучасної доктрини обмеженого юрисдикційного імунітету.

Використання розмежування абсолютного та функціонального імунітету на практиці за критерієм вчинення дій державою акта *jure imperii* або акта *jure gestionis* можна простежити, аналізуючи судову практику окремих держав. Так, Верховний Суд Великої Британії розглядав справу *rgentum Exploration Ltd v Republic of South Africa* (2023 UKSC 2), у якій розглядав питання, чи може бути накладено арешт на срібло, підняте з затонулого судна, що належало уряду Південної Африки. Суд постановив, що майно держави, яке не використовується і не призначене для використання в комерційних цілях, користується повним імунітетом від примусових заходів відповідно до § 13(2)(b) State Immunity Act 1978 (акт національного законодавства Сполученого Королівства).

Аналогічні підходи простежуються і в практиці судів Великої Британії. Так, у справі *General Dynamics United Kingdom Ltd v State of Libya* (2021, UKSC 22) [4] Верховний Суд розглядав питання примусового виконання арбітражного рішення проти іноземної держави. Суд підтвердив, що згода держави на арбітраж означає відмову від юрисдикційного імунітету в межах розгляду спору, однак не обов'язково передбачає автоматичну відмову від імунітету щодо примусових заходів проти державного майна. Це рішення ще раз підкреслює, що міжнародне право проводить розмежування між юрисдикційним імунітетом та імунітетом державного майна.

Водночас така практика не виключає можливості еволюції підходів міжнародного права у виняткових випадках, коли йдеться про порушення норм *jus cogens* чи необхідність забезпечення відшкодування шкоди, заподіяної актом агресії.

За визначенням, яке юрисдикційному імунітету дає Конвенція ООН щодо юрис-

дикційних імунітетів держав та їх майна 2004 р. (далі – Конвенція ООН 2004 або Конвенція) у статті 1, імунітетом держав та їх майна є захист від юрисдикції суду іншої держави. Також Конвенція у ст. 18 наділяє державу імунітетом від заходів примусу, які можуть мати місце на досудовому етапі, зокрема арешту майна (*State immunity from pre-judgment measures of constraint*), а у ст. 19 – від заходів виконання судового рішення, зокрема арешту або стягнення майна (*State immunity from post-judgment measures of constraint*). Хоча наразі Конвенція не вступила в силу, на неї можна спиратися як на джерело сучасного кодифікованого визначення поняття імунітету держави.

Таким чином Конвенція ООН 2004 р. Виділяє наступні складові юрисдикційного імунітету:

- 1) Імунітет від юрисдикції суду (ст. 1);
- 2) Імунітет від заходів забезпечення позову (ст. 18);
- 3) Імунітет від примусового виконання судового рішення (ст. 19).

Важливо зазначити, що зазначені складові юрисдикційного імунітету можуть застосовуватись окремо і відмова держави від однієї складової юрисдикційного імунітету не означає автоматичну відмову від інших.

Іншими словами, важливим є факт того, що наявність або відсутність однієї зі складових юрисдикційного імунітету не означає автоматичну наявність/відсутність інших [3, 107]. Зокрема, саме на це звернув увагу Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй (далі – МС ООН) у справі *Germany v. Italy: Greece intervening* (2012), зазначивши, що:

“Навіть якщо рішення було законно винесено проти іноземної держави за таких обставин, що остання не могла посилатися на імунітет від юрисдикції, з цього не випливає ipso facto, що держава, проти якої було винесено рішення, може бути об'єктом примусових заходів на території держави суду або на території третьої держави з метою виконання відповідного рішення” [6, абз.113].

Водночас варто звернути увагу, що хоч імунітет від заходів забезпечення та імунітет від примусового виконання стосуються державного майна, вони не є тотожними поняттям імунітету суверенного майна держави.

Імунітет суверенного державного майна не кореспондується з юрисдикційними аспектами імунітету. Стаття 21 Конвенції ООН 2004 року встановлює, що певні категорії державного майна – зокрема дипломатичне, консульське, військове майно, а також майно центральних банків та інших валютних органів – традиційно користуються найвищим рівнем захисту від примусових заходів. Як правило, навіть за наявності судового рішення проти держави таке майно не підлягає арешту чи використанню для виконання судового рішення, за винятком випадків, коли міжнародне співтовариство визнає необхідність реагування на грубі порушення міжнародного права.

Можемо говорити про те, що імунітет суверенного майна держави має не процесуальний, а матеріальний характер. Такий підхід прослідковується у справі “Ісламська Республіка Іран проти США” [7], щодо якої Міжнародний Суд ООН у 2019 році виніс рішення. У пунктах 48-80 Суд розглядав питання імунітету майна центрального банку Ірану (Bank Markazi) у контексті арешту його майна на території США. Сам позов розглядався в контексті порушення США норм Договору про дружбу, економічні відносини та консульські права 1955 року, укладеним між Іраном та США. Провівши аналіз, Суд дійшов висновку, що твердження Ірану про порушення Сполученими Штатами норм міжнародного права щодо суверенного імунітету не можуть стосуватися Договору, а є питанням міжнародного звичаєвого права, тому не підпадають під юрисдикцію Суду у цій справі. Таким чином Суд визнав, що питання імунітету центральних банків становить окремий аспект звичаєвого міжнародного права, який може еволюціонувати залежно від міжнародної практики.

Висновок

Станом на сьогодні будь-яка суверенна держава у міжнародно-правових відносинах користується юрисдикційним імунітетом та імунітетом державного майна. Перший забезпечує захист державі від юрисдикції іноземного/міжнародного судового органу, а другий – від забезпечення виконання за рахунок державного майна.

Розуміння такої відмінності на сьогодні є важливим чинником у подальшому правозастосуванні на основі цих принципів. Водночас у світлі існуючих викликів та відсутності остаточного уніфікованого регулювання питання поширення юрисдикційного імунітету та імунітету державного майна, необхідне подальше вивчення цих принципів. У сучасних умовах, коли міжнародне співтовариство стикається з випадками грубих порушень норм *jus cogens*, триває дискусія щодо допустимості обмеження імунітету суверенного майна агресорів із метою забезпечення відшкодування збитків постраждалим державам.

Література

1. Council Decision (CFSP) 2022/335 of 28 February 2022 amending Decision 2014/512/CFSP concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dec/2022/335/oj/eng>. (дата звернення 14.09.2025).
2. Корнійчук Є. В. Юрисдикційні імунітети держав та їхньої власності: тенденції розвитку в міжнародному та внутрішньому праві : монографія. Одеса : Фенікс, 2009. 232 с. ISBN 978-966-438-
3. Бадр, Г. М. State Immunity: An Analytical and Prognostic View. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 1984. 241 p. (Developments in International Law; vol. 5).
4. General Dynamics United Kingdom Ltd (Respondent) v State of Libya (Appellant). UKSC/2019/0166. URL: https://supremecourt.uk/uploads/uksc_2019_0166_press_summary_1f1902a0a7.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.10.2025).
5. International Convention on the Unification of Certain Rules Relating to the Immunity of State-owned Vessels (Brussels, 10 April 1926). English version. URL: <https://www.fortunes-de-mer.com/mer/images/documents%20pdf/legislation/Internationale/International%20Convention%20unification%20rules%20Immunity%20State%20owned%20Vessels%20Brussels%201926%20RU.pdf> (дата звернення: 22.09.2025)

6. Міжнародний Суд ООН (International Court of Justice). Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, 3 February 2012. URL: <https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/143/143-20120203-JUD-01-00-EN.pdf> (дата звернення: 21.09.2025)

7. Міжнародний Суд ООН (International Court of Justice). Certain Iranian Assets (Islamic Republic of Iran v. United States of America). Judgment of 13 February 2019. URL: https://www.icj-cij.org/node/105760?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.10.2025).

Cherniak B.

THE DIFFERENCE BETWEEN THE IMMUNITY OF SOVEREIGN PROPERTY OF STATES AND THE JURISDICTIONAL IMMUNITY

The article examines the distinction between the jurisdictional immunity of a state and the immunity of its sovereign property as two interrelated yet independent legal categories of international public law. The historical development of the concept of immunity is analyzed, tracing its evolution from the principle *par in parem non habet imperium* to modern trends in its interpretation. Particular attention is devoted to the development of the restrictive (functional) approach to state immunity, reflected in international conventions and judicial practice. The relationship between the procedural nature of jurisdictional immunity and the material nature of sovereign property immunity is revealed. The study also explores the historical aspect of the codification of customary international law norms on state immunity within international conventions.

Special attention is given to the analysis of the provisions of the 1976 European Convention

on State Immunity, the 2004 United Nations Convention on Jurisdictional Immunities of States and Their Property, as well as the case law of the United Kingdom (General Dynamics v. Libya, Argentum Exploration v. South Africa) and the International Court of Justice (Germany v. Italy, Certain Iranian Assets). It is demonstrated that jurisdictional immunity comprises three components — immunity from judicial jurisdiction, immunity from pre-judgment measures of constraint, and immunity from enforcement of court decisions — whereas sovereign property immunity provides special protection for specific categories of state property, including diplomatic, military, and other types of property defined by customary international law and codified in the 2004 UN Convention.

The relevance of the study arises from contemporary international legal challenges that have intensified the debate on the limits of state property immunity and possible exceptions in cases involving violations of jus cogens norms. Attention is drawn to the need for further codification and unification of the rules governing the relationship between jurisdictional immunity and sovereign property immunity, to ensure a fair balance between the principle of state sovereignty and the international legal responsibility of states. It is also emphasized that a deeper study of the evolution of judicial practice and a comparative analysis of the approaches of different legal systems will contribute to the further development of a coherent international legal doctrine of immunity and its alignment with the dynamics of modern interstate relations.

Key words: immunity of sovereign state property, jurisdictional immunity, sovereignty, *par in parem non habet imperium*, customary international law, codification, international legal responsibility.

ІНСТИТУЦІЙНІ РИЗИКИ ДЛЯ САМОСТІЙНОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: ПОРІВНЯЛЬНО- ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ІНІЦІАТИВ

МОРГУН Вячеслав - доктор філософії у галузі право

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1662-3582>

УДК 342.25

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.26>

Стаття присвячена доктринальному аналізу законопроекту «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування» крізь призму моделі територіальної громади як єдиної юридичної особи публічного права (ЮОПП) та первинного суб'єкта влади. Встановлено, що запропоновані механізми державного нагляду та централізації кадрової політики створюють системні ризики для публічної автономії та господарської самостійності територіальних громад. Аргументовано, що законопроект не лише суперечить принципу субсидіарності, закріпленому в Європейській хартії місцевого самоврядування, але й підриває фундаментальний конституційний принцип народовладдя, викладений у статті 5 Конституції України. У статті також проводиться порівняльно-правовий аналіз, в ході якого виявлено інституційну схожість запропонованої моделі нагляду з управлінською доктриною східного сусіда («єдина система публічної влади»), що свідчить про загрозу згортання децентралізації та побудови жорсткої адміністративної вертикалі.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, юридична особа публічного права, державний нагляд, самостійність (суверенітет) територіальної громади, принцип субсидіарності, стаття 5 Конституції України, єдина система публічної влади.

Вступ

Відповідно до статті 5 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом

влади в Україні є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. У цій конституційній конструкції територіальна громада виступає не просто як адміністративно-територіальна одиниця, а як первинний суб'єкт місцевого самоврядування — колективний носій публічної влади на місцях.

Концепція територіальної громади як єдиної юридичної особи публічного права (ЮОПП) розвиває цей принцип, стверджуючи, що саме громада в цілому, а не її окремі органи (рада, виконком), є власником комунального майна та суб'єктом господарської діяльності. Органи місцевого самоврядування в такій моделі є лише представницькими та виконавчими інструментами (структурними підрозділами), що діють від імені та в інтересах усієї територіальної громади відповідно до положень статуту територіальної громади.

Однак ключовою доктринальною вадою законопроекту, що аналізується, є те, що він повністю ігнорує первинного суб'єкта та кінцевого бенефіціара місцевого самоврядування — **члена територіальної громади**. Вся логіка документа побудована на регулюванні інституційних відносин між «державною адміністрацією» та «органом місцевого самоврядування». Права окремого мешканця, механізми їх реалізації та захисту (як від свавілля місцевих органів, так і від надмірного втручання держави) повністю виведені за межі правового поля. Законопроект не створює жодних інструментів для посилення

прямої демократії чи громадського контролю. Таким чином, місцеве самоврядування з інструменту реалізації влади народом перетворюється на закриту систему взаємодії двох бюрократичних апаратів, де громадянин є не суб'єктом, а об'єктом управління.

Аналіз ключових ризиків законопроекту для суверенітету територіальної громади

Порушення принципу автономії через механізм державного нагляду

Законопроект пропонує запровадити дворівневу систему державного нагляду: акти обласних рад контролюватиме центральний орган виконавчої влади, визначений Кабінетом Міністрів (нова ст. 76-1 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні»), а акти сільських, селищних, міських та районних рад — відповідні місцеві державні адміністрації (нова ст. 76-2). На перший погляд, мета — забезпечення законності — є легітимною. Однак запропонований інструментарій створює загрози на кількох рівнях: він не лише підриває **суверенітет територіальної громади**, але й створює ризики для **державного суверенітету** в цілому, оскільки сильна держава спирається на сильне та самодостатнє місцеве самоврядування. Крім того, як буде доведено далі, механізми підміни кримінальної юстиції адміністративним тиском, затягнуті процедури реагування та дискреційні повноваження наглядових органів створюють інституційні умови для корупції, легітимізації незаконних рішень та уникнення відповідальності.

Фундаментальна доктринальна помилка законопроекту полягає у самій філософії нагляду. Замість того, щоб обмежити контроль держави лише питаннями, що мають загальнодержавне значення (наприклад, недопущення втручання ОМС у повноваження державних органів або порушення конституційних прав і свобод), законопроект пропонує тотальне регулювання внутрішньої діяльності ОМС. Навіть така норма, як обов'язок наглядового органу «не менше одного разу на квартал письмово надавати інформацію... про зміни в законодавстві», є не консультацією, а формою інструктажу та зовнішнього управління. Це докорінно суперечить правовій природі місцевого самоврядування, яке, на відміну від державних органів, діє

за принципом **негативного права** («**дозволено все, що прямо не заборонено законом**»). Державні ж органи функціонують за принципом **позитивного права** («**дозволено лише те, що прямо передбачено законом**»). Законопроект фактично поширює логіку позитивного права на ОМС, перетворюючи їх з автономних суб'єктів на нижчу ланку державної адміністрації. Такий підхід прямо суперечить статті 5 Конституції, яка встановлює в Україні дві відносно автономні системи публічної влади — державну владу та місцеве самоврядування, а не єдину ієрархічну вертикаль, як це пропонується.

Ця логіка підпорядкування продовжується і в нормі, яка передбачає надання наглядовим органом «консультацій» за зверненням голови ради (пп. 2 ч. 3 ст. 76-1). На перший погляд, це виглядає як сервісна функція держави. Однак у контексті відносин «наглядач-піднаглядний» така «консультація» неминуче перетворюється на інструмент неформального узгодження та попереднього затвердження рішень. Голова ради, прагнучи уникнути подальших оскаржень, буде змушений звертатися до свого ж контролера за фактичним дозволом. Це створює інституційну залежність та нівелює принцип прийняття рішень «під власну відповідальність», який є серцевиною місцевого самоврядування.

Ключовий ризик полягає у розширенні предмету нагляду та створенні громіздкої, дублюючої системи контролю. Нагляд поширюється не лише на **нормативно-правові акти**, але й на **індивідуальні акти**. При цьому формулювання підстав для нагляду за індивідуальними актами — «перевищення повноважень або з порушенням процедури» (пп. 2 ч. 5 ст. 76-1) — прямо вказує на діяння, що містять ознаки кримінальних правопорушень (зокрема, ст. 365 КК України «Перевищення влади або службових повноважень»). Це створює небезпечну колізію та конфлікт юрисдикцій. Замість того, щоб у таких випадках прокуратура вносила відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), визначала підслідність та направляла справу до відповідного правоохоронного органу (ДБР, НАБУ) для проведення розслідування, здійснюючи процесуальне керівництво за дотриманням законів під час слід-

ства, законопроект пропонує вирішувати ці питання в адміністративному порядку через «вимоги» та «приписи». Таким чином, відбувається підміна кримінальної юстиції адміністративним тиском, що може використовуватися для приховування корупційних діянь або політичного торгу.

Абсурдність та неефективність запропонованого адміністративного механізму підкреслює норма, яка встановлює строк для застосування заходів нагляду — «не пізніше 60 днів з дня набрання чинності актом» (ч. 7 ст. 76-1). Ця норма є доктринальним нонсенсом. Замість того, щоб вимагати від наглядового органу невідкладного реагування на виявлені порушення, особливо ті, що мають ознаки злочину, закон надає йому двомісячне «вікно бездіяльності». Цей період створює ідеальні умови для завершення будь-яких незаконних оборотів, легалізації активів та уникнення відповідальності причетними особами. Таким чином, норма, покликана забезпечувати законність, на практиці створює інституційні умови для її безкарного порушення.

Більше того, процедура досудового врегулювання, яка передбачає направлення «вимоги» (протягом 3 робочих днів) та її розгляд радою (протягом 20 робочих днів), ще більше розтягує цей процес. У сукупності це створює процедурну «чорну діру» тривалістю до трьох місяців, протягом якої будь-яке незаконне рішення залишається чинним, а його наслідки можуть стати незворотними. Це є прямою протилежністю принципу невідворотності покарання та ефективного правосуддя.

Ця система не просто неефективна, вона створює прямі корупційні ризики та інструменти для легітимізації злочинів. Після майже трьох місяців процедурних зволікань, фінальне рішення — звертатися до суду чи ні — залишається на розсуд чиновника наглядового органу. Це створює ідеальні умови не просто для ситуативної корупції, а для **формування стійких організованих злочинних угруповань (ОЗУ)**, що спеціалізуються на пограбуванні територіальних громад. Схема такої діяльності є очевидною: місцеві посадовці приймають завідомо незаконне рішення (наприклад, про відчуження землі за безцінь), а «кишеньковий» наглядовий орган

забезпечує їм тримісячну «фору» для його реалізації, після чого за неправомірну вигоду відмовляється звертатися до суду. На практиці це дозволяє легітимізувати будь-які незаконні дії, наприклад, незаконну приватизацію комунального майна. За час, поки триває адміністративна тяганина, об'єкт може бути перепроданий добросовісному набувачу, що робить його повернення у власність громади практично неможливим, або ж може бути безповоротно знищений, як-от у випадку знесення історичної забудови задля нової комерційної забудови. Таким чином, бездіяльність наглядового органу, зумовлена корупційними мотивами, де-факто «узаконює» злочин. Норма, яка забороняє звернення до суду без попередньої «вимоги» (ч. 10 ст. 76-1), перетворюється з процедурної гарантії на інструмент шантажу та ключовий елемент у схемі функціонування ОЗУ, що діють під прикриттям державних інституцій.

Для реалізації цих повноважень необхідно створювати нову вертикаль чиновників, компетентність яких у складних питаннях муніципального права є сумнівною. В умовах хронічного бюджетного дефіциту створення додаткових державних інституцій неминуче призведе до збільшення державних видатків, що в кінцевому підсумку ляже тягарем на платників податків через підвищення податкового навантаження. Фактично, відбувається відтворення скасованої раніше функції «загального нагляду», але в менш професійному та більш витратному для держави виконанні. Замість побудови неефективних та економічно обтяжливих адміністративних структур, більш доцільним та конституційно обґрунтованим було б повернення функції нагляду за законністю актів ОМС до системи прокуратури, яка має відповідні кадри та інституційний досвід.

Кульмінацією втручання є право наглядового органу **зупиняти дію акта спеціальним приписом** у разі «загрози порушення територіальної цілісності» (ч. 12 ст. 76-1). І тут знову відбувається доктринальна підміна понять. Дії, що створюють загрозу територіальній цілісності, є злочином проти основ національної безпеки (зокрема, ст. 110 КК України). Реагування на такі дії має здійснюватися невідкладно в межах Кримінального

процесуального кодексу (КПК) – шляхом реєстрації провадження в ЄРДР та проведення слідчих дій компетентними органами (СБУ). Запропонований «спеціальний припис» є неадекватним адміністративним сурогатом, який підміняє собою чіткий і єдино можливий у таких випадках механізм кримінальної юстиції. Більше того, ця норма створює прямі ризики повторення трагічних подій 2014 року. Спроби створення неконституційних утворень на кшталт «ЛНР/ДНР» чи проголошення незаконних референдумів, як в Автономній Республіці Крим, є злочинами, що вимагають миттєвої та жорсткої реакції правоохоронної системи, а не бюрократичної процедури видачі «припису». Це створює небезпеку не лише неефективного реагування на реальні загрози, але й зловживання цим інструментом для політичного тиску, в тому числі внаслідок корупційного впливу в інтересах зовнішніх зацікавлених осіб, під приводом захисту національних інтересів.

Підриєв принципу субсидіарності через централізацію та доктринальну некомпетентність кадрової політики

Принцип субсидіарності, закладений в основу Європейської хартії місцевого самоврядування, вимагає, щоб публічні повноваження здійснювалися на найближчому до громадянина рівні. Законопроект грубо порушує цей принцип одразу на двох рівнях: інституційному та доктринальному.

По-перше, відбувається інституційна централізація. Запроваджується інститут централізованого **кадрового резерву на посади голів районних державних адміністрацій** (нова ст. 8-1 Закону «Про місцеві державні адміністрації»). Ключові фігури місцевої виконавчої влади фактично відбиратимуться не на регіональному рівні, а в столиці: конкурс проводить Комісія з питань вищого корпусу державної служби, а переможців затверджує Кабінет Міністрів України. Це означає, що голова РДА, який має повноваження здійснювати нагляд за актами територіальної громади, буде інституційно лояльним не до регіону, в якому працює, а до центрального уряду, який його відібрав. Таким чином, замість посилення спроможності місцевого самоврядування, створюється **паралельна, центрально-керована вертикаль влади**, що є

прямою загрозою для самостійності територіальних громад.

По-друге, закладається доктринальна некомпетентність майбутніх наглядачів. Аналіз кваліфікаційних вимог до кандидатів у кадровий резерв (ч. 5 нової ст. 8-1) виявляє фундаментальну світоглядну ваду. Вимагається досвід роботи на посадах державної служби (категорії «А» чи «Б») або на керівних посадах у бізнесі. Однак обидві ці сфери функціонують за правовими принципами, що є прямо протилежними принципам місцевого самоврядування:

- **Державна служба** діє за принципом **позитивного права** («дозволено лише те, що прямо передбачено законом»). Це логіка суворого виконання інструкцій та обмеженої ініціативи.

- **Бізнес** діє за логікою **приватного права**, де основною метою є отримання прибутку.

- **Місцеве самоврядування**, натомість, діє за принципом **негативного права** («дозволено все, що прямо не заборонено законом»), де ключовим є пошук найбільш ефективних рішень в інтересах громади, а не отримання прибутку чи суворе слідування інструкціям згори.

Таким чином, законопроект пропонує відбирати на роль «наглядачів» за місцевим самоврядуванням фахівців, чий професійний досвід та правова культура сформовані в абсолютно іншій, дозвільно-обмежувальній парадигмі. Це неминуче призведе до того, що голова РДА буде оцінювати діяльність територіальної громади не з позиції її автономії та права на ініціативу, а з позиції державного чиновника, для якого будь-яка дія, не прописана в законі, є не просто порушенням, а загрозою його власному контролю та потенційним джерелом для отримання особистої вигоди. Замість того, щоб сприяти розвитку громади, такий наглядач буде зацікавлений у пошуку формальних «порушень» для посилення свого впливу та створення корупційних можливостей. Це не просто ризик некомпетентності; це інституційно запрограмований конфлікт та створення системи, в якій руйнування місцевого самоврядування стає інструментом для збагачення та узурпації влади.

Тиражування моделі підпорядкування на базовому рівні місцевого самоврядування

Аналіз нової статті 16-1 Закону «Про місцеві державні адміністрації» свідчить, що законопроект не обмежується контролем над обласним рівнем. Він **дзеркально тиражує ту саму модель нагляду** на базовий рівень: районні державні адміністрації (РДА) отримують повноваження контролювати акти сільських, селищних та міських рад. Це означає, що **усі вищеописані доктринальні вади та корупційні ризики масштабуються і переносяться на кожен територіальну громаду в країні.**

На цьому рівні ризики стають ще більш гострими, оскільки саме тут зосереджені основні активи громади — земля, комунальне майно, місцеві бюджети. Система, за якої центрально призначений та доктринально некомпетентний голова РДА отримує право адміністративного втручання в рішення місцевих рад, створює ідеальні умови для системного пограбування громад. Усі інструменти — «вікно можливостей» на майже три місяці, підміна кримінальної юстиції адміністративним тиском, можливість корупційного торгу щодо (не)звернення до суду — тепер стають доступними на локальному рівні. Це завершує побудову тотальної адміністративної вертикалі, де суверенітет територіальної громади ліквідується не лише на регіональному, а й на базовому, найбільш важливому для людей рівні.

Нівелювання установчої влади територіальної громади та порушення конституційних гарантій

Запропонований законопроект механізм державного нагляду створює пряму колізію з фундаментальними засадами конституційного ладу України, зокрема, з гарантіями місцевого самоврядування (ст. 7, 140 Конституції) та принципом народовладдя (ст. 5 Конституції).

По-перше, відбувається підміна судового контролю адміністративним. Стаття 144 Конституції чітко встановлює, що рішення ОМС з мотивів їх невідповідності закону зупиняються з *одночасним зверненням до суду*. Це означає, що єдиним легітимним арбітром у спорі між державою та територіальною

громадою є незалежний суд. Законопроект же запроваджує інститут адміністративного «вето» у вигляді «вимоги про усунення порушення», яка є обов'язковою до розгляду. Таким чином, воля територіальної громади, виражена через її легітимний акт, ставиться в залежність від рішення чиновника виконавчої влади, а не суду. Це нівелює конституційну гарантію судового захисту прав місцевого самоврядування.

По-друге, це є формою узурпації установчої влади народу. Відповідно до статті 5 Конституції, територіальна громада є первинним суб'єктом, через який народ реалізує свою владу. Її рішення, прийняті в межах закону, є вираженням народного суверенітету на місцевому рівні. Надання державному органу права зупиняти чи вимагати скасування таких рішень в адміністративному порядку є втручанням у процес реалізації влади народом. Воля представницького органу територіальної громади підміняється адміністративною волею державного службовця, що є неприпустимим у демократичній правовій державі.

Порівняльно-правовий аспект: Інституційна схожість із моделлю «єдиної публічної влади» східного сусіда

Аналіз запропонованого законопроекту у порівнянні з законодавством східного сусіда виявляє тривожну інституційну та доктринальну схожість. Ця схожість полягає не в прямому копіюванні окремих норм, а в запозиченні самої **філософії державного управління**, яка несумісна з європейською традицією децентралізації та верховенства права.

1. Доктрина «єдиної системи публічної влади» як основа централізації.

Ключовою доктриною, що лежить в основі сучасної авторитарної моделі східного сусіда, є концепція «єдиної системи публічної влади», офіційно закріплена в її конституції після змін 2020 року. Ця доктрина ліквідує фундаментальний для європейського права принцип дуалізму влади, за яким місцеве самоврядування визнається окремою, автономною від держави системою публічної влади. Натомість, в цій країні муніципальні органи розглядаються як нижча ланка загальнодержавної вертикалі, підпорядкована федеральному центру.

Український законопроект, хоч і не використовує таку термінологію, фактично рухається в тому ж напрямку. Створюючи систему тотального адміністративного нагляду з боку ЦОВВ та МДА, він перетворює органи місцевого самоврядування з партнерів держави на її підлеглих, реалізуючи на практиці ту саму логіку «єдиної вертикалі».

2. Спільні інструменти підпорядкування:

- **Адміністративний нагляд замість судового контролю:** Як і у східного сусіда, де прокуратура та вищі посадові особи суб'єктів федерації мають широкі повноваження щодо втручання в діяльність муніципалітетів, український законопроект надає виконавчій владі право адміністративного вето («вимога про усунення порушення»). В обох моделях судовий контроль відсувається на другий план, стаючи залежним від попереднього рішення адміністративного органу. Це є прямим відходом від європейського стандарту, де саме суд є головним арбітром у спорах між державою та муніципалітетом.

- **Централізована кадрова політика:** Система централізованого кадрового резерву для голів РДА є інституційним аналогом моделі призначення губернаторів та керівників місцевих адміністрацій у східного сусіда. В обох випадках ключова фігура, що має контролювати місцеву владу, призначається з центру і є лояльною до нього, а не до місцевої громади. Це перетворює нагляд на інструмент політичного контролю та тиску.

- **Тотальність контролю:** Законопроект поширює нагляд на всі акти ОМС, включаючи індивідуальні. Це відповідає практиці авторитарного режиму, де будь-яке рішення місцевої влади може бути перевірене та скасоване. Такий підхід суперечить принципу пропорційності, закріпленому в документах Ради Європи, який вимагає обмежувати нагляд лише актами певної важливості.

Таким чином, запропоновані зміни є не просто спробою «впорядкувати» законодавство, а цивілізаційним розворотом від європейської моделі децентралізації, заснованої на довірі та партнерстві, до авторитарної моделі, заснованої на недовірі, контролі та підпорядкуванні.

Висновки

Законопроект, що аналізується, ґрунтується на фундаментально хибній доктрині, яка розглядає державний нагляд не як інструмент захисту прав громадян та конституційного ладу, а як механізм адміністративного підпорядкування місцевого самоврядування. Вся його структура ігнорує ключового суб'єкта — **члена територіальної громади**, перетворюючи систему на замкнений простір взаємодії двох бюрократичних апаратів.

Конструктивна модель державного нагляду мала б виконувати дві основні функції, прямо протилежні тим, що пропонує законопроект. Таким легітимним та конституційно обґрунтованим органом може бути лише **прокуратура**, яка в рамках загального нагляду має діяти двома шляхами:

1. **Захист державного суверенітету через кримінальне провадження:** У разі виявлення в рішеннях ОМС ознак кримінальних правопорушень (перевищення повноважень, корупція, сепаратизм), прокуратура зобов'язана діяти невідкладно в межах кримінального законодавства: реєструвати провадження в ЄРДР та забезпечувати належне розслідування, а не вступати в адміністративну тяганину.

2. **Захист прав членів територіальної громади:** У разі порушення прав мешканців (незаконне відчуження комунального майна, порушення екологічних норм тощо), прокуратура має виступати **«державним адвокатом» громадянина**. Вона повинна не лише реагувати на скарги, але й допомагати членам територіальної громади в захисті їхніх прав, представляючи їхні інтереси в суді проти неправомірних дій власних органів місцевого самоврядування.

Натомість, запропонований законопроект створює систему, яка:

- **Не захищає, а узурпує владу:** Замість того, щоб служити громадянину, наглядовий орган стає над ним і над його представницькими органами, підміняючи волю громади адміністративним примусом.

- **Створює корупційні ризики замість їх усунення:** Затягнуті процедури, дискреційні повноваження та підміна кримінальної юстиції адміністративним тиском створюють

ідеальні умови для корупційних змов та легітимізації незаконних рішень.

• **Рухається в напрямку авторитарної моделі:** Порівняльно-правовий аналіз демонструє тривожну схожість запропонованої філософії управління з управлінською доктриною східного сусіда («єдина система публічної влади»), що є прямою загрозою для європейського шляху розвитку України.

Отже, законопроект у запропонованій редакції є кроком назад у реформі децентралізації. Він потребує не просто редагування, а **повної концептуальної переробки**, в основі якої має лежати захист прав члена територіальної громади, чітке розмежування повноважень та судовий, а не адміністративний, контроль за законністю рішень ОМС, який має здійснюватися виключно прокуратурою.

Література

1. Проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення законності та прозорості в діяльності органів місцевого самоврядування» (наданий для аналізу).
2. Висновок Головного науково-експертного управління на проект Закону (наданий для аналізу).
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
4. Європейська хартія місцевого самоврядування: ратифікована Законом України від 15.07.1997 № 452/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036

References

1. Proiekt Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zabezpechennia zakonnosti ta prozorosti v diialnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia» (nadanui dlia analizu).
2. Vysnovok Holovnoho naukovo-ekspertnoho upravlinnia na proiekt Zakonu (nadanui dlia analizu).
3. Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

4. Yevropeiska khartiia mistsevoho samovriaduvannia: ratyfikovana Zakonom Ukrainy vid 15.07.1997 № 452/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036

Viacheslav Morhun

Doctor of Philosophy in Law

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1662-3582>

INSTITUTIONAL RISKS TO THE AUTONOMY OF THE TERRITORIAL COMMUNITY: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF LEGISLATIVE INITIATIVES

Abstract. This article provides a doctrinal analysis of the draft Law of Ukraine «On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Ensuring Legality and Transparency in the Activities of Local Self-Government Bodies» through the prism of the model of the territorial community as a single public law legal entity (PLLE) and a primary subject of power. It is established that the proposed mechanisms of state supervision and centralization of personnel policy create systemic risks for the autonomy and economic self-sufficiency of territorial communities. It is argued that the draft law not only contradicts the principle of subsidiarity enshrined in the European Charter of Local Self-Government but also undermines the fundamental constitutional principle of the people's power, set out in Article 5 of the Constitution of Ukraine. The article also provides a comparative legal analysis, which reveals an institutional similarity of the proposed supervision model with the eastern neighbor's management doctrine (the «unified system of public power»), indicating a threat of curtailing decentralization and building a rigid administrative vertical.

Keywords: territorial community, local self-government, public law legal entity, state supervision, autonomy (sovereignty) of the territorial community, principle of subsidiarity, Article 5 of the Constitution of Ukraine, unified system of public power.

КОЛІЗІЇ ЮРИСДИКЦІЙ У МІЖНАРОДНОМУ СПОРТИВНОМУ ПРАВІ: БАЛАНС МІЖ АВТОНОМІЄЮ СПОРТИВНИХ ІНСТИТУЦІЙ ТА ЮРИСДИКЦІЄЮ НАЦІОНАЛЬНИХ СУДІВ

ШАЙДЕВИЧ Володимир Вадимович - аспірант кафедри міжнародного та європейського права Державного некомерційного підприємства «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ORCID: 0009-0004-4558-1133

УДК 344.1: 339.9

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.27>

У контексті глобалізації спорту та інтернаціоналізації спортивних змагань виникають нові виклики в міжнародному спортивному праві, особливо в аспекті юрисдикційних колізій між автономними спортивними організаціями, такими як Міжнародний олімпійський комітет (МОК), міжнародні федерації та національні суди. Спортивні організації часто виступають як автономні суб'єкти міжнародного права, здатні встановлювати власні правила та механізми вирішення спорів, що може призводити до конфліктів з національними правовими системами. Це створює правову невизначеність у питаннях взаємодії спортивних організацій з національними судами. У таких ситуаціях постає важливе питання: чи повинні національні суди втручатися в рішення спортивних органів, або ж повинна зберігатися автономія спортивних інституцій для забезпечення їх ефективності та гнучкості в регулюванні спортивних процесів.

Автономія спортивних організацій є важливим принципом міжнародного спортивного права, що дозволяє спортивним інституціям самостійно визначати правила участі, встановлювати дисциплінарні заходи та забезпечувати рівність умов для учасників змагань. Однак ця автономія може спричиняти правові складнощі, особливо в ситуаціях, коли внутрішні правила спортивних організацій вступають у конфлікт з національними законами, зокрема щодо прав людини, дискримінації або трудових прав спортсменів. Це ставить на порядок денний питання щодо можливості національних судів контролювати рішення спортивних організацій, що можуть порушувати базові права учасників.

Національні суди традиційно мають юрисдикцію у вирішенні спорів, що виникають на їхній території. Вони можуть розглядати пи-

тання, пов'язані з трудовими правами спортсменів, порушеннями контрактних зобов'язань, а також антидопінговими порушеннями. Проте національні суди обмежують своє втручання в спортивні суперечки, коли мова йде про питання, які стосуються лише спортивної автономії та відповідних стандартів міжнародних організацій. У разі, коли рішення спортивної організації порушує права спортсменів, такі як право на працю або на участь у змаганнях, національні суди можуть втручатися у межах, визначених національним законодавством, але зберігаючи повагу до автономії спортивних організацій.

Одним із важливих аспектів співпраці між міжнародними спортивними організаціями та національними судовими системами є розробка спеціалізованих арбітражних органів, таких як Спортивний арбітражний суд (CAS), які дозволяють здійснювати вирішення спорів на міжнародному рівні без втручання національних судів. Такі органи, працюючи на основі міжнародних стандартів, забезпечують необхідний баланс між правами учасників та потребою в стабільності спортивних організацій.

Таким чином, питання співпраці між спортивними організаціями та національними судовими системами, зокрема в межах арбітражу та судового контролю, є важливим елементом сучасного міжнародного спортивного права. Забезпечення належного балансу між автономією спортивних інституцій та юрисдикцією національних судів допомагає підтримувати справедливість у спортивних змаганнях, зберігаючи стабільність та розвиток спортивних організацій.

Ключові слова: міжнародне спортивне право, міжнародне право, колізії, автономія спортивних інституцій, юрисдикція, національні суди.

Постановка проблеми

У сучасному міжнародному спортивному праві виникають значні правові труднощі через колізії юрисдикцій між автономією спортивних інституцій і юрисдикцією національних судів. Автономія спортивних організацій дозволяє ефективно регулювати спортивний процес, проте це може призводити до конфліктів з національними законами, зокрема в питаннях порушення основних прав учасників змагань, таких як право на справедливе судочинство, недискримінацію та рівність. Розв'язання цих колізій потребує створення чітких механізмів співпраці між міжнародними спортивними організаціями і національними судовими системами, які забезпечували б баланс між автономією спортивних інституцій та правами осіб, що беруть участь у спортивних змаганнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Аналіз останніх досліджень і публікацій на тему колізій юрисдикцій у міжнародному спортивному праві свідчить про значне зростання наукового інтересу до правових проблем взаємодії між автономією спортивних організацій та юрисдикцією національних судів. У працях таких вчених, як О. Залізка, В. Гримайла, О. Костюченка, Є. Харитонova та інших, акцентується увага на розв'язанні конфліктів юрисдикцій у контексті глобалізації спорту, інтеграції міжнародних стандартів та забезпечення прав спортсменів.

Мета і завдання дослідження

Метою дослідження є аналіз колізій юрисдикцій у міжнародному спортивному праві, а також вивчення правових аспектів взаємодії між міжнародними спортивними організаціями та національними правовими системами. Завданням є дослідження ролі міжнародних спортивних інституцій у вирішенні спорів, виявлення основних проблем і викликів, що виникають у процесі застосування міжнародних стандартів національними органами, а також оцінка ефективності механізмів спортивної юрисдикції, зокрема через призму діяльності Спортивного арбітражного суду.

Виклад основного матеріалу

У сучасному міжнародному спортивному праві виникають складні правові питання, що пов'язані з колізіями юрисдикцій між автономними спортивними інституціями, такими як Міжнародний олімпійський комітет (МОК), міжнародні федерації та національними судовими системами. Зростання глобалізації спорту, інтернаціоналізація спортивних змагань і розвиток міжнародних спортивних стандартів спричиняють численні правові виклики щодо врегулювання спорів та визначення юрисдикції в спортивних питаннях. Спортивні організації, діючи як автономні суб'єкти міжнародного права, часто встановлюють свої внутрішні правила та механізми вирішення суперечок, що може вступати в конфлікт з національними законами та судовими системами. Це створює правову невизначеність, коли виникає питання, чи повинні національні суди втручатися в рішення, прийняті спортивними органами, або ж, навпаки, слід поважати автономію спортивних інституцій, враховуючи специфіку спортивної діяльності та її міжнародний контекст. Колізії юрисдикцій можуть призвести до затримок у вирішенні спорів, а також до порушення прав спортсменів та інших учасників спортивного процесу, що робить це питання актуальним і важливим для розвитку міжнародного спортивного права [1].

Автономія спортивних інституцій є одним із основних принципів міжнародного спортивного права, що визначає право цих організацій на незалежність у встановленні своїх внутрішніх правил, процедур та механізмів вирішення спорів. Цей принцип покликаний забезпечити ефективність і гнучкість в управлінні спортивними процесами, адже саме спортивні організації мають найкраще розуміння специфіки свого виду спорту та потреб учасників. Зокрема, Міжнародний олімпійський комітет (МОК), міжнародні спортивні федерації, національні олімпійські комітети та інші організації не тільки встановлюють стандарти для змагань, але й беруть на себе відповідальність за організацію спортивних подій, підтримку етики та боротьбу з корупцією, допінгом, а також за дисциплінарні заходи.

Один із важливих аспектів автономії спортивних інституцій полягає у їхньому праві визначати умови участі спортсменів, клубів та інших учасників спортивних змагань, а також приймати рішення щодо санкцій у разі порушень правил. Зокрема, у випадках порушення антидопінгових норм, порушення етики або навіть у разі конфліктів між учасниками змагань, спортивні організації мають право самостійно визначати заходи впливу без зовнішнього втручання з боку державних чи судових органів. Така автономія дозволяє їм швидко реагувати на ситуації, що потребують негайного вирішення, зберігаючи цілісність спортивної дисципліни та забезпечуючи рівність умов для всіх учасників.

Автономія спортивних організацій також сприяє забезпеченню рівних умов для всіх учасників, оскільки вони не підпорядковуються державним законам, що можуть змінюватись залежно від країни. Це дозволяє створювати єдині стандарти, які діють на міжнародному рівні. Однак, в той же час, цей принцип породжує правові труднощі, коли йдеться про конфлікти між спортивними правилами та національними законами. Наприклад, національні закони, що стосуються прав людини, боротьби з дискримінацією або праці, можуть вступати в суперечність з нормами, які застосовуються в межах спортивних організацій. Це може призвести до ситуацій, коли спортсмен чи інші учасники спортивних змагань не можуть отримати належний правовий захист на національному рівні через специфічні внутрішні правила спортивної організації. Так, наприклад, якщо спортивна організація накладає дискримінаційне покарання, яке суперечить національному законодавству про заборону дискримінації, або порушує трудові права спортсменів, виникає проблема: чи повинні національні суди втручатися в рішення спортивних органів, чи мають вони право не визнавати це рішення, враховуючи автономію спортивних інституцій? Це питання вимагає детального правового аналізу та зрівноваження інтересів всіх учасників спортивних процесів [2].

Національні суди традиційно мають переважну юрисдикцію у вирішенні спорів,

які виникають на їхній території. Ці суди можуть розглядати широкий спектр правових питань, що стосуються спорту, зокрема питання, пов'язані з контрактами між спортсменами та клубами, порушеннями трудових прав спортсменів, а також антидопінговими порушеннями чи іншими правовими суперечками, що виникають у межах національної юрисдикції. Наприклад, якщо спортсмен або спортивна організація порушує умови трудового договору, національний суд може вирішувати питання компенсацій, відшкодування збитків або поновлення на роботі. У таких випадках національні суди є важливим інструментом захисту прав учасників спортивного процесу, які не можуть бути забезпечені лише правилами спортивної організації. Однак важливо зазначити, що багато національних судів керуються принципом, що втручання у спортивні суперечки можливе лише в обмежених випадках. Зокрема, суди можуть втручатися у питання, якщо порушуються основні права особи, наприклад, право на справедливий судовий розгляд, або коли рішення спортивних органів суперечать національному законодавству. Такий підхід забезпечує баланс між захистом прав громадян і необхідністю збереження автономії спортивних інституцій [3].

У разі, коли рішення спортивної організації порушує права спортсмена, такі як право на працю або право на участь у змаганнях, суди можуть здійснювати контроль за законністю рішень, але, як правило, вони намагаються не втручатися в спортивні питання, якщо немає явного порушення прав. Водночас застосування національних норм у міжнародних спортивних спорах часто ускладнюється через міжнародний характер цих спорів. Спортивні інституції, такі як міжнародні федерації чи олімпійські комітети, встановлюють правила, що є загальними для багатьох країн і відповідають міжнародним стандартам. Це означає, що багато спорів, що виникають у спорті, мають міжнародний контекст і підпадають під юрисдикцію саме спортивних органів, а не національних судів. Рішення, які приймаються спортивними інституціями, часто ґрунтуються на міжнародних нормативних актах та угодах, і вони не завжди можуть бути оскаржені у

національних судах, якщо тільки ці рішення не порушують базові принципи національного законодавства. Наприклад, рішення, що стосуються дисциплінарних санкцій або заборон на участь у змаганнях, часто базуються на міжнародних нормативних актах, таких як кодекс Всесвітнього антидопінгового агентства (WADA) або правила Міжнародного олімпійського комітету. Ці рішення є обов'язковими для виконання в рамках міжнародних спортивних змагань, і національні суди, як правило, не можуть переглядати такі рішення, оскільки вони можуть суперечити принципу автономії спортивних організацій. Однак у разі, якщо рішення спортивного органу порушує фундаментальні права особи, наприклад, право на справедливий суд або на захист від дискримінації, національні суди можуть втрутитися і визнати рішення незаконним або незаконно прийнятим. Це створює важливі правові питання щодо взаємодії між національними правами та міжнародними стандартами спорту. Водночас необхідність забезпечення прав спортсменів і захисту їхніх інтересів, а також підтримання ефективності спортивних організацій, що забезпечують справедливу та рівну участь у спортивних змаганнях, залишаються основними цілями міжнародного спортивного права [4].

В умовах постійного зростання міжнародної взаємодії в сфері спорту та глобалізації спортивних змагань взаємодія між міжнародними спортивними організаціями та національними судовими системами набуває дедалі більшої важливості. Пошук ефективних механізмів співпраці між цими інститутами необхідний для забезпечення справедливості в розгляді спортивних спорів. З одного боку, міжнародні спортивні організації мають повноваження встановлювати та застосовувати свої внутрішні правила для організації змагань та дисциплінарних заходів, що дозволяє уникнути політизації спортивних питань і сприяє створенню справедливих умов для учасників. Однак з іншого боку, з огляду на обмеженість юрисдикції цих організацій у рамках національних правових систем, виникає необхідність забезпечення контролю з боку національних судів щодо законності їхніх рішень, осо-

бливо коли спортивні організації перевищують свої повноваження або порушують фундаментальні права [5].

Одним із важливих аспектів співпраці є можливість національних судів здійснювати перевірку рішень спортивних організацій у випадках, коли ці рішення можуть порушувати основні права спортсменів або інші фундаментальні принципи права. Це може стосуватися, наприклад, прав на участь у змаганнях або принципу недискримінації, що є важливим аспектом як національних, так і міжнародних правових норм. Для забезпечення належного балансу між автономією спортивних інституцій та юрисдикцією національних судів міжнародні організації повинні створювати механізми, які дозволяють національним судам контролювати рішення лише в межах, визначених міжнародними стандартами. Наприклад, створення спеціалізованих арбітражних органів, які можуть здійснювати перевірку рішень спортивних організацій з урахуванням національних законодавств і міжнародних стандартів, може бути ефективним шляхом для забезпечення більш чіткого розмежування юрисдикцій та зменшення ймовірності колізій. Додатково важливою складовою є механізм взаємодії між національними судовими системами та міжнародними спортивними організаціями через систему арбітражу, зокрема через Спортивний арбітражний суд (CAS), який відіграє важливу роль у вирішенні спорів, що виникають внаслідок застосування спортивних санкцій або порушення спортивних правил. CAS діє як міжнародний орган, який надає можливість вирішення спорів за межами національних юрисдикцій, що сприяє забезпеченню ефективності та справедливості в міжнародному спортивному праві. Таким чином, інтеграція принципів автономії спортивних інституцій з ефективними механізмами контролю та взаємодії з національними судовими системами є критичним аспектом для забезпечення справедливості в міжнародному спортивному праві, що дозволяє зберегти баланс між правами учасників спортивного процесу та потребою у стабільності та розвитку спортивних організацій [6].

Висновки

У зв'язку з розширенням міжнародного співробітництва в сфері спорту та зростанням ролі міжнародних спортивних організацій, питання взаємодії між автономією спортивних інституцій та юрисдикцією національних судів набуває особливої актуальності. Незважаючи на те, що автономія спортивних організацій дозволяє ефективно регулювати спортивний процес, вона може спричиняти правові конфлікти з національними правами, зокрема коли порушуються основні принципи справедливості, рівності або недискримінації. Важливим є досягнення балансу між правом спортивних організацій на самостійне прийняття рішень і можливістю національних судів контролювати їх, з огляду на основні права учасників. Для вирішення таких колізій розвиток спеціалізованих арбітражних органів, таких як Спортивний арбітражний суд, сприяє дотриманню як міжнародних стандартів, так і національних прав. Це забезпечує ефективний механізм вирішення спорів та дозволяє зберігати стабільність у спортивному праві, гарантуючи при цьому справедливість і рівність для всіх учасників міжнародних змагань.

Література

1. Mazzucco M. F. *Lex sportiva: Sports law as a transnational autonomous legal orde. Canada University of Victoria*. 2010. P. 2–3.
2. Budevici-Puiu L., Manolachi V. The autonomy and specificity of sport in a national and European context. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2022. Vol. 14, Issue 3. P. 457–465.
3. Давидова І., Берназ-Лукавецька О. Extrajudicial institutions in resolution of sports disputes. *Часопис цивілістики*. 2021. No 43. С. 66–71.
4. Гніздовська Г. М., Киреева Н. С. Проблемні питання розгляду спортивних спорів у національних судах. *Lex Sportiva*. 2023. Вип. 2. С. 3–7.
5. Rigozzi A. Challenging Awards of the Court of Arbitration for Sport. *Journal of International Dispute Settlement*. 2010. T. 1, No 1. С. 217–265

6. Залізко О. Спортивний арбітражний суд – альтернативний спосіб вирішення спортивних спорів. *Право і суспільство*. 2016. No 5. С. 190–194.

JURISDICTIONAL CONFLICTS IN INTERNATIONAL SPORTS LAW: THE BALANCE BETWEEN THE AUTONOMY OF SPORTS INSTITUTIONS AND THE JURISDICTION OF NATIONAL COURTS

In the context of the globalization of sport and the internationalization of sports competitions, new challenges arise in international sports law, especially in terms of jurisdictional conflicts between autonomous sports organizations, such as the International Olympic Committee (IOC), international federations and national courts. Sports organizations often act as autonomous subjects of international law, capable of establishing their own rules and dispute resolution mechanisms, which can lead to conflicts with national legal systems. This creates legal uncertainty in the interaction of sports organizations with national courts. In such situations, an important question arises: should national courts interfere with the decisions of sports bodies, or should the autonomy of sports institutions be preserved to ensure their effectiveness and flexibility in regulating sports processes.

The autonomy of sports organizations is an important principle of international sports law, allowing sports institutions to determine their own rules of participation, establish disciplinary measures and ensure a level playing field. However, this autonomy can cause legal difficulties, especially in situations where the internal rules of sports organizations conflict with national laws, in particular with regard to human rights, discrimination or athletes' labor rights. This raises the question of the ability of national courts to control decisions of sports organizations that may violate the fundamental rights of participants.

National courts traditionally have jurisdiction over disputes arising on their territory. They can consider issues related to athletes' labor rights, breaches of contractual obligations, and anti-doping violations. However, national courts limit their intervention

in sports disputes when it comes to issues that relate only to sports autonomy and the relevant standards of international organizations. In cases where a decision of a sports organization violates the rights of athletes, such as the right to work or to compete, national courts may intervene within the limits set by national law, but while respecting the autonomy of sports organizations.

One of the important aspects of cooperation between international sports organizations and national judicial systems is the development of specialized arbitration bodies, such as the Court of Arbitration for Sport (CAS), which allow for international dispute resolution without the intervention of national courts. Such bodies, operating on the basis of international

standards, ensure the necessary balance between the rights of participants and the need for stability of sports organizations.

Thus, the issue of cooperation between sports organizations and national judicial systems, in particular within the framework of arbitration and judicial review, is an important element of modern international sports law. Ensuring an appropriate balance between the autonomy of sports institutions and the jurisdiction of national courts helps to maintain fairness in sports competitions while preserving the stability and development of sports organizations.

Key words: international sports law, international law, conflicts, autonomy of sports institutions, jurisdiction, national courts.

THE SYSTEM OF ENTITIES FOR STIMULATING THE DEVELOPMENT OF RENEWABLE ENERGY IN UKRAINE

GURZHII T.O. - Doctor of Juridical Sciences, Professor, Head of the Department of Administrative, Financial and Information Law State University of Trade and Economics

ORCID: 0000-0002-3348-8298

УДК 342.951:620.91(477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.28>

The article is devoted to defining the institutional system of entities involved in stimulating the development of renewable energy in Ukraine. The content of the categories “entity” and “stimulation” is revealed, and the author’s interpretation of the concept of “entity for stimulating renewable energy” is proposed. Existing doctrinal approaches to the classification of electricity sector entities in the field of alternative energy and entities of economic and legal stimulation for the use of renewable energy sources are analyzed. It has been established that the Verkhovna Rada of Ukraine plays a key role in the state system for stimulating renewable energy development by forming the legislative framework and determining the strategic directions of national energy policy. It is determined that the executive authorities, in particular the Cabinet of Ministers and the Ministry of Energy, ensure the implementation of state policy in the field of “green” energy, strategic planning, and investment attraction. The important role of the National Energy and Utilities Regulatory Commission (NEURC) is emphasized as the body responsible for state regulation of the energy sector; setting the “green” tariff, and coordinating mechanisms of state support. It is noted that the State Agency on Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine (SAEE) is responsible for implementing energy efficiency policy, increasing energy savings, and developing incentives for the use of alternative energy sources. It is defined that a separate group of actors includes state enterprises and financial institutions, in particular the State Enterprise “Guaranteed Buyer” and the Joint Stock Company “Decarbonization Fund of Ukraine.” It is concluded that the system

of entities stimulating the use of renewable energy sources in Ukraine is multi-level and complex, encompassing legislative, executive, regulatory, industrial, and financial institutions. This ensures coordinated functioning of mechanisms supporting “green” energy, promotes the implementation of the state energy strategy, sustainable development, and energy independence of the country.

Key words: renewable energy, administrative law, administrative and legal regulation, subject of administrative and legal regulation, stimulation, Verkhovna Rada of Ukraine, Cabinet of Ministers of Ukraine, NCREP, central bodies of executive power.

Problem statement

The development of renewable energy sources has long been a priority area of state policy. The issue of ensuring energy security, reducing dependence on fossil fuel imports and achieving climate neutrality became especially relevant with Ukraine’s signing of the Association Agreement with the EU in 2014 and the Paris Agreement in 2016, according to which the state undertook to develop «green» energy and reduce greenhouse gas emissions. The fulfilment of these international commitments necessitates the active stimulation of the development of renewable energy sources in the country. In order to implement this task, the State shall form a system of entities entrusted by legislation with the relevant powers in the field of renewable energy development. The effectiveness of stimulation depends to a known extent on a clear understanding of exactly

which actors are involved in this process, what their role and competence are. This approach ensures consistency of action between different actors, avoids duplication of authority and prevents gaps from arising. The above shows that the chosen topic is relevant in the context of the modern development of Ukraine and the need for it to fulfill international obligations in the field of energy and environmental policy.

The state of research of the problem

The analysis of extreme studies and publications shows that subjects in the field of renewable energy were drawn to the attention of Daraganova N. in their writings. V., Doronina I. I., Kuzmina M. M., Moldovanov D. V., Rybnikova E. Yu. and others. However, despite the presence of separate developments in the domestic and foreign doctrine, a separate approach to the analysis of the institutional structure of subjects stimulating the development of renewable energy in Ukraine has not yet been formed, which necessitates the development of this issue.

The purpose of the article is to define the institutional system of entities involved in the process of stimulating the development of renewable energy in Ukraine.

Presentation of the main material

Renewable energy in scientific doctrine is considered as a sphere of economic activity, science and technology, engaged in the production, transmission, transformation, accumulation and use of electrical, thermal and mechanical energy obtained from primary energy resources of renewable origin [1, p. 16]. Clearly, renewable energy encompasses a wide range of processes and technologies, a key issue for its effective development is to identify the range of actors involved in stimulating this area. Understanding who is an active participant in the process and what role it plays allows for a systematic analysis of the mechanisms of management, regulation and support of «green» energy. Accordingly, for further investigation, it is necessary to clarify the main categories determining the functioning of this system.

According to the Great Interpretive Dictionary of the Ukrainian Language, the subject

must be understood as: (1) a person, a group of persons, an organization, etc., who have an active role in a certain process, act; (2) a person or organization as a bearer of certain rights and obligations; (3) a person as a bearer of certain physical and mental qualities [2, c. 1408]. Instead, the category «stimulate» is interpreted as creating, giving an incentive, or being an incentive to something; accelerate, enhance, improve the realization of something [2, c. 1392]. The combination of the understanding of these two categories, as well as the content of the concept of «renewable energy» allows us to conclude that the subject of stimulating the development of renewable energy must be understood as a person, a group of persons or an organization that actively participates in the formation, implementation and support of measures aimed at the development of production, transmission and use of energy from renewable sources, and at the same time act as bearers of relevant rights and obligations in this area.

Having determined which entities should be classified as promoting renewable energy in Ukraine, it is advisable to consider their classification.

D. V. Moldovanov proposes classifying entities in the electricity sector in the field of alternative energy as follows: 1) state management and regulatory bodies – the Verkhovna Rada of Ukraine, the Cabinet of Ministers, the Ministry of Energy, the NEURC; 2) producers of energy from alternative sources – legal entities and households; 3) entities involved in the purchase, sale and transmission of electricity – transmission and distribution system operators, traders; 4) energy consumers, in particular energy cooperatives and households [3, pp. 87–89].

However, such a general classification does not allow us to clearly identify the entities that perform the functions of stimulating the development of renewable energy. In this context, it is important to refer to the position of E. Y. Rybnikova, who identifies those participants whose actions are aimed at supporting and developing ‘green’ energy. The researcher considers public (state) authorities – legislative and executive – to be the main entities responsible for the economic and legal stimulation of renewable energy use, while emphasising the

important role of non-state actors in this area: commercial domestic and international banks, non-governmental organisations, business incubators [4, pp. 119–140].

In the state system of promoting renewable energy, a key role is played by government bodies, in particular the Verkhovna Rada of Ukraine, which, in accordance with Article 4 of the Law of Ukraine ‘On Alternative Energy Sources’ dated 20 February 2003, determines the main directions of state policy in the field of alternative energy sources and regulates relations in this field. In particular, the final provisions of the law stipulate that the parliament shall consider proposals from the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the legislative provision of a financial mechanism to stimulate the development of alternative energy [5]. Indeed, in accordance with Article 75 of the Constitution of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine is the sole legislative authority in Ukraine [6]. As noted by I. I. Doronina, during 2014–2017, the share of renewable energy sources in gross final energy consumption increased from 3.9% to 6.7%, precisely as a result of the introduction of effective legislative incentives during this period [7, p. 28].

It should be noted that the parliament has a Committee on Energy, Housing and Utilities, which is responsible for issues related to non-traditional and renewable energy sources. This committee plays an important role in legislative activity in the field of green energy. Thus, parliament is a key player in the formation and regulatory support of state policy in the field of alternative energy.

Along with legislative bodies, executive authorities also play an important role in the development of renewable energy. According to the Law of Ukraine ‘On the Electricity Market’ dated 13 April 2017, the formation and implementation of state policy in the electricity sector is carried out by the Cabinet of Ministers of Ukraine, the Ministry of Energy of Ukraine (Ministry of Energy) and other state authorities in accordance with the law (Part 2 of Article 5) [8]. It is the government that determines the strategic directions for the development of the energy sector. In particular, the Energy Strategy of Ukraine for the period up to 2050 was approved by the Order of the Cabinet of Minis-

ters of Ukraine No. 373-r dated 21 April 2023, which provides for the large-scale development of renewable energy sources, new products and innovative solutions in the energy sector. According to the strategy, it is planned to increase the capacity of wind generation to 140 GW, solar generation to 94 GW, energy storage to 38 GW, nuclear generation to 30 GW, CHP and bioenergy capacities to 18 GW, and hydro generation to 9 GW, with significant investment. In other words, Ukraine now has an official document that provides for the transformation of its energy sector through the development of renewable and carbon-neutral generation and the attraction of investments in the energy sector [9, p. 606]. Thus, the Ukrainian government is the leading actor in shaping state policy in the field of renewable energy development.

The Law of Ukraine ‘On Alternative Energy Sources’ dated 20 February 2023, in addition to the Cabinet of Ministers of Ukraine, focuses on other authorised executive bodies which, within the powers defined by law, implement state policy in the field of alternative energy sources and manage it (Article 4) [5]. In particular, the Ministry of Energy of Ukraine exercises direct management in the field of alternative energy. According to the Regulations on the Ministry of Energy of Ukraine, approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 507 dated 17 June 2020, one of its main tasks is to ensure an increase in the share of renewable energy sources and alternative types of gas fuel in the state’s energy balance [10]. To ensure the fulfilment of this task, Resolution No. 153 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 14 February 2023 significantly expanded the powers of the Ministry of Energy in the field of renewable energy sources and alternative types of gas fuel. In particular, it was granted the right to select and monitor the implementation of investment and environmental projects, issue guarantees of origin for electricity produced from renewable sources, promote international cooperation, popularise the advantages of green energy, organise training for industry specialists, develop mechanisms to encourage the use of alternative energy sources, etc. Another important step was the creation of state support funds for renewable energy measures, which demonstrates the strengthening of the

state's role in ensuring the energy transition [11].

Within the system of renewable energy development entities, special attention should be paid to the National Commission for State Regulation of Energy and Public Utilities (NKREP), which is a state collegial body subordinate to the President of Ukraine and accountable to the Verkhovna Rada of Ukraine. The NEURC is a permanent central executive body with special status [12]. N. V. Daraganova concludes that the legal status of the NEURC complies with European standards and contributes to: creating the preconditions for stable state regulatory influence on the activities of natural monopolies in the energy sector, including in the field of renewable energy; the fulfilment by Ukraine of its international obligations to the Energy Community [13, p. 211].

According to paragraph 7 of part 3 of Article 3 of the Law of Ukraine 'On the National Commission for Regulation in Energy and Utilities,' one of the tasks of the NERC is to promote the implementation of energy efficiency measures, increase the share of energy production from renewable energy sources, and protect the environment [12]. In accordance with its tasks, the NEURC sets prices (tariffs) for electricity, tariffs for its transmission and supply [14]. Thus, Article 91 of the Law of Ukraine 'On Alternative Energy Sources' stipulates that the NEURC sets a 'green' tariff for electricity produced from alternative sources (except for blast furnace and coke oven gases, as well as hydropower not obtained from micro-, mini- or small hydropower plants), and determines the amount of the surcharge to the 'green' tariff in case of compliance with the level of use of Ukrainian-made equipment for the relevant electric power facility that supplies electricity at the 'green' tariff [5]. Such activities provide a centralised and transparent mechanism for state support of renewable energy.

Other government agencies and enterprises whose activities are aimed at implementing practical energy policy measures are also an important component of the renewable energy development system. These include the State Agency for Energy Efficiency and Energy Saving of Ukraine (SAEE), which implements state policy in the field of energy efficiency and

alternative fuels, increases energy conservation in all sectors of the economy, and develops mechanisms to encourage the use of green energy. SEAE provides administrative services in the relevant field and prepares proposals to the Ministry of Economic Development on the formation and improvement of state policy in the field of energy conservation and the use of alternative energy sources [15].

State-owned enterprises constitute a separate group, in particular, the Guaranteed Buyer State Enterprise, established in 2019 pursuant to Resolution No. 324 of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 17 April 2019 [16]. Its mission is to ensure the public interest in the electricity market, in particular by purchasing all electricity produced at the 'green' tariff, organising and conducting auctions for the distribution of support quotas, etc. [17]. Such auctions have become a modern tool for stimulating competition among renewable energy producers in order to establish an adequate price that will be beneficial to both the state and producers [18]. Another entity is JSC 'Decarbonisation Fund of Ukraine', 100% of whose shares are owned by the state in the person of the State Agency for Energy Efficiency. Its main goal is to increase the use of renewable energy sources and alternative fuels [19]. This fund is seen as a financial tool, as the expanded possibilities for state support include lending for energy efficiency measures, increasing the use of renewable energy sources and alternative fuels, and reducing carbon emissions. In particular, on 24 June 2025, the first financial leasing agreement was signed for a set of equipment for the construction of a 30 kW solar power plant [20].

Conclusions

Thus, a subject promoting the development of renewable energy should be understood as an individual, group of individuals or organisation that actively participates in the formation, implementation and support of measures aimed at developing the production, transmission and use of energy from renewable sources, and at the same time acts as the bearer of relevant rights and obligations in this area.

The system of entities promoting the use of renewable energy sources in Ukraine is multi-

level and complex. It covers both legislative and executive bodies of state power, as well as specialised regulatory institutions, state-owned enterprises and financial institutions. This structure ensures the coordinated functioning of mechanisms to support green energy, promotes the implementation of the state energy strategy and brings Ukraine closer to the standards of sustainable development and energy independence.

Literature

1. Відроджувані джерела енергії : монографія / За заг. ред. С.О. Кудрі. Київ : Інститут відроджованої енергетики НАНУ, 2020. 392 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

3. Молдованов Д. В. Фінансово-правове забезпечення державної політики у сфері альтернативної енергетики : дис. ... д-ра філос.: 081. Харків, 2020. 238 с.

4. Рибнікова Е.Ю. Господарсько-правове стимулювання використання відроджувальних джерел енергії в Україні : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2018. 222 с.

5. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 24. Ст. 155.

6. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

7. Дороніна І.І. Механізми державного регулювання розвитку відроджувальної енергетики: світові тенденції та українські реалії. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2019. Вип. 4. С. 25–32.

8. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27–28. Ст. 312.

9. Кузьміна М.М. Розвиток відроджувальної енергетики в Україні в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 606–608. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/146>.

10. Про затвердження Положення про Міністерство енергетики України:

Постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2020 р. № 507. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-2020-п#Text>. (дата звернення: 01.10.2025)

11. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади у сфері енергоефективності: Постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2023 р. № 153. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/153-2023-п#n62> (дата звернення: 01.10.2025)

12. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Закон України від 22.09.2016 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 51. Ст. 833.

13. Дараганова Н.В. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг – суб'єкт адміністративно-правового регулювання відроджувальної енергетики. *Київський часопис права*. 2025. № 2. С. 207–212. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.27>.

14. Про затвердження Положення про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг: Указ Президента України від 10.09.2014 р. № 715/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/715/2014#Text>. (дата звернення: 01.10.2025)

15. Про затвердження Положення про Державне агентство з енергоефективності та енергозбереження України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 р. № 676. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/676-2014-п#Text>. (дата звернення: 01.10.2025)

16. Про утворення державних підприємств «Гарантований покупець» та «Оператор ринку»: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 р. № 324. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324-2019-п#Text>. (дата звернення: 01.10.2025)

17. ДП «Гарантований покупець». Веб-сайт. URL: https://www.gpce.com.ua/about_us. (дата звернення: 01.10.2025)

18. Про запровадження конкурентних умов стимулювання виробництва електричної енергії з альтернативних

джерел енергії : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2019 № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2019-%D0%BF#Text>. (дата звернення: 01.10.2025)

19. АТ «Фонд декарбонізації України». Веб-сайт. URL: <https://fdu.com.ua/about-us>. (дата звернення: 01.10.2025)

20. Результати роботи Акціонерного товариства «Фонд декарбонізації України» за 2025 рік. URL: <https://res2.weblium.site/res/66baedc5c18ef546fa108bc6/68b5c9805a3a442cf7a902fd>. (дата звернення: 01.10.2025)

СИСТЕМА СУБ'ЄКТІВ СТИМУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ ВІДНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена визначенню інституційної системи суб'єктів, задіяних у стимулюванні розвитку відновлюваної енергетики в Україні. Розкрито зміст категорій «суб'єкт» і «стимулювання» та запропоновано авторське розуміння поняття «суб'єкт стимулювання відновлювальної енергетики». Розкрито існуючі доктринальні підходи до класифікації суб'єктів електроенергетики у сфері альтернативної енергетики та суб'єктів господарсько-правового стимулювання використання відновлювальних джерел енергії. З'ясовано, що ключову роль у державній системі стимулювання відновлювальної енергетики відіграє Верховна Рада України, формує законодавчу базу та визначає стратегічні напрями державної енергетичної політики. Визначе-

но, що органи виконавчої влади, зокрема Кабінет Міністрів та Міністерство енергетики, забезпечують реалізацію державної політики у сфері «зеленої» енергетики, стратегічне планування та залучення інвестицій. Визначено важливу роль НКРЕП як органу, що здійснює державне регулювання енергетики, встановлює «зелений» тариф і координує механізми державної підтримки. Підкреслено, що реалізація політики енергоефективності, підвищення рівня енергозбереження та розроблення стимулів для використання альтернативних джерел енергії забезпечує Держенергоефективності. Визначено, що окрему групу становлять державні підприємства та фінансові установи, зокрема ДП «Гарантований покупець» та АТ «Фонд декарбонізації України». Зроблено висновок, що система суб'єктів стимулювання використання відновлювальних джерел енергії в Україні багаторівнева і комплексна, охоплює як законодавчі й виконавчі органи державної влади, так і спеціалізовані регуляторні установи, державні підприємства й фінансові інституції, що забезпечує узгоджене функціонування механізмів підтримки «зеленої» енергетики та сприяє реалізації державної енергетичної стратегії, сталому розвитку та енергетичній незалежності країни.

Ключові слова: відновлювальна енергетика, адміністративне право, адміністративно-правове регулювання, суб'єкт адміністративно-правового регулювання, стимулювання, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, НКРЕП, центральні органи виконавчої влади.

ЄДИНИЙ РЕЄСТР ДОСУДОВИХ РОЗСЛІДУВАНЬ ЯК ЧАСТИНА ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

СТОЛІТНІЙ А.В. - доктор юридичних наук, професор Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2886-9379>

ЄВТУШЕНКО І.В. - кандидат юридичних наук Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4299-6398>

УДК – 343.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.29>

У науковій публікації досліджуються актуальні питання функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) як частини інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування.

Аналізуються проблемні питання взаємодії Єдиного реєстру досудових розслідувань з іншими складовими інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування та визначаються оптимальні шляхи їх вирішення.

Пропонується системне під'єднання до інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування інших баз даних, а також долучення до електронного процесуального спілкування інших (окрім слідчого, прокурора та їх керівників) учасників кримінального провадження.

Вказується на необхідність детальної правової регламентації електронного кримінального провадження з метою поступової відмови від паперових носіїв інформації, за виключенням випадків, коли паперовий носій виступає доказом у кримінальному провадженні або учасник кримінального провадження не має доступу до інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування.

Формулюється висновок про необхідність внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, а також Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «і-Кейс» щодо визна-

чення Єдиного реєстру досудових розслідувань частиною інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування, а також прийняття спільного наказу Офісу Генерального прокурора, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України та Вищої ради правосуддя щодо затвердження нового Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «і-Кейс».

Ключові слова: реєстр, досудове розслідування, інформаційно-телекомунікаційна система, кримінальне провадження, інформаційні технології, електронний суд, автоматизація, наказ, цифровізація.

Вступ

Цифровізація відносин публічного управління є пріоритетним напрямом розвитку сучасної держави, адже перехід на електронний документообіг дозволяє значно скоротити процеси обміну інформацією, обробки великих масивів даних та забезпечити економію бюджетних коштів завдяки відмові від паперового документообігу. Особливе значення для розвитку правової державності має цифровізація діяльності органів кримінальної юстиції, що дозволяє забезпечити ефективний внутрішньовідомчий та зовнішній контроль, дотримання принципу законності, прав і свобод людини та опти-

мізувати процеси досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Так, 15.12.2021 введено в дію Закон України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування», яким Кримінальний процесуальний кодекс України доповнено ст. 106-1, участь в розробці якої безпосередньо приймав автор даної статті, що регламентує функціонування в системі органів кримінальної юстиції інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування. Слід зазначити, що при запровадженні даної системи остання мала назву «Інформаційно-телекомунікаційна система досудового розслідування» вказаний термін первинно похідний із Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» та мав уніфіковану назву у всіх нормативно-правових актах, в подальшому вказаний термін змінено на «Інформаційно-комунікаційну систему, разом з тим на сьогодні ряд підзаконних НПА містять стару назву. В зв'язку з викладеним у тексті статті використано термін «Інформаційно-комунікаційна система» та «Інформаційно-телекомунікаційна система»). Остання визначена законом як система, яка забезпечує створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні. Крім того, зазначено, що інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування взаємодіє з Єдиним реєстром досудових розслідувань та системою, яка функціонує в суді відповідно до ст. 35 КПК України, а також може взаємодіяти з іншими інформаційними, інформаційно-комунікаційними системами у випадках, передбачених законом.

Цього ж дня спільним наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України та Вищого антикорупційного суду від 15.12.2021 № 175/390/57/72 затверджено Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», з метою забезпечення її ефективного використання Національним антикорупційним бюро України, Спеціалізованою

антикорупційною прокуратурою Офісу Генерального прокурора, Офісом Генерального прокурора та Вищим антикорупційним судом.

Таким чином, в діяльність антикорупційних органів поступово впроваджується концепція електронного кримінального провадження, що є першим кроком до цифровізації всієї системи кримінальної юстиції. Проте, залишається невирішеним ряд актуальних питань взаємодії ЄРДР з інформаційно-телекомунікаційною системою досудового розслідування «іКейс», що актуалізує потребу їх наукового аналізу та формулювання пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства, яким врегульовано дану сферу суспільних відносин.

Методологія даного дослідження включає використання загальнонаукових та спеціально-юридичних методів, серед яких ключову роль відіграють прийоми логічного методу, системний та структурно-функціональний методи, формально-юридичний метод, а також метод юридичного моделювання.

Питання правового забезпечення та практичних аспектів функціонування ЄРДР досліджуються в роботах Р. Аузіна, С. Патюк, І. Щербак та інших науковців. Із останніх досліджень питання використання цифрових технологій в діяльності органів публічної адміністрації слід відзначити колективну монографію «Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід» [1], публікації Т. Голобородько, О. Дубіни «Використання інформаційних технологій в публічному адмініструванні: досвід України та європейські орієнтири» [2] та О. Колотило «Правове регулювання електронного кримінального провадження» [3].

Проте, актуальним питанням функціонування ЄРДР як частини інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування приділена недостатня увага науковців, що актуалізує проведення даного дослідження.

Постановка завдання

Метою наукової публікації є дослідження актуальних питань функціонування ЄРДР

як частини інформаційно-телекомунікаційної системи.

Результати дослідження

Важливим аспектом роботи прокурора є використання електронних інформаційних систем та баз даних. Специфіка роботи прокурора обумовлює найчастіше використання ним таких електронних систем як: Інформаційна система «Єдиний реєстр досудових розслідувань» (далі – ЄРДР, Реєстр), Інформаційно-аналітична система «Облік та статистика органів прокуратури» (ІАС «ОСОП») та Інформаційна система «Система електронного документообігу органів прокуратури України» (ІС «СЕД»).

Упровадження ЄРДР стало концептуально новим підходом до процедури кримінального переслідування. Із упровадженням змішаного, електронно-паперового кримінального процесу кримінальний процесуальний закон передбачив обов'язковість унесення процесуальних рішень до ЄРДР, а окремі з них, такі як початок досудового розслідування, є процесуально-прийнятими лише з моменту внесення відповідних даних до Реєстру.

Розвиток ЄРДР нерозривно пов'язаний із сучасними тенденціями цифровізації публічного управління в цілому, та діяльності системи органів кримінальної юстиції зокрема. Наприклад, до актуальних напрямів вдосконалення методів і заходів забезпечення високого рівня якості реалізації конституційних функцій прокуратури в Стратегії розвитку прокуратури на 2021-2023 роки віднесено:

- використання новітніх технологій з метою оптимізації системи документообігу, поступової мінімізації паперового документообігу (інтеграція інформаційних електронних систем, впроваджених у роботу органів прокуратури, в єдину систему; розроблення та впровадження системи електронного управління кримінальним провадженням; автоматизація обміну даними з іншими системами та базами даних; поетапна інтеграція системи електронного управління кримінальним провадженням у роботу всіх органів досудового розслідування та суду в усіх регіонах України);

- впровадження системи автоматизованого розподілу кримінальних проваджень серед прокурорів із урахуванням встановлених чітких об'єктивних критеріїв (включно з критерієм спеціалізації) у поєднанні з гарантіями захисту від можливого зловживання [4].

Окрім того, удосконалення роботи ЄРДР та інших інформаційно-комунікаційних систем передбачено Планом заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р, відповідно до якого заплановано комплексну цифрову трансформацію за наступними напрямками:

- здійснення консолідованої поетапної цифрової трансформації органів правопорядку та прокуратури на основі інструментів стратегічного менеджменту, які відповідають найкращим практикам ЄС.

- впровадження електронної системи управління кримінальними провадженнями шляхом комплексної заміни та модернізації обладнання, забезпечення сумісності ІТ-систем, безперебійності роботи, доступу усіх учасників кримінального провадження та інтероперабельності.

- підвищення ефективності діяльності органів правопорядку та прокуратури через забезпечення більшої доступності й повноти інформації, розроблення і впровадження сервісів на Єдиному державному вебпорталі електронних послуг.

- запровадження в усіх органах правопорядку та прокуратури уніфікованої системи особистої автентифікації та системи біометричного зіставлення із поступовим забезпеченням її сумісності з європейськими системами. Широке використання під час здійснення досудового розслідування, а також для обробки даних та аналітичної діяльності органів правопорядку і прокуратури штучного інтелекту, блокчейну, хмарних обчислень та інших інноваційних рішень.

- надання органам правопорядку та прокуратури для забезпечення виконання покладених на них функцій права на безпосе-

редній спільний доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і баз даних, держателем (адміністратором) яких є інші державні органи. [5]

Для розвитку ЄРДР важливою подією стало ведення в дію 15.12.2021 Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-комунікаційної (інформаційно-телекомунікаційної) системи досудового розслідування», яким, зокрема, визначено, що порядок функціонування інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування визначається положенням, яке затверджується спільно Офісом Генерального прокурора, органом, у складі якого функціонує орган досудового розслідування, а також органом, що затверджує положення про систему, яка функціонує в суді відповідно до статті 35 Кодексу. Інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування взаємодіє з Єдиним реєстром досудових розслідувань та системою, яка функціонує в суді відповідно до ст. 35 КПК України, а також може взаємодіяти з іншими інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами у випадках, передбачених законом» [6].

В той же час, наказом Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду від 15.12.2021 № 175/390/57/72 затверджено Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс» [7].

Проте, згідно з ч. 1 ст. 38 КПК України, органами досудового розслідування є органи, що здійснюють досудове слідство і дізнання, а у відповідності до ч. 2 вказаної статті – досудове слідство здійснюють: слідчі підрозділи органів Національної поліції, органів безпеки, органів Державного бюро розслідувань; підрозділ детективів, підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України; підрозділи детективів органів Бюро економічної безпеки України [8].

Таким чином, органом, у складі якого функціонує орган досудового розслідування, в розумінні ст. 106-1 КПК України є На-

ціональна поліція (суб'єкт нормотворчості – МВС України), Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки України. Так, Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України затверджене наказом МВС України від 06.07.2017 № 570 [9].

Органом, що затверджує положення про систему, яка функціонує в суді відповідно до ст. 35 КПК України є Вища рада правосуддя, якою, зокрема, затверджене Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21). [10]

Отже, Положення про інформаційно-комунікаційну систему досудового розслідування «іКейс» має бути затверджене спільним наказом Офісу Генерального прокурора, Вищої ради правосуддя, МВС України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України.

Важливою є правова регламентація поступового переходу від паперового до електронного документообігу із чітким визначенням, що слід вважати оригіналом документа. Так, у відповідності до ч. 3, 4 ст. 106-1 КПК України «матеріали досудового розслідування, що містяться в інформаційно-комунікаційній системі досудового розслідування, передаються, їх копії чи примірники надаються в електронній формі, а за рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді, суду, які їх передають чи надають, - у паперовій формі; документи, підписані, погоджені в інформаційно-комунікаційній системі досудового розслідування з використанням кваліфікованого електронного підпису, їх примірники в електронній та паперовій формах визнаються оригіналами документів» [8].

Таким чином, інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування знаходиться в процесі становлення і на даний час запущено її пілотний проект, користувачами якого з 16.12.2021 є Офіс Генерального прокурора, Національне антикорупційне

бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура Офісу Генерального прокурора, а також Вищий антикорупційний суд.

Вищевикладене дає підстави стверджувати, що на теперішній час ЄРДР – технічно найбільш сучасна інформаційна система, що використовується органами кримінальної юстиції. Наприклад, на Реєстрі вже апробовано методи автоматичної обробки даних, зокрема з використанням інформаційно-аналітичної системи обробки заздалегідь згенерованих баз ЄРДР за допомогою готових наборів функцій Excel (свідцтво про реєстрацію авторського права на твір 57773 від 23 грудня 2014 року), що збирає дані за понад 30 видами порушень кримінального процесуального законодавства, в тому числі обліково-реєстраційної дисципліни, допущених суб'єктами кримінального провадження під час досудового розслідування [11, с. 232].

Єдиний реєстр досудових розслідувань є складною електронною інформаційною системою, яка використовується органами кримінальної юстиції для фіксації відомостей про хід та результати досудового розслідування всіх кримінальних проваджень.

Згідно з п. 2 глави 1 першого розділу Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, затвердженого наказом Генерального прокурора від 30.06.2020 № 298 (зі змінами, внесеними наказом Генерального прокурора від 17.08.2023 № 231), ЄРДР – це електронна інформаційно-комунікаційна система, призначена для збирання, зберігання, захисту, оброблення, обліку, пошуку, узагальнення даних, зазначених у пункті 1 глави 1 розділу II цього Положення, які використовуються для формування звітності, а також надання інформації про відомості, внесені до Реєстру, з дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства та законодавства, яким урегульовано питання захисту персональних даних та доступу до інформації з обмеженим доступом.

Реєстр може використовувати засоби інших інформаційно-комунікаційних систем. [12].

Реєстр утворений та ведеться відповідно до вимог КПК України з метою забезпе-

чення: реєстрації кримінальних правопорушень (проваджень) та обліку прийнятих під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх учинили, та результатів судового провадження; оперативного контролю за додержанням законів під час проведення досудового розслідування; аналізу стану та структури кримінальних правопорушень, вчинених у державі; інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів [12].

Власником і розпорядником Реєстру є держава в особі Офісу Генерального прокурора; володільцем інформації, що обробляється в Реєстрі, є Офіс Генерального прокурора. Виконання функцій адміністратора Реєстру також покладається на обласні прокуратури (за винятком спеціалізованих), якими забезпечуються адміністрування та моніторинг використання системи, надання (обмеження) реєстраторам і користувачам доступу до Реєстру, перевірка дотримання дисципліни та системи безпеки, проведення навчання щодо користування Реєстром.

Враховуючи те, що початок досудового розслідування прямо пов'язаний із внесенням відомостей до ЄРДР, повноваження розпочати та здійснювати кримінальне провадження у суб'єкта владних повноважень виникає лише після отримання електронного ключа доступу до Реєстру, який видає Адміністратор в особі уповноважених осіб підрозділів Офісу Генерального прокурора та обласних прокуратур.

Ключовим питанням є співвідношення ЄРДР з Інформаційно-комунікаційною системою досудового розслідування. Згідно з ч. 1 ст. 106-1 КПК України, інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування, як система, що забезпечує створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні, взаємодіє з ЄРДР [8].

В той же час, згідно з п. 2 глави 1 першого розділу Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, ЄРДР – це електронна інформаційно-комунікаційна система, призначена для збирання, зберігання, захисту, оброблення, обліку, пошуку, узагальнення

даних (про кримінальні правопорушення та хід досудового розслідування) [12].

У відповідності до п. 10 Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», порядок взаємодії Системи з Єдиним реєстром досудових розслідувань, іншими інформаційними, інформаційно-телекомунікаційними системами визначається держателями відповідних систем згідно з вимогами чинного законодавства України [7].

Таким чином, як з точки зору теорії (співвідношення понять), так і з технічної сторони ЄРДР не просто взаємодіє з інформаційно-комунікаційною системою досудового розслідування, а є її невід'ємною складовою, хоча в п. 7 та п. 8 Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс», прямо не зазначено, що ЄРДР входить до складу Системи, яка включає комунікаційну мережу; автоматизовані робочі місця користувачів Системи; комплексну систему захисту інформації, ядро Системи (до складу якого входять сервери; системи віртуалізації; системи збереження даних; кластер програм та сервісів; кластер баз даних; інтеграційний шлюз) [7].

Таким чином враховуючи те, що ЄРДР є електронною базою даних, Реєстр, по суті, повинен входити до складу ядра Системи (інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування).

Відповідності до ч. 2 ст. 106-1 КПК України, слідчий, дізнавач, прокурор, слідчий суддя, суд, а також захисник (за його згодою) використовують, а інші учасники кримінального провадження можуть використовувати інформаційно-комунікаційну систему досудового розслідування під час реалізації своїх повноважень, прав та інтересів, передбачених цим Кодексом, за умов та в порядку, що визначені положенням про таку систему [8].

На окрему увагу заслуговує доктринальне обґрунтування необхідності відмови від паперового документообігу та впровадження концепції електронного кримінального провадження на всіх рівнях системи кримінальної юстиції. Так, О. Колотило, досліджуючи правове регулювання електронного кримінального провадження, зазначає, що останнім часом все більше актуалізується пи-

тання, пов'язане із запровадженням в Україні системи електронного кримінального провадження: історично так склалося, що папір є основним носієм інформації у кримінальних провадженнях. Слідчі та процесуальні дії, рішення слідчого, прокурора, слідчого судді й суду відображаються у письмових (*в розумінні паперових – прим. авт.*) процесуальних документах. Складність та багатоепізодність розслідуваних злочинів, численні експертизи, велика кількість підозрюваних (обвинувачених), потерпілих і свідків неминуче призводить до появи кримінальних проваджень, що налічують сотні, тисячі томів. Сьогодні кримінальне провадження переважане, на нього витрачаються величезні фінансові, людські та часові ресурси, а слідчі, прокурори та судді втрачають час на паперову тяганину [3].

Окрему увагу О. Колотило звертає на необхідність чіткого визначення порядку взаємодії між учасниками кримінального провадження у разі здійснення кримінального провадження в електронній формі, зокрема, між сторонами захисту та обвинувачення (здійснення виклику, вручення документів, ознайомлення з матеріалами тощо). Наприклад, Кримінально-процесуальний кодекс Естонії визначає широкий спектр процесуальних інструментів і процедур, що становлять електронний сегмент кримінального провадження, в тому числі електронну комунікацію між суб'єктами кримінального провадження. Електронно-цифрові скарги та інші документи у кримінальному провадженні, якщо КПК Естонії не встановлено інше, передаються безпосередньо через систему електронної справи. З огляду на запровадження електронної форми кримінального провадження, на думку О. Колотило, необхідно доповнити ст. 3 КПК України відповідними визначеннями, зокрема, електронного документа (електронного процесуального документа) [3].

Наведена пропозиція є дискусійною, адже в чинному Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» вже сформульовано визначення електронного документа, як документа, інформація в якому зафіксована у вигляді

електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа [13].

Законом України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування» ст. 221 КПК України доповнено частиною третьою, згідно з якою: «ознайомлення з матеріалами досудового розслідування, що містяться в інформаційно-телекомунікаційній системі досудового розслідування, здійснюється шляхом надання доступу до них або надання електронних копій чи примірників таких матеріалів». В свою чергу ч. 3 ст. 290 КПК України доповнено абзацом другим такого змісту: «відкриття матеріалів досудового розслідування, що містяться в інформаційно-комунікаційній системі досудового розслідування, здійснюється шляхом надання доступу до них або надання електронних копій таких матеріалів, засвідчених в установленому порядку» [8].

Таким чином, подальший розвиток ЄРДР як частини інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування потребує чіткої правової регламентації всіх особливостей електронного кримінального провадження, зокрема, визначення в КПК України виключного переліку процесуальних документів, які потребують дублювання в паперовій формі (зокрема, коли паперовий носій виступає доказом у кримінальному провадженні або учасник кримінального провадження не має доступу до інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування); визначення порядку створення та підписання в електронній формі протоколів слідчих дій учасниками кримінального провадження, порядку збирання, зберігання та використання доказів в електронній формі (ґрунтуючись на Протоколі Берклі) тощо.

Враховуючи потребу удосконалення існуючої моделі фіксації даних в електронній системі досудового розслідування, що надає можливість автоматизації обробки та аналізу даних, автором розроблено технічний твір «Інформаційно-аналітична система обробки заздалегідь згенерованих баз Єдиного реєстру досудових розслідувань за допомогою

готових наборів Excel (з ілюстраціями)», що по суті є елементом електронного процесуального контролю. Зокрема, запропоновано інтегрувати вказану систему до ЄРДР шляхом перенесення її логічних виражень та форм до розділу «Аналітика та статистика», що дозволяє частково автоматизувати процесуальну діяльність уповноважених суб'єктів щодо своєчасного виявлення та усунення порушень процесуальної процедури, допущеної під час досудового розслідування [14, с. 29].

В межах існуючої моделі фіксації даних в електронній системі (заповнення цифрових контурів, електронні каталоги альтернативного вибору даних, система відміток) наявними є передумови електронного процесуального контролю, оскільки за допомогою інструментів аналітики ЄРДР суб'єкти процесуального контролю мають можливість оперативно виявляти випадки процесуальних порушень під час закінчення досудового розслідування. Зокрема, за допомогою ЄРДР можна відслідковувати закриті кримінальні провадження, а за допомогою розробленого технічного твору – звужувати пошук рішень, які потребують перевірки та процесуального реагування (наприклад, під час однієї з контрольних перевірок серед 532 277 закритих кримінальних проваджень було визначено 662 (0,12%), в яких потенційно наявні порушення процесуальної процедури), що вдосконалює процесуальну діяльність прокурора на вказаному етапі [14, с. 29-30].

ЄРДР забезпечує розподіл ролей між суб'єктами сторони обвинувачення, процесуально й технологічно утворюючи їх електронний процесуальний діалог. Враховуючи електронну природу ключових процесуальних рішень у провадженні та структуру і технологічні ресурси ЄРДР, вся процесуальна взаємодія між спеціалізованими суб'єктами сторони обвинувачення вже сьогодні може бути трансформована з паперово-електронного у виключно електронний формат, із запровадженням електронних процесуальних процедур в єдиному спеціалізованому електронному правореалізаційному середовищі – ЄРДР [11, с. 30].

У відповідності до пп. 4-5 Положення про інформаційно-телекомунікаційну систе-

му досудового розслідування «іКейс», метою Системи є автоматизація процесів досудового розслідування, включаючи створення, збирання, зберігання, пошук, оброблення і передачу матеріалів та інформації (відомостей) у кримінальному провадженні, а також процесів, які забезпечують організаційні, управлінські, аналітичні, інформаційно-телекомунікаційні та інші потреби користувачів Системи. Основними завданнями Системи є: створення єдиного електронного простору для суб'єктів Системи, в якому зберігаються матеріали та інформація щодо кримінальних проваджень; створення умов для електронної взаємодії та автоматизації роботи суб'єктів Системи з метою підвищення ефективності виконання завдань, покладених на них законодавством, зменшення часових та фінансових витрат на здійснення досудового розслідування, управлінські, інформаційно-пошукові, аналітичні роботи, формування звітності; забезпечення точними аналітичними даними для прийняття ефективних управлінських рішень, заснованих на фактах; забезпечення інформаційної взаємодії з іншими інформаційними (автоматизованими), інформаційно-телекомунікаційними системами [7].

Проте, на даний час, у відповідності до пунктів 62-64 зазначеного Положення, до початку автоматизованого обміну інформацією з Єдиним реєстром досудових розслідувань інформація (відомості), що відповідно до вимог Кримінального процесуального кодексу України та Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення, повинна бути внесена до Єдиного реєстру досудових розслідувань, вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань користувачем вручну [7].

Крім того, згідно із п. 20-6 Розділу XI «Перехідні положення» КПК України, «у разі відсутності інтеграції системи, яка функціонує в суді відповідно до статті 35 цього Кодексу, з інформаційно-телекомунікаційною системою досудового розслідування слідчий, дізнавач, прокурор подає до суду матеріали в паперовій формі та в електронній формі з використанням кваліфікованого електронного підпису» [8].

В свою чергу Вища рада правосуддя 17.08.2021 відповідно до вимог законодавства затвердила Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Положення визначає порядок функціонування в судах та органах системи правосуддя окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної (інформаційно-телекомунікаційної системи ст.35 КПК України) системи, зокрема підсистем «Електронний кабінет», «Електронний суд» та підсистеми відеоконференцзв'язку; порядок вчинення процесуальних дій в електронній формі з використанням таких підсистем; особливості використання в судах та органах системи правосуддя іншого програмного забезпечення в перехідний період до початку функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи у складі всіх підсистем (модулів) [10].

Висновки

Проведене дослідження співвідношення ЄРДР з інформаційно-комунікаційною системою досудового розслідування дає підстави сформулювати висновок про те, що як з точки зору теорії (співвідношення понять), так і з технічної сторони ЄРДР не просто взаємодіє з інформаційно-телекомунікаційною системою досудового розслідування, а є її невід'ємною складовою. Враховуючи те, що ЄРДР є електронною базою даних, він (Реєстр) по суті повинен входити (фактично та за юридичним визначенням) до складу ядра Системи (інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування), що потребує внесення змін до КПК України та проаналізованих відомчих нормативно-правових актів.

На теперішній час інформаційно-комунікаційна система досудового розслідування знаходиться в процесі становлення і на даний час запущено її пілотний проект, користувачами якого з 16.12.2021 є Офіс Генерального прокурора, Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура Офісу Генерального прокурора, а також Вищий антикорупційний суд.

Враховуючи те, що органом, у складі якого функціонує орган досудового розслідування, в розумінні ст. 106-1 КПК України є Національна поліція (суб'єкт нормотворчості – МВС України), Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Бюро економічної безпеки України, Положення про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс» необхідно затвердити спільним наказом Офісу Генерального прокурора, Вищої ради правосуддя, МВС України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України.

Подальший розвиток ЄРДР як частини інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування потребує чіткої правової регламентації всіх особливостей електронного кримінального провадження, зокрема, визначення в КПК України виключного переліку процесуальних документів, які потребують дублювання в паперовій формі, порядку створення та підписання в електронній формі протоколів слідчих дій учасниками кримінального провадження, порядку збирання, зберігання та використання доказів в електронній формі тощо.

ЄРДР як частину інформаційно-комунікаційної системи досудового розслідування доцільно доповнити графічною інформаційно-аналітичною системою для відображення показників роботи органів досудового розслідування, стану й структури злочинності, негативних тенденцій та процесуальних порушень під час досудового розслідування. Оптимізація та удосконалення можливостей інформаційно-аналітичних систем шляхом впровадження функції візуалізації кримінальних проваджень суттєво посилить інструментарій інноваційних правореалізаційних засобів органів кримінальної юстиції. Візуалізація кримінальної процесуальної діяльності є похідною належного функціонування текстового формату ЄРДР та наступним етапом розвитку електронної кримінальної юстиції.

Література

1. Публічне управління та адміністрування в умовах інформаційного суспільства: вітчизняний і зарубіжний досвід: монографія / за заг. ред. С. Чернова, В. Воронкової, В. Банаха, О. Сосніна, П. Жукаускаса, Й. Ввайнхардт, Р. Андрюкайтене. Запорізька держ. інж. акад. Запоріжжя: ЗДІА. 2016. 606 с.

2. Голобородько Т.В., Дубіна О.Д. Використання інформаційних технологій в публічному адмініструванні: досвід України та європейські орієнтири. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток»*. URL.: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/6_2018/39.pdf

3. Колотило О. Правове регулювання електронного кримінального провадження. *Юридична газета online*. 27 квітня 2020 р. URL.: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/pravove-regulyuvannya-elektronного-kriminalного-provadhennya.html>

4. Стратегія розвитку прокуратури на 2021-2023 роки, затверджена наказом Генерального прокурора від 16 жовтня 2020 р. № 489. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/ngpu2019.html?_m=publications&_t=rec&id=262782 (дата звернення: 15.09.2025).

5. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#n9> (дата звернення: 27.09.2025).

6. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо запровадження інформаційно-телекомунікаційної системи досудового розслідування: Закон України від 01.06.2021. № 1498-IX. Відомості Верховної Ради України, 2021, № 31, ст.253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1498-20#Text> (дата звернення: 18.09.2025).

7. Про інформаційно-телекомунікаційну систему досудового розслідування «іКейс»: наказ Національного антикорупційного бюро України, Офісу Генерального прокурора, Ради суддів України, Вищого антикорупційного суду від 15.12.2021 р.

№ 175/390/57/72. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0390886-21#Text> (дата звернення: 18.08.2025).

8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 10.09.2025).

9. Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: наказ МВС України від 06.07.2017 № 570 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text> (дата звернення: 27.10.2025).

10. Положення про порядок функціонування окремих підсистем (модулів) Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, затверджене Рішенням Вищої ради правосуддя 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text> (дата звернення: 28.09.2025).

11. Столітній А.В. Візуалізація у процесуальній діяльності в кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України: електрон. наук. фахове вид.* 2016. № 3. С.230-240. URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/ua/pdf/11-2016/stolitnij.pdf>

12. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення: наказ Генерального прокурора від 30.06.2020 р. № 298. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (дата звернення: 25.09.2025).

13. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text> (дата звернення: 25.09.2025).

14. Столітній А.В. Електронне кримінальне провадження на досудовому розслідуванні: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.09 «кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». МВС України. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпро, 2018. 40 с.

Stolitnii A.

UNIFIED REGISTER OF PRE-TRIAL INVESTIGATIONS AS PART OF THE INFORMATION AND COMMUNICATION SYSTEM OF PRE-TRIAL INVESTIGATION.

The scientific publication is devoted to topical issues of the functioning of the Unified Register of pre-trial investigations as part of the information and telecommunication system of pre-trial investigation.

The problematic issues of Unified register of pre-trial investigations interaction with other components of the information and telecommunication system of the pre-trial investigation are analyzed and the optimal ways of their solution are determined.

It is proposed to systematically connect other databases to the information and communication system of the pre-trial investigation, as well as to include other participants in the criminal proceedings (except the investigator, prosecutor and their managers) in electronic procedural communication.

Indicates the need for detailed legal regulation of electronic criminal proceedings in order to gradually abandon paper media, except when paper is evidence in criminal proceedings, or a participant in criminal proceedings does not have access to information and telecommunications system of pre-trial investigation.

The conclusion on the need to amend the Criminal Procedure Code of Ukraine, the Regulations on the Unified Register of Pre-trial Investigations, the procedure for its formation and maintenance, as well as the Regulations on the information and telecommunications system of pre-trial investigation «i-Case». Unified register of pre-trial investigations interaction should be defined as part of the information and telecommunication system of the pre-trial investigation. There is a need to adopt a joint order of the Office of the Prosecutor General, the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, the Bureau of Economic Security of Ukraine and the High Council of Justice on approval of the new Regulation on the information and telecommunication system of the pre-trial investigation «i-Case».

Key words: register, pre-trial investigation, information and telecommunication system, criminal proceedings, information technologies, electronic court, automation, order, digitalization.

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СКЛАДУ СПАДЩИНИ

КРАВЧИК Марта Богданівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу Львівського національного Університету імені Івана Франка

<https://orcid.org/0000-0003-0823-738X>

УДК 347.66/68

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.30>

Стаття присвячена дослідженню складу спадщини та її елементів, висвітленню пропозицій щодо вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання сутності складу спадщини та її складових в системі об'єктів цивільних правовідносин.

Значну увагу приділено дослідженню понять «склад спадщини» та «спадщина», проаналізовано сутність правонаступництва, перехід та динаміку прав та обов'язків від правопередника до правонаступника та зацентовано увагу на диспозитивності в правовому регулюванні так як перелік прав та обов'язків що складають склад спадщини є невичерпним. Відповідно до ст. 1218 ЦК України до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Звідси випливає, що до спадкового активу та пасиву входитимуть лише ті права та обов'язки, які належали спадкодавцю, а склад спадщини є широким поняттям в контексті визначення її елементів, які в межах часового простору розширюються.

Здійснено аналіз особливостей визначення складу спадщини та узагальнено законодавчі приписи та наукову літературу з даного питання. Виокремлено особливості новелізації прав та обов'язків які входять до складу спадщини у зв'язку з практичним розширенням складу спадщини, які в законодавстві не знаходять чіткого відображення.

В сучасний період увагу науковців привертають увагу практичні питання щодо спадкування частки в статутному капіталі

товариства з обмеженою відповідальністю, цінних паперів, майнових прав інтелектуальної власності, цифрових активів, речей які зберігаються в банківському сейфі, біоматеріалів та частки в спільній сумісній власності спадкодавця.

Здійснено аналіз норм які врегульовують особливості спадкування частки в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю, цінних паперів, майнових прав інтелектуальної власності, цифрових активів, речей які зберігаються в банківському сейфі, біоматеріалів та частки в спільній сумісній власності спадкодавця та процедурних особливостей їх спадкування.

Ключові слова: цивільне право, спадщина, склад спадщини, спадкування, заповіт, банківський сейф, біоматеріал, статутний капітал.

Вступ

Відповідно до ст. 1218 ЦК України до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Звідси випливає, що до спадкового активу та пасиву входитимуть лише ті права та обов'язки, які належали спадкодавцю, а склад спадщини є широким поняттям в контексті визначення її елементів, які в межах часового простору розширюються, проте цивільно-правова регламентація таких залишається незмінною. Оновлення цивільного законодавства не відображає новелізації прав та обов'язків які входять до складу спадщини у зв'язку з

практичним розширенням складу спадщини, які в законодавстві не знаходять чіткого відображення, а саме: частка в статутному капіталі господарських товариств, майнові права інтелектуальної власності, підприємства та фермерські господарства як єдині майнові комплекси, цифрові речі, цінні папери та біоматеріал.

Яскравими представниками досліджуваного поняття є вчені цивілісти Ю.О. Заїка, А.С. Довгерт, З.В. Ромовська, Н.С. Кузнецова, В.І. Серебровський, І.В. Спасибо-Фатеева, О.П. Печений, О.Є Кухарев, А.О. Гелич, та інші. Дана тематика, в зв'язку з різноманітністю прав та обов'язків спадкодавця потребує правового удосконалення, а значна кількість спорів щодо захисту спадкових прав свідчить про неоднозначність застосування законодавства про спадкування в контексті неузгодженості нотаріальної практики з викликами сьогодення. При вирішенні питання спадкування у випадку смерті особи постає питання визначення їх місця у складі спадкового майна.

Мета дослідження полягає у визначенні складу спадщини та її елементів, висвітлення пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання сутності складу спадщини та її складових в системі об'єктів цивільних правовідносин.

Виклад основного матеріалу

Доктринально, в поняття спадщини вкладається розуміння майнового змісту прав та обов'язків, які переходять до спадкоємців від спадкодавця, які належали йому на момент відкриття спадщини і не припинилися в наслідок його смерті. На сьогодні термінологічного визначення поняття «спадщина» законодавцем не визначено, що в свою привертає увагу вчених цивілістів до розкриття та тлумачення даного поняття крізь призму визначення основних ознак даної категорії та виокремлення її елементів. Науковці цивілісти у проведених дослідженнях здійснюють науковий і практичний аналіз формулювання «складу спадщини» та визначення комплексного розуміння «прав та обов'язків» спадкодавця, єдність яких розкривається через зміст спадкової

маси. Є.О. Рябоконт під поняттям «спадщини» пропонує розуміти усією сукупністю прав та обов'язків спадкодавця, в яких він перебував на момент своєї смерті, за умови, що вони за своєю правовою природою не є невіддільними від особи їх носія і здатні перейти до інших осіб [1, с. 11]. Ю.О. Заїка вказує, що об'єктом спадкового правонаступництва є спадщина, тобто майно, яке переходить в порядку спадкування [2, с. 48] та зазначає, що спадщина складається з сукупності прав та обов'язків померлого громадянина, які належали йому на момент смерті і, відповідно до чинного законодавства, можуть переходити у порядку спадкування до іншої особи [3, с. 49]. С.Я Фурса з приводу цього пише, що спадщина складається з прав спадкодавця, а також конкретного спадкового майна та тих обов'язків спадкодавця, які можуть бути задоволені за рахунок успадкованого майна [4, с. 10-11]. На думку Є.І Фурси спадщина – це сукупність майнових та деяких особистих немайнових прав спадкодавця та його обов'язків, останні з яких не можуть перевищувати розміру прав спадкодавця [5, с. 7]. М.В. Бондарева зазначає, що спадкування означає перехід не кожного окремого права і обов'язку, а спадщини в цілому, як єдності. Результатом спадкування декількома спадкоємцями є набуття ними цілісного утворення (спадщини, єдності, спільної власності) на праві спільної власності, з визначеною часткою кожного з них у цій єдності-спадщині, а не окремого об'єкта, речі, права [6, с. 158-163]. З поданих науковцями термінологій випливає, що поняття «спадщини» слід розуміти через розкриття меж відповідної категорії через відтворення положення ст. 1218 ЦК України тим самим визначаючи елементи складу спадщини – майнові права та майнові обов'язки спадкодавця.

У ст. 1218 ЦК України законодавець визначив невичерпність складу спадщини через відсутність конкретизації спектру суб'єктивних прав та обов'язків спадкодавця. А.О. Гелич вважає, до складу спадщини входять будь-які права та обов'язки спадкодавця, окрім тих, що законодавством віднесені до таких, які не входять до складу спадщини [7, с. 18] з чим важко погоди-

тись, оскільки з врахуванням змісту певних прав та обов'язків частина з них не може переходити на підставі правонаступництва. Обов'язки спадкодавця часто мають тісний зв'язок із його правами відповідно до припису ст. 1218 ЦК України оскільки в сукупності права та обов'язки і складають склад спадщини. До складу спадщини входять обов'язки які виникли у спадкодавця до моменту його смерті (на підставі договору чи недоговірних зобов'язань) і не припинилися внаслідок неї. Проте права є ключовим і головним елементом складу спадщини, так як відсутність прав не породжуватиме обов'язків, а як наслідок, обов'язки є похідним додатковим елементом складу спадщини. Спадкоємці, відповідно до приписів цивільного законодавства ч.5 ст. 1269 ЦК України, наділяються правом відкликання заяв щодо прийняття спадщини у випадку подання таких в межах строку визначеному для прийняття такої з огляду на наявність у спадкодавця обов'язків чи наявності боргових зобов'язань у спадкодавця. Це знову ж таки свідчить про взаємозв'язок прав та обов'язків у складі спадщини. Як зазначає О.Є Кухарев, це повною мірою узгоджується з концепцією універсального спадкового правонаступництва як основною методологічною засадою сфери спадкового права. Сама сутність правонаступництва становить перехід, динаміку прав та обов'язків від правопередника до правонаступника. Тому обов'язки, які виникли після смерті спадкодавця, за своєю природою не є спадковими, оскільки матимуть інший правовий режим. До таких, наприклад, належить встановлений у ст. 1232 ЦК України обов'язок спадкоємців відшкодувати витрати на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця, оскільки спадкодавець не набув його за життя. Так само не входить до складу спадщини обов'язок спадкоємців відшкодувати витрати, пов'язані з охороною спадкового майна (ст. 1284 ЦК України) та управління ним (ст. 1285 ЦК), виконанням заповіту (ч. 3 ст. 1291 ЦК України). Наведений висновок має важливе практичне значення – за відшкодування вказаних вище витрат не застосовується правило про обмеження боргів спадкодавця вартістю успадкованої

частки, а також спеціальні строки й порядок пред'явлення кредитором спадкодавця вимог до його спадкоємців [8, с. 54].

З. В. Ромовська не пропонує здійснювати класифікацію прав та обов'язків які входять до складу спадщини, а визначає, що до складу спадщини можуть входити права: власності; найму (оренди); інтелектуальної власності; на частку у статутному капіталі господарського товариства; вимоги (кредиторська заборгованість); на відшкодування матеріальної шкоди; на відшкодування моральної шкоди; на стягнення неустойки, повернення завдатку; на неодержані спадкодавцем заробітну плату, пенсію, аліменти. До складу спадщини можуть входити такі обов'язки: виконання договірних зобов'язань в натурі; відшкодування матеріальної та моральної шкоди; сплати неустойки, повернення завдатку; виконання податкових та інших зобов'язань [9, с. 48-49].

Важливо врахувати, що склад спадщини не вичерпується тільки належними спадкодавцеві правами та обов'язками. Дослідники спадкового права включають до складу спадщини не лише суб'єктивні права та обов'язки в справжньому розумінні слова (наприклад, право власності або право кредитора в зобов'язанні), а й правові утворення, які знаходяться на шляху від правоздатності до суб'єктивних прав. Такі утворення позначаються в юридичній літературі як охоронювані законом інтереси [10, с. 499], або надані законом можливості та дозволи [11] [12, с. 167].

Норми ЦК України частково конкретизують найбільш значущі права та обов'язки спадкодавця, які входять до складу спадщини та визначають особливості їх спадкування, а також об'єкти прав та обов'язків по відношенню до яких переходять на підставі правонаступництва, а саме в ст.ст. 1225-1232 передбачено особливості спадкування права на земельну ділянку, спадкування частки у праві спільної сумісної власності, спадкування права на одержання сум заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, спадкування права на вклад в банку (фінансовій установі), спадкування

права на одержання страхових виплат (відшкодування), спадкування права на відшкодування збитків, моральної шкоди, сплату неустойки, отримання компенсації, спадкування обов'язку відшкодувати майнову шкоду (збитки) та моральну шкоду, яка була завдана спадкодавцем, відшкодувати витрати на утримання, догляд, лікування та поховання спадкодавця, спадкування прав та обов'язків за договором оренди житла з викупом, договором купівлі-продажу неподільного об'єкта незавершеного будівництва/майбутнього об'єкта нерухомості, договором про участь у фонді фінансування будівництва.

В сучасний період увагу науковців привертають питання прикладного характеру щодо спадкування частки в статутному капіталі товариства з обмеженою відповідальністю, цінних паперів, майнових прав інтелектуальної власності, цифрових активів, речей які зберігаються в банківському сейфі, біоматеріалів та частки в спільній сумісній власності спадкодавця. Важливу увагу привертають питання обов'язку відшкодування витрат на поховання спадкодавця, переведення соціальних витрат належних спадкодавцеві неотриманих ним за життя членам його сім'ї, так як такі не входять до складу спадщини.

Так, на сьогоднішній день актуальним залишається питання спадкування права на репродуктивний біологічний матеріал переданий на зберігання закладу охорони здоров'я після настання смерті особи. Вирішення питання практичного характеру полягає в наявності чи відсутності складеного за життя особи розпорядження щодо передання у власність та використання даного біоматеріалу конкретно встановленою в розпорядженні власника такого біоматеріалу особою після настання смерті власника такого. Дане розпорядження може бути здійснене у заповіті, або ж у самому договорі на зберігання між власником репродуктивного матеріалу та медичною установою, якій передано такий матеріал на зберігання. При цьому варто звернути увагу, що як при універсальному, так і при сингулярному правонаступництві на біоматеріали людини, у тому числі репродуктивні, до пра-

вонаступників переходить весь об'єм прав та обов'язків власника такого специфічного об'єкту цивільних прав. Тобто не лише право використати біоматеріал у програмі ДРТ, але і право відчужити його в порядку донації, припинити його зберігання у біобанку чи відповідному закладі охорони здоров'я із застосуванням наслідків у вигляді передачі кріоматеріалів у наукових, клінічних цілях або їх знищення [13, с. 31]. У випадку передання репродуктивного матеріалу на зберігання до біобанку та відсутності розпорядження щодо конкретної особи на випадок смерті його власника такий біоматеріал може використовуватися у медичних цілях, може підлягати відчуженню чи підлягатиме знищенню. Як зазначає Н.М. Квіт однією з його ознак є походження від живої людини, яка може висловити своє волевиявлення щодо передання її тілесних субстанцій до біобанку самостійно чи у передбачених законодавством випадках через законного представника, за виключенням матеріалів ембріофетального походження та очного яблука або його складових [14, с. 42]. Як наслідок, по відношенню до такого матеріалу, який відділений від організму людини не для реалізації права на донорство здійснено розпорядження його власника на випадок смерті, такий матеріал набуває ознак речі, виступає об'єктом права власності особи від тіла якої він відділений та повинен входити до складу спадщини.

Процес інтеграції цифрових технологій у всі сфери життя, що передбачає перетворення аналогових даних та процесів на цифрові призводить до цифровізації матеріальних та нематеріальних благ. Тобто відбувається перетворення надбань особи в цифрову форму у вигляді цифрових активів. Такими виступають бази даних, електронні акаунти, які містяться в інтернет мережах, криптовалюти, токени, цифрові гроші. Для того, аби такі активи були доступними до спадкоємців, на часі є створення правового підґрунтя для здійснення права на спадкування цифрових нематеріальних благ. Відповідно до ст. 179-1 ЦК України цифровою річчю є благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи,

цифровий контент та інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті. Особливості правового режиму цифрових речей визначаються законом. До цифрових речей застосовуються положення Цивільного Кодексу про речі, якщо інше не встановлено цим Кодексом, законом або не впливає із сутності цифрової речі [15]. Невизначеність правового статусу цифрових активів, відсутність єдиних критеріїв їх оцінки та складнощі з доведенням права власності ускладнюють процес цифрового спадкування [16]. Відповідно до ст. 1217 ЦК України спадкування даної категорії активів здійснюється за заповітом або за законом. Як наслідок можемо констатувати, що цифрові активи входять до складу спадщини. Зокрема, П. Швайдлер вважає, у випадку фінансової цінності цифрових активів (криптовалюти, токени) вони мають входити до складу спадщини [17], проте для послідовного здійснення спадкування необхідною умовою постає виявлення таких активів, забезпечення доступу до них та їх збереження та визначення їх обсягу та структурних елементів.

Відповідно до ч.ч. 1-2 ст. 1228 ЦК України вкладник має право розпорядитися правом на вклад у банку (фінансовій установі) на випадок своєї смерті, склавши заповіт або зробивши відповідне розпорядження банку (фінансовій установі). Право на вклад входить до складу спадщини незалежно від способу розпорядження ним. Більшість досліджень, присвячених аналізу права на вклад у складі спадщини, зосереджені на розкритті таких основних питань: а) входження права на вклад до складу спадщини; б) юридична характеристика розпорядження банку чи іншій фінансовій установі як особливий спосіб реалізації права на вклад на випадок смерті; в) особливості правової регламентації спадкування права на вклад. Сьогодні право на вклад у банку входить до складу спадщини незалежно від способу розпорядження ним (ч. 2 ст. 1228 ЦК України) [18, с. 46]. Про те дана норма не поширюється на спадкування речей, які зберігаються в банківському сейфі в силу відмінної правової природи договору банківського вкладу від договорів про надання індивідуального банківського сейфу. Критичність правової реалізації даного

права підтверджується відсутністю в Книзі 6 ЦК України законодавчого припису щодо спадкування речей, що на час відкриття спадщини розміщені в індивідуальному банківському сейфі. За життя спадкодавець міг укласти договір про надання послуг з банківською установою про надання індивідуального банківського сейфу що охороняється банком та надання банківського сейфу що не охороняється банком. У першому випадку банк здійснює опис цінностей і несе відповідальність у разі їх втрати, викрадення, знищення чи псування, в другому випадку банк не перевіряє, які саме речі зберігаються, а тому не здійснює їх опис. В юридичній літературі договір про надання індивідуального банківського сейфу, що не охороняється банком, кваліфікується як змішаний договір, який містить елементи договору оренди (сейф надається клієнту в користування без контролю з боку банку того, що розміщує там клієнт), та елемент послуг, пов'язаних з охороною (банк зобов'язаний забезпечити загальний режим обмеженого доступу до охоронюваного об'єкта) [19, с.725]. Як зазначає О.Є. Кухарев, з моменту смерті поклажодавця відбувається наступництво в його правах та обов'язках як сторони за договором про надання індивідуального банківського сейфа. Універсальне спадкове правонаступництво зумовлює заміну сторони в зобов'язанні, тим самим поновлюючи його деформовану структуру. Поклажодавцем замість спадкодавця стає його спадкоємець. Причому спадкоємці поклажодавця за договором про надання індивідуального банківського сейфу, що не охороняється банком, зазнають суттєвих складнощів під час здійснення ними права на спадкування. Це пов'язано з тим, що банк відмовляється надати доступ нотаріусу або спадкоємцям поклажодавця до банківського сейфу. Оскільки спадкоємці не знають, які саме цінності зберігаються в сейфі, то нотаріус виносить постанову про відмову у вчиненні нотаріальної дії – видачі свідоцтва про право на спадщину. Відсутня така інформація і в банку, через що виникає нагальна потреба у відкритті банківського сейфу та здійсненні опису його вмісту після смерті поклажодавця [20, с.169]. Звідси впливає, що банк

повинен надати інформацію нотаріусу чи уповноваженій особі органу місцевого самоврядування про передання спадкодавцеві такого банківського сейфу, про те не наділений ані правом ані можливістю зазначати які саме речі знаходились в індивідуальному банківському сейфі, що були покладені спадкодавцем за життя, так як такого опису не здійснював і контролю також. Можемо констатувати, що речі та цінності, які знаходяться в банківському сейфі входять до складу спадщини, проте відповідно до чинного законодавства України відсутній правовий механізм спадкування такого активу через неможливість встановлення наявного вмісту сейфу та відсутності його опису.

Таким чином, враховуючи вище наведене, можна дійти висновку, що до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті, що підтверджується сутністю спадкового універсального правонаступництва. До спадкового активу та пасиву входять лише ті права та обов'язки, які належали спадкодавцю. Звідси випливає, що склад спадщини є широким поняттям в контексті визначення її елементів, які в межах часового простору розширюються, проте цивільно-правова регламентація таких залишається незмінною. На рівні окремих приписів ЦК України регулюються дані питання, проте наявне неналежне нормативне регулювання спадкування окремих складових спадщини. Окреслені вище проблеми потребують оновлення цивільного законодавства з відображенням новелізації прав та обов'язків які входять до складу спадщини у зв'язку з практичним розширенням складу спадщини, які в законодавстві не знаходять чіткого відображення.

Література

1. Заїка Ю. О. Спадкове право: навч. посіб. за заг. ред. Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконт. Київ. 2009. 352 с.
2. Заїка Ю. О. Спадкове право України. Становлення і розвиток: монографія. Київ. 2007. 288 с.
3. Там же.

4. Спадкове право: Нотаріат. Адвокатура. Суд : наук.-практ. посіб. С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, О. М. Кліменко, С. Я. Грабовська, О. О. Кармаза та ін.; за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ. : видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2007. 1216 с. С. 10–11.

5. Фурса Є. І. Спадкові правовідносини у нотаріальній та судовій практиці : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Є. І. Фурса ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2004. 20 с. С. 7.

6. Бондарєва М.В. Спадщина як юридична категорія : поняття, склад, ознаки (ч.1) . Часопис київського університету права 1016/2. Проблеми цивільного та підприємницького права в Україні. С.158-163.

7. Гелич А. О. Об'єкти спадкування за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. А. О. Гелич; Наук.- дослід. ін-т приват. права і підприємництва Нац. акад. прав. наук України. Київ, 2011. с.18 .

8. Кухарєв О.Є. Сутність обов'язків в складі спадщини. Вісник Запорізького національного університету . Юридичні науки. №4. Том 2. 2020. 51-57с.

9. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: підручник за ред. З. В. Ромовська. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.

10. Цивільне право: підручник: у 2 т. В.І. Борисова (кер. авт. кол.), Л.М. Баранова, Т.І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо- Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. Т. 1. 656 с.

11. Печений О.П. Деякі аспекти визначення складу спадщини за цивільним законодавством України. Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_6 (дата звернення: 05.09.2025).

12. Кухарєв О.Є. Особливості спадщини як об'єкта цивільних прав. Правова держава. № 42. 2021. 164-170с.

13. Крушельницька Г.Л. Проблемні питання спадкування біоматеріалу людини. Науковий вісник публічного та приватного права. Випуск 2, 2022. 28-33с.

14. Квіт Н.М. Правове регулювання поняття біологічних матеріалів як складової біобанку та їх співвідношення з анатоміч-

ними матеріалами. Медичне право. 2019. № 2(24). С. 35-46.

15. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. №435-IV. Дата оновлення: 09.04.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5734> (дата звернення: 09.09.2025).

16. Гулейков І. Ю. Цифрові активи в цивільному обороті України: дис. канд. філософ. наук: 25.03.2025. Наук.-досл. інст. приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2025. 243 с. URL: <https://repository.ndippp.gov.ua/handle/765432198/1050> (дата звернення: 09.09.2025).

17. Szwajdler, P. Digital assets and inheritance law: How to create fundamental principles of digital succession system? International Journal of Law and Information Technology. 2023. Vol. 31. №2. P. 144–168. URL: <https://doi.org/10.1093/ijlit/eaad014> (дата звернення: 09.09.2025).

18. Ісаєв А.М. Спадкування грошей та права на вклад у фінансовій установі. Проблеми законності. 2015. Вип. 131. 42-52с. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_1317 (дата звернення: 09.09.2025).

19. Договірне право України. Особлива частина : навч. посіб. Т.В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін. ; за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 1200 с

20. Кухарев О.Є. Ключові проблеми спадкування цінностей, що зберігаються в індивідуальному банківському сейфі, та шляхи їх розв'язання. Юридичний науковий електронний журнал. №4. 2024. 168-172 с.

Marta Bogdanivna Kravchyk
**MODERN APPROACHES TO
DETERMINING THE COMPOSITION OF
THE INHERITANCE**

The article is devoted to the study of the composition of the inheritance and its elements, highlighting the proposal for improving the legislation in the field of

legal regulation of the essence of the composition of the inheritance and its components in the system of objects of civil legal relations.

Considerable attention is paid to the study of the concepts of «composition of the inheritance» and «inheritance», the essence of succession, the transition and dynamics of rights and obligations from the predecessor to the successor are analyzed, and attention is focused on dispositivity in legal regulation, since the list of rights and obligations that make up the composition of the inheritance is inexhaustible. According to Art. 1218 of the Civil Code of Ukraine, the inheritance includes all rights and obligations that belonged to the testator at the time of opening the inheritance and did not cease as a result of his death. It follows that the inherited assets and liabilities will include only those rights and obligations that belonged to the testator, and the composition of the inheritance is a broad concept in the context of determining its elements, which are expanding within the time frame.

An analysis of the features of determining the composition of the inheritance was carried out and legislative provisions and scientific literature on this issue were summarized. The features of the novelization of the rights and obligations that are part of the inheritance in connection with the practical expansion of the composition of the inheritance, which are not clearly reflected in the legislation, were highlighted.

In the modern period, the attention of scientists is attracted by practical issues regarding the inheritance of a share in the authorized capital of a limited liability company, securities, intellectual property rights, digital assets, things stored in a bank safe, biomaterials and shares in the common joint property of the testator.

An analysis of the norms regulating the features of inheritance of a share in the authorized capital of a limited liability company, securities, intellectual property rights, digital assets, items stored in a bank safe, biomaterials, and a share in the testator's joint property and the procedural features of their inheritance was carried out.

Keywords: civil law, inheritance, composition of inheritance, inheritance, will, bank safe, biomaterial, authorized capital.

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СИСТЕМИ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

**САХРО Григорій Федорович - приватний нотаріус Коломийського округу
Івано-Франківської області**

ORCID ID: 0009-0006-4615-8657

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.31>

Правове забезпечення діяльності системи нотаріату в Україні та зарубіжних країнах. Описано особливості набуття статусу нотаріуса у зарубіжних країнах. Охарактеризовано три основних типи нотаріусів, до яких відносять: латинські нотаріуси, англосаксонські нотаріуси та державні нотаріуси. Проаналізовано особливості забезпечення діяльності системи нотаріату у зарубіжних країнах, а саме: Франції, Італії, Іспанії, Великобританії, Австрії, Чехії, Словенії, Іспанії, Німеччини, Польщі, Швейцарії, Сполучених Штатів Америки та інших провідних країн світу. Охарактеризовано специфіку правового забезпечення системи нотаріату в Україні. Зроблено висновок, що основним нормативно-правовим актом який регулює діяльність нотаріату в Україні є Закон України «Про нотаріат». Окремі норми що стосуються діяльності нотаріату містить також Конституція України. Визначено напрями вдосконалення національної системи правового забезпечення діяльності нотаріату. Доведено, що пріоритетним напрямком реформування національної нотаріальної системи являється підвищення професійного рівня вітчизняного нотаріального корпусу, в тому числі шляхом встановлення додаткових вимог до осіб, які претендують на посаду нотаріуса.

Ключові слова: нормативно-правове регулювання, нотаріат, зарубіжні країни, державні нотаріуси, приватні нотаріуси.

Постановка проблеми

У сучасному світі існує декілька форм організації нотаріальної діяльності. Історично

існує три основних типи нотаріусів: латинські нотаріуси, англосаксонські нотаріуси та державні нотаріуси. Кожна форма має свій перелік правопорушень у цій сфері, а також способи та порядок притягнення нотаріусів до відповідальності. Особливістю англосаксонського нотаріату визнається те, що держава надає посвідчувальні повноваження особам, які, як правило, не здійснюють нотаріальну діяльність як основну. Цей вид виключає наявність таких інститутів, як заміщення відсутнього нотаріуса, оскарження нотаріальної дії в органах нотаріального самоврядування, інститут стажиста. Державний нотаріус існує у формі спеціально створеного державного органу, який покликаний здійснювати дії щодо посвідчення документів. Особи, які працюють на посадах нотаріуса, є державними службовцями. Майнова відповідальність за вчинення нотаріальних дій на них не поширюється. Державний нотаріат в основному є частиною судової системи або системи правосуддя. Латинська форма організації нотаріату є найбільш поширеною. Відповідно до нього держава передає нотаріусам, які діють самостійно, повноваження щодо посвідчення безспірних прав і фактів. Нотаріуси в такій системі несуть відповідальність за свої дії, передбачену законом. Контролювати цей вид нотаріату покликані державні органи, а також органи нотаріального самоврядування. Нотаріуси є членами такої організації. Внутрішня структура тієї чи іншої форми організації нотаріату іноді містить моделі,

які характеризуються певними особливостями в залежності від історичного розвитку країни. Прикладом таких моделей є англійська та американська, які існують у англосаксонській формі. Також можливі комбінації. Це залежить від правової системи, галузей, установ і правил в окремій країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми забезпечення діяльності системи нотаріату в Україні та зарубіжних країнах неодноразово досліджувалися вітчизняними вченими, зокрема такими, як: К.В. Белінська, В. Бігун, С. Василів, Н.В. Ільєва, А. Кондратенко, А.А. Маржина, О. Сорочкіна, В.Г. Шишленко. Незважаючи на численні публікації щодо правового забезпечення діяльності системи нотаріату в Україні та зарубіжних країнах, вказана тема не втрачає своєї актуальності.

Мета роботи полягає у здійсненні теоретико-правового аналізу правового забезпечення діяльності системи нотаріату в Україні та зарубіжних країнах.

Виклад основного матеріалу

Однією з найважливіших умов розвитку України в напрямку інтеграції до світового співтовариства є приведення її законодавства до рівня світових стандартів. Водночас ці процеси суттєво впливають на організаційні форми та правові засади функціонування низки державних інституцій і насамперед тих з них, які самі безпосередньо впливають на ці процеси. Серед останніх нотаріат посідає місце як один із правозахисних інститутів державної гарантії дотримання законності. З метою сприяння утвердженню цілісного підходу до правового регулювання нотаріальної діяльності в Україні, визначенню функцій нотаріату та побудові чіткої структури органів нотаріату щодо надання населенню правових та нотаріальних послуг відповідно до міжнародних стандартів, а також поступового та системного реформування вітчизняного нотаріату, виникає необхідність вивчення зарубіжного досвіду -правове регулювання нотаріальної діяльності та її подальша адаптація до вітчизняної системи нотаріату [6, с. 101].

Нотаріат являє собою необхідну складову частину правової системи будь-якої держави, що володіє розвиненою економікою і базується на принципах правової держави та визнання громадянського суспільства. У такій державі функції, які виконуються нотаріусами, об'єктивно необхідні й затребувані, оскільки забезпечення та захист законних прав і свобод людини і громадянина є завданням не лише державних органів і посадових осіб, але й всіх інститутів суспільства і держави. Метою нотаріальної діяльності є захист прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб, шляхом вчинення нотаріусами передбачених законодавчими актами нотаріальних дій від імені України [11, с. 971].

Правова держава, законодавчо закріплюючи права і свободи за тими чи іншими суб'єктами права, має забезпечити відповідні юридичні гарантії належної їх реалізації, охорони та захисту. В ч.2 ст.3 Конституції України зазначено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [7].

За допомогою інституту нотаріату держава приймає превентивні заходи, що забезпечують юридичну безпеку в суспільстві, що, у свою чергу є одним із головних завдань держави і показником його спроможності.

Історичний розвиток нотаріату в цілому підтверджує його статус як елемента правоохоронної діяльності, роль якого суттєво зростає в умовах розбудови правової соціальної держави, що передбачає втручання державних інституцій у приватні правовідносини з метою особливого захисту найбільш уразливих верств населення. Загальносвітовою тенденцією є посилення ролі нотаріуса в цивільно-правових правочинах, у тому числі шляхом розширення переліку правочинів, що потребують нотаріального посвідчення, а також надання нотаріусам можливості діяти за межами традиційної сфери компетенції (наприклад, здійснення посередницької діяльності).

Натомість в Україні вже вкотре обговорюється питання реформування системи нотаріату в нашій державі, а також необхідність імплементації окремих положень європейського права в галузі нотаріату в

чинне вітчизняне законодавство. Саме тому важливо вивчати іноземний досвід правового регулювання цього інституту з метою свідомого та виваженого запровадження окремих зарубіжних досягнень у цій галузі у наше нотаріальне законодавство [3, с. 134].

Серед інших форм правоохоронної діяльності нотаріальну діяльність вирізняє, по-перше, превентивний, превентивний характер, по-друге, спрямованість на захист прав у приватноправовій сфері, по-третє, особливий механізм захисту приватного права – нотаріальна процедура, результатом якої є нотаріальна дія.

Нормативно-правовий акт, в якому можна знайти перші ознаки вільного нотаріату – закон Вантозе ХІХ ст. (від 16 березня 1803 р.), прийнятий у Франції. Вплив, який він мав на розвиток нотаріату в континентальній та англосаксонській частинах світу, важко переоцінити. Колонізація країн Південної Америки Іспанією призвела до поширення латинського нотаріату. Сьогодні Міжнародний союз латинського нотаріату об'єднує 73 країни світу на всіх континентах.

Завдяки існуванню вище вказаного Союзу досягаються цілі дослідження та вдосконалення законодавства, в тому числі шляхом організації конгресів та співпраці між країнами у сфері нотаріату. У рамках цієї організації країни-учасниці вживають заходів щодо співпраці.

Для отримання статусу нотаріуса необхідна додаткова підготовка за напрямом «нотаріальне право». Залежно від тяжкості вчиненого нотаріусом дисциплінарного проступку до нього можуть бути застосовані санкції судами, а в Італії та Іспанії – органами нотаріального самоврядування та судовими органами. Німецький нотаріус відрізняється від французького тим, що він має тісний зв'язок із судовою системою. Це виражається в тому, що німецький суд відбирає бажаних працювати на цю посаду, контролює діяльність нотаріусів і притягує їх до дисциплінарної відповідальності. Кожен, хто хоче присягти, також зобов'язаний присягнути в суді. Австрія та Чехія вирізняються наявністю інституту судових комісарів – нотаріусів, яким суд доручає ведення спадкових справ.

В наступну чергу слід зазначити, що діяльність нотаріату у Великобританії регулюється Актом про державних нотаріусів від 1833 р. Слід зазначити, що нотаріуси у Великобританії поділяються на класи і, відповідно, існує перелік вимог для отримання ліцензії. Основною ознакою нотаріату англосаксонського типу є професійна компетентність нотаріальних органів. Слід зазначити, що, незважаючи на велику схожість між нотаріусами згаданих країн, робота британських нотаріусів насамперед спрямована на управління міжнародними приватноправовими відносинами. Тому, крім знання двох іноземних мов, британські нотаріуси також повинні знати законодавство відповідної держави, для якої призначений відповідний документ [8, с. 55].

Поза сумнівом, суттєвим кроком уперед було б запровадження і в Україні обов'язкової вимоги для претендента на роль нотаріуса-міжнародника – знання англійської та ще однієї мови, вибір якої залежить від того, на якій саме країні спеціалізується нотаріус. Стартом реформування нотаріату України було прийняття в 1993 р. Закону України «Про нотаріат» (далі – Закон), який, спираючись на розвиток ринкової економіки в країні, запровадив поділ на державних та приватних нотаріусів [2, с. 29].

Так, в Італії чисельність нотаріусів визначається Міністерством юстиції з урахуванням кількості населення. Коли нотаріус призначається вперше, він має можливість обирати адміністративно-територіальні одиниці, до яких він би хотів бути прикріпленим, територіальне ж закріплення здійснюється державним галузевим органом. Держава також встановила обов'язкові вимоги до допуску до професії нотаріуса: італійське громадянство, вища юридична освіта, проходження стажування, проходження конкурсу, складання присяги, отримання нотаріальної печатки, відкриття власної нотаріальної контори. В Італії існує Національна рада нотаріусів, очолювана президентом, який обирається нотаріусами; Окружна нотаріальна рада – обирається нотаріусами округу та здійснює контроль за їх діяльністю; Міжрайонні комітети працюють виключно на громадських засадах [5, с. 50].

У Німеччині, Австрії та Угорщині судові органи, нотаріальні палати та суди уповноважені контролювати діяльність нотаріусів. Суди Чехії та Словенії не мають таких повноважень по відношенню до нотаріусів. Статус німецького нотаріуса надзвичайно високий. Нотаріус в Німеччині повинен скласти складний іспит, пройти тривале стажування і скласти присягу, після чого призначається на посаду довічно. У Німеччині нотаріуси мають право завіряти та перевіряти документи та їх копії, а також підписи осіб, посвідчувати повноваження представництва, зберігати документи та цінності та передавати їх третім особам тощо.

Серед джерел, що регулюють нотаріальну діяльність у Німеччині, можна виділити Федеральний нотаріальний статут від 24 лютого 1961 р. та закон від 16 лютого 1961 р. «Про заходи в галузі нотаріального права», а також Положення про приватно-практикуючі нотаріуси ФРН. 20 червня 1990 р. Відповідно до нотаріального законодавства Німеччини службовий проступок передбачає порушення нотаріусом або кандидатом на посаду нотаріуса обов'язків, які були покладені на нього в рамках його службових обов'язків.

Дисциплінарні стягнення - це перелік, який включає догану, штраф, а за більш серйозні провини - звільнення з посади. Підставою для притягнення нотаріуса до кримінальної відповідальності в Німеччині є використання його службового становища в злочинних цілях. Нотаріус має статус посадової особи, тому склади злочинів і відповідальність за їх вчинення встановлені статтею 30 Кримінального кодексу ФРН.

Частина 3 § 203 Кримінального кодексу ФРН регулює суспільні відносини щодо охорони недоторканності та таємниці приватного життя громадян і юридичних осіб. § 15 («Умисне і необережне діяння») Загальної частини Кримінального кодексу ФРН вказує на правомірність притягнення нотаріуса до відповідальності лише за умисні дії, якщо закон прямо не передбачає покарання за необережні дії. Встановлено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до одного року або штрафу.

Розголошення таємниці, довіреної нотаріусу, регулюється § 353 Кримінального кодексу Федеративної Республіки Німеччина, що призвело до загрози важливим суспільним інтересам, тягне за собою відповідальність нотаріуса залежно від ступеня вини: позбавлення волі на строк до 5 років або штраф - умисне діяння; позбавлення волі на строк до 1 року або штраф — необережне заподіяння шкоди. Іншим злочином, передбаченим законодавством Німеччини, є «Неправильний офіційний огляд» (§ 348 Кримінального кодексу Німеччини).

Засвідчення нотаріусом підроблених документів, що мають істотний юридичний зміст, внесення до офіційних чи офіційних документів відомостей, що завідомо не відповідають дійсності, або надання завідомо неправдивих даних тягне за собою позбавлення волі на строк до 5 років або штраф. Також нотаріус несе відповідальність за «Незаконне стягнення плати» (§ 352 Кримінального кодексу ФРН), а саме за одержання від клієнта коштів за вчинення нотаріальної дії у розмірі, що перевищує встановлений правилами діяльність, або отримання цих коштів від осіб, звільнених від сплати коштів взагалі. Такий склад буде застосований, якщо нотаріус діяв з корисливих мотивів і свідомо знав про порушення прав клієнта. За скоєне передбачено покарання у вигляді позбавлення волі (до одного року) або штрафу.

Нотаріальна система Польщі передбачає проходження двох етапів, перш ніж отримати право на зайняття нотаріальною діяльністю. Перший етап вимагає проходження аплікаційної практики та складання кваліфікаційного іспиту, а другий етап – зайняття посади замісника (помічника) нотаріуса на певний період часу, що визначений законом. Така система вимог впливає на ефективну підготовку майбутніх нотаріусів, на яких покладається функція надання правової допомоги та захисту прав фізичних і юридичних осіб [1].

У Швейцарії вимоги до кандидатури нотаріуса доволі загальні: громадянство, освіта та стаж. Проте оплата праці нотаріуса здійснюється погодинно [4, с. 43-44].

Правові норми України та Німеччини, що регулюють кримінальну відповідаль-

ність нотаріуса, відрізняються розширеним переліком правопорушень у Німеччині та більш м'яким підходом України до цього питання. Цей факт дозволяє зробити висновок про жорсткий контроль за діяльністю нотаріусів з боку німецького законодавства, і про більш гуманну позицію України, що виражається в наданні нотаріусам більшого ступеня свободи і незалежності. Аналізуючи нотаріат у країнах далекосхідного права – Японії, Республіці Корея, Китаї, В'єтнамі, Індонезії – можна зробити висновок про значний вплив державного нотаріату, який не поступається приватним нотаріатам.

Для отримання посади нотаріуса в Японії, Республіці Корея та Китайській Народній Республіці складається державний юридичний іспит, а міністр юстиції призначає нотаріуса на посаду. Поширені різні форми співпраці нотаріусів. У Сполучених Штатах Америки нотаріальна контора має ряд відмінних рис. Нотаріус, будучи за основною діяльністю адвокатом, зобов'язаний бути членом адвокатського співтовариства і несе відповідальність за порушення його правил. Нотаріуси в США підлягають контролю як з боку адвокатської спільноти, так і з боку органів виконавчої влади, але професійна освіта нотаріусів не може виконувати контрольні повноваження.

У сучасних умовах нотаріат займає особливе становище і давно звик до постійних (часто поспішних і тупих) реформ, але потребує якісних і глибоких змін. Можна стверджувати, що змін у нотаріальній діяльності потребують не стільки нотаріуси, скільки все суспільство, фізичні та юридичні особи, права та інтереси яких захищає нотаріус. У наукових колах та серед нотаріусів-практиків останнім часом обговорюється питання зміни нотаріальної системи України, оскільки законодавство, що регулює нотаріальну діяльність, є застарілим. Проблеми у сфері нотаріату необхідно вирішувати на національному рівні.

Проблеми правового регулювання нотаріату, нотаріальної діяльності та реформування нотаріального законодавства пов'язані зі становленням в Україні нотаріату латинського типу. Тому особливий інтерес представляє аналіз чинного нотарі-

ального законодавства України з точки зору відтворення стандарти латинської нотаріальної школи. У правових системах більшості демократичних країн нотаріат є ефективним правовим інститутом. У світі існують два типи систем нотаріату, які відтворюють різні організаційні форми нотаріату залежно від ролі та значення в реалізації прав, які визнає нотаріат у конкретній країні.

Переламним моментом у становленні правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні стало прийняття Закону України «Про нотаріат» (1993 р.) [10], що заклав основу для розвитку вітчизняної системи нотаріату та нотаріальної діяльності. Вказаний законодавчий акт зберігає свою чинність і на сьогодні, проте його зміст зазнав суттєвих змін, що відобразилось і на правовому забезпеченні нотаріальної діяльності. Сучасний стан правового забезпечення будь-якої сфери життя суспільства має засновуватись на певних концептуальних положеннях, які закладаються як в основу такого правового забезпечення, так і в основу подальшого його розвитку.

Система сучасного вітчизняного нотаріату включає нотаріусів приватної практики (небюджетних нотаріусів) і державних нотаріусів. Крім того, повноваженнями на вчинення багатьох видів нотаріальних дій або дій, що фактично замінюють нотаріальні дії, є широке коло осіб, що дає багатьом дослідникам підстави говорити про існування в Україні «квазінотаріату». Співіснування двох систем нотаріату – державної та приватної – є поширеним явищем у правових системах, які перебувають у процесі реформування. Однак можна констатувати, що в даний час розширення державного нотаріату в Україні недоцільно. Одним із основних концептуальних положень реформи нотаріату слід вважати остаточний перехід до єдиної системи нотаріату, що діє на принципах латинського нотаріату.

Одним з пріоритетних напрямків реформування національної нотаріальної системи має стати підвищення професійного рівня вітчизняного нотаріального корпусу, в тому числі шляхом встановлення додаткових вимог до осіб, які претендують на посаду нотаріуса. У зв'язку з цим у доцільно законо-

давчо закріпити вимогу щодо стажу роботи за юридичною професією як умови допуску до професійного стажування в нотаріальній конторі. Ця пропозиція базується на досвіді таких країн латинського нотаріату, як Німеччина, Австрія.

Аналіз зародження та розвитку правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні дозволяє зробити висновок про високий рівень його змінюваності, що є наслідком відсутності єдиної концепції розвитку правового забезпечення системи нотаріату та нотаріальної діяльності в Україні. Слід також відзначити і певну непослідовність такого правового регулювання, високий рівень колізійності положень законодавства України, що регламентують питання функціонування нотаріату в Україні [8, с. 265].

Подальшого вдосконалення потребує правове регулювання дисциплінарної відповідальності нотаріусів, яка є одним із найбільш «проблемних» за якістю правового регулювання інститутів нотаріального права. Позитивною рисою чинного законодавства є судовий порядок позбавлення нотаріуса повноважень.

Враховуючи досвід нотаріату таких країн, як Австрія, Чехія, Словенія, з метою підвищення рівня захисту прав нотаріусів та осіб, які звертаються за вчиненням нотаріальних дій, запропоновано внести зміни до Основ законодавства України. Законодавство України про нотаріат і цивільне процесуальне законодавство необхідно вдосконалити, відповідно щоб розгляд справ про позбавлення нотаріусів повноважень був віднесений до юрисдикції Верховного суду України.

Висновки

Виходячи з аналізу правового забезпечення систем нотаріату у зарубіжних країнах, можна зробити висновок, що латинський тип нотаріату є більш поширеним, ніж інші, але нотаріат та його значення в юридичній практиці розвивалися незалежно в кожній країні. Вивчивши джерела окремих зарубіжних держав, що регулюють нотаріальну діяльність, можна прийти до висновку, що в Україні відповідальність нотаріуса визначена недостатньо повно і неоднорідно, а деталізація у вигляді пом'якшуючих і об-

тяжуючих обставин, застосовних до даної діяльності є специфічною. Можливо, саме це є причиною латентності злочинів і правопорушень у цій сфері, що впливає на правопорядок у країні. Реалізувати весь потенціал нотаріату як правоохоронного органу неможливо без забезпечення територіальної доступності нотаріальних послуг для всього населення. З метою забезпечення територіальної доступності нотаріусів і рівномірного розподілу тягаря при веденні спадкових справ в основах нотаріального законодавства України необхідно передбачити поділ нотаріальних округів на більш дрібні територіальні одиниці (територіальні зони).

Література

1. Белінська К. В. Перспективи розвитку нотаріату в Україні шляхом надання нотаріусам функцій медіатора. *Юридичний радник*. 2017. № 3 (93). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/perspektivi-rozvitku-notariatu-v-ukrayinishlyahom-nadannya-notariusamfunktsiy-mediatora/> (дата звернення: 04.03.2024).
2. Бігун В. Отримання допуску до юридичної практики в США. *Юридичний журнал*. 2002. № 3. С. 29–30.
3. Василів С., Сорочкіна О. Світові системи нотаріату: порівняльний аналіз. *Юридичні науки*. 2020. №1. С. 134-140.
4. Ільєва Н. В. Зарубіжний досвід здійснення нотаріальної діяльності та його адаптація до вітчизняної системи Світові системи нотаріату: порівняльний аналіз нотаріату. Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України. 2016. С. 41–46.
5. Ільєва Н. В. Міжнародний досвід здійснення нотаріальної діяльності. *Правова держава*. 2020. № 38. С. 47-54.
6. Кондратенко В. Адміністративно-правове регулювання діяльності нотаріату в зарубіжних країнах. *Наукові записки Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка*. Серія: Право. 2017. №1. 101-105.
7. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

8. Маржина А. А. Сучасний стан правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні: теоретико-правовий вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2021. № 66. С. 261-265.

9. Мілорава М. Нотаріат та нотаріальна діяльність у Сполучених Штатах Америки. *Юриспруденція: теорія і практика*. 2005. № 7. С. 50–55.

10. Про нотаріат. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 39, ст.38. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>.

11. Шишленко В. Г. Правове регулювання та організація діяльності нотаріату України. *Форум права*. 2010. № 4. С. 971–975.

References

1. Bielinska K. V. Perspektyvy rozvytku notariatu v Ukraini shliakhom nadannia notariusam funktsii mediatora. *Yurydychni radnyk*. 2017. № 3 (93). URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/perspektiv-rozvitku-notariatu-v-ukrayinishlyahom-nadannya-notariusamfunktsiy-mediatora/> [in Ukrainian].

2. Bihun V. Otrymannia dopusku do yurydychnoi praktyky v SShA. *Yurydychni zhurnal*. 2002. № 3. S. 29–30. [in Ukrainian].

3. Vasylyv S., Sorochkina O. Svitovi systemy notariatu: porivnialnyi analiz. *Yurydychni nauky*. 2020. №1. S. 134-140. [in Ukrainian].

4. Ilieva N. V. Zarubizhnyi dosvid zdiisnennia notarialnoi diialnosti ta yoho adaptatsiia do vitchyznianoï systemy Svitovi systemy notariatu: porivnialnyi analiz notariatu. *Konstytutsiino-pravovyi vymir v rozvytku pravovoi systemy Ukrainy*. 2016. S. 41–46. [in Ukrainian].

5. Ilieva N. V. Mizhnarodnyi dosvid zdiisnennia notarialnoi diialnosti. *Pravova derzhava*. 2020. № 38. S. 47-54. [in Ukrainian].

6. Kondratenko V. Administratyvno-pravove rehuliuвання diialnosti notariatu v zarubizhnykh krainakh. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka*. Serii: Pravo. 2017. №1. 101-105. [in Ukrainian].

7. Konstytutsiia Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1996,

SUMMARY

Legal support of the activity of the notary system in Ukraine and foreign countries. Features of acquiring notary status in foreign countries are described. Three main types of notaries are characterized, which include: Latin notaries, Anglo-Saxon notaries and state notaries. The peculiarities of ensuring the activity of the notary system in foreign countries are analyzed, namely: France, Italy, Spain, Great Britain, Austria, the Czech Republic, Slovenia, Spain, Germany, Poland, Switzerland, the United States of America and other leading countries of the world. The specifics of the legal support of the notary system in Ukraine are characterized. It was concluded that the main legal act regulating the activities of notaries in Ukraine is the Law of Ukraine «On Notaries». The Constitution of Ukraine also contains separate norms related to notary activities. Areas of improvement of the national system of legal support for notary activities have been determined. It has been proven that the priority direction of reforming the national notary system is to raise the professional level of the domestic notary corps, including by establishing additional requirements for persons applying for the post of notary.

Keywords: legal regulation, notary, foreign countries, state notaries, private notaries.

№ 30, st. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [in Ukrainian].

8. Marzhyna A. A. Suchasnyi stan pravovoho zabezpechennia notarialnoi diialnosti v Ukraini: teoretyko-pravovyi vymir. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Pravo. 2021. № 66. S. 261-265. [in Ukrainian].

9. Milorava M. Notariat ta notarialna diialnist u Spoluchenykh Shtatakh Ameryky. *Yurysprudentsiia: teoriia i praktyka*. 2005. № 7. S. 50–55. [in Ukrainian].

10. Pro notariat. Zakon Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1993, № 39, st.38. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>. [in Ukrainian].

11. Shyshlenko V. H. Pravove rehuliuвання ta orhanizatsiia diialnosti notariatu Ukrainy. *Forum prava*. 2010. № 4. S. 971–975. [in Ukrainian].

ЄВРОПЕЙСЬКА СТРАТЕГІЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ НА 2020–2025 РОКИ: НОВИЙ ЕТАП ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

НАГНИБІДА Володимир Іванович - доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу методології євроінтеграції приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ORCID: 0000-0003-4233-7173

УДК 341.217.02

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.32>

Стаття присвячена комплексному аналізу Європейської стратегії гендерної рівності на 2020–2025 роки як ключового політико-правового документа, що визначає новий етап розвитку політики рівних можливостей у межах Європейського Союзу. У дослідженні розкрито зміст, структурні напрями та практичні механізми реалізації Стратегії, спрямованої на перехід від формальної рівності до фактичної, шляхом усунення структурної дискримінації, посилення інституційної спроможності та інтеграції гендерного підходу в усі напрями діяльності ЄС. Автор підкреслює, що ухвалення Стратегії стало відповіддю на виклики сучасності — цифрову трансформацію, демографічні зміни, наслідки пандемії COVID-19 та зростання соціальної нерівності. У роботі висвітлено правову основу гендерної політики ЄС, закріплену в статті 8 Договору про функціонування Європейського Союзу, Хартії основних прав ЄС і практиці Європейського суду справедливості. Проаналізовано шість стратегічних напрямів, що формують архітектуру документа: запобігання гендерно зумовленому насильству, формування гендерно рівної економіки, забезпечення рівного представництва у процесах прийняття рішень, інтеграція гендерного підходу, фінансування гендерних ініціатив та просування рівності на міжнародному рівні.

Окрему увагу приділено зовнішньополітичному виміру реалізації Стратегії, зокрема Плану дій ЄС щодо гендерної рівності та розширення прав жінок у зовнішніх відносинах на 2021–2025 роки (GAP III), який став якісно

новим етапом розвитку політики ЄС у сфері прав людини. Зазначено, що попри позитивне сприйняття документу, політичні суперечності між державами-членами, зокрема різні підходи до тлумачення поняття «гендер», ускладнюють досягнення консенсусу та знижують ефективність спільних дій.

У висновках підкреслено, що Європейська стратегія гендерної рівності на 2020–2025 роки є не лише програмним документом, а й практичним інструментом реалізації принципу рівності у праві та політиці ЄС. Вона поєднує правові, економічні та соціальні механізми, сприяє формуванню інклюзивної економіки, підвищенню прозорості та підзвітності інституцій Європейського Союзу. Стратегія закладає підґрунтя для сталого утвердження гендерної рівності як фундаментальної цінності та невід'ємного елементу європейської демократичної моделі.

Ключові слова: гендерна рівність; позитивна дискримінація; право Європейського Союзу; рівні можливості; стратегія гендерної рівності; політика ЄС.

Постановка проблеми

Проблематика забезпечення гендерної рівності в межах Європейського Союзу залишається однією з центральних у сучасному європейському політико-правовому дискурсі. Незважаючи на наявність розвинутої нормативної бази, стабільну судову практику та багаторічні політичні ініціативи, держави-члени ЄС досі не досягли повної рівності між жінками та чоловіками.

Зберігаються суттєві диспропорції у сфері зайнятості, оплати праці, участі у процесі ухвалення рішень, а також високий рівень гендерно зумовленого насильства. Це свідчить про те, що правові механізми самі по собі не гарантують досягнення фактичної рівності, а отже, потребують посилення через системну, комплексну політику. У цьому контексті прийняття Європейської стратегії гендерної рівності на 2020–2025 роки стало ключовим кроком Європейського Союзу, спрямованим на оновлення підходів до забезпечення рівних прав і можливостей, подолання структурних бар'єрів та формування стійкої інституційної культури гендерної рівності в європейському просторі.

Водночас актуальність дослідження зумовлена тим, що, попри нормативні досягнення, гендерна рівність у ЄС залишається процесом, який постійно потребує адаптації до нових соціально-економічних і політичних викликів. Цифрова трансформація, зміни на ринку праці, демографічні тенденції, а також наслідки пандемії COVID-19 загострили нерівність між жінками та чоловіками та поставили під сумнів стійкість уже досягнутого прогресу. Крім того, у межах самого Союзу спостерігаються ідейні розбіжності між державами-членами щодо трактування понять гендер і рівність, що ускладнює ухвалення спільних політичних рішень і знижує ефективність імплементації спільних ініціатив. У цьому контексті вивчення змісту, структури та практичного застосування Європейської стратегії гендерної рівності на 2020–2025 роки набуває особливого значення, адже дозволяє оцінити, наскільки запропонована модель політики спроможна забезпечити реальні зміни та закріпити гендерну рівність як системну цінність і фундамент європейської демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика забезпечення гендерної рівності в Європейському Союзі посідає значне місце в сучасних наукових і політико-правових дослідженнях. У центрі уваги перебувають питання ефективності європейських механізмів забезпечення рівних прав і можливостей, взаємозв'язок між правовими

зобов'язаннями та фактичними результатами, а також роль інституцій ЄС у реалізації принципу рівності. Дослідники звертають увагу на те, що, попри значний нормативний прогрес, досягнення фактичної рівності залишається обмеженим через структурні бар'єри, нерівномірність імплементації політики в державах-членах та недостатню фінансову підтримку відповідних ініціатив.

У наукових працях наголошується на необхідності системного підходу, який поєднує правові, економічні та соціальні інструменти, а також на посиленні інституційної відповідальності за реалізацію гендерної політики. Окрему увагу приділено проблемі інтерсекційності — врахуванню різних вимірів дискримінації, пов'язаних із віком, етнічним походженням, інвалідністю чи сексуальною орієнтацією. Попри різні підходи, більшість дослідників сходяться на думці, що сучасна політика ЄС демонструє високий рівень нормативної амбітності, однак потребує подальшого вдосконалення з огляду на виклики, пов'язані з практичною реалізацією принципу гендерної рівності.

Отже, **метою статті** є комплексний аналіз Європейської стратегії гендерної рівності на 2020–2025 роки як ключового політичного та нормативного інструменту Європейського Союзу, спрямованого на забезпечення фактичної рівності між жінками та чоловіками. У межах дослідження передбачається з'ясувати зміст, структурні напрями та механізми реалізації Стратегії, а також виявити її роль у подоланні структурної дискримінації та формуванні інституційної культури гендерної рівності в межах ЄС.

Методологічну основу статті становить сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціально-правових методів, що забезпечують цілісний аналіз Європейської стратегії гендерної рівності на 2020–2025 роки. Використано діалектичний і системно-структурний методи для виявлення еволюції політики ЄС у сфері гендерної рівності та логіки побудови Стратегії; порівняльно-правовий метод — для зіставлення її з попередніми документами; формально-юридичний метод — для аналізу правової основи

гендерної рівності у праві ЄС; інституційно-функціональний підхід — для оцінки ролі інституцій ЄС у реалізації Стратегії. Застосування цих методів дало змогу комплексно дослідити політичні та правові механізми впровадження принципу гендерної рівності і роль Стратегії як ключового інструменту для досягнення фактичної рівності між жінками та чоловіками.

Виклад основного матеріалу

Відповідно до статті 8 Договору про функціонування Європейського Союзу у всіх своїх діях Європейський Союз прагне усунути нерівність і сприяти рівності між жінками та чоловіками¹. Ця норма закріплює принцип гендерної рівності як одну з основних цілей та постійне завдання ЄС. Як наголошувала Президентка Європейської Комісії Урсула фон дер Ляєн у своїх політичних настановах: «Ми не повинні соромитися того, чого досягли, і водночас маємо бути амбітними щодо того, куди прагнемо рухатися»².

Безумовно, сприяння рівності між жінками та чоловіками є не лише зобов'язанням ЄС, закріпленим у Договорах, але й однією з його основоположних цінностей та фундаментальних прав, що одночасно становить ключовий принцип європейського соціального права. Гендерна рівність є відображенням європейської ідентичності та невід'ємною умовою для побудови інноваційної, конкурентоспроможної й процвітаючої економіки. У політиці, бізнесі та суспільстві загалом Європейський Союз може реалізувати свій повний потенціал лише за умови залучення всіх талантів і забезпечення різноманітності.

Рівність між жінками та чоловіками сприяє створенню нових робочих місць і підвищенню продуктивності — потенціалу, який слід максимально реалізувати у кон-

тексті зеленого та цифрового переходів, а також у відповідь на демографічні виклики, що стоять перед Європою.

Цікаво зазначити, що Європейський Союз посідає провідне місце у світі за рівнем досягнень у сфері гендерної рівності: 14 із 20 країн, які очолюють глобальний рейтинг гендерної рівності, є державами-членами ЄС. Такий результат став можливим завдяки поєднанню розвиненої системи законодавства про рівне ставлення, усталеної судової практики Європейського суду справедливості, а також інституційного впровадження гендерного підходу (gender mainstreaming) у всі напрями політики та правових механізмів, спрямованих на подолання конкретних форм нерівності. Сукупність цих заходів забезпечила суттєвий поступ у сфері гендерної рівності протягом останніх десятиліть.

Однак, жодна держава-член ЄС досі не досягла повної гендерної рівності, а темпи прогресу залишаються помірними. Згідно з Індексом гендерної рівності ЄС за 2019 рік середній бал держав-членів становив 67,4 із 100 можливих, що лише на 5,4 пункти більше, ніж у 2005 році³. Ці дані свідчать про те, що, попри законодавчі та політичні зрушення, структурні бар'єри й соціальні стереотипи продовжують перешкоджати досягненню повної фактичної рівності між жінками та чоловіками.

Попри досягнутий прогрес, наявні показники свідчать, що шлях до фактичної рівності між жінками та чоловіками залишається тривалим і складним. Зберігаються структурні диспропорції у сфері зайнятості, оплати праці, представництва у прийнятті рішень, а також гендерно зумовлене насильство, що залишається серйозним порушенням прав людини у всіх державах-членах. У цих умовах виникла нагальна потреба у цілісному стратегічному документі, який би визначив спільне бачення, політичні пріоритети та конкретні інструменти для досягнення справжньої, а не лише формальної рівності.

³ European Institute for Gender Equality. (2019). *Gender Equality Index 2019 in brief: Still far from the finish line*. Retrieved from https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/20190390_mh0419039enn_pdf.pdf

¹ European Union. (2012). Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Official Journal of the European Union, C 326, 47–390. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>

² European Commission. (2019). *Commission's priorities 2019-2024*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024_en

Саме з цією метою Європейська Комісія у березні 2020 року ухвалила Стратегію гендерної рівності на 2020–2025 роки. Вона стала політичним дороговказом для реалізації рівності між жінками та чоловіками в усіх сферах життя Європейського Союзу, поєднуючи правові засади, політичні ініціативи та механізми моніторингу в єдину узгоджену систему дій⁴.

Стратегія гендерної рівності Європейського Союзу на 2020–2025 роки визначає загальну сферу діяльності Європейської Комісії у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків. Вона встановлює ключові політичні цілі та основні напрями дій на визначений період, спрямовані на створення Європи, у якій явища гендерно зумовленого насильства, дискримінації за ознакою статі та структурної нерівності залишилися в минулому.

Стратегія формує бачення Європи рівних можливостей, де жінки і чоловіки є рівними у правах і свободах у всьому розмаїтті своїх ідентичностей. Таким чином, документ не лише визначає стратегічні цілі, а й утверджує нормативне бачення майбутнього, у якому принцип гендерної рівності є наскрізним елементом усіх політик Європейського Союзу та фундаментом європейської демократичної моделі.

Цікаво зауважити, що прийняття Стратегії гендерної рівності на 2020–2025 роки стало чітким розривом із попередньою практикою. Попередня чотирирічна програма, що мала назву Стратегічні зобов'язання Європейської Комісії щодо гендерної рівності на 2016–2019 роки, зазнала гострої критики з боку представників Європейського парламенту та громадянського суспільства⁵. Основними зауваженнями були слабкий юридичний статус документа, оскільки його було ухвалено у формі службового робочого

документа (staff working document), а не офіційного повідомлення Комісії, відсутність чітких кількісних орієнтирів і спеціального бюджету, без яких відстеження прогресу було неможливим або малоефективним.

Підтримуючи позицію громадянського суспільства, Європейський парламент неодноразово наголошував на застої у сфері політичних дій із забезпечення гендерної рівності на рівні ЄС протягом останнього десятиліття. Депутати закликали до ухвалення нової, повноцінної стратегії, яка б містила конкретні зобов'язання та заходи щодо посилення прав жінок, просування гендерної рівності та супроводжувалася новими законодавчими ініціативами ЄС. У цьому контексті Стратегія на 2020–2025 роки постає як якісно новий етап політики Європейського Союзу, що демонструє політичну волю до перетворення принципу рівності на дієвий механізм реалізації прав людини у всіх сферах суспільного життя.

Нова Стратегія гендерної рівності ЄС на 2020–2025 роки має чітку, системно вибудовану структуру, засновану на шести взаємопов'язаних тематичних напрямках:

- забезпечення свободи від насильства та гендерних стереотипів;
- формування гендерно рівної економіки, що гарантує рівний доступ до праці, ресурсів і можливостей;
- рівне представництво у процесах лідерства та прийняття рішень у всіх сферах суспільного життя;
- інтеграція гендерного підходу (gender mainstreaming) та міжсекторальна перспектива у політиках Європейського Союзу;
- фінансування заходів, спрямованих на досягнення гендерної рівності в межах ЄС;
- просування гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок на міжнародному рівні.

Саме ці шість тематичних блоків визначають архітектуру Стратегії, поєднуючи внутрішньополітичні й зовнішньополітичні виміри діяльності Європейського Союзу.

Актуальним для подальшого аналізу видається шостий напрям, що стосується просування гендерної рівності та розширення

⁴ European Commission. (2020, March 5). *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025* (COM (2020) 152 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152>

⁵ European Commission. (2015, December 3). *Strategic engagement for gender equality 2016–2019* [Staff Working Document, SWD(2015) 278 final]. https://commission.europa.eu/document/download/89af673e-daf5-455d-b4f0-948b7fae01f0_en?filename=strategic_engagement_en.pdf

прав і можливостей жінок на міжнародному рівні.

Так, Європейська Комісія наголошує, що гендерна рівність є ключовою метою зовнішньої політики Європейського Союзу. Відповідно до офіційного формулювання Союз просуває гендерну рівність і розширення прав і можливостей жінок у своїх міжнародних партнерствах, у політичному діалозі та діалозі з прав людини з третіми країнами, у торговельній політиці ЄС, а також у політиці сусідства та розширення, зокрема в контексті переговорів про вступ і процесу стабілізації та асоціації. Крім того, гендерний вимір інтегровано у діяльність ЄС у зонах конфліктів, у надзвичайних і кризових ситуаціях, що свідчить про сприйняття гендерної рівності як складової безпеки, стабільності та розвитку.

У Стратегії також вказується, що Європейський Союз продовжує підтримувати права жінок, їхніх правозахисниць, а також питання сексуального та репродуктивного здоров'я і відповідних прав, приділяючи особливу увагу боротьбі з сексуальним і гендерно зумовленим насильством у всьому світі включно з регіонами, що перебувають у стані конфлікту або гуманітарної кризи.

Серед ключових ініціатив у цій сфері особливе місце займає Spotlight Initiative — спільна програма ЄС та ООН, спрямована на ліквідацію всіх форм насильства щодо жінок і дівчат⁶. Її загальний бюджет, профінансований Європейським Союзом, становить 500 мільйонів євро, що робить її наймасштабнішою глобальною програмою у цій сфері. Паралельно у 2020 році ЄС започаткував кампанію #WithHer, метою якої є боротьба з деструктивними гендерними нормами та стереотипами, що підтримують насильство проти жінок у всьому світі.

У цьому ж році Європейський Союз затвердив План дій з прав людини та демократії на 2020–2024 роки, а також продовжив реалізацію Стратегічного підходу та Плану дій ЄС «Жінки, мир і безпека» на 2019–2024 роки, які спрямовані на посилення ролі жі-

нок у миротворчих процесах, запобігання конфліктам і відновлення після них.

Окрему увагу приділено включенню гендерного виміру в торговельну політику ЄС. Європейська Комісія активно просуває гендерну рівність у межах Світової організації торгівлі, розвиває збір даних, розподілених за статтю, і забезпечує, щоб гендерні аспекти належно враховувалися у торговельних угодах та ініціативах. Це свідчить про прагнення ЄС перетворити гендерну рівність на структурний елемент глобальної економічної політики.

У країнах-партнерах Союз використовує Зовнішній інвестиційний план (External Investment Plan) для просування жіночого підприємництва та участі жінок у ринку праці. Наприклад, ініціатива Women's Financial Inclusion Facility має на меті мобілізувати понад 100 мільйонів євро для розширення доступу жінок до фінансових ресурсів. Крім того, Стратегія ЄС щодо Африки 2020 року також визначає гендерну рівність і розширення прав жінок як один із своїх ключових пріоритетів.

Гендерна перспектива інтегрується і в бюджетний процес зовнішньої політики ЄС. Відповідно до міжнародних зобов'язань 85 % усіх нових програм у сфері зовнішніх відносин мають сприяти гендерній рівності та розширенню прав і можливостей жінок. Це свідчить про системне закріплення гендерної рівності як фінансового та інституційного інструменту політики розвитку.

У той же час варто вказати, що зовнішня політика ЄС у цій сфері також керується положеннями двох ключових документів:

- План дій ЄС щодо гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у зовнішніх відносинах на 2021–2025 роки (Gender Action Plan III, надалі також – GAP III);

- План дій ЄС з прав людини та демократії на 2020–2024 роки.

Проаналізуємо перший документ детальніше. Так, План дій ЄС щодо гендерної рівності був представлений Європейською Комісією спільно з Європейською службою зовнішніх дій у листопаді 2020 року у формі Спільного повідомлення. Його мета полягає у прискоренні прогресу у розширенні прав і

⁶ European Union & United Nations. (2017). *Spotlight Initiative: Eliminating violence against women and girls*. <https://www.spotlightinitiative.org/>

можливостей жінок шляхом трансформаційного та міжсекторального підходу⁷. Документ має особливе значення, оскільки вперше в історії Європейська Комісія ухвалила саме Повідомлення щодо гендерного плану дій, що надає йому вищого політичного статусу та видимості на міжнародній арені.

Порівняно з попередніми Планами дій, які мали статус службових робочих документів із обмеженим впливом, GAP III представляє суттєвий якісний крок уперед як за формою, так і за змістом. Це свідчить про еволюцію підходу ЄС до просування гендерної рівності у зовнішніх відносинах, де питання прав жінок розглядається не як допоміжний аспект політики розвитку, а як невід'ємна частина глобальної стратегії Союзу щодо демократії, прав людини та сталого розвитку.

План дій ЄС щодо гендерної рівності у зовнішніх відносинах на 2021–2025 роки загалом був позитивно сприйнятий активістами як у Європі, так і в усьому світі. Його прогресивна та амбітна спрямованість розвіяла побоювання, що Комісія Урсули фон дер Ляєн із її виразно геополітичним порядком денним може підпорядковувати роль Європейського Союзу як глобального захисника прав людини та прав жінок власним інституційним чи економічним інтересам, зокрема у сферах торгівлі чи міграційної політики.

Навпаки варто зазначити, що GAP III засвідчує, що ЄС посилює свою позицію у сфері міжнародного просування гендерної рівності, зосереджуючи увагу на трансформації власної інституційної культури та розвитку гендерно чутливого лідерства на вищих рівнях управління. Такий підхід демонструє, що Європейський Союз більше не обмежується політикою зовнішнього наставництва, а прагне бути прикладом у реалізації принципів рівності у власних структурах.

⁷ European Commission & European External Action Service. (2020, November 25). *EU Gender Action Plan III 2021–2025: An ambitious agenda for gender equality and women's empowerment in EU external action* [Joint Communication, JOIN(2020) 17 final]. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=JOIN%3A2020%3A17%3AFIN>

Концептуально План дій ЄС щодо гендерної рівності у зовнішніх відносинах на 2021–2025 роки можна охарактеризувати як трансформаційний і прогресивний документ, адже його сфера застосування передбачає включення всіх сфер політики — і навіть тих, що традиційно вважаються складними для гендерної інтеграції, як-от торгівля, безпека чи зовнішня політика. Крім того, план дій застосовує інклюзивний підхід, визнаючи різноманітність ідентичностей жінок і чоловіків та враховуючи перехресні виміри дискримінації, пов'язані з віком, інвалідністю, сексуальністю, расовими, етнічними чи релігійними відмінностями.

У такий спосіб GAP III закріплює поворот ЄС до інтерсекційного бачення рівності, що розглядає гендер не ізольовано, а в контексті ширших соціальних структур нерівності, роблячи документ однією з найамбітіозніших стратегій у глобальній політиці з прав людини.

Попри загалом позитивне сприйняття, GAP III не позбавлений критики з боку експертного середовища та представників громадянського суспільства. Деякі дослідники звертають увагу на те, що інтерсекційний підхід у документі залишається радше декларативним, ніж системним. Як зауважує Маєс, замість того щоб зробити проблематику маргіналізованих жінок та вразливих груп центральним елементом гендерної політики, Європейська Комісія інтегрує їхні питання лише епізодично, тобто на *ad hoc* основі⁸. Такий підхід створює ризик формального, а не змістовного врахування принципу різноманіття у стратегічному плануванні.

Схожі зауваження висловлюють і представники громадянського суспільства, зокрема мережа CONCORD, яка критикує нечіткість кількісних показників GAP III. Так, проголошене завдання, що до 2025 року 85 % усіх нових дій у сфері зовнішніх відносин мають сприяти досягненню гендерної рівності та розширенню прав і можливостей жінок, не супроводжується інформацією про реальні обсяги фінансування, спрямо-

⁸ Maes, E. L. (2021). *Towards a transformative understanding of intersectionality? A critical frame analysis of European external gender policy*. Ghent University.

ваного на ці цілі. Відсутність конкретного бюджетного виміру знижує дієвість і підзвітність ініціативи, адже саме фінансування є ключовим показником політичної волі.

Критики наголошують, що чітка та амбітна фінансова ціль ЄС щодо витрат на гендерну рівність мала б значно більший політичний ефект. Це особливо актуально в контексті останніх даних Організації Об'єднаних Націй, згідно з якими Ціль сталого розвитку № 5 «Досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок» залишається однією з трьох найменш фінансованих цілей у світі⁹.

Попри його амбітність і політичну значущість, ухвалення та підтримка GAP III у Раді ЄС виявилися складним і суперечливим процесом. Найбільш показовим моментом стала ситуація, що мала місце у грудні 2020 року, коли Європейському Союзу не вдалося ухвалити висновки Ради (Council Conclusions) щодо Плану дій ЄС щодо гендерної рівності у зовнішніх відносинах. Причиною стало блокування документа трьома державами-членами — Болгарією, Угорщиною та Польщею, які відмовилися підтримати поняття гендерної рівності, наполягаючи на бінарному тлумаченні рівності між жінками та чоловіками. За відсутності необхідного консенсусу Німецьке головування у Раді ЄС було змушене відкликати свій проєкт висновків. Хоча Європейська Комісія закликала Європейський парламент і Раду підтримати GAP III, остання не змогла досягти узгодженої позиції через ідеологічні суперечності щодо самого поняття гендер. Як компромісне рішення, було ухвалено лише висновки Головування (Presidency Conclusions), які підтримали 24 держави-члени¹⁰.

Громадянське суспільство різко розкритикувало цю ситуацію, охарактеризувавши її як вражаючу та тривожну і таку, що свідчить про відкат від попередніх зобов'язань

ЄС у сфері прав жінок та гендерної рівності. Раніше Рада традиційно надавала офіційне схвалення кожному Плану дій, тому відсутність консенсусу стала прецедентом політичної ерозії спільної позиції ЄС.

Крім того, внутрішні суперечності між державами-членами та непослідовність у позиціях самої Комісії щодо прав жінок і гендерної рівності підривають довіру до Європейського Союзу як глобального лідера у цій сфері. Незважаючи на потужну нормативну базу, стратегічні документи та міжнародні зобов'язання, відсутність єдності серед членів Союзу демонструє, що політична реалізація гендерної рівності залишається вразливою перед ідеологічними протистояннями всередині ЄС¹¹.

Політична криза, спричинена відсутністю консенсусу в Раді ЄС щодо ухвалення висновків по Плану дій з гендерної рівності у зовнішніх відносинах на 2021–2025 роки, спонукала Європейський парламент активізувати власну позицію. У березні 2022 року парламент ухвалив звіт щодо реалізації GAP III, підготовлений спільно Комітетом з розвитку та Комітетом з прав жінок і гендерної рівності.

У звіті Парламент висловлює підтримку Плану дій ЄС, водночас визначаючи низку сфер, у яких необхідно посилити зусилля, особливо з огляду на негативні наслідки пандемії COVID-19, що суттєво вплинула на становище жінок у світі. Документ також критикує Раду ЄС за нездатність досягти однакості щодо ухвалення висновків, що, на думку депутатів, перешкоджає офіційному затвердженню Плану дій і знижує політичну вагу зобов'язань Союзу у сфері гендерної рівності.

Крім того, Парламент підкреслює, що Європейський Союз має відігравати провідну роль у формуванні світу, заснованого на гендерній рівності, шляхом підтримки країн-партнерів у подоланні дискримінації за ознакою статі. Водночас він закликає ЄС

⁹ United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (A/RES/70/1). United Nations. <https://sdgs.un.org/2030agenda>

¹⁰ Barry, U., & Jennings, C. (2021). *Gender equality: Economic value of care from the perspective of the applicable EU funds* [Study requested by the FEMM Committee, PE 694.784]. European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/694784/IPOL_STU\(2021\)694784_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/694784/IPOL_STU(2021)694784_EN.pdf)

¹¹ CONCORD Europe. (2021, February 23). *Op-ed: Can the EU assert its leadership and truly deliver on gender equality in 2021 (and beyond)?* <https://concordeurope.org/2021/02/23/op-ed-can-the-eu-assert-its-leadership-and-truly-deliver-on-gender-equality-in-2021-and-beyond/>

подавати приклад, інтегруючи принципи рівності у власну політику та інституційну практику.

Висновки

Європейська стратегія гендерної рівності на 2020–2025 роки стала ключовим етапом у розвитку політики Європейського Союзу, спрямованої на досягнення не лише формальної, а й фактичної рівності між жінками та чоловіками. Її ухвалення засвідчило політичну волю Європейської Комісії зробити принцип рівності наскрізним елементом усіх сфер політики — від економіки та соціального захисту до зовнішніх відносин і прав людини. Стратегія поєднує правові гарантії, інституційні механізми та фінансові інструменти, формуючи цілісну рамку дій, що охоплює як внутрішній, так і глобальний рівень. Попри наявність труднощів у досягненні консенсусу серед держав-членів та певну нечіткість у фінансових зобов'язаннях, документ започаткував якісно новий підхід до реалізації рівності шляхом впровадження позитивних дій, спрямованих на подолання структурної дискримінації та стимулювання участі жінок у політичному, економічному й громадському житті. Саме ці заходи перетворюють гендерну рівність із декларативного принципу на практичний інструмент забезпечення соціальної справедливості, зміцнюючи позицію Європейського Союзу як лідера у формуванні інклюзивної, демократичної та рівноправної спільноти.

Література

1. European Union. (2012). Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. Official Journal of the European Union, C 326, 47–390. Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012E%2FTXT>
2. European Commission. (2019). *Commission's priorities 2019-2024*. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024_en
3. European Institute for Gender Equality. (2019). *Gender Equality Index 2019 in brief: Still far from the finish line*. Retrieved from https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/20190390_mh0419039enn_pdf.pdf
4. European Commission. (2020, March 5). *A Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020–2025* (COM (2020) 152 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152>
5. European Commission. (2015, December 3). *Strategic engagement for gender equality 2016–2019* [Staff Working Document, SWD(2015) 278 final]. https://commission.europa.eu/document/download/89af673e-daf5-455d-b4f0-948b7fae01f0_en?filename=strategic_engagement_en.pdf
6. European Union & United Nations. (2017). *Spotlight Initiative: Eliminating violence against women and girls*. <https://www.spotlightinitiative.org/>
7. European Commission & European External Action Service. (2020, November 25). *EU Gender Action Plan III 2021–2025: An ambitious agenda for gender equality and women's empowerment in EU external action* [Joint Communication, JOIN(2020) 17 final]. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=JOIN%3A2020%3A17%3AFIN>
8. Maes, E. L. (2021). *Towards a transformative understanding of intersectionality? A critical frame analysis of European external gender policy*. Ghent University.
9. United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (A/RES/70/1). United Nations. <https://sdgs.un.org/2030agenda>
10. Barry, U., & Jennings, C. (2021). *Gender equality: Economic value of care from the perspective of the applicable EU funds* [Study requested by the FEMM Committee, PE 694.784]. European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/694784/IPOL_STU\(2021\)694784_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/694784/IPOL_STU(2021)694784_EN.pdf)
11. CONCORD Europe. (2021, February 23). *Op-ed: Can the EU assert its leadership and truly deliver on gender equality in 2021 (and beyond)?* <https://concordeurope.org/2021/02/23/op-ed-can-the-eu-assert-its-leadership-and-truly-deliver-on-gender-equality-in-2021-and-beyond/>

Nahnybida Volodymyr

*Doctor of Law, Professor, Head of the
Department of Private Law Eurointegration
Methodology of the Academician F. H. Burchak
Scientific Research Institute of
Private Law and Entrepreneurship
of National Academy of Legal Sciences of
Ukraine*

ORCID: 0000-0003-4233-7173

v.nahnybida@gmail.com

**EUROPEAN GENDER EQUALITY
STRATEGY 2020–2025: A NEW STAGE
IN SHAPING EQUAL OPPORTUNITIES
POLICY IN THE EUROPEAN UNION**

The article offers a comprehensive analysis of the European Gender Equality Strategy 2020–2025 as a key policy–legal document marking a new stage in the development of equal opportunities policy within the European Union. The study sets out the Strategy’s content, structural pillars, and practical implementation mechanisms aimed at moving from formal to substantive equality by dismantling structural discrimination, strengthening institutional capacity, and integrating a gender perspective across all EU policy areas. The author underscores that the Strategy’s adoption responds to contemporary challenges — digital transformation, demographic shifts, the consequences of the COVID-19 pandemic, and rising social inequality. The paper outlines the legal foundations of EU gender policy as anchored in Article 8 of the Treaty on the Functioning of the European Union, the Charter of Fundamental Rights of the EU, and the case law of the Court of Justice of the

European Union. It examines the six strategic strands that structure the document: preventing gender-based violence; building a gender-equal economy; ensuring equal participation in leadership and decision-making; gender mainstreaming; financing gender-equality initiatives; and promoting equality at the international level.

Particular attention is devoted to the Strategy’s external dimension, notably the EU Action Plan on Gender Equality and Women’s Empowerment in External Action 2021–2025 (GAPIII), which represents a qualitative advance in the EU’s human rights policy. The article notes that, despite overall positive reception, political disagreements among Member States — including divergent understandings of “gender” — hinder consensus and reduce the effectiveness of joint action.

In conclusion, the European Gender Equality Strategy 2020–2025 is presented not only as a programmatic text but also as a practical instrument for implementing the principle of equality in EU law and policy. By combining legal, economic, and social mechanisms, it fosters an inclusive economy and enhances the transparency and accountability of EU institutions. The Strategy lays the groundwork for the sustainable entrenchment of gender equality as a fundamental value and an integral component of the European democratic model.

Keywords: gender equality; positive discrimination; European Union law; equal opportunities; gender equality strategy; EU policy.

КАРАНІСТЬ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 111-2 «ПОСОБНИЦТВО ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРУ» КК УКРАЇНИ

КОВАЛЬЧУК М. - аспірант кафедри кримінального права і кримінології факультету № 1 Інституту з підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції Львівського державного університету внутрішніх справ

ORCID:0009-0005-5027-7459

УДК 343.3/.8

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.33>

У статті досліджено питання караності кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-2 «Пособництво державі-агресору» КК України. Для цього основну увагу зосереджено на аналізі санкцій відповідної кримінально-правової норми. Послідовно розглянуто такі складові: 1) адекватність та пропорційність видів та розмірів покарань, установлених у санкції, характеру та ступеню суспільної небезпеки відповідного кримінального правопорушення; 2) практика використання судами України можливостей кримінально-правового впливу, закладених у санкції аналізованої норми; 3) системно-правові зв'язки між ст. 111-2 КК України та іншими кримінально-правовими нормами у частині їх санкцій.

Зазначено, що пособництво державі-агресору за ступенем тяжкості належить до особливо тяжких злочинів, що не викликає заперечень у сучасних умовах агресивної війни. Окрему увагу приділено додатковому обов'язковому покаранню у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Підкреслено, що це покарання має застосовуватися незалежно від того, чи обіймала особа відповідну посаду або займалася відповідною діяльністю на момент вчинення кримінального правопорушення. У зв'язку з цим висловлено сумніви щодо ефективності такого покарання, оскільки воно може не мати реального правообмежувального впливу на засудженого. Проаналізовано судову практику призначення покарання за пособництво державі-агресору (розглянуто 90 вироків). Зроблено проміжний висновок, що

санкція ст. 111-2 КК України на перший погляд не викликає суттєвих зауважень. Водночас повною мірою оцінити адекватність та пропорційність передбаченого в ній покарання неможливо без урахування системно-правових зв'язків між кримінально-правовими нормами у частині їх санкцій. У ході дослідження встановлено наявність порушення таких зв'язків між ст. 111-2 КК України та іншими кримінально-правовими нормами, що ставить під сумнів обґрунтованість покарання, встановленого за пособництво державі-агресору. Зазначено, що наявні суперечності та неузгодженості потребують законодавчого врегулювання.

Ключові слова: пособництво державі-агресору, караність, санкція, покарання, призначення покарання, позбавлення волі, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, конфіскація майна, судова практика.

Постановка проблеми

Набрання чинності Законом України № 2198-IX від 14 квітня 2022 р. [1], яким Кримінальний кодекс України (далі – КК України) [2] було доповнено статтею 111-2 «Пособництво державі-агресору», було однією із відповідей на початок повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України у лютому 2022 року. Але наявність у КК України цієї кримінально-правової заборони є лише першим кроком у правовому забезпеченні охорони відповідних суспільних відносин від таких кри-

мінально-протиправних посягань. Ефективна протидія пособництву державі-агресору неможлива без застосування кримінальної відповідальності до осіб, винних у вчиненні такого кримінального правопорушення. За слушним твердженням Ю.В. Бауліна, саме караність стоїть на першому місці при врегулюванні відносин між державою і кримінальним правопорушником [3, с. 9]. Ю.А. Пономаренко відзначає, що караність кримінальних правопорушень є однією з найбільш давніх, але водночас і найбільш віддалених від розв'язання фундаментальних проблем кримінального права [3, с. 14].

Відтак, дослідження питань відповідальності за пособництво державі-агресору за кримінальним правом України було б неповним без аналізу санкції відповідної кримінально-правової норми та практики судів України щодо призначення покарання за кримінальне правопорушення, передбачене ст. 111-2 КК України.

Стан опрацювання проблематики

Різних питань кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору торкалися такі науковці: Н.О. Антонюк, М.С. Бондаренко, Р.В. Вереша, О.О. Дудоров, З.А. Загинець-Заболотенко, О.О. Книженко, О.О. Кравчук, В.В. Кузнецов, Л.О. Кузнецова, С.Я. Лихова, О.К. Марін, О.І. Матюшенко, І.Б. Медицький, Р.О. Мовчан, Є.О. Письменський, В.П. Сисоєва, М.І. Хавронюк, В.М. Шлапаченко та інші. Але питанням саме караності кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-2 КК України, в науці кримінального права не було приділено достатньо уваги. В цій частині варто згадати публікації Н.А. Орловської, у яких досліджено проблеми позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в контексті пеналізації колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору [4; 5].

Поряд з тим, відзначимо монографію Ю.А. Пономаренка, присвячену загальній теорії визначення караності кримінальних правопорушень [3], у якій закладено фундамент для дослідження питань караності окремих кримінальних правопорушень, у тому числі пособництва державі-агресору.

Метою дослідження є розгляд проблеми караності кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-2 КК України, для встановлення адекватності покарання, передбаченого законодавцем за вчинення пособництва державі-агресору.

Виклад основного матеріалу

Ю.А. Пономаренко у своєму дослідженні визначив караність кримінальних правопорушень як таку їхню властивість, яка полягає у встановленні в кримінальному законі покарання як потенційного кримінально-правового засобу-установлення за їх вчинення. Тобто науковець підтримав підхід, що караність кримінального правопорушення є потенційним кримінально-правовим засобом, що тотожний покаранню, встановленому кримінальним законом [3, с. 233]. Саме таке розуміння караності беремо за основу при аналізі караності кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-2 КК України, у цій статті. Відтак, дослідження проблем караності пособництва державі-агресору передбачає основний фокус уваги не на диспозицію, а на санкцію відповідної кримінально-правової норми. Законодавець у санкції ст. 111-2 КК України передбачив такі види покарань:

- основне покарання у виді позбавлення волі на строк від десяти до дванадцяти років;

- додаткове обов'язкове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років;

- додаткове факультативне покарання у виді конфіскації майна.

Аналіз санкцій у науковій літературі пропонують здійснювати, враховуючи такі складові: 1) адекватність та пропорційність видів та розмірів покарань, установлених у санкціях, характерові та ступеню суспільної небезпеки відповідного кримінального правопорушення; 2) урахування системно-правових зв'язків, які виникають між кримінально-правовими нормами у частині їх санкцій; 3) практика використання судами України можливостей кримінально-правового впливу, що закладено у сконструйованих законодавцем санкціях аналізованих

кримінально-правових норм [6, с. 1.103; 7, с. 84]. Такий підхід видається обґрунтованим, тому у цій статті аналіз санкції за пособництво державі-агресору здійснюватимемо на основі цих трьох аспектів.

За строком покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за цей злочин (від десяти до дванадцяти років), відповідне кримінальне правопорушення за ступенем тяжкості є особливо тяжким злочином. Таке законодавче рішення не викликає особливих застережень, оскільки в умовах агресивної війни пособництво ворогові очевидно становить велику суспільну небезпеку. Загалом повною мірою оцінити відповідність (адекватність та пропорційність) встановленого в санкції покарання характеру та ступеню суспільної небезпеки відповідного кримінального правопорушення можна лише врахувавши, серед іншого, судову практику призначення покарання за таке кримінальне правопорушення та системно-правові зв'язки, які виникають між кримінально-правовими нормами у частині їх санкцій (що ми зробимо дещо пізніше).

Зазначимо, що позбавлення волі на певний строк є загальним видом покарання, а у ст. 63 КК України немає винятків щодо неможливості призначення його певним категоріям осіб. Зважаючи на це, наявність у санкції лише одного основного виду покарання (її безальтернативність) не створює проблем при призначенні судами покарання конкретним особам.

Санкція ст. 111-2 КК України кумулятивна, оскільки передбачає також і додаткові покарання. Певні запитання викликає наявність в санкції такого додаткового покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років. Звернемо увагу, що відповідні зміни щодо строку цього покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, передбачених ст. ст. 111-1, 111-2 КК України, були внесені і в ст. 55 КК України. Зокрема, в абз. 5 ч. 1 ст. 55 КК України передбачено, що за ці кримінальні правопорушення відповідне покарання призначається на строк від десяти до п'ятнадцяти років. Тому формально і

сама наявність в санкції додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, і його строк відповідають положенням Загальної частини КК України. Водночас це покарання встановлене в санкції як додаткове обов'язкове, а це означає, що призначатися воно має усім, незалежно від того, чи обіймали вони ту чи іншу посаду або чи займалися певною діяльністю на момент вчинення кримінального правопорушення.

На даний час такий підхід підтриманий і Верховним Судом. У постанові Об'єднаної палати ККС ВС від 04 вересня 2023 року у справі № 404/2081/22 сформульовано такий висновок щодо застосування ст. 55 КК України: «Згідно з положеннями ст. 55 КК у випадку, коли санкцією відповідної частини статті Особливої частини КК передбачено можливість призначення особі додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, суд, визнаючи особу винуватою у вчиненні відповідного кримінального правопорушення, має право призначити таке додаткове покарання незалежно від того, чи обвинувачений обіймав певну посаду або займався певною діяльністю на час вчинення кримінального правопорушення» [8]. Важливо відзначити, що такою практика ВС була не завжди, а зазначений висновок став відступом від висновку щодо застосування норми права у подібних правовідносинах, який був викладений в раніше ухваленій постанові колегії суддів Першої судової палати ККС ВС від 05 березня 2020 року у справі № 265/5853/17. Одним із аргументів при формулюванні такого висновку і відступі від попередньої практики ВС Об'єднана палата ККС ВС вказала, що у випадку непризначення відповідного покарання не в повній мірі реалізується превентивна функція вказаного додаткового покарання [8]. Тут щоправда виникає питання в його каральній функції. Адже відповідно до ч. 2 ст. 50 КК України, покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами. То чи може єдиною ціллю покарання бути превенція без кари? А якою

може бути кара при забороні особі обіймати посади, які вона ніколи не обіймала і не планувала це робити в майбутньому? Чи відчує особа тягар цього покарання? Враховуючи останні законодавчі рішення щодо цього виду покарання, складно, чи навіть неможливо, відшукати обґрунтовані відповіді на ці запитання. В контексті аналізованої ст. 111-2 КК України ці питання стоять не так гостро, оскільки позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю є лише додатковим покаранням поряд із основним у виді позбавлення волі. Значно гостріше ці питання постають у санкціях ч. ч. 1 і 2 ст. 111-1 КК України, де позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю є єдиним основним видом покарання. На це вже зверталася увага в науковій літературі [4; 5; 9]. З.А. Загинеї-Заболотенко влучно зазначила, що у ч. ч. 1 та 2 ст. 111-1 КК України покарання у виді позбавлення права є покаранням «на майбутнє», виступає своєрідним люстраційним заходом стосовно засуджених, та аргументувала, що це нівелює мету покарання [9, с. 481]. Проте ця проблема лежить за межами нашого дослідження. У санкції ст. 111-2 КК України позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю є додатковим покаранням, а тому, в комплексі з основним покаранням, в цілому може сприяти досягненню мети покарання, визначеної законодавцем у ч. 2 ст. 50 КК України. Хоча і в цьому випадку певні застереження все ж залишаються, адже за слушним твердженням Н.А. Орловської, після відбуття основного покарання у вигляді позбавлення волі жодного правообмежувального впливу на особу об'єктивно не здійснюється [4, с. 73].

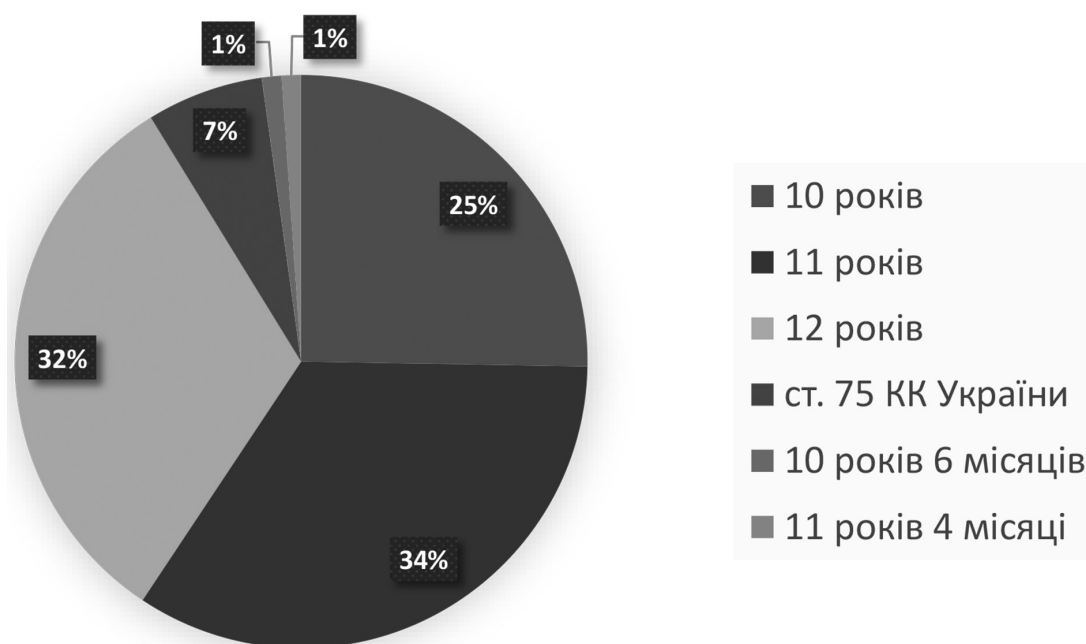
Щодо додаткового покарання у виді конфіскації майна, то таке передбачене в санкції ст. 111-2 КК України як факультативне. Звернемо увагу, що в ч. 2 ст. 59 КК України визначено, що конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості. Пособництво державі-агресору є злочином проти основ національної безпе-

ки України (передбачене в розділі І «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» Особливої частини КК України). Відтак, конфіскація майна як додаткове покарання в санкції ст. 111-2 КК України встановлена із дотриманням положень Загальної частини КК України та може призначатися судами незалежно від наявності корисливого мотиву у фактично вчиненому.

Наступним кроком проаналізуємо практику використання судами України можливостей кримінально-правового впливу, що закладено у сконструйованій законодавцем санкції ст. 111-2 КК України. Для цього ми проаналізували доступні станом на 30 січня 2025 р. в Єдиному державному реєстрі судових рішень вирокі судів України за пособництво державі-агресору (всього 90 вироків). Зазначимо, що усі вирокі є обвинувальними. У 84 вироків (приблизно 93%) суд призначив покарання в межах санкції ст. 111-2 КК України, яке засуджені фактично повинні відбувати. У 6 вироків (приблизно 7%) суд призначив основне покарання у виді позбавлення волі на строк 5 років із застосуванням ст. 69 КК України та/або затвердивши угоду про визнання винуватості і звільнив особу від його відбування з випробуванням на підставі ст. 75 КК України. Розподіл вироків за строком призначеного основного покарання у виді позбавлення волі виглядає так:

- у 31 вирокі (34%) було призначено позбавлення волі на строк 11 років;
- у 29 вироків¹ (32%) – позбавлення волі на строк 12 років;
- у 23 вироків (25%) – позбавлення волі на строк 10 років;
- у 2 вироків (2%) – позбавлення волі на інший строк (10 років 6 місяців та 11 років 4 місяці);
- у 6 вироків (7%) було призначено позбавлення волі на строк 5 років та застосовано ст. 75 КК України. Наочно цей розподіл відображено у діаграмі:

¹ В одному з вироків трьом засудженим було призначено основне покарання у виді дванадцяти років позбавлення волі, а чотирьом – у виді десяти років позбавлення волі [10]. Цей вирок було враховано в обидвох категоріях.



Така ситуація загалом може свідчити про адекватність визначеного законодавцем виду та розміру основного покарання в санкції ст. 111-2 КК України, адже у 93% випадків покарання було визначене в межах санкції. При цьому найчастіше (у 34% вироків) суд призначив покарання у виді 11 років позбавлення волі, що є медіаною відповідної санкції. Також зазначимо, що показник звільнення від відбування покарання за пособництво державі-агресору є низьким порівняно із загальним показником застосування судами ст. 75 КК України. Як вище зазначалося, він становить 7%. Для порівняння: всього у 2019 році 38% від усіх засуджених були звільнені від реального відбування призначених їм покарань із застосуванням ст. 75 КК України [11].

Якщо говорити про додаткове обов'язкове покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю, то суди призначають його практично в усіх вироках. Лише у двох серед проаналізованих 90 вироків суд затвердив угоду про визнання винуватості та призначив покарання із застосуванням ст. 69 КК України без призначення цього додаткового покарання [12; 13]. Здебільшого суди призначають позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на максимальний строк – 15 ро-

ків (48 вироків, тобто 53% усіх вироків), значно рідше – на строк 12 років (21% вироків), 10 років (17%), 11 або 14 років (загалом неповних 8%).

Аналіз вироків свідчить, що переважно суди використовують звичні для кримінального права формулювання та позбавляють засуджених права обіймати «владні» посади, особливо не деталізуючи зміст таких посад. Прикладами відповідних формулювань із судових вироків є такі: «посади, пов'язані із виконанням функцій держави та місцевого самоврядування» [14], «посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій в органах влади» [15], або посади, пов'язані з виконанням таких функцій «в органах влади та місцевого самоврядування» [16], або «в державних та комунальних органах, установах і організаціях, суб'єктах господарювання державної та комунальної форм власності» [17], або «в органах влади, установах, підприємствах та організаціях незалежно від форми власності» [18], або «будь-які посади в органах державної влади, державного управління, місцевого самоврядування та займатися діяльністю, пов'язаною з наданням публічних послуг» [19]. Значно рідше суди конкретизують відповідні посади або діяльність, наприклад: «посади пов'язані з освітнім процесом» [20], «посади в органах

державної влади, державного управління, місцевого самоврядування пов'язані з освітньою, культурною та спортивною діяльністю населення» [21], «займати посади, а також займатися діяльністю, пов'язаною із виборчим процесом» [22], «займатись певною діяльністю (проектування електричних частин КВПіА (контрольно-вимірювальні прилади)» [23], «займатися діяльністю пов'язаною із розробкою проектно-технічної документації у сфері енергетики, у тому числі, що стосується підтримання поточного технічного стану, модернізації та реконструкції атомних електростанцій» [24], «займатись певною діяльністю - проектування будівельних конструкцій» [25], «займатися підприємницькою діяльністю у сфері надання послуг щодо пасажирських перевезень наземним транспортом міжміського, приміського сполучення, визначеної відповідно за класифікацією видів економічної діяльності за кодом 49.31 «Пасажирський наземний транспорт міського та приміського сполучення» [26].

Як уже зазначалося вище, суди признають це покарання, незалежно від того, чи обіймав засуджений відповідну посаду або займався певною діяльністю на момент вчинення кримінального правопорушення. Наприклад, у вироку Київського районного суду м. Харкова від 7 червня 2023 року у справі № 953/6896/22 додаткове покарання у виді позбавлення права обіймати посади, пов'язані із виконанням функцій держави та місцевого самоврядування на строк 12 (дванадцять) років було призначено пенсіонеру [14].

Щодо покарання у виді конфіскації майна, яке передбачене в санкції ст. 111-2 КК України як додаткове факультативне, воно було застосоване у 90% вироків (81 вирок із проаналізованих 90). При цьому, у 80 із цих вироків була призначена повна конфіскація майна. Лише в 1-му випадку судом було застосовано конфіскацію 1/2 частини майна, що належить на праві власності засудженому [27]². Таке широке застосування конфіс-

кації майна, яка передбачена законодавцем як факультативне покарання у ст. 111-2 КК України, свідчить про обґрунтованість наявності цього покарання в санкції аналізованої норми.

Таким чином, на перший погляд, аналіз покарань, установлених у санкції ст. 111-2 КК України, та практики їх призначення судами особливих застережень не викликає. Проте повною мірою оцінити адекватність та пропорційність покарання, встановленого в певній санкції, неможливо без урахування системно-правових зв'язків, які виникають між кримінально-правовими нормами у частині їх санкцій. Тож останнім кроком в аналізі санкції ст. 111-2 КК України спробуємо проаналізувати такі зв'язки. Очевидно, що норма про пособництво державі-агресору не є ізольованою та з часу набрання нею чинності вступила у відповідні зв'язки з іншими кримінально-правовими нормами. Проте це питання «з зірочкою», оскільки взагалі складно встановити тип співвідношення норми про пособництво державі-агресору з іншими кримінально-правовими нормами, зокрема про державну зраду (ст. 111 КК України) та колабораційну діяльність (ст. 111-2 КК України). Така ситуація стала результатом грубого нехтування законодавцем правилами юридичної техніки при доповненні КК України новими статтями. Як наслідок, одні і ті ж кримінально протиправні діяння передбачені кількома статтями КК України. М.І. Хавронюк вказує на такі випадки серед помилок у законах воєнного часу та характеризує їх як порушення принципу пропорційності. Науковець зазначає: «ігноруючи факт наявності у КК статті, яка вже передбачає кримінальну відповідальність за певне діяння, законодавець знову криміналізує його, застосовуючи ті самі або схожі формулювання і не виокремлюючи ознак, які дали б змогу чітко розмежувати відповідні кримінальні правопорушення, зокрема за правилами конкуренції статей про спеціальний і загальний склади правопорушення» [28].

Зокрема, у ст. 111-2 КК України законодавець передбачив таку форму пособництва державі-агресору як «добровільний збір, підготовка та/або передача матеріальних

² Зазначимо, що цей вирок суду апеляційної інстанції згодом було скасовано Касаційним кримінальним судом ВС з поверненням справи на новий судовий розгляд у суд апеляційної інстанції; остаточного рішення у цій справі немає.

ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора». Однією із форм колабораційної діяльності у ч. 4 ст. 111-1 КК України є «передача матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора». Недаремно Р.О. Мовчан зазначає, що вказані законодавчі положення фактично дублюють одне одного. Абсолютно слушно науковець зазначає і про те, що ці злочини не можливо відмежувати навіть за ознакою суб'єкта, адже за ч. 4 ст. 111-1 КК України відповідальність теж спроможні нести не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства (загальний суб'єкт) [29, с. 75-76]. Найбільш абсурдно виглядає те, що встановивши в двох статтях відповідальність за ту ж саму поведінку, законодавець абсолютно по-різному визначив ступінь її суспільної небезпеки та передбачив абсолютно різні санкції. У ч. 4 ст. 111-2 КК України передбачено покарання у виді штрафу до десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна. Як би це парадоксально не виглядало, але на відміну від ст. 111-2 КК України, в якій, як ми пам'ятаємо, передбачено особливо тяжкий злочин, зазначена форма колабораційної діяльності є нетяжким злочином. Закономірно виникають запитання: то якими ж критеріями керувався законодавець при визначенні суворості відповідних санкцій? Як могло статися так, що відповідальність за однакові діяння встановлена двома статтями КК України з настільки різними санкціями? І найважливіше: то як же потрібно кваліфікувати добровільну передачу матеріальних ресурсів збройним формуванням держави-агресора? Науковці так і не змогли дійти згоди щодо правильної кваліфікації відповідних випадків та висловлюють різні – навіть протилежні – варіанти вирішення означеної проблеми. Так само і на практиці:

судді по-різному оцінюють однакові по своїй суті випадки. Погоджуємося з науковцями, що в описаній ситуації має місце не конкуренція, а колізія норм [28; 29, с. 76-77; 30]. При цьому, більш обґрунтованим видається підхід про необхідність при розв'язанні аналізованої колізії надавати перевагу ч. 4 ст. 111-1 КК України і саме так кваліфікувати передачу матеріальних ресурсів збройним формуванням держави-агресора [29, с. 77-80].

Примітно, що у вироку Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 30 жовтня 2024 року у справі № 185/1440/23 суд перекваліфікував поведінку особи із пособництва державі-агресору на колабораційну діяльність, зазначивши, що «в даній справі з огляду на практику ЄСПЛ суд вважає необхідним кваліфікувати дії обвинувачених за статтею, яка є більш сприятливою для обвинувачених, за критерієм тяжкості покарання, є саме ст. 111-1 КК України». Як наслідок, поведінку обвинувачених було кваліфіковано як колабораційну діяльність, а саме передачу збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора матеріальних ресурсів у спосіб передачі виготовлених продуктів харчування [31]. Тобто, при кваліфікації поведінки осіб у зазначеному вироку суд врахував «критерій тяжкості покарання», здійснивши порівняння санкцій відповідних кримінально-правових норм.

Не можемо не зазначити, що таке розв'язання ситуації є вимушеним кроком для подолання наслідків описаної законодавчої недбалості, поки ситуація не отримає свого законодавчого вирішення. Адже за загальним правилом, при кваліфікації пріоритет повинен надаватися диспозиції, а не санкції кримінально-правової норми [32, с. 82].

У попередніх абзацах описана лише одна із проблем (хоча й, мабуть, найзлободенніша), які виникають при встановленні системно-правових зв'язків ст. 111-2 з іншими нормами КК України. Насправді питання про кваліфікацію пособництва державі-агресору та його співвідношення з іншими кримінально-правовими нормами потребує окремого поглибленого аналізу, який недо-

цільно (і навряд чи можливо) здійснити в межах цієї статті. А зважаючи на наявність невирішених питань кваліфікації, порівняння санкцій відповідних норм навряд чи може бути достатньо інформативним. Однак і з описаної проблеми закономірно випливає висновок, що враховуючи системно-правові зв'язки, які виникають між кримінально-правовими нормами у частині їх санкцій, караність пособництва державі-агресору складно визнати достатньо обґрунтованою, а встановлене у санкції покарання – адекватним та пропорційним характерові та ступеню суспільної небезпеки відповідного кримінального правопорушення.

Висновки

На сьогодні доводиться констатувати наявність порушення системних зв'язків між ст. 111-2 КК України та іншими кримінально-правовими нормами. У таких умовах – наявності нерозв'язаних проблем кваліфікації, особливо тих, що є наслідком допущених законодавцем колізій, встановлення відповідальності за ті самі діяння в кількох статтях КК України з абсолютною різними санкціями – говорити про обґрунтованість встановленого покарання не доводиться. Таку ситуацію необхідно виправити законодавцю шляхом внесення змін у КК України, спрямованих на усунення наявних суперечностей та неузгодженостей.

Література

1. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки : Закон України від 14 квітня 2022 р. № 2198-IX / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20> (дата звернення: 20.01.2025).

2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 20.01.2025).

3. Пономаренко Ю.А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.

4. Орловська Н.А. Проблеми позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в контексті пеналізації колабораційної діяльності та пособництва державі-агресору. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 3. С. 71-76. DOI: <https://doi.org/10.32850/sulj.2022.3.11>.

5. Орловська Н.А. Проблеми формування санкцій норм про кримінальну відповідальність за колабораційну діяльність та пособництво державі-агресору. *Кримінальна юстиція в Україні: реалії та перспективи* : матеріали круглого столу, м. Львів, 23 вересня 2022 р. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 60-65.

6. Теслюк Д.Ю. Відповідальність за правопорушення, пов'язані з посяганням на діяльність суддів в Україні. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2023. Вип. 62. С. 1.100-1.111-76. DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.62.1.100-1.111>.

7. Бершов Г.Є. Покарання за втручання у діяльність судових органів. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 4(59). Ч. 1. С. 83-90.

8. Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 04 вересня 2023 р. у справі № 404/2081/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113396688> (дата звернення: 19.08.2025).

9. Загиней-Заболотенко З.А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання за окремі форми колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 479-482. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/114>.

10. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 10 вересня 2024 р. у справі № 521/9452/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122299936> (дата звернення: 22.08.2025).

11. Кравченко С., Бабанли Р. Кримінальне судочинство: що говорить судова статистика. *Судова влада України*. URL: <https://>

supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/919688 (дата звернення: 22.08.2025).

12. Вирок Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 20 червня 2024 р. у справі № 359/5133/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120012504> (дата звернення: 22.08.2025).

13. Вирок Кам'янець-Подільського міськрайонного суду Хмельницької області від 31 жовтня 2024 р. у справі № 676/6474/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122719526> (дата звернення: 22.08.2025).

14. Вирок Київського районного суду м. Харкова від 7 червня 2023 р. у справі № 953/6896/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111429509> (дата звернення: 27.08.2025).

15. Вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 9 грудня 2024 р. у справі № 334/8387/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123683938> (дата звернення: 28.08.2025).

16. Вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 27 червня 2024 р. у справі № 752/4015/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120453849> (дата звернення: 28.08.2025).

17. Вирок Шевченківського районного суду міста Києва від 28 червня 2023 р. у справі № 761/23916/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113008595> (дата звернення: 28.08.2025).

18. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 20 грудня 2024 р. у справі № 308/10842/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123974617> (дата звернення: 28.08.2025).

19. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 15 листопада 2024 р. у справі № 766/11417/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123087802> (дата звернення: 28.08.2025).

20. Вирок Малиновського районного суду м. Одеси від 21 лютого 2024 р. у справі № 521/7287/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117456812> (дата звернення: 29.08.2025).

21. Вирок Рівненського міського суду Рівненської області від 15 травня 2024 р. у справі № 569/11952/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119187281> (дата звернення: 29.08.2025).

22. Вирок Приморського районного суду міста Одеси від 7 лютого 2024 р. у справі № 522/7939/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116826338> (дата звернення: 29.08.2025).

23. Вирок Жовтневого районного суду м. Харкова від 2 жовтня 2024 р. у справі № 639/6236/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122022942> (дата звернення: 29.08.2025).

24. Вирок Золочівського районного суду Львівської області від 11 листопада 2024 р. у справі № 445/2417/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122928781> (дата звернення: 29.08.2025).

25. Вирок Люботинського міського суду Харківської області від 5 грудня 2024 р. у справі № 630/964/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123532190> (дата звернення: 29.08.2025).

26. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 13 січня 2025 р. у справі № 761/26522/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/124359038> (дата звернення: 29.08.2025).

27. Вирок Колегії суддів судової палати з розгляду кримінальних справ Полтавського апеляційного суду від 2 травня 2024 р. у справі № 529/1660/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118792351> (дата звернення: 22.08.2025).

28. Хавронюк М. Помилки у законах воєнного часу: щодо змін Кримінального кодексу України. *UPLAN*. URL: <https://uplan.org.ua/pomyly-u-zakonakh-voiennoho-chasu-shchodo-zmin-kryminalnoho-kodeksu-ukrainy/> (дата звернення: 28.08.2025).

29. Мовчан Р.О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми : монографія. Київ : Норма права, 2022. 244 с.

30. Хавронюк М. За пособництво державі-агресору – кримінальна відповідальність. *Центр політико-правових реформ*. URL: <https://pravo.org.ua/blogs/za-posobnytstvo-derzhavi-agresoru-kryminalna-vidpovidalnist/> (дата звернення: 20.08.2025).

31. Вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 30

жовтня 2024 р. у справі № 185/1440/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122762103> (дата звернення: 20.08.2025).

32. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 512 с.

Kovalchuk M.

**PENALIZATION OF CRIMINAL
OFFENSE UNDER ARTICLE 111-
2 “AIDING AND ABETTING THE
AGGRESSOR STATE” OF THE CRIMINAL
CODE OF UKRAINE**

The article examines the issue of penalization of the criminal offense stipulated in Article 111-2 “Aiding and abetting the aggressor state” of the Criminal Code of Ukraine. The focus is placed on analyzing the sanction of this criminal law norm. The following components are considered: 1) the adequacy and proportionality of the types and severity of punishments established in the sanction in relation to the nature and degree of public danger posed by the offense; 2) the judicial practice of applying the criminal law measures provided for in the sanction of the analyzed norm; 3) systemic and legal links between Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine and other criminal law norms, particularly regarding their sanctions.

It is noted that aiding and abetting the aggressor state is classified as a special grave crime, which is uncontroversial in the current context of aggressive warfare. Special attention is given to the additional mandatory

punishment in the form of deprivation of the right to occupy certain positions or engage in certain activities. It is emphasized that this punishment must be applied regardless of whether the person occupied the relevant position or was engaged in such activity at the time of the commission of the criminal offense. In this context, doubts have been expressed about the effectiveness of such punishment, as it may not have a real restrictive impact on the convicted person. The judicial practice of imposing punishment for aiding and abetting the aggressor state is analyzed, based on a review of 90 judgments. A preliminary conclusion is drawn that the sanction under Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine, at first glance, does not raise significant concerns. Nevertheless, a comprehensive assessment of the adequacy and proportionality of the punishment provided for in the analyzed sanction is impossible without considering the systemic and legal links between criminal law norms regarding their sanctions. The study identifies inconsistencies between Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine and other criminal law norms, which cast doubt on the justification of the punishment established for aiding and abetting the aggressor state. It is noted that the existing contradictions and inconsistencies require legislative resolution.

Key words: aiding and abetting the aggressor state, penalization, sanction, punishment, imposition of punishment, imprisonment, deprivation of the right to occupy certain positions or engage in certain activities, forfeiture of property, judicial practice.

ІДЕЯ РІВНОСТІ В МІЖНАРОДНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ПРАВІ: ВІД ФОРМАЛЬНОЇ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ДО ДИФЕРЕНЦІЙОВАНОГО ЗАХИСТУ

ЛИСИК Володимир Михайлович - кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права Львівський національний університет імені
Івана Франка

ORCID: 0000-0003-2110-9825

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.34>

Принцип рівності займає центральне місце в архітектурі права загалом і міжнародного права зокрема. Однак, його застосування в контексті миру суттєво відрізняється від його втілення у збройних конфліктах. Статтю присвячено доктринальному аналізу еволюції ідеї рівності в міжнародному гуманітарному праві, яка розвивається від формального принципу недискримінації до проактивної моделі субстантивної, або фактичної, рівності. Традиційне розуміння рівності, запроваджене Статутом ООН та Загальною декларацією прав людини, базується на негативному зобов'язанні утримуватися від дискримінації, що ґрунтується на заборонених ознаках. Проте, цей формальний підхід виявляє суттєві обмеження при застосуванні до дійсності збройного конфлікту, де існує крайня нерівність у силі, ресурсах та вразливості учасників. Механічне застосування формальної рівності в таких обставинах може привести до парадоксальних та несправедливих результатів. Міжнародне гуманітарне право, як галузь, що застосовується в особливих умовах збройного конфлікту, пропонує унікальне вирішення цього парадоксу, трансформуючи концепцію рівності в позитивну модель активного досягнення справедливості через диференційований захист. Система, розроблена в МГП, передбачає посилені гарантії для об'єктивно вразливих категорій осіб - поранених, жінок, дітей та осіб з інвалідністю, військовополонених. Такий підхід реалізується через механізм заборони «несприятливого розрізнення», яке функціонує не як відступ від принципу рівно-

сті, а як його найбільш розумне та справедливе втілення в умовах збройного конфлікту. Дослідження демонструє як юриспруденція регіональних судів з прав людини та міжнародні договори еволюціонують у бік визнання субстантивної рівності, що включає позитивні заходи та врахування ефективних результатів, а не суто формальну рівність у ставленні. Стаття аргументує, що специфічна імплементація цієї еволюції в нормативному середовищі МГП розкриває глибшу природу справедливості та захисту прав людини у найекстремальніших обставинах.

Ключові слова: рівність, міжнародне гуманітарне право, МГП, недискримінація, субстантивна рівність, формальна рівність, диференційований захист, позитивні дії, збройний конфлікт, вразливі категорії осіб, несприятливе розрізнення, Женевські конвенції, жінки, діти, поранені, міжнародне право прав людини, МППЛ, Європейський суд з прав людини, ЄСПЛ, кримінальна відповідальність, права людини, гуманітарний захист, *lex specialis*.

Принцип рівності є наріжним каменем сучасного міжнародного правопорядку, що пронизує архітектуру захисту прав людини, починаючи від Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Ця ідея, що ґрунтується на іманентній рівності всіх людей, знайшла втілення у фундаментальній забороні дискримінації. Проте, ця універсалістська концепція, центральна для міжнародного права прав людини (МППЛ), стика-

ється з онтологічним парадоксом при її застосуванні у контексті збройного конфлікту. Війна – це ситуація крайньої нерівності: у силі, ризиках та вразливості. У цій реальності механічне застосування формальної рівності може призвести до несправедливих наслідків. Саме тут міжнародне гуманітарне право (МГП) як *lex specialis* пропонує унікальне вирішення. МГП трансформує концепцію рівності: від формального, негативного зобов'язання недискримінації до проактивної, позитивної концепції досягнення фактичної рівності у захисті. Це реалізується через систему диференційованого захисту, що надає посилені гарантії об'єктивно більш вразливим категоріям осіб, що є не відступом від рівності, а її найбільш розумним втіленням в умовах війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Доктринальний розвиток ідеї рівності є предметом фундаментальних досліджень у загальній теорії права та міжнародному праві. Праці Сандри Фредман [2], зокрема, піддають критиці обмеженість формальної рівності, яка ігнорує структурні бар'єри, та пропонують багатовимірну модель субстантивної рівності, що включає перерозподільчий, визнавальний, партисипативний та трансформаційний виміри. Ворвік МакКін [9] у своєму дослідженні переконливо доводить, що міжнародне право вимагає саме субстантивної рівності, яка включає позитивні дії («special measures»), а не суто математичної рівності у ставленні. Цей перехід знаходить відображення у міжнародних договорах, як-от Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, та у юриспруденції регіональних судів. Зокрема, практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), особливо у справі *D.H. та інші проти Чеської Республіки* [1], продемонструвала відхід від фокусування на «намірі» дискримінувати до аналізу «ефекту» політики, утверджуючи доктрину непрямої дискримінації. Аналогічно, Міжамериканський суд з прав людини чітко розрізняє «негативну» (формальну) та «позитивну» (субстантивну) концепції рівності [6]. Проте, незважаючи на глибоке опрацювання дихотомії «фор-

мальна/субстантивна рівність» у МППЛ, не вирішеною залишається частина проблеми, що стосується специфічної імплементації цієї еволюції в унікальному нормативному середовищі МГП. Зокрема, потребує поглибленого аналізу те, як доктрина МГП «несприятливе розрізнення» функціонує як юридичний інструмент для досягнення саме субстантивної, а не формальної рівності у захисті жертв війни.

Метою цієї статті є доктринальний аналіз еволюції ідеї рівності в МГП. Завдання полягає у тому, щоб продемонструвати, як МГП трансформує класичну концепцію формальної недискримінації, що притаманна МППЛ, у проактивну модель субстантивної (фактичної) рівності. Це досягається через специфічний правовий механізм – заборону «несприятливого розрізнення» – та впровадження системи диференційованого захисту для вразливих категорій осіб (поранених, жінок, дітей, осіб з інвалідністю). Стаття має на меті довести, що такий диференційований підхід є не відступом від принципу рівності, а його найвищим практичним втіленням в умовах збройного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження

Для повного досягнення еволюційної траєкторії в рамках МГП необхідно звернутися до доктринального розвитку самої ідеї рівності в загальному міжнародному праві. Класичне розуміння, відоме як формальна рівність, ґрунтується на аристотелівському постулаті, що вимагає однакового ставлення до однакових та різного до різних. У правовій площині цей підхід трансформується у принцип недискримінації, який, за своєю суттю, є негативним зобов'язанням: утримуватися від проведення розрізень на підставі заборонених ознак [14; р.13]. Ця концепція відіграла революційну роль, однак її обмеженість стала очевидною. Як влучно зазначає професор Сандра Фредман, формальна рівність не враховує обставини, що увічнюють невідгідне становище, і може бути задоволена, якщо до всіх ставляться однаково погано [2; р. 213-218]. Усвідомлення цих недоліків призвело до формування кон-

цепції субстантивної, або фактичної, рівності, яка зміщує акцент з рівності у ставленні на рівність у результатах. Вона визнає, що для досягнення справжньої рівності іноді необхідно ставитися до людей по-різному, враховуючи їхні відмінні потреби та обставини.

Центральним елементом субстантивної рівності є визнання того, що право на рівність накладає на держави не лише негативні, але й позитивні зобов'язання. Негативне – утримуватися від дискримінації, позитивне – вживати активних заходів для просування реалізації прав на рівність. Ці активні заходи, відомі як «позитивні дії» або «спеціальні заходи», є ключовим інструментом для подолання структурної нерівності. Келлі Лопер переконливо доводить, що згідно з міжнародно-правовим тлумаченням, поняття рівності означає саме субстантивну рівність, яка включає позитивні дії [7; р. 4-5]. Вона демонструє, що вжиття спеціальних заходів для допомоги певній групі не є дискримінаційним, а, навпаки, є важливим зобов'язанням. Ця логіка закріплена у Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Таким чином, опис позитивних дій як «зворотної дискримінації» є змішуванням термінології. Цей перехід ілюструється еволюцією юриспруденції регіональних судів. Європейський суд з прав людини, чия практика тривалий час ґрунтувалася на формальній концепції, в останні десятиліття почав надавати рівності більш субстантивного змісту, зокрема через визнання доктрини непрямої дискримінації. На відміну від прямої, вона фокусується на наслідках, на ефекті, який нейтральний на перший погляд закон справляє на певну групу. Знаковою є справа *D.H. та інші проти Чеської Республіки*, де Велика Палата ЄСПЛ встановила порушення ст. 14 Конвенції, наголосивши, що для доведення непрямої дискримінації не є необхідним доводити намір. Аналогічну думку можна простежити і в практиці Міжамериканського суду з прав людини, який чітко розрізняє «негативну» (формальну) та «позитивну» (субстантивну) концепції рівності [6]. Фундаментальний принцип недискримінації у сучасному міжнародному праві розглядається як норма

jus cogens, що підтверджено Комісією міжнародного права.

Переносячи цей аналіз у специфічний контекст *lex specialis*, яким на думку багатьох вчених є МГП [8; р.17-18], ми спостерігаємо унікальну адаптацію принципу недискримінації. На відміну від широких формулювань у МППЛ, ключові положення Женевських конвенцій використовують більш специфічний термін - заборону «несприятливого розрізнення» (*adverse distinction*). Ця термінологічна відмінність має глибоке доктринальне значення. Серцевиною цього підходу є Спільна стаття 3 Женевських конвенцій 1949 року [4], яка вимагає, щоб особи, які не беруть активної участі у воєнних діях, користувалися гуманним поведінням «без будь-якого несприятливого розрізнення з причин раси, кольору шкіри, релігії чи віри, статі, походження чи майнового стану або будь-яких інших аналогічних критеріїв». Додатковий протокол I розширює цей перелік. Використання кваліфікатора «несприятливий» є свідомим вибором. Воно означає, що хоча несприятлива дискримінація заборонена, розрізнення *може* бути зроблене для надання пріоритету тим, хто найбільше потребує допомоги. Ця формула забороняє будь-яке диференційоване ставлення, що ґрунтується на упереджених критеріях, і водночас імпліцитно дозволяє, а часто і вимагає, проведення *сприятливих* розрізень, які ґрунтуються на об'єктивних критеріях потреби та вразливості. Таким чином, заборона несприятливого розрізнення не є слабшим стандартом; це більш тонко налаштований інструмент, який створює правовий простір для диференційованого підходу, що є передумовою досягнення субстантивної рівності у захисті. Коментар Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) до Спільної статті 3 підкреслює, що її метою було встановлення універсального мінімального стандарту гуманності [4]. Ця універсальність, поєднана з гнучкістю формули «несприятливого розрізнення», дозволяє розставляти пріоритети у наданні допомоги та захисту, керуючись виключно ступенем потреби. Наприклад, при наданні медичної допомоги єдиним критерієм для черговості є медична нагальність.

Практичне втілення принципу субстантивної рівності в МГП найяскравіше проявляється через систему спеціального, диференційованого, захисту. Це юридично обов'язкові норми, розроблені як прагматична відповідь на специфічні ризики. Прикладом є спеціальний захист, що надається пораненим та хворим. Перша та Друга Женевські конвенції 1949 року повністю присвячені поліпшенню їхньої долі. Вони встановлюють абсолютний обов'язок «підбирати» та надавати їм догляд, «без будь-якого розрізнення» за винятком одного - пріоритету, що ґрунтується виключно на медичних показаннях. Це є найчистішою формою субстантивної рівності в дії: ресурси розподіляються на основі об'єктивної потреби. Для забезпечення цього МГП створює цілу систему захисту медичного персоналу та формувань, напад на які є воєнним злочином згідно з Римським статутом.

Режим спеціального захисту жінок у МГП є прикладом еволюції від патерналістських уявлень до розуміння гендерно-зумовлених ризиків. Стаття 27 Четвертої Женевської конвенції вимагає захищати жінок «особливо від будь-якого посягання на їхню честь» [5]. Критики цього положення часто справедливо вказували, що такий підхід відображає патріархальні уявлення, несумісні із сучасними стандартами в сфері прав людини. Проте переломним моментом стало рішення Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді (МКТР) у справі *Акаєсу*, де Трибунал вперше визнав, що зґвалтування та сексуальне насильство можуть становити акт геноциду [11]. Це трансформувало розуміння сексуального насильства з злочину проти «честі» на злочин проти людства. Цей підхід був розвинений у практиці Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії, МКТЮ (зокрема, у справі *Делаліча*, де зґвалтування було визнано формою тортур [13; пара 495]) та закріплений у Римському статуті. Водночас, сучасне розуміння виходить за межі віктимізації. Дослідження МКЧХ «Жінки перед обличчям війни» [3] демонструє, що жінки є не лише жертвами, але й головами домогосподарств, комбатантами та ключовими фігурами у виживанні громад. Їхня вразливість

є наслідком низки соціальних факторів. Це вимагає особливого підходу, який би враховував не лише біологічні, але й соціальні та економічні потреби, що є втіленням моделі субстантивної рівності Фредман [2; р. 724-728].

МГП встановлює один з найрозвиненіших режимів спеціального захисту для дітей. Стаття 77 Додаткового протоколу I проголошує, що «діти користуються особливою повагою» та їм забезпечується необхідний догляд та допомога. Це конкретизується у забороні вербування та участі у воєнних діях дітей до п'ятнадцяти років. Ця норма була посилена Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини, який підняв мінімальний вік до 18 років, та криміналізована як воєнний злочин у Римському статуті. Першим вироком в історії МКС стало засудження Томаса Лубанги Дьїло саме за цей злочин [12]. Цей прецедент та Паризькі принципи [10] закріпили парадигму, що діти-солдати є передусім жертвами, а не злочинцями. Це є ключовим елементом диференційованого підходу, який не ставить на один щабель дорослого комбатанта та дитину, змушену взяти до рук зброю.

Захист осіб з інвалідністю є однією з найновіших сфер розвитку диференційованого захисту. Історично вони користувалися захистом як частина цивільного населення або як «поранені та хворі», що відображало медичну модель. Однак, це не враховувало специфічних бар'єрів: звукові попередження є неефективними для людей з порушеннями слуху, а шляхи евакуації – недоступними для людей з порушеннями опорно-рухового апарату. Фундаментальний зсув відбувся з прийняттям Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (КПІ). Стаття 11 КПІ прямо зобов'язала держави вживати всіх необхідних заходів для забезпечення захисту та безпеки осіб з інвалідністю в ситуаціях збройного конфлікту. Резолюція РБ ООН 2475 (2019) [15] посилила цей зв'язок. Сучасна доктрина МГП, зокрема позиція МКЧХ, інтерпретує існуючі норми через призму КПІ. Хоча інвалідність не згадується у переліках Спільної статті 3, вона підпадає під «будь-які інші аналогічні критерії». Заборона стосується лише «несприятливого» роз-

різнень, що означає, що заходи диференціації, які враховують специфічні ризики, є не лише дозволеними, але й необхідними. Це є прямим застосуванням принципів доступності та розумного пристосування у контексті МГП, що зближує його із зобов'язаннями щодо просування *de facto* рівності.

Юриспруденція міжнародних трибуналів відіграла ключову роль у конкретизації цих принципів. У контексті злочинів проти людяності, практика МКТЮ та МКТР встановила, що хоча дискримінаційний намір не є вимогою для більшості таких злочинів, вони часто вчиняються в контексті дискримінаційного нападу. Особливо значущою є юриспруденція щодо злочину переслідування, який за своєю суттю є дискримінаційним і полягає у грубому позбавленні основоположних прав з причин ідентичності групи. Як вже зазначалося, судова практика щодо сексуального насильства (справи *Акаєсу* [11] та *Челебичі* [13]) та вербування дітей (справа *Лубанги* [12] та практика Спеціального суду для Сьєрра-Леоне) перетворила декларативні норми МГП на підставу для індивідуальної кримінальної відповідальності. Ця судова практика діє як потужний механізм операціоналізації диференційованого захисту, перетворюючи теоретичні постулати на дієві стандарти.

Висновки

Проведений аналіз свідчить про глибоку еволюцію ідеї рівності в рамках міжнародного гуманітарного права, яка полягає у переході від статичної, формальної концепції недискримінації до динамічної моделі субстантивної (фактичної) рівності. Цей перехід є не відмовою від рівності, а її найповнішим втіленням в умовах збройного конфлікту, де формально однакове ставлення до фактично нерівних у своїй вразливості груп призводить до нерівних та несправедливих наслідків.

Ключовим доктринальним інструментом, що уможливив цю трансформацію, є унікальна формула МГП — заборона «несприятливого розрізнення». Закладена у Спільній статті 3 Женевських конвенцій, ця норма категорично забороняє дискримінацію на упереджених підставах і водночас

створює правовий простір для сприятливих розрізень, заснованих на об'єктивних критеріях потреби та вразливості.

Саме ця формула дозволила МГП розвинути розгалужену систему диференційованого захисту. Спеціальні режими захисту поранених та хворих, жінок, дітей, а останнім часом і осіб з інвалідністю, є юридично обов'язковими позитивними заходами, аналогічними «позитивним діям» у МППЛ. Їхня мета — компенсувати специфічні, непропорційні ризики, з якими стикаються ці групи, та досягти фактично рівного рівня захисту для всіх. Ця еволюція посилювалася синергією з міжнародним правом прав людини та міжнародним кримінальним правом, де юриспруденція (зокрема, у справах *Акаєсу*, *Челебичі*, *Лубанги*) надала нормам диференційованого захисту реального змісту через механізми індивідуальної кримінальної відповідальності.

Таким чином, субстантивна рівність, що реалізується через диференційований захист, є не просто характеристикою сучасного МГП, а його гуманітарним імперативом.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні імплементації цих норм на національному рівні, зокрема в контексті поточних збройних конфліктів, а також у аналізі новітніх викликів. Необхідно дослідити, як принцип диференційованого захисту має застосовуватися в умовах кібервійни та при використанні автономних систем озброєнь, де традиційні уявлення про вразливість набувають нових, нефізичних форм.

Література

1. *Case of D.H. and Others v. the Czech Republic* (Application no. 57325/00) : Grand Chamber Judgement. Strasbourg, 13 November 2007. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-83256> (viewed on: 25.03.2025).
2. Fredman S. Substantive equality revisited / S. Fredman // *International Journal of Constitutional Law*. – 2016. – Vol. 14, № 3. – P. 717. – Доступно <https://academic.oup.com/icon/article/14/3/712/2404476> (дата звернення: 05.11.2023). DOI: 10.1093/icon/mow043.
3. ICRC. *Women and War: A study by the International Committee of the Red Cross*. Geneva: ICRC, 2001. 156 p.
4. International Committee of the Red

Cross. Commentary on the Geneva Convention (IV) on Civilians, 1949: Article 3 — Conflicts not of an international character [Electronic resource]. International Humanitarian Law Databases, 2025. Available at: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-27/commentary/2025?activeTab=> (accessed: 05.03.2025). <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-3/commentary/2025?activeTab=>

5. International Committee of the Red Cross. Commentary on the Geneva Convention (IV) on Civilians, 1949: Article 27 — Treatment of protected persons: General observations [Electronic resource]. International Humanitarian Law Databases, 2025. Available at: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gciv-1949/article-27/commentary/2025?activeTab=> (accessed: 05.11.2024).

6. *Juridical Condition and Rights of the Undocumented Migrants*: Advisory Opinion OC-18/03 of September 17, 2003. Inter-American Court of Human Rights (Ser. A) No. 18

7. Loper, K. Substantive Equality in International Human Rights Law and Its Relevance for the Resolution of Tibetan Autonomy Claims. North Carolina Journal of International Law and Commercial Regulation, 2011, vol. 37, no. 1, p. 1–46.

8. Lysyk, V., Shperun, K. UN Practice in Protecting Human Rights During Armed Conflicts // *Evropský politický a právní diskurz*. 2024. T. 11, №4. P. 16–26. DOI: 10.46340/eppd.2024.11.4.2. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2024/2024-11-4/04.pdf>

9. McKean W. Equality and Discrimination under International Law. Oxford: Clarendon Press, 1983. 333 p.

10. The Paris Principles and Guidelines on Children Associated with Armed Forces or Armed Groups. Paris: UNICEF, 2007. 58 p.

11. *The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu* (Case No. ICTR-96-4-T) : Judgement. Arusha: International Criminal Tribunal for Rwanda, 2 September 1998.

12. *The Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo* (Case No. ICC-01/04-01/06): Judgement pursuant to Article 74 of the Statute. The Hague: International Criminal Court, 14 March 2012.

13. *The Prosecutor v. Zejnir Delalić et al.* (Case No. IT-96-21-T) : Judgement. The Hague :

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, 16 November 1998.

14. Wachter, S. Bias Preservation in Machine Learning: The Legality of Fairness Metrics Under EU Non-Discrimination Law / S. Wachter, B. Mittelstadt, C. Russell // *West Virginia Law Review*. – 2021. – Vol. 123, No. 3. – Доступно: <https://ssrn.com/abstract=3792772> (accessed: 05.11.2024).

15. UN Security Council Resolution 2475 (2019) “On the protection of persons with disabilities in armed conflict” (S/RES/2475 (2019)): URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N19/180/73/PDF/N1918073.pdf?OpenElement> (дата звернення: 25.06.2024).

Volodymyr Lysyk

e-mail: volodymyr.lysyk@lnu.edu.ua

THE IDEA OF EQUALITY IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW: FROM FORMAL NON-DISCRIMINATION TO DIFFERENTIAL PROTECTION

The principle of equality occupies a central place in the architecture of law in general and international law in particular. However, its application in the context of peace differs significantly from its implementation in armed conflicts. This article is devoted to a doctrinal analysis of the evolution of the idea of equality in international humanitarian law, which is developing from a formal principle of non-discrimination to a proactive model of substantive, or actual, equality. The traditional understanding of equality, as established by the UN Charter and the Universal Declaration of Human Rights, is based on a negative obligation to refrain from discrimination based on prohibited grounds. However, this formal approach has significant limitations when applied to the reality of armed conflict, where there is extreme inequality in the power, risks, and vulnerability of the parties involved. The mechanical application of formal equality in such circumstances can lead to paradoxical and unjust results. International humanitarian law, as a branch of law applicable in the specific conditions of armed conflict, offers a unique solution to this paradox by transforming the concept of equality into a positive model of

actively achieving justice through differentiated protection. The system developed in IHL provides enhanced guarantees for objectively vulnerable categories of persons - the wounded, women, children and persons with disabilities, prisoners of war. This approach is implemented through a mechanism prohibiting “unfavorable discrimination,” which functions not as a departure from the principle of equality, but as its most reasonable and fair embodiment in the context of armed conflict. The study demonstrates how the jurisprudence of regional human rights courts and international treaties are evolving towards the recognition of substantive equality, which includes positive measures and consideration of effective results, rather than purely formal

equality in treatment. The article argues that the specific implementation of this evolution in the normative environment of IHL reveals the deeper nature of justice and the protection of human rights in the most extreme circumstances.

Keywords: equality, international humanitarian law, IHL, non-discrimination, substantive equality, formal equality, differentiated protection, positive action, armed conflict, vulnerable categories of persons, adverse distinction, Geneva Conventions, women, children, wounded persons, international human rights law, IHRL, European Court of Human Rights, ECHR, criminal responsibility, human rights, humanitarian protection, *lex specialis*.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НОТАРІУСІВ: ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ЧИННОГО ЗАКОНОДАВСТВА

КОВАЛЕНКО Руслан Іванович - доктор юридичних наук, доцент кафедри
трудового права та права соціального забезпечення Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

МАЦЮК Володимир Ярославович - доктор юридичних наук, начальник
відділу Центрального управління Військової служби правопорядку

УДК 249.3

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.35>

У статті проаналізовано проблеми реалізації права на соціальний захист нотаріусів в Україні з урахуванням дуалістичної природи їхнього правового статусу як публічних функціонерів і самозайнятих осіб. Розкрито конституційні засади соціального захисту та показано, що спеціальне законодавство про загальнообов'язкове державне соціальне і пенсійне страхування не повною мірою враховує специфіку нотаріальної діяльності. Досліджено участь приватних нотаріусів у системі єдиного соціального внеску, проблеми відсутності реальних механізмів отримання допомоги у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, нерівність пенсійного забезпечення державних і приватних нотаріусів, а також відсутність чіткого правового режиму щорічних відпусток та соціальної підтримки у випадках вагітності, пологів і догляду за дитиною. Особливу увагу приділено гарантіям у сфері професійної освіти та підвищення кваліфікації, зокрема фінансовому навантаженню на приватних нотаріусів. Проаналізовано вплив реформування нотаріату, переходу до єдиного нотаріату, розширення самоврядування та цифровізації на соціальний статус нотаріусів. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства: відновлення можливості добровільної участі у певних видах соціального страхування, податкове стимулювання недержавного пенсійного забезпечення, законодавче закріплення права на оплачувані відпустки, удосконалення страхування професійної відповідальності, державна підтримка підвищення кваліфікації та створення спеціального фонду

соціального захисту нотаріусів при органі професійного самоврядування.

Ключові слова: нотаріус, соціальний захист, соціальні гарантії, єдиний соціальний внесок, пенсійне забезпечення, відпустка, підвищення кваліфікації, реформування нотаріату, професійне самоврядування.

Вступ

Ми вважаємо, що питання соціального захисту нотаріусів в Україні набуває особливої актуальності в умовах реформування нотаріату та адаптації вітчизняного законодавства до європейських стандартів [1, с. 115]. Нотаріат як інститут превентивного правосуддя відіграє важливу роль у забезпеченні законності цивільного обороту та захисту прав громадян [1, с. 116]. Водночас правовий статус самих нотаріусів, особливо приватних, характеризується значною специфікою, що зумовлює особливі проблеми їхнього соціального забезпечення [2, с. 152].

Традиційно нотаріуси в очах керівників держави та членів суспільства сприймаються виключно як самодостатні публічні функціонери та люди престижної професії. Однак існує й інша сторона нотаріату, про яку не прийнято, але слід заговорити. Нотаріус потребує щорічного відпочинку, може захворіти, пережити скруту, йому потрібно буде вийти на пенсію, тобто отримати від держави соціальний захист [3]. Логічно постає питання: чи може він його отримати і в якій мірі?

Мета статті полягає у комплексному дослідженні проблем соціального захисту нотаріусів в Україні, аналізі чинного законодавства та визначенні перспектив його вдосконалення з урахуванням європейського досвіду і сучасних викликів реформування нотаріальної діяльності [1, с. 117].

Відповідно до ст. 46 Конституції України, громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом. Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення.

Ми переконані, що Основний закон нашої країни передбачає можливість бути так би мовити «покритими» «парасолькою» державного соціального захисту всім без виключення українським громадянам [3]. Для цього їм лише потрібно бути учасниками загальнообов'язкового соціального страхування шляхом сплати страхових внесків. Однак, хоча норми Конституції мають пряму дію, механізм їх реалізації закріплено у спеціальному законодавстві, яке не завжди враховує специфіку правового статусу нотаріусів [4, с. 204].

Гарантії нотаріального процесу як складові гарантії забезпечення права людини на судовий захист мають важливе значення для розуміння системи соціального захисту нотаріусів [4, с. 206]. Соціальні гарантії є невід'ємною частиною правового статусу нотаріуса та забезпечують йому можливість ефективно виконувати свої професійні обов'язки [4, с. 208].

На нашу думку, основною проблемою соціального забезпечення нотаріусів є дуалістичний характер їхнього правового статусу. Нотаріус є особливим суб'єктом, який уповноважений на здійснення соціального захисту громадян, які до нього звертаються, захисту їх прав, свобод та законних інтересів [2, с. 154]. Водночас сам нотаріус потребує соціального захисту з боку держави [2,

с. 155]. У таких відносинах зв'язок нотаріуса та держави має ознаки найманого характеру праці, особливо коли мова йде про державних нотаріусів [2, с. 156].

Державні нотаріуси в частині оплати праці та пенсійного забезпечення прирівнюються до державних службовців відповідних категорій, а стаж роботи державних нотаріусів у державних нотаріальних конторах зараховується до стажу державної служби [8]. Водночас приватні нотаріуси, які займаються приватною практикою, перебувають у принципово іншій ситуації. Від діяльності приватного нотаріуса виграє все суспільство: держава, не витрачаючи на нотаріат жодних коштів, отримує бюджетні вливання, а особи, які звертаються до нотаріуса за захистом своїх прав, не висиджують довжелезні черги [5].

Ми переконані, що така різниця у правовому статусі державних та приватних нотаріусів призводить до нерівності у їхньому соціальному забезпеченні, що потребує законодавчого врегулювання [6, с. 79]. Процес реформування інституту нотаріату має враховувати необхідність забезпечення рівних соціальних гарантій для всіх категорій нотаріусів [6, с. 80].

Ми наголошуємо на тому, що приватні нотаріуси є платниками єдиного соціального внеску (ЄСВ) як особи, які провадять незалежну професійну діяльність. Єдиний внесок є консолідованим страховим внеском, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат.

Із зазначених вище норм можна дійти ключового висновку, що сплата нотаріусами ЄСВ визначає їх статус як учасників системи загальнообов'язкового державного соціального страхування. Однак ми звертаємо увагу на те, що обсяг прав, які дає така участь, є обмеженим. Зміст соціальних послуг та матеріального забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням визначається спеціальним законодавством, яке не завжди врахо-

вує специфіку нотаріальної діяльності. Нотаріус, приміром, не може розраховувати на допомогу у зв'язку з нещасним випадком на виробництві та професійним захворюванням з огляду на специфіку його роботи і неможливість настання таких ситуацій для нього.

На нашу думку, однією з найбільш проблемних сфер соціального забезпечення нотаріусів є питання отримання допомоги у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності. До 01.01.2016 нотаріус як самозайнята особа мав право брати участь у видах соціального страхування (у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, медичному) у випадку добровільної сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за підвищеними ставками [3].

Однак з 01.01.2016 набрали чинності зміни у законодавстві у сфері страхування. Зокрема, введено новий розмір єдиного внеску для самозайнятих осіб — 22%. А до законодавства внесено зміни, відповідно до яких нотаріуси більше не мають право на добровільну сплату єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та/або від нещасного випадку на виробництві.

Ми переконані, що така законодавча прогалина створює правову невизначеність щодо можливості отримання нотаріусами державної допомоги у разі хвороби [7, с. 89]. Виникає парадоксальна ситуація: нотаріус, який сплачує єдиний внесок за ставкою 22%, фактично не має можливості скористатися соціальним захистом у випадку тимчасової втрати працездатності, що суперечить принципам соціальної справедливості та конституційним гарантіям [7, с. 90]. Проблемні питання реалізації соціальних гарантій нотаріусів в Україні потребують невідкладного вирішення на законодавчому рівні [7, с. 91].

Ми вважаємо, що особливої уваги потребує питання пенсійного забезпечення державних та приватних нотаріусів. Пенсійний фонд України роз'яснив, що державні нотаріуси прирівнюються до державних служ-

бовців відповідних категорій, і стаж роботи державних нотаріусів у державних нотаріальних конторах зараховується до стажу державної служби [8]. Відповідно до законодавства, у період роботи особи на посаді державного нотаріуса пенсія, призначена згідно із законами про пенсійне страхування і державну службу, не виплачується [8].

Водночас приватні нотаріуси, які займаються приватною практикою, залежать від загального режиму пенсійного забезпечення самозайнятих осіб. Ми переконані, що така різниця у правовому статусі державних та приватних нотаріусів призводить до нерівності у їхньому соціальному забезпеченні [7, с. 92]. Державні нотаріуси мають чіткі гарантії пенсійного забезпечення як державні службовці, тоді як приватні нотаріуси залежать від власних відрахувань до системи загальнообов'язкового пенсійного страхування.

На нашу думку, приватні нотаріуси не мають права включити до складу витрат сплату за свій рахунок страхових внесків на користь найманих працівників за договорами недержавного пенсійного забезпечення [9]. Така ситуація створює додаткові труднощі для нотаріусів у плануванні соціального захисту своїх працівників та власного майбутнього, обмежуючи можливості формування додаткового пенсійного забезпечення. Податківці пояснили, що приватний нотаріус не може включити до складу витрат сплату страхових внесків за договорами недержавного пенсійного забезпечення, що обмежує можливості нотаріусів у забезпеченні додаткового соціального захисту [9].

Ми наголошуємо на тому, що однією з найбільш гострих проблем соціального забезпечення приватних нотаріусів є відсутність законодавчо закріпленого права на щорічну оплачувану відпустку. Приватний нотаріус вправі зупинити нотаріальну діяльність за власним бажанням на строк, що не перевищує двох місяців протягом календарного року, або на більший строк за наявності поважних причин (вагітність, догляд за дитиною, хвороба тощо), подавши до територіального органу Міністерства юстиції України відповідну заяву [10].

На нашу думку, така ситуація суперечить конституційному праву громадян на відпочинок. Хоча нотаріус самостійно організовує свою роботу і може призупинити приймання на певний період, відсутність чіткого механізму відпусток створює правову невизначеність. Зокрема, незрозуміло, чи має нотаріус право на відпустку під час вагітності та пологів з відповідною компенсацією [10].

Строк, протягом якого приватний нотаріус за наявності певних умов може претендувати на соціальні виплати, пов'язані з вагітністю та пологами, можна лише умовно назвати «відпусткою у зв'язку з вагітністю та пологами». Проте зупинити на певний строк свою нотаріальну діяльність з такої поважної причини, як вагітність, догляд за дитиною тощо, приватний нотаріус має право. Ми переконані, що необхідно законодавчо закріпити механізм компенсації доходів нотаріусів під час таких вимушених перерв у роботі [7, с. 93; 10].

На нашу думку, важливою складовою соціального забезпечення нотаріусів є гарантії у сфері освіти та професійного навчання. Згідно із законодавством, на нотаріуса покладається обов'язок здійснювати професійне навчання та підвищувати рівень своєї кваліфікації [11, с. 32]. Це є не право, а обов'язок нотаріуса, а отже, з боку держави мають бути створені всі умови для реалізації вказаного права [11, с. 33; 12; 13].

Підвищення кваліфікації є безперервним процесом і здійснюється на принципах доступності, ґрунтовності, системності і послідовності навчання. Підвищення кваліфікації нотаріусів здійснюється по таких видах: самостійне навчання; навчання по професійних програмах підвищення кваліфікації і по програмах тематичних короткострокових семінарів, які організовуються Центром перепідготовки і підвищення кваліфікації працівників юстиції [12; 13]. Міністерство юстиції України розповіло про нюанси підвищення кваліфікації нотаріусів, зокрема про порядок та строки проходження курсів [12].

Ми вважаємо, що гарантії нотаріусів у сфері освіти, професійного навчання та підвищення кваліфікації доцільно поділити на

три основні групи [11, с. 34]. По-перше, загальні гарантії: власне право на освіту, професійне навчання, підвищення кваліфікації; наявність сучасних засобів та технологій навчання нотаріусів; можливість користування різноманітними інформаційними ресурсами та ресурсами, які містяться у бібліотеках [11, с. 34].

По-друге, спеціальні гарантії: обслуговування у закладах освіти з метою навчання та підвищення своєї кваліфікації; реалізація передбачених нормативно-правовими актами форм підвищення нотаріусами свого професійного рівня кваліфікації; гарантія участі у позапланових та додаткових заходах з підвищення кваліфікації; гарантії, які застосовуються до нотаріусів, які тільки розпочинають свою нотаріальну діяльність [11, с. 34–35; 13; 14].

По-третє, гарантії, які не пов'язані із безпосереднім процесом освіти та навчання: гарантія збереження робочого місця за нотаріусом на період проходження навчання [11, с. 35]. Однак ми наголошуємо на проблемі відсутності фінансової підтримки з боку держави для приватних нотаріусів у питаннях професійного навчання. На відміну від державних нотаріусів, які можуть розраховувати на бюджетне фінансування навчання, приватні нотаріуси мусять самостійно оплачувати курси підвищення кваліфікації [13; 14].

Важливим аспектом є обов'язок нотаріуса проходити підвищення кваліфікації та підвищувати свій професійний рівень відповідно до вимог законодавства. Нотаріуси зобов'язані один раз на три роки проходити курси підвищення кваліфікації та підвищувати свій професійний рівень. Це забезпечує високу якість нотаріальних послуг, однак потребує значних фінансових витрат від приватних нотаріусів. Відділення Нотаріальної палати України в Івано-Франківській області надало роз'яснення щодо обов'язку нотаріуса проходити підвищення кваліфікації та підвищувати свій професійний рівень [14].

Ми переконані, що важливо не лише законодавчо закріпити соціальні гарантії нотаріусів, але й створити ефективний механізм їх реалізації [7, с. 88]. У дослідженні

здійснено розгляд та окреслення проблем, які стоять на шляху ефективної реалізації соціальних гарантій нотаріусів в Україні [7, с. 88]. Наголошено на важливості створення ефективного механізму реалізації соціальних гарантій, а не виключно на їх законодавчому та нормативно-правовому закріпленню [7, с. 89].

На нашу думку, проблеми варто аналізувати дещо глибше, охоплюючи всі сфери суспільного життя, які пов'язані з соціальним захистом та дотриманням соціальних гарантій нотаріусів [7, с. 90]. Зокрема, потребують вирішення питання відсутності гарантії звільнення від обов'язку підвищення кваліфікації нотаріусом в окремих випадках, до яких доцільно віднести тривалу тимчасову непрацездатність нотаріуса, що фактично позбавляє нотаріуса можливості здійснити підвищення своєї кваліфікації у зв'язку зі станом здоров'я [11, с. 36; 14].

Ми вважаємо, що процес реформування нотаріату в Україні має безпосередній вплив на питання соціального забезпечення нотаріусів. Метою реформи є: перехід до єдиного нотаріату – доступність нотаріальних дій у кожному нотаріальному окрузі, закріплення гарантій вчинення нотаріальних дій для незахищених верств населення; запровадження електронної системи нотаріату – спрощення роботи нотаріуса та як наслідок пришвидшення вчинення нотаріальних дій для громадян; побудова професійного саморегулювання нотаріату – підвищення професійного рівня нотаріусів, інтенсифікація контролю за дотриманням нотаріусами етичних норм, правил діловодства, організації робочого місця нотаріуса [15; 16].

Перехід до єдиного нотаріату передбачатиме поступове припинення діяльності державних нотаріальних контор, а отже, сприятиме економії бюджетних коштів [19]. Одночасно державі необхідно буде забезпечити доступність базових нотаріальних дій для соціально незахищених верств населення [19]. На нашу думку, такий перехід потребує врегулювання питань пенсійного та соціального забезпечення нотаріусів, системи оподаткування доходів нотаріусів.

Важливим аспектом у реалізації переходу до єдиного нотаріату є передача низки повноважень органу професійного саморегулювання нотаріусів: контроль за організацією та діяльністю нотаріату, діловодством, організація підвищення професійного рівня нотаріусів, контроль за дотриманням Кодексу професійної етики нотаріуса; створення умов для рівномірного розташування робочих місць нотаріусів по території України [15; 20]. Урядовий портал опублікував інформацію про реформу нотаріату, що підтверджує актуальність цього питання на державному рівні [15].

Метою законопроекту є реформування інституту нотаріату, що призведе до посилення інституту нотаріату як гарантії захисту прав фізичних та юридичних осіб, підвищення якості нотаріальних дій, забезпечення доступності нотаріальних та реєстраційних дій, створення нових антирейдерських інструментів [16; 17]. Запропоновано здійснити передачу низки повноважень у сфері нотаріату від центрального органу виконавчої влади до органу професійного самоврядування нотаріусів [16]. Верховна Рада України прийняла за основу проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат», що свідчить про активну законодавчу роботу у цьому напрямі [17].

На нашу думку, важливим аспектом соціального захисту нотаріусів є врахування високих вимог до їхньої професійної підготовки. Щоб стати нотаріусом, необхідно мати вищу юридичну освіту не нижче ступеня магістра, стаж роботи у сфері права не менше трьох років, скласти кваліфікаційний іспит і пройти стажування [18]. Такі вимоги свідчать про високий професійний статус нотаріусів, що має відповідати і рівню їхнього соціального забезпечення.

Процес становлення нотаріуса потребує значних часових та фінансових інвестицій, що має враховуватися при формуванні системи соціального захисту цієї категорії. Ми переконані, що держава має забезпечити таку систему соціальних гарантій, яка б компенсувала високі вимоги до професійної підготовки та відповідальності, що покладається на нотаріусів [18].

На нашу думку, для покращення соціального захисту нотаріусів необхідно здійснити комплекс законодавчих змін. По-перше, необхідно врегулювати на законодавчому рівні можливість добровільної участі нотаріусів у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та від нещасного випадку на виробництві [7, с. 93]. Це дозволить нотаріусам отримувати відповідну допомогу у разі хвороби або травми [7, с. 93].

По-друге, ми наголошуємо на необхідності запровадження механізму пільгового оподаткування витрат нотаріусів на недержавне пенсійне забезпечення як для себе, так і для своїх найманих працівників [9]. Це сприятиме формуванню додаткових джерел пенсійного забезпечення та зменшить навантаження на солідарну пенсійну систему.

По-третє, на нашу думку, необхідно законодавчо закріпити право приватних нотаріусів на щорічну відпустку, відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами, відпустку для догляду за дитиною з відповідним механізмом компенсації [7, с. 93; 10]. Фінансування таких виплат може здійснюватися за рахунок Фонду соціального страхування України з урахуванням сплачуваних нотаріусами внесків.

По-четверте, ми вважаємо за доцільне переглянути систему страхування професійної відповідальності нотаріусів з метою зменшення фінансового навантаження на них. Зокрема, можна запровадити диференційовані ставки страхових внесків залежно від стажу роботи нотаріуса, відсутності скарг на його діяльність, обсягу виконуваних нотаріальних дій тощо.

По-п'яте, на нашу думку, необхідно запровадити державну підтримку професійного навчання та підвищення кваліфікації приватних нотаріусів шляхом повної або часткової компенсації витрат на участь у освітніх програмах [1, с. 120; 13; 14]. Це сприятиме підвищенню якості нотаріальних послуг і захисту прав громадян. Важливо також врахувати необхідність звільнення нотаріусів від обов'язку підвищення кваліфікації у випадках тривалої тимчасової непрацездатності [11, с. 36; 14].

По-шосте, ми переконані у необхідності завершення реформи нотаріату шляхом запровадження єдиного нотаріату та ліквідації різниці у соціальному статусі державних і приватних нотаріусів [6, с. 82; 19; 20]. Це дозволить створити рівні умови для всіх нотаріусів і забезпечить справедливе соціальне забезпечення незалежно від форми організації нотаріальної діяльності [6, с. 83; 20]. Однак перед тим, як здійснити цей крок, потрібно передусім подбати про соціальні гарантії для певних категорій громадян, не нашкодити захисту прав та інтересів населення [19].

По-сьоме, на нашу думку, доцільно розглянути можливість створення спеціального фонду соціального захисту нотаріусів при Нотаріальній палаті України, який би акумулював частину коштів від нотаріальних дій для забезпечення додаткових соціальних гарантій нотаріусам [20, с. 12]. Такий механізм функціонує в деяких європейських країнах і показує свою ефективність [20, с. 14]. Реалії та перспективи нотаріату України вказують на необхідність системного підходу до вирішення питань соціального захисту нотаріусів [20, с. 16].

Висновки

Ми вважаємо, що вирішення проблем соціального забезпечення нотаріусів в Україні має стати одним із пріоритетних напрямів реформування правової системи держави. Нотаріат є важливим інститутом громадянського суспільства, який забезпечує захист прав і законних інтересів громадян [1, с. 121]. Тому держава має гарантувати нотаріусам належний рівень соціального захисту, що відповідатиме їхній ролі у правовій системі та сприятиме якісному виконанню ними професійних обов'язків [1, с. 121].

На нашу думку, дуалістична природа правового статусу нотаріуса створює унікальні виклики для формування адекватної системи соціального захисту [2, с. 157]. З одного боку, нотаріус виконує делеговані державою функції і має публічний статус, з іншого – діє як самозайнята особа, яка не входить до системи державної служби [2, с. 157]. Це потребує особливого підходу до врегулювання питань соціального забезпечення нотаріусів.

Ми переконані, що запропоновані заходи дозволять створити справедливу та ефективну систему соціального забезпечення нотаріусів, яка враховуватиме особливості їхнього правового статусу та забезпечить реалізацію конституційного права громадян України на соціальний захист. Це, у свою чергу, сприятиме підвищенню престижу нотаріальної професії, залученню до неї кваліфікованих фахівців та покращенню якості нотаріальних послуг для всього суспільства.

Важливим напрямом подальших досліджень є аналіз європейського досвіду соціального захисту нотаріусів та можливостей його адаптації до українських реалій. Необхідно також продовжувати моніторинг ефективності запроваджених змін у законодавстві та їх впливу на якість нотаріальних послуг і рівень соціального захисту нотаріусів.

Література

1. Тимошук О. Г. Захист прав і свобод людини і громадянина через діяльність нотаріату в умовах війни. Юридичний бюлетень. 2024. Вип. 31. С. 115–122.
2. Буглак О. Г. Нотаріус як суб'єкт трудового права. Аналітично-порівняльне правознавство. 2020. № 3. С. 152–157.
3. Державного соціального захисту на нотаріусів / С. Дунаєвська. Юридичний радник. 2024. URL: <https://yurradnik.com.ua/stati/chi-poshiryuyetsya-parasolkaderzhavnogo-sotsialnogo-zahistu-na-notariusiv/>
4. Долинська М. С. Гарантії нотаріального процесу як складові гарантій забезпечення права людини на судовий захист. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2018. № 17. С. 204–209.
5. Плата за нотаріат: чи має держава фінансувати приватну нотаріальну діяльність / В. Комаров. Юридична газета online. 2019. URL: <https://yur-gazeta.com/>
6. Шишленко В. Г. Щодо реформування нотаріату України. Вісник Університету внутрішніх справ. 2015. Вип. 4. С. 78–85.
7. Буглак О. Г. Проблемні питання реалізації соціальних гарантій нотаріусів в Україні. Право і суспільство. 2022. № 4. С. 88–94.
8. ПФУ розповів про виплату пенсії державним нотаріусам. ЮРЛІГА. 2015. URL: <https://jurliga.ligazakon.net/>
9. Чи може нотаріус включити до витрат внески за договорами недержавного пенсійного забезпечення. 7eminar.ua. 2025. URL: <https://7eminar.ua/>
10. «Декретна відпустка» приватного нотаріуса. Юридичний радник. 2024. URL: <https://yurradnik.com.ua/>
11. Буглак О. Г. Щодо класифікації соціальних гарантій нотаріусів у сфері освіти та професійного навчання. Аналітично-порівняльне правознавство. 2022. № 3. С. 31–37.
12. Мінюст розповів про нюанси підвищення кваліфікації нотаріусів. ЮРЛІГА. 2015. URL: <https://jurliga.ligazakon.net/>
13. Підвищення кваліфікації нотаріусів в Україні. Юридичний радник. 2024. URL: <https://yurradnik.com.ua/>
14. Нотаріусам України: щодо обов'язку нотаріуса проходити підвищення кваліфікації та підвищувати свій професійний рівень. Відділення Нотаріальної палати України в Івано-Франківській області. 2024. URL: <https://npu.in.ua/>
15. Реформа нотаріату. Урядовий портал. 2018. URL: <https://kmu.gov.ua/>
16. Бондарєва М. Реформування нотаріату в Україні: сучасні виклики та перспективи. ПравоUA. 2024. URL: <https://pravoua.com.ua/>
17. Прийнято за основу проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про нотаріат». Верховна Рада України. 2025. URL: <https://rada.gov.ua/>
18. Як стати нотаріусом? – розповідає Мін'юст. Юридична газета. 2020. URL: <https://yur-gazeta.com/>
19. Реформування нотаріату: економія бюджету чи захист соціально незахищених громадян. Національний інститут стратегічних досліджень. 2018. URL: <https://nbuviar.gov.ua/>
20. Реформування нотаріату: реалії та перспективи. Нотаріат України. 2020. № 3. С. 12–18.

SUMMARY

The article examines the main problems of implementing the right to social protection of notaries in Ukraine, taking into account the dual nature of their legal status as public functionaries and self-employed professionals. The constitutional foundations of social protection are analysed, and it is shown that special legislation on mandatory state social and pension insurance does not fully reflect the specific features of notarial activity. The paper explores the participation of private notaries in the unified social contribution system, the lack of effective mechanisms for receiving benefits in case of temporary disability, the inequality of pension schemes for state and private notaries, as well as the absence of a clear legal framework for annual paid leave and social support in cases of pregnancy, childbirth and childcare. Particular attention is paid to guarantees in the field of professional education and

training, including the financial burden on private notaries. The impact of ongoing notarial reform, the transition to a unified notariat, the expansion of professional self-governance and digitalisation on the social status of notaries is assessed. The author proposes directions for improving legislation: restoring the possibility of voluntary participation in specific types of social insurance, introducing tax incentives for private pension schemes, legislatively securing the right of private notaries to paid leave, improving professional liability insurance, providing state support for continuing professional training and establishing a special social protection fund for notaries within their professional self-governing body.

Keywords: notary, social protection, social guarantees, unified social contribution, pension provision, leave, professional training, notarial reform, professional self-governance.

ПРИМУС У МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

ЯРОЦЬКИЙ Віталій Леонідович - доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-4489-1816

ФІЛОНОВА Юлія Михайлівна - кандидат юридичних наук, асистент кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0001-5250-5455

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.36>

У статті здійснено комплексний аналіз примусу як системоутворюючого елементу механізму захисту права власності в Україні. Досліджено двополосну природу примусу - публічно-правову та приватноправову - у межах охоронних речових правовідносин. Обґрунтовано, що публічно-правовий примус реалізується передусім через речово-правові позови (віндикаційний, негативний, позов про визнання права), які забезпечують відновлення попереднього фактичного й юридичного стану та гарантують непорушність речових прав, включно з правом власності. Встановлено, що позовна давність у охоронних правовідносинах власності функціонує як елемент забезпечення впорядкованості цивільного обороту, який визначає темпоральні межі можливості застосування державного примусу для охорони та відновлення тих чи інших правових можливостей власника. Доведено, що публічно-правовий і приватноправовий примус формують не протилежні, а взаємодоповнювальні механізми, які у своїй єдності забезпечують повноту, ефективність та стабільність системи цивільно-правового захисту права власності. Зроблено висновок про необхідність розширення самоорганізаційних засад приватного права й оптимізації нормативного регулювання самозахисту для формування сучасної європейської моделі захисту права власності.

Ключові слова: примус, суб'єктивне цивільне право, протиправна поведінка, захист

цивільних прав, охорона цивільних прав та інтересів, захист права власності, речові правовідносини, зобов'язальні правовідносини, позовна давність, строки в цивільному праві, речово-правові позови, віндикаційні позови, негативний позов, державне регулювання правовідносин, публічні правовідносини.

Постановка проблеми

У сучасному цивільному праві проблема примусу в механізмі захисту права власності є малодослідженою. Разом з тим, її актуальність очевидна, адже саме в охоронних правовідносинах, у ході відновлення втраченої можливості приватної особи здійснювати належне їй право власності, найвиразніше ілюструються основні напрями застосування примусу у всіх можливих його проявах у приватноправовій сфері. Автономія волі власника як приватної особи визначає усвідомлений вибір виду примусу, який в даних конкретних обставинах порушення права власності буде застосовано до правопорушника. Адже власник може самостійно застосувати приватноправовий примус у межах самозахисту чи сподіватись на владний, державний примус у разі звернення за захистом права власності до відповідного юрисдикційного органу. Більш того, власник має право застосувати до особи чи осіб, що порушили його право власності, вказані види примусу одночасно. Юрисдикційні

та неюрисдикційні способи захисту права власності у досліджуваному захисному механізмі характеризуються найвищим рівнем процесуальної та матеріально-правової автономії, а їх окреме чи спільне застосування визначається лише власником і диктується умовами доречності.

Цивільно-правове забезпечення можливості безперешкодної реалізації правоможностей володіння, користування та розпорядження у контексті абсолютності права власності обумовило і абсолютний характер захисту останнього. В свою чергу абсолютність захисту права власності характеризується не тільки застосуванням розширеної захисної формули - захист проти всіх і кожного, хто порушить право. Вказаний найвищий ступінь захисту передбачає і наявність широкої палітри всіх можливих інструментів забезпечення примусового впливу на правопорушника - як приватноправового, так і публічно-правового характеру. При цьому саме автономне волевиявлення власника визначає оптимальний баланс між диспозитивними та імперативними захисними інструментами в єдиному механізмі захисту права власності. При цьому положення актів цивільного законодавства коригують автономію волі власника у механізмах здійснення та захисту права власності, визначаючи основні напрями та межі правомірності застосування диспозитивного чи імперативного примусу в умовах їх повної паритетності. Зазначене обумовлює необхідність доктринального переосмислення вказаних різновидів примусу як базових елементів механізму захисту речевих прав.

Аналіз останніх досліджень

Проблематика примусу в механізмі захисту цивільних прав та інтересів посідає стаłe місце у вітчизняній цивілістичній доктрині. Розроблення теоретичних засад публічного та приватного примусу у цій сфері здійснювалося провідними дослідниками, серед яких: Голубева Н. Ю., Гринько С. Д., Дзера О. В., Завальна Ж. В., Кузнецова Н. С., Погрібний С. О., Слома В. М., Харитонов Є. О., Яроцький В. Л. тощо.

Виклад основного матеріалу

Правова природа примусу є малодослідженою. Примус в цивільних правовідносинах, на відміну від галузей публічного права, не зводиться лише до застосування державного публічного впливу владного характеру, ані до простої фактичної реакції управненої особи на порушення її права власності. З точки зору теорії систем примус у приватній сфері взагалі і у сфері захисту права власності зокрема, постає як дворівнева система, що включає дві підсистеми - приватноправовий та публічноправовий примуси. У межах цієї цілісної системи забезпечується найбільш комплексний та дієвий захист суб'єктивного права власності. Адже у межах цієї відносно автономної системи відбувається поєднання (у визначених доцільністю для кожного випадку захисту права власності співвідношеннях) дозволених законом правових засобів реагування, які передбачають тиск на правопорушника. Таким чином, саме можливість застосування правомірного тиску на правопорушника, як з боку самого власника, так і з боку компетентного юрисдикційного органу, визначає правову природу та основну специфіку примусу у приватноправовій сфері. Вказаний тиск може перш за все застосовуватись самим власником у межах його самостійних дій, спрямованих на усунення перешкод чи припинення порушення права власності у межах самозахисту. Варто зазначити, що вказаний тиск як приватноправовий примус не є самоціллю для власника, адже більшість юридичних конфліктів повинні вирішуватись і зазвичай вирішуються шляхом переговорів. При цьому сама можливість застосування приватноправового примусу у межах самозахисту іноді є важливим аргументом у таких переговорах та з'ясуванні правової позиції сторін. У межах абсолютного захисту права власності власник не позбавлений також можливості ініціювати застосування державного, публічно-правового примусу. Наприклад, мова може йти про примусове виконання судового рішення, яким суд задовольнив речово-правовий позов власника). Хоча і в цьому випадку імперативний примус в приватноправовій сфері харак-

теризується факультативністю, на противагу публічноправовим сферам правового регулювання. Факультативність примусу у механізмі застосування юрисдикційної форми захисту права власності можна проілюструвати на прикладі виконання судових рішень, адже саме судова форма юрисдикційного захисту є найбільш поширеною та дієвою у цивільних охоронних правовідносинах. Судові рішення у цивільних справах можуть виконуватись як добровільно, так і примусово, при цьому примусове виконання застосовується при відсутності добровільного, тобто факультативно. Якщо судові рішення у цивільній справі виконано добровільно, то необхідність у його примусовому виконанні взагалі відпадає. При цьому, у сферах кримінально-правового чи адміністративно-правового регулювання імперативний, державний примус характеризується безальтернативністю та застосовується майже завжди, за поодинокими виключеннями. Зокрема, важко уявити собі добровільне виконання засудженим вироку суду про позбавлення волі на певний строк або довічно. Хоча сплата штрафу як у межах кримінального, так і у межах адміністративного судочинства може мати місце на добровільних засадах. Саме ця здатність комбінування приватно-правового та публічно-правового примусу (як певного правомірнього тиску на правопорушника) та переважно факультативний характер його застосування характеризує специфіку примусу в механізмі захисту суб'єктивних цивільних прав взагалі, і права власності зокрема. Необхідність комплексного аналізу зазначеної проблематики істотно посилюється сучасними правотворчими процесами, зокрема рекодифікацією (оновленням) цивільного законодавства України. Адже у ході цих процесів відбувається концептуальне оновлення доктринальних та нормативних підходів до співвідношення приватно-правового примусу (в межах самозахисту) та державного примусу в механізмі захисту права власності. У сфері захисту права власності можна виокремити дві форми примусу - державний та приватний, кожна з яких виконує самостійні функції в механізмі охорони та захисту речових прав.

Державний примус в сфері захисту права власності. Державний примус у сфері захисту права власності становить собою таке правомірне примушування, яке, хоча й ініціюється переважно приватними особами, однак здійснюється державними органами, органами місцевого самоврядування або суб'єктами, наділеними делегованими владними повноваженнями, у формі обов'язкової юридичної діяльності. Метою такого примусу є охорона речових прав, відновлення порушеного або оспорюваного права власності, а у випадках, прямо передбачених законом, - забезпечення публічних інтересів. А правові засоби державного, публічно-правового примусу втілюються в актах застосування права, що не характерно для приватноправового примусу. Такими актами застосування права, які застосовуються в межах охоронних правовідносин, є перш за все судові рішення. Адже судові рішення як акт застосування права фіналізує вирішення юридичного конфлікту і тим самим забезпечує в розглядуваних випадках захист порушеного права власності. При цьому у приватноправовій сфері підлягають застосуванню й інші акти застосування права. Роль актів застосування права виконують приписи уповноважених державних органів щодо припинення екологічних правопорушень, хоча і в цих випадках ключова роль в остаточному підсумку належить судовим рішенням. Таку ж роль виконують і рішення Антимонопольного комітету про примусову реорганізацію юридичної особи, яка є монополістом на відповідному ринку. Таким чином, державний примус реалізується виключно у межах правозастосовної діяльності, тобто через юрисдикційні форми захисту, в досліджуваних охоронних правовідносинах передусім - через систему пред'явлення та задоволення речово-правових позовів. Мова йде про позов про витребування речі із чужого незаконного володіння (віндикаційний позов), усунення порушень, не пов'язаних із позбавленням права володіння річчю (негаторний позов) та позов про визнання права власності на річ у випадку його невизнання чи оспорювання. Зовнішніми правовими формами публічно-правового примусу у механізмі

захисту права власності є превентивні заходи, засоби захисту, компенсаційні заходи, включаючи цивільно-правову відповідальність, а також виключні заходи впливу. Особливістю останніх є те, що їх застосування спрямоване на досягнення специфічних публічних цілей та може не бути безпосередньо пов'язаним із наявністю чи відсутністю факту порушення права власності або загрози його порушення. Виключні заходи нерідко передбачають істотні обмеження для суб'єктів, однак їх застосування обумовлене значущістю охоронюваних державою інтересів, зокрема у сферах земельних, містобудівних чи природоохоронних відносин. Державний примус розглядається як метод впливу держави на свідомість і поведінку юридично зобов'язаних суб'єктів, що здійснюється з метою забезпечення реалізації права, попередження правопорушень, покарання та виправлення правопорушників, поновлення порушених прав тощо. Такий вид примусу є правовим, правомірним впливом, що здійснюється від імені держави її органами та посадовими особами по відношенню до суб'єктів права. Фіналізується віно шляхом винесення спеціального правозастосовного акта та його виконання з метою забезпечення належної поведінки суб'єктів у частині виконання ними своїх юридичних обов'язків, в тому числі і у сфері примусового відновлення прав власника. Разом з тим державний примус не може бути темпорально безмежним. Функцію такого темпорального обмежувача реалізації публічно-правового примусу виконує позовна давність. Відповідно до ст. 256 ЦК України, саме в межах цього строку учасник цивільних охоронних правовідносин може ініціювати юрисдикційний механізм захисту свого порушеного права. Зокрема, у правовідносинах власності - звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права чи інтересу. Отже, позовна давність визначає часові межі, у межах яких суб'єктивне право може бути трансформоване у процесуальну вимогу, здатну активувати державний примус у формі віндикаційного, негаторного або іншого речово-правового позову. Разом із тим, інститут позовної давності жодним чином не трансформує матеріально-право-

ву природу суб'єктивного права власності: адже його існування не припиняється зі спливом строку позовної давності. Стаття 267 ЦК України лише встановлює наслідки для юрисдикційної форми захисту: якщо сторона заявить про застосування позовної давності, суд зобов'язаний відмовити у позові (ч. 4 ст. 267). Таким чином, після спливу давності управнена особа не втрачає права власності, але втрачає юридично гарантовану можливість застосування державного, публічно-правового примусу з метою його примусового поновлення. При цьому право на звернення до суду зберігається за особою завжди, у зв'язку з чим в літературі чітко розрізняють право на позов у матеріальному та процесуальному розумінні. Чітке розмежування матеріального права та процесуального доступу до застосування публічного примусу саме у приватноправовій сфері є концептуально важливим. Адже, як вже зазначалось, приватні особи у випадках порушення права власності завжди зберігають можливість добровільного врегулювання юридичного конфлікту і, таким чином, уникнення будь-якого примусу як такого. Адже правопорушник (незаконний володілець чи інший зобов'язаний у охоронних правовідносинах суб'єкт) може виконати свій обов'язок добровільно і безпримусово. Він, зокрема, може добровільно повернути річ, що могла б бути предметом віндикації або за першою вимогою власника усунути перешкоди у користуванні та розпорядженні річчю, що могли б стати предметом судового розгляду у межах пред'явлення негаторного позову, й після спливу позовної давності. Водночас управнена особа зі спливом позовної давності (не втрачаючи право процесуальне право на звернення до суду) втрачає здатність ініціювати державний примус для примусового відновлення свого права власності чи іншого речового права. Адже після заяви сторони про застосування наслідків спливу позовної давності суд позбавлений можливості примусово задовольнити вимогу позивача, навіть якщо порушення було очевидним і абсолютно доказаним. Позовна давність, таким чином, виступає не інструментом обмеження права власності, а межовим критерієм доступу до

примусового, владно-обов'язкового захисту, який реалізується виключно через суд. Водночас чинним ЦК України передбачається можливість корекції жорсткості цього обмеження крізь призму застосування критеріїв справедливості: у разі встановлення поважних причин пропуску строку звернення до суду суб'єктивне право, у тому числі й право власності підлягає юрисдикційному захисту (ч. 5 ст. 267 ЦК України). Такий підхід підтверджує, що позовна давність у сфері речевих прав (і насамперед права власності) не є інструментом нівелювання суб'єктивного цивільного права. Позовна давність у охоронних правовідносинах власності функціонує як елемент забезпечення впорядкованості цивільного обороту, який визначає темпоральні межі можливості застосування державного примусу для охорони та відновлення тих чи інших правових можливостей власника.

У контексті триваючої рекодифікації вітчизняного цивільного законодавства особливого значення набуває питання оновлення нормативного підходу до формулювання легального визначення позовної давності. У проєкті Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги першої» [1] запропоновано нову редакцію статті 256, відповідно до якої позовна давність визначається як строк, після спливу якого суб'єкт приватних відносин «втрачає право на судовий або інший юрисдикційний захист» свого права чи охоронюваного законом інтересу. З доктринальної точки зору запропоновані зміни не витримують жодної критики. У класичній цивілістичній традиції (як українській, так і європейській континентальній) позовна давність не припиняє й не «анулює» суб'єктивного матеріального права, а лише обмежує можливість застосування державного примусу через судовий чи інший юрисдикційний механізм. Вона встановлює часові межі реалізації права приватної особи на захист належного їй суб'єктивного цивільного права, зокрема, права власності. З огляду на зазначене, запропонована редакція потребує перегляду. Вона не відповідає ані структурній природі позовної давності як охоронного інституту,

ані базовому принципу приватного права - збереженню суб'єктивного права за особою незалежно від того, вичерпано чи ні строк для його примусового захисту. Коректна цивілістична конструкція має виходити з усталеного підходу: позовна давність визначає не межі існування суб'єктивного права, а темпоральні межі застосування механізмів юрисдикційного примусу, який може бути застосований для його захисту. Це забезпечує баланс між стабільністю цивільного обороту і гарантією суб'єктивного права, що є ключовим у сучасній парадигмі приватного права. Крім цього, існування інституту позовної давності у вітчизняному цивільному праві забезпечує суто утилітарні завдання - дисциплінуються сторони охоронних правовідносин, покращуються шанси збереження доказів, важливих для розгляду цивільної справи, усувається ризик втрати актуальності відновлення порушеного права тощо.

Приватноправовий примус в сфері захисту права власності. Позиція, відповідно до якої примус застосовується виключно в охоронних цивільних правовідносинах, в цілому є виправданою. Адже в охоронних правовідносинах приватна особа може забезпечити свій інтерес поза волею іншої особи і проти неї в результаті застосування до такої особи заходів примусу. У цьому контексті у цивілістичній літературі захист є примусовим способом здійснення права, що було порушене [2] або щодо якого існує реальна загроза порушення. Відомі у юриспруденції наукові погляди стосовно правового примусу не дають змогу встановити чіткі його критерії. Зокрема, недостатньо дослідженим є питання щодо того, чи полягає примус виключно у впливі на порушника чи потенційного порушника з метою забезпечення здійснення ним належної законної поведінки (об'єктивний прояв), або ж це результативний прояв впливу, що забезпечує досягнення конкретної мети, тобто забезпечує відмову особи від вчинення протиправних дій. Відповідь на це питання відкриває можливість розкрити природу таких правомірних дій, як добровільне, без примусове виконання обов'язку, а також зрозуміти охоронний характер впливу цивільного права на учасників правовідносин власності. Як зазначив

у контексті розглядуваної проблематики О. М. Шевчук, дотримання як загально-концептуальних, так і галузевих принципів рівною мірою забезпечується можливістю застосування засобів державного примусу, передбачених охоронними галузями права, а також нормами відповідної матеріальної та процесуальної галузей. З цього приводу в літературі також зазначено, що охоронне право може бути реалізоване як у примусовому, так і добровільному порядку [3; 4]. Звідси слідує, що виконання обов'язків здійснюється добровільно або під загрозою примусу, а тому добровільне виконання не пов'язується з застосуванням примусу. Крім того, можливість застосування до порушника певних санкцій є лише запобіжним засобом [5]. Реалізація примусового потенціалу може виявитись не обов'язковою, якщо правові приписи реалізуються в повному обсязі та вчасно [3]. Стосовно суб'єктивного елементу результату застосування примусу в контексті його державної форми в літературі відзначається, що сутність такого примусу полягає у тому, що він здійснюється незалежно від волі та бажання суб'єкта права. В той же час у деяких випадках добровільне виконання обов'язків суб'єктом права виключає можливість застосування до нього примусу [4]. На цій підставі в літературі висловлені пропозиції щодо розмежування активних та пасивних охоронних правовідносин. У межах цих пропозицій активні передбачають обов'язок вчинення порушником певних дій, а пасивні – утримання від їх вчинення [6]. У такому випадку прикладом активних охоронних правовідносин власності можна вважати випадок, коли на порушника покладається обов'язок у відновленні порушеного права власності, наприклад, шляхом відшкодування завданих збитків. Прикладом пасивних охоронних правовідносин може бути правовідношення, в якому на порушника покладається обов'язок припинити дії, що становлять порушення. Наприклад, приватна особа зобов'язується припинити спорудження об'єкта, що порушує права інших осіб, якщо початком такого спорудження ще не було завдано збитків, які потребують відшкодування. Досить часто мають місце випадки,

коли мешканці певного району міста створюють правомірні перепони у здійсненні несумлінним забудовником незаконного будівництва, що порушує їх права. Це один із прикладів приватноправового примусу у межах колективного самозахисту.

Здійснення примусу незалежно від волі суб'єкта, щодо якого він застосовується, аксіоматично розглядають як спільну та визначальну родову ознаку як державного, публічно-правового, так і приватноправового примусу. В той же час передбачено, що такий вплив може бути визнаний примусом у випадках, коли він адресно спрямований на забезпечення протидії діям конкретного суб'єкта чи кількох суб'єктів, в діях яких є ознаки правопорушення. Саме на цій підставі можна розмежувати правовий примус та превентивний охоронний вплив приписів норм цивільного права, що регулюють відносини власності та обумовлюють дотримання учасниками відповідних речевих правовідносин визначеної правовими нормами моделі поведінки. З огляду на це, охорона кожного суб'єктивного права, яка існує постійно та має на меті забезпечення існування права і недопущення його порушення [7] не є правовим засобом примусу. При цьому вона все ж може здійснювати превентивний примусовий вплив на учасників правовідносин власності. Охоронні відносини однозначно ґрунтуються на примусовому потенціалі, однак у широкому розумінні не завжди характеризуються обов'язковим застосуванням примусу.

Враховуючи наведене, в контексті охоронних правовідносин власності приватноправовий примус необхідно розглядати як специфічну форму індивідуалізованого, адресного впливу управненої особи на порушника або на особу, чії дії створюють реальну загрозу порушення права власності або іншого речевого права. Такий примусовий вплив перш за все має на меті: недопущення втручання у сферу здійснення правомочностей власника; негайне припинення правопорушення, що вже розпочалося; усунення фактичних перешкод у здійсненні володіння, користування чи розпорядження; ліквідацію наслідків неправомірного впливу на об'єкт власності тощо.

Приватноправовий примус у цій площині виступає як невід'ємна складова механізму самозахисту. При цьому він ґрунтується на автономії волі власника та здійснюється з метою протидії правопорушенню або з метою усунення його негативних наслідків. Розглядувані правомірні дії здійснюються без залучення органів державної влади чи органів місцевого самоврядування і можуть мати визначений нормами цивільного права фактичний та/або юридичний характер. Правова природа приватноправового примусу у охоронних правовідносинах власності істотним чином відрізняється від сутності публічно-правового примусу. Адже приватноправовий примус характеризується тим, що він не спирається на владні повноваження, а реалізується як прояв автономії волі власника як приватної особи у межах здійснення його права на самозахист належного йому абсолютного права. За своїми правовими наслідками приватноправовий примус може мати як результативний, так і нерезультативний характер. Результативним він є тоді, коли внаслідок застосування правомірних примусових дій власника порушник відмовляється від протиправної поведінки. Сюди ж варто віднести випадки, коли правопорушник добровільно усуває перешкоди, виконує обов'язок, який він мав би виконати у разі юрисдикційного захисту, або фактично відновлює порушене право власності чи інше речеве право. У таких правових ситуаціях приватноправовий примус реалізує свою охоронну функцію без необхідності державного втручання. Водночас приватноправовий примус може бути нерезультативним, коли дії власника у межах застосування самозахисту не призводять до усунення перешкод чи повернення об'єкта права власності, не зупиняють неправомірного впливу або не спонукають порушника до добровільного виконання обов'язку, що складає зміст правовідносин власності. У таких випадках приватний примус не втрачає правової значущості, однак і не забезпечує відновлення фактичного становища, що існувало до моменту порушення права власності. Цей факт зазвичай обумовлює звернення власника до юрисдикційної форми захисту - передусім до віндикаційного,

негаторного як найбільш поширених у цивільному обороті та дієвих речово-правових позовів. У такий спосіб приватноправовий примус у механізмі захисту права власності постає як первинна, оперативна і найбільш доступна власнику ланка цивільно-правової охорони, що матеріалізує автономію волі власника та забезпечує фактичну дієвість первинного захисту речевого права до моменту або навіть замість застосування державного примусу.

Висновки

Примус у сфері захисту права власності забезпечує реалізацію функцію відновлення можливості здійснення паралізованих правопорушенням правових можливостей власника у разі їх порушення або загрози порушення. Примус варто розглядати як факультативну (необов'язкову) складову вітчизняного механізму захисту права власності, що застосовується з метою відновлення вказаного речевого права шляхом припинення неправомірних дій правопорушника чи повної ліквідації їх негативних наслідків. Двополюсна правова природа примусу у межах дихотомії - публічно-правовий та приватноправовий примус - у сфері охорони та захисту права власності є досить показовою. Специфіка механізму захисту права власності як найважливішого інституту речевого права яскраво ілюструє оптимальне поєднання та безконфліктний перетин напрямів та меж приватної саморегуляції та зовнішнього нормативного правового регулювання приватних відносин з боку держави. Публічно-правовий примус у охоронних правовідносинах власності реалізується найчастіше і переважно (хоча і не виключно) у формі речово-правових позовів (віндикаційного, негаторного, позову про визнання права). Можливість застосування всієї палітри цивільно-правових засобів, що охоплюються юрисдикційною формою захисту права власності, ілюструє інституціоналізовану здатність власника трансформувати своє приватне волевиявлення у юридично значущий імпульс, який запускає механізм державного примусу. Саме через судовий захист, з урахуванням його

дієвості, держава забезпечує відновлення фактичного і юридичного стану, що передувало правопорушенню. У межах речово-правових способів захисту права власності суд із застосуванням примусу забезпечує повернення законному власнику його речі, усунення перешкод у здійсненні правових можливостей власника або підтвердження належності права власності позивачу. У цій площині публічно-правовий примус постає своєрідною гарантією непорушності прав власності та інших речевих прав та необхідним елементом підтримання стабільності цивільного обороту.

Разом з тим у сфері забезпечення захисту речевих правовідносин важливе значення відіграє і приватноправовий примус. Він зазвичай функціонує як факультативний елемент конструкції самозахисту та дозволяє власнику примусово відновити комплекс своїх правових можливостей стосовно об'єкта права власності без звернення до юрисдикційних органів. Приватноправовий примус у охоронних правовідносинах власності є індивідуалізованим, правомірним, адресним тиском власника на особу, чиї неправомірні дії створюють загрозу порушення права власності. Приватноправовий примус повинен бути спрямований на недопущення свавільного втручання необмеженого кола осіб (враховуючи абсолютність досліджуваного права і, як наслідок, похідного від нього виду захисту) у здійснення власником належного йому права власності, негайне припинення розпочатого правопорушення, усунення його наслідків тощо. Приватноправовий примус є факультативною складовою механізму самозахисту власника, ілюструючи автономію його волі на вибір найбільш оптимальних з його точки зору правових засобів протидії правопорушенню. Протиставляти приватноправовий примус публічно-правовому є методологічно хибним, адже саме в своїй єдності вони забезпечують інструментальну повноту та абсолютизацію механізму захисту права власності. Адже вони хоча і характеризують досліджуваний захисний механізм у різних площинах, але в межах реалізації єдиної мети - всебічного, повного та абсолютного захисту права власності.

У приватному праві, що ґрунтується на автономії волі приватних осіб та диспозитивності, виключити приватноправовий примус або звести його лише до нормативних конструкцій на кшталт необхідної оборони та крайньої необхідності недоцільно. Навпаки, повсякденне практичне утвердження самоорганізаційних засад правового регулювання приватних відносин обумовлює розширення напрямів та меж застосування приватноправового примусу у сфері захисту права власності. За рахунок цього забезпечується реальне втілення принципу цивільної процесуальної економії, розвантаження роботи юрисдикційних органів та зрештою більш ефективне формування сучасної європейської моделі приватноправового порядку.

Література

1. Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги першої: Проект Закону України <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>
2. Evans S.M. Law Enforcement Intelligence: A Call for New Strategies and Tactics in Countering Criminal Insurgency. *Law Intensity Conflict and Law Enforcement*. 2005. Vol. 13. No 3. P. 262–279.
3. Козловська Л. Нормативні передумови розмежування регулятивних та охоронних правовідносин. *Публічне право*. 2015. № 1. С. 225–232.
4. Шишка Р.Б. Види цивільних правовідносин. *Вісн. Харків. нац. ун-ту внутр. справ*. 2007. Вип. 36. С. 315–323.
5. Каленіченко Л. І. Поняття та ознаки державно-правового примусу. *Вісник Харків. нац. ун-ту внутр. справ*. 2017. № 3. Вип. 78. С. 21–30.
6. Мількова К.В. Теоретичні питання класифікації охоронних правовідносин. *Вісн. Акад. адвокатури України*. 2008. № 3. Вип. 13. С. 17–23.
7. Давидова Н.О. «Регулювання», «охорона», «захист»: співвідношення понять на прикладі особистих немайнових відносин. *Бюл. М-ва юстиції України*, 2007. № 6. Вип. 68. С. 29–35.

YAROTSKIY VITALIY,

*2nd PhD, Full Professor, Acting Head of the
Department of the Civil Law Policy, Intellectual
Property and Innovations department of the
Yaroslav Mudryi National Law University*

FILONOVA JULIA,

*PhD in Law, Assistant Professor at the Civil
Law Policy, Intellectual Property and Innovations
department of the Yaroslav Mudryi National Law
University*

**COMPULSION IN THE MECHANISM
OF PROTECTION OF THE RIGHT OF
OWNERSHIP IN UKRAINE**

The article provides a comprehensive analysis of compulsion as a systemic element within the mechanism for protecting the right of ownership in Ukraine. The study examines the dual nature of compulsion-public-law and private-law-within the framework of protective proprietary relations. It is substantiated that public-law compulsion is primarily implemented through proprietary claims (vindication, negatory claim, and the claim for recognition of title), which ensure the restoration of the prior factual and legal status and guarantee the inviolability of proprietary rights,

including ownership. It is established that limitation periods in protective ownership relations function as a means of maintaining the ordered nature of civil circulation by defining the temporal boundaries within which state compulsion may be invoked to safeguard or restore the owner's legal powers. The article demonstrates that public-law and private-law compulsion constitute not opposing but complementary mechanisms which, in their unity, ensure completeness, effectiveness, and stability within the system of civil-law protection of ownership. The conclusion emphasizes the need to expand the self-regulatory foundations of private law and to optimize the normative framework governing self-defense in order to advance a modern European model of ownership protection.

Keywords: compulsion; subjective civil right; unlawful conduct; protection of civil rights; safeguarding of civil rights and interests; protection of the right of ownership; proprietary relations; obligational relations; limitation period; time limits in civil law; proprietary claims; vindicatory claim; negatory claim; state regulation of legal relations; public-law relations.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНІ ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ ДОМАШНЬОМУ НАСИЛЬСТВУ: АНУЛЮВАННЯ ДОЗВОЛІВ НА ЗБРОЮ В СИСТЕМІ РИЗИКО-ОРІЄНТОВАНОГО КОНТРОЛЮ

ПАНОВА Оксана Олександрівна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права і процесу факультету права та міжнародних відносин, Державне некомерційне підприємство «Державний університет «Київський авіаційний інститут»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3533-5076>

БІЛОУС Ірина Миколаївна - кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри права, Вінницький торговельно-економічний інститут Державно торговельно-економічного університету

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-8282>

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.37>

У статті автором здійснено комплексний аналіз відповідності національного законодавства України у сфері протидії домашньому насильству мінімальним стандартам міжнародного права. Дослідження фокусується на ключових положеннях, встановлених Конвенцією Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція), а також Директивою 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради (Директива 2012/29/ЄС), які регламентують права, підтримку та захист потерпілих. Центральна увага зосереджена на відповідності української судової практики вимогам міжнародних стандартів щодо запобіжних заходів. Зокрема здійснено аналіз трансформації правозастосовної практики щодо механізму анулювання дозволів на зброю, передбаченого Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Досліджено правовий генезис цієї норми, зокрема історичну колізію, пов'язану із запровадженням до 2022 року судовою практикою Верховного Суду, що вимагала підтвердження «систематичності» (два і більше разів) вчинення насильства для застосування зазначеного превентивного заходу. Обґрунтовано, що сучасна судова практика (сформована після 2022 року) пододала цей бар'єр і відповідає частині 2 статті 51 Стамбульської конвенції, яка імперативно вимагає негайного врахування наявності зброї або до-

ступу до неї як ключового фактора летального ризику на всіх стадіях розслідування, незалежно від повторності інциденту, що забезпечує виконання принципу запобігання вторинній віктимізації та відповідає нормам Директиви 2012/29/ЄС. На підставі дослідження сформульовано конкретні рекомендації щодо необхідності законодавчої та правозастосовної консолідації зусиль (поліції та судів) для надання пріоритету публічній безпеці та захисту постраждалих осіб, функціонування норми про вилучення зброї як наріжного каменю системи превенції летальних наслідків.

Ключові слова: домашнє насильство, Національна поліція України, відповідальність, воєнний стан, кривдник, постраждала особа, безпека.

Постановка проблеми

Протидія домашньому насильству становить пріоритетний напрям державної політики, що зумовлює необхідність застосування комплексних правових та адміністративно-правових механізмів. Одним із ключових превентивних заходів, делегованих уповноваженим підрозділам Національної поліції України, є анулювання дозволів на право придбання, зберігання та носіння зброї та боєприпасів особам, які вчинили домашнє насильство. Цей інструмент, спрямований на мінімізацію ризику тяжких наслідків, набуває особливої значущості в умовах євроін-

теграційних зобов'язань України. У контексті обраного шляху Україна взяла на себе зобов'язання щодо гармонізації національного законодавства з провідними міжнародно-правовими стандартами захисту потерпілих. Це зобов'язання матеріалізувалося через ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) ратифіковану Законом України від 20.06.2022 № 2319-IX [2]. Відповідно до взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань, Україна забезпечує імплементацію мінімальних стандартів щодо прав, підтримки та захисту потерпілих від злочинів, які деталізовані, зокрема, у Директиві 2012/29/ЄС Європейського Парламенту та Ради [10].

У зв'язку з цим, критичного аналізу вимагає відповідність національного законодавчого регулювання та правозастосовної практики (зокрема, щодо критерію систематичності для анулювання дозволів на зброю) цим мінімальним європейським стандартам, які акцентують на превентивному та ризико-орієнтованому підході до захисту потерпілих від вторинної віктимізації.

Стан дослідження проблеми

Проблема анулювання дозволів на зброю як превентивний механізм проти домашнього насильства в Україні має чітке законодавче підґрунтя, але суперечливу судову інтерпретацію, що значно ускладнює її ефективне застосування, особливо в контексті воєнних та післявоєнних ризиків.

Науковці однак не визначили сутності анулювання дозволу на зброю за домашнє насильство як превентивного заходу, а не форми покарання. Зокрема, Я. М. Горбунова [1] підтверджує, що цей механізм спрямований виключно на недопущення настання летальних наслідків у разі продовження кривдником протиправної поведінки. У контексті зростання соціальних та психологічних ризиків (внаслідок військового/поствоєнного стресу). М. М. Білак [2] та інші дослідники підтримують позицію, що підставою для анулювання має бути вчинення одного адміністративного проступку щодо домашнього насильства, а не вимога систе-

матичності. Це єдиний спосіб забезпечити справжню превенцію. Такий підхід повністю відповідає вимогам статті 51 Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) («Оцінка ризиків та управління ризиками»), яка покладає на Держави-Сторони імперативний обов'язок належним чином враховувати факт володіння або доступу кривдника до вогнепальної зброї як першочерговий чинник летального ризику на всіх стадіях розслідування.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у комплексному аналізі та критичній оцінці відповідності національного законодавчого регулювання та правозастосовної практики України у сфері протидії домашньому насильству, зокрема механізму анулювання дозволів на зброю, мінімальним стандартам захисту потерпілих, встановленим Стамбульською конвенцією.

Наукова новизна дослідження полягає у концептуалізації та обґрунтуванні критичної, превентивної ролі законодавчої норми щодо анулювання дозволів на володіння вогнепальною зброєю за вчинення домашнього насильства як наріжного механізму управління летальністю в умовах прогнозованого експоненційного зростання випадків домашнього насильства в постконфліктній (поствоєнній) Україні.

Виклад основного матеріалу

Серед переліку повноважень уповноважених підрозділів органів Національної поліції України у сфері запобігання та протидії домашньому насильству належить і анулювання дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їх власникам у разі вчинення ними домашнього насильства та вилучення зброї і боєприпасів, відповідно до визначеного порядку. Дана норма передбачена п.7 ст. 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»[8]. Порядок вилучення зброї і боєприпасів, а також анулювання дозволу на їх право зберігання, тощо

регламентований Інструкцією про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів затвердженою наказом МВС України від 21.08.1998 № 622[9]. Стаття 5 документу містить підстави щодо умов анулювання дозволу на придбання, зберігання та носіння вогнепальної зброї та бойових припасів до неї, пневматичної чи холодної зброї, пристроїв та патронів до них органами поліції, абзац сьомий пункту 5.1 глави 5 розділу I чітко вказує підставу анулювання дозволу на зберігання та носіння зброї, а саме: «вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування (притягнення протягом року до адміністративної відповідальності за статтею 173-2 КУпАП)[9]».

Слід зазначити, що незважаючи на ухвалення Закону України від 22.05.2024 №3733-IX яким внесено зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Стамбульської конвенції що стосуються, зокрема, статті 173-2 КУпАП [6], відповідні зміни до Інструкції № 622 не були внесені. Ця правова ситуація створює потенційну невідповідність між оновленим законодавством щодо відповідальності за домашнє насильство та підзаконним нормативно-правовим актом, що регулює превентивний захід, що вимагає негайної гармонізації.

Загалом мета стримуючого заходу, що передбачає анулювання дозволів на зброю за вчинення домашнього насильства цілком зрозуміла. Проте судова практика Верховного Суду до 2022 року створювала суперечливий критерій для застосування цього заходу.

Так у справі №440/4600/18 від 27 квітня 2020 року Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду

залишив без змін рішення суду апеляційної інстанції, якою було постановлено, що для анулювання дозволу на зброю необхідною є ознака систематичності (два і більше рази), яка у цій справі була відсутня. Суть справи полягала у тому, що позивачу, що був власником мисливської зброї, та якого судом першої інстанції було визнано винним у вчинення домашнього насильства (ч. 1 ст. 173-2 КУпАП), Головним управлінням Національної поліції в Полтавській області було видано висновок про анулювання дозволу на носіння та зберігання рушниці. Верховний Суд визнав, що для анулювання дозволу на зберігання та носіння зброї необхідно встановити факт вчинення відповідних порушень, передбачених абзацом четвертим пункту 5.1 глави 5 розділу I Інструкції № 622, два і більше рази. Оскільки у справі було встановлено лише одноразовий факт домашнього насильства, Верховний Суд визнав висновок поліції про анулювання дозволу протиправним через відсутність обов'язкової ознаки систематичності [4].

Аналогічна правозастосовча практика була зафіксована у справі № 710/1148/17, що знайшло своє відображення у постанові Верховного Суду від 03 лютого 2021 року [3].

Вимога чекати на повторне правопорушення фактично сприяло вторинній віктимізації постраждалої особи, залишаючи її під загрозою, і прямо суперечило превентивній меті як профільного закону України у сфері протидії та запобігання домашньому насильству так і міжнародним актам, що в принципі є неприпустимим з точки зору мінімальних стандартів захисту постраждалої особи.

Судова практика щодо анулювання дозволів на зброю за вчинення домашнього насильства зазнала кардинальних змін після 2022 року, фактично подолавши прецедент Верховного Суду 2020 року, який раніше вимагав систематичності (два і більше разів) такого порушення для застосування захисного заходу. Така трансформація була зумовлена комплексом факторів, що відображають імператив гармонізації національного права з міжнародними зобов'язаннями. Ключовим технічним механізмом стало

внесення змін до Інструкції МВС № 622 Наказом № 590 від 19.09.2022 [9], який чітко відокремив підставу «вчинення домашнього насильства... (притягнення протягом року до адміністративної відповідальності за статтею 173-2 КУпАП)» від інших порушень, які вимагають систематичності. Таким чином усунувши правову двозначність, яку раніше використовували суди. Головним каталізатором цієї зміни виступила ратифікація Україною Стамбульської конвенції в червні 2022 року, оскільки її стаття 51 [2] імперативно вимагає негайного врахування наявності зброї як ключового фактору летального ризику на всіх стадіях застосування захисних заходів.

Вимога систематичності була несумісною з цим міжнародним обов'язком, оскільки відкладала усунення найвищого ризику для постраждалої особи, крім того порушувала ризико-орієнтований підхід, закріплений у Директиві 2012/29/ЄС, зокрема її мандат щодо запобігання вторинній та повторній віктимізації. Фактично, національна практика змушувала постраждалу особу знову піддаватися небезпеці для підтвердження «повторності», що є неприпустимим відступом від мінімальних європейських стандартів захисту [10].

Нова судова практика, була підтверджена постановою Третього апеляційного адміністративного суду від 23.09.2025 (справа № 280/9254/24)[5], якою визнано, що єдиний факт притягнення до адміністративної відповідальності за домашнє насильство є самостійною та достатньою підставою для анулювання дозволу. Справа № 280/9254/24 стосувалася оскарження ветераном бойових дій та інвалідом війни рішення сектору контролю за обігом зброї Головного управління Національної поліції в Запорізькій області про анулювання дозволу на носіння травматичного пристрою («Форт 12-Р»). Підставою для анулювання стало притягнення кривдника до адміністративної відповідальності за ч. 1 ст. 173-2 КУпАП (вчинення домашнього насильства), незважаючи на те, що районний суд звільнив його від стягнення за малозначністю та обмежився усним зауваженням. Суд першої інстанції задовольнив позов, вважаючи, що для ану-

лювання дозволу поліція мала довести систематичність (два чи більше разів) вчинення насильства. Однак, Третій апеляційний адміністративний суд скасував це рішення та відмовив у задоволенні позову. Апеляційний суд дійшов висновку, що внаслідок змін у законодавстві (після 2022 року) вимога систематичності була усунута для випадків домашнього насильства. Відповідно, одноразове притягнення до відповідальності за ст. 173-2 КУпАП є достатньою підставою для анулювання дозволу на зброю, а звільнення від адміністративного стягнення за малозначністю не нівелює самого факту встановлення вини у вчиненні насильства[5].

Своєю постановою апеляційна інстанція чітко постановила, що навіть звільнення кривдника від адміністративного стягнення за малозначністю не скасовує юридичного факту вчинення насильства і не перешкоджає застосуванню превентивного захисного заходу, оскільки пріоритетом є безпека постраждалої особи та негайне усунення летального ризику.

Крім того, суд визнав, що факт звільнення особи від адміністративної відповідальності за малозначністю (ст. 22 КУпАП) не скасовує юридичного факту вчинення домашнього насильства, який був встановлений судом, і не перешкоджає застосуванню превентивного заходу у вигляді анулювання дозволу. Суд підкреслив, що мета цього заходу – пріоритет безпеки постраждалої особи та усунення підвищеного ризику, пов'язаного зі зброєю.

Постанова Третього апеляційного адміністративного суду знаменує собою ключовий поворот у судовій практиці щодо застосування запобіжних заходів у сфері протидії домашньому насильству. Це рішення остаточно нівелює попередню правову позицію Верховного Суду до 2022 року, яка вимагала систематичності (два і більше разів) вчинення домашнього насильства для анулювання дозволу на зброю.

Таким чином, ця постанова забезпечує гармонізацію національного правозастосування з імперативними вимогами частини 2 статті 51 Стамбульської конвенції [2] щодо належного врахування наявності зброї на всіх стадіях розслідування та ризико-орієн-

тованим підходом Директиви 2012/29/ЄС, затверджуючи можливість негайного вилучення зброї після першого ж підтвердження факту домашнього насильства.

Стаття 51 Стамбульської конвенції «Оцінка ризиків та управління ризиками» [2] покладає на Держави-Сторони імперативний обов'язок забезпечити, щоб компетентні органи, здійснюючи оцінку летального ризику, серйозності ситуації та вірогідності повторення насильства, належним чином враховували факт володіння або доступу кривдника до вогнепальної зброї на всіх стадіях розслідування та застосування превентивних заходів. Такий підхід, орієнтований на ризик, підтверджується статтею 22 Директиви 2012/29/ЄС [10], що вимагає індивідуальної оцінки ризику та яка обумовлена високою ймовірністю вторинної та повторної віктимізації у випадках домашнього насильства.

У своїй науковій праці Я. М. Горбунова процедуру анулювання дозволу на зберігання зброї, тощо не віднесла до заходів протидії домашньому насильству та зауважила, що такий захід спрямований на недопущення настання летальних наслідків у разі продовження вчинення кривдником своєї протиправної поведінки. Також у зв'язку з поширенням дії норм Закону України «Про адміністративну процедуру» на рішення органів Національної поліції зауважила, що доречнішою буде застосування терміну – відкликання, а не анулювання дозволів на зброю. «Таке рішення є класичним адміністративним актом несприятливого для особи характеру» - зазначила науковиця [1, с. 145].

М. М. Білак здійснив порівняльний аналіз чинного законодавства України щодо отримання дозволу на придбання вогнепальної зброї з проектом Закону «Про право на цивільну вогнепальну зброю» та виокремив кількісних критерій щодо адміністративних стягнень протягом року зазначивши, що в рамках законопроекту підставою для анулювання дозволу передбачено вчинення одного адміністративного проступку [2, с.290]. Повністю погоджуємося із такою думкою, адже можемо лише припустити, що в умовах воєнного та післявоєн-

ного станів для України буде спостерігатися ріст домашнього насильства.

В Україні 25 листопада 2024 року набув чинності Закон «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» [7], який запровадив механізм декларування (легалізації) зброї, знайденої або отриманої для відсічі російській агресії. Україна стала однією з перших країн, що використовує модель добровільної здачі/декларування зброї в умовах конфлікту, аби запобігти її потраплянню у кримінальне середовище. Проте, не важко здогадатись, про наявність великої кількості зброї, що наразі не відображається в актуальних базах даних поліції і, відповідно, перебуває поза межами ефективного оперативного контролю. В умовах прогнозованого зростання рівня домашнього насильства внаслідок воєнного стану, існування значного обсягу незареєстрованої зброї на руках у населення становить критичний і неконтрольований латентний ризик. Несанкціоноване зберігання зброї унеможливає превентивне застосування законодавчої норми щодо анулювання дозволів (п. 7 ст. 10 ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству») та негайного вилучення зброї у разі вчинення домашнього насильства, прямо підриваючи безпеку постраждалих осіб. Таким чином, ризик використання незадекларованої зброї для вчинення летальних актів домашнього насильства залишається вкрай високим до моменту повної актуалізації єдиного реєстру зброї.

Висновки

У контексті тривалої військової агресії та прогнозованого післявоєнного відновлення, Україна зіткнеться зі значними соціальними та психологічними викликами. Масштабний вплив посттравматичного стресу, економічної нестабільності та підвищеного рівня агресії серед усього населення (як цивільного, так і військовослужбовців та ветеранів) створює передумови для експоненційного зростання випадків домашнього насильства. Враховуючи цю прогнозовану динаміку, ризик настання летальних наслідків, пов'язаний із володінням вогнепальною зброєю, значно зростає. Отже, законодавча норма щодо анулю-

вання дозволів на зброю за вчинення домашнього насильства набуває критичного, першочергового значення як превентивний механізм управління летальністю. З огляду на це, забезпечення неухильного та ефективного застосування цієї норми повинно бути поставлено під особливо пильний контроль з боку ключових суб'єктів публічного управління:

1. Національна поліція України має забезпечити невідкладну та безкомпромісну фіксацію фактів домашнього насильства та негайно ініціювати процедуру відкликання дозволів, керуючись ризико-орієнтованим підходом міжнародних стандартів (стаття 51 Стамбульської конвенції).

2. Суб'єкти судової влади повинні здійснювати свою юрисдикційну діяльність, надаючи пріоритет публічній безпеці та захисту постраждалих осіб, відходячи від застарілих формальних вимог (на кшталт «систематичності»), що прямо суперечать міжнародним зобов'язанням України.

Таким чином, у період підвищеної соціальної напруги, ця норма має функціонувати як наріжний камінь системи безпеки, запобігаючи використанню зброї у приватній сфері, де наслідки насильства можуть бути фатальними.

Література

1. Горбунова Я. М. Адміністративно-правове забезпечення протидії домашньому насильству: дис. ...д-ра філософії: 081. Х., 2023, 187 с.

2. Білак М. М. Обмеження щодо отримання дозволу на придбання вогнепальної зброї за чинним законодавством України та проектом Закону «Про право на цивільну вогнепальну зброю»: порівняльний аспект. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. №6. С. 287-291. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/65>

3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція): конвенція від 11.05.2011 № 994_001-11 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/994_001-11.

4. Постанова Верховного суду в справі № 710/1148/17 від 03 лютого 2021 року // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94602629> (дата звернення 01.10.2025).

5. Постанова Верховного Суду в справі № 440/4600/18 від 27.04.2020 // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88933255> (дата звернення 01.10.2025).

6. Постанова Третього апеляційного адміністративного суду в справі № 280/9254/24 від 23.09.2025 // Єдиний державний реєстр судових рішень: сайт. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130812239> (дата звернення 01.10.2025).

7. Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: закон України від 22.05.2024 № 3733-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3733-20#Text>.

8. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України: закон України від 25.11.2024 № 2114- IX // Юаза даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2114-20#Text>.

9. Про запобігання та протидію домашньому насильству: закон України від 07.12.2017 №2229-19 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2229-19>.

10. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: наказ Міністерства

внутрішніх справ України від 21.08.1998 №622 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text>.

11. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. URL: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html?lang=en>.

Panova Oksana Oleksandrivna,

orcid.org/0000-0002-3533-5076

doctor of juridical sciences, professor

Professor of the Department of Criminal Law and Process,

Faculty of Law and International Relations

State University «Kyiv Aviation University»

Bilous Iryna Nikolaevna,

orcid.org/0000-0003-0789-8282

candidate of legal sciences, associate professor,

Associate Professor of the Department of Law

Vinnitsia Trade and Economic Institute

State Trade and Economic University

**ADMINISTRATIVE PREVENTIVE
MECHANISMS FOR COMBATING DO-
MESTIC VIOLENCE: CANCELLATION OF
WEAPONS PERMITS IN THE SYSTEM OF
RISK-BASED CONTROL**

In the article, the author carried out a comprehensive analysis of the compliance of the national legislation of Ukraine in the field of combating domestic violence with the minimum standards of international law. The study focuses on the key provisions established by the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (Istanbul Convention), as well

as Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council, which regulate the rights, support and protection of victims. The central focus is on the compliance of Ukrainian judicial practice with the requirements of international standards regarding precautionary measures. In particular, the analysis of the transformation of law enforcement practice regarding the mechanism of cancellation of weapons permits provided for by the Law of Ukraine “On Prevention and Combating Domestic Violence” was carried out. The legal genesis of this norm was studied, in particular, the historical conflict associated with the case law of the Supreme Court introduced before 2022, which required confirmation of “systematic” (two or more times) perpetration of violence in order to apply the specified preventive measure. It is substantiated that modern judicial practice (formed after 2022) has overcome this barrier and corresponds to Article 51(2) of the Istanbul Convention, which imperatively requires the immediate consideration of the presence of weapons or access to them as a key factor of lethal risk at all stages of the investigation, regardless of the repetition of the incident, which ensures the implementation of the principle of prevention of secondary victimization and complies with the norms of Directive 2012/29/EU. On the basis of the study, specific recommendations were formulated regarding the need for legislative and law enforcement consolidation of efforts (police and courts) to give priority to public safety and the protection of victims, the functioning of the rule on the seizure of weapons as a cornerstone of the system of prevention of fatal consequences.

Keywords: domestic violence, National Police of Ukraine, responsibility, martial law, perpetrator, victim.

ІНВЕСТИЦІЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ МІЖ ЄС ТА КНР

БУРОМЕНСЬКИЙ Михайло Всеволодович - доктор юридичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри порівняльного та європейського права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ORCID ID: 0000-0002-9287-5116

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.38>

Стаття аналізує еволюцію інвестиційних правовідносин між Європейським Союзом та Китайською Народною Республікою від парадигми лібералізації до режиму керованої взаємозалежності, в якому свобода інвестування системно переосмислюється крізь призму економічної безпеки та автономії права ЄС. Показано, як політична «пауза» щодо Всеосяжної інвестиційної угоди (CAI), що уособлювала апогей договірної взаємності, радикально підсилила роль односторонніх інструментів ЄС. Розкрито нормативну логіку Регламенту про іноземні субсидії (EU 2022/2560), Інструменту протидії економічній примусовості (EU 2023/2675) та ініціативи оновленого скринінгу прямих іноземних інвестицій (COM(2024) 23): перший вирівнює конкурентне поле, адресується до прихованих переваг держпідтримки й застосовується як у концентраціях, так і у держзакупівлях; другий кодифікує ієрархію процедур реагування на геоekonomічний тиск, від консультацій до контрзаходів; третій гармонізує фрагментовані національні практики контролю доступу до критичних активів, поширюючи охоплення на опосередковані та окремі *greenfield*-інвестиції. На емпіричному матеріалі секторальних кейсів (остаточні компенсаційні мита на китайські BEV, перші *ex officio* розслідування вітрової галузі за FSR) простежено зчеплення промислової політики «зеленого переходу» із правовими «клапанами проникності» внутрішнього ринку. Паралельно проаналізовано спори COT DS610 та DS611 як лабораторії процесуалізації геоekonomічних конфліктів і поля перевірки меж

автономії права ЄС у глобальному контексті. Аргументується, що нинішня модель не замінює двосторонню угоду механічно, а формує багаторівневу, функціонально доповнювану матрицю контролю, де конкурентне право, публічний порядок та суверенні інструменти взаємно підсилюють одне одного, перетворюючи ЄС із пасивного *port-setter* на активного *gate-keeper* внутрішнього ринку. У підсумку інвестиційні відносини ЄС–КНР описуються як рух від *ex post* примусу через арбітраж до *ex ante* фільтрації ризиків через правові процедури, що реструктурує баланс між відкритістю та безпекою на користь дисциплінованої селективності.

Ключові слова: торгівельна угода, інвестиційна угода, Європейський Союз, захист інвестицій, інвестиційний суд, торгівельна політика, Суд ЄС, Угода про; автономія права ЄС; зовнішня компетенція, Всеосяжна інвестиційна угода (CAI).

Вступ

Інвестиційні правовідносини між Європейським Союзом та Китайською Народною Республікою остаточно полишили парадигму вільного руху капіталів, що базувалася на лібералізаційній інерції та договірній взаємності, і увійшли в режим керованої взаємозалежності. Цей режим дедалі більше детермінується логікою економічної безпеки та регуляторною автономією права ЄС. Комплексна інвестиційна угода (CAI), проєкт якої було узгоджено наприкінці 2020 року, стала водночас апогеем та кінцевою

точкою старої моделі [2, с. 1–3]. Вона була покликана договірним шляхом нівелювати фундаментальний дисбаланс – асиметрію доступу до ринку та «нерівне поле гри», що породжується специфікою китайської економічної моделі, зокрема роллю державних підприємств (SOEs), непрозорими субсидіями та практиками, що стимулюють примусовий трансфер технологій [2, с. 2–5]. Проте політична динаміка швидко вивела цю юридичну архітектуру з рівноваги. Як зазначалося в аналітичних матеріалах, «після китайських контрсанкцій проти європейських інституцій Європарламент чітко заявив, що не розглядатиме ратифікацію, доки ті не будуть зняті; відтоді угода опинилася «на паузі» – симптом епохального зсуву від логіки «великої угоди» до режимного управління ризиками» [2, с. 1–3; 3; 13, с. 5–9; 16, с. 421–423].

Цей зсув матеріалізувався в односторонньому «арсеналі економічної безпеки» ЄС. Регламент про іноземні субсидії (FSR) запровадив механізми корекції порушення конкуренції, спричинених фінансовою підтримкою третіх держав. Інструмент протидії економічному примусу (ACI) кодифікував процесуальний каркас реагування на тиск, що ведеться через торгівлю та інвестиції. А ініціатива з оновлення та гармонізації скринінгу прямих іноземних інвестицій (FDI) [6; 7] спрямована на уніфікацію раніше фрагментованих національних практик [21, с. 25–33] контролю над критичними активами. Разом ці інструменти формують нову інфраструктуру «вибіркової проникності» на входах до внутрішнього ринку ЄС. Їхня ефективність вже проходить емпіричну перевірку: антидотацийні розслідування та остаточні заходи щодо китайських електромобілів (BEV) [9; 18, с. 3–6] та перші *ex officio* розслідування в межах FSR у секторі вітрової енергетики демонструють поєднання промислової політики з конкурентним правом та торговельним захистом. На цьому тлі САІ виглядає радше як «незавершений міст», конструкція якого – поєднання розширеного доступу з відмовою від традиційного арбітражу між інвестором та державою (ISDS) [16, с. 423–432] – виявилася фатально вразливою до політичної ентропії. Додатково-

го напруження цій трансформації надають спори у СОТ, зокрема DS610 (литовський кейс) [10; 11] та DS611 (щодо процесуальних інструментів захисту ІВ), які перетворюють багатосторонні майданчики на арену «процесуалізації» геоекономічної конкуренції та тестують межі автономії права ЄС у новому глобальному контексті [17, с. 11–18].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика інвестиційних правовідносин між ЄС та КНР вже стала окремим полем уваги як європейських інституцій, так і провідних дослідників. Парламентські аналітичні записки Г. Грігера послідовно відтворюють еволюцію переговорів щодо САІ, фіксуючи зміну наративу від очікувань «великої угоди» до дедалі критичнішого сприйняття структурних асиметрій та дефіциту взаємності [1; 2]. Матеріали Європейського парламенту щодо «законодавчого потяга» за САІ додатково підкреслюють, що вже в процесі переговорів угода розглядалася не як кінець історії, а як спроба тимчасово збалансувати політичні та економічні очікування в умовах зростаючої взаємної недовіри [3].

Окремий пласт досліджень стосується саме долі САІ як символу завершення лібералізаційної парадигми. П. Еггер, С. Нігай та А. Страйт моделюють угоду у ширшому контексті двосторонніх інвестиційних відносин, показуючи, що навіть її успішна імплементація не усунула б системних перекосів доступу до ринку та ролі держави в економіці [16]. Ш. Куанг пропонує політико-правове прочитання «злету і падіння» САІ, наголошуючи на тому, що її «замороження» стало результатом не лише санкційної ескалації, а й глибинної кризи довіри до здатності КНР дотримуватися зобов'язань у сфері прав людини та верховенства права [15]. Зі свого боку А. Бринза аналізує САІ у ширшій рамці оновленої стратегії ЄС щодо Китаю, де ключовими стають категорії «деризикизації» та економічної безпеки [13].

Суттєвий внесок у розуміння трансформації підходів ЄС зроблено дослідженнями, присвяченими «арсеналу економічної безпеки». К. Фройдльспергер реконструює Інструмент протидії економічному примусу як

відповідь на структурний дефіцит багатосторонніх механізмів врегулювання спорів та як спробу кодифікувати поступове, пропорційне реагування на геоекономічний тиск [14]. Аналітика Європейського парламенту щодо економічної безпеки фіксує перехід від лінійної логіки відкритості до матриці ризик-орієнтованого управління взаємозалежністю [17]. Робота К. Маккафрі, С. Тальяп'єтри та Г. Вольфа демонструє, як інструменти FSR, ACI та FDI-скринінгу вибудовуються у взаємодоповнюваний набір інструментів, що поєднує логіку конкурентного права, публічного порядку та суверенітету [18].

У політичному дискурсі та think-tank літературі (аналітичні звіти MERICS, мережі ETNC, дослідження А. Гарсія-Ерреро) дедалі чіткіше простежується мотив «керованої взаємозалежності»: наголос робиться не на відриві від Китаю як такого, а на структурному переформатуванні каналів та якості взаємодії, включно з інвестиціями [19–21]. Критичні оцінки CAI з боку громадянського суспільства (зокрема, звіт Urgewald) підкреслюють ризики легітимації непрозорої ролі державних підприємств та слабкості правовохисного компонента [22].

Важливий сегмент сучасних публікацій описує вже не стільки договірні, скільки односторонні інструменти. Окремі дослідження присвячені застосуванню Регламенту про іноземні субсидії та секторальним кейсам у галузі вітрової енергетики й електромобілів, де позиції галузевих асоціацій і юридичний аналіз клієнтських нотаток провідних юридичних фірм (зокрема, Hogan Lovells, WindEurope) демонструють зсув бізнесу від вимоги доступу до китайського ринку до вимоги захисту внутрішнього ринку від імпортованих субсидій [8; 9; 18; 23; 24]. Публікації Reuters та інших медіа додають емпіричний вимір, фіксуючи зміну поведінки європейських компаній, які все більше концентруються на управлінні ризиками в Китаї, а не на необмеженій експансії [25; 26].

Нарешті, у фокус дослідників потрапляють спори COT DS610 та DS611 як лабораторії процесуалізації геоекономічних конфліктів. Матеріали COT, Єврокомісії, USTR, а також доктринальні праці С. Чена, Ф. Доп-

пена та Н. де Графа показують, що йдеться не лише про технічні питання торгівлі чи інтелектуальної власності, а про більш фундаментальну боротьбу за юрисдикційний контроль над правилами гри в глобальних ланцюгах доданої вартості [10–12; 27–30]. Водночас наявний доробок, загалом ґрунтовно описуючи окремі інструменти та кейси, рідко пропонує цілісне бачення того, як односторонній арсенал ЄС де-факто заміщує двосторонню інвестиційну угоду та як через призму цих інструментів трансформується саме поняття інвестиційних правовідносин між ЄС та КНР. Саме цю прогалину й по-кликано заповнити дану статтю.

Мета статті

Метою статті є комплексне теоретико-правове осмислення трансформації режиму інвестиційних правовідносин між Європейським Союзом та Китайською Народною Республікою від парадигми лібералізації та договірної взаємності до моделі керованої взаємозалежності, в якій ключову роль відіграє арсенал односторонніх інструментів економічної безпеки ЄС. У межах цієї загальної мети передбачається, по-перше, реконструювати нормативну логіку трьох базових інструментів - Регламенту про іноземні субсидії, Інструменту протидії економічному примусу та оновленого механізму скринінгу прямих іноземних інвестицій - у їх взаємодоповнюваності та зв'язку з концепцією автономії права ЄС. По-друге, на матеріалі секторальних кейсів (зокрема, застосування антидотаційних заходів щодо китайських BEV та перших ex officio розслідувань у вітровій галузі) показати, як вказані інструменти інтегруються у промислову політику ЄС та трансформують баланс між відкритістю внутрішнього ринку та захистом стратегічних інтересів. По-третє, проаналізувати спори COT DS610 та DS611 як простір зіткнення автономії права ЄС з глобальними режимами та як індикатор того, якою мірою нова модель взаємозалежності може бути узгоджена з багатостороннім торговельним правом. По-четверте, сформулювати узагальнюючі висновки щодо того, яким чином перехід від логіки ex post-примусу через арбітраж до ex ante-фільтрації ризиків

через односторонні правові процедури змінює структуру та зміст інвестиційних правовідносин між ЄС та КНР, а також окреслити потенційні ризики та обмеження такого підходу для подальшого розвитку міжнародного інвестиційного права.

Результати дослідження

Анатомія асиметрій, яку Комплексна інвестиційна угода мала б виправити, ґрунтується на чотирьох структурних елементах, що послідовно підсилюють один одного. По-перше, це асиметрія ринкового доступу: європейські інвестори стикаються з китайським ринком, організованим через негативні переліки, секторальні обмеження та ліцензійно-дозвільні режими, тоді як внутрішній ринок ЄС концептуально побудований на презумпції відкритості. САІ мала на меті кодифікувати розширення доступу, зокрема у послугах та виробництві, частково стираючи різницю між формально дозволеним і фактично можливим [1, с. 2–5; 2, с. 2–4]. По-друге, це вузол державної участі та субсидій: ЄС прагнув зрівняти умови там, де державні підприємства (SOEs) та компанії з державною підтримкою користуються непрозорими преференціями у фінансуванні, закупівлях та доступі до ресурсів. САІ мала запровадити дисципліни для SOEs та вимоги щодо прозорості субсидій [1, с. 4–6; 16, с. 425–429]. По-третє, це проблема захисту від примусового трансферу технологій (FTT): європейський бізнес тривалий час сигналізував про м'які та жорсткі форми тиску, спрямовані на «локалізацію знання» (вимоги до спільних підприємств, умови доступу до закупівель). САІ містила зобов'язання, що забороняли FTT та підвищували прозорість регуляторних вимог [2, с. 3–5]. Проте, на наше міркування, саме четвертий вузол – процедурна симетрія та засоби правового захисту – виявив доктринальну вразливість угоди ще до її політичного «замороження». Сторони свідомо винесли інвестиційний захист та механізми вирішення спорів «в інший трек», відмовившись від класичного ISDS [16, с. 429–432]. Це рішення було зумовлене взаємним небажанням. ЄС мав негативний досвід у контексті переговорів щодо ТТІР та загальної критики ISDS,

тоді як обидві сторони остерігалися потенційно високих компенсаційних виплат [16, с. 421–432]. Фундаментальна проблема означеної вище конструкції полягає в тому, що, усунувши *юридичний* механізм примусу (ISDS), сторони залишили *політичну довіру* як єдиний гарант забезпечення виконання угоди. Коли ця довіра була зруйнована обміном санкціями та контрсанкціями у травні 2021 року [3; 15, с. 1030–1034], угода миттєво втратила будь-яку практичну цінність, оскільки не мала власного «юридичного скелета». Вона стала доктринально нікчемною, оскільки її імпліцитний механізм виконання (довіра) був знищений. Цей розрив у сприйнятті добре ілюструється китайською академічною перспективою, яка розглядала САІ як «угоду нового покоління», що демонструє «щиру готовність» Пекіна до реформ [29, с. 4–8]. З цієї точки зору, «пауза» є виключно внутрішньополітичною проблемою ЄС (брак впевненості, бюрократія, вплив третіх країн), що ставить під сумнів *кредитоспроможність* та *стратегічну автономію* ЄС як договірної сторони. Таким чином, САІ стала жертвою не лише політичного клімату, але й власної конструктивної слабкості, адже спроба застосувати взаємний договірний інструмент для вирішення проблем, що походять від асиметричної та непрозорої державної інтервенції, була приречена на невдачу в момент першого ж політичного зіткнення.

Коли «велика угода» зупинилася, ЄС перебудував інфраструктуру доступу до свого ринку, інституціоналізувавши «арсенал економічної безпеки». Замість одного магістрального договірного тракту САІ виникла мережа односторонніх «клапанів проникності», що дозують та фільтрують вхід капіталу за критеріями конкуренції, безпеки та процедурної прозорості. Цей арсенал являє собою справжню процедурну революцію, фундаментально змінюючи тягар доказування (*burden of proof*). Якщо за логікою САІ, ЄС мав би *доводити* порушення угоди Китаєм *ex post*, то за логікою нового арсеналу, іноземний суб'єкт господарювання повинен *довести* свою відповідність стандартам ЄС *ex ante*. Першою основою цього арсеналу є Регламент про іноземні субсидії (FSR), який

створив горизонтальний інструмент для корекції порушень конкуренції, спричинених фінансовою підтримкою третіх держав. Він діє через три основні механізми: 1) розслідування за власною ініціативою (*ex officio*), 2) обов'язкове повідомлення про концентрації (M&A), якщо оборот компанії в ЄС перевищує 500 млн євро, а іноземний фінансовий внесок становить понад 50 млн євро, та 3) обов'язкове повідомлення у процедурах публічних закупівель, якщо вартість контракту перевищує 250 млн євро, а іноземний внесок – 4 млн євро.¹ Комісія отримала повноваження накладати коригувальні заходи, вимагати повернення субсидії або навіть забороняти концентрацію чи присудження контракту.³ Другий стовп – Інструмент протидії економічній примусовості (ACI) – є інструментом захисту суверенітету. Він кодифікував відповідь на гео економічний тиск як юридичну процедуру, а не як серію політичних реакцій *ad hoc*. «Економічний примус» визначено як застосування третьою країною заходу, що впливає на торгівлю чи інвестиції, з метою втручання у «легітимний суверенний вибір» ЄС чи держави-члена. ACI встановлює чіткий процесуальний каркас: ідентифікація примусу, консультації з третьою країною, і, в разі провалу, застосування широкого спектру контрзаходів ЄС (від тарифів до обмежень на інвестиції, ІВ та участь у закупівлях).⁶ Доктринально важливо, що ACI є автономним інструментом, який діє *поза* рамками СОТ і не залежить від них, забезпечуючи швидкість реакції, недосяжну в Женеві. Третім, не менш важливим, елементом є пропозиція щодо оновлення та гармонізації механізму скринінгу ППІ (FDI-скринінг) [6; 7]. Ця ініціатива спрямована на усунення значної вразливості – фрагментації національних підходів, де ліберальний режим однієї держави-члена може слугувати «чорним ходом» для інвестицій, що становлять ризик для безпеки іншої [21, с. 25–33]. Пропозиція робить запровадження механізму скринінгу *обов'язковим* для всіх держав-членів, встановлює *мінімальний* перелік критичних секторів (включно з критичними технологіями, інфраструктурою, ШІ тощо), а також розширює сферу застосування на *опосередковані* (внутрішньо-європейські) інвес-

тиції, якщо кінцевий бенефіціар походить з-поза меж ЄС, та зелені інвестиції.⁹ Разом ці три інструменти створюють комплексну та комплементарну *матрицю контролю*: FSR контролює *економічну* чесність (логіка права конкуренції), FDI-скринінг контролює *безпеку* (логіка публічного порядку), а ACI контролює *політичну* волю (логіка суверенітету). Ця інфраструктура вибіркової проникності де-факто замінює собою недосяжну двосторонню угоду [18, с. 3–11], перетворюючи ЄС з пасивного *standard-setter* на активного *gatekeeper*.

Нові інструменти «арсеналу» не є теоретичними конструкціями; вони вже активно застосовуються, що демонструє нове зчеплення між промисловою політикою ЄС (зокрема, Європейською зеленою угодою) та інструментами торговельного захисту й контролю. Секторальні кейси 2024 року слугують емпіричною валідацією цього зсуву. Найбільш резонансним став кейс акумуляторних електромобілів (BEV). У жовтні 2024 року Комісія запровадила остаточні компенсаційні мита на імпорт китайських BEV [8; 9]. Юридичне обґрунтування, згідно з DG TRADE, полягало в тому, що ланцюг вартості BEV у Китаї отримує «недобросовісні державні субсидії», які спричиняють «загрозу економічній шкоди» для виробників ЄС. Цей випадок є *гібридним*: хоча формально використано традиційний інструмент торговельного захисту (антисубсидійне розслідування), його стратегічна мотивація є новою. Йдеться не просто про захист ринку, а про захист *стратегічної промислової бази* «зеленого переходу» ЄС. Деталізований та диференційований характер мит (наприклад, 17.0% для BYD, 18.8% для Geely, 35.3% для SAIC та не-кооперативних компаній) також демонструє експертний, а не політичний, характер розслідування.

Ще більш доктринально значущим є кейс вітрових турбін, який став одним із перших *чистих* прикладів застосування Регламенту про іноземні субсидії (FSR). Навесні 2024 року Комісія розпочала *ex officio* розслідування щодо китайських постачальників турбін, які беруть участь у тендерах в ЄС [23; 24]. Ключовим моментом у цьому кейсі стала публічна реакція європейської

індустрії. Асоціація *WindEurope* відкрито підтримала розслідування, надавши чітке ринкове обґрунтування: «Китайські виробники вітрових турбін пропонують значно нижчі ціни, ніж європейські виробники... Вони також пропонують «неймовірно щедрі умови фінансування» з відстрочкою платежу до 3 років. Таку практику неможливо здійснювати без «несправедливої державної субсидії»». Це свідчить про тектонічний зсув у пріоритетах європейського бізнесу: попит на захист внутрішнього ринку від нечесної конкуренції стає не менш, а подекуди й більш, нагальним, ніж попит на доступ до зовнішніх ринків (традиційна логіка САІ). Ця підтримка з боку індустрії надає Комісії значний політичний та легітимізаційний капітал для подальшого, більш агресивного, використання FSR. В обох випадках – BEV та вітрових турбін – правові інструменти відіграють роль «регулятивних клапанів», які дозволяють ЄС реалізовувати свою промислову політику (Green Deal), не допускаючи при цьому руйнування конкурентного середовища через імпортовані субсидії.

Зовнішній контур взаємодії ЄС та Китаю, паралельно з розвитком внутрішнього «арсеналу», формується через «процесуалізацію» геоекономічних конфліктів на багатосторонніх майданчиках, насамперед у СОТ. Два спори стали своєрідними камертонами, що налаштовують тональність інвестиційних очікувань між сторонами. Справа DS610, ініційована ЄС щодо заходів Китаю у торгівлі товарами та послугами на тлі «литовського кейсу», продемонструвала, як політичний тиск перекладається на мову права [10; 11]. ЄС оскаржив дискримінаційні та примусові заходи Китаю (включно з відмовами у митному оформленні, обмеженнями імпорту/експорту), які часто мали *неписаний* характер. Ця справа є доктринально важливою у двох аспектах. По-перше, вона отримала вагому підтримку з боку США як третьої сторони. Вашингтон підтримав аргумент ЄС про те, що *неписані заходи* можуть бути оскаржені, а *непрямі докази* (circumstantial evidence), як-от раптове падіння торгівлі на понад 99%, достатньо для доведення їх існування. По-друге, цей спір є ідеальним дзеркалом та юридичним обґрунтуванням для

Інструменту протидії економічному примусу (ACI). Саме надзвичайна *повільність* та процедурна складність багатостороннього механізму СОТ (DS610) слугує найсильнішим аргументом на користь існування *одностороннього та швидкого АСІ* [5; 14, с. 1–12]. ЄС демонструє, що, поважаючи багатосторонній шлях, він не дозволить своїй автономії стати заручником його неефективності. Ще глибшим та доктринально складнішим є спір DS611 щодо забезпечення прав інтелектуальної власності. Спір точився навколо практики китайських судів видавати так звані «*anti-suit injunctions*» (ASIs) у спорах щодо стандартно необхідних патентів (SEPs). Ці судові накази під загрозою величезних штрафів забороняли європейським власникам патентів захищати свої права у власних (наприклад, німецьких) юрисдикціях, доки триває розгляд у Китаї.¹³ Це була не просто суперечка про ІВ; це була радше *війна юрисдикцій* – спроба використати *національні суди* для *глобального регулювання* цін на технології та нав'язування власної юрисдикції як пріоритетної. Як слушно зауважено в оригінальному тексті, «у DS611 щодо забезпечення прав інтелектуальної власності поставлено питання про судову заборону на звернення до іншого суду (*anti-suit injunctions*) у спорах зі стандартно необхідними патентами, тобто про те, чиї процесуальні стандарти визначатимуть правила гри для технологічних інвестицій у глобальних ланцюгах вартості». Перемога ЄС у цьому спорі (арбітри СОТ визнали політику Китаю неправомірною) стала фундаментальною перемогою *децентралізованої моделі, заснованої на правилах системи захисту ІВ над централізованою, заснованою на владі*. Обидва спори демонструють, що правове поле битви 21-го століття дедалі більше стосується не лише тарифів на товари, але й *процедур та юрисдикцій*, що регулюють технології та суверенну волю.

Висновки

Проведене дослідження засвідчує фундаментальну трансформацію правового режиму, що регулює інвестиційні відносини між ЄС та КНР. Відбувся остаточний відхід від попередньої практики, що ґрунтувалася на принципах лібералізації та договірної

взаємності, до нової моделі, де домінують пріоритети економічної безпеки та забезпечення стратегічної автономії права ЄС.

Комплексна інвестиційна угода (CAI) стала кульмінацією, але водночас і свідченням вичерпання попередньої договірної моделі. Угода, спрямована на корекцію поточних структурних дисбалансів (зокрема, асиметрії доступу до ринку, специфіки діяльності державних підприємств та практики примусового трансферу технологій), виявила фундаментальну конструктивну вразливість. Свідома відмова сторін від інституціоналізованих механізмів примусового вирішення спорів (зокрема, ISDS) на користь імпліцитних політичних гарантій призвела до втрати угодою практичної та правової значущості одразу після виникнення політичної напруженості у 2021 році.

У відповідь на неспроможність двостороннього договірного регулювання та нові запити сьогодення, ЄС інституціоналізував комплекс односторонніх правових інструментів. Ця нова нормативна архітектура, що включає Регламент про іноземні субсидії (FSR), Інструмент протидії економічному примусу (ACI) та оновлений механізм скринінгу прямих іноземних інвестицій (FDI), формує багаторівневу систему контролю доступу до внутрішнього ринку ЄС. Ефективність нового підходу знаходить своє емпіричне підтвердження у секторальних розслідуваннях (зокрема, щодо електромобілів та вітрових турбін), де правові інструменти використовуються для забезпечення реалізації промислової політики ЄС.

Паралельно правові спори в рамках СОТ (зокрема, DS610 щодо обмежувальних заходів проти Литви та DS611 щодо захисту прав інтелектуальної власності) демонструють використання багатосторонніх майданчиків для фіксації порушень міжнародного права з боку КНР. Водночас, процедурна складність та тривалість цих спорів слугують додатковим доктринальним обґрунтуванням необхідності та легітимності розробки ЄС власних автономних юридичних інструментів швидкого реагування.

Таким чином, інвестиційні правовідносини між ЄС та КНР вступили у фазу, де правовий режим визначається не стільки дво-

сторонніми договірними зобов'язаннями, скільки здатністю та готовністю ЄС автономно застосовувати власні регуляторні, конкурентні та захисні механізми для управління асиметричною взаємозалежністю.

Література

1. Grieger, G. EU-China Comprehensive Agreement on Investment (CAI): State of play. Brussels: European Parliamentary Research Service, 2020. 8 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652066/EPRS_BRI\(2020\)652066_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652066/EPRS_BRI(2020)652066_EN.pdf)

2. Grieger, G. EU-China Comprehensive Agreement on Investment (CAI): Level playing field for EU investors? Brussels: EPRS, 2021. 8 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679103/EPRS_BRI\(2021\)679103_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679103/EPRS_BRI(2021)679103_EN.pdf)

3. European Parliament. Legislative Train: EU-China Investment Agreement (CAI). Brussels, 2020–2025. URL: <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-global-europe-leveraging-our-power-and-partnerships/file-eu-china-investment-agreement>

4. Regulation (EU) 2022/2560 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on foreign subsidies distorting the internal market. OJ L 330, 23.12.2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2560/oj/eng>

5. Regulation (EU) 2023/2675 of the European Parliament and of the Council of 22 November 2023 on the protection of the Union and its Member States from economic coercion by third countries. OJ L 2023/2675, 07.12.2023. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2023:2023.2675.01>

6. European Commission. Proposal for a Regulation on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 (COM(2024) 23 final). Brussels, 24.01.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52024PC0023>

7. European Commission Staff Working Document: Impact assessment accompanying the proposal on FDI screening (SWD(2024) 24). Brussels, 24.01.2024. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52024SC0024>

8. Commission Implementing Regulation (EU) 2024/2754 of 29 October 2024 imposing a definitive countervailing duty on imports of new battery electric vehicles from the PRC. OJ L, 30.10.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2024/2754/oj/eng
9. European Commission (DG TRADE). EU Commission imposes countervailing duties on imports of battery electric vehicles (BEVs) from China. News item, 12.12.2024. URL: <https://trade.ec.europa.eu/access-to-markets/en/news/eu-commission-imposes-countervailing-duties-imports-battery-electric-vehicles-bevs-china>
10. WTO. DS610: China – Measures Concerning Trade in Goods and Services (EU complaint re Lithuania). Geneva, 2023–2025. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds610_e.htm
11. European Commission (DG TRADE). WT/DS610 – Case summary and documents. Brussels, 2023–2025. URL: https://policy.trade.ec.europa.eu/enforcement-and-protection/dispute-settlement/wto-dispute-settlement/wto-disputes-cases-involving-eu/wtds610-china-measures-concerning-trade-goods-and-services_en
12. WTO. DS611: China – Enforcement of Intellectual Property Rights. Geneva, 2022–2025. URL: https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds611_e.htm
13. Brinza, A. EU-China relations: De-risking or decoupling – the future of the EU strategy towards China. Brussels: European Parliament, 2024. 106 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754446/EXPO_STU\(2024\)754446_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754446/EXPO_STU(2024)754446_EN.pdf)
14. Freudlsperger, C. The EU's Anti-Coercion Instrument. *Journal of Common Market Studies*, 2024, vol. 62, no. 1, p. 1–18. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/jcms.13593>
15. Kuang, S. The rise and fall of the EU-China Comprehensive Agreement on Investment. *Journal of Contemporary European Studies*, 2024, 32(6), p. 1024–1043. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14782804.2023.2293779>
16. Egger, P. H.; Nigai, S.; Streit, A. Putting the China-EU Comprehensive Agreement on Investment into perspective. *Asia Europe Journal*, 2021, 19(4), p. 421–438. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17538963.2021.1933057>
17. European Parliament. European Economic Security: current practices and further development. In-Depth Analysis. Brussels, April 2024. 78 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2024/754449/EXPO_IDA\(2024\)754449_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2024/754449/EXPO_IDA(2024)754449_EN.pdf)
18. McCaffrey, C.; Tagliapietra, S.; Wolff, G. Instruments of economic security: a European toolbox. Brussels: Bruegel, Working Paper 12/2024. 44 p. URL: https://www.bruegel.org/system/files/2024-05/WP%2012%202024_0.pdf
19. García-Herrero, A. Updating the EU strategy on China: co-existence while de-risking. Berlin: MERICS, 2024. 44 p. URL: <https://merics.org/sites/default/files/2024-11/download.pdf>
20. MERICS. Growing asymmetry: mapping import dependencies in EU and US trade with China. Berlin, 01.10.2024. URL: <https://merics.org/en/report/growing-asymmetry-mapping-import-dependencies-eu-and-us-trade-china>
21. European Think-tank Network on China (ETNC). National Perspectives on Europe's De-risking from China. The Hague: Clingendael, 2024. 216 p. URL: https://www.clingendael.org/sites/default/files/2024-07/ETNC2024_National_Perspectives_on_Europes_De-risking_from_China.pdf
22. Urgewald. The China-EU Investment Agreement (CAI): A Critical Review. Berlin, 2021. 28 p. URL: <https://www.urgewald.org/sites/default/files/media-files/The-China-EU-Investment-Agreement-06122021.pdf>
23. WindEurope. EU starts investigation into Chinese wind turbines under the new Foreign Subsidies Regulation. Brussels, 09.04.2024. URL: <https://windeurope.org/news/eu-starts-investigation-into-chinese-wind-turbines-under-new-foreign-subsidies-regulation/>
24. Hogan Lovells. The European Commission launches its first ex officio investigation under the FSR into Chinese wind turbines. Client note, 12.04.2024. URL: <https://www.hoganlovells.com/en/publications/the-european-commission-launches-its-first-ex-officio-investigation-under-the-fsr-into-chinese-wind-turbines>

25. Reuters. EU firms in China skewed 'disproportionately' towards risk management – business group. 20.03.2024. URL: <https://www.reuters.com/markets/eu-firms-china-skewed-disproportionately-towards-risk-management-business-group-2024-03-20/>

26. Axios. European Parliament votes to freeze China investment deal. 20.05.2021. URL: <https://www.axios.com/2021/05/20/eu-china-investment-deal-suspended>

27. WTO. Dispute Settlement Body agrees to panels on EU complaints regarding Chinese measures (Lithuania and IP). News item, 27.01.2023. URL: https://www.wto.org/english/news_e/news23_e/dsb_27jan23_e.htm

28. USTR. DS610 – Third-party integrated executive summary (United States). Geneva, 12.01.2024. 11 p. URL: <https://ustr.gov/sites/default/files/enforcement/DS/DS610/US.3dPty.Exec.Summary.fin.pdf>

29. Chen, X. CAI: China is ready, how is about Europe? China-EU Law Journal, 2022, 10(1), p. 1–14. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8871683/>

30. Doppen, F.; de Graaff, N. Balancing security and economics: domestic state–firm relations and the EU's FDI screening. Review of International Political Economy, 2024, 31(7), p. 2829–2852. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09692290.2024.2368601>

References

Grieger, G. (2020). EU-China Comprehensive Agreement on Investment (CAI): State of play. European Parliamentary Research Service. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652066/EPRS_BRI\(2020\)652066_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2020/652066/EPRS_BRI(2020)652066_EN.pdf)

Grieger, G. (2021). EU-China Comprehensive Agreement on Investment (CAI): Level playing field for EU investors? European Parliamentary Research Service. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679103/EPRS_BRI\(2021\)679103_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/679103/EPRS_BRI(2021)679103_EN.pdf)

European Parliament. (2020–2025). Legislative Train: EU-China Investment Agreement (CAI). <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-a-global-europe-leveraging-our-power-and-partnerships/file-eu-china-investment-agreement>

Regulation (EU) 2022/2560 of the European Parliament and of the Council of 14 December 2022 on foreign subsidies distorting the internal market. (2022). Official Journal of the European Union, L 330. <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/2560/oj/eng>

Regulation (EU) 2023/2675 of the European Parliament and of the Council of 22 November 2023 on the protection of the Union and its Member States from economic coercion by third countries. (2023). Official Journal of the European Union, 2023/2675. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L:2023:2023.2675.01>

European Commission. (2024, January 24). Proposal for a regulation on the screening of foreign investments in the Union and repealing Regulation (EU) 2019/452 (COM(2024) 23 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52024PC0023>

European Commission. (2024, January 24). Impact assessment accompanying the proposal on FDI screening (Commission Staff Working Document, SWD(2024) 24). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52024SC0024>

Commission Implementing Regulation (EU) 2024/2754 of 29 October 2024 imposing a definitive countervailing duty on imports of new battery electric vehicles from the PRC. (2024). Official Journal of the European Union. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg_impl/2024/2754/oj/eng

European Commission, Directorate-General for Trade. (2024, December 12). EU Commission imposes countervailing duties on imports of battery electric vehicles (BEVs) from China. <https://trade.ec.europa.eu/access-to-markets/en/news/eu-commission-imposes-countervailing-duties-imports-battery-electric-vehicles-bevs-china>

World Trade Organization. (2023–2025). DS610: China - Measures concerning trade in goods and services. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds610_e.htm

European Commission, Directorate-General for Trade. (2023–2025). WT/DS610 – Case summary and documents. <https://policy.trade.ec.europa.eu/enforcement-and-protection/dispute-settlement/wto-dispute-settlement/wto-disputes-cases-involving-eu/wtds610-china->

measures-concerning-trade-goods-and-services_en

World Trade Organization. (2022–2025). DS611: China - Enforcement of intellectual property rights. https://www.wto.org/english/tratop_e/dispu_e/cases_e/ds611_e.htm

Brinza, A. (2024). EU-China relations: De-risking or decoupling - The future of the EU strategy towards China. European Parliament. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754446/EXPO_STU\(2024\)754446_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/754446/EXPO_STU(2024)754446_EN.pdf)

Freudlsperger, C. (2024). The EU's anti-coercion instrument. *Journal of Common Market Studies*, 62(1), 1–18. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/jcms.13593>

Kuang, S. (2024). The rise and fall of the EU-China Comprehensive Agreement on Investment. *Journal of Contemporary European Studies*, 32(6), 1024–1043. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14782804.2023.2293779>

Egger, P. H., Nigai, S., & Streit, A. (2021). Putting the China-EU Comprehensive Agreement on Investment into perspective. *Asia Europe Journal*, 19(4), 421–438. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17538963.2021.1933057>

European Parliament. (2024, April). European economic security: Current practices and further development (In-depth analysis). [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2024/754449/EXPO_IDA\(2024\)754449_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2024/754449/EXPO_IDA(2024)754449_EN.pdf)

McCaffrey, C., Tagliapietra, S., & Wolff, G. (2024). Instruments of economic security: A European toolbox (Bruegel Working Paper 12/2024). Bruegel. https://www.bruegel.org/system/files/2024-05/WP%2012%202024_0.pdf

García-Herrero, A. (2024). Updating the EU strategy on China: Co-existence while de-risking. MERICS. <https://merics.org/sites/default/files/2024-11/download.pdf>

MERICS. (2024, October 1). Growing asymmetry: Mapping import dependencies in EU and US trade with China. <https://merics.org/en/report/growing-asymmetry-mapping-import-dependencies-eu-and-us-trade-china>

European Think-tank Network on China. (2024). National perspectives on Europe's de-risking from China. Clingendael. https://www.clingendael.org/sites/default/files/2024-07/ETNC2024_National_Perspectives_on_Europes_De-risking_from_China.pdf

Urgewald. (2021). The China-EU Investment Agreement (CAI): A critical review. <https://www.urgewald.org/sites/default/files/media-files/The-China-EU-Investment-Agreement-06122021.pdf>

WindEurope. (2024, April 9). EU starts investigation into Chinese wind turbines under the new Foreign Subsidies Regulation. <https://windeurope.org/news/eu-starts-investigation-into-chinese-wind-turbines-under-new-foreign-subsidies-regulation/>

Hogan Lovells. (2024, April 12). The European Commission launches its first ex officio investigation under the FSR into Chinese wind turbines. <https://www.hoganlovells.com/en/publications/the-european-commission-launches-its-first-ex-officio-investigation-under-the-fsr-into-chinese-wind-turbines>

Reuters. (2024, March 20). EU firms in China skewed 'disproportionately' towards risk management - Business group. <https://www.reuters.com/markets/eu-firms-china-skewed-disproportionately-towards-risk-management-business-group-2024-03-20/>

Axios. (2021, May 20). European Parliament votes to freeze China investment deal. <https://www.axios.com/2021/05/20/eu-china-investment-deal-suspended>

World Trade Organization. (2023, January 27). Dispute Settlement Body agrees to panels on EU complaints regarding Chinese measures (Lithuania and IP). https://www.wto.org/english/news_e/news23_e/dsb_27jan23_e.htm

Office of the United States Trade Representative. (2024, January 12). DS610 - Third-party integrated executive summary (United States). <https://ustr.gov/sites/default/files/enforcement/DS/DS610/US.3dPty.Exec.Summary.fin.pdf>

Chen, X. (2022). CAI: China is ready, how is about Europe? *China-EU Law Journal*, 10(1), 1–14. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8871683/>

Doppen, F., & de Graaff, N. (2024). Balancing security and economics: Domestic state-firm relations and the EU's FDI screening. *Review of International Political Economy*, 31(7), 2829–2852. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09692290.2024.2368601>

**INVESTMENT LEGAL RELATIONS
BETWEEN THE EU AND THE PRC**

The article traces the shift in EU–China investment relations from liberalisation to a regime of managed interdependence, in which investment openness is systematically recalibrated through the lenses of economic security and the autonomy of EU law. The political “pause” of the Comprehensive Agreement on Investment (CAI) – once the apex of contractual reciprocity – is shown to have elevated a set of unilateral EU instruments into the core architecture governing market entry. The paper reconstructs the regulatory logic of the Foreign Subsidies Regulation (EU 2022/2560), the Anti-Coercion Instrument (EU 2023/2675) and the 2024 proposal to upgrade and harmonise FDI screening (COM(2024) 23): the first levels the playing field by addressing state-backed advantages in mergers and public procurement; the second codifies a graded procedure to respond to geo-economic pressure, from consultations to countermeasures; the third reduces fragmentation by mandating screening across Member States and extending coverage to indirect and selected greenfield investments. Using sectoral evidence – definitive countervailing duties on Chinese BEVs and

the first ex officio FSR investigations in wind – the analysis demonstrates how the Green Deal’s industrial policy is operationalised via legal “permeability valves” of the internal market. In parallel, WTO disputes DS610 and DS611 are examined as laboratories for the proceduralisation of geo-economic conflict and stress-tests for the boundaries of EU legal autonomy in a global setting. The article contends that today’s model does not mechanically replace a bilateral treaty; rather, it builds a multi-level, functionally complementary matrix in which competition law, public-order screening and sovereignty instruments mutually reinforce each other, transforming the EU from a passive norm-setter into an active gate-keeper. Ultimately, EU–China investment ties are recast as a movement from ex post enforcement via arbitration to ex ante risk-filtering through legal procedure, restructuring the openness-security balance in favour of disciplined selectivity.

Keywords: trade agreement; investment agreement; European Union; investment protection; Investment Court; trade policy; Court of Justice of the European Union (CJEU); Agreement on; autonomy of EU law; external competence; Comprehensive Agreement on Investment (CAI).

ТЛУМАЧЕННЯ СУДОМ ЄС ПОЛОЖЕНЬ ПРО ЗАХИСТ ІНВЕСТИЦІЙ У ДВОСТОРОННІХ ІНВЕСТИЦІЙНИХ ДОГОВОРАХ ТА ТОРГОВЕЛЬНИХ І ІНВЕСТИЦІЙНИХ УГОДАХ ЄС НОВОГО ПОКОЛІННЯ

ГОНЧАРОВ Володимир Вікторович - кандидат юридичних наук, науковий співробітник Національної академії правових наук України

ORCID ID: 0000-0002-1041-3939

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.39>

Стаття присвячена аналізу того, як Суд ЄС тлумачить положення про захист інвестицій у двосторонніх інвестиційних договорах між державами-членами та у торговельних і інвестиційних угодах Європейського Союзу нового покоління. У центрі уваги перебуває не лише зміст відповідних положень, а й спосіб, у який Суд ЄС через інтерпретацію фактично перекроє архітектуру інвестиційного захисту, підпорядковуючи її принципу автономії права Союзу та конституційній структурі установчих договорів. Розкривається, як у рішеннях у справах *Achmea*, *Komstroy*, а також у Висновках 2/15 та 1/17 Суд ЄС переосмислює класичні для міжнародного інвестиційного права елементи режиму захисту - доступ до міжнародного інвестиційного арбітражу, стабільність договірних зобов'язань, баланс між правами інвесторів і регуляторною свободою держав - трансформуючи їх у похідну від внутрішнього правопорядку ЄС конфігурацію повноважень і обмежень.

Обґрунтовується, що тип джерела права (внутрішньоєвропейські двосторонні інвестиційні договори, положення Енергетичної хартії, інвестиційні розділи угод про вільну торгівлю та самостійні угоди про захист інвестицій) безпосередньо впливає на вибір методологій тлумачення Судом ЄС і на простір, який залишається для дії принципів міжнародного інвестиційного права. Показано, що Суд ЄС послідовно віддає перевагу телеологічному й системному тлумаченню, у межах якого автономія права ЄС, ефективність права Союзу та рівність держав-членів виступають мета-

принципами, здатними відтіснити класичні стандарти захисту інвестицій на другий план. У статті підкреслюється, що таким чином формується особливий «євроцентричний» режим інтерпретаційної юрисдикції щодо принципів інвестиційного права, в рамках якого Суд ЄС претендує на остаточне слово у визначенні меж допустимих зобов'язань Союзу в частині інвестиційного захисту та допустимих механізмів вирішення спорів між інвестором та державою.

Ключові слова: положення про захист інвестицій, Суд ЄС, автономія права ЄС, двосторонні інвестиційні договори, угоди ЄС нового покоління, інвестиційний суд, *Achmea*, *CETA*, *Komstroy*.

Вступ

Після набрання чинності Лісабонським договором зовнішньоекономічна політика Європейського Союзу зазнала глибокої трансформації, у межах якої спільна торгівельна політика була доповнена компетенцією у сфері прямих іноземних інвестицій. Це спричинило одночасно розширення договірних амбіцій ЄС і загострення напруги між уже існуючими двосторонніми інвестиційними договорами держав-членів та новою конфігурацією повноважень Союзу [2; 3]. На цьому тлі Суд ЄС поступово перетворюється з «технічного» інтерпретатора установчих договорів на ключового архітектора порядку, в якому вирішується, які саме зобов'язання щодо захисту інвестицій є сумісними з автономією права ЄС, а які – ні.

Рішення у справі *Achmea*, Висновки 2/15 та 1/17, а також рішення у справі *Komstroy* стали символами нового етапу, на якому Суд ЄС не лише реагує на поставлені йому питання, а активно переписує межі допустимого інвестиційного арбітражу та визначає, яким чином положення про захист інвестицій мають «читатися» крізь призму конституційної структури Союзу [4–7; 9–11]. У таких рішеннях класичні елементи інвестиційного режиму – стандарти справедливого та рівноправного ставлення, повного захисту й безпеки, заборони свавільної експропріації, гарантії доступу до міжнародного інвестиційного арбітражу – втрачають самодостатній характер і вбудовуються в логіку збереження цілісності та верховенства права ЄС.

Паралельно формується нова архітектура зовнішніх угод ЄС: від комплексних змішаних договорів із поєднанням торговельних і інвестиційних положень Союз переходить до моделі розмежування торговельних угод та окремих угод про захист інвестицій з інвестиційним судом як альтернативою класичному механізму вирішення інвестиційних спорів між інвестором та державою [1–3; 7; 8]. У цих актах положення про захист інвестицій уже від початку сконструйовано з урахуванням позицій Суду ЄС, а отже, питання їх тлумачення Судом виходить за рамки простої догматичної вправи й перетворюється на механізм тонкого балансування між міжнародним інвестиційним правом та конституційною ідентичністю Союзу.

Відповідно дослідження тлумачення положень про захист інвестицій Судом ЄС є важливим не лише для розуміння еволюції права ЄС, але й для оцінки загальної трансформації міжнародного інвестиційного режиму, в якому Європейський Союз поступово змінює роль «об'єкта» інвестиційних позовів на позицію одного з головних нормовстановлювачів. Для держав, що прагнуть інтегруватися до внутрішнього ринку ЄС і укладають з ним глибокі торговельні та інвестиційні угоди, зокрема для України, аналіз цієї практики має безпосередній прикладний вимір, оскільки визначає горизонти допустимих зобов'язань щодо інвести-

ційного захисту та конфігурацію майбутніх інституційних рішень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Останніми роками сформувався потужний корпус праць, у яких переосмислюються взаємовідносини між правом ЄС та міжнародним інвестиційним правом. Важливою відправною точкою є колективна монографія під редакцією М. Келлера, у якій здійснено системний аналіз інвестиційних положень СЕТА, угод ЄС з В'єтнамом і Сінгапуром, а також регламентів щодо двосторонніх інвестиційних договорів і скринінгу прямих іноземних інвестицій [2]. У цьому ж контексті М. Карлюк досліджує, яким чином Європейський Союз «експортує» власні стандарти захисту інвестицій через договірну мережу, підкреслюючи зростання ролі Суду ЄС як органу, що задає обов'язкові рамки для конструкції й тлумачення цих стандартів [1].

М. Краєвський пропонує концептуальну рамку для аналізу реформи європейської системи інвестиційного захисту, у якій поєднуються критика класичного арбітражу між інвестором та державою, проєкт створення багатостороннього інвестиційного суду та конституційні обмеження права ЄС [3]. Він показує, що практика Суду ЄС є не зовнішнім чинником, а внутрішнім «фільтром», через який мають пройти всі нові інвестиційні механізми. Цю лінію продовжує С. Хінделанг, який у своєму аналізі справи *Achmea* демонструє, як принцип автономії права ЄС застосовується Судом не лише як технічний аргумент, а як системний інструмент перезначення допустимих форм інвестиційного арбітражу [4].

Особливу увагу в доктрині привернули рішення Суду ЄС у справі *Komstroy* та Висновки 2/15 і 1/17. Й. Одерматт, аналізуючи рішення у справі *Komstroy*, ставить під сумнів традиційні уявлення про співвідношення міжнародного права й права ЄС, показуючи, що Суд по суті інтерпретує Енергетичну хартію як «внутрішній» інструмент, підпорядкований автономії правопорядку Союзу [5]. Н. Лавранос, розглядаючи Висновки 1/17 щодо СЕТА, наголошує на праг-

ненні Суду ЄС суворо розмежувати простір дії права ЄС та міжнародного інвестиційного права, убезпечуючи власну юрисдикцію від втручання інвестиційних трибуналів [6]. У свою чергу К. Ріффель показує, що, попри критичне ставлення до класичного арбітражу між інвестором та державою, Суд ЄС у Висновку 1/17 не заперечує саму ідею інвестиційного захисту, а радше намагається вписати її в конституційний каркас Союзу [7].

На рівні політико-правового аналізу важливою є також аналітична доповідь Європейського парламенту щодо інвестиційного захисту після Висновку 2/15, де наголошено на необхідності перегляду договірної практики ЄС з урахуванням рішень Суду та на посиленні уваги до інституційного дизайну інвестиційних положень [8]. Водночас, попри значний обсяг напрацювань, наявні дослідження зазвичай зосереджуються або на політичних аспектах реформи інвестиційного захисту, або на окремих рішеннях Суду ЄС, розглядаючи їх із позицій конституційного права Союзу. Комплексної теоретико-правової картини тлумачення саме положень про захист інвестицій у різних типах договорів – внутрішньоєвропейських двосторонніх інвестиційних договорах, Енергетичній хартії, торговельних і інвестиційних угодах нового покоління – через призму інтерпретаційної юрисдикції Суду ЄС щодо принципів інвестиційного права наразі бракує. Саме ця прогалина й зумовлює необхідність запропонованого дослідження.

Мета статті

Мета статті полягає в комплексному теоретико-правовому аналізі підходу Суду ЄС до тлумачення положень про захист інвестицій у двосторонніх інвестиційних договорах між державами-членами, у положеннях Енергетичної хартії та в торговельних і інвестиційних угодах ЄС нового покоління, у з'ясуванні залежності між типом джерела права та обраною Судом методологією інтерпретації, а також у розкритті того, як через таке тлумачення Суд ЄС формує особливий режим інтерпретаційної юрисдикції щодо принципів міжнародного інвестицій-

ного права в конституційному контексті автономії права Союзу.

Результати дослідження

Проведений аналіз дозволяє, передусім, виділити базову закономірність: для Суду ЄС вихідною точкою у тлумаченні положень про захист інвестицій є не автономна логіка міжнародного інвестиційного права, а внутрішня конституційна структура права Європейського Союзу. Тип джерела – внутрішньоєвропейський двосторонній інвестиційний договір, Енергетична хартія чи інвестиційний розділ торговельної угоди нового покоління – визначає, наскільки прямо Суд ЄС може «підтягнути» відповідне положення до принципів автономії права ЄС, ефективності та рівності держав-членів і, відповідно, звужити простір дії класичних інвестиційних стандартів [1–7]. У цьому сенсі практика Суду ЄС демонструє перехід від моделі співіснування двох режимів – права ЄС та міжнародного інвестиційного права – до моделі, у якій перше послідовно претендує на статус домінуючого «фільтра» для другого.

На прикладі внутрішньоєвропейських двосторонніх інвестиційних договорів це проявляється особливо різко. У справі *Achmea* Суд ЄС, спираючись на автономію права Союзу, принцип поваги до компетенцій Суду та вимогу однакового застосування права ЄС, тлумачить арбітражне застереження ВІТ між державами-членами як несумісне з правопорядком Союзу. При цьому зміст класичних гарантій для інвестора (стабільність правового режиму, доступ до міжнародного арбітражу, нейтральний форум) фактично не аналізується сам по собі, а розглядається лише як джерело потенційного «обходу» інституційної архітектури ЄС [4; 11]. Результатом є радикальне звуження простору для застосування положень про інвестиційний захист у внутрішньоєвропейських ВІТах: вони або денонсуються, або «вимикаються» через пріоритет установчих договорів, а інтерпретаційна юрисдикція щодо змісту стандартів захисту інвестицій переходить до Суду ЄС та національних судів, які застосовують право Союзу.

Схожий підхід Суд демонструє у справі *Komstroy*, де йдеться вже не про класичний двосторонній інвестиційний договір, а про багатосторонній інструмент – Енергетичну хартію. Інтерпретуючи положення про юрисдикцію арбітражу стосовно спорів між інвестором з однієї держави-члена та іншою державою-членом, Суд ЄС фактично «перечитує» договір крізь призму тих самих принципів автономії, ефективності та поваги до судової системи Союзу [5]. Тут особливо виразно видно, як тип джерела впливає на методологію тлумачення: попри міжнародно-правовий характер Енергетичної хартії та наявність власних тлумачних правил, Суд ЄС трактує її положення як такі, що не можуть відхилитись від структурних вимог правопорядку Союзу. У результаті intra-EU арбітраж за Хартією опиняється під заборонаю, а положення про захист інвестицій у частині доступу до арбітражу втрачають дієвість щодо відносин між державами-членами.

Інший пласт результатів стосується торговельних та інвестиційних угод нового покоління, де конструкція положень про захист інвестицій від самого початку «задумана» з урахуванням чутливості Суду ЄС. У Висновках 2/15 та 1/17 Суд, аналізуючи положення угод з Сінгапуром і Канадою, насамперед розмежовує компетенції Союзу та держав-членів, а вже потім звертається до конкретних стандартів захисту інвестицій [9; 10]. У Висновку 1/17 інвестиційний суд розглядається не як загроза автономії права ЄС, а як інституційне рішення, потенційно сумісне з нею за умови, що цей суд не втручатиметься у розподіл повноважень у межах Союзу та не тлумачитиме власне право ЄС [6; 7]. Таким чином, положення про захист інвестицій у таких угодах тлумачаться не ізольовано, а як частина складної інституційної конструкції, у якій Суд ЄС залишає за собою право остаточного слова щодо того, чи не виходить інвестиційний механізм за межі допустимого з погляду автономії правопорядку Союзу.

Порівняння цих трьох груп джерел дає змогу сформулювати кілька узагальнень щодо того, як Суд ЄС структурує власну інтерпретаційну юрисдикцію стосовно прин-

ципів інвестиційного права. По-перше, у випадку «успадкованих» джерел (внутрішньоєвропейські ВІТи, Енергетична хартія) Суд займає радикально коригуючу позицію, готовий фактично «переобнулити» дію положень про інвестиційний захист, якщо вони, на його думку, загрожують цілісності внутрішнього правопорядку. По-друге, у випадку нових угод, які проектується вже з урахуванням його практики, Суд демонструє більш конструктивну модель: він не відкидає стандарти захисту інвестицій як такі, а вбудовує їх у власну концепцію автономії та інституційного контролю [1–3; 6–8]. По-третє, в усіх цих випадках саме принципи права ЄС – автономія, ефективність, рівність держав-членів, доступ до правосуддя – виконують функцію «метапринципів», які визначають рамки для застосування й тлумачення класичних інвестиційних стандартів.

Нарешті, аналіз показує, що Суд ЄС послідовно відсуває на периферію традиційне для міжнародного інвестиційного права балансування між захистом інвестора та регуляторною свободою держави, замінюючи його балансуванням між міжнародними інвестиційними зобов'язаннями та збереженням автономії права ЄС. Захист інвестицій, отже, розглядається не стільки як самостійна цінність, скільки як функція від стабільності й цілісності правопорядку Союзу. Для міжнародного інвестиційного права це означає поява «європейського винятку», в межах якого класичні уявлення про стандарти захисту інвестицій мають коригуватися з урахуванням специфічної інтерпретаційної юрисдикції Суду ЄС.

Висновки

Узагальнюючи результати дослідження, можна стверджувати, що практика Суду ЄС щодо тлумачення положень про захист інвестицій у двосторонніх інвестиційних договорах та торговельних і інвестиційних угодах нового покоління формує якісно нову модель взаємодії між правом ЄС та міжнародним інвестиційним правом. На відміну від підходу, в якому обидва режими розглядаються як формально рівноправні, Суд ЄС послідовно вибудовує ієрархію, у верх-

ній точці якої перебувають установчі договори, загальні принципи права ЄС і власна юрисдикція Суду, а положення про захист інвестицій оцінюються через призму їхньої сумісності з цією структурою.

Ключовим висновком є те, що тип джерела права безпосередньо детермінує не лише техніку тлумачення, а й обсяг простору, у межах якого можуть діяти принципи міжнародного інвестиційного права. Внутрішньоєвропейські двосторонні інвестиційні договори та Енергетична хартія, які не були спочатку сконструйовані з урахуванням особливостей правопорядку ЄС, піддаються найжорсткішій ревізії, результатом якої стає фактичне витіснення інвестиційного арбітражу з внутрішньоєвропейського виміру. Натомість торговельні й інвестиційні угоди нового покоління демонструють можливість іншого сценарію, у якому положення про захист інвестицій адаптуються до вимог автономії права ЄС і вбудовуються в конституційну архітектуру Союзу.

Другий важливий висновок стосується інтерпретаційної юрисдикції Суду ЄС щодо принципів інвестиційного права. Через тлумачення положень про захист інвестицій Суд не лише визначає межі дії конкретних договорів, а й фактично «редагує» сам канон принципів, що застосовуються у відносинах між інвесторами та державами-членами. Принципи справедливого та рівноправного ставлення, повного захисту і безпеки, заборони свавільної експропріації, а також процесуальні гарантії доступу до незалежного форуму розглядаються не як універсальні міжнародно-правові стандарти, а як такі, що можуть застосовуватися лише остільки, оскільки не підривають автономію та ефективність права ЄС.

По-третє, практика Суду ЄС має безпосередні наслідки для договірної політики Союзу та третіх держав. Вона стимулює перехід від класичних ВІТів до комплексних угод із чітко виписаними межами юрисдикції інвестиційних судів і виразними застереженнями щодо ролі Суду ЄС. Для держав, які прагнуть поглиблювати економічну інтеграцію з ЄС, це означає необхідність враховувати не лише текст майбутніх угод, а й те, як ці тексти потенційно будуть ін-

терпретовані Судом у світлі автономії права Союзу.

Отже, можна зробити загальний висновок, що тлумачення положень про захист інвестицій Судом ЄС є не лише технічною інтерпретаційною діяльністю, а й інструментом глибокої трансформації міжнародного інвестиційного права у європейському просторі. Це тлумачення одночасно обмежує класичні механізми інвестиційного захисту й пропонує альтернативну модель, у якій захист інвестора співвідноситься із збереженням цілісності конституційного правопорядку ЄС. Саме в цій подвійності – обмеження й переосмислення – вбачається головний внесок Суду ЄС у сучасну еволюцію інвестиційного права та головний виклик для подальших наукових досліджень.

Література

1. Karliuk M. EU Standards in International Investment Treaties. In: Keller M. (ed.) EU Investment Protection Law: Chapter Eight of CETA, the Vietnam and Singapore Free Trade Agreements and EU Regulations 1219/2012, 912/2014 and 2019/452. Munich – Oxford – Baden-Baden: C.H. Beck – Hart – Nomos, 2023. P. 277-305. DOI: <https://doi.org/10.5771/9783748927667-277>. Cambridge University Press & Assessment
2. Keller M. (ed.) EU Investment Protection Law: Chapter Eight of CETA, the Vietnam and Singapore Free Trade Agreements and EU Regulations 1219/2012, 912/2014 and 2019/452. Munich – Oxford – Baden-Baden: C.H. Beck – Hart – Nomos, 2023. [cdn-asset-service.ecom-api.beck-shop.de](https://cdn.asset-service.ecom-api.beck-shop.de)
3. Krajewski M. The Reform of the European Investment Protection System: A Framework for Analysis. In: Bungenberg M., Reinisch A. (eds.) From Bilateral Arbitral Tribunals and Investment Courts to a Multilateral Investment Court. Berlin: Springer, 2020. P. 123-145. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-662-59732-6_6.
4. Hindelang S. Conceptualisation and Application of the Principle of Autonomy of EU Law: The CJEU's Judgment in Achmea Put in Perspective. European Law Review. 2019. Vol. 44, No. 3. P. 383-400.

5. Odermatt J. Is EU Law International? Case C-741/19 Republic of Moldova v. Komstroy LLC and the Autonomy of the EU Legal Order. *European Papers*. 2021. Vol. 6, No. 3. P. 1255-1268.

6. Lavranos N. CJEU Opinion 1/17: Keeping International Investment Law and EU Law Strictly Apart. *European Investment Law and Arbitration Review*. 2019. Vol. 4. P. 240-266.

7. Riffel C. The CETA Opinion of the European Court of Justice and Its Implications – Not That Selfish After All. *Journal of International Economic Law*. 2019. Vol. 22, No. 3. P. 503-521. DOI: <https://doi.org/10.1093/jiel/jgz021>.

8. European Parliament. EU Investment Protection after the ECJ Opinion on the EU–Singapore Free Trade Agreement. Study for the Committee on Transport and Tourism (TRAN). Brussels: European Parliament, 2019.

9. European Court of Justice. Opinion 2/15 of the Court (Full Court) of 16 May 2017. Free Trade Agreement between the European Union and the Republic of Singapore. ECLI:EU:C:2017:376. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=190727>.

10. European Court of Justice. Opinion 1/17 of the Court (Full Court) of 30 April 2019. CETA Agreement between Canada and the European Union. ECLI:EU:C:2019:341. URL: <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=213502>.

11. European Court of Justice. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 6 March 2018. Slovak Republic v. Achmea BV, Case C-284/16. ECLI:EU:C:2018:158.

References

Karliuk, M. (2023). EU standards in international investment treaties. In M. Keller (Ed.), *EU investment protection law: Chapter eight of CETA, the Vietnam and Singapore free trade agreements and EU Regulations 1219/2012, 912/2014 and 2019/452* (pp. 277–305). C.H. Beck; Hart; Nomos. <https://doi.org/10.5771/9783748927667-277> [in English]

Keller, M. (Ed.). (2023). *EU investment protection law: Chapter eight of CETA, the Vietnam and Singapore free trade agreements and EU*

Regulations 1219/2012, 912/2014 and 2019/452. C.H. Beck; Hart; Nomos. [in English]

Krajewski, M. (2020). The reform of the European investment protection system: A framework for analysis. In M. Bungenberg & A. Reinisch (Eds.), *From bilateral arbitral tribunals and investment courts to a multilateral investment court* (pp. 123–145). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-662-59732-6_6 [in English]

Hindelang, S. (2019). Conceptualisation and application of the principle of autonomy of EU law: The CJEU's judgment in Achmea put in perspective. *European Law Review*, 44(3), 383–400. [in English]

Odermatt, J. (2021). Is EU law international? Case C-741/19 Republic of Moldova v. Komstroy LLC and the autonomy of the EU legal order. *European Papers*, 6(3), 1255–1268. [in English]

Lavranos, N. (2019). CJEU Opinion 1/17: Keeping international investment law and EU law strictly apart. *European Investment Law and Arbitration Review*, 4, 240–266. [in English]

Riffel, C. (2019). The CETA Opinion of the European Court of Justice and its implications – Not that selfish after all. *Journal of International Economic Law*, 22(3), 503–521. <https://doi.org/10.1093/jiel/jgz021> [in English]

European Parliament. (2019). *EU investment protection after the ECJ Opinion on the EU–Singapore Free Trade Agreement*. Study for the Committee on Transport and Tourism (TRAN). European Parliament. [in English]

European Court of Justice. (2017, May 16). *Opinion 2/15 of the Court (Full Court)*. *Free Trade Agreement between the European Union and the Republic of Singapore* (ECLI:EU:C:2017:376). <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=190727> [in English]

European Court of Justice. (2019, April 30). *Opinion 1/17 of the Court (Full Court)*. *CETA Agreement between Canada and the European Union* (ECLI:EU:C:2019:341). <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=213502> [in English]

European Court of Justice. (2018, March 6). *Judgment of the Court (Grand Chamber)*. *Slovak Republic v. Achmea BV* (Case C-284/16, ECLI:EU:C:2018:158). [in English]

**INTERPRETATION BY THE
COURT OF JUSTICE OF THE EU
OF INVESTMENT PROTECTION
PROVISIONS IN BILATERAL
INVESTMENT TREATIES AND NEW-
GENERATION EU TRADE AND
INVESTMENT AGREEMENTS**

The article examines how the Court of Justice of the European Union (CJEU) interprets investment protection provisions in bilateral investment treaties concluded between EU Member States and in the trade and investment agreements of the European Union of the new generation. The focus is placed not only on the substantive content of the relevant provisions, but also on the way in which the CJEU, through interpretation, reshapes the architecture of investment protection by subordinating it to the principle of autonomy of EU law and to the constitutional structure of the Treaties. The article shows how, in its *Achmea* and *Komstroy* judgments and in Opinions 2/15 and 1/17, the CJEU re-conceptualises core elements of the investment protection regime – access to international investment arbitration, stability of treaty commitments, and the balance between investors’ rights and the regulatory freedom of States – transforming them into a configuration

of powers and limits derived from the internal legal order of the Union.

It is argued that the type of legal source (intra-EU bilateral investment treaties, the Energy Charter Treaty, investment chapters in free trade agreements and stand-alone investment protection agreements) directly affects the interpretative methodology chosen by the CJEU and the room left for the operation of principles of international investment law. The Court consistently favours teleological and systemic interpretation, in which the autonomy and effectiveness of EU law and the equality of Member States function as meta-principles capable of pushing traditional investment protection standards into the background. On this basis, a specifically “Euro-centric” regime of interpretative jurisdiction over principles of investment law emerges, under which the CJEU claims the final say on the permissible scope of the Union’s investment protection obligations and on the admissible designs of investor–State dispute settlement mechanisms.

Key words: investment protection provisions, Court of Justice of the EU (CJEU), autonomy of EU law, bilateral investment treaties, new-generation EU agreements, investment court, *Achmea*, CETA, *Komstroy*.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙ ЯК ЕКОНОМІКО-ПРАВОВОГО ЯВИЩА В ІННОВАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

**МАТВЄЄВ Петро Сергійович - д.ю.н., професор, професор кафедри
приватного права, факультету права та міжнародних відносин Київського
столичного університету імені Бориса Грінченка**

ORCID: 0000-0001-7087-115X

УДК: 330.322:346.1:330.341.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.40>

У статті обґрунтовуються теоретико-методологічні засади застосування інвестицій як економіко-правового явища в інноваційній діяльності. Визначено еволюцію концепту «інвестицій» від класичних економічних підходів до сучасної інтегральної інтерпретації, що поєднує економічну, правову та інституційну складові. Розкрито дуалістичну природу інвестицій як категорії, що одночасно відображає ресурсний потенціал та юридичну модель регулювання суспільних відносин. Запропоновано авторську концептуальну модель «інвестиційного правового середовища інноваційного циклу», у якій інвестиції розглядаються як регулятивний механізм забезпечення інноваційної діяльності.

Ключові слова: інвестиції; інноваційна діяльність; економіко-правова природа; правове середовище; інвестиційний цикл; інноваційний розвиток; інституційний підхід; концептуальна модель.

Постановка проблеми

Сучасна економіка, позначена швидкими технологічними змінами, зростанням значення інтелектуального капіталу та цифровою трансформацією, формує нові вимоги до теоретичного осмислення інвестицій як ключового елемента інноваційного розвитку. Попри тривалу історію наукового й правового вивчення, підходи до категорії «інвестиції» залишаються фрагментарними та недостатньо пояснюють її зміст у контексті інноваційної діяльності. З одного боку, інвестиції постають економічним ресурсом,

що забезпечує відтворення та зростання продуктивності, з іншого – складним юридичним феноменом, пов'язаним із системою правомочностей, гарантій і правових режимів, які регулюють рух капіталу та захист інвесторів.

У сфері інновацій ця дуалістичність проявляється особливо виразно: інноваційний процес є нелінійним і включає стадії від зародження ідей до впровадження технологій та комерціалізації результатів. На кожному етапі інвестиції виконують різні функції – від фінансової та стимулюючої до регулятивної й трансформаційної. Водночас чинне правове регулювання нерідко не узгоджене зі специфікою інвестиційного циклу, що створює розрив між економічною логікою інвестування та юридичними механізмами її забезпечення.

Інноваційна діяльність, додатково ускладнена високим рівнем ризику, невизначеністю, інформаційною асиметрією та значними транзакційними витратами, потребує ефективних інституційних механізмів, здатних гарантувати стабільність інвестиційного середовища та належний правовий захист. Натомість наявна нормативна база іноді має залишковий або фрагментарний характер, що спричиняє дисбаланс між економічною природою інноваційних інвестицій та юридичними інструментами їх реалізації.

Проблема полягає і в тому, що досі не сформовано усталеної концепції інвестицій як економіко-правової категорії. У більшос-

ті досліджень економічний та юридичний виміри аналізуються окремо, хоча в реальній економіці інвестиції функціонують як єдиний інтегрований феномен. Економічна література зосереджується на ресурсній природі інвестицій, їх впливі на макроекономічні процеси та інноваційне зростання, тоді як правознавство – на договорах, гарантіях, ризиках, процедурах і правових режимах. У результаті виникають дві паралельні, але недостатньо взаємодоповнювальні парадигми, що ускладнює формування комплексного підходу до регулювання інноваційних процесів.

Відсутність цілісної теоретичної моделі інвестицій в інноваційній сфері негативно позначається й на державній політиці. Це особливо актуально в умовах війни, поствоєнного відновлення та потреби швидкої побудови нової економічної структури, орієнтованої на високу додану вартість, цифровізацію й технологічну модернізацію. Для України, яка прагне інтеграції до ЄС і гармонізації з європейськими інноваційними моделями, з'ясування економіко-правової природи інвестицій має ключове теоретичне й практичне значення.

Отже, наявна ситуація засвідчує необхідність розроблення цілісної, міждисциплінарної та концептуально обґрунтованої моделі розуміння інвестицій у сфері інноваційної діяльності. Така модель має інтегрувати економічні мотиви інвестування, правові інструменти їх реалізації, інституційні умови інноваційного розвитку та специфіку інноваційного циклу. Вона повинна бути здатною пояснити природу інвестицій у контексті інноваційної економіки, окреслити логіку їх руху та трансформації, а також визначити механізми правового забезпечення ефективного інноваційного інвестування.

У цьому контексті теоретико-методологічне переосмислення інвестицій як економіко-правового явища постає не лише як актуальна наукова проблема, а як ключовий елемент формування нової парадигми інноваційного розвитку держави. Саме тому необхідність системного дослідження інтегрованої економіко-правової природи інвестицій, їх функцій, ролі та місця в інноваційному циклі є базовим завданням сучас-

ної інноваційно-орієнтованої теорії права та економіки.

Стан дослідження проблеми

Дослідження інвестицій у контексті інноваційної діяльності формувалося на перетині економічної теорії, права, інституціоналізму, теорії технологічних змін та сучасних концепцій інноваційного розвитку. Відтак наукові праці, присвячені цій тематиці, становлять розгалужене й неоднорідне поле, у межах якого можна виокремити кілька ключових напрямів, що по-різному пояснюють природу інвестицій та їх роль у забезпеченні інноваційного прогресу.

Найбільш ґрунтовні дослідження економічної природи інвестицій здійснені представниками класичного та неокласичного економічного напрямів. Праці Дж. М. Кейнса [1], І. Фішера [2], Р. Харрода [3], Дж. Хікса [4], Ф. Модільяні [5], Дж. Тобіна [6] заклали теоретичні підвалини розуміння інвестицій як механізму формування капіталу, оптимізації ресурсів, забезпечення економічного зростання та регулювання циклічних коливань. Кейнсіанська традиція акцентує увагу на інвестиціях як детермінанті ефективного попиту та мультиплікаційних ефектах, тоді як неокласична модель розглядає їх у контексті очікуваної прибутковості, вартості капіталу і раціональної поведінки інвестора.

Важливий внесок у дослідження інвестицій як феномену інституційної економіки здійснили Д. Норт [7], О. Вільямсон [8], Р. Коуз [9; 10], які сформували уявлення про правила, норми, інституції та транзакційні витрати як ключові чинники інвестиційної активності. У рамках цього напрямку інвестиції тлумачаться як результат взаємодії економічних стимулів та інституційних обмежень, що впливають на поведінку суб'єктів, доступ до ресурсів, ефективність інноваційного процесу.

Значна група сучасних досліджень зосереджена на інноваційній природі інвестицій, демонструючи перехід від класичного трактування інвестицій як матеріальних капіталовкладень до розуміння їх як багатовимірної системи ресурсів, включаючи інтелектуальні, людські, технологічні та організаційні інвестиційні форми. У цьому

контексті праці Й. Шумпетера [11], Б. Лунд-валя [12], Р. Нельсона [13], К. Фрімена [14], М. Портера [15] сформували концепцію національних інноваційних систем, де інвестиції виступають базовим елементом інноваційних змін, технічного оновлення та конкурентоспроможності.

У правовій науці дослідження інвестицій розвивалися паралельним шляхом і охоплювали проблематику інвестиційно-правових режимів, гарантій прав інвесторів, договірних форм інвестування, захисту інтелектуальної власності та правового статусу учасників інвестиційного процесу. Значний внесок у становлення правового виміру інвестицій зробили праці провідних дослідників міжнародного економічного та інвестиційного права, зокрема К. Шмітхоффа [16], який заклав підґрунтя сучасного підходу до міжнародних комерційних угод, а також Р. Дольцера та К. Шройера [17], чії роботи сформували фундамент сучасної доктрини міжнародного інвестиційного права та правового режиму іноземних інвестицій. Вагомий вплив мали також дослідження Дж. Салак'юса [18], М. Сорнандера [19] та інших авторів, що аналізували структуру інвестиційно-правових режимів, стандарти інвестиційного захисту, еволюцію двосторонніх інвестиційних договорів і розвиток інвестиційного арбітражу. Їхні праці визначили сучасне бачення інвестицій як комплексного правового інституту, що функціонує на перетині міжнародного економічного порядку, національних правових систем і глобальних механізмів вирішення спорів.

У межах сучасної української правової та економічної доктрини важливе місце посідають дослідження, присвячені інноваційно-інвестиційній діяльності, зокрема роботами В. Боковця, О. Мороз та А. Краєвської [20], де аналізуються актуальні тенденції та бар'єри інноваційних інвестицій в Україні; працею щодо впливу інвестицій та інновацій на економічний розвиток держави [21]; дослідженнями О. С. Білоусової, спрямованими на оцінку інвестиційної привабливості інноваційних проєктів [22]; а також роботою В. В. Билик, присвяченою державному регулюванню інноваційно-інвестиційної діяльності [23]. Ці публікації формують важливий

науковий базис для розуміння особливостей функціонування інноваційно-інвестиційних процесів у національній економіці та засвідчують взаємозв'язок інституційних, економічних та правових чинників у забезпеченні технологічного розвитку.

Разом з тим більшість наявних досліджень підходять до інвестицій у відокремлених методологічних площинах: або домінує економічний аналіз, або ж акцент зміщується на юридичну регламентацію. Інноваційна діяльність же потребує міждисциплінарної синтези, оскільки інвестиції в інновації не можуть бути адекватно пояснені суто економічними моделями чи суто правовими категоріями. Сучасні дослідження з інноваційного менеджменту (Г. Чесбро [24], Е. фон Хіппель [25]) та технологічної політики (Б. Артур [26]) демонструє необхідність аналізу інвестицій у взаємозв'язку з інноваційними екосистемами, цифровими платформами, мережевими структурами та новими формами кооперації між бізнесом, наукою і державою.

У той же час існує дефіцит робіт, у яких би чітко простежувалася концепція інвестицій як економіко-правової категорії, що інтегрує ресурсний, інституційний, регулятивний та функціональний виміри. У наукових публікаціях недостатньо розкривається правова специфіка інвестиційних процесів саме в інноваційній сфері, де часові показники, підвищена невизначеність та залежність від правового режиму інтелектуальної власності створюють унікальні виклики як для економічної, так і для юридичної науки.

Таким чином, аналіз останніх досліджень свідчить про наступне:

- економічні підходи забезпечують ґрунтовне пояснення ресурсної природи інвестицій, але недостатньо враховують регулятивні механізми;
- правові дослідження глибоко аналізують нормативну складову інвестиційної діяльності, але часто ігнорують її економічну раціональність;
- акценти на інноваційності розглядають інвестиції як важливий компонент технологічного розвитку, але не формують цілісної правової концепції інноваційного інвестування;

- міждисциплінарні дослідження покликані поєднати економічний і правовий виміри інвестицій потребують концептуальної систематизації.

Отже, незважаючи на значний масив літератури, проблема інтегрованого теоретичного осмислення інвестицій як економіко-правового явища у сфері інноваційної діяльності залишається недостатньо дослідженою. Це визначає актуальність і наукову новизну подальшого дослідження, спрямованого на формування цілісної концептуальної моделі інвестицій у інноваційному циклі.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є формування цілісної теоретико-методологічної основи для інтерпретації інвестицій як економіко-правового явища у сфері інноваційної діяльності, а також розроблення концептуальної моделі, що дозволяє інтегрувати економічні стимули інвестування та правові механізми їх реалізації в інноваційному циклі. Досягнення цієї мети передбачає подолання наявної фрагментарності підходів, систематизацію існуючих наукових підходів і формулювання авторського бачення інвестицій як багатовимірної категорії, здатної забезпечувати стає функціонування та розвиток інноваційної екосистеми.

Відповідно до поставленої мети окреслено такі дослідницькі завдання:

- розкрити концептуально-теоретичні підходи до розуміння інвестицій в економічній, правовій та інституціональній науці, визначивши їхню пізнавальну цінність і обмеження у застосуванні до інноваційної діяльності;

- проаналізувати еволюцію трактування інвестицій у науковій думці та окреслити ключові зміни у змісті цієї категорії під впливом переходу до інноваційної економіки та цифрової трансформації;

- визначити економічну природу інвестицій у контексті інноваційного циклу, охарактеризувати їх ресурсну, стимулюючу та трансформаційну функції та відобразити логіку руху інвестицій у процесі створення й комерціалізації інновацій;

- окреслити правову природу інвестицій, включаючи елементи правового статусу

су інвестора, інвестиційно-правові режими, механізми гарантування прав та інституційні умови інвестиційної діяльності у сфері інновацій;

- запропонувати авторську концептуальну модель «інвестиційного правового середовища інноваційного циклу», що інтегрує економічний і правовий підходи та відображає взаємозв'язок між ресурсами, нормами, інституціями та результатами інноваційної діяльності;

- сформулювати висновки і методологічні орієнтири, що визначають перспективи подальших досліджень і напрями вдосконалення правового та інституційного забезпечення інноваційного інвестування в Україні та світі.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна полягає у концептуальному переосмисленні інвестицій як інтегрованої економіко-правової категорії та у розробленні авторської моделі інвестиційного правового середовища інноваційного циклу, що дозволяє подолати існуючу фрагментарність у теоретичному розумінні інвестиційної діяльності в інноваційній сфері. В результаті проведеного дослідження одержано такі нові наукові результати:

- на теоретичному рівні сформульовано цілісне бачення інвестицій як економіко-правового явища, що поєднує економічний ресурс, інституційні умови його руху та нормативно-правові механізми забезпечення інноваційної діяльності, що є відмінним від традиційних підходів, шляхом застосування інтегративного режиму інтерпретації, який дозволяє осмислювати інвестиції у взаємозв'язку з інноваційним циклом;

- запропоновано авторську концептуальну модель «інвестиційного правового середовища інноваційного циклу», що містить чотири взаємопов'язані рівні (ресурсний, інституційно-нормативний, функціонально-взаємодієвий та результативний). Модель відображає мультидисциплінарну природу інвестицій та розкриває механізми їх трансформації в інноваційний продукт;

- удосконалено теоретичне визначення інвестицій, яке враховує специфіку інноваційної діяльності та сучасних технологіч-

них змін, що змістовно доповнює її на відміну від класичної економічної та правової інтерпретацій, шляхом доведеної обумовленості трактувати її як системну категорію, що виконує ресурсну, регулятивну та трансформаційну функції в інноваційній діяльності;

- удосконалено наукове розуміння правової природи інвестицій, зокрема завдяки розкриттю структурних елементів правового статусу інвестора, механізмів правового захисту та специфіки інвестиційно-правових режимів, які забезпечують інноваційну діяльність шляхом доведення, що ефективність правового регулювання інвестицій визначається здатністю узгоджувати економічні стимули та інституційні обмеження;

- обґрунтовано необхідність застосування методологічного підходу до дослідження інвестицій де поєднано економічний, правовий, інституційний та функціональний аналіз та полягає у формулюванні міждисциплінарної методології, яка дає змогу комплексно пояснити механізми інвестування в інновації;

- сформовано концептуальні орієнтири для вдосконалення інвестиційно-правового забезпечення інноваційного розвитку, що ґрунтуються на системному узгодженні економічних стимулів інноваційного інвестування з правовими інструментами його реалізації.

Виклад основного матеріалу

В контексті сучасної економічної та правової теорії вагоме місце посідає інституційний підхід, який розглядає інвестиції не лише як матеріальний або фінансовий ресурс, а передусім як елемент інституційної структури економічної системи. З позицій інституціоналізму, сформованого працями Д. Норта [7], О. Вільямсона [8], Р. Коуза [9], інвестиції існують та функціонують у системі формальних і неформальних правил, стимулів, обмежень та організаційних форм, які визначають поведінку економічних агентів. У такій інтерпретації інвестиції постають не стільки «актом вкладення капіталу», скільки процесом взаємодії суб'єктів у межах нормативно визначеного простору, де ключову роль відіграють транзакційні витрати, ризи-

ки, інформаційна асиметрія та механізми забезпечення довіри.

Інституційний підхід акцентує, що рішення про інвестування формується в умовах певної структурної логіки: існуючих правил (правових, етичних, адміністративних), стимулів (податкових, фінансових, стратегічних), а також організаційних форм (корпорацій, інноваційних кластерів, технопарків, венчурних фондів), які забезпечують координацію дій економічних агентів. Отже, інвестиції розглядаються як явище, глибоко вкорінене в інституційну матрицю суспільства, де ефективність інвестування визначається не лише обсягом капіталу, а насамперед якістю інституційного середовища.

В свою чергу, правовий підхід зосереджується на юридичній природі інвестицій та інституційному механізмі їхнього правового забезпечення. У цьому підході інвестиції визначаються як об'єкт правового регулювання – тобто як сукупність майнових і немайнових благ, прав та ресурсів, що залучаються інвестором з метою отримання результату, який має правове значення. Правовий підхід передбачає аналіз структури правомочностей інвестора, змісту його правового статусу, гарантій захисту, порядку укладення інвестиційних договорів, режимів регулювання та процедур вирішення спорів.

Особливе місце у правовому вимірі займає концепція інвестицій як результату правового регулювання, що підкреслює роль права у формуванні умов інвестиційної діяльності. Право задає рамку інвестиційного середовища: окреслює коло допустимих форм інвестування, визначає правові режими (загальний, спеціальний, венчурний, інноваційний), створює гарантії стабільності, передбачуваності та захисту. У цьому сенсі інвестиції не існують поза правом, оскільки саме нормативно-правова система робить можливим їхній рух, встановлює юридичні наслідки та регулює інтереси учасників інвестиційних відносин.

Таким чином, інституційний та правовий підходи утворюють взаємодоповнювальну аналітичну конструкцію. Перший пояснює інвестиції як механізм поведінкової вза-

емодії в межах певної інституційної логіки; другий – як юридично визначену форму організації та реалізації цієї взаємодії. Їх інтеграція дозволяє сформувати цілісне бачення інвестицій як економіко-правового феномену, що функціонує на стику норм, стимулів, інституцій та правовідносин.

Таким чином, дослідження інвестицій у сфері інноваційної діяльності потребує застосування комплексної міждисциплінарної методології, яка здатна охопити як економічні, так і правові, організаційні та інституційні характеристики інвестиційного процесу. Оскільки інвестиції в інновації функціонують у середовищі високої невизначеності, інтелектуальної інтенсивності, технологічної мінливості та залежності від регуляторних рішень, їх наукове пізнання потребує поєднання кількох методологічних підходів, що дозволяють пояснити логіку інноваційного циклу та механізми залучення й трансформації інвестиційних ресурсів.

Першим, в контексті застосування комплексної міждисциплінарної методології ми звертаємо увагу на системному підході. Системний підхід передбачає дослідження інвестицій як елемента складної багаторівневої інноваційної екосистеми, у якій взаємодіють інвестори, інноваційні підприємства, держава, науково-дослідні установи, технологічні платформи та ринкові інститути. У цьому контексті інвестиції розглядаються не ізольовано, а як процес, інтегрований у динамічну систему зв'язків та зворотних впливів. Системна методологія дозволяє аналізувати, як зміни в одному компоненті (наприклад, правовому режимі або технологічних можливостях) впливають на загальну здатність системи генерувати та комерціалізувати інновації.

Другим, в контексті застосування комплексної міждисциплінарної методології ми звертаємо увагу на інституційному підході. Інституційний підхід орієнтований на вивчення інвестицій через призму інституційного середовища – формальних норм, правил, обмежень, стимулів, механізмів довіри та організаційних структур, що визначають поведінку учасників інвестиційного процесу. Він дозволяє пояснити, чому і за яких

умов інвестори готові вкладати ресурси в інновації, які закономірності та бар'єри виникають у процесі інвестування, як впливають транзакційні витрати, інформаційна асиметрія та якість правового режиму. Методологічна цінність інституційного підходу полягає у можливості інтегрувати правові й економічні обмеження у єдину логіку аналізу інвестицій.

Наступним є економіко-правовий підхід який забезпечує комплексне осмислення інвестицій, синтезуючи економічну раціональність та юридичну регламентацію інвестиційної діяльності. У цьому підході інвестиції досліджуються як явище подвійної природи: економічної – як форма капіталу та механізм забезпечення інноваційного зростання, та правової – як система правомочностей, процедур і гарантій. Методологічна цінність економіко-правового підходу полягає в тому, що він дозволяє оцінити ефективність інвестиційних стимулів через призму правових норм і, навпаки, здатність правових норм забезпечувати економічну доцільність інноваційного інвестування.

Наступним, є функціональний підхід який дає змогу дослідити інвестиції через їхню роль у здійсненні інноваційного циклу. Інвестиції розглядаються не лише як ресурс, а як функціональний елемент, що виконує низку ключових завдань: забезпечення фінансової підтримки інновацій; формування інноваційної спроможності бізнесу; створення умов для комерціалізації розробок; трансформацію наукових результатів у ринкову цінність. Методологія функціонального аналізу акцентує на тому, що інвестиції є процесом, який забезпечує рух інновації через різні стадії – від ідеї до готового продукту.

Вважаємо звернути увагу і на необхідність застосувати порівняльно-правовий підхід, який має враховувати значну варіативність інвестиційних режимів та моделей інноваційного розвитку в різних державах, порівняльно-правова методологія є важливим інструментом аналізу. Вона дозволяє зіставити національні підходи до регулювання інвестицій у інноваційній сфері, оцінити відповідність української системи європейським моделям, визначити успішні інститу-

ційні практики та з'ясувати, які норми й механізми можуть бути адаптовані для підвищення ефективності інноваційної політики.

Логічно завершувати, на нашу думку, має метод моделювання, що є ключовим методологічним елементом у дослідженнях, пов'язаних з інноваційною діяльністю, адже дозволяє відтворити структуру, динаміку і внутрішню логіку інвестиційного процесу. Побудова концептуальних, структурно-логічних або системно-динамічних моделей інвестиційного циклу забезпечує можливість виявити причиново-наслідкові зв'язки, оцінити потенційні результати різних сценаріїв регулювання та сформулювати гіпотези щодо ефективних механізмів залучення інвестицій. Концептуальне моделювання покликано обумовити розроблення авторської моделі інвестиційного правового середовища інноваційної діяльності.

Звернення нами уваги на те, що в структурі інноваційного циклу інвестиції відіграють фундаментальну роль, визначаючи можливість переходу інновації від початкового задуму до ринкового продукту є логічною позицією про те, що інноваційний процес є послідовністю взаємопов'язаних етапів – генерації ідей, дослідно-конструкторської розробки, впровадження технологічних рішень у виробництво та комерціалізації створеного продукту. На кожному з цих етапів інвестиції виконують різні, але взаємодоповнювальні функції, забезпечуючи безперервність інноваційного циклу та його здатність продукувати економічну цінність.

На фазі генерації інноваційних ідей інвестиції виступають необхідною умовою формування середовища творчого пошуку, проведення фундаментальних досліджень, підтримання наукових колективів та забезпечення доступу до інформаційних ресурсів. На цьому етапі інвестиції мають яскраво виражений інтелектуально-когнітивний характер: вони не спрямовані на негайне отримання прибутку, а забезпечують створення знань, компетенцій, прототипів та гіпотез. Відсутність достатнього інвестиційного ресурсу на ранній стадії призводить до розриву інноваційного ланцюга та до втрати потенційно перспективних ідей ще до пе-

реходу до фази їх наукової або інженерної конкретизації.

На етапі розроблення, що охоплює прикладні дослідження, інженерні проекти, експериментальні зразки та тестування, інвестиції забезпечують матеріально-технологічну підтримку трансформації ідеї у реально функціонуюче технічне рішення. Тут інвестиції набувають форми фінансування R&D, інженерних розробок, закупівлі обладнання, проведення випробувань і вдосконалення продукту. Характерною особливістю цієї фази є висока капіталомісткість, значна науково-технічна невизначеність і тривалі часові лаги між вкладеннями та результатом, що підвищує роль спеціальних фінансових інструментів (венчурних інвестицій, грантів, інноваційних фондів).

На фазі впровадження інвестиції виконують інфраструктурну та трансформаційну функції, забезпечуючи готовність підприємства або технологічної платформи до інтеграції інновації у виробничий процес. Йдеться про фінансування масштабування виробництва, модернізації технічної бази, адаптації технологій до промислових або комерційних умов, забезпечення сертифікації та відповідності стандартам. Інвестиції на цьому етапі є ключовим інструментом перетворення науково-технічного рішення на виробничий актив, що здатен функціонувати у ринковому середовищі.

На етапі комерціалізації інвестиції набувають маркетингового, організаційного та підприємницького характеру. Вони спрямовуються на формування ринкової стратегії, просування продукту, розбудову логістики, створення каналів збуту, забезпечення постмаркетингової підтримки, а також на юридичний супровід (ліцензування, контракування, захист інтелектуальної власності). Саме на цьому етапі інвестиції визначають здатність інновації не лише існувати як технологічна новація, а функціонувати як економічний продукт, який приносить дохід і формує конкурентні переваги.

Таким чином, інвестиції в інноваційну діяльність мають динамічний, багаторівневий і фазовий характер, змінюючи свою природу та функції залежно від стадії інноваційного циклу. Їхня роль полягає у забезпеченні

безперервного руху інновації – від знання до технології, від технології до продукту, від продукту до ринку. Це дає підстави для формулювання узагальнюючого положення про те, що інвестиції виступають каталізатором переходу від знань до продукту, від ідеї до ринку, забезпечуючи матеріальну, інституційну та організаційну основу інноваційного процесу в усіх його фазах.

Все вищезазначене спонукає нас до розгляду структури інноваційно орієнтованих інвестицій які становлять складний і багатовимірний комплекс ресурсів, спрямованих на створення, розвиток і комерціалізацію інновацій. На відміну від традиційних форм інвестування, які переважно зводяться до фінансових капіталовкладень і передбачають відносно стабільний прогноз доходності, інвестиції в інновації мають підвищену ризикованість, гетерогенну структуру та різну часову чутливість. Їх структура охоплює фінансові, інтелектуальні, технологічні, людські та організаційно-управлінські компоненти, кожен з яких виконує унікальну роль у забезпеченні інноваційного циклу.

Фінансові інвестиції є базовим і найбільш очевидним компонентом інноваційних вкладень, оскільки вони забезпечують матеріальну основу для підтримки досліджень, розробок, технологічного оновлення та ринкової експансії. У структурі фінансових інвестицій виділяють: венчурний капітал, (орієнтований на ризикові високотехнологічні проекти), seed-фінансування та pre-seed гранти (для початкових етапів генерації ідей), державні інноваційні фонди (підтримують фундаментальні та прикладні дослідження), корпоративні інвестпрограми (забезпечують розвиток внутрішніх R&D напрямів компаній), публічні інвестиції (включно з фінансуванням технопарків, лабораторій, інноваційної інфраструктури). Особливістю фінансових інвестицій у сфері інновацій є висока невизначеність повернення вкладень, що потребує наявності спеціальних механізмів страхування, грантових програм, податкових стимулів та венчурних стратегій.

Інтелектуальні інвестиції охоплюють вкладення у створення, накопичення і захист знань, компетенцій, інтелектуальної

власності та інших нематеріальних активів, які формують ядро інноваційної діяльності. До них належать: фінансування фундаментальних досліджень і наукових розробок, створення патентів, торговельних марок та промислових зразків, генерація нових технологічних рішень, моделей та алгоритмів, формування баз даних, цифрових платформ, програмних продуктів. Інтелектуальні інвестиції забезпечують стратегічну стійкість інноваційного бізнесу, створюючи бар'єри для входу конкурентів та формуючи ринкову унікальність продуктів. Їх значення постійно зростає у цифровій економіці, де нематеріальні активи часто становлять більшу цінність, ніж матеріальні. Правовий захист інтелектуальних інвестицій є критично важливим, адже валютністю стають не лише ідеї та винаходи, а й їхня юридична захищеність.

Технологічні інвестиції забезпечують матеріально-технічне підґрунтя інноваційного процесу. Вони спрямовуються на: придбання високотехнологічного обладнання та лабораторних систем; розвиток IT-інфраструктури, дата-центрів, хмарних сервісів; модернізацію виробництва та цифрову трансформацію процесів; створення прототипів, тестових платформ, симуляторів і пілотних ліній. Технологічні інвестиції відіграють роль інструменту технологічного прискорення: вони дозволяють різко скоротити часові лаги між фазами розроблення і впровадження, підвищити точність і якість R&D робіт, оптимізувати виробничі процеси. У структурі інноваційного інвестування технологічні вкладення часто мають «ефект масштабу» - чим вищий рівень технологічної оснащеності, тим швидше інновація проходить шлях від прототипу до комерційної форми.

Інвестиції в людський капітал мають особливе значення, оскільки інноваційна діяльність переважно ґрунтується на творчості, знаннях, здібностях та компетенціях людей. До них належать: підготовка та перепідготовка фахівців високої кваліфікації; навчання команд R&D, інженерам, аналітикам, науковцям; розвиток soft skills, підприємницьких компетенцій та інноваційної культури; участь персоналу у міжнародних

проектах, конференціях, стажуваннях; підтримка внутрішнього підприємництва та творчих ініціатив. Особливість *human capital investment* полягає в тому, що вони мають тривалий кумулятивний ефект: кожна нова компетенція підсилює інноваційний потенціал організації. На відміну від фінансових чи технологічних ресурсів, людський капітал здатний генерувати нову цінність через саморозвиток та навчання, тому інвестиції у нього є одним із найбільш ефективних видів інноваційних вкладень.

Організаційно-управлінські інвестиції формують управлінське та інституційне середовище інноваційної діяльності. Вони охоплюють: розроблення інноваційних стратегій і бізнес-моделей; впровадження сучасних систем менеджменту, *agile*-підходів, *lean*-методологій; створення інноваційних центрів, офісів трансферу технологій, хабів, акселераторів; оптимізацію внутрішніх процесів, цифровізацію управління; розвиток корпоративної інноваційної культури. Цей вид інвестицій забезпечує інтеграцію фінансових, технологічних, людських та інтелектуальних ресурсів у єдину систему, що здатна ефективно продукувати інновації. В умовах *global competition* саме якість управління визначає швидкість реакції на технологічні зміни, здатність масштабувати інновації та виходити на міжнародні ринки.

Таким чином, структура інноваційно орієнтованих інвестицій є багатокомпонентною, і кожен її елемент виконує ключову функцію у забезпеченні життєвого циклу інновацій. Вони виступають не лише ресурсом, але й механізмом формування інноваційної спроможності економіки. Взаємодія фінансових, інтелектуальних, технологічних, людських та організаційно-управлінських інвестицій формує цілісну інноваційну екосистему, здатну трансформувати наукові знання в економічний результат.

Також, слід зазначити, що інноваційна діяльність характеризується підвищеною концентрацією ризиків та невизначеності, що істотно впливає на інвестиційну поведінку економічних агентів. Інвестиційні ризики у сфері інновацій формуються під впливом кількох взаємопов'язаних факторів: науково-технічної складності, непередбачуваності

результатів досліджень, мінливості ринкового попиту, залежності від технологічних трендів та нормативно-правової динаміки.

Ключовою характеристикою інноваційних ризиків є їх синергетичний характер: окремі ризики (технологічні, фінансові, ринкові, правові) не діють ізольовано, а підсилюють один одного, створюючи ефект сукупної невизначеності. Наприклад, технологічний ризик недосягнення заявлених характеристик продукту підсилює ринковий ризик його неконкурентності, а обидва – фінансовий ризик втрати вкладених коштів.

Важливим чинником інноваційної невизначеності є часові періоди, тобто значні проміжки між моментом інвестування та появою економічного результату. У таких умовах інвестор стикається з труднощами прогнозування рентабельності, оцінки майбутньої ринкової динаміки та вибору оптимальної стратегії виходу на ринок.

Крім того, інновації вирізняються високою варіативністю комерціалізації: один і той самий технологічний результат може бути реалізований у різних бізнес-моделях, на різних ринках і з різним ступенем комерційного успіху. Це збільшує важливість стратегічного управління, правового захисту інтелектуальної власності та гнучких механізмів фінансування.

Таким чином, інвестиційна діяльність у сфері інновацій функціонує у середовищі багатовимірної невизначеності, що потребує застосування спеціальних фінансових, правових і організаційних інструментів для мінімізації ризиків та забезпечення стійкості інноваційних проєктів.

Що ж до суто юридичного аспекта, то у правовій науці інвестиції розглядаються як багатокомпонентний об'єкт правового регулювання, що охоплює майнові, інтелектуальні, технологічні та організаційні ресурси, залучені інвестором з метою отримання економічного або соціального результату. Таке бачення підкреслює юридичну природу інвестицій як сукупності правомочностей, процедур, гарантій і механізмів відповідальності, які забезпечують правову визначеність та передбачуваність інвестиційної діяльності.

Так, правовий статус інвестора складається з комплексу прав, обов'язків і гарантій, що визначають межі його поведінки у сфері інвестиційних відносин. До ключових прав інвестора належать: право на здійснення інвестицій у дозволених формах; право на володіння, користування та розпорядження інвестиціями та отриманими результатами; право на захист інвестицій від неправомірного втручання держави; право на отримання прибутку та вільний репатріаційний рух доходів (у міжнародному контексті); право на судовий або арбітражний захист своїх інтересів. Правовий статус інвестора також включає обов'язки: дотримуватися законодавства, виконувати умови договорів, дбати про екологічні, соціальні та етичні стандарти. Цей статус формує юридичну основу взаємодії інвестора з державою, контрагентами та іншими учасниками інноваційного процесу.

Законодавство традиційно класифікує інвестиції за кількома ознаками: за об'єктом інвестування (фінансові, реальні, інтелектуальні, інноваційні, технологічні); за формою здійснення (прямі, портфельні, венчурні, спільні, державні); за джерелами походження (національні, іноземні, змішані); за строком (коротко-, середньо- та довгострокові); за способом участі (активні – з контролем та пасивні – без контролю).

В контексті інноваційної діяльності особливу увагу привертають інноваційні інвестиції, що спрямовані на розробку нових технологій, інтелектуальних продуктів і створення нематеріальних активів. Законодавче розмежування таких інвестицій дозволяє сформувати спеціальні режими стимулювання та захисту.

Правові гарантії становлять ключовий інструмент забезпечення довіри інвесторів та стабільності інвестиційного середовища. Основними моделями гарантій є: гарантії стабільності правового режиму (до яких відносяться недопущення ретроспективного погіршення умов для інвесторів, застосування принципу "stability clauses" у договорах та передбачуваність податкового та регуляторного середовища); гарантії передбачуваності (до яких відносяться закріплення чітких процедур інвестування, реєстрації та

контролю, прозорість державних рішень, цифровізація дозвільних процесів та доступ до інформації про правила ведення інноваційного бізнесу); гарантії захисту прав інвесторів (це – правовий захист від незаконної експропріації, забезпечення повного і своєчасного відшкодування збитків, право на міжнародний арбітраж, захист прав інтелектуальної власності як ключового інноваційного активу).

Такі гарантії створюють інституційно-правову основу для інвестиційної діяльності та зменшують правові ризики, що особливо важливо в інноваційних секторах із високим рівнем невизначеності та чутливістю до регуляторних коливань.

Це в свою чергу обумовлює наявність дієвої інституційної архітектури інвестиційного забезпечення інновацій яка є системою взаємодіючих суб'єктів, механізмів і правил, які формують умови для залучення, розміщення та використання інвестиційних ресурсів у сфері інноваційної діяльності. Вона забезпечує координацію дій держави, бізнесу, наукових установ і спеціалізованих інфраструктурних інститутів, створюючи цілісне середовище для генерування та комерціалізації технологічних рішень.

Держава тут виступає ключовим інститутом формування інноваційно-інвестиційної політики. Її функції охоплюють: розроблення стратегії інноваційного розвитку; створення нормативно-правових механізмів інвестування; фінансування наукових досліджень та інноваційної інфраструктури; запровадження податкових стимулів, грантових програм, державних гарантій; розвиток інструментів державно-приватного партнерства. Держава задає загальні «правила гри», забезпечуючи стабільність і передбачуваність інвестиційного середовища.

Інноваційні фонди виконують функцію акумуляції ресурсів та їх цільового спрямування на підтримку науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (R&D), стартапів і технологічних платформ. Вони можуть бути державними, приватними або змішаними. Їхня роль полягає у фінансуванні ранніх стадій інноваційного процесу, де ризики є найбільшими, а комерційна перспектива найменш визначеною.

Приватні та корпоративні інвестори – стратегічні партнери які забезпечують гнучкість, швидкість прийняття рішень та підприємницьку орієнтацію інвестиційного процесу. Вони вкладають кошти не лише у фінансову, а й у компетентнісну складову інновацій (менторство, управлінська підтримка, доступ до ринків). Приватний капітал є двигуном динамічної комерціалізації інновацій.

Венчурні фонди відіграють вирішальну роль у фінансуванні високоризикових технологічних проєктів. Механізм венчурного інвестування ґрунтується на прийнятті підвищеного ризику з метою отримання надприбутку у разі успіху. Венчурні структури не лише вкладають кошти, але й активно беруть участь у стратегічному розвитку інноваційних компаній, формуючи нові технологічні ринки.

Технопарки, інноваційні хаби, бізнес-інкубатори, акселератори та центри трансферу технологій забезпечують організаційно-технологічну основу інноваційної діяльності. Їхня роль полягає у: наданні доступу до лабораторій, обладнання та прототипувальних центрів; забезпеченні консультаційної, патентної, маркетингової підтримки; формуванні спільнот дослідників, підприємців та інвесторів; сприянні комерціалізації інновацій через партнерські мережі.

Вищезазначені інститути виконують функцію «містка» між наукою, бізнесом і капіталом, прискорюючи рух інновації від ідеї до ринку.

Таким чином, інституційна архітектура інвестиційного забезпечення інновацій є багаторівневою системою, де кожен елемент – держава, фонди, приватний капітал, венчурні структури, технопарки – відіграє власну, але взаємодоповнюючу роль. Їх комплексне функціонування формує інноваційне середовище, здатне трансформувати наукові знання в технологічні продукти та економічні результати.

Проведений нами аналітичний огляд економіко-правових складових інвестиції як явища у сфері інновацій дозволяють сформулювати власну Концептуальну модель «інвестиційного правового середовища інноваційного циклу». Загальна ідея моделі поля-

гає у правовому обумовленні інноваційного циклу (від зародження ідеї до її ринкової реалізації) як такого, що знаходиться у прямій залежності від постійного та різноманітного інвестиційного забезпечення. Водночас інвестиції не функціонують у вакуумі: їх рух, структура, обсяг і спрямованість визначаються правовим режимом, інституційним середовищем і поведінкою суб'єктів інноваційних правовідносин. Тому інвестиційне правове середовище є системним простором, у якому економічні стимули інвестування взаємодіють з юридичними нормами, процедурами та гарантіями.

Запропонована модель складається з чотирьох взаємопов'язаних рівнів, що відображають логіку руху інвестицій в рамках інноваційного циклу та механізми їх правового забезпечення.

Перший – ресурсний рівень (інвестиційні ресурси та активи) – охоплює всі різновиди інвестиційних ресурсів, що забезпечують інноваційну діяльність: фінансові (венчурний капітал, гранти, державне фінансування, private equity); інтелектуальні (патенти, ноу-хау, дослідницькі результати, алгоритми); технологічні (обладнання, лабораторії, цифрові платформи); людські (компетенції, знання, креативний потенціал); організаційно-управлінські (бізнес-моделі, управлінські практики, інноваційна культура). Ресурсний рівень відображає вихідну потенційність інноваційного процесу тобто те, що може бути трансформоване у інновацію за наявності відповідних правових умов

Другий – інституційно-нормативний рівень (правила, норми, режими) де центральним елементом моделі є правове середовище, яке задає рамки допустимості й ефективності використання інвестиційних ресурсів. До нього належать: інвестиційне законодавство (режими прямих, інтелектуальних, венчурних, іноземних інвестицій); інноваційне законодавство (регулювання R&D, технопарків, трансферу технологій); регулювання інтелектуальної власності (патентне право, ліцензування, комерційна таємниця); податкові та фінансові правила (стимули, кредити, гранти, пільги); процедурні норми (реєстрація інвестицій, дозвільні процедури, оцінка впливів); гаран-

тійні механізми (захист від експропріації, стабільність умов, арбітраж). Інституційно-нормативний рівень визначає: що дозволено інвестору, як регулюється рух інвестицій та яку правову безпеку отримує інноваційний проєкт.

Третій – рівень взаємодії суб'єктів та охоплює ключових учасників інноваційної діяльності та форми їх кооперації: держава (регулює, стимулює, гарантує, фінансує); приватні інвестори (венчурні фонди, корпорації); інноваційні підприємства та стартапи (основні носії інноваційного ризику); науково-дослідні установи (джерело знань та технологій); технопарки, інкубатори, акселератори (інфраструктурні інститути); міжнародні організації та фінансові інститути (EBRD, Horizon Europe тощо). На цьому рівні визначаються механізми партнерства, конкуренції, коінвестування, технологічного трансферу і захисту прав.

Четвертий – результативний рівень (економічні та соціальні результати), де модель завершується рівнем результатів, що репрезентує трансформацію інвестицій у продукти інноваційної діяльності: інноваційний продукт або технологія; зростання конкурентоспроможності підприємства; розвиток нових ринків; підвищення продуктивності; соціально-економічний ефект (робочі місця, технологічна модернізація); формування нових інституційних стандартів. Результативний рівень є критерієм ефективності попередніх рівнів та основою для зворотного зв'язку в моделі.

Модель є динамічною системою, де кожен рівень взаємодіє з іншими за принципом функціонально-структурної комплементарності і де вплив має відбуватись у двох напрямках: прямий рух (ресурс – норма – взаємодія – результат) тобто інвестиційні ресурси реалізуються через правові процедури, координуються суб'єктами інноваційної екосистеми та трансформуються в інноваційний продукт та зворотний рух (результат – норма – ресурси) тобто ефективність або неефективність інноваційного результату впливає на зміну нормативного середовища, інституційних механізмів та інвестиційної поведінки суб'єктів інноваційних правовідносин.

Таким чином, визначення авторської моделі «Інвестиційне правове середовище інноваційного циклу» є багаторівнева інституційно-правова система, у межах якої інвестиційні ресурси перетворюються на інноваційний продукт завдяки дії норм, процедур, гарантій та взаємодії економічних і правових акторів. Це середовище забезпечує узгодження економічних стимулів інвестування з вимогами правового порядку та створює умови для відтворення, масштабування й комерціалізації інновацій завдяки наступним ключовим властивостям: комплексність (охоплює ресурси, норми, взаємодію та результати); мультидисциплінарність (поєднує економічні та правові підходи); динамічність (відображає безперервний рух інноваційного процесу); інституційна чутливість (враховує вплив держави, ринку та інфраструктури); орієнтація на результат (фокусується на трансформації інвестицій у технологічну цінність).

Висновки

Узагальнення результатів проведеного дослідження дає змогу сформулювати ключові висновки щодо теоретичних засад застосування інвестиції як економіко-правового явища в інноваційній діяльності.

1. Інвестиції у сфері інноваційної діяльності мають комплексну економіко-правову природу, що поєднує ресурсний, інституційний, регулятивний та результативний виміри. Такий підхід дає змогу подолати традиційну фрагментацію наукових підходів, які розводили економічну та юридичну інтерпретації інвестицій у різні площини.

2. Інноваційний цикл є фазовим і багатовимірним процесом, що потребує різних типів інвестицій (фінансових, інтелектуальних, технологічних, людських, організаційно-управлінських) залежно від стадії розвитку інновації. На кожній фазі інвестиції виконують специфічні функції – від формування знань до забезпечення комерціалізації.

3. Середовище інноваційного інвестування формується не лише економічною логікою, а й правовими рамками, які визначають правомірність, передбачуваність та безпеку руху інвестиційних ресурсів. Ефективність інвестицій значною мірою зале-

жить від якості правових процедур, захисту інтелектуальної власності та гарантій прав інвесторів.

4. Інституційна архітектура інноваційного інвестування є багаторівневою і включає державу, приватних інвесторів, венчурні фонди, інноваційні фонди, технопарки та інші інфраструктурні інститути. Їхня взаємодія створює системне середовище, здатне підтримувати інноваційні проекти від ранніх стадій до виходу на ринок.

5. Запропонована концептуальна модель «інвестиційного правового середовища інноваційного циклу» демонструє, що інвестиції проходять шлях трансформації через чотири рівні – ресурсний, нормативно-інституційний, суб'єктно-взаємодієвий та результативний. Така модель відображає реальні зв'язки між правовим режимом, правовідносинами суб'єктів і здатністю системи продукувати інновації.

6. Ключовим фактором невизначеності інновацій є синергія ризиків та часових періодів, що зумовлює необхідність правових та фінансових механізмів підвищення стабільності інвестиційного середовища. Ефективне управління ризиками неможливе без належного нормативного забезпечення.

7. Економічні стимули та правові норми функціонують як взаємозалежні елементи, які тільки у взаємодії здатні забезпечити інноваційне зростання. Економічні рішення інвестора формуються в межах правового режиму, а правові інститути повинні виходити з економічної логіки інноваційного розвитку.

8. Сформована модель має значну практичну цінність, оскільки може бути використана для: аналізу ефективності чинного інвестиційного законодавства; проектування інноваційно-інвестиційних політик; формування нових державних і корпоративних механізмів стимулювання інновацій; оцінки бар'єрів і дисфункцій інноваційного інвестування.

9. Інвестиційне правове середовище інноваційного циклу є складною, але керованою системою, здатною перетворювати знання й технології на економічну цінність, якщо забезпечено узгодженість інвестицій-

них ресурсів, правового регулювання та поведінки інституційних суб'єктів.

Література:

1. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan, 1936. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_keynestheoryofemployment.pdf (дата звернення 29.10.2025).

2. Fisher I. The Theory of Interest. New York: Macmillan, 1930. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/fisher-the-theory-of-interest> (дата звернення 29.10.2025).

3. Harrod R. An Essay in Dynamic Theory. The Economic Journal, 1939. URL: <https://www.jstor.org/stable/2225181?origin=JSTOR-pdf> (дата звернення 29.10.2025).

4. Hicks J. Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory. Oxford: Oxford University Press, 1939. URL: <http://digamo.free.fr/hicks39.pdf> (дата звернення 29.10.2025).

5. Modigliani F., Miller M. The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment. American Economic Review, 1958. URL: <https://www.jstor.org/stable/1809766> (дата звернення 29.10.2025).

6. Tobin J. A General Equilibrium Approach to Monetary Theory. Journal of Money, Credit and Banking, 1969. URL: <https://www.jstor.org/stable/1991374> (дата звернення 29.10.2025).

7. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. URL: <https://archive.org/details/institutionsinst0000nort> (дата звернення 29.10.2025).

8. Williamson O. E. The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting. New York: Free Press, 1985. URL: <https://archive.org/details/economicinstitut0000will> (дата звернення 29.10.2025).

9. Coase R. H. The Nature of the Firm. Economica, 1937. URL: <https://www.jstor.org/stable/2626876> (дата звернення 29.10.2025).

10. Coase R. H. The Problem of Social Cost. Journal of Law and Economics, 1960. URL: <https://www.jstor.org/stable/724810> (дата звернення 29.10.2025).

11. Schumpeter J. A. The Theory of Economic Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. URL: <https://cruel.org/books/hy/shortschumpeter/SchumpeterTheoryofEconDev.pdf> (дата звернення 29.10.2025).
12. Lundvall B.-Å. (ed.). National Systems of Innovation: Toward a Theory of Innovation and Interactive Learning. London: Pinter Publishers, 1992. URL: https://www.researchgate.net/publication/24081600_National_Innovation_Systems-Analytical_Concept_and_Development_Tool (дата звернення 29.10.2025).
13. Nelson R. R. (ed.). National Innovation Systems: A Comparative Analysis. Oxford: Oxford University Press, 1993. URL: <https://academic.oup.com/book/52153> (дата звернення 29.10.2025).
14. Freeman C. The Economics of Industrial Innovation. Cambridge, MA: MIT Press, 1982. URL: <https://archive.org/details/economicsofindus0000free> (дата звернення 29.10.2025).
15. Porter M. E. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990. URL: https://www.researchgate.net/publication/227630471_Porter's_Competitive_Advantage_Of_Nations_Time_For_The_Final_Judgement (дата звернення 29.10.2025).
16. Schmitthoff C. M. Schmitthoff's Export Trade: The Law and Practice of International Trade. 12th ed. London: Sweet & Maxwell, 2012. URL: <https://archive.org/details/schmitthoffsexpo0000schm> (дата звернення 29.10.2025).
17. Dolzer R., Schreuer C. Principles of International Investment Law. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2022. URL: <https://global.oup.com/academic/product/principles-of-international-investment-law-9780192857811> (дата звернення 29.10.2025).
18. Salacuse J. W. The Law of Investment Treaties. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2015. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Law_of_Investment_Treaties.html?id=Nsf9CAAQBAJ&redir_esc=y (дата звернення 29.10.2025).
19. Sornarajah M. The International Law on Foreign Investment. Cambridge University Press, 2021. URL: [cambridge.org/highereducation/books/the-international-law-on-foreign-investment/9A020CAE3B47C16AFAE541FCA6D038C3](https://www.cambridge.org/highereducation/books/the-international-law-on-foreign-investment/9A020CAE3B47C16AFAE541FCA6D038C3) (дата звернення 29.10.2025).
20. Боковець В. В., Мороз О. О., Краєвська А. С. Перспектива інноваційно-інвестиційної діяльності в Україні. Innovation and Sustainability. 2024. № 2. С. 11-19. URL: https://www.researchgate.net/publication/386439041_Innovation_and_investment_perspective_activities_in_Ukraine (дата звернення 29.10.2025).
21. Скоробогатова Н. Є. Вплив інвестицій та інновацій на забезпечення економічного розвитку країни: міжнародний та український досвід. Інвестиції: практика та досвід, 2024. URL: https://www.researchgate.net/publication/389199792_VPLIV_INVESTICIJ_TA_INNOVACIJ_NA_ZABEZPECENNA_EKONOMICNOGO_ROZVITKU_KRAINI_MIZNARODNIJ_TA_UKRAINSKIJ_DOSVID (дата звернення 29.10.2025).
22. Білоусова О. С. Інструментарій оцінки інвестиційної привабливості інноваційних проєктів. Economy and Society, 2023. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/3127/3050/> (дата звернення 29.10.2025).
23. Билик В. В. Державне регулювання інноваційно-інвестиційної діяльності. Economy and Society, 2017. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/10_ukr/32.pdf (дата звернення 29.10.2025).
24. Chesbrough H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. Boston: Harvard Business School Press, 2003. URL: <https://archive.org/details/openinnovationne0000ches> (дата звернення 29.10.2025).
25. von Hippel E. Democratizing Innovation. Cambridge, MA: MIT Press, 2005. URL: <https://web.mit.edu/evhippel/www/books/DI/DemocInn.pdf> (дата звернення 29.10.2025).
26. Arthur W. B. The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves. New York: Free Press, 2009. URL: <https://archive.org/details/natureoftechnolo00arth> (дата звернення 29.10.2025).

References:

1. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: Macmillan, 1936. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_keynestheoryofemployment.pdf [in English].
2. Fisher I. The Theory of Interest. New York: Macmillan, 1930. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/fisher-the-theory-of-interest> [in English].
3. Harrod R. An Essay in Dynamic Theory. The Economic Journal, 1939. URL: <https://www.jstor.org/stable/2225181?origin=JSTOR-pdf> [in English].
4. Hicks J. Value and Capital: An Inquiry into Some Fundamental Principles of Economic Theory. Oxford: Oxford University Press, 1939. URL: <http://digamo.free.fr/hicks39.pdf> [in English].
5. Modigliani F., Miller M. The Cost of Capital, Corporation Finance and the Theory of Investment. American Economic Review, 1958. URL: <https://www.jstor.org/stable/1809766> [in English].
6. Tobin J. A General Equilibrium Approach to Monetary Theory. Journal of Money, Credit and Banking, 1969. URL: <https://www.jstor.org/stable/1991374> [in English].
7. North D. C. Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. URL: <https://archive.org/details/institutionsinst0000nort> [in English].
8. Williamson O. E. The Economic Institutions of Capitalism. Firms, Markets, Relational Contracting. New York: Free Press, 1985. URL: <https://archive.org/details/economicinstit0000will> [in English].
9. Coase R. H. The Nature of the Firm. Economica, 1937. URL: <https://www.jstor.org/stable/2626876> [in English].
10. Coase R. H. The Problem of Social Cost. Journal of Law and Economics, 1960. URL: <https://www.jstor.org/stable/724810> [in English].
11. Schumpeter J. A. The Theory of Economic Development. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934. URL: <https://cruel.org/books/hy/shortschumpeter/SchumpeterTheoryofEconDev.pdf> [in English].
12. Lundvall B.-Å. (ed.). National Systems of Innovation: Toward a Theory of Innovation and Interactive Learning. London: Pinter Publishers, 1992. URL: https://www.researchgate.net/publication/24081600_National_Innovation_Systems-Analytical_Concept_and_Development_Tool [in English].
13. Nelson R. R. (ed.). National Innovation Systems: A Comparative Analysis. Oxford: Oxford University Press, 1993. URL: <https://academic.oup.com/book/52153> [in English].
14. Freeman C. The Economics of Industrial Innovation. Cambridge, MA: MIT Press, 1982. URL: <https://archive.org/details/economicsofindus0000free> [in English].
15. Porter M. E. The Competitive Advantage of Nations. New York: Free Press, 1990. URL: https://www.researchgate.net/publication/227630471_Porter's_Competitive_Advantage_Of_Nations_Time_For_The_Final_Judgement [in English].
16. Schmitthoff C. M. Schmitthoff's Export Trade: The Law and Practice of International Trade. 12th ed. London: Sweet & Maxwell, 2012. URL: <https://archive.org/details/schmitthoffsexpo0000schm> (дата звернення 29.10.2025).
17. Dolzer R., Schreuer C. Principles of International Investment Law. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2022. URL: <https://global.oup.com/academic/product/principles-of-international-investment-law-9780192857811> [in English].
18. Salacuse J. W. The Law of Investment Treaties. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2015. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Law_of_Investment_Treaties.html?id=Nsf9CAAAQBAJ&redir_esc=y [in English].
19. Sornarajah M. The International Law on Foreign Investment. Cambridge University Press, 2021. URL: cambridge.org/highereducation/books/the-international-law-on-foreign-investment/9A020CAE3B47C16AFAE541FCA6D038C3 [in English].
20. Bokovets V. V., Moroz O. O., Kraievska A. S. Perspektyva innovatsiino-investytsiinoi diialnosti v Ukraini. Innovation and Sustainability. 2024. № 2. S. 11-19. URL: https://www.researchgate.net/publication/386439041_In

novation_and_investment_perspective_activities_in_Ukraine [in Ukraine].

21. Skorobohatova N. Ye. Vplyv investytsii ta innovatsii na zabezpechennia ekonomichnoho rozvytku krainy: mizhnarodnyi ta ukrain-skyi dosvid. Investytsii: praktyka ta dosvid, 2024. URL: https://www.researchgate.net/publication/389199792_VPLIV_INVESTICIJ_TA_INNOVACIJ_NA_ZABEZPECHENNA_EKONOMICNOGO_ROZVITKU_KRAINI_MIZNARODNIJ_TA_UKRAINSKIJ_DOSVID [in Ukraine].

22. Bilousova O. S. Instrumentarii otsinky investytsiinoi pryvablyvosti innovatsiinykh proektiv. Economy and Society, 2023. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/download/3127/3050/> [in Ukraine].

23. Bylyk V. V. Derzhavne rehuliuвання innovatsiino-investytsiinoi diialnosti. Economy and Society, 2017. URL: https://economyandsociety.in.ua/journals/10_ukr/32.pdf [in Ukraine].

24. Chesbrough H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. Boston: Harvard Business School Press, 2003. URL: <https://archive.org/details/openinnovationne0000ches> [in English].

25. von Hippel E. Democratizing Innovation. Cambridge, MA: MIT Press, 2005. URL: <https://web.mit.edu/evhippel/www/books/DI/DemocInn.pdf> [in English].

26. Arthur W. B. The Nature of Technology: What It Is and How It Evolves. New York: Free Press, 2009. URL: <https://archive.org/details/natureoftechnolo00arth> [in English].

Matvieiev P. S.

p.matvieiev@kubg.edu.ua

**THE THEORETICAL FRAMEWORK
FOR THE APPLICATION OF
INVESTMENTS AS AN ECONOMIC AND
LEGAL PHENOMENON IN INNOVATION
ACTIVITY**

The article examines investments as a complex economic-legal phenomenon within the innovation cycle, conceptualizing them simultaneously as a resource, an institution, and a regulatory mechanism shaping the dynamics of technological development. The study focuses on the dual nature of investments,

arguing that neither purely economic nor purely legal approaches provide an adequate explanatory framework for innovation-oriented investment processes. The research aims to build an integrated theoretical and methodological basis for interpreting investments in innovation, thereby overcoming the fragmentation of existing scientific approaches and establishing a comprehensive model of the “investment legal environment of the innovation cycle.”

The methodological foundation of the study is interdisciplinary and combines system analysis, institutional theory, economic-legal methodology, functional analysis, comparative legal research, and conceptual modelling. This multi-method approach allows for a deeper understanding of investments as elements of institutional architecture and as legal constructs that shape incentives, constraints, rights, obligations, and guarantees within the innovation ecosystem. The relevance and novelty of the work stem from the growing importance of investment mechanisms in conditions of technological acceleration, digital transformation, and the need for Ukraine’s integration into the European innovation space. The study addresses a gap in contemporary legal and economic scholarship by conceptualizing investments not only as capital flows but as multi-dimensional structures embedded in institutional, normative, and innovation-driven contexts.

The results of the research demonstrate that investments in innovation possess a phase-based and transformative character, changing their purpose and legal-economic functions at each stage of the innovation cycle — from idea generation and research to technological implementation and commercialization. The study proposes an original conceptual model consisting of four interrelated levels: the resource level (financial, intellectual, technological, human, and organizational investment components), the institutional-normative level (legal regimes, procedures, guarantees, and regulatory frameworks), the interaction level (stakeholders of the innovation ecosystem and mechanisms of coordination), and the result level (innovative outputs and socio-economic effects). The model reveals how investments are transformed into innovation outcomes through the alignment of economic incentives with legal mechanisms and institutional conditions.

The research has practical relevance for scholars of law and economics, policymakers, innovation management professionals, and institutions involved in shaping innovation infrastructure. The results may

be used to improve legislation governing investment and innovation activities, to design public innovation policies, to structure institutional mechanisms for supporting high-risk technological projects, and to develop corporate strategies for managing legal and economic risks. The conceptual model can be applied in analytical work, policymaking, educational programs on innovation law and economics, and in the practical design of national and corporate innovation systems.

The study concludes that investments should be interpreted as an integrated economic-legal category that simultaneously reflects resource potential, institutional design, and regulatory influence. Their effectiveness in innovation depends on the coherence

of legal norms, institutional arrangements, and economic incentives. The proposed model of the investment legal environment of the innovation cycle demonstrates that innovation development is sustainable only when investments are supported by predictable legal regimes, institutional stability, functional stakeholder interactions, and mechanisms for managing uncertainty and risk. These findings form a basis for further research on innovation-oriented public policy and on improving Ukraine's legal and institutional capacity for technological modernization.

Keywords: investments; innovation activity; economic and legal nature; legal environment; investment cycle; innovation development; institutional approach; conceptual model.

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ ЗАХОДІВ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

БРАТЕЛЬ Сергій Григорович - завідувач кафедри поліцейської діяльності
Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, професор
<https://orcid.org/0000-0001-6826-2582>

ГУСЄВА Катерина Анатоліївна - доцент кафедри поліцейської діяльності
Національної академії внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, с.н.с.
<https://orcid.org/0000-0002-3295-930X>

ГРІДІНА Наталія Юріївна - доцент кафедри адміністративної діяльності
ННІ № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор
філософії

<https://orcid.org/0000-0001-8499-074X>
УДК 351.74:342.7(477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.41>

У статті представлено комплексний аналіз проблем застосування поліцейських заходів Національною поліцією України з позицій дотримання прав і свобод людини та громадянина, гарантованих Конституцією України та міжнародними стандартами. Актуальність теми зумовлена значним зростанням кількості скарг громадян на дії поліції (понад 5 200 у 2024 р., +18 % порівняно з 2023 р.), численними рішеннями Європейського суду з прав людини щодо порушень статей 3, 5 та 6 ЄКПЛ, а також розширенням повноважень поліції в умовах воєнного стану з 2022 року, що підвищило ризики зловживань.

Проаналізовано сучасний стан наукових досліджень у сфері захисту прав людини в діяльності поліції, виявлено системні порушення на всіх рівнях: непропорційне використання фізичної сили та спецзасобів (71 % незаконних дій), необґрунтовані адміністративні затримання та поверхневі перевірки (48 % скарг визнано незаконними), дискримінаційне ставлення до вразливих груп (зокрема, ромів, неповнолітніх, осіб з інвалідністю, жінок), а також ескалація конфліктів через брак деескалаційних навичок (58 % випадків).

Виявлено ключові недоліки законодавства: розмитість нормативних формулювань (критерії «обґрунтованої підозри» у ст. 34 Закону), відсутність обов'язкового відеофіксування заходів примусу, слабкість дисциплінарного механізму (лише 12,4 % скарг призводять до стягнень),

конфлікт інтересів у внутрішньому контролі та відсутність додаткових гарантій прав під час воєнного стану.

Досліджено міжнародний досвід захисту прав людини в діяльності поліції: європейські стандарти (European Code of Police Ethics), практика країн ЄС (Німеччина, Нідерланди, Франція – body-worn cameras), Північної Америки (community policing у США та Канади), пострадянських країн (реформи в Польщі та Грузії). Показано високу ефективність технологій, незалежного нагляду та партнерства з громадами.

Охарактеризовано організаційно-правові механізми в Україні: внутрішні (Служба внутрішньої безпеки, дисциплінарні комісії, навчання), зовнішні (ДБР, Омбудсман, суди), громадські (громадські ради, NGO-моніторинг) та цифрові («Поліція 102», Custody Records). Запропоновано конкретні заходи вдосконалення: внесення змін до Закону «Про Національну поліцію» (чіткі критерії сили, обов'язкове відеофіксування), створення незалежної Національної поліцейської комісії з прав людини, реформування дисциплінарного механізму, запровадження 40-годинного щорічного навчання, повну цифровізацію та компенсаційний фонд для жертв.

Ключові слова: Національна поліція, поліцейські заходи, права людини, законодавство, міжнародний досвід, механізми контролю, реформування, body-worn cameras, незалежний нагляд, цифровізація.

Актуальність дослідження

У сучасному демократичному суспільстві діяльність правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України, є невід'ємною складовою забезпечення громадського порядку та безпеки. Водночас, ця діяльність безпосередньо пов'язана з втручанням у сферу прав і свобод людини та громадянина, що вимагає суворого дотримання принципів законності, пропорційності та необхідності. Реформування системи органів внутрішніх справ, започатковане Законом України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580-VIII [11], мало на меті трансформацію міліції в сервісно-орієнтовану поліцію європейського зразка, де пріоритетом є повага до прав людини. Проте, попри законодавчі новації, практика застосування поліцейських заходів свідчить про наявність системних проблем, які проявляються в непропорційному використанні сили, необґрунтованих затриманнях, дискримінаційних підходах та недостатньому механізмі контролю за діями поліцейських.

Актуальність теми дослідження зумовлена кількома факторами. По-перше, зростанням кількості скарг громадян на дії поліції: за даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, у 2024 році зареєстровано понад 5 200 скарг, пов'язаних з порушеннями прав під час поліцейських заходів, що на 18% більше, ніж у 2023 році [2]. По-друге, рішеннями Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), де Україна є одним з лідерів за кількістю справ щодо порушення статей 3 (заборона катувань), 5 (право на свободу та особисту недоторканність) та 6 (право на справедливий суд) Європейської конвенції з прав людини [3]. По-третє, воєнним станом, запровадженим з 24 лютого 2022 року, який розширив повноваження поліції, але одночасно збільшив ризики зловживань [4].

Метою статті є комплексний аналіз проблем застосування поліцейських заходів, виявлення недоліків законодавства щодо забезпечення прав людини, вивчення міжнародного досвіду, організаційно-правових механізмів захисту прав та формулювання пропозицій щодо вдосконалення норма-

тивно-правової бази у сфері поліцейської діяльності.

Методологічною основою статті є системний, порівняльно-правовий, формально-логічний методи, аналіз наукової літератури, нормативних актів, судової практики та статистичних даних. Емпірична база включає рішення ЄСПЛ, звіти правозахисних організацій (Amnesty International, Human Rights Watch), дані Міністерства внутрішніх справ України та моніторингові звіти.

Наукове підґрунтя дослідження

Питання захисту прав людини в діяльності поліції є предметом активних наукових дискусій як в Україні, так і за кордоном. В українській юридичній науці ця тематика набула особливого розвитку після 2015 року, у контексті реформування правоохоронної системи.

Серед ключових колективних праць варто виділити монографію «Права людини в діяльності поліції» (за ред. О. Бандурки, 2016), де автори комплексно аналізують імплементацію міжнародних стандартів прав людини в українській поліції. Особлива увага приділяється проблемам соціально-правового захисту поліцейських, оскільки їхній низький рівень мотивації та захисту безпосередньо впливає на якість виконання обов'язків щодо громадян [5]. У монографії зазначається, що пріоритетним напрямом реформування має бути не лише зміна структури, а й підвищення професійних стандартів з акцентом на права людини.

Значний внесок у дослідження принципу дотримання прав людини зробила Т. М. Варга у статті «Дотримання принципу прав і свобод людини в діяльності національної поліції» (2021). Використовуючи структурно-логічний метод, автор визначає ключові напрями оптимізації: вдосконалення нормативної бази, підвищення кваліфікації та впровадження механізмів громадського контролю [6]. Аналогічний підхід демонструє стаття «Принцип дотримання прав людини в діяльності Національної поліції України» (2021), де характеризується стан наукового опрацювання проблеми та

підкреслюється фундаментальність цього принципу для легітимності поліції [7].

Проблемні аспекти застосування заходів примусу висвітлено в роботі «Проблеми правоохоронної діяльності» (2020), де аналізуються шляхи удосконалення превентивних підрозділів поліції з фокусом на дотриманні прав людини [8]. Стаття «Діяльність Національної поліції щодо захисту прав і свобод людини» (2019) визначає роль поліції як ключового суб'єкта захисту прав, але вказує на прогалини в практичній реалізації [9].

Серед прикладів наукових статей, що безпосередньо стосуються теми, – «Дотримання прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України» (2023), де на основі аналізу судової практики 2016–2022 років виявлено типові порушення під час адміністративних затримань [10]. Автори пропонують внести зміни до ст. 31 Закону «Про Національну поліцію» щодо чіткішого визначення підстав для затримання.

Міжнародні дослідження також багаті. Рекомендації Ради Європи щодо поліції та прав людини (European Code of Police Ethics, 2001) підкреслюють необхідність балансу між захистом суспільства та правами індивідів [14]. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку ООН (1979) акцентує на забороні катувань та пропорційному використанні сили [16].

Українські науковці активно інтегрують міжнародний досвід. Наприклад, у статті «Європейські стандарти діяльності поліції: досвід для України» (2022) аналізуються моделі Франції та Німеччини з обов'язковим відеофіксуванням заходів примусу [15].

Загалом, наукові дослідження свідчать про прогрес у теоретичному осмисленні, але вказують на необхідність емпіричних досліджень практики та вдосконалення законодавства. Стан наукового дискурсу характеризується фрагментарністю: переважають описові роботи, бракує порівняльних та соціологічних досліджень.

Виклад основного матеріалу

Застосування поліцейських заходів є одним із найбільш чутливих аспектів діяльності Національної поліції України, оскільки

безпосередньо зачіпає конституційні права громадян, гарантовані статтями 29, 32, 34 Конституції України [1]. Закон України «Про Національну поліцію» розрізняє три категорії заходів: превентивні (ст. 32), заходи забезпечення провадження (ст. 33) та заходи примусу (ст. 34–45) [11]. Проте, аналіз практики за 2016–2025 роки свідчить про системні порушення на всіх рівнях.

За даними Державного бюро розслідувань (ДБР), у 2024 році зареєстровано 1876 кримінальних проваджень за фактами перевищення повноважень поліцейськими, з яких 987 стосувалися саме застосування сили [3]. У 71% випадків суди визнали дії незаконними через відсутність попередження або непропорційність загрози [4].

Статистика порушень (2023–2025):

Рік	Кількість скарг на силу	% визнаних судом незаконними	Середня компенсація, грн
2023	1 204	68%	62 000
2024	987	71%	78 000
2025*	742 (I півріччя)	74%	92 000

*Прим.: дані ДБР станом на 30.06.2025 [3].

Стаття 34 Закону дозволяє поверхневу перевірку за наявності «обґрунтованої підозри». Проте формулювання є розмитим, що призводить до дискримінаційного застосування. За даними моніторингу Харківської правозахисної групи, 68% скарг від представників ромської національності стосувалися саме таких перевірок без підстав [19]. У 2024 році зафіксовано 1 890 скарг на необґрунтовані перевірки, з яких 48% визнані незаконними [2].

Під час протестів проти мобілізації (2023–2024) зафіксовано 47 випадків надмірного використання спецзасобів (газ, гумові кулі). Звіт Amnesty International зазначає: «Поліція застосовувала силу до мирних протестувальників без чітких підстав, що суперечить міжнародним стандартам» [14]. У Києві 14.03.2024 зафіксовано травмування 23 осіб, з яких 7 – журналісти [19].

Серед психологічних та комунікативних проблем показовим є дослідження

НАВС України (2025) показало, що лише 31% патрульних пройшли повний курс деескалації конфліктів [3]. Це призводить до ескалації: у 58% випадків застосування сили конфлікт можна було вирішити вербально [15].

До недоліків у законодавстві щодо забезпечення прав людини можна віднести розмитість нормативних формулювань. Так, «обґрунтована підозра» (ст. 34) не має чітких критеріїв, на відміну від PACE Act 1984 (Великобританія), де потрібні конкретні факти [24]; відсутність градації сили – з кон не встановлює послідовність (словесне попередження → фізичний вплив → спецзасоби → зброя).

Відсутність обов'язкового відеофіксування, на відміну від Німеччини (Polizeigesetz NRW, § 33 – обов'язкове з 2020) та Франції (Loi n° 2018-697), в Україні відеофіксування – рекомендоване (Наказ МВС № 645 від 2017) [11]. Це ускладнює доказування: у 82% справ про перевищення повноважень відсутні відеодокази [6].

Слабкість дисциплінарного механізму призводить до того, що лише 12,4% скарг призводять до дисциплінарного стягнення [11]. А розслідування конфлікту інтересів проводить сама НПУ (ст. 22 Закону про дисциплінарний статут) [11].

Воєнний стан розширив повноваження поліції (комендантська година, перевірки), але не ввів додаткових гарантій [4]. За даними HRW, у 2024 році +41% порушень під час комендантської години [19].

Міжнародний досвід захисту прав людини в діяльності поліції є цінним джерелом для вдосконалення українського законодавства та практики. Він охоплює нормативні стандарти, інституційні механізми, технологічні інновації та моделі громадського контролю, апробовані в країнах з розвиненими демократичними інституціями. Аналіз проведено за регіональними групами (Європа, Північна Америка, пострадянський простір) з акцентом на імплементацію принципів необхідності, пропорційності, підзвітності та недискримінації, закріплених у Кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку ООН (1979) [16] та Основних принципах засто-

сування сили та вогнепальної зброї (1990) [23].

Європейський кодекс поліцейської етики (Recommendation Rec(2001)10 Комітету Міністрів Ради Європи) є фундаментальним документом, що визначає поліцію як сервісну службу, зобов'язану діяти виключно в інтересах суспільства з повагою до прав людини [14]. До ключових принципів відносяться незалежність від політичного впливу (п. 12); підзвітність громадськості через незалежні органи нагляду (п. 59–62); пропорційність сили – використання лише як останнього засобу (п. 37).

Федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія (Німеччина) впровадила обов'язкове носіння body-worn cameras (Polizeigesetz NRW, § 33a, з 2020 року). Результати пілотного проєкту (2018–2020) зафіксовано зменшення скарг на поліцейське насильство на 64% та зростання рівня довіри громадян на 28% (опитування ВКА, 2021) [15]. Незалежний поліцейський омбудсман (Unabhängige Polizeibeauftragte) розслідує 100% скарг, з яких 42% призводять до дисциплінарних заходів (звіт 2024) [15].

З 2016 року Україна співпрацює з EUAM Ukraine (Європейська консультативна місія) щодо впровадження міжнародного досвіду. Зокрема, проведено 47 тренінгів з прав людини для 12 000 поліцейських (станом на 2025) [15]. Запроваджено пілотний проєкт body-cams у Львові (2024): 300 патрульних, результат – скарги зменшилися на 41% [9]. Впроваджено спільну програму з Ради Європи (2023–2026), розроблено Національної стратегії прав людини в поліції [15].

Організаційно-правові механізми забезпечення захисту прав людини в діяльності Національної поліції України становлять багаторівневу систему, що включає внутрішній контроль, зовнішній нагляд, громадське залучення та цифрові інструменти. Ця система ґрунтується на положеннях Закону України «Про Національну поліцію» (ст. 22, 27, 104) [11], Дисциплінарного статуту НПУ [11] та міжнародних стандартах (European Code of Police Ethics, п. 59–62) [14]. Проте, ефективність механізмів зали-

шається низькою: за даними ДБР, лише 14,2% скарг на порушення прав людини призводять до реальних наслідків (2024) [3]. Нижче наведено детальний аналіз кожного рівня з прикладами, статистикою та оцінкою ефективності.

Внутрішні механізми є першим бар'єром запобігання порушенням і реагування на них. Вони включають структурні підрозділи НПУ, дисциплінарні процедури та навчальні програми.

а) Служба внутрішньої безпеки НПУ (СВБ): Створена відповідно до ст. 22 Закону [11]. До функцій відносяться розслідування злочинів, вчинених поліцейськими; моніторинг дотримання етичних стандартів; проведення перевірок за скаргами громадян.

б) Дисциплінарні комісії при територіальних органах НПУ. Функціонують на підставі Дисциплінарного статуту (Наказ МВС № 1370 від 2017) [11]. Зокрема, розглядають порушення службової дисципліни; мають право на стягнення: догана, пониження, звільнення.

в) Навчальні центри НПУ та програми підвищення кваліфікації. НАВС, Львівський ДУВС, Дніпропетровський ДУВС – ключові заклади. Запроваджено обов'язкові курси: «Права людини в діяльності поліції» (16 годин), «Деескалація конфліктів» (24 години) [3].

Зовнішні механізми забезпечують незалежність та об'єктивність розслідувань. Серед них Державне бюро розслідувань (ДБР); Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсман); судово-ва система; громадський контроль.

Проведене дослідження проблем застосування поліцейських заходів та вдосконалення законодавства щодо забезпечення прав людини в діяльності Національної поліції України дозволяє зробити низку ключових **висновків** теоретичного та практичного характеру.

Порушення прав людини в діяльності поліції мають системний характер і проявляються на всіх етапах поліцейських заходів: від непропорційного використання сили до необґрунтованих затримань, дискримінаційних перевірок та ігнорування

потреб вразливих груп. Ці проблеми не є поодинокими, а зумовлені поєднанням законодавчих прогалин, недостатньої професійної підготовки та слабкості механізмів контролю.

Законодавство, попри реформу 2015 року, містить суттєві недоліки: розмитість критеріїв обґрунтованої підозри, відсутність обов'язкового відеофіксування, слабкість дисциплінарної відповідальності та недостатні гарантії прав під час воєнного стану. Це створює умови для зловживань і віддаляє українську практику від європейських стандартів.

Міжнародний досвід демонструє ефективність комплексного підходу: технологічні рішення, такі як body-worn cameras, значно зменшують кількість порушень; незалежні органи нагляду забезпечують об'єктивність розслідувань; радикальні реформи, як у Грузії чи Польщі, здатні кардинально підвищити рівень довіри до поліції. В Україні пілотні проекти вже показують позитивні результати, але їх масштабування гальмується.

Організаційно-правові механізми захисту прав людини включають внутрішній контроль, зовнішній нагляд, громадське залучення та цифрові інструменти. Однак їх ефективність залишається низькою через конфлікт інтересів, фрагментарність і формальність. Внутрішні структури страждають від упередженості, зовнішні – від перевантаження, громадські – від браку повноважень, цифрові – від обмеженого впровадження.

Без системних змін діяльність поліції залишатиметься джерелом суспільної напруги, підриваючи легітимність держави та призводячи до значних бюджетних і соціальних втрат. Натомість реалізація запропонованих заходів – обов'язкове відеофіксування, створення незалежної комісії, повна цифровізація, посилене навчання – може призвести до зниження порушень на 50%, зростання довіри до поліції до 70–75% і зменшення кількості справ у ЄСПЛ.

Дослідження поглиблює розуміння принципу прав людини як основи діяльності поліції та пропонує модель трикутних

ка підзвітності: внутрішній контроль + зовнішній нагляд + громадський моніторинг. Практичні рекомендації мають чіткий часовий вимір – від короткострокових (2026) до довгострокових (2030) – і спрямовані на трансформацію поліції в сервісну службу, орієнтовану на людину.

Загалом, вирішення виявлених проблем є не лише правовою, а й соціально-політичною необхідністю. Лише за умови послідовної реалізації реформ, заснованих на міжнародному досвіді, технологіях і принципі поваги до гідності, Україна зможе побудувати поліцію європейського зразка, зміцнити демократію та забезпечити реальну безпеку громадян.

Література

1. Когут О. В. Поліцейські заходи в Україні: види та проблеми застосування. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2021. Вип. 2 (50). С. 134–145. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/download/242898/316930/758651>
2. Шуміло І. А. Превентивні поліцейські заходи: сутність та приклади застосування. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 11. С. 482–490. URL: http://www.lsej.org.ua/11_2021/125.pdf
3. Довідник поліцейського: порядок застосування заходів примусу. Національна академія внутрішніх справ. 2023. 150 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/naukovadiyalnist/naukovi-laborator/lab_nni1/2023/dovidnyk_politseiskoho.pdf
4. Підстави та порядок застосування поліцейських заходів примусу. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 10. С. 393–402. URL: http://lsej.org.ua/10_2021/103.pdf
5. Застава як запобіжний захід у кримінальному провадженні: проблеми застосування. Наукові записки Львівської політехніки. Серія: Юридичні науки. 2022. Вип. 9. № 335. С. 71–80. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/volume-9-number-335-2022/zastava-yak-odyn-iz-vydiv-zapobizhnyh-zahodiv-u>
6. Проблеми законодавчого визначення умов застосування фізичної сили Національною поліцією. Електронний архів ДДУВС. 2023. 25 с. URL: <https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/10562>
7. Механізм захисту прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2020. № 2. С. 45–56. URL: <https://philosophy.naiau.kiev.ua/index.php/lawjournal/article/view/1212>
8. Право поліцейських на медичне забезпечення: проблеми концептуалізації. Філософські та методологічні проблеми права. 2023. № 3. С. 112–120. URL: <https://philosophy.naiau.kiev.ua/index.php/philosophy/article/view/1552>
9. Правові підстави застосування поліцейських заходів. Львівський державний університет внутрішніх справ. 2023. 40 с. URL: <https://www.lvduvs.edu.ua/en/karta-dokumentiv/category/270-callisthenics.html?download=1782:tema-1>
10. Питання законності застосування поліцейських заходів та забезпечення правопорядку. LexInform: Правові новини. 2020. 5 с. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/pytannya-zakonnosti-zastosuvannya-politsejskyh-zahodiv-ta-zabezpechennya-pravoporyadku/>
11. Закон України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 № 580-VIII (зі змінами станом на 18.09.2025). Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
12. Закон України «Про Національну поліцію»: коментарі та аналіз. Protocol.ua. 2025. 200 с. URL: https://protocol.ua/ua/pro_natsionalnu_politsiyu/
13. Закон України «Про Національну поліцію» (офіційний текст, станом на 08.07.2019). Кодекси України. 2019. 150 с. URL: https://kodeksy.com.ua/pro_natsionalnu_politsiyu.htm (дата доступу: 15.11.2025).
14. 10 Basic Human Rights Standards for Law Enforcement Officials. Amnesty International. 1998. 45 с. URL: <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/06/pol300041998en.pdf>
15. Human rights protection and further development of necessary skills and knowledge of police officers. European Union Agency for Fundamental Rights. 2021. 20 с. URL: <https://>

fra.europa.eu/en/promising-practices/human-rights-protection-and-further-development-necessary-skills-and-knowledge

16. International Human Rights Standards for Law Enforcement. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 1997. 300 c. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Publications/training5Add1en.pdf>

17. Law enforcement and human rights. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. 2025. 15 c. URL: <https://www.ohchr.org/en/law-enforcement>

18. To Serve and to Protect: Human Rights and Humanitarian Law for Police and Security Forces. International Committee of the Red Cross. 2002. 150 c. URL: <https://migrantprotection.iom.int/en/resources/manual/serve-and-protect-human-rights-and-humanitarian-law-police-and-security-forces>

19. Shielded from Justice: Police Brutality and Accountability in the United States. Human Rights Watch. 1998. 200 c. URL: <https://www.hrw.org/legacy/reports98/police/uspo38.htm>

20. Police and Human Rights Resources: International Standards. Amnesty International. 2020. URL: <https://policehumanrightsresources.org/>

21. Understanding Human Rights in Policing: An Online Course for Human Rights Activists and Practitioners. Amnesty International. 2024. 30 c. URL: <https://www.amnesty.org/en/latest/education/2024/05/understanding-human-rights-in-policing-an-online-course-for-human-rights-activists-and-practitioners/>

22. Police and Human Rights Programme. Amnesty International. 2024. 10 c. URL: <https://www.amnesty.nl/media/police-human-rights-programme>

23. International Rules and Standards for Policing. International Committee of the Red Cross. 2009. 50 c. URL: <https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc-002-0809.pdf>

24. Human & Civil Rights. International Association of Chiefs of Police. 2025. 25 c. URL: <https://www.theiacp.org/topics/human-civil-rights>

25. How International Cooperation in Policing Promotes Peace and Security. United Nations Chronicle. 2025. 12 c. URL: <https://www.un.org/en/un-chronicle/how-international-cooperation-policing-promotes-peace-and-security>

BRATEL Sergii Hryhorovych,

Head of the Department of Police Activities of the National Academy of Internal Affairs, Candidate of Law, Professor, <https://orcid.org/0000-0001-6826-2582>

GUSEVA Kateryna Anatoliivna,

Associate Professor of the Department of Police Activities of the National Academy of Internal Affairs, Candidate of Law, Senior Researcher, <https://orcid.org/0000-0002-3295-930X>

**PROBLEMS OF APPLICATION
OF POLICE MEASURES AND
IMPROVEMENT OF LEGISLATION
REGARDING THE PROTECTION OF
HUMAN RIGHTS**

The article presents a comprehensive analysis of the problems of applying police measures by the National Police of Ukraine from the standpoint of observance of human and civil rights and freedoms guaranteed by the Constitution of Ukraine and international standards. The relevance of the topic is due to a significant increase in the number of citizens' complaints against police actions (over 5,200 in 2024, +18 % compared to 2023), numerous ECtHR judgments on violations of Articles 3, 5 and 6 of the ECHR, as well as the expansion of police powers under martial law since 2022, which has increased the risks of abuse.

The current state of scientific research in the field of human rights protection in police activities has been analyzed, and systemic violations at all levels have been identified: disproportionate use of physical force and special equipment (71 % of actions deemed unlawful), unjustified administrative detentions and superficial inspections (48 % of complaints recognized as unlawful), discriminatory treatment of vulnerable groups (in particular, Roma, minors, persons with disabilities, women), as well as conflict escalation due to lack of de-escalation skills (58 % of cases).

Key legislative shortcomings have been identified: vagueness of normative formulations (criteria of “reasonable suspicion” in Article 34 of the Law), lack of mandatory video recording of coercive measures, weakness of the disciplinary mechanism (only 12.4 % of complaints lead to penalties), conflict of interest in internal control, and lack of additional rights guarantees during martial law.

International experience in human rights protection in police activities has been studied: European standards (European Code of Police Ethics), practices of EU countries (Germany, Netherlands, France – body-worn cameras), North America (community policing in the USA and Canada), post-Soviet countries (reforms in Poland and Georgia). High effectiveness of technologies, independent oversight and community partnership has been demonstrated.

Organizational and legal mechanisms in Ukraine have been characterized: internal (Internal Security Service, disciplinary commissions, training), external (SBI, Ombudsman, courts), public (public councils, NGO monitoring) and digital (“Police 102”, Custody Records). Specific improvement measures are proposed: amendments to the Law “On the National Police” (clear criteria for use of force, mandatory video recording), creation of an independent National Police Human Rights Commission, reform of the disciplinary mechanism, introduction of 40-hour annual training, full digitization and a compensation fund for victims.

Keywords: National Police, police measures, human rights, legislation, international experience, control mechanisms, reform, body-worn cameras, independent oversight, digitization.

НАУКОВЕ ПІДҐРУНТЯ ПРАВОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

ЄВДОКІМЕНКО Світлана Вікторівна - доктор юридичних наук, професор головний науковий співробітник відділу аспірантури та докторантури Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаряса»

ORCID: 0000-0003-2924-6621

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.42>

У статті розглянуті питання, що пов'язані з тлумаченням понять «експерта (фахівця)» та «експерта (фахівця) у галузі права» та визначенням юридичних підстав проведення правової експертизи у кримінальному провадженні. Встановлення питань, що розглядаються у рамках науково-правової експертизи, включаючи правову експертизу проектів нормативно-правових актів (кодексів, законів тощо).

Ключові слова *правова експертиза; судова експертиза; фахівець у галузі права; висновок експерта; науково-правова експертиза; нормативно-правовий акт; кримінальне провадження.*

Постановка проблеми

Проведення правової експертизи у кримінальному провадженні вимагає урахування особливостей визначення висновків експерта (фахівця) у галузі права та розгляд можливостей покращення українського законодавства щодо правових наслідків використання висновків правової експертизи.

Стан дослідження проблеми

Питання правової експертизи у кримінальному провадженні ретельно вивчаються вітчизняними фахівцями. Серед них: В. О. Навроцький, М. Г. Щербаковський, Н. М. Оніщенко, О. Ф. Андрійко, Н. М. Пархоменко та інші.

Питання окремого напрямку правової експертизи - процедури проведення правової експертизи нормативно-правових

актів вивчають: В. О. Бутенко, Т. О. Дідич, П. С. Корнієнко, Н. М. Пархоменко, О. О. Разуваєв, О. М. Шишпаренок та інші.

Серед законодавчих актів України, присвячених цим питанням слід відзначити:

Закон України «Про наукову та науково-технічну експертизу»; Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»; Закон України «Про вищу освіту»; постанову Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 796 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами освіти, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної власності»; наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства економіки України, Міністерства фінансів України від 23 липня 2010 р. № 736/902/758 «Про затвердження порядків надання платних послуг державними та комунальними навчальними закладами»; Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів.

Метою і завданням дослідження статті є вивчення науково-правових підходів щодо надання висновку з проведення правової експертизи у кримінальному провадженні та встановлення юридичної обґрунтованості такого висновку.

Наукова новизна дослідження полягає у дослідженні та систематизації підходів при розгляданні питань правозастосовній

практиці щодо забезпечення юридичної підстави висновків правової експертизи та визначення відповідності проектів нормативно-правових актів вимогам українського законодавства.

Виклад основного матеріалу

В. О. Навроцький вказує, що Закон України від 25 лютого 1994 р. «Про судову експертизу» не дає підстав вважати можливим призначення експертизи щодо кримінальних, цивільних, господарських чи адміністративних справ. У ст.1 цього Закону визначено, що судова експертиза - це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду [1, с. 2].

Тлумачачи цю статтю, можна вказати на таке:

1) не існує якихось експертів у галузі права – кожен учасник процесу сам повинен виступати знавцем права;

2) юридичні знання є не спеціальними, а загальними знаннями;

3) правові норми не є матеріальними об'єктами, явищами і процесами, які містять інформацію про обставини справи;

4) предметом експертизи є матеріали справи, а правові норми становлять собою існуючі поза конкретною справою загальні правила, на основі яких повинна даватися юридична оцінка фактичних обставин справи.

Окрім того, цей закон передбачає державну атестацію судових експертів з певної спеціальності. Атестація ж експертів у галузі права не проводиться [1, с. 2].

“Напрошується висновок, що експерту-юристу у судах місця немає. І проведення правової експертизи неможливе”, – зазначає Вячеслав Навроцький та додає: “Якщо потрібної норми нема в одному законі, то не виключено, що вона міститься в іншому. Треба її пошукати” [2, с. 2].

Насамперед, про правові підстави для проведення правової експертизи у конкретних справах. Закон України «Про наукову та науково-технічну експертизу» від 10 лютого 1995 р. стаття 1 якого визначає, що наукова і

науково-технічна експертиза - це діяльність, метою якої є дослідження, перевірка, аналіз та оцінка науково-технічного рівня об'єктів експертизи і підготовка обґрунтованих висновків для прийняття рішень щодо таких об'єктів [1, с. 2].

Стаття ж 2 вказаного закону містить принципи для вирішення аналізованої проблеми положення, згідно яких завданнями такої експертизи є, зокрема:

перевірка відповідності об'єктів експертизи вимогам і нормам чинного законодавства;

оцінка відповідності об'єктів експертизи сучасному рівню наукових і технічних знань, тенденціям науково-технічного прогресу, принципам державної науково-технічної політики, вимогам екологічної безпеки, економічної доцільності;

прогнозування науково-технічних, соціально-економічних і екологічних наслідків реалізації чи діяльності об'єкта експертизи;

підготовка науково обґрунтованих експертних висновків [1, с. 3].

Отже, Закон України «Про наукову та науково-технічну експертизу» містить норми, на підставі яких може проводитися експертиза у юридичному процесі [1, с. 3].

Далі В. О. Навроцький посилається на інший закон “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”, який також передбачає достатні можливості для проведення експертизи з правових питань і використання її результатів.

Так Закон України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”:

у ст. 19 серед видів адвокатської діяльності передбачено надання інформації, консультації та роз'яснення правових питань;

у ст. 20 адвокат може “отримувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань” [2, с. 2].

Положення процесуального законодавства:

“Кожна сторона кримінального провадження має право надати суду висновок експерта, який ґрунтується на наукових, технічних чи інших спеціальних знань” [3, ст.101, ч. 2].

Ми згодні з висновком В. О. Навроцького, що:

«...існує певна нормативно-правова база для проведення експертизи з правових питань» [1, с. 3].

Про це свідчить і практика застосування науково-правових експертиз. Так, згідно повідомлення Донецького державного університету внутрішніх справ про надання послуги юридичним та фізичним особам з проведення науково-правових експертиз:

1. Науково-правова експертиза включає: аналіз правової ситуації (фабули), визначеної замовником;

опрацювання питань, що виносяться замовником на розгляд експерта;

аналіз доктринальних джерел, нормативно-правової бази і матеріалів правозастосовної практики у контексті досліджуваних питань;

підготовку та надання замовнику висновку науково-правової експертизи [4].

2. Законодавчим підґрунтям проведення науково-правової експертизи є: Закон України «Про наукову та науково-технічну експертизу»; Закон України «Про вищу освіту»; постанова Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 796 «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися закладами освіти, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної і комунальної власності»; наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства економіки України, Міністерства фінансів України від 23 липня 2010 р. № 736/902/758 «Про затвердження порядків надання платних послуг державними та комунальними навчальними закладами» [4].

3. Науково-правова експертиза проводиться на підставі:

листа-запиту про проведення науково-правової експертизи;

договору на проведення експертизи. [4].

В. О. Навроцький виділяє наступні питання матеріально-правового характеру, на які може дати відповідь фахівець у галузі права:

- чи відповідає закону, актам його тлумачення, правозастосовній практиці, загальноновизнаним теоретичним положенням кримінально-правова кваліфікація діянь певної особи;

- чи мають місце обставини, що виключають злочинність діяння, якщо так, то які саме та у зв'язку з наявністю яких саме ознак конкретної обставини;

- чи мають місце інші обставини, що виключають кримінальне провадження (давність, малозначність, позитивна пост кримінальна поведінка тощо);

- чи є склад того чи іншого злочину у діяннях особи;

- якщо складу злочину немає, то які саме ознаки складу злочину та його елементи відсутні;

- чи правильно інкриміновані кваліфікуючі, особливо кваліфікуючі ознаки;

- чи правильно визначені стадії вчинення посягання (або, яка саме стадія має місце);

- чи адекватно (відповідно до закону) оцінені діяння співучасників злочину;

- чи має місце множинність злочинів;

- чи є підстави для звільнення особи від кримінальної відповідальності, якщо так, то яка саме підстава наявна;

- чи правильно визначені правові наслідки вчинення діяння (насамперед, у частині призначення покарання);

- чи є підстави для звільнення від покарання, якщо так, то яка саме підстава наявна.

Очевидно, серед питань, які ставляться перед фахівцем у галузі права не повинні бути такі, вирішення яких пов'язано з тлумаченням змісту оціночних понять кримінального закону. Разом із тим, фахівцю можуть бути поставлені і питання про те, чи відповідає закону та правозастосовній практиці тлумачення змісту відповідних правових понять, яке відображене у прийнятих процесуальних документах [1, с. 7 - 8, п. 12].

Одним із напрямків правової експертизи є її проведення щодо проектів нормативно-правових актів.

Згідно із п. 2 Методичних рекомендацій щодо проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів (далі: Методичні рекомендації), правова експертиза може бути проведена щодо проекту: Закону України; Указу Президента України; постанови Кабінету Міністрів України; постанови Національного банку України; наказу мініс-

терства, іншого центрального органу виконавчої влади [5, розд. I, п. 2].

Завданнями правової експертизи проекту нормативно-правового акта є:

об'єктивне і повне дослідження поданого на розгляд експертів проекту відповідно до предмета експертизи виходячи із загальносуспільних та загальнодержавних інтересів, засад побудови правової системи;

розроблення у разі необхідності пропозицій щодо внесення до проекту або інших пов'язаних з ним нормативно-правових актів необхідних змін і доповнень;

підготовка обґрунтованого експертного висновку з усебічною оцінкою проекту нормативно-правового акта [5, розд. I, п. 3].

Порядок проведення правової експертизи проекту нормативно-правового акта включає такі стадії:

визначення типових характеристик нормативно-правового акта (предмета, методу регулювання, виду) і ступеня його відповідності засадам правової системи (концептуальна оцінка);

визначення ступеня врахування практики нормативного регулювання даної або аналогічної сфери суспільних відносин;

встановлення всіх змістових зв'язків положень проекту з нормами, що містяться в інших нормативних актах (системно-юридична оцінка);

визначення ступеня відповідності проекту нормативно-правового акта в цілому та окремих його елементів (правових інститутів, груп норм, окремих норм, правових термінів) вимогам юридичної техніки (юридико-технічна оцінка);

узагальнення окремих оцінок та формулювання загального висновку щодо подальшого проходження проекту нормативно-правового акта (експертний висновок).

Правову експертизу проекту нормативно-правового акта доцільно проводити послідовно з дотриманням порядку, викладеного у цьому пункті, тобто з'ясовуючи спочатку більш загальні, а потім більш конкретні питання. Це дає можливість у разі негативної оцінки щодо одного з більш загальних питань далі експертизу не проводити і підготувати висновок [5, розд. III, п. 1].

В. О. Навроцький торкається наступного:

«Хто може надавати висновок (що полягає у правовій оцінці обставин конкретної справи, тобто, кого слід вважати належним фахівцем у галузі права?): Звісно, переліку таких осіб чи навіть якихось загальних вимог до них не існує. Таким фахівцем може виступати будь-хто, кого вважають належно кваліфікованим у певній галузі, чий думки та судження заслуговують на увагу, від позиції кого не можна так просто відмахнутися. Я далекий від думки, що сама наявність диплому про наявність наукового ступеня чи атестату про вчене звання – достатня підстава для залучення особи як фахівця у галузі права. Такою підставою є авторитет, який завойовується роками роботи, участю у наукових конференціях та законопроектних роботах, підготовкою публікацій тощо. Врешті-решт, люди, які займаються певною професійною діяльністю, достатньо один одного знають, щоб не могли визначитися з тим, кого варто залучати як фахівця в галузі права» [1, с. 6, п. 9].

Закон України «Про наукову та науково-технічну експертизу» передбачає, що: Експертами є фізичні особи, які мають високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо здійснюють наукову чи науково-технічну експертизу та несуть персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи [1, с. 3].

Норми ст.73 Цивільного процесуального кодексу, ст.70 Господарського процесуального кодексу та ст.69 Кодексу адміністративного судочинства містять однакові за змістом положення: експерт з питань права є учасником судового процесу, може залучатися до розгляду справи судом, повинен мати науковий ступінь та бути визнаним фахівцем у галузі права [6].

Ми згодні з М. Г. Щербаковським, що предмет дослідження експерта з питань права розкривається в питаннях, що виносяться на його вирішення. Згідно зі ст. 114 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), ст. 112 Кодексу адміністративного судочинства України

(далі – КАСУ), ст. 108 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), перша група питань стосується «використання аналогії закону чи аналогії права» в конкретних складних правових ситуаціях. У ст. 11 ГПК України, ст. 10 ЦПК України і ст. 7 КАСУ передбачено, що в разі, якщо спірні відносини не врегульовані законом, суд застосовує закон, що регулює подібні відносини (аналогія закону), а за відсутності такого – виходить із загальних засад законодавства (аналогія права). Зміст поняття «аналогія» розкрито в законодавстві України, зокрема в ст. 8 Цивільного кодексу України та ст. 10 Сімейного кодексу України. Друга група питань стосується «змісту норм іноземного права відповідно до їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування і доктриною у відповідній іноземній державі». Можливість залучення експерта для вирішення зазначених питань передбачена ст. 8 Закону України «Про міжнародне приватне право». Таким чином, предметом експертизи є норми адміністративного, цивільного, господарського, міжнародного права, які регулюють або найточніше регулюють складні суспільні відносини, які винесені на розгляд суду [7, с. 543 - 544].

Законодавство не містить застережень щодо спеціальної кримінальної відповідальності такого суб'єкта, не передбачає жодних методик чи стандартів його діяльності. Такі особи не вносяться до жодного реєстру, не атестуються, їхня діяльність не ліцензується [6].

Ми згодні з визначенням М. Г. Щербаківського що в якості показника визначеності експерта має виступати індекс цитування наукових робіт фахівця, наприклад, h-index (індекс Хірша), Index Copernicus Value. Зрозуміло, чим вище індекс, тим більше відомий вчений в науковому середовищі [7, с. 544].

Важлива думка про те, що:

Можливі ситуації, коли для врегулювання конкретних суспільних відносин необхідно субсидіарне застосування правових норм (міжгалузева аналогія), що веде до необхідності залучення декількох експертів різних спеціальностей. Експертиза, що

проводиться кількома експертами в різних галузях права, є комплексною, однак норми ЦПК України, КАС України і ГПК України можливість проведення такої експертизи експертами в галузі права не передбачають [7, с. 544 - 545].

Відповідно до думки В. О. Навроцького щодо правової природи залучення фахівців у галузі права у конкретних справах слід відзначити, що автор вказує на:

«можливість, що має місце не класична судова експертиза (адже для цього не дає підстав відповідний закон), а дача висновку спеціалістом» [1, с. 5 – 6, п. 8].

Згідно з думкою М. Г. Щербаківського, слід зазначити, що процедура залучення експерта з питань права та наданого ним висновку потребує коригування. Так, рішення про допуск експерта з питань права та допущення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом (ст. 73 ЦПК України, ст. 69 КАС України, ст. 71 ГПК України). За аналогією зі ст. 104 ЦПК України, ст. 102 КАС України, ст. 100 ГПК України можна припустити, що така експертиза також призначається судом. Тоді втрачає сенс право учасників справи подати до суду висновок експерта (ст. 114 ЦПК України, ст. 112 КАС України, ст. 108 ГПК України), оскільки документ, складений фахівцем до постанови ухвали суду не має статусу експертизи. На нашу думку права експерта з питань права також повинні бути розширені за рахунок можливості ознайомлення з матеріалами справи, витребування додаткових документів, під час судового засідання – постановки питань сторонам та ін. [7, с. 545].

Головним завданням експерта, згідно зі ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», є дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду. Натомість головною особливістю експерта у галузі права, з огляду на ст. 114 ЦПК України, ст. 8 ГПК України, ст. 112 КАС України, є надання, так би мовити, консультативно-технічної допомоги судді (суддям), що виражається у поданні до суду змісту норм іноземного права з їх офіційним або загальноприйнятим

тлумаченням, практикою застосування та доктриною у відповідній іноземній державі, а також рекомендаційного висновку щодо можливості застосування аналогії закону чи аналогії права у певній судовій справі [8, с. 335].

Що стосується безпосередньо висновків експертів у галузі права, то законодавець у цьому разі обмежується лише закріпленням формальної вказівки на підстави його подання до суду (ст. 114 ЦПК України, ст. 108 ГПК України, ст. 112 КАС України) та відсутність обов'язкової доказової сили (ст. 115 ЦПК України, ст. 109 ГПК України, ст. 113 КАС України), не зупиняючись окремо на вимогах до форми викладу, кількості та змісту складових частин цього документа. Тому вважаємо, що є всі підстави поширити на них усі загальні вимоги до кінцевих висновків за результатами проведених експертиз різного рівня, які, за великим рахунком, ідентичні за змістом (зокрема, п. 4.14 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, ст. ст. 24-26 Закону України «Про наукову і науково-технічну експертизу» тощо) [8, с. 335].

Якщо звичайні судові експерти, як правило, не обмежуються складанням висновку у справі, а й беруть участь у судовому засіданні, то експерти у галузі права з'являтися в суді не поспішають – для дослідження суду передається лише їх висновок. При цьому подати до суду висновок експерта у галузі права є правом, а не обов'язком учасників справи. Інакше кажучи, законодавець обмежив суб'єктне коло осіб, які мають право подати до суду висновок експерта у галузі права. Окрім цього, законодавець закріплює лише дві правові підстави для залучення у справу експерта у галузі права, які є однаковими для всіх процесуальних галузей права некарного спрямування (ч. 1 ст. 114 ЦПК України, ч. 1 ст. 108 ГПК України, ч. 1 ст. 112 КАС України), а саме:

1) застосування аналогії закону чи аналогії права (ч. 9 ст. 10 ЦПК України, ч. 10 ст. 11 ГПК України, ч. 6 ст. 7 КАС України);

2) застосування змісту норм іноземного права згідно з їх офіційним або загальноприйнятим тлумаченням, практикою застосування, доктриною у відповідній іноземній державі [8, с. 336].

Відповідно до чинного законодавства, суд може посилатися у рішенні на висновок експерта як на джерело відомостей, але повинен зробити самостійні висновки щодо відповідних питань. Ця норма враховує плюралізм думок, що має місце в межах правової доктрини, існування в ній діаметрально протилежних концепцій щодо розуміння тих чи інших правових явищ та інститутів, а також шляхів вирішення юридично значущих ситуацій. Водночас указана норма не означає, що суд повинен автоматично не погоджуватися з висновком експерта [9].

Джерело відомостей можна розглядати як документ, який містить інформацію, факти, дані про щось, знання у відповідних сферах. Виходячи з цього, висновок експерта можна враховувати і частково, коли у ньому є якась потрібна для суду інформація, але в цілому зроблені, на думку суду, хибні висновки — для формування інформаційної бази [9].

На думку М. Г. Щербаковського, у зв'язку з викладеним було б правильніше називати науковця, якій залучається для надання правової допомоги суду у формі консультацій, не «експертом з питань права», а «фахівцем», «спеціалістом» або «консультантом». Прийняття в нормативних актах вказаної пропозиції зняло б протиріччя і невизначеність в статусі цього учасника процесу і його ролі в судочинстві [7, с. 546].

Ми приєднуємося до думки М. Г. Щербаковського про необхідність законодавчого закріплення умов юридичної значимості висновків експертів з питань права.

Ми згодні з В. О. Навроцьким, що кожний, хто є учасником процесу і має потребу в допомозі для того, щоб сформулювати, обґрунтувати, сформулювати власну правову позицію, може звертатися до фахівців у галузі права за висновком з приводу конкретної справи. Зазвичай – це адвокати, які більш ініціативні у пошуку шляхів для вирішення відповідних питань і, окрім того, мають ресурси (кошти) для залучення фахівців.

Державні органи (досудового слідства, прокуратури, суду) також не проти того, щоб отримати авторитетну пораду, проте чомусь вважають, що фахівці в галузі права мають це за велику честь і повинні працювати безоплатно. З наслідками, які з цього випливають [1, с. 6, п. 10].

Обов'язковим для врахування є не сам по собі висновок фахівця в галузі права (чи висновок науково-правової експертизи), а аргументи, які в ньому висловлені. Їх, так чи інакше той, хто оцінює висновок, обійти не вправі. Адже спростувати певні доводи можна лише іншими доводами [1, с. 9 - 10, п. 15].

Щодо поняття висновку правової експертизи проекту нормативно-правового акта, скористаємося матеріалами Н. В. Філик та Г. В. Рибікової. Вказано, що поняття «висновок правової експертизи нормативно-правових актів» можна визначити як результат проведення правової експертизи нормативно-правових актів на підставі визначеної методики, що містить чіткі відповіді на питання відповідності об'єкта експертизи необхідним юридичним критеріям якості і пропозиції щодо усунення виявлених недоліків [10, с. 62].

Згідно з підрозділом «Експертний висновок» розділу III «Порядок проведення правової експертизи та її предмет» Методичних рекомендацій визначено, що:

1) Загальна оцінка проекту нормативно-правового акта формулюється на основі оцінок за кожним з наведених вище блоків питань правової експертизи. Під час визначення загальної оцінки має враховуватися нерівнозначність оцінок за окремими блоками питань. Більший вплив на остаточний висновок щодо проекту мають результати концептуальної та системно-юридичної оцінок. Негативний характер зазначених оцінок може зумовити загальний висновок про необхідність відхилення проекту нормативно-правового акта. Низька юридико-технічна оцінка може обумовити висновок про необхідність більш або менш значного змістовного перероблення проекту або внесення до нього редакційних змін [5, розд. III, п. 16].

2) Результати правової експертизи відображаються в експертному висновку, який складається з вступної, аналітичної та підсумкової частин.

У вступній частині визначається об'єкт та предмет правової експертизи, наводяться дані про експерта або групу експертів, які проводили експертизу.

Аналітична частина повинна містити обґрунтовані зауваження до тексту проекту нормативно-правового акта відповідно до кожного з наведених блоків питань правової експертизи, а також пропозиції щодо усунення виявлених недоліків.

У підсумковій частині формулюються концептуальна, системно-юридична та юридико-технічна оцінки проекту нормативно-правового акта, а також його загальна оцінка [5, розд. III, п. 17].

Підготовлений висновок правової експертизи має зводитися до двох можливих варіантів:

1) позитивний висновок (нормативно-правовий акт позитивно оцінюється і, за потреби, може містити певні умови щодо додаткового опрацювання недоліків юридичної техніки);

2) негативний висновок (нормативно-правовий акт, реалізація якого суперечить вимогам чинного законодавства, а отже є неприйнятним взагалі (за даних умов чи в даний час), і, відповідно, такий акт не може бути прийнятий або має бути скасований повністю або частково [10, с. 62].

У світовій практиці існує декілька підходів до реалізації негативних висновків експертів за результатами експертизи:

1) організатор експертизи направляє копію висновку в органи, уповноважені здійснювати контроль за діяльністю органу, що має усунути недоліки об'єкта експертизи (експертний висновок направляється органом, який проводив експертизу, в орган державної влади, який прийняв цей акт, а копії експертного висновку – в органи, які є вищими щодо органу, який прийняв акт, також у спеціалізовані органи з питань правотворчості, в прокуратуру, а за необхідності – і у відповідні органи виконавчої влади, а також вирішується питання про доцільність підготовки проекту запиту до суду конститу-

ційної юрисдикції або до президента щодо призупинення дії такого нормативно-правового акта);

2) нормативно-правовий акт не може бути внесеним до відповідного реєстру на підставі висновку експертизи (якщо нормативно-правовий акт не отримав позитивного висновку експертизи, він повертається до суб'єкта правотворчості та не набирає чинності;

3) у випадку невідповідності проекту нормативно-правового акта Конституції в експертному висновку зазначається про неможливість його візування [10, с. 63].

Висновки

У ході дослідження встановлено, що правова експертиза у кримінальному провадженні має складну науково-теоретичну та нормативну основу, яка поєднує норми процесуального законодавства, акти про наукову та науково-технічну експертизу, а також практику залучення фахівців у галузі права. Аналіз положень законодавства та доктринальних підходів дозволив сформулювати такі висновки:

1. Правова експертиза не є класичною судовою експертизою, оскільки Закон «Про судову експертизу» не передбачає проведення експертиз з правових питань. Натомість її науково-правове підґрунтя забезпечується Законом України «Про наукову та науково-технічну експертизу», Законом «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також спеціальними методичними рекомендаціями.

2. У кримінальному провадженні можливість залучення фахівця у галузі права обумовлена **потребою у тлумаченні складних правових конструкцій**, оцінці відповідності правозастосовної практики, аналізі кваліфікації діяння, визначенні наявності чи відсутності складу злочину та інших обставин юридичного характеру.

3. Предмет правової експертизи охоплює питання аналогії закону чи права, змісту норм іноземного законодавства, відповідності актів чинному законодавству, а також оцінку проектів нормативно-правових актів на предмет юридичної техніки, концептуальності та системності.

4. Статус фахівця у галузі права залишається нормативно невизначеним, що створює труднощі для процесуальної реалізації висновків. Пропонується закріпити на законодавчому рівні вимоги до фахівця, критерії кваліфікації (зокрема індекс цитування), а також права щодо доступу до матеріалів справи.

5. Висновок фахівця не має обов'язкової сили для суду, але становить **самостійне джерело відомостей**, що повинно оцінюватися нарівні з іншими доказами. Значення мають не лише фактичні твердження, а й аргументаційна складова, яка впливає на формування судового переконання.

6. Необхідним є подальше **удосконалення законодавчої процедури залучення фахівців у галузі права**, розробка стандартів їхньої діяльності та визначення правових наслідків їх висновків у кримінальному судочинстві.

Отже, правова експертиза виступає важливим інструментом науково-правового забезпечення кримінального провадження, а її розвиток потребує системної нормативної модернізації та концептуального переосмислення її ролі у доказуванні.

Література

1. Навроцький В. О. Правова експертиза у кримінальних справах/

Навроцький В. О., д. ю. н., проф., член - кор. НАПРн України/ https://uba.ua/documents/doc/v_navrockiy_speech.pdf

2. Навроцький В. О. про шляхи застосування наукової експертизи без порушення законодавства/ <https://fss.ucu.edu.ua//fss.ucu.edu.ua/resources/vyacheslav-navrotskiy-pro-shlyahy-zastosuvannya-naukovoyi-ekspertyzy-bez-porushennya-zakonodavstva/>

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI (Редакція станом на 01.08.2025) Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88/<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

4. Науково-правові експертизи/Повідомлення Донецького державного університету внутрішніх справ про надання послуги юридичним та фізичним особам з прове-

дення науково-правових експертиз/ <https://dnuvs.in.ua/naukovo-pravovi-ekspertyzy>

5. Методичні рекомендації щодо проведення правової експертизи проєктів нормативно-правових актів. Схвалено постановою колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 р. N 41/ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va041323-00#Text>

6. Поліводський О. Експерт у галузі права: новела процесуального законодавства чи усталена практика, закріплена в законі?/ Олександр Поліводський партнер Sofiya Law Firm, науковий експерт ради науково-правових експертиз при Інституті держави і права ім.В.Корецького НАН України/Газета Закон і бізнес (1355) 03.02—09.02.2018/ <https://zib.com.ua/ua/131753.html>

7. Щербаковський М. Г. Фахівець з питань права: експерт чи консультант?/

Щербаковський Михайло Григорович, професор кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, доцент с. 543 – 546/

<https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/63457a1f-6c69-4678-9736-71bae2bc8a3a/content>

8. Гетманцев М. Правова природа висновку експерта в галузі права/ УДК 347.9 Максим Гетманцев, канд. юрид. наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України/Судоустрій 6/2018. – с.333 – 337/ <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2018/6/61.pdf>

9. Дроздов О., Григоренко Є., Передерій О., Стебелев А. Переваги та особливості застосування висновків експерта в галузі права/Автори: Олександр Дроздов, член НКР КС, ВС, НААУ, заслужений юрист;Євген Григоренко, Олександр Передерій та Антон Стебелев, корпорація «Правники України». Джерело: Закон і бізнес/ <https://radako.com.ua/perevagy-ta-osoblyvosti-zastosuvannya-vysnovkiv-eksperta-v-galuzi-prava/>

10. Філик Н. В., Рибікова Г. В. Процедура проведення правової експертизи нормативно-правових актів в Україні/Н. В. Філик, кандидат юридичних наук, доцент Г. В. Рибікова, старший викладач/Юридич-

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено наукові та нормативні засади проведення правової експертизи у кримінальному провадженні. Розкрито зміст понять «експерт (фахівець)» та «експерт (фахівець) у галузі права», визначено правове підґрунтя залучення таких фахівців та використання їх висновків у процесуальній діяльності. Проаналізовано законодавчі акти, що регулюють порядок проведення науково-правових експертиз, зокрема Закон України «Про наукову та науково-технічну експертизу», норми процесуальних кодексів та методичні рекомендації щодо оцінки проєктів нормативно-правових актів.

Особливу увагу приділено предмету та завданням правової експертизи, її ролі у кваліфікації діянь, застосуванні аналогії закону чи права, визначенні змісту норм іноземного законодавства та вдосконаленні правотворчої діяльності. Висвітлено підходи науковців щодо статусу фахівця з питань права та необхідності законодавчого врегулювання його прав і повноважень. Зроблено висновок про важливість формування чіткої нормативної основи для забезпечення юридичної значимості висновків правової експертизи у кримінальному процесі.

Ключові слова: правова експертиза; судово експертиза; фахівець у галузі права; висновок експерта; науково-правова експертиза; нормативно-правовий акт; кримінальне провадження.

ний вісник 2 (43) 2017. – с. 59 – 64/ http://www.law.nau.edu.ua/images/Nauka/Naukovij_jurnal/2017/statji_n_2_43_2017/11.pdf

Yevdokimenko Svitlana Viktorivna SCIENTIFIC FOUNDATIONS OF LEGAL EXPERTISE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The article examines the scientific and legal foundations of conducting legal expertise in criminal proceedings. It clarifies the concepts of “expert (specialist)” and “expert (specialist) in the field of law,” identifying the legal basis for engaging such specialists and for using their conclusions within procedural activities. The study

analyzes the relevant legislation governing legal and scientific expertise, including the Law of Ukraine “On Scientific and Scientific-Technical Expertise,” procedural codes, and methodological recommendations for evaluating draft normative legal acts.

Particular attention is given to the subject matter and tasks of legal expertise, its role in determining the correct legal qualification of acts, applying the analogy of law or analogy of right, interpreting foreign legal norms, and assessing the quality of normative legal acts. The article highlights the positions of scholars

regarding the procedural status of legal experts and emphasizes the need for legislative regulation of their rights, qualifications, and mechanisms for incorporating their conclusions into criminal proceedings. The study concludes that legal expertise constitutes an important intellectual and methodological tool for ensuring the legality and validity of decisions in criminal justice.

Key words: legal expertise; forensic expertise; legal expert; expert opinion; scientific legal analysis; normative legal act; criminal proceedings.

ТЕОРЕТИЧНА ТА ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ТА ДОДЕРЖАННЯ ПОРЯДКУ УКЛАДАННЯ СМАРТ-КОНТРАКТУ

СОЛОВЙОВ Євген Олександрович - аспірант кафедри цивільно-правової політики, права інтелектуальної власності та інновацій Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

<https://orcid.org/0009-0007-3472-0582>

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.43>

Стаття присвячена теоретичним і практичним проблемам встановлення та дотримання порядку укладення смарт-контракту. Обґрунтовується, що поява смарт-контрактів є наслідком технологічної еволюції та не стільки змінює парадигму договірної регуляції, скільки ускладнює її сприйняття через поєднання правової й техніко-технологічної складових. На основі аналізу доктринальних підходів доводиться, що смарт-контракт доцільно розуміти не як новий вид договору, а як інструмент цифрової реалізації вираження волі сторін, тобто техніко-юридичний механізм автоматизованого виконання зобов'язань. З позицій інструментальної теорії права смарт-контракт розглядається як засіб, що поєднує волевиявлення сторін, правову форму та алгоритмізоване виконання в єдину конструкцію. Показано, що класичні елементи порядку укладення договору (оферта, акцепт, момент укладення та виконання) зберігають свій юридичний зміст, але набувають цифрово опосередкованої форми в блокчейн-середовищі. Класичні юридичні категорії оферти та акцепту зберігають свій зміст, однак реалізуються у цифровому середовищі у змінений техніко-юридичній формі: оферта може набувати вигляду коду або публічної транзакції в мережі, а акцепт - проявлятися у підтвердженні параметрів транзакції, криптографічному підписі чи збігу даних у децентралізованому реєстрі. Момент укладення смарт-контракту набуває подвійного характеру: юридичного (як момент збігу волевиявлень сторін) і технічного (як вклю-

чення транзакції до блокчейну). Робиться висновок, що правова природа смарт-контракту є дуалістичною: як комп'ютерна програма він має технічний характер, як засіб реалізації зобов'язання - юридичний.

Ключові слова: смарт-контракти; договір; зобов'язання; укладення договору; оферта; акцепт; автоматизоване виконання; волевиявлення сторін; форма договору; рекодифікація цивільного законодавства; ІТ-право.

Постановка проблеми

Поява феномену смарт-контрактів у договірних правовідносинах, зумовлена інтенсивним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, мережевої інфраструктури та електронної комерції. Дослідження конструкції смарт-контрактів та сфери їх використання на рівні доктрини має принципове значення, оскільки саме на рівні наукових пропозицій можливо визначити межі вираження волі сторін смарт-контрактів, способи її фіксації та юридичні наслідки автоматизованого виконання таких договорів без безпосередньої участі сторін. У зв'язку з цим, варто навести відому в наукових колах тезу, яку підтримують і окремі вітчизняні цивілісти, про те, що якщо смарт-контракти не знищать договірне право, то точно істотно вплинуть на його подальший розвиток [1]. Ця теза, на мій погляд, залишається актуальною та дискусійною і обумовлена в першу чергу не стільки зміною самої парадигми договірної регуляції, скільки складністю сприйняття правниками

саме техніко-технологічної природи смарт-контрактів. Адже останні інтегрують у собі волевиявлення учасників цивільних відносин, матеріалізоване у програмному коді, що виконує функцію технічного виконання договору практично без втручання в цей процес сторін договору. Саме тому з'ясування особливостей порядку укладення смарт-контракту породжує необхідність осмислення щонайменше двох проблем. Перша з них полягає у тому, наскільки цей процес може бути ототожнений із процедурою укладення договору в цивільно-правовому розумінні. Друга полягає у тому, чи дозволяє правова природа смарт-контракту взагалі відносити його до договірних конструкцій приватного права.

У зазначеному контексті особливого значення набуває доктринальне з'ясування специфіки порядку укладення смарт-контракту крізь призму цивільно-правового розуміння договору як узгодженого волевиявлення двох або більше сторін, спрямованого на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків. Ключ до визначення правової природи конструкції «смарт-контракт», на нашу думку, полягає у врахуванні поєднання суто правової і техніко-технологічної складових, що, у свою чергу, породжує ще кілька проблемних питань. Адже мова може йти про смарт-контракт як про принципово нову форму договору, інституціоналізація якої зараз відбувається у сфері приватного права, або ж лише як про новий суто технічний засіб реалізації домовленості сторін договору, досягнутої у межах відомих форм його укладення. Розглянемо ці проблеми та проблемні питання докладніше.

Стан дослідженості

Проблематика укладання, виконання та розірвання смарт-контрактів на рівні вітчизняної доктрини цивільного права залишається малодослідженою. Серед дослідників актуальних проблем застосування договірної конструкції смарт-контрактів варто зазначити: К. Г. Некіт, О. С. Гринь, Є. О. Мічуріна, І. А. Митрофанова, А. І. Савельєва, Д. В. Чуб, Іванова А. М., Яроцького В. Л., Філонову Ю. М. та інших правників.

Виклад основного матеріалу

Проблематика порядку укладення цивільно-правових договорів посідає традиційно важливе місце у вітчизняній цивілістичній доктрині й перебуває в полі наукової уваги протягом досить тривалого часу. Еволюція наукових підходів до визначення особливостей вказаного порядку відображена в численних працях вітчизняних та закордонних правників. Серед сучасних досліджень, присвячених цій проблематиці, слід виокремити праці С. О. Бородовського [2], О. В. Дзери [3], Денисюк В. В. [4] тощо, у яких розкрито теоретичні засади договірної волевиявлення сторін у ході укладання договорів.

Специфіка порядку укладення цивільно-правового договору полягає у визнанні його процесом узгодженого формування та зовнішнього вираження волі сторін, що в переважній більшості випадків завершується її фіксацією у змісті договору як результату досягнутої домовленості сторін щодо всіх його істотних умов.

Розглянемо основні наукові підходи щодо специфіки порядку укладення договору. Зокрема, С. М. Бервено вказує, що договір укладається за допомогою певних дій його сторін, нормативно кваліфікованих як способи укладення договору. При цьому способами укладення договору є нормативно врегульована система здійснення суб'єктами дій, через які досягається вільне й взаємне узгодження волі сторін договору [3, 183]. Поділяючи та розвиваючи цю думку, В. В. Денисюк уточнює, що порядок укладення договору доцільно розглядати як законодавчо визначений спосіб дій суб'єктів договірних правовідносин, спрямований на виникнення договірної зобов'язання та визначення його змісту. З урахуванням цього, вчений підкреслює, що саме через нормативну регламентацію послідовності дій сторін досягається правовий результат - формування та фіксація їх узгодженої волі [4, с. 116].

Таким чином, доктринальний підхід дає підстави розглядати порядок укладення договору як законодавчо врегульований процес формування, узгодження та фіксації волі сторін у її зовнішньому прояві - волеви-

явленні, спрямованому на виникнення договірної зобов'язання. Саме узгодження волевиявлень, що відображає внутрішню волю сторін, становить сутність договірної угоди.

Водночас застосування категорії “порядок укладення договору” до нових технічно-правових феноменів, включаючи смарт-контракти, потребує доктринального переосмислення, оскільки зміст цієї категорії невід’ємно пов’язаний і визначається правовою природою смарт-контракту як явища, в межах якого вона функціонує. У випадку смарт-контрактів ця залежність набуває особливого значення, адже вони поєднують у собі юридичний елемент волевої домовленості сторін та техніко-технологічний механізм її алгоритмізації, що виходить за межі традиційної договірної моделі. Саме тому питання про порядок їх укладення не може бути розв’язане без попереднього з’ясування сутності самого смарт-контракту - чи є він формою правового волевиявлення, чи лише технічною оболонкою для його реалізації. Розглянемо основні наукові погляди на правову природу смарт-контракту.

Досліджуючи місце та роль смарт-контрактів у сфері обороту криптоактивів, Р.А. Майданик узагальнює, що на рівні закордонної доктрини права запропоновано три основні підходи до поняття смарт-контракту [5, с.40]. По-перше, смарт-контракт визначається як частина програмного коду, відома як *software agent* (програмний агент), створена для виконання певних завдань у разі настання попередньо визначених умов. По-друге, його розглядають як автоматизовану та примусово виконувану угоду, тобто таку, що реалізується за допомогою комп’ютерного алгоритму (автоматизовану), але окремі її елементи можуть потребувати людського контролю чи підтвердження; виконання ж забезпечується або в судовому порядку, або через криптографічні механізми, що захищають виконання від несанкціонованого втручання [6]. По-третє, у правовій літературі виокремлюють дві моделі смарт-контрактів: програмний код, який не замінює правову угоду, а лише автоматизує її виконання; *legal smart contract*

- юридичний смарт-контракт, що містить умови угоди, достатні для її повної або часткової заміни, фактично набуваючи значення письмової форми правочину чи його цифрового різновиду [7].

У вітчизняній цивілістиці теж спостерігається різноспрямованість підходів до визначення правової природи смарт-контракту, що загалом відображає еволюцію доктринальних позицій у світовій науці. Частина дослідників відстоює технологічну концепцію, розглядаючи смарт-контракт як програмний код, вбудований у комп’ютеризований транзакційний протокол, який забезпечує автоматичне виконання узгоджених сторонами умов [8;9]. Інша група авторів, навпаки, акцентує увагу на розгляді смарт-контракту як автоматизованої системи реалізації договору, укладеного в іншій формі [10], або як інноваційну форму договору, що укладається, виконується та припиняється із застосуванням мережових програмних і програмно-апаратних засобів, здатних діяти як за участю, так і без участі людини [11]. Поряд із цими підходами формується й інтегративна концепція, представлена вітчизняними науковцями, зокрема Є.О. Мічуриним. Виходячи із запропонованого ним підходу, смарт-контракт варто розглядати як договір із програмованим способом реалізації, що поєднує юридичну (волеву) та технічну (алгоритмічну) складові. Такий висновок варто зробити, виходячи із подвійної природи смарт-контракту: він одночасно містить у собі волеву домовленість сторін, характерну для цивільного договору в установленому його розумінні, і технічний механізм автоматичного виконання умов договору у блокчейн-системі [12].

Концепцію смарт-контракту вперше сформулював американський криптограф Нік Сабо на початку 1990-х років, розглядаючи її як інструмент автоматизованого забезпечення виконання умов договору за допомогою комп’ютерних протоколів. Однак, технологічні можливості того часу не дозволяли реалізувати цю ідею на практиці в повній мірі, оскільки виконання договірних зобов’язань і надалі вимагало посередницької участі банків, поручителів, страхових організацій тощо. Технологія блокчейн

стала інструментом практичної реалізації концепції смарт-контрактів, запропонованої Н. Сабо. Саме поява децентралізованого реєстру транзакцій забезпечила технічну можливість автономного виконання умов договору без участі посередників і подальшої участі сторін договору. На її основі виникли сучасні платформи - Ethereum, Tron, Polkadot та інші, які створили функціональне середовище для програмування, укладення та виконання смарт-контрактів. Варто зазначити, що самі розробники технології надали смарт-контрактам технічного значення - як «систем, що автоматично переміщують цифрові активи відповідно до заданих правил», - що істотно відрізняється від початкової концепції Сабо, заснованої на ідеї розумного правового договору. Згодом термін став вживатися ширше, ототожнюючись із будь-яким фрагментом коду, розміщеним у блокчейні й здатним автономно виконувати певні дії. Саме тому смарт-контракт у сучасному розумінні не обов'язково пов'язаний із виконанням договору в традиційному цивільно-правовому розумінні, а виступає загальним технічним інструментом автоматизації дій у цифровому середовищі.

Термінологічно використання категорії «смарт-контракт» є певною мірою умовним, оскільки створює враження наявності в ньому юридичного змісту, тоді як фактично йдеться про алгоритмічні скрипти, призначені для автоматичного виконання заданих дій у цифровому середовищі. Термін «смарт-контракт» первісно використовувався не для позначення самого договору, а для опису програмно-апаратних засобів, які забезпечують його автоматизоване виконання. З технічної точки зору смарт-контракт - це комп'ютерна програма, що виступає важливим елементом технологій і застосунків, створених на основі блокчейн-систем, і може взагалі не мати безпосереднього зв'язку з договором у правовому сенсі. До смарт-контрактів можуть належати як окремі фрагменти коду, розроблені для виконання певної дії за настання визначених умов, так і повноцінні автономні програми, розміщені у блокчейні за власною адресою, здатні виконуватись необмежену кількість

разів і налаштовуватись під найрізноманітніші потреби цифрової економіки. Така еволюція розуміння цього феномену істотно ускладнює його правову ідентифікацію та безпосередньо впливає на визначення порядку укладення смарт-контрактів у цивільному праві, адже для цього необхідно насамперед встановити, чи відображає смарт-контракт волю домовленість сторін, чи становить лише технічну операцію в межах блокчейн-системи. Блокчейн - це розподілене середовище «рівний - рівному», в якому дані перевіряються великою кількістю комп'ютерів і записуються в нерозривний незмінюваний послідовний ланцюг. «Блокчейн» містить транзакції у вигляді блоків, де кожен блок пов'язаний з попереднім хеш-значенням і криптографічним підписом, що робить неможливим зміну попередніх блоків без зміни всього ланцюга. Концепція смарт-контрактів тісно пов'язана з технологією блокчейн: вони виявляються як сценарії, що виконуються, коли відбувається певна транзакція, і які можуть читати і записувати дані блокчейну. Смарт-контракти дозволяють забезпечити динаміку настання послідовних дій-після настання певної транзакції інші транзакції будуть здійснені автоматично без участі сторін договору.

Отже, смарт-контракт можливо розглядати у широкому розумінні як комп'ютерну програму, а не як цивільно-правовий договір. Його призначення полягає у забезпеченні автоматичного оформлення, виконання чи припинення договору, до якого він технічно прив'язаний. Відповідно, смарт-контракт виконує функцію технологічного інструмента, який забезпечує реалізацію волевої домовленості сторін у цифровому середовищі: здійснює переказ коштів після настання передбачених умов, надає доступ до майна чи цифрового активу, а у випадку порушення строків виконання - автоматично застосовує передбачені договором санкції. Отже, йдеться не про нову форму договору, а про механізм його алгоритмізованої реалізації, що вимагає відмежування від самого акта волевиявлення сторін.

З іншого боку, хоча виконання смарт-контракту як алгоритму автоматизо-

вано, необхідним залишається волевиявлення сторони: фізична чи юридична особа приймає рішення укласти договір або використовувати електронного агента на певних умовах. На момент укладення користувач погоджується із змістом договору і алгоритмами його виконання. Враховуючи, що сторона вже не може впливати на виконання після запуску смарт-контракту, належне виконання умов договору покладається на комп'ютерний алгоритм. А сам алгоритм або вже існує, і сторона договору лише приєднується до нього, або розробляється програмістами. У зв'язку з цим, не можна не враховувати, що від того наскільки технічно вірно згенеровано код програмістами залежить виконання умов договор договору.

У смарт-контрактів як програмного забезпечення можна виділити дві основні функції: визначати, чи виконані умови договору; приймати рішення про виконання чи припинення договору, передачі коштів чи майна, накладання санкцій або блокування рахунку. Це означає, що смарт-контракти виходять за межі існуючих моделей і створюють нову систему взаємодії у цифровому просторі, де «взаємодіють не лише суб'єкти правовідносин, а й об'єкти (програми, платформи)».

У сучасному цивільному праві смарт-контракт доцільно розглядати не як новий вид договору, а як інструмент цифрової реалізації договірної волі сторін, тобто техніко-юридичний механізм, що забезпечує автоматизоване укладення, виконання чи припинення зобов'язання. Його правова природа є похідною від базового договору, а не самостійною. У цьому сенсі смарт-контракт становить цифрову технічну надбудову договору, яка не створює нової договірної форми, а лише забезпечує її функціонування у розподіленому інформаційному середовищі.

З позицій інструментальної концепції права, смарт-контракт є не нормою й не правочином, а правовим інструментом, який поєднує юридичну функцію (фіксацію та реалізацію волі сторін) і технічну функцію (автоматизацію дій, передбачених договором). Такий підхід дає змогу інтегрувати смарт-контракти у систему приватного права без її трансформації: договір залишається

актом волевиявлення сторін у юридичному сенсі, тоді як код смарт-контракту виконує роль механізму забезпечення виконання зобов'язання. Саме тому питання порядку укладення смарт-контракту має досліджуватися не в контексті створення нової договірної конструкції, а як особливий спосіб здійснення оферти, акцепту та фіксації волевиявлення у цифровому середовищі.

У межах цифрового середовища момент укладення смарт-контракту може визначатися не лише фактом збігу різноспрямованих пропозицій у децентралізованій системі, а й іншими способами -наприклад, моментом підтвердження транзакції майнерами або валідаторами, моментом отримання електронного повідомлення чи підпису транзакції обома сторонами, або ж моментом публікації коду та внесення активів до спільного пулу виконання. Така варіативність зумовлена тим, що смарт-контракт не має єдиного нормативно визначеного способу фіксації згоди, а тому конкретна модель укладення договору залежить від технічної архітектури платформи та способу відображення волі сторін. У доктринальному плані це свідчить про те, що у цифровому середовищі акт волевиявлення може набувати декількох техніко-юридичних форм, але у всіх випадках зберігає свій зміст як прояв волі, спрямованої на встановлення прав та обов'язків сторін при досягненні істотних умов договору.

Порядок укладення смарт-контракту слід розглядати крізь призму інструментальної теорії права, відповідно до якої кожен правовий феномен виступає не самоцінністю, а засобом упорядкування суспільних відносин і реалізації індивідуальної волі. Відтак процес укладення смарт-контракту являє собою послідовність дій, у межах якої юридичні елементи класичної договірної конструкції трансформуються у технічно реалізовані форми, що зберігають свій правовий зміст, набуваючи при цьому алгоритмічної природи.

На першому етапі реалізації договірного механізму формується оферта, яка в системі блокчейну постає не лише як електронне повідомлення, а як юридично значущий засіб ініціювання зобов'язання. Вона має подвій-

ний характер: з одного боку, є юридичним фактом, який виражає волю суб'єкта, спрямовану на встановлення прав та обов'язків; з іншого - є технічним елементом коду, що забезпечує її фіксацію в децентралізованій інформаційній системі. У такому поєднанні оферта виявляє інструментальну сутність права, адже трансформує внутрішнє волевиявлення у зовнішню, технологічно зафіксовану форму, придатну до правового опосередкування.

Далі настає етап акцепту, який у цифровому середовищі втрачає характер суто комунікативної дії й функціонує як стан системи, що може засвідчувати збіг двох або більше різноспрямованих пропозицій. Технічна подія співпадіння параметрів - ціни, предмета, обсягу зобов'язання - перетворюється на юридичний факт, що підтверджує настання взаємної згоди сторін. Інакше кажучи, система може фіксувати не лише обмін повідомленнями, а саму взаємну волю у формі збігу даних. Такий підхід демонструє, що право, навіть будучи технологічно реалізованим, не втрачає свого телеологічного змісту - воно залишається засобом організації взаємної згоди.

Наступною стадією є момент укладення, який у смарт-контракті набуває як технічного, так і юридичного значення. З правового погляду, це конституюючий юридичний факт, що фіксує момент співпадіння волевиявлень сторін у розподіленому реєстрі. Технічно ж він проявляється як запис у блокчейні - транзакція, що створює незмінний цифровий слід домовленості. Саме ця подія є наслідком реалізації причинно-наслідкової моделі, притаманної правовому регулюванню: акт волі - технічне відображення - юридичний результат. Тут право виконує функцію узгодження між волею та наслідком, а технологія лише забезпечує його матеріалізацію у вигляді запису, який неможливо змінити без втрати цілісності системи.

Особливе місце у механізмі укладення посідає код смарт-контракту, який виступає інструментом виконання волі, але не формою правочину. Код не створює нової правової якості договору - він лише виконує роль технічного засобу реалізації його змісту. В межах інструментальної парадиг-

ми код виконує функцію правового засобу, що забезпечує дієвість суб'єктивних прав і належне виконання обов'язків шляхом автоматизації поведінки сторін. Таким чином, відбувається своєрідна зміна форми правового впливу: від безпосереднього волевиявлення суб'єкта до його опосередкованої реалізації через алгоритм, що діє в межах заданої правової конструкції.

Завершальним елементом цього механізму є юридичний результат - виникнення, зміна або припинення суб'єктивних прав та обов'язків. Цей результат не є похідним від технічного коду, адже він постає не з алгоритму, а з волевиявлення, наданого сторонами у правовій формі. Технічна система лише забезпечує належне виконання, тоді як юридична дійсність породжується актом волі, що має правове значення.

Висновок

Смарт-контракт не трансформує природу договірної регулювання, а лише виявляє її у новій, цифрово-інструментальній формі. Його поява не створює нового виду договору, а розширює межі дії приватно-правового механізму, у якому воля сторін, зафіксована у правовій формі, реалізується через технічний алгоритм. У цій взаємодії право та технологія не конкурують, а співіснують як взаємодоповнюючі елементи єдиного регулятивного середовища: право визначає зміст і межі дії, технологія забезпечує їх автоматичне втілення. Юридична сутність смарт-контракту полягає не в самому коді, а у волевиявленні сторін, що набуває технічно опосередкованої форми. Програмний код не є формою правочину, а виступає інструментом його реалізації, який забезпечує належне виконання зобов'язання без додаткових актів людського волевиявлення. Таким чином, смарт-контракт функціонує як цифрова надбудова над класичним договором - як техніко-юридичний механізм, що опредмечує волю сторін у блокчейні й забезпечує її реалізацію шляхом автоматизації правових наслідків. Разом з тим смарт-контракт характеризується складною правовою природою, у якій поєднуються ознаки різних правових режимів. У цьому сенсі смарт-контракт має

подвійний характер: як комп'ютерна програма - він технічний, як інструмент реалізації зобов'язання - юридичний. Його дія стає правовою лише остільки, оскільки вона опосередковує та забезпечує виконання волі сторін, вираженої у договорі. Отже, смарт-контракт є елементом договірного механізму, який поєднує волю, правову форму та технічне виконання в єдину інструментальну конструкцію.

Порядок укладення смарт-контракту - це багаторівневий процес, у якому класичні елементи договірного права (оферта, акцепт, момент укладення, виконання тощо) зберігають свій юридичний зміст, проте набувають цифрово опосередкованої реалізації.

Застосування смарт-контрактів відкриває нову фазу еволюції приватного права - фазу технологічної інструменталізації права, у якій його дія поширюється на цифрове середовище без втрати своєї сутності. Водночас така трансформація потребує подальшого доктринального осмислення. Передусім - уточнення співвідношення між програмним кодом і договором, між автоматизацією поведінки та свободою волі, між правовою формою і технічною реалізацією. Подальше дослідження має бути спрямоване на формування концепції правового дуалізму смарт-контракту - як явища, що водночас належить до сфери права і технології. Саме ця подвійність визначає його потенціал і водночас ставить перед правовою наукою завдання створити нові критерії розмежування правової дії та технічного виконання.

Література

1. Tapscott D., Tapscott A. *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin Is Changing Money, Business, and the World*. 2016. P. 47.
2. Бородовський С. О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Харків, 2005. 20 с.
3. Договірне право України. Загальна частина: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін.; за ред. О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
4. Денисюк В. В. Порядок укладення цивільно-правового договору. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 305–312. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2012_64_45
5. Майданик Р. А. Смарт-контракт криптоактивів у цивільному праві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2024. № 1. С. 127.
6. Clack C. D., Bakshi V. A., Braine L. Smart Contract Templates: foundations, design landscape and research directions. 2016 (revised March 2017). URL: https://www.researchgate.net/publication/305779577_Smart_Contract_Templates_foundations_design_landscape_and_research_directions_CDClack_VABakshi_and_LBraine_arxiv160800771_2016
7. Stark J. Making sense of blockchain smart contracts. 2016. URL: <https://www.coindesk.com/markets/2016/06/04/making-sense-of-blockchain-smart-contracts/>
8. Навгородський А. Смарт-контракт: як врегулювати технологію блокчейн в Україні? *Моє право*. 2020. 25 листопада. URL: <https://moe-pravo.com.ua/publications/smart-kontrakt-yak-vregulyuvaty-tehnologiyu-blokchejn-v-ukrayini/>
9. Яроцький В. Л., Філонова Ю. М. Зустрічне виконання зобов'язань у смарт-контрактах за цивільним законодавством України. *Академічні візії*. 2024. № 31. С. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13294057>
10. Мамчур Л., Недибалюк О. Цивільно-правові реалії допустимості використання смарт-контракту у договірних відносинах. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 2. С. 90–94. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/16037>
11. Баранов О. А. Інтернет речей (IoT): правові проблеми застосування розумних контрактів. *Інформація і право*. 2017. № 4. С. 26–40. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.4\(23\).273096](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2017.4(23).273096)
12. Мічурін Є. О. Смарт-контракт у приватному праві. *Форум Права*. 2025. Т. 81, № 1. С. 53–59. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13923187>

**THEORETICAL AND PRACTICAL
ISSUES OF ESTABLISHING AND
ENSURING COMPLIANCE WITH THE
PROCEDURE FOR CONCLUDING A
SMART CONTRACT**

The article examines the theoretical and practical challenges inherent in establishing and ensuring compliance with the procedure for concluding a smart contract. It is argued that the emergence of smart contracts is a consequence of technological evolution and does not so much transform the paradigm of contractual regulation as complicate its perception due to the interplay between legal and technological components. Based on an analysis of doctrinal approaches, the article substantiates that a smart contract should be understood not as a new type of contract, but as an instrument for the digital implementation of the parties' will, that is, a techno-legal mechanism enabling the automated performance of obligations. From the standpoint of the instrumental theory of law, a smart contract is conceptualized as a means that integrates the parties' volition, the legal form, and algorithm-based execution into a single construct. It is demonstrated that the classical elements of the contractual formation process

(offer, acceptance, the moment of contract conclusion, and performance) retain their legal content but acquire digitally mediated forms within the blockchain environment. Traditional legal categories of offer and acceptance remain applicable, yet they are realized in modified techno-legal expressions: an offer may appear as code or as a public transaction on the network, whereas acceptance may manifest through the confirmation of transaction parameters, a cryptographic signature, or the matching of data within a decentralized ledger. The moment a smart contract is concluded assumes a dual nature: a legal one (the concurrence of the parties' declarations of will) and a technical one (the inscription of the transaction into the blockchain). The article concludes that the legal nature of a smart contract is inherently dualistic: as computer code it possesses a technological character, whereas as a mechanism for implementing contractual obligations it performs a legal function.

Keywords: smart-contract; contract; obligations; contract formation; offer; acceptance; automated performance; manifestation of will; form of contract; recodification of civil legislation; IT-law.

ПРОБЛЕМИ НОРМАТИВНОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ОКРЕМИХ ПІДСТАВ ЗАКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО ПОРУШЕННЯ МИТНИХ ПРАВИЛ

КУРІНСЬКИЙ Олександр Георгійович - кандидат юридичних наук,
Державний податковий університет, Завідувач кафедри адміністративного права,
процесу та митної безпеки

ORCID: 0009-0003-8996-9538

УДК: 342.951:351.746.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.44>

У статті проаналізовано нормативні проблеми регламентації окремих підстав закриття провадження у справах про порушення митних правил.

На підставі теоретичного аналізу та судової практики запропоновано трирівневу класифікацію підстав закриття провадження. Сформульовано пропозиції щодо змін до статей 460 та 487-1 Митного кодексу України від 13 березня 2012 року № 4495-VI [1] (далі – МК України), спрямовані на підвищення правової визначеності та єдності судової практики.

Ключові слова: адміністративна відповідальність; адміністративне стягнення; порушення митних правил; закриття провадження; підстави звільнення від відповідальності; обставини, що виключають провадження; обставини, що виключають адміністративну відповідальність, обставини, що звільняють від адміністративної відповідальності, обставини, що звільняють від адміністративного стягнення.

Постановка проблеми

Проблематика закриття провадження у справах про порушення митних правил перебуває на перетині загальної теорії адміністративної відповідальності та спеціального митно-правового регулювання. Попри «кримінальний» характер таких справ у розумінні практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), МК України не формує цілісної системи підстав закриття провадження, узгодженої з доктринальним роз-

межуванням виключення адміністративної відповідальності, звільнення від адміністративної відповідальності та звільнення від застосування адміністративного стягнення. Механічне запозичення конструкцій Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X [2] (далі – КУпАП) і використання у статті 460 МК України універсальної формули «не тягне за собою адміністративної відповідальності» щодо різнорідних ситуацій зумовлюють нормативну невизначеність та істотну суперечність судової практики.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є комплексне теоретико-правове та прикладне дослідження проблем нормативної регламентації підстав закриття провадження у справах про порушення митних правил і формування пропозицій щодо вдосконалення відповідних норм Митного кодексу України.

Для досягнення мети передбачається:

1) уточнити зміст фактичних та юридичних підстав адміністративної відповідальності з урахуванням сучасних доктринальних підходів; 2) проаналізувати статті 460 та 487-1 МК України на предмет відповідності трирівневій моделі; 3) виявити типові помилки судової практики щодо визначення підстав закриття провадження; 4) сформулювати пропозиції змін до МК України, спрямовані на забезпечення єдності та передбачуваності правозастосування.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає у розробленні цілісної трирівневої моделі класифікації підстав закриття провадження у справах про порушення митних правил, яка розрізняє: обставини, що виключають адміністративну відповідальність (відсутність однієї чи кількох ознак складу проступку); обставини, що звільняють від адміністративної відповідальності (склад проступку наявний, але держава відмовляється від реалізації санкційних наслідків); обставини, що звільняють від застосування адміністративного стягнення (відповідальність існує, однак санкція не може або не повинна застосовуватися).

Уперше здійснено системний аналіз частини першої статті 460 МК України та інших спеціальних норм МК України крізь призму цієї моделі, що дозволило виявити поєднання в межах однієї статті обставин, які належать до різних інститутів адміністративної відповідальності. Обґрунтовано необхідність закріплення у статті 487-1 МК України окремих узагальнених підстав закриття провадження у зв'язку із звільненням особи від адміністративної відповідальності та у зв'язку із звільненням від застосування адміністративного стягнення. Запропоновано авторську систематизацію типових судових помилок і сформульовано конкретні зміни до статей 460 та 487-1 МК України, спрямовані на усунення прогалин і узгодження митного законодавства з конституційними засадами індивідуалізації відповідальності та стандартами справедливого суду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Дослідженню юридичної та адміністративної відповідальності свої наукові праці присвятили такі вчені, як В. Авер'янов, Ю. Баулін, В. Бевзенко, А. Берла, Ю. Битяк, І. Галаган, І. Голосніченко, І. Гриценко, Г. Грянка, Є. Додін, Ю. Дрофич, Ф. Жорін, Р. Калюжний, Т. Коломєць, В. Колпаков, Д. Приймаченко, А. Комзюк, В. Котюк, В. Настюк, Д. Лук'янець, Р. Мельник, М. Студенікіна, В.В. Хомутянський, В. Шкарупа, М. Шульга та ін.

Разом із тим спеціальні дослідження, присвячені саме підставам закриття прова-

дження у справах про порушення митних правил, їх нормативній регламентації в МК України та розмежуванню виключення відповідальності, звільнення від відповідальності й звільнення від застосування стягнення, є поодинокими. Комплексного аналізу нової редакції статті 487-1 та спеціальних норм статті 460 МК України в контексті єдності судової практики досі не проведено, що й обумовлює актуальність даного дослідження.

Виклад основного матеріалу*1. Вступ*

Реформування митного законодавства України, його адаптація до права Європейського Союзу та необхідність забезпечення єдності судової практики зумовлюють актуальність дослідження нормативно-правових засад закриття провадження у справах про порушення митних правил. У своїх рішеннях Конституційний Суд України неодноразово наголошував на потребі збереження справедливого балансу між публічним інтересом і правами особи, дотриманні принципу індивідуалізації юридичної відповідальності та дискреції суду під час визначення виду і розміру адміністративного стягнення [3, 4, 5].

ЄСПЛ послідовно підкреслює, що справи про порушення митних правил за своєю суттю мають «кримінальний» характер у розумінні статті 6 Конвенції та повністю підпадають під її гарантії [6, 7]. Аналогічний підхід простежується і в правових позиціях Конституційного Суду України [5]. Відтак держава зобов'язана забезпечити особі справедливую процедуру притягнення до відповідальності, у тому числі й у частині визначення правових підстав для закриття провадження.

Разом із тим аналіз чинного законодавства та судової практики свідчить про низку системних проблем: відсутність у Митному кодексі України чітко сформульованих підстав для закриття провадження у зв'язку із звільнення особи від адміністративної відповідальності або від застосування адміністративного стягнення, фактичне перенесення до МК України обставин, що виключають провадження у справі про порушення мит-

них правил із норм КУпАП без врахування специфіки митних правовідносин, а також непослідовність у застосуванні судами різних моделей закриття провадження. Неврегульованість питань розмежування виключення адміністративної відповідальності, звільнення від адміністративної відповідальності та звільнення від застосування адміністративного стягнення призводить до неоднакової правозастосовної практики та загрожує порушенням принципу правової визначеності.

Зазначене зумовлює необхідність комплексного аналізу нормативного регулювання, доктринальних підходів та судової практики з метою виявлення прогалин і формування пропозицій щодо удосконалення підстав закриття провадження у справах про порушення митних правил.

Фактична підстава адміністративної відповідальності традиційно пов'язується з наявністю в діянні особи всіх ознак адміністративного проступку. Частина 1 статті 458 МК України визначає порушення митних правил як адміністративне правопорушення, фактично дублюючи з певними особливостями підхід статті 9 КУпАП. У свою чергу, частина 1 статті 9 КУпАП розкриває зміст адміністративного правопорушення як протиправної, винної дії або бездіяльності, за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

У теорії адміністративного права загальноновизнано, що саме ознаки проступку становлять фактичні підстави адміністративної відповідальності.

Т. О. Коломєць, розвиваючи цей підхід, виокремлює чотири основні ознаки: протиправність, винність, адміністративну караність і суспільну шкідливість. Їх сукупність є необхідною умовою для притягнення особи до адміністративної відповідальності [8, С. 280–281].

Відсутність хоча б однієї із зазначених ознак означає відсутність самого адміністративного правопорушення як юридичного факту, що виключає адміністративну відповідальність.

Ознаки проступку безпосередньо кореспондують із обставинами, що виключають провадження у справі про адміністративне

правопорушення, передбаченими статтею 247 КУпАП та статтею 487–1 МК України. Більшість таких обставин прямо вказує на відсутність певних елементів складу правопорушення або на неможливість їх встановлення.

У науковій літературі питання відмежування виключення відповідальності від звільнення від відповідальності посідає важливе місце.

Визначальною є позиція колективу авторів під редакцією Ю. В. Бауліна, згідно з якою виключення юридичної відповідальності має місце тоді, коли відповідні обставини існують із самого початку, а звільнення від юридичної відповідальності можливе лише тоді, коли склад правопорушення встановлено, але закон чи уповноважений орган дозволяє не реалізовувати санкційні наслідки [9, С. 52].

Таким чином, ключовим є момент виникнення обставин. Якщо обставини передують встановленню складу проступку, то вони виключають відповідальність, якщо ж обставини з'являються або оцінюються після встановлення складу, то вони становлять підставу для звільнення від реалізації відповідальності.

Тут йдеться про загальнотеоретичну конструкцію юридичної відповідальності, однак її логіка повною мірою проєктується й на адміністративну відповідальність як її різновид.

Так, необхідна оборона та крайня необхідність виключають протиправність і суспільну шкідливість діяння, оскільки вчинені дії є правомірними.

Неосудність усуває винність особи, що робить притягнення до відповідальності неможливим.

Скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність, усуває адміністративну караність діяння.

Відсутність події або складу адміністративного правопорушення є узагальнюючими категоріями, що охоплюють ситуації, у яких відсутня одна або декілька ознак проступку.

Узагальнюючи наукові позиції щодо визначення правової природи адміністративної відповідальності, можна стверджувати,

що доктринальне розуміння адміністративної відповідальності пройшло суттєву еволюцію: від радянського підходу, який повністю ототожнював її з адміністративним стягненням [10, С. 88; 11, С. 41], до сучасної концепції, у межах якої відповідальність має ширший зміст. Подальші дослідження демонструють поступове виокремлення відповідальності як самостійного правового інституту, що охоплює не лише застосування санкції, а й встановлення факту вини, державний осуд діяння та виникнення відповідних адміністративних правовідносин [8, С. 77; 15, С. 259; 16, С. 430 – 431]. У галузі митного права ця позиція підтримана Г. В. Грянкою, яка підкреслює, що адміністративна відповідальність за порушення митних правил має подвійну природу – необхідність дати звіт про неправомірну поведінку та понести адміністративне стягнення [12, С. 107–108]. Таким чином, сучасна доктрина розглядає адміністративну відповідальність як комплексний правовий феномен, що поєднує констатацію вини, державний осуд і можливість застосування адміністративного стягнення.

У КУпАП до обставин, що виключають адміністративну відповідальність можна віднести малозначність діяння (стаття 22 КУпАП), проходження військової служби у справах за статтями 210–210¹ КУпАП.

У науковій літературі адміністративне стягнення послідовно трактується як міра державного примусу та різновид санкції, що застосовується до винної особи й становить несприятливий наслідок юридичної відповідальності. Д. О. Гетманцев, Р. В. Макаrchук і Я. С. Толкачов визначають стягнення як форму реалізації каральної функції держави [13, С. 93]. Аналогічно, колективом авторів під ред. О. П. Рябченко адміністративна відповідальність розглядається як накладення на правопорушника специфічного покарання у вигляді адміністративних стягнень, що є встановленою державою мірою відповідальності [14, С. 80]. У підручнику за ред. Т. О. Коломовець і Г. Ю. Гулевської стягнення визначається як захід примусу, що застосовується уповноваженими органами від імені держави [15, С. 89], а колектив авторів під ред. В. Б. Авер'янова підкреслює, що

воно має форму моральних, матеріальних або фізичних обмежень, спрямованих проти правопорушника [16, С. 441].

Попри узгодженість у визначенні каральної природи адміністративного стягнення, доктрина наголошує, що стягнення не вичерпує змісту адміністративної відповідальності. Ю. В. Дрофич обґрунтовує, що відповідальність охоплює не лише застосування санкції, а й державний осуд діяння та юридичне визнання особи винною [17, С. 22]. Це збігається з позицією авторів Науково-практичного коментаря КУпАП, які підкреслюють, що звільнення від стягнення можливе з міркувань гуманності, хоча саме діяння продовжує залишатися правопорушенням [18, С. 36]. Такий підхід підтверджує, що звільнення від адміністративної відповідальності та звільнення від стягнення повинні розглядатися як окремі правові підстави для закриття провадження, однак КУпАП і МК України не містять їх нормативно виокремленого переліку, що потребує доктринального та законодавчого переосмислення.

Таким чином, вважаємо за доцільне виділити окрему групу обставин, що звільняють від адміністративного стягнення. Прикладом є закінчення строків накладення адміністративного стягнення (стаття 38 КУпАП), видання акта амністії. У таких випадках склад правопорушення наявний, проте особа звільняється від застосування до неї негативних наслідків.

Загалом звільнення від застосування стягнення можлива лише на підставі спеціального нормативного припису.

Таким чином, підстави закриття провадження у справах про адміністративні правопорушення доцільно поділити на три групи:

обставини, що виключають адміністративну відповідальність (відсутня одна або кілька ознак проступку);

обставини, що звільняють від адміністративної відповідальності (склад проступку є, але відповідальність не реалізується);

обставини, що звільняють від застосування адміністративного стягнення (склад є, відповідальність є, але санкція не може бути застосована).

Така класифікація створює системну методологічну основу для вдосконалення норм КУпАП та МК України.

25 березня 2025 року МК України було доповнено статтею 487-1 «Обставини, що виключають провадження у справі про порушення митних правил».

Зазначена стаття майже повністю продублювала обставини, що виключають провадження в справі про адміністративне правопорушення, визначені статтею 247 КУпАП.

Стаття 724 проекту Митного кодексу України [19] фактично дублює положення статті 487-1 нині діючого Митного кодексу України.

Аналіз судової практики свідчить, що існує проблема єдності правозастосування підстав закриття провадження у справах про порушення митних правил.

Частина 1 статті 460 МК України передбачено, що не тягне за собою адміністративної відповідальності:

1) допущення у митній декларації помилок, які не призвели до негативних наслідків;

2) вчинення порушень митних правил внаслідок аварії (як підстава звільнення від адміністративної відповідальності, передбаченою ч. 3 ст. 469, ст. 470, ч. 3 ст. 478, ст. 481, ст. 481-1 МК України);

3) дії обставин непереборної сили (як підстава звільнення від адміністративної відповідальності, передбаченою ч. 3 ст. 469, ст. 470, ч. 3 ст. 478, ст. 481, ст. 481-1 МК України);

4) протиправні дії третіх осіб (як підстава звільнення від адміністративної відповідальності, передбаченою ч. 3 ст. 469, ст. 470, ч. 3 ст. 478, ст. 481, ст. 481-1 МК України);

5) фактичне знищення товарів, митне оформлення яких призупинено за підозрою у порушенні прав інтелектуальної власності, як підстава звільнення від адміністративної відповідальності, передбаченою статтею 476 МК України, утримувача таких товарів;

6) знищення або безповоротне пошкодження товарів, що перебувають на тимчасовому зберіганні під митним контролем, внаслідок: 1) аварії; 2) дії обставин непереборної сили; 3) природних втрат за нормальних умов зберігання, як підстава звільнення

від відповідальності утримувача складу тимчасового зберігання, утримувача митного складу, керівника організації – отримувача гуманітарної допомоги, утримувача об'єкта підприємства, визначеного в авторизації на застосування спрощення;

7) вчинення дій, передбачених спеціальним нормативним приписом (до прикладу: добровільна передача Збройним Силам України або іншим військовим формуванням транспортних засобів із дотриманням умов, визначених п. 9-49, 9-50 Розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» МК України (як підстава звільнення від адміністративної відповідальності, передбаченою ч. 4 ст. 469, ст. 470, 481 і 485, 483, 485 МК України) або дотримання особою тимчасово встановленого спеціального порядку митного оформлення окремих категорій товарів протягом встановленого строку (п. 9-3, 9-7, 9-9 Розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» МК України).

Зміст частини першої статті 460 МК України та низки спеціальних норм МК України свідчить, що митне законодавство формує самостійну групу підстав, які усувають державний осуд та застосування до особи негативних наслідків. Ці підстави використовуються як спеціальні юридичні режими, що діють виключно у сфері митних правовідносин і мають на меті корегувати загальні положення КУпАП з урахуванням специфіки митного контролю, ризиків та поведінкових моделей суб'єктів митних правовідносин.

Аналіз змісту статті 460 МК України свідчить, що законодавець зазначає, що не тягне за собою адміністративної відповідальності, зокрема, аварія, дія обставин непереборної сили, протиправні дії третіх осіб.

Зазначені підстави мають очевидну природу обставин, що виключають адміністративну відповідальність, оскільки усувають ключові ознаки адміністративного правопорушення: винність, протиправність або суспільну шкідливість. У таких ситуаціях особа об'єктивно позбавлена можливості діяти відповідно до вимог митного законодавства; отже, склад правопорушення не виникає, а провадження у справі має закриватися за відсутності події або складу адміністра-

тивного правопорушення. На нашу думку, зазначені підстави можуть мати загальний характер і розповсюджуватися на всі порушення митних правил.

Інша група спеціальних норм МК України відображає заохочувальні або компенсаційні моделі звільнення від адміністративної відповідальності, які передбачають, що склад правопорушення формально наявний, але держава відмовляється від застосування санкційних наслідків.

До таких моделей належить, зокрема, добровільна передача транспортних засобів військовим формуванням (п. 9-49, 9-50 розд. XXI МК України) або дотримання особою тимчасового спеціального порядку митного оформлення окремих категорій товарів протягом встановленого строку (п. 9-3, 9-7, 9-9 Розділу XXI «Прикінцеві та перехідні положення» МК України).

Окрему підгрупу становлять норми, що регламентують технічні або процедурні аспекти митного контролю, зокрема помилки у митній декларації, які не спричинили неправомірного звільнення від сплати митних платежів або порушення тарифних чи нетарифних заходів. У цьому випадку законодавець вдається до конструкції, близької до малозначності, формально не заперечуючи можливість порушення, але кваліфікуючи його як таке, що не створює істотної шкоди та не потребує реалізації державного примусу.

Окремо слід зазначити, що в залежності від моменту здійснення особою компенсаторної поведінки вона може бути звільнена або від адміністративної відповідальності або від застосування до неї адміністративного стягнення. Якщо така поведінка мала місце вже під час розгляду справи, відповідно притягнення до адміністративної відповідальності відбулось, а тому суд може цю особу звільнити вже від застосування адміністративного стягнення.

Але стаття 487-1 МК України не містить окремої підстави закриття провадження у справі внаслідок звільнення особи від адміністративної відповідальності або внаслідок звільнення від адміністративного стягнення, що на практиці породжує різну судову практику.

Аналіз судової практики показує, що суди, приймаючи рішення про звільнення від адміністративної відповідальності, закривають провадження у справі на різних підставах: 1) видання акта амністії, якщо він усуває застосування адміністративного стягнення (п. 5 ст. 247 КУпАП) [20, 21], що, на нашу думку, не відповідає правовій природі застосованої підстави для звільнення від адміністративної відповідальності особи; 2) на підставі статті 22 КУпАП та ч. 2 ст. 284 МК України [22] або посилаються лише на статтю 22 КУпАП України [23, 24]; 3) за відсутності складу адміністративного правопорушення [25]. В окремих випадках суди приймають постанову про звільнення особи від адміністративної відповідальності, фактично не закриваючи провадження у справі за наявності [26, 27].

Аналіз судової практики дозволяє сформулювати групи типових помилок суду при вирішенні питання про звільнення особи від адміністративної відповідальності та закриття провадження у справі про порушення митних правил. Ці помилки можна систематизувати таким чином:

1. Підміна підстави звільнення підставою, що стосується виключно застосування адміністративного стягнення.

Суди закривають провадження на підставі п. 5 ст. 247 КУпАП (видання акта амністії), хоча амністія за своєю природою не виключає адміністративної відповідальності, а лише усуває можливість застосування стягнення. Застосування цієї норми як підстави звільнення від відповідальності є концептуально помилковим.

2. Невірне застосування малозначності як універсальної підстави закриття.

У низці випадків суди використовують ст. 22 КУпАП (самостійно або у поєднанні з ч. 2 ст. 284 МК України) як загальну підставу для звільнення від відповідальності, не встановлюючи критеріїв малозначності та не відмежовуючи її від випадків, коли відсутній склад правопорушення. Це призводить до розмиття інституту малозначності.

3. Неправильне ототожнення звільнення від відповідальності з відсутністю складу правопорушення.

У деяких рішеннях суди закривають провадження за відсутністю складу адміні-

стративного правопорушення, хоча фактичні обставини справи свідчать про наявність складу, але наявні підстави саме для звільнення від відповідальності. У таких випадках має місце помилкова кваліфікація характеру правових наслідків.

4. Ухвалення постанови про звільнення від відповідальності без закриття провадження у справі.

Окремі суди ухвалюють постанову про звільнення особи від адміністративної відповідальності, але не зазначають підстав для закриття провадження, що суперечить конструкції адміністративного процесу та створює процесуально дефектні рішення, у яких наслідки звільнення фактично не реалізовані.

Але слід відзначити, що наразі законодавством не передбачена підстава для закриття провадження внаслідок звільнення особи від адміністративної відповідальності або від застосування адміністративного стягнення.

Суперечлива судова практика свідчить, що наразі є нагальна необхідність забезпечення належного нормативного підґрунтя для звільнення осіб від адміністративної відповідальності та від застосування адміністративного стягнення за порушення митних правил для встановлення справедливого балансу між публічним інтересом у захисті митної безпеки України та захистом права особи та гарантування права на справедливий суд. Норми МК України мають розвивати, конкретизувати та деталізувати принципи Конституції України, зокрема принцип індивідуалізації юридичної відповідальності.

Так, якщо звільнення від адміністративної відповідальності можливо лише після фіксації факту вчинення проступку у протоколі адміністративного правопорушення, що є процесуальною дією суб'єкта владних повноважень, встановлення вини правопорушника, щирого розкаяття винного [28, С. 178], то порушене провадження має бути закрито на відповідній правовій підставі, оскільки держава фактично відмовляється від притягнення особи до адміністративної відповідальності або від застосування адміністративного стягнення внаслідок його

прощення. У такому випадку діяння особи стає вибачним і не потребує застосування адміністративного стягнення. Реакції держави на прояв адміністративної протиправності є достатньо для досягнення превентивної мети.

Висновки

Аналіз чинного митного законодавства засвідчує концептуальну неповноту та фрагментарність нормативної регламентації підстав закриття провадження у справах про порушення митних правил. МК України фактично відтворює загальні положення КУпАП, не враховуючи специфіки митних правовідносин.

Відсутність у МК України окремих і чітко сформульованих підстав для: виключення адміністративної відповідальності; звільнення від адміністративної відповідальності; звільнення від застосування адміністративного стягнення призводить до підміни понять та істотної неоднаковості судової практики.

Норми статті 460 МК України, хоча й використовують універсальну формулу «не тягне за собою адміністративної відповідальності», охоплюють різні за правовою природою явища – як обставини, що виключають склад правопорушення (аварія, форс-мажор, протиправні дії третіх осіб), так і заохочувальні моделі звільнення від відповідальності або стягнення. Така конструкція є внутрішньо неузгодженою.

Судова практика підтверджує існування нормативного вакууму: суди застосовують різні підстави закриття провадження у схожих ситуаціях (ст. 22 КУпАП, п. 5 ст. 247 КУпАП, відсутність складу, амністія тощо), що порушує принцип правової визначеності й прогнозованості правозастосування.

Для усунення виявлених проблем доцільним пропонується

1) внести до частини 1 статті 487-1 МК України зміни, та доповнити її після пункту 9 пунктами 10 та 11 наступного змісту: «10) звільнення особи від адміністративної відповідальності; 11) звільнення особи від застосування адміністративного стягнення.»

2) статтю 460 МК України викласти в новій редакції, де визначити уніфіковані

обставини, що виключають адміністративну відповідальність: аварія, форс-мажор, протиправні дії третіх осіб, природні втрати та уніфіковані підстави, що є підставою для звільнення від адміністративної відповідальності або від застосування адміністративного стягнення.

Запропоноване уточнення нормативної конструкції забезпечить: єдність судової практики; відповідність митного законодавства принципам адміністративної відповідальності; підвищення рівня правової визначеності; належний баланс між публічними інтересами митної безпеки та правами особи.

Література

1. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text>.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>;
3. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 3-р(П)/2021 у справі за конституційною скаргою Одінцової Олени Анатоліївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу другого статті 471 Митного кодексу України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-21#Text>;
4. Рішення Конституційного Суду України від 15 червня 2022 року № 4-р(П)/2022 у справі за конституційними скаргами Барсеяна Геворка Сенекеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text>;
5. Рішення Конституційного Суду України від 5 липня 2023 року № 5-р(П)/2023 у справі за конституційними скаргами Душенькевича Анатолія Володимировича, Франка Андрія Володимировича, Ярош Ірини Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзацу другої частини першої статті 483 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності особи за митне правопорушення). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-23#Text>
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Надточій проти України» від 15 травня 2008 року (заява № 7460/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404/conv#Text;
8. Коломєць Т. О. Адміністративне право України. Академічний курс : підручник / Т. О. Коломєць. - К. : Юрінком Інтер, 2011. - 576 с.;
9. Юридична відповідальність: проблеми виключення та звільнення / Колектив авторів. Відп. Ред. Ю. В. Баулін. – Донецьк: ПП «ВД «Кальміус», 2013. – 424 с.;
10. Советское административное право. Под ред. В.И. Поповой и М.С. Студеникиной. М., 1988. 320 с.;
11. Галаган И.А. Административная ответственность в СССР. Воронеж, 1970. 267 с.;
12. Грянка Г. В. Правові засади адміністративної відповідальності за порушення митних правил. Право і суспільство. 2012. № 6. С. 102–108;
13. Гетма Гетманцев Д. О., Макаруч Р. В., Толкачов Я. С. Юридична відповідальність за податкові правопорушення : наук.-практ. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 752 с.
14. Правове забезпечення захисту економічних інтересів держави. Теоретико-правове дослідження : монографія / За редакцією О.П. Рябченко. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2020. – 352 с.;
15. Адміністративне право України: Навчальний посібник / За заг. ред. Т. О. Коломєць, Г. Ю. Гулевської. - К.: Істина, 2008. - 216 с.;
16. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія:

SUMMARY

The article examines the problems of normative regulation of the grounds for closing proceedings in cases on violation of customs rules in Ukraine.

Based on general theoretical approaches to administrative liability and administrative sanctions, as well as an analysis of the special provisions of customs legislation and recent judicial practice, the author proposes a three-level classification of the grounds for closing proceedings: (1) circumstances excluding administrative liability (absence of the elements of the administrative offence); (2) grounds for release from administrative liability (the offence has been established, but the state refrains from implementing the sanctioning consequences); (3) grounds for release from the imposition of an administrative sanction (liability exists, but the sanction cannot or should not be applied).

Special attention is devoted to Article 460 of the Customs Code of Ukraine, which simultaneously encompasses circumstances excluding liability (force majeure, accident, unlawful actions of third par-

ties) and incentive or compensatory models of release from liability or from the sanction.

On the basis of the conducted research, the author substantiates the need to amend the Customs Code of Ukraine by specifying in Article 487-1 separate grounds for closing proceedings in connection with release from administrative liability and in connection with release from the imposition of an administrative sanction, as well as by revising Article 460 in order to unify the circumstances excluding liability and the grounds for release. These changes are aimed at ensuring consistent judicial practice, strengthening legal certainty, and achieving a fair balance between public interests and the protection of individual rights in proceedings concerning customs offences.

Keywords: administrative liability; administrative sanctions; customs offences; termination of proceedings; grounds for exemption from liability; circumstances excluding proceedings; circumstances excluding administrative liability, circumstances exempting from administrative liability, circumstances exempting from administrative sanctions.

В. Б. Авер'янов (голова). - К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.;

17. Дрофич Ю. В. Поняття та основні ознаки адміністративної відповідальності: аналіз сучасної адміністративно-правової літератури / Ю. В. Дрофич // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. - 2022. - Вип. 73(2). - С. 18-26.;

18. Калюжний Р. А., Комзюк А. Т., Погрібний О. О. Кодекс України про адміністративні правопорушення : науково-практичний коментар. Київ : Правова єдність, 2008. 781 с.

19. Проєкт Митного кодексу України. URL: <https://customs.gov.ua/proiekt-novogo-mitnogo-kodeksu-ukrayini#scrollTop=0>;

20. Постанова Закарпатського апеляційного суду від 30.09.2025 у справі №308/5840/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130652402>;

21. Постанова Закарпатського апеляційного суду від 16.09.2025 у справі №308/16899/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/130294936>;

22. Постанова Закарпатського апеляційного суду від 17.06.2025 у справі №308/19711/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128247240>;

23. Постанова Львівського апеляційного суду від 14 липня 2025 року у справі №461/3896/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128886264>;

24. Постанова Одеського апеляційного суду від 03 червня 2025 року у справі №521/4271/25. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/128017207>;

25. Постанова Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 07 грудня 2018 року у справі №359/111/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78664212>.

26. Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 25.08.2021 у справі №308/10786/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99255121>;

27. Постанова Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 26.08.2021 у справі №308/10683/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99286710>;

28. Поштаренко О. Підстави настання адміністративної відповідальності осіб, що вчинили насильство щодо фізичної особи. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 7. С. 175–181.

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЙНИМ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ТА ЇХ ВПЛИВ НА НАЦІОНАЛЬНЕ АНТИКОРУПЦІЙНЕ ЗАКОНОДАВСТВО

ЮРЧИШИН Віталій Дмитрович - кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Івано-Франківського навчально-наукового юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія»,

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2100-3967>

УДК 341.482

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.45>

У статті зазначається, що міжнародні стандарти у сфері протидії корупції передбачають мінімальний рівень вимог до антикорупційного законодавства, а сам факт їх дотримання та імплементації свідчить про реальні наміри держави вживати заходів у боротьбі із корупційними правопорушеннями та ефективно протидіяти їх проявам. На сьогоднішній час міжнародною спільнотою прийнято низку міжнародно-правових актів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням та їх проявам. Вплив міжнародних стандартів боротьби з корупцією на ефективність законодавства здійснюється шляхом впровадження ефективних механізмів його реалізації (через діяльність антикорупційних органів) та запровадження напрямків розвитку правотворчості, формуванні ціннісних орієнтирів у її здійсненні. Особливу роль у забезпеченні ефективної дії антикорупційного законодавства відіграє Група держав проти корупції – ГРЕКО, яка, використовуючи процеси оцінки законодавства, допомагає виявити недоліки у національній антикорупційній політиці та спонукає держави до прийняття необхідних ефективних законодавчих, інституційних та практичних реформ. міжнародні стандарти в більшості випадків передбачають створення ефективних механізмів імплементації та моніторингу на національному рівні. Елементами таких механізмів є законодавче закріплення стандартів, створення інституційної інфра-

структури, розробка процедур і забезпечення належної підготовки персоналу.

Ключові слова: міжнародні стандарти, антикорупційне законодавство, корупційні правопорушення, ефективність законодавства, ГРЕКО, протидія корупційним правопорушенням.

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку суспільства ефективна протидія корупції вимагає скоординованих та взаємоузгоджених дій усієї міжнародної спільноти. Потреба певної уніфікованості антикорупційної діяльності зумовлена тим, що, по-перше, корупція вже давно перестала бути суто внутрішньодержавною (локальною) проблемою і набула міжнародного характеру, по-друге, попри національні особливості суть корупції є однаковою для усіх без винятку держав (вона полягає у неправомірному використанні влади (зловживанні владою) у приватно-корисливих інтересах). Відтак використання міжнародного досвіду у цій сфері та застосування успішно апробованих антикорупційних заходів запобіжного та карального характеру є важливою умовою ефективної протидії корупції на національному рівні [1, с. 31]. Можна погодитися із позицією С.М. Шила, який вважає, що корупція не лише підриває демократію і верховенство права, а також призводить до порушень прав людини, зниження якості життя [2, с. 87].

У середині 1990-х років абсолютна більшість країн у світі визнали, що корупція є глобальною проблемою. З того часу у сфері запобігання корупції активно працюють регіональні та глобальні міжурядові організації. Результатом такої діяльності стало ухвалення цілого комплексу міжнародних обов'язкових актів та актів рекомендаційного характеру, розроблених ООН, РЕ, Організацією економічного співробітництва та розвитку, ЄС та ОАД.

Як справедливо стверджує Л. Пескуллі, закон повинен відповідати цінностям і принципам, втіленим у верховенстві права, і бути ефективним. Невідповідність закону таким стандартам призводить до ерозії верховенства права і відкриває двері для корупційних практик [3, р. 4].

Сформовані таким чином міжнародні стандарти у сфері протидії корупції передбачають мінімальний рівень вимог до антикорупційного законодавства, а сам факт їх дотримання та імплементації свідчить про реальні наміри держави вживати заходів у боротьбі із корупційними правопорушеннями та ефективно протидіяти їх проявам. Такі стандарти не лише визначають загальні принципи антикорупційної політики демократичних держав, а й загалом сприяють гармонізації національних правових систем, забезпечуючи підвищення прозорості та підзвітності органів влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Важливі аспекти дослідження міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням та їх впливу на національне антикорупційне законодавство аналізуються та розкриваються у працях таких науковців як О. Волохов, М. Мельник, О. Сачко, Л. Пескуллі, О. Хорошун, С. Шило та інших. Однак питання впливу міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням для забезпечення ефективності національного антикорупційного законодавства на сьогоднішній момент не достатньо систематизовані та потребують подальших наукових досліджень.

У зв'язку з цим **мета даного наукового дослідження** полягає у дослідженні міжна-

родних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням, їх особливостей та механізмів імплементації для забезпечення ефективності національного антикорупційного законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження

Міжнародні стандарти виникають або в певному регіоні, або за участі всіх чи більшості держав світу. Як правило, вони належать до категорії так званого «м'якого права» і мають, переважно, рекомендаційний характер. Проте одного лише прийняття міжнародного стандарту недостатньо, оскільки для того, аби він ефективно застосовувався державами, необхідно створити належні механізми його застосування та реалізації на національному рівні [4, с. 140-141].

Міжнародні стандарти протидії корупції сформувалися не так давно. Їх виникнення зумовлено активним розвитком так званої «транскордонної корупції», яка становить серйозні виклики та ризики для економічної безпеки держав та сприяє розвитку політичної корупції. Глобалізація відкрила кордони для руху капіталів, а разом з ним активізувала такі негативні фактори, як: підкуп іноземних посадових осіб, відмивання грошей через міжнародні фінансові системи тощо [5, с. 35-36].

Можна погодитися із Л.А. Луць, яка зазначає, що правові стандарти встановлюються у сферах правового регулювання, в яких необхідно типологізувати поведінку відповідних суб'єктів права з метою усунення юридичних колізій або «підготовки» певної сфери суспільних відносин для більш високого рівня уніфікованого регулювання. У сучасних умовах правові стандарти використовуються для адаптації національних правових систем у межах європейського правового простору до європейських міждержавних правових систем. Вони містять принципи та норми права, які визнані державами-учасниками у межах міждержавно-правових систем, зафіксовані у міжнародно-правових актах та документах і сприяють правовій інтеграції національних правових систем у міжнародну спільноту [6, с. 113].

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Встановлення міжнародних стандартів у

галузі прав людини» № 41/120 від 04.12.1986 р. передбачає, що такого типу стандарти повинні: відповідати наявним нормам міжнародного права; мати базовий характер; виходити з поняття гідності та цінності людини; бути досить чіткими, щоб дати можливість виділити права і обов'язки, які можна реалізувати; містити в собі, по можливості, механізм ефективної імплементації, в тому числі й систему звітів; привертати увагу й залучати підтримку міжнародного співтовариства [7].

На сьогоднішній час міжнародною спільнотою прийнято низку міжнародно-правових актів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням та їх проявам. До них можна віднести наступні: Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003 р.; Декларація ООН про боротьбу з корупцією і хабарництвом у міжнародних комерційних операціях від 16.12.1996 р.; Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 р.; Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 191) від 15.05.2003 р.; Цивільна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (ETS 174) від 04.11.1999 р.; Статут Групи держав по боротьбі з корупцією (GRECO) від 05.05.1998 р.; Резолюція (97) 24 Комітету міністрів Ради Європи «Про двадцять принципів боротьби з корупцією» від 06.11.1997 р., тощо.

Проводячи аналіз міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням та їх впливу на національне антикорупційне законодавство, можна погодитися із думкою С.Я. Петрашка, який дійшов таких висновків: по-перше, одні міжнародні документи у сфері протидії корупції мають відкритий характер (зокрема, Конвенції ООН та Ради Європи), інші – напіввідкритий (зокрема, Конвенція Організації економічного співробітництва та розвитку), а треті – винятково регіональний закритий характер (зокрема, Конвенція Організації американських держав); по-друге, міжнародні антикорупційні договори мають різний підхід до формування механізму контролю їх виконання (зокрема, конвенції Ради Європи та Африканського Союзу передбачають механізм моніторин-

гу подальшої діяльності, тоді як Конвенції ООН не закріплюють такий механізм у договірному порядку, що створює загрозу «завмирання норми» та нездійснення її подальшого вдосконалення з метою більшої відповідності потребам розвитку антикорупційних устремлінь держав); по-третє, системними недоліками нормативного регулювання протидії корупції на універсальному та регіональному рівнях є такі: а) жоден із документів не містить чіткого, однозначного та вичерпного визначення поняття «корупція»; б) формулювання низки положень документів мають переважно декларативний характер, особливо це стосується Конвенцій, прийнятих у рамках ООН та Організації американських держав; в) більшість міжнародних договорів допускає використання застережень до ключових положень, що дає змогу виключити або змінити дію цих положень стосовно такої держави, та знижує ефективність документа загалом; по-четверте, сучасний інституційний механізм протидії корупції формується завдяки діяльності універсальних, міжрегіональних, регіональних міжнародних організацій, діяльність яких реалізується за кількома напрямками, при цьому: а) на міжнародному рівні поряд із класичними міжнародними організаціями істотну роль починають відігравати міжнародні неурядові організації; б) міжнародний інституційний механізм протидії корупції складається з міжнародних організацій загалом, спеціальних конвенційних органів та спеціалізованих інституцій *suí generis*; в) доцільно у зв'язку з підвищенням ролі міжнародних інтеграційних об'єднань у міжнародних відносинах розширити коло учасників Конвенції ООН проти корупції та включити до числа її сторін не лише держави, але й міжнародні організації [8, с. 12-16].

Наразі подальша імплементація міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням є важливою складовою формування глобального антикорупційного порядку, а також необхідною умовою ефективної боротьби з корупцією на національному рівні. Аналіз показує, що практично всім державам притаманна фрагментарність імplementованих

положень міжнародних актів, їх вибірковий характер у законодавстві, що значно знижує успішність реалізації права на захист від корупції [9, р. 285].

Особливу роль у забезпеченні ефективної дії антикорупційного законодавства серед держав Європи відіграє Група держав проти корупції (GRECO), яку було створено з метою покращення спроможності держав-членів боротися з корупцією шляхом контролю за дотриманням антикорупційних стандартів РЄ, використовуючи процеси оцінки законодавства. GRECO допомагає виявити недоліки у національній антикорупційній політиці та спонукає держави до прийняття необхідних ефективних законодавчих, інституційних та практичних реформ [5, с. 37].

Відповідно до ст. ст. 1, 2 Статуту GRECO, метою Організації є вдосконалення компетентності її членів у боротьбі з корупцією для вжиття заходів через динамічний процес спільного оцінювання методів проведення й однакового впливу згідно з їхніми зобов'язаннями в цій сфері. Для досягнення своєї статутної мети GRECO здійснює нагляд за дотриманням Керівних принципів боротьби з корупцією, які прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 6 листопада 1997 року; спостерігає за впровадженням міжнародних законодавчих документів, прийнятих відповідно до Програми дій боротьби з корупцією, згідно з положеннями, які містяться в цих документах [10].

GRECO опублікувала звіт за 2024 рік, у якому зазначається, що Україна імплементувала: 50% порад щодо запобігання корупції серед членів парламенту (ще 47,1% – частково, а 8,3% не застосовано); 57,% – серед суддів (28,6% частково, не імплементовано 14,3%); 46,7% – серед прокурорів (ще 53,4% було застосовано частково або ж не імплементовано взагалі) [11].

Статистика стосується 2023 року, коли опублікували останній звіт про дотримання міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням. Вказується, що заходи з запобігання корупції стосуються, зокрема, етичних принципів та правил поведінки, конфліктів інтересів, заборони або обмеження певної діяльності, декларацій про доходи. Загаль-

на кількість імплементованих рекомендацій – 51,2%.

У GRECO висловили серйозну стурбованість щодо постійних загроз незалежності судової влади в деяких державах-членах. При цьому там вказали на позитивні реформи в деяких країнах, а також закликали зміцнити структури, що розділяють владу на три гілки. Окрім цього, у GRECO закликали до реформ, які усунуть прогалини в прозорості політичного фінансування шляхом створення сильніших механізмів забезпечення дотримання правил та прийняття стримуючих заходів за порушення правил фінансування. Там підкреслили необхідність чіткіших правил щодо конфліктів інтересів, декларацій, а також більш ефективного впровадження систем доброчесності та посилення нагляду. Також закликають до зміцнення незалежності судів, забезпечення політичної доброчесності та прозорості [12].

Виконання рекомендацій, передбачених у Звітах GRECO щодо України, є пріоритетним напрямком реформування національного антикорупційного законодавства з метою підвищення його ефективності, адже врахування цих рекомендацій сприятиме попередженню корупційних проявів, свідчитиме про врахування міжнародних антикорупційних стандартів у антикорупційній політиці України [13, с. 18-19].

Натомість існують різні форми впливу міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням на формування ефективного законодавства, які стосуються як власне боротьби із корупцією, так і попередження корупційних ризиків. О. Сачко та О. Хорошун виділяють такі ключові аспекти боротьби із корупцією, закріплені у міжнародних стандартах: 1) незалежність антикорупційних органів. Автономія забезпечує прозорість процесів і знижує ризик політичного тиску; 2) міжнародна співпраця. Координація між країнами дозволяє ефективніше боротися з транснаціональними корупційними схемами; 3) професійна підготовка кадрів. Підвищення кваліфікації працівників антикорупційних органів зменшує ризик помилок і підвищує результативність розслідувань; 4) захист викривачів. Механізми захисту

інформаторів створюють додаткові умови для виявлення корупційних схем; 5) використання сучасних технологій. Аналітичні програми, моніторинг фінансових операцій і цифровий контроль допомагають швидко виявляти порушення [14, с. 114].

Висновки

Отже, міжнародні стандарти в більшості випадків передбачають створення ефективних механізмів імплементації та моніторингу на національному рівні. Елементами таких механізмів є законодавче закріплення стандартів, створення інституційної інфраструктури, розробка процедур і забезпечення належної підготовки персоналу. Особлива увага приділяється створенню незалежних органів з питань етики та доброчесності, які повинні мати достатні повноваження та ресурси для ефективного виконання своїх функцій. Ці органи відповідають за розробку етичних кодексів, проведення консультацій, розгляд скарг та здійснення моніторингу дотримання етичних стандартів. Міжнародні стандарти у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням також наголошують на важливості створення систем захисту викривачів, які повідомляють про порушення етичних норм та конфлікти інтересів. Такий захист включає гарантії конфіденційності, захист від переслідувань та забезпечення правових засобів захисту.

Враховуючи вищевикладене, можна погодитися із думкою О.С. Волохова з приводу того, що міжнародно-правові стандарти у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням за способом їх впливу на ефективність національного законодавства можна розділити на: 1) міжнародні стандарти формування антикорупційної інфраструктури, які, зокрема, визначають діяльність антикорупційних органів держави; 2) міжнародні стандарти протидії корупційним проявам в законодавстві, які стосуються визначення напрямів для правотворчості та діяльності різних державних інституцій, повноважень посадових осіб та їх обов'язків тощо [5, с. 39].

Імплементація норм міжнародного права у сфері протидії корупційним кри-

мінальним правопорушенням є важливою складовою формування глобального антикорупційного порядку та необхідною умовою ефективної боротьби з корупцією на національному рівні. Нажаль, зараз українській антикорупційній політиці притаманна фрагментація положень міжнародних актів, що імплементуються, їх вибіркового характеру, що значно знижує успішність правореалізації.

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що останніми роками багато зроблено для посилення антикорупційного законодавства в Україні та його відповідності міжнародним стандартам у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням. В даний час в політичній обстановці нашої держави, що складається, знання та вивчення міжнародних стандартів у сфері протидії корупційним кримінальним правопорушенням стає все більш актуальним як для простих громадян, так і для правозастосовувачів.

Література

1. Мельник М.І. Міжнародні стандарти протидії корупції та конституція України: проблема співвідношення. Протидія злочинності і корупції: міжнародні стандарти та досвід України: збірник тез міжнародної конференції (м. Харків, 22 вересня 2021 р.). Харків: Юрайт, 2021. С.31-37.
2. Шило С.М. Особливості застосування законодавства щодо запобігання корупції в умовах воєнного стану. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2022. Випуск 74: частина 2. С. 86-93.
3. Pasculli L. Foreign Investments, the Rule of Corrupted Law and Transnational Systemic Corruption in Uganda's Mineral Sector. Trade, Investment and the Rule of Law, Edward Elgar Publishing, 2020. URL: <https://ssrn.com/abstract=3786197>.
4. Юрчишин В.Д. Зміст категорії «європейські правові стандарти» та проблеми її імплементації у кримінально-процесуальне законодавство Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the

SUMMARY

The article notes that international standards in the field of combating corruption provide for a minimum level of requirements for anti-corruption legislation, and the very fact of their observance and implementation indicates the real intentions of the state to take measures to combat corruption offenses and effectively counteract their manifestations. To date, the international community has adopted a number of international legal acts in the field of combating corruption criminal offenses and their manifestations. The impact of international standards in the fight against corruption on the effectiveness of legislation is carried out by introducing effective mechanisms for its implementation (through the activities of anti-corruption bodies) and introducing directions for the development of lawmaking, the formation of value guidelines in its implementation.

A special role in ensuring the effective operation of anti-corruption legislation is played by the Group of States against Corruption – GRECO, which, using the processes of assessing legislation, helps to identify shortcomings in national anti-corruption policies and encourages states to adopt the necessary effective legislative, institutional and practical reforms. international standards in most cases provide for the creation of effective mechanisms for implementation and monitoring at the national level. Elements of such mechanisms are the legislative consolidation of standards, the creation of institutional infrastructure, the development of procedures and the provision of adequate training of personnel.

Keywords: international standards, anti-corruption legislation, corruption offences, effectiveness of legislation, GRECO, combating corruption offences.

I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 1), February 12, 2021. Pisa, Italian Republic: NGO European Scientific Platform. P.140-144.

5. Волохов О.С. Міжнародні стандарти у сфері боротьби з корупцією та їх вплив на ефективність національного законодавства. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Випуск № 04. 2025. Ч. 1. С. 34-40.

6. Луць Л.А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти): Монографія. К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. 304 с.

7. Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р. № 41/120. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.

8. Петрашко С.Я. Міжнародно-правовий механізм протидії корупції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2012. 20 с.

9. Topchii V., Zadereiko S., Didkivska G., Bodunova O., Shevchenko D. International anticorruption standards. Baltic Journal of Economic Studies. 2021. N 5, Vol 7. P. 277-286. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/index.php/issue/article/download/1583/1602>.

10. Статут Групи держав з боротьби з корупцією (GRECO) від 5 травня

1998 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_144.

11. Council of Europe's Group of States against Corruption calls on states to strengthen judicial independence and ensure political integrity and transparency. URL: <https://rm.coe.int/general-activity-report-greco-2024-045825-gbr-web-final-1-/1680b631a0>.

12. Чекін Д. У Раді Європи опублікували звіт щодо виконання Україною рекомендацій з запобігання корупції. URL: <https://zn.ua/ukr/europe/u-radi-jevropi-opublikuvati-zvit-shchodo-vikonannja-ukrajinoju-rekomendatsij-dlja-zapobihannja-koruptsiji.html>.

13. Волохов О.С. Вплив групи держав проти корупції (ГРЕКО) на формування ефективного антикорупційного законодавства в Україні. Актуальні питання юридичної науки в дослідженнях молодих вчених: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції до Дня науки (м. Київ, 17 травня 2024 р.). Київ, 2024. С. 16–19. DOI: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-452-1-6>.

14. Сачко О.В., Хорошун О.В. Міжнародні стандарти та досвід зарубіжних країн забезпечення ефективності розслідування корупційних кримінальних правопорушень. Держава та регіони. Серія: Право. 2024. № 4 (86). С. 112–116. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/4_2024/19.pdf.

АЛГОРИТМ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ПОВ'ЯЗАНИХ З ОБСТРІЛАМИ В ПЕРСПЕКТИВІ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПІСЛЯ РАТИФІКАЦІЇ РИМСЬКОГО СТАТУТУ

СТОЛІТНІЙ А.В. - доктор юридичних наук, професор, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

0000-0002-2886-9379

ЄВТУШЕНКО І.В. - кандидат юридичних наук, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

0000-0003-4299-6398

УДК – 343.1

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.46>

Публікація присвячена дослідженню алгоритму досудового розслідування воєнних злочинів, передбачених ст. 438 «Воєнні злочини» КК України.

Визначено основні етапи досудового розслідування воєнних злочинів та особливості проведення окремих слідчих дій. Виділено сім основних етапів: проведення заходів щодо забезпечення безпеки членів слідчо-оперативної групи із залученням спеціалістів-вибухотехніків, представників командування Збройних Сил України, фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій тощо; огляд місця події з фото- та відеофіксацією, залученням експертів та спеціалістів; внесення відомостей до ЄРДР або, якщо відсутня технічна можливість доступу до ЄРДР, прийняття постанови про початок досудового розслідування (із подальшим внесенням відомостей до ЄРДР за першої можливості); проведення першочергових слідчих (розшукових) дій із урахуванням особливостей, передбачених ст. 615 КПК України; вручення затриманій особі письмового повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України, або повідомлення особі про підозру в порядку, передбаченому ст. 135 КПК України, з наступним зверненням до слідчого судді із клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування, або прийняття постанови про зу-

пинення досудового розслідування чи закриття кримінального провадження; проведення інших слідчих (розшукових) дій з метою збору належних та допустимих доказів винуватості особи у вчиненні порушення законів та звичаїв війни; звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або прийняття рішення (постанови) про зупинення досудового розслідування чи закриття кримінального провадження.

Ключові слова: воєнні злочини, досудове розслідування, алгоритм, етапи, особливості, закони та звичаї війни, воєнний стан, слідчі дії, окуповані території, воєнні (бойові) дії.

Актуальність дослідження

Розпочата 24 лютого 2022 року повномасштабна війна країни-агресора проти України вирізняється чисельними порушеннями законів та звичаїв війни. Серед прикладів таких порушень можна назвати наступні: регулярна армія країни-агресора, незаконні збройні формування, сформовані на території Донецької та Луганської областей, приватні військові компанії, які формуються і фінансуються урядом та безпосередньо президентом російської федерації, здійснюють ракетні та артилерійські атаки

проти мирного населення України. Вказані формування знищують цивільну інфраструктуру, використовують широкий спектр засобів ведення війни, заборонені чинними міжнародними договорами, вчиняють акти насильства проти цивільного населення та військовополонених (вбивства, зґвалтування, спричинення тілесних ушкоджень, катування), вчиняють злочини проти власності (крадіжки, грабежі, розбійні напади, умисне знищення майна). Крім вищезгаданих злочинів представники країни агресора використовують цивільне населення та ядерні об'єкти в якості «живого щита», захоплюючи заручників, проводять примусову мобілізацію на окупованих територіях, вчиняють інші воєнні злочини. Зокрема, станом на 01.09.2025 в ЄРДР зареєстровано 179 803 правопорушень за ст. 438 «Воєнні злочини» КК України.

З точки зору норм Міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) представники країни агресора, вчинили та продовжують вчиняти кримінальні правопорушення, які охоплюються диспозиціями відповідних міжнародних нормативно-правових актів, у тому числі Римським статутом, Женевськими конвенціями та додатковими протоколами до них.

Зокрема, I Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 року (далі - I Додатковий протокол), який підписаний та ратифікований як Україною так і російською федерацією, у ст. 52. Загальний захист цивільних об'єктів визначає, що цивільні об'єкти не повинні бути об'єктом нападу або репресалій, при цьому під цивільними об'єктами за I Додатковим протоколом є об'єкти, які не є воєнними об'єктами. Воєнні об'єкти обмежуються тими об'єктами, які через свій характер, розміщення, призначення або використання вносять ефективний вклад у воєнні дії і повне або часткове руйнування, захоплення чи нейтралізація яких за існуючих у даний момент обставин дає явну воєнну перевагу. Тобто, цивільне населення яке проживає в населеному пункті, їх житло, а також їх транспортний засіб на якому родина здійснює евакуацію із зони

яку обстрілюють представники країни-агресора не підпадають під визначення воєнних об'єктів, а тому підлягають захисту відповідно до норм МГП. Навіть, якщо виникає сумнів у тому, чи не використовується об'єкт, який звичайно призначений для цивільних цілей, наприклад, місце відправлення культу, житловий будинок чи інші житлові будови або школа, для ефективної підтримки воєнних дій, передбачається, що такий об'єкт використовується в цивільних цілях. (I Додатковий протокол) [8]

Також, ст. 37 звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права [9] та ст. 25 Гаазької конвенції 1907 року, «заборонено атакувати або бомбардувати будь-яким способом незахищені міста, селища, житло або будівлі» [10].

За вісім років війни на територіях Донецької та Луганської областей українські слідчі та прокурори напрацювали певні алгоритми досудового розслідування [1], проте повномасштабна війна та суттєве збільшення грубих порушень законів та звичаїв війни в Україні зумовлюють вдосконалення напрацьованих та створення нових алгоритмів досудового розслідування воєнних злочинів, чим обґрунтована теоретична та практична значимість даного дослідження.

У даному дослідженні фокус уваги приділено випадкам опинення громадян України та інших осіб, які проживають на території України під ворожими обстрілами та для збереження власного життя та життя своїх близьких вимушено покидають домівки та залишають територію на якій знаходиться їх власність. Зокрема 24.02.2022 люди масово покидали території населених пунктів Харківської області, Сумської області, Чернігівської та інших областей, слідували у західному напрямку з метою уникнення ушкоджень та убезпечення власного життя і здоров'я. Під час переміщення мали місце випадки потрапляння під ворожі обстріли на громадському та власному транспорті, як наслідок звернення до медичних установ для одержання кваліфікованої медичної допомоги та - правоохоронних органів задля фіксації тілесних ушкоджень та - пошкоджень особистого майна (автотранспорту тощо).

Так, родина яка рухається з міста, на яке здійснено акт агресії у вигляді бомбардування, або артилерійського обстрілу, «транзитом» через регіон де обстановка дозволяє зробити зупинку для одержання медичної та гуманітарної допомоги, а також звернення до органів досудового розслідування для фіксації тілесних ушкоджень, пошкоджень житла, рухомого майна тощо. Тобто початковий етап досудового розслідування повністю покладається на орган досудового розслідування, який, відповідно до вимог територіальності, в подальшому не розслідуватиме кримінальне провадження, вказана ситуація ускладнюється й тим, що потерпілий, заявник, свідок продовжують рух або в інший більш безпечні регіон країни або, взагалі, за кордон. Отже, даний етап досудового розслідування у сьогоденних умовах повинен здійснюватися з усвідомленням того, що це ймовірно єдине процесуальне спілкування з вказаними особами, а отже вимагає одержання всіх наявних доказів від «транзитних» потерпілих, заявників та свідків, а саме детальний огляд транспортних засобів, вилучення наявних осколків тощо, призначення та проведення судово-медичних експертиз, у процесуальний спосіб вилучення документів на пошкоджене майно (рухоме та нерухоме), долучення фотознімків пошкоджень автівок, будинків тощо, карт та схем з відповідними позначеннями, які в переважній більшості є невід'ємною частиною протоколів оглядів або допитів, вчинення інших процесуальних дій, для подальшої передачі зібраних матеріалів кримінального провадження компетентним органам відповідно до територіальної підслідності.

Питанням правової кваліфікації та досудового розслідування воєнних злочинів приділяли увагу такі відомі науковці як Р. Авраменко, О. Батюк, М. Бондаренко, О. Дуфенюк, Д. Коваль, І. Колотуха, О. Кравчук, В. Миронова, М. Піддубна, В. Попович, В. Репецький, Т. Садова та інші. Проте питання алгоритму досудового розслідування воєнних злочинів ще не було предметом окремого дослідження.

Метою даної публікації є формування алгоритму досудового розслідування воєнних злочинів передбачених ст. 438 КК України,

який потребує удосконалення, а в окремих випадках вироблення процесуальних алгоритмів та криміналістичної техніки з урахуванням оновлення законодавства України пов'язаного із ратифікацією Римського статуту, а також для підвищення ефективності документування та фіксації кримінальних правопорушень вказаної категорії.

Крім того, ратифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду вимагає напрацювання досвіду щодо врахування особливостей документування злочинів, необхідних для належного та ефективного представлення доказів для притягнення до відповідальності російських воєнних злочинців у Міжнародному кримінальному суді.

Методологія даного дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-юридичних методів дослідження, серед яких використовуються прийоми логічного методу, системний та структурно-функціональний методи, метод юридичної догматики як різновид аксіоматичного методу, а також метод юридичного моделювання.

Виклад основного матеріалу

Згідно із ст. 214 КПК України досудове розслідування починається із внесення відомостей про кримінальне правопорушення в ЄРДР на підставі заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення, проте у невідкладних випадках до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути проведений огляд місця події, а відомості вносяться невідкладно після завершення огляду.

У випадку надходження заяви чи повідомлення про вчинення воєнного злочину як правило виникає першочергова необхідність провести огляд місця події з метою виявлення і фіксації слідів та обставин злочину (відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення). Одночасно з оглядом місця події може здійснюватися огляд трупа (ст. 238 КПК України).

Фіксація всіх доказів вчинення воєнного злочину належними та допустимими засобами – є основною вимогою до першочергових слідчих дій. Враховуючи специфіку воєнних

злочинів, а саме, вчинення їх під час дії воєнного стану, часто в бойовій обстановці, перед початком огляду місця події слідчий або прокурор повинні переконатися у безпечності перебування слідчо-оперативної групи на певній території чи в приміщенні.

Таким чином, першим етапом досудового розслідування воєнних злочинів, якщо огляд місця події відбувається в районі проведення воєнних (бойових) дій або територія знаходиться під систематичними обстрілами, є проведення заходів щодо забезпечення безпеки членів слідчо-оперативної групи із залученням спеціалістів-вибухотехніків, представників командування Збройних Сил України, фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій тощо.

Отже, в першу чергу має бути проведено розмінування території, обстеження будівель на предмет можливого обвалення, ліквідацію пожеж та обривів ліній електромереж, рятувальні роботи щодо пошуку живих осіб.

Другим етапом досудового розслідування воєнних злочинів є огляд місця події з фото- та відеофіксацією, залученням спеціалістів.

Третім, але «де-юре» першим, етапом досудового розслідування воєнних злочинів є внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР з урахуванням ст. 615 «Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану» КПК України. Так, під час дії воєнного стану та якщо відсутня технічна можливість доступу до ЄРДР – рішення про початок досудового розслідування приймає дізнавач, слідчий, прокурор, про що виноситься відповідна постанова, яка повинна містити відомості, передбачені ч. 5 ст. 214 КПК України [3].

Також у невідкладних випадках до внесення дізнавачем, слідчим, прокурором постанови про початок досудового розслідування може бути проведений огляд місця події (постанова приймається невідкладно після завершення огляду).

Надалі, згідно із п. 1 ч. 1 ст. 615 КПК України, відомості, що підлягають внесенню до Єдиного реєстру досудових розслідувань, вносяться до нього за першої можливості, а процесуальні дії під час кримінального про-

вадження фіксуються у відповідних процесуальних документах, а також за допомогою технічних засобів фіксування кримінального провадження, крім випадків, якщо фіксування за допомогою технічних засобів неможливе з технічних причин. За відсутності можливості складання процесуальних документів про хід і результати проведення слідчих (розшукових) дій чи інших процесуальних дій фіксація здійснюється доступними технічними засобами з подальшим складенням відповідного протоколу не пізніше сімдесяти двох годин з моменту завершення таких слідчих (розшукових) дій чи відповідних процесуальних дій [3].

Таким чином, четвертим етапом досудового розслідування воєнних злочинів є проведення першочергових слідчих та розшукових дій з метою виявлення і фіксації слідів та обставин злочину (відомостей про обставини вчинення кримінального правопорушення). До технічних засобів фіксування кримінального провадження відносяться, зокрема, звуко- та відеозаписувальні технічні засоби.

До першочергових (невідкладних) слідчих (розшукових) дій у випадку повідомлення про вчинення воєнного злочину відносяться:

- виявлення свідків та очевидців події, їх допит, а також виявлення осіб, які могли переміщуватись «транзитом» через локації, які знаходились у зоні ураження з боку військових злочинців та відповідно постраждали внаслідок таких воєнних злочинних дій з боку представників країни-агресора;

- обстеження місцевості в районі вчинення злочину, виявлення знарядь учиненого діяння (куль, гільз, уламків снарядів, мін та ракет), інших предметів (що мають сліди вогневого ураження – кульові отвори, пробоїни та інші пошкодження від снарядів та осколків, фрагменти одягу та речей потерпілих тощо), отримання додаткової інформації про подію та осіб, які вчинили воєнний злочин (проведення замірів з метою виявлення напрямів пострілів та виду використаного озброєння, фото та відеофіксація обстановки на місці події);

- використання можливостей баз (банків) даних інформаційних систем органів

державної влади (МВС України, СБУ) та інших інформаційних ресурсів, а також засобів масової інформації;

- отримання інформації від розвідувальних органів України, ЗСУ, що не становить державної таємниці, щодо розташування ворожих збройних сил, техніки, зокрема, артилерійських систем, перехоплених розмов можливих суб'єктів вчинення воєнного злочину;

- отримання за запитом слідчого, прокурора інформації від національних операторів та іноземних партнерів України – супутникових знімків місцевості до і після вчинення воєнного злочину; перехоплених розмов представників збройних сил країни-агресора та терористичних збройних формувань;

- призначення експертиз (судово-медичної, вибухово-технічної, балістичної, трасологічної, експертизи зброї тощо);

- інші передбачені законодавством заходи та дії, необхідні для встановлення події воєнного злочину та особи, яка його вчинила [4];

Часто ключове значення в процесі досудового розслідування воєнних злочинів мають матеріали фото- відеозйомки, що є документами в електронній формі, тому їх правильне оформлення як доказів заслуговує на окрему увагу.

О. Кравчук та М. Бондаренко зазначають, що «незалежно від джерела походження відео або фото, слідчому слід оглянути його (як документ), оформивши це відповідним протоколом огляду, за необхідності, за участі спеціаліста. Важливим є зафіксувати в протоколі (допиту, огляду) прив'язку й інформацію про локацію та дату, за допомогою загальноприйнятих технічних засобів – наприклад, загальнодоступної програми геолокації (Maps, Google.Maps тощо). Документи, зокрема у вигляді фото або відеозапису, можуть міститися на сайтах. У разі необхідності, слідчий оглядає відповідний сайт, про що складає протокол огляду. [5].

Тому варто враховувати що головною особливістю електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. Один і той же електронний документ (відеозапис) може існувати

на різних носіях. Всі ідентичні за своїм змістом примірники електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом та датою створення [6].

Так, колегія суддів Верховного Суду не вбачає жодних перепон у можливості надання до суду дублікатів протоколів процесуальних дій, а також матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інших носіїв інформації (у тому числі електронних), виготовлених слідчим, прокурором із залученням спеціаліста, які визнаються судом як оригінал документа [7].

Таким чином, відповідно до ч. 4 ст. 99 КПК України, дублікат документа (документ, виготовлений таким самим способом, як і його оригінал), а також копії інформації, у тому числі комп'ютерних даних, що містяться в інформаційних (автоматизованих) системах, електронних комунікаційних системах, інформаційно-комунікаційних системах, комп'ютерних системах, їх невід'ємних частинах, виготовлені слідчим, прокурором із залученням спеціаліста, визнаються судом як оригінал документа.

Для визнання електронного документа доказом останній має відповідати передбаченим Законом вимогам, тобто мати обов'язкові реквізити. Для ідентифікації автора електронного документа відповідно до чинного законодавства може використовуватися електронний підпис, прирівняний до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги». Саме накладенням електронного підпису завершується створення електронного документа.

Збирання, фіксацію та використання доказів в електронній формі необхідно здійснювати з урахуванням положень Протоколу Берклі з ведення розслідувань з використанням відкритих цифрових даних (розроблена Центром з прав людини юридичної школи Каліфорнійського університету в Берклі спільно з Управлінням ООН з прав людини методика і процедура збору, аналізу та зберігання цифрової інформації з відкритих джерел даних).

Важливо, що у відповідності до ч. 1 ст. 615 КПК України при проведенні обшу-

ку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи, якщо залучення понять є об'єктивно неможливим або пов'язано з потенційною небезпекою для їхнього життя чи здоров'я, відповідні слідчі (розшукові) дії проводяться без залучення понять. У такому разі хід і результати проведення обшуку або огляду житла чи іншого володіння особи, обшуку особи в обов'язковому порядку фіксуються доступними технічними засобами шляхом здійснення безперервного відеозапису [3].

В процесі досудового розслідування воєнних злочинів за допомогою технічних записів відеофіксації слідчий, прокурор може зафіксувати показання свідка, потерпілого, підозрюваного, і такі показання можуть бути використані як докази у суді.

Так, згідно із ч. 11 ст. 615 КПК України, показання, отримані під час допиту свідка, потерпілого, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо хід і результати такого допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації. Показання, отримані під час допиту підозрюваного, у тому числі одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб, у кримінальному провадженні, що здійснюється в умовах воєнного стану, також можуть бути використані як докази в суді виключно у випадку, якщо у такому допиті брав участь захисник, а хід і результати проведення допиту фіксувалися за допомогою доступних технічних засобів відеофіксації [3].

Таким чином, під час дії воєнного стану законодавець дозволив частково відійти від принципу безпосереднього дослідження доказів (зокрема, показань) у суді, передбаченого ст. 23 КПК України – допиту свідка, потерпілого, обвинуваченого безпосередньо у залі судового засідання, що в умовах воєнного стану часто є неможливим.

Крім того, згідно із ч. 12 ст. 615 КПК України, дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь захисника у проведенні окремої процесуальної дії, у тому числі у разі неможливості явки захисника – із застосуван-

ням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника. Також, за наявності обставин, що унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, дізнавач, слідчий, прокурор має право особисто здійснювати переклад пояснень, показань або документів, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний, потерпілий [3].

О. Кравчук та М. Бондаренко зазначають, що під час дії воєнного стану значно розширені права прокурора. Так, згідно з новою редакцією ст. 615 КПК України, при розслідуванні воєнних злочинів під час воєнного стану керівник органу прокуратури, в разі відсутності об'єктивної можливості виконання слідчим суддею повноважень, передбачених КПК України, може санкціонувати: тимчасовий доступ до речей і документів, обшук та НСРД, накласти арешт на майно, продовжити строк досудового розслідування, санкціонувати одержання зразків для експертизи, санкціонувати привід. Судді-науковці звертають увагу на те, що в такому випадку діють ті ж самі правила, що і при наданні відповідних дозволів слідчим суддею. Тобто, керівник органу прокуратури має перевірити відповідні обставини й зазначити про це в постанові про санкціонування таких заходів. Зокрема, для тимчасового доступу до речей і документів – це ч. 3-6 ст. 132, ч. 5 ст. 163 КПК України, для обшуку – ч. 5 ст. 234 КПК України, для НСРД – ч. 3 ст. 248 КПК України, для накладення арешту – ст. 173 КПК України [5].

На цьому етапі досудового розслідування воєнних злочинів доцільно також використовувати ст. 225 «Допит під час досудового розслідування в судовому засіданні» КПК України. Зокрема, згідно із останніми змінами, у порядку, визначеному цієї статтею, може бути допитаний свідок, потерпілий, а також особа, стосовно якої уповноваженим органом прийнято рішення про обмін як військовополоненого [3].

П'ятим етапом досудового розслідування воєнних злочинів є повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого, ст. 438 КК України, або початок спеціального досудового розслідування на підставі ухвали

слідчого судді стосовно підозрюваного (крім неповнолітнього) який переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності та/або оголошений у міжнародний розшук.

Крім того, у відповідності до ч. 2 ст. 297¹ КПК України, спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді у кримінальному провадженні щодо злочину, вчиненого підозрюваним, стосовно якого уповноваженим органом прийнято рішення про передачу його для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся.

У випадку смерті особи стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, це є підставою для закриття кримінального провадження за п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України.

Причому, згідно із ч. 10 ст. 284 КПК України, за наявності підстав для закриття кримінального провадження, передбаченої п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України, прокурор – до винесення постанови про закриття кримінального провадження направляє одному з близьких родичів або члену сім'ї, та/або захиснику померлого письмове повідомлення про можливість закриття кримінального провадження у зв'язку із смертю підозрюваного, особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, із роз'ясненням права заявити клопотання про непогодження із закриттям кримінального провадження.

Таким чином, прокурор на цьому етапі досудового розслідування воєнного злочину, передбаченого ст. 438 КК України може діяти за одним із нижче перелічених варіантів:

- вручити затриманій особі письмове повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України;

- повідомити особі про підозру з дотриманням вимог, передбачених ст. 111 КПК України та в порядку передбаченому ст. 135 КПК України, та звернутися із клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування до слідчого судді (аналогічно щодо підозрюваного, стосовно якого уповноваженим органом прийнято рішення про передачу його для обміну як військовополоненого та такий обмін відбувся);

- зупинити досудове розслідування (якщо відсутня об'єктивна можливість подальшого проведення досудового розслідування) на підставі вмотивованої постанови прокурора з викладом відповідних обставин та підлягає поновленню, якщо підстави для зупинення перестали існувати. До зупинення досудового розслідування прокурор зобов'язаний вирішити питання про продовження строку тримання під вартою (п. 3 ч.1 ст. 615 КПК України);

- закрити кримінальне провадження п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України (до винесення постанови про закриття кримінального провадження направити одному з близьких родичів або члену сім'ї, та/або захиснику померлого письмове повідомлення про можливість закриття кримінального провадження у зв'язку із смертю підозрюваного, особи, стосовно якої зібрано достатньо доказів для повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, але не повідомлено про підозру у зв'язку з її смертю, із роз'ясненням права заявити клопотання про непогодження із закриттям кримінального провадження).

Причому, згідно із ч. 7 ст. 615 КПК України, у разі наявності об'єктивних обставин, що унеможливають вручення затриманій особі письмового повідомлення про підозру у строки, встановлені ст. 278 КПК України, якщо такі процесуальні дії здійснюються в умовах воєнного стану, строк для вручення письмового повідомлення про підозру затриманій особі може бути продовжено до сорока восьми годин (у разі якщо особі не вручено повідомлення про підозру упродовж сорока восьми годин з моменту її затримання, така особа підлягає негайному звільненню) [3].

Шостим етапом досудового розслідування воєнних злочинів є проведення інших слідчих (розшукових) дій з метою збору належних та допустимих доказів винуватості особи у вчиненні воєнних злочинів.

Сьомим етапом досудового розслідування воєнних злочинів, передбачених ст. 438 КК України є звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності, або прийняття рішення (постанови) про зупинення досудового розслідування чи закриття кримінального провадження.

Слід відзначити, що у відповідності до ч. 9 ст. 615 КК України, під час дії воєнного стану обвинувальні акти, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності скеровуються та розглядаються судами, у межах територіальної юрисдикції яких вчинено кримінальне правопорушення, а в разі неможливості з об'єктивних причин здійснювати відповідним судом правосуддя – судом, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, що закінчив досудове розслідування, або іншим судом, визначеним у порядку, передбаченому законодавством [3].

Крім того, згідно із п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України під час дії воєнного стану, якщо відсутня об'єктивна можливість закінчення досудового розслідування та звернення до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності – строк досудового розслідування у кримінальному провадженні зупиняється на підставі вмотивованої постанови прокурора з викладом відповідних обставин та підлягає поновленню, якщо підстави для зупинення перестали існувати (до зупинення досудового розслідування прокурор зобов'язаний вирішити питання про продовження строку тримання під вартою) [3].

Якщо в справі здійснювалося спеціальне досудове розслідування (*in absentia*), воно не продовжується автоматично на час судового провадження. Передаючи обвинувальний акт до суду в цьому випадку, прокурору потрібно звертатись із клопотанням про здійснення спеціального судового провадження (ч. 3 ст. 323 КПК) [3, 5].

Висновки

Враховуючи вищевикладене, досудове розслідування воєнних злочинів, передбачених ст. 438 КК України має відбуватись із урахуванням їх специфіки, а саме знаходження місця події, як правило, в районі воєнних (бойових) дій, що вимагає від слідчого, прокурора діяти оперативно та з дотриманням правил безпеки поводження із зброєю, вибуховими речовинами тощо. Обов'язковим перед оглядом місця події є проведення обстеження території або приміщення на предмет виявлення вибухонебезпечних предметів та речовин спеціалістами-вибухотехніками Національної поліції України. Часто є необхідним залучення представників Збройних Сил України, а також фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій для гасіння пожеж, розбору завалів, пошуку живих потерпілих тощо.

Слід відзначити, що згідно із ч. 14 ст. 615 КПК України копії матеріалів кримінальних проваджень, досудове розслідування в яких здійснюється в умовах воєнного стану, в обов'язковому порядку зберігаються в електронній формі у дізнавача, слідчого чи прокурора.

Таким чином, досудове розслідування воєнних злочинів включає наступні основні етапи:

- проведення заходів щодо забезпечення безпеки членів слідчо-оперативної групи із залученням спеціалістів-вибухотехніків, фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій тощо отримання інформації від розвідувальних органів щодо ймовірних причетних до обстрілів;
- огляд місця події з фото- та відеофіксацією, із залученням експертів та спеціалістів (за наявності можливості та з урахуванням

Дискусії, обговорення, актуально

Схематично алгоритм досудового розслідування воєнних злочинів можна представити наступним чином:



безпекових заходів та оперативної обстановки на місцевості);

- прийняття рішення про початок досудового розслідування: внесення відомостей до ЄРДР, за відсутності технічної можливості доступу до Реєстру, винесення постанови про початок досудового розслідування (із подальшим внесенням відомостей до ЄРДР за першої можливості);

- проведення першочергових слідчих (розшукових) дій із урахуванням особливостей, передбачених ст. 615 «Особливий режим кримінального провадження в умовах воєнного стану» КПК України. Одержання від уповноважених підрозділів Збройних Сил України та представників розвідки відомостей про напрямки обстрілів, вид озброєння, види носіїв, які здійснювали пуски відповідних снарядів; в процесуальний спосіб отримання відомостей від військовополонених, які безпосередньо приймали участь в бойових діях на вказаній місцевості, володіють інформацією про накази та вказівки відповідно до яких вчинялись обстріли місцевості;

- вручення затриманій особі письмового повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України, або повідомлення особі про підозру в порядку, передбаченому ст. 135 КПК України, з наступним зверненням до слідчого судді із клопотанням про здійснення спеціального досудового розслідування, або прийняття постанови про зупинення досудового розслідування за п. 3 ч. 1 ст. 615 КПК України чи закриття кримінального провадження за п. 5 ч. 1 ст. 284 КПК України;

- проведення інших слідчих (розшукових) дій з метою збору доказів винуватості особи у вчиненні порушення законів та звичаїв війни, у тому числі долучення матеріалів отриманих від «транзитних» потерпілих або переданих від органів досудового розслідування, якими ці відомості та матеріали були отримані безпосередньо від потерпілих;

- звернення до суду (у межах територіальної юрисдикції якого вчинено кримінальне правопорушення, а у разі неможливості з об'єктивних причин здійснювати відповід-

ним судом правосуддя – до суду, у межах територіальної юрисдикції якого знаходиться орган досудового розслідування, що закінчив досудове розслідування) з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності або прийняття рішення (постанови) про зупинення досудового розслідування чи закриття кримінального провадження.

Література

1. Коваль Д.О., Авраменко Р.А. Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ: ГО Truth Hounds; Одеса: Фенікс, 2019. 36 с.

2. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи, затверджена наказом МОЗ України від 17.01.1995 № 6. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0254-95#Text>

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0-17>

4. Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні, затверджена наказом МВС України від 07.07.2017 № 575. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#n14>

5. Кравчук О., Бондаренко М. Досудове розслідування воєнних злочинів. *Вектор прав людини*. Режим доступу: <https://hrvector.org/podiyi/22-03-09-w-s-a>

6. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 22 жовтня 2020 р. у справі № 677/2040/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92458395>

7. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду від 15 січня 2020 р. у справі № 161/5306/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87053591>

SUMMARY

The publication is devoted to the study of the algorithm of pre-trial investigation of war crimes, provided for by Art. 438 "War Crimes" of the Criminal Code of Ukraine.

The main stages of the pre-trial investigation of war crimes and the features of conducting individual investigative actions are determined. Seven main stages are distinguished: carrying out measures to ensure the safety of members of the investigative and operational group with the involvement of explosives specialists, representatives of the command of the Armed Forces of Ukraine, specialists of the State Emergency Service of Ukraine, etc.; inspection of the scene of the incident with photo and video recording, involving experts and specialists; entering information into the ERDR or, if there is no technical possibility of accessing the ERDR, adopting a resolution on the initiation of a pre-trial investigation (with subsequent entry of information into the ERDR at the first opportunity); carrying out priority investigative (search) actions taking into account the features provided for in Art. 615 of the Criminal Pro-

cedure Code of Ukraine; serving the detained person with a written notification of suspicion of committing a criminal offense, provided for in Art. 438 of the Criminal Code of Ukraine, or notification to a person of suspicion in accordance with the procedure provided for in Article 135 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, followed by an appeal to the investigating judge with a request to conduct a special pre-trial investigation, or to adopt a resolution to suspend the pre-trial investigation or to close the criminal proceedings; conducting other investigative (search) actions in order to collect appropriate and admissible evidence of the person's guilt in committing a violation of the laws and customs of war; applying to the court with an indictment, a request to apply compulsory medical or educational measures, a request to release the person from criminal liability or to adopt a decision (resolution) to suspend the pre-trial investigation or close the criminal proceedings.

Keywords: war crimes, pre-trial investigation, algorithm, stages, features, laws and customs of war, martial law, investigative actions, suspicion, occupied territories, military (combat) actions.

8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. Протокол I. Дата підписання: 08.06.1977. Дата набрання чинності для України: 25.10.1990. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#o342

9. Звичаєве міжнародне гуманітарне право. Норма 37. Відкриті міста та не-

захищені місцевості / Міжнародний Комітет Червоного Хреста. – Женева, 2005. – URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/customary-ihl/v1/rule37>

10. Конвенція про закони і звичаї суходільної війни та додаток до неї (IV Гаазька конвенція): Міжнародний документ від 18 жовтня 1907 року. – Офіційний веб-портал Верховної Ради України "Законодавство України". – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ

БАБАНІНА Вікторія Вікторівна - доктор юридичних наук, професор провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем управління правоохоронною діяльністю та її психологічного супроводження навчально-наукового інституту післядипломної освіти Національної академії внутрішніх справ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4173-488X>

УДК 342.95:347.998.85

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.47>

У статті здійснено аналіз історичного розвитку адміністративного судочинства в Україні, виокремлено періоди генези та їх особливості. У найбільш загальному вигляді в історії розвитку теорії адміністративного судочинства можна виділено шість основних періодів: 1) до 1904 року – період виникнення та теоретичного оформлення перших наукових концепцій адміністративної юстиції; 2) 1904–1917 роки – період розвитку теоретичних уявлень про основні моделі адміністративного судочинства; 3) 1917–1927 роки – період формування комуністичного уявлення про місце та роль адміністративного судочинства в радянській правовій системі; 4) 1927–1968 роки – період зниження теоретичного і практичного інтересу до інституту адміністративного судочинства; 5) 1968–1991 роки – період активізації загальнотеоретичних і галузевих досліджень інституту судового контролю за законністю дій та рішень органів публічного управління; 6) 1991 – по теперішній час – період науково-теоретичного обґрунтування найбільш оптимальної організаційно-правової моделі адміністративного судочинства, оцінки ефективності його функціонування, а також розробки заходів щодо удосконалення його адміністративно-правового регулювання. Аргументовано, що на відміну від кримінального судочинства, яке характеризується відносно стабільним та однотипним розвитком в межах відповідних правових систем, адміністративне судочинство виникало і розвивалось в різних країнах індивідуально, набуваючи

нових форм вираження та пристосовуючись до пануючого в тій чи іншій країні політичного режиму. Упродовж майже двох сторіч сформувалась значна кількість унікальних моделей адміністративного судочинства, кожна з яких несе на собі відбиток найбільш значних історичних подій, що відбувались в соціально-економічному та політичному житті певної країни.

Ключові слова: суд, суддя, правосуддя, адміністративне право, спеціалізований суд, адміністративний суд, адміністративне судочинство.

Постановка проблеми

Спеціалізоване адміністративне судочинство виступає невід'ємним атрибутом сучасної правової демократичної держави. Як показує досвід розвитку демократії в більшості європейських країн, лише судова форма захисту прав людини здатна забезпечити реалізацію принципу відповідальності органів виконавчої влади та їх посадових осіб перед громадянами за свою діяльність. Лише в його рамках може відбувається дійсно реальний захист їх прав, свобод та законних інтересів від неправомірних дій органів публічного управління. Відтак, реальне забезпечення можливості звернення до адміністративних судів характеризує ступінь розвитку демократії в країні і є однією з фундаментальних гарантій дотримання законності у сфері державного управління. З іншого боку, як справедливо відмічається в літературі, «наявність адміністративних су-

дів є показником розвиненості правосуддя в тій або іншій країні, його полісистемності» [4, с. 12]. Адже чим більш розгалуженою буде диференціація судочинства, чим глибшою буде спеціалізація судового розгляду окремих категорій справ, тим більш якісними та справедливими будуть ухвалені судові рішення, тим вищим буде рівень довіри населення до судової системи та державної влади в цілому.

Відразу ж зазначимо, що під час попереднього (пілотного) дослідження проблем ефективності функціонування адміністративного судочинства в Україні, виникла дещо складна ситуація, певне замкнуте коло. З одного боку, переш ніж дати науково обґрунтовану характеристику адміністративного судочинства як об'єкта науки адміністративного права, необхідно дослідити історію його виникнення та становлення, проаналізувати всі історичні події, які в тій чи іншій мірі впливали на його розвиток, а також на формування наукових уявлень про його правову природу. І лише після глибокого аналізу всіх зібраних матеріалів, проведення фундаментального історіографічного дослідження можна буде переходити на рівень теоретичних узагальнень наукових поглядів на його сутність і зміст. Однак, з іншого боку, для встановлення часу виникнення адміністративного судочинства в нашій країні, а також для визначення конкретних історичних подій, які суттєво вплинули на формування його сучасної організаційної моделі, необхідно принаймні знати, що це таке, який зміст вкладається в поняття «адміністративне судочинство», яке місце займає даний інститут в адміністративному праві. Адже неправильне розуміння мети, цільової спрямованості, завдань функцій, принципів організації та діяльності адміністративних судів є основною причиною виникнення тривалих і безрезультативних наукових суперечок, в яких кожен дослідник буде правий по своєму, в залежності від того, який зміст він вкладає в це поняття.

Метою статті є аналіз історичного розвитку адміністративного судочинства в Україні.

Виклад основного матеріалу

Для того, щоб глибше осмислити науково-теоретичні погляди на сутність адміністративного судочинства, а також з'ясувати основні причини та умови, що впливали на їх формування, нами було розроблено авторську періодизацію історії розвитку теорії адміністративного судочинства. У найбільш загальному вигляді в історії розвитку теорії адміністративного судочинства доцільно виділяти шість основних періодів: 1) до 1904 року – період виникнення та теоретичного оформлення перших наукових концепцій адміністративної юстиції; 2) 1904–1917 роки – період розвитку теоретичних уявлень про основні моделі адміністративного судочинства; 3) 1917–1927 роки – період формування комуністичного уявлення про місце та роль адміністративного судочинства в радянській правовій системі; 4) 1927–1968 роки – період зниження теоретичного і практичного інтересу до інституту адміністративного судочинства; 5) 1968–1991 роки – період активізації загальнотеоретичних і галузевих досліджень інституту судового контролю за законністю дій та рішень органів публічного управління; 6) 1991–по теперішній час – період науково-теоретичного обґрунтування найбільш оптимальної організаційно-правової моделі адміністративного судочинства, оцінка ефективності його функціонування, а також розробка заходів щодо удосконалення його адміністративно-правового регулювання. Проаналізуємо ці періоди більш детально.

І. До 1904 року – період виникнення та теоретичного оформлення перших наукових концепцій адміністративної юстиції. Далеко не всі науковці визнають факт існування адміністративного судочинства на теренах нашої держави в дореволюційний період. Однак, детальний аналіз наукових джерел свідчить про хибність подібних уявлень. Як справедливо з даного приводу зазначає І.В. Шруб, «адміністративна юстиція в Царській Росії дійсно існувала та в загальному вигляді утворювала дворівневу систему: ... на вищому рівні функціонував І Департамент Правлячого Сенату ...; нижчий рівень утворювали ... губернські правління, ... «присутствія», ... спеціальні держав-

ні установи ...» [24, с. 39]. Водночас, як нам вдалося з'ясувати, за ступенем розвитку та якістю адміністративно-правового регулювання вітчизняний інститут адміністративної юстиції відчутно поступався закордонним аналогам.

В аналізований період в юридичній літературі була відсутня єдність наукових поглядів на оптимальну модель організації адміністративного судочинства. Теоретичні дослідження даного інституту характеризувались різноманітністю підходів до розуміння його сутності та призначення, які відображали існуючий досвід організації адміністративної юстиції в зарубіжних країнах.

II. 1904–1917 роки – період розвитку теоретичних уявлень про основні моделі адміністративного судочинства. На початку XX ст. система органів адміністративної юстиції Російської імперії не відповідала теоретичним дослідженням, які проводились відомими вітчизняними та зарубіжними адміністративістами, а відтак не могла ефективно вирішувати основне покладене на неї завдання – захищати права та інтереси громадян у їх взаємовідносинах з органами публічного управління. На сторінках юридичної літератури того часу можна зустріти нищівну критику існуючого порядку вирішення скарг на дії та рішення органів державної влади та управління, що сприяло розумінню необхідності проведення масштабної реформи системи судово-адміністративних органів.

Активна теоретична розробка питань удосконалення організаційно-правових засад діяльності Правлячого Сенату почала давати свої перші практичні результати лише в 1904 році, коли було прийнято Указ «Про вжиття Сенатом дієвих заходів, направлених на охорону повної сили закону та забезпечення потерпілим захисту від неправомірних дій та рішень адміністрації» [12]. Саме з цим Указом більшість науковців пов'язує початок періоду активного реформування Правлячого Сенату як вищої інстанції в системі органів адміністративної юстиції Російської Імперії. Далі, майже 12 років Особлива нарада, яка була створена в 1905 році з метою розробки нового закону про Сенат, обговорювала різноманітні

моделі організації органів адміністративної юстиції. І зрештою, наприкінці 1916 року Державна Дума нарешті приймає закон про внесення змін до структури Департаментів Сенату та порядку провадження у них, яким, по-суті, перетворює І Департамент Правлячого Сенату у Вищий адміністративний суд Російської Імперії.

Окрім найвищої інстанції, починаючи з 1904 року реформуються місцеві адміністративно-судові органи. При цьому активну роль у зазначеному процесі відіграли праці відомих юристів та політичних діячів. Так, наприклад, у 1906–1907 роках реформуванням місцевих органів адміністративної юстиції займався П. А. Столипін, програма реформ якого передбачала створення цілісної системи адміністративних судів (судово-адміністративних колегій) [2, с. 117], законодавче закріплення поняття адміністративного позову та процесуальних правил його розгляду та інші заходи з удосконалення діяльності органів губернського управління. Нажаль, запропонований П.А. Столипіним проєкт так і залишився нереалізованим.

Отже, на початку XX сторіччя на території нашої держави були зроблені перші кроки на шляху до побудови дійсно демократичного інституту адміністративного судочинства. Його законодавчо закріплена модель стала результатом кропіткої роботи вчених-адміністративістів, які протягом тривалого часу працювали над розробкою теоретичного підґрунтя судового порядку оскарження дій і рішень органів публічного управління.

III. 1917–1927 роки – період формування комуністичного уявлення про місце та роль адміністративного судочинства в радянській правовій системі. Після жовтневого перевороту 1917 року розпочинається якісно новий етап розвитку інституту адміністративної юстиції на території нашої держави. Його характерною рисою є різкі коливання основних векторів розвитку організаційно-правових форм функціонування адміністративних судів, що було обумовлено змінами, які відбувались в суспільно-політичному житті країни. Однак, враховуючи той факт, що основною метою нашого дослідження є аналіз генези розвитку саме

наукових уявлень про інститут адміністративного судочинства, нижче ми пропонуємо лише тезисно, в загальних рисах окреслити історичний процес становлення даного інституту після повалення царизму, а також у перші роки утвердження комуністичного режиму.

У період існування Центральної Ради УНР організаційно-правові засади діяльності адміністративних судів вперше були закріплені на конституційному рівні. Так, в ст. 63 Конституції УНР (Статут про державний устрій, права і вільності УНР від 29 квітня 1918 року) зазначалось, що «судова влада, на чолі з Генеральним Судом УНР, у межах цивільного, кримінального та адміністративного законодавства здійснюється винятково судами» [23, с. 91]. Дослівне тлумачення наведеного конституційного положення свідчить про прагнення законодавця відмежувати суди від законодавчих та адміністративних органів, а також закріпити поділ правосуддя за предметним критерієм на цивільне, кримінальне та адміністративне [8, с. 68].

У період існування Гетьманату створення національного Українського Суду визнавалось «однією з найголовніших умов розвитку незалежної України» [22, с. 4]. При цьому, як впливає з аналізу змісту Закону «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 року, найвищим судом з розгляду як із загальних, так і адміністративних справ, мав стати Генеральний Суд, в якому передбачалось функціонування відповідних судових палат [20].

У період існування Директорії УНР питання створення незалежної вертикалі адміністративних судів теж визнавалось одним із пріоритетних напрямів судової реформи. Проект Конституції УНР передбачав функціонування Вищого адміністративного суду, який мав перевіряти законність актів державних органів та органів місцевого самоврядування. Загальні суди мали виконувати функції судів першої інстанції з вирішення спорів у сфері публічного управління.

У період існування ЗУНР на законодавчому рівні було закріплено чітку диференціацію судів загальної юрисдикції як за територіальним, так і за предметним критерієм.

При цьому адміністративні справи становили особливу групу справ.

Так у загальних рисах можна окреслити розвиток адміністративного судочинства в незалежній Україні в період між поваленням царизму та утвердженням комуністичного режиму. Ми вважаємо, що в цілому він йшов демократичним шляхом і враховував найкращі практики західноєвропейських держав.

У подальшому, вектор розвитку інституту адміністративного судочинства суттєво змінився. Так, на момент встановлення в Україні комуністичного режиму, в СРСР уже була сформована і успішно функціонувала «радянська модель» адміністративної юстиції.

IV. 1927–1968 роки – період зниження теоретичного і практичного інтересу до інституту адміністративного судочинства.

У 1927 році розпочинається новий етап в історії становлення вітчизняного інституту адміністративного судочинства, і, відповідно, в історії розвитку наукових уявлень про нього. Зокрема, саме цього року (12 жовтня) було ухвалено Адміністративний кодекс УРСР [1]. При цьому варто зауважити, що Україна була єдиною республікою у складі СРСР, в якій було прийнято такий кодекс і на законодавчому рівні впроваджено адміністративно-процесуальний порядок розгляду та вирішення публічно-правових спорів. Прийняття Адміністративного кодексу науковці розцінюють як «значний прорив» [24, с. 47] у розвитку вітчизняного адміністративного законодавства, адже громадяни нарешті отримали ефективний механізм захисту їх суб'єктивних прав та інтересів.

Наступні 10 років радянська правова система розвивається під гаслом «тотального очищення судової системи від найменших проявів буржуазного інституту адміністративного судочинства». Дійсно, в умовах активного розвитку адміністративно-командної моделі управління політичними та суспільно-економічними процесами будь-які антибюрократичні заходи втрачали своє практичне значення. У зв'язку з цим, цілком закономірно можна було спостерігати поступову ліквідацію спеціалізованих адміністративних органів, які вирішували скарги на дії

та рішення органів влади, а також суттєве скорочення меж судового контролю за діями публічної адміністрації. Так, у вказаний період з числа справ особливого провадження було виключено цілу низку публічно-правових спорів, а саме: про внесення до суду предметів зобов'язання (депозит) (1927 р.); про розірвання шлюбу (1927 р.); про видачу судових наказів по актах (1928 р.) та деякі інші.

Водночас, стрімке збільшення чисельності бюрократичного апарату, створення різноманітних загальнодержавних і місцевих органів влади, та інші заходи, обумовлені встановленням тотального контролю держави над усіма сферами суспільного життя, призвели до загострення взаємовідносин громадян із суб'єктами публічного управління. У свою чергу, зростання числа публічно-правових спорів примусили радянську владу черговий раз «реанімувати» інститут судового контролю за діями органів державної влади. Так, спочатку у Конституції 1937 року, а потім у ще цілій низці нормативно-правових актів передбачається розширення компетенції судів загальної юрисдикції з розгляду та вирішення спорів адміністративно-правового характеру. Зокрема, в 1937 році встановлюється судовий порядок примусового стягнення майна на покриття недоїмок з державних та місцевих податків, обов'язкового окладного страхування, обов'язкових натуральних поставок та штрафів з колгоспів, кустарно-промислових артілей та окремих громадян. Згодом до категорій справ окремого провадження було віднесено вирішення ще цілої низки публічно-правових спорів: про визнання особи обмежено-дієздатною чи недієздатною (божевільною); про порушення договору контрактації; про ухилення від дорожнього будівництва; про неправильні записи в виборчих списках. Також в судовому порядку оскаржувались ухвали про позбавлення водійських прав, а також про накладення штрафів за шкоду, заподіяну мисливському і рибному господарству та лісопорушення. У 1961 році, Указом Президії ВР УРСР «Про подальше обмеження застосування штрафів, що накладаються в адміністративному порядку», запроваджується судовий

порядок оскарження всіх постанов про накладення штрафів [16]. У цьому ж році приймається нова редакція Основ цивільного законодавства СРСР та союзних республік, в якій узагальнюються особливості судового оскарження дій та рішень органів публічного управління, а розгляд справ, що виникають з адміністративно-правових відносин, виділяється в окреме провадження.

V. 1968–1991 роки – період активізації загальнотеоретичних і галузевих досліджень інституту судового контролю за законністю дій та рішень органів публічного управління. Початок нового періоду в історії розвитку наукових уявлень про сутність і зміст інституту адміністративного судочинства пов'язаний із ухваленням 12 квітня 1968 року Президією Верховної Ради УРСР Указу «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян» [19], який на довгі роки залишався основним нормативно-правовим актом у сфері адміністративно-процесуального регулювання процедури розгляду скарг, поданих у відомчому порядку або через громадські організації. Паралельно відбувається розширення меж судового контролю за діями та рішеннями публічної адміністрації. Так, в 1980 році приймається нова редакція Основ законодавства СРСР та союзних республік про адміністративні правопорушення [11], а в 1984 році – також і Кодекс Української РСР про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) [7]. Серед іншого, КУпАП передбачив можливість оскарження постанови по справі про адміністративне правопорушення особою, щодо якої її винесено, та потерпілим (ст. 287), детально врегулював порядок (ст. 288 КУпАП), а також строки такого оскарження (ст. 289) [7]. Окрім постанов у справі про адміністративне правопорушення, в аналізований період за правилами окремого провадження суди розглядали ще близько 30 різних категорій спорів публічно-правового характеру про порушення суб'єктивних прав громадян у їх взаємовідносинах з органами публічного управління.

Наступним важливим кроком в історії становлення інституту адміністративного судочинства стало ухвалення нової Конституції СРСР 1977 року, а згодом, і Конститу-

ції УРСР 1978 року, у ст. 58 якої (та ст. 56 відповідно) вперше на конституційному рівні було закріплено право громадян на «оскарження дій службових осіб, державних і громадських органів, в тому числі в судовому порядку». Також Конституція гарантувала громадянам право на «відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків» [9]. Саме після прийняття Конституції, як справедливо відмічають її сучасники, «в наукових джерелах все частіше можна зустріти твердження щодо визнання радянським законодавством (хоч і в дещо обмеженому вигляді) інституту адміністративного судочинства».

Однак, варто зауважити, що аналізована конституційна норма, незважаючи на її довгоочікуваність і прогресивний характер, ще ціле десятиріччя залишалась декларативною, оскільки закон, який би визначав механізм її практичної реалізації, був прийнятий лише 30 червня 1987 року. Зокрема, мова йде про Закон СРСР «Про порядок оскарження до суду неправомірних дій посадових осіб, що порушують права громадян» [18]. Згідно цього Закону, предмет судового оскарження складали дії посадових осіб органів державної влади, вчинені з порушенням закону або з перевищенням повноважень, що порушували права громадян і внаслідок яких громадянин був незаконно позбавлений можливості повністю або частково реалізовувати права, надані йому законом або іншим нормативним актом, або ж на нього незаконно було покладено який-небудь обов'язок [18].

Практика реалізації даного закону виявила цілу низку істотних прогалин та суперечностей, наявність яких фактично звела нанівець його ефективність і практичну доцільність. Саме тому, майже через два роки після введення в дію першої редакції закону, приймається, по-суті, його друга редакція – Закон СРСР від 2 листопада 1989 року «Про порядок оскарження до суду неправомірних дій органів державного управління та посадових осіб, що порушують права громадян» [17]. Новий Закон частково усунув недоліки попереднього, однак за межами су-

дового оскарження все ще залишалась ціла низка спорів публічно-правового характеру (наприклад, про оскарження незаконної бездіяльності органів державної влади; дій та рішень представницьких органів влади; актів нормативного характеру та актів, щодо яких було встановлено інший порядок оскарження тощо), а також було збережено правило адміністративної преюдиції.

VI. 1991 рік – по теперішній час – період науково-теоретичного обґрунтування найбільш оптимальної організаційно-правової моделі адміністративного судочинства, оцінка ефективності його функціонування, а також розробка заходів щодо удосконалення його адміністративно-правового регулювання. З проголошенням незалежності України науково-теоретичне обґрунтування ідеї розбудови адміністративного судочинства, як спеціалізованого інституту з розгляду та вирішення публічно-правових спорів, перейшло у нову фазу. У першу чергу це пов'язано із ухваленням З'їздом народних депутатів СРСР Загальної декларації прав людини, ст. 8 якої гарантувала кожній людині право на «ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [5]. На реалізацію цієї міжнародної норми, 31 жовтня 1995 року вносяться зміни до глави 31-А ЦПК України (Скарги громадян на рішення, дії або бездіяльність державних органів, юридичних чи службових осіб у сфері управлінської діяльності) [13], спрямовані на розширення можливостей судового контролю за діями та рішеннями публічної адміністрації.

Наступний суттєвий крок на шляху до утвердження адміністративного судочинства, як самостійного різновиду правосуддя, був зроблений з прийняттям Конституції України. Зокрема, в ст. 55 Основного закону зазначається, що «права і свободи людини і громадянина захищаються судом», а також що «кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [10]. Опосередковано адміністративного судочинства стосується також і ст. 125

Конституції, ч. 1 якої передбачала побудову системи судів загальної юрисдикції «за принципами територіальності та спеціалізації», а ч. 3 – закріплювала можливість створення вищих спеціалізованих судів [10].

Окрім створення відповідного законодавчого підґрунтя для функціонування адміністративного судочинства, про можливості даного інституту згадується також і в концептуальних документах, що визначали основні напрями реформування національної правової системи. Зокрема, мова йде про Концепцію судово-правової реформи 1992 року [15] та Концепцію реформи адміністративного права 1998 року [14]. Саме з прийняттям зазначених документів, як справедливо зауважує К. В. Гутаріна, «необхідність запровадження адміністративної юстиції в Україні була конкретизована і перед законодавцем та науковцями було поставлено дійсно складне завдання: вибір організаційно-правової моделі адміністративної юстиції, яка б найбільш повно відповідала українській правовій системі та національним традиціям» [3, с. 50].

Найбільш визначальною подією аналізованого періоду по праву слід вважати прийняття Верховною Радою України 6 липня 2005 року Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ), у якому вперше на законодавчому рівні було визначено повноваження адміністративних судів з розгляду адміністративних справ, порядок звернення осіб до адміністративних судів та порядок провадження в адміністративних справах [6]. Слід зазначити, що прийняття КАСУ є результатом багаторічної творчої діяльності колективу суддів, адвокатів, юристів та науковців – членів групи Кабінету Міністрів України з розробки Адміністративно-процесуального кодексу України (початкова назва КАСУ). Уже сама назва Кодексу відображає теоретико-правову концепцію, що активно розвивалася протягом останнього десятиріччя у вигляді форм і засобів функціонування адміністративної юстиції, зокрема, адміністративного процесу як складного правового явища. Як справедливо з даного приводу відмічається в літературі, «з прийняттям КАСУ, законодавець відкрив шлях становленню нового процесуального

судочинства у сфері судового контролю за публічним управлінням, втілюючи в життя пріоритет конституційних гарантій захисту прав та свобод людини і громадянина» [21, с. 2].

Після прийняття КАСУ продовжилась і наразі ще триває активна законотворча робота з фактичного втілення законодавчо визначеної організаційно-правової моделі адміністративного судочинства, а також удосконалення адміністративно-правових засад його функціонування, що проявляється у підготовці нових та внесенні змін до вже існуючих нормативно-правових актів, які регулюють організацію та діяльність адміністративних судів. Основою такого процесу є ґрунтовні науково-теоретичні дослідження адміністративного судочинства, які спрямовані на розробку концептуальних процесуально-правових засад функціонування адміністративних судів, а також підвищення ефективності адміністративного судочинства як найбільш демократичного інституту захисту суб'єктивних прав і свобод громадян у їх взаємовідносинах з органами публічного управління.

Висновки

З науково-теоретичної точки зору більш обґрунтованим видається відокремлений науковий аналіз історії становлення адміністративного судочинства в Україні та історії формування наукових уявлень про його правову природу, сутність і зміст. Розвиток зазначених процесів йшов різними шляхами, а відтак, в історії їх становлення необхідно виділяти різні етапи.

У найбільш загальному вигляді в історії розвитку теорії адміністративного судочинства можна виділити шість основних періодів: 1) до 1904 року – період виникнення та теоретичного оформлення перших наукових концепцій адміністративної юстиції; 2) 1904–1917 роки – період розвитку теоретичних уявлень про основні моделі адміністративного судочинства; 3) 1917–1927 роки – період формування комуністичного уявлення про місце та роль адміністративного судочинства в радянській правовій системі; 4) 1927–1968 роки – період зниження теоретичного і практичного інтересу до

інституту адміністративного судочинства; 5) 1968–1991 роки – період активізації загальнотеоретичних і галузевих досліджень інституту судового контролю за законністю дій та рішень органів публічного управління; 6) 1991 – по теперішній час – період науково-теоретичного обґрунтування найбільш оптимальної організаційно-правової моделі адміністративного судочинства, оцінки ефективності його функціонування, а також розробки заходів щодо удосконалення його адміністративно-правового регулювання.

Література

1. Адміністративний кодекс України від 12 жовт. 1927 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1927. № 63–65. С. 238–243.
2. Георгієвський Ю. В. Адміністративна юстиція : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків : Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2004. 185 с.
3. Гутаріна К. В. Адміністративні суди України на шляху становлення. *Адвокат*. 2005. № 9. С. 48–54.
4. Димитров Ю. Адміністративна юстиція – атрибут демократичної правової держави. *Право України*. 2010. № 4. С. 7–14.
5. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
6. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 лип. 2005 р. № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
8. Конституції і конституційні акти України. *Історія і сучасність*. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 400 с.
9. Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 7 жовт. 1977 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>.
10. Конституція України : Основний Закон від 28 черв. 1996 р. URL: [\[kon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text\]\(https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text\).](https://za-</div><div data-bbox=)

11. Основи законодавства СРСР та союзних республік про адміністративні правопорушення : Закон від 1980 року.

12. Про вжиття Сенатом дієвих заходів, направлених на охорону повної сили закону та забезпечення потерпілим захисту від неправомірних дій та рішень адміністрації : Указ від 1904 року.

13. Про внесення змін до статей 235, 236 та глави 31-А Цивільного процесуального кодексу України : Закон України від 31 жовт. 1995 р. № 403/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/403/95-%D0%B2%D1%80#Text>.

14. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22 лип. 1998 р. № 810/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>.

15. Про Концепцію судово-правової реформи : постанова Верховної Ради України від 28 квіт. 1992 р. № 2296-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12#Text>.

16. Про подальше обмеження застосування штрафів, які накладаються в адміністративному порядку : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 15 груд. 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 12. Ст. 28.

17. Про порядок оскарження до суду неправомірних дій органів державного управління та посадових осіб, що порушують права громадян : Закон від 1989 року.

18. Про порядок оскарження до суду неправомірних дій посадових осіб, що порушують права громадян : Закон від 1987 року.

19. Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян : Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 квіт. 1968 р.

20. Про тимчасовий державний устрій України : Закон від 1918 року.

21. Селіванов А. О. Адміністративне судочинство – новий інститут реалізації судової влади. *Вісник Верховного Суду України*. 2005. № 10. С. 2–5.

22. Стецюк П. Б. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Ч. 1 : посібник. Львів : Астролябія, 2003. 232 с.

23. Ткач Г. Й. Історія становлення і розвитку адміністративної юстиції в Україні.

Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : III регіональна наук. конф. (Львів, лютий 1997 р.). Львів, 1997. С. 91–95.

24. Шруб І. В. Функціонування адміністративних судів в Україні: організаційно-правові засади та їх реалізація : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ : Київський національний університет внутрішніх справ. 2009. 345 с.

8iktoria8@gmail.com

HISTORICAL DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE JUDICIARY IN UKRAINE

The article analyzes the historical development of administrative justice in Ukraine, identifies the periods of genesis and their features. In the most general form, six main periods can be distinguished in the history of the development of the theory of administrative justice: 1) before 1904 – the period of the emergence and theoretical formulation of the first scientific concepts of administrative justice; 2) 1904–1917 – the period of the development of theoretical ideas about the main models of administrative justice; 3) 1917–1927 – the period of the formation of the communist idea of the place and role of administrative justice in the Soviet legal system; 4) 1927–1968 – the

period of a decrease in theoretical and practical interest in the institute of administrative justice; 5) 1968–1991 – the period of intensification of general theoretical and sectoral research on the institute of judicial control over the legality of actions and decisions of public administration bodies; 6) 1991 – to the present – the period of scientific and theoretical substantiation of the most optimal organizational and legal model of administrative justice, assessment of the effectiveness of its functioning, as well as development of measures to improve its administrative and legal regulation. It is argued that, unlike criminal justice, which is characterized by relatively stable and uniform development within the framework of the relevant legal systems, administrative justice arose and developed in different countries individually, acquiring new forms of expression and adapting to the political regime prevailing in a particular country. Over almost two centuries, a significant number of unique models of administrative justice have been formed, each of which bears the imprint of the most significant historical events that took place in the socio-economic and political life of a particular country.

Keywords: court, judge, justice, administrative law, specialized court, administrative court, administrative justice.

ТРУДОВІ ПРАВА ОСІБ, ЯКІ ВІДБУВАЮТЬ ПОКАРАННЯ

ОСТАПЕНКО Юлія Олександрівна - доктор юридичних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем запобігання правопорушенням факультету №3 Донецького державного університету внутрішніх справ

УДК 343.8:349.22

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.48>

Стаття присвячена комплексному аналізу правового змісту трудових прав осіб, які відбувають покарання, та виявленню проблем їх практичної реалізації в умовах сучасної пенітенціарної системи України. Автор розкриває місце праці як ключового інструменту ресоціалізації, що має сприяти формуванню професійних навичок, соціальній адаптації й зниженню ризику рецидиву після звільнення. Особливу увагу приділено зіставленню положень Кримінально-виконавчого кодексу України з міжнародними стандартами у сфері захисту прав людини (Європейські пенітенціарні правила, Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями, конвенції МОП), що дозволяє оцінити ступінь відповідності вітчизняного правового регулювання загально-визнаним принципам гуманного поводження із засудженими.

У статті докладно розглянуто правові гарантії реалізації ключових трудових прав засуджених: права на працю, права на оплату праці, права на безпечні та здорові умови праці, а також права на нормований робочий час і відпочинок. Аналіз показує, що хоча законодавство декларує достатній обсяг прав, їх реальне забезпечення ускладнюється системними проблемами: браком робочих місць, недосконалістю договірних моделей праці, широким використанням цивільно-правових договорів, що позбавляють засуджених значної частини трудових гарантій, а також обмеженням доступу до соціального страхування та відсутністю повноцінного механізму контролю за умовами праці.

Автор підкреслює суперечності та фрагментарність правового регулювання: з одного боку, законодавство визнає трудові відносини засуджених та вимагає їх оформлення за правилами трудового права, а з іншого значна частина соціальних прав (лікарняні, відпустки, гарантії за шкідливі умови праці, допомога з безробіття) фактично не поширюється на осіб, які працюють у місцях позбавлення волі. Дослідження доводить, що чинна система організації праці часто відтворює нерівність, не забезпечує належних умов безпеки та не створює ефективних стимулів до праці й професійного розвитку.

Ключові слова: трудові права, право на працю, оплата праці, умови праці, робочий час, час відпочинку, особи, які відбувають покарання, засуджені, пенітенціарна служба.

Постановка проблеми

Забезпечення трудових прав осіб, які відбувають покарання, є однією з ключових передумов реалізації принципів гуманізму, ресоціалізації та дотримання людської гідності у пенітенціарній системі. Праця засуджених традиційно розглядається не лише як засіб виправлення, а й як механізм соціальної інтеграції, формування корисних навичок, підготовки до життя після звільнення та зменшення ризику рецидиву. Водночас, незважаючи на конституційні гарантії права на працю та міжнародні стандарти у сфері прав людини, у практиці функціонування установ виконання покарань зберігається низка системних проблем, пов'язаних

із порушенням трудових прав засуджених, недостатньою правовою визначеністю окремих процедур та обмеженістю механізмів захисту.

Так, якщо звернутись до статистичних даних, то наприклад, у 2024 році монітори Національного превентивного механізму здійснили 49 візитів до місць несвободи, підпорядкованих Мін'юсту: 29 слідчих ізоляторів, 15 виправних колоній, у яких найпоширенішими порушеннями прав людини були виявлені саме факти трудової експлуатації, понаднормової роботи – понад 40 годин на тиждень, неналежний рівень оплати праці [1].

Аналіз досліджень і публікацій

Питання змісту трудових прав у своїх працях досліджували такі вчені як: Н.Б. Болотіна, С.В. Венедиктов, С.В. Вишновецька, О.О. Гаврилова, М.І. Іншин, В.В. Жернаков, К.Ю. Мельник, П.Д. Пилипенко, О.М. Рим, Д.І. Сіроха, Г.І. Чанишева, М.М. Шумило, О.М. Ярошенко та інші. Також особливості праці осіб, які відбувають покарання вивчали у своїх наукових статтях: Н.І. Бурятинська, В.В. Васирик, К.В. Денисенко, В.С. Олійник, В.Ф. Пузирний, А.М. Сікун, Л.П. Шумна та інші. Проте комплексного аналізу трудових прав осіб, які відбувають покарання ними не було проведено. Тому **метою цієї статті** є комплексний аналіз правового змісту трудових прав осіб, які відбувають покарання та виявлення проблем їх реалізації в умовах функціонування установ виконання покарань.

Виклад основного матеріалу

Праця в місцях позбавлення волі розглядається як один із ключових інструментів ресоціалізації, що сприяє формуванню трудових навичок, підтриманню соціальних зв'язків, набуттю фінансових ресурсів та підготовці до повернення в суспільство. Водночас реалізація права на працю засуджених має особливі умови, зумовлені необхідністю дотримання режиму виконання покарання, безпеки, контролю адміністрації колонії та обмеження свободи пересування. Це формує специфічну модель трудових правовідносин, у якій поєднуються елементи трудово-

го та кримінально-виконавчого права. Так, відповідно до ст. 118 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) від 11.07.2003 № 1129-IV: «Засуджені до позбавлення волі мають право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору, який укладається між засудженим та фізичною особою - підприємцем або юридичною особою, для яких засуджені здійснюють виконання робіт чи надання послуг» [2]. Аналізуючи дану статтю КВК України, слід зазначити, що вона закріплює прогресивний підхід до забезпечення трудових прав осіб, які відбувають покарання, і відповідає міжнародним стандартам захисту прав засуджених. До таких міжнародно-правових стандартів необхідно віднести: Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила від 12.02.1987 р.[3], Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями від 30.08.1955 р. [4], Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930 [5], Конвенція про скасування примусової праці № 105 від 25.06.1957 р. [6], та інші.

Серед ключових положень статті можемо виокремити такі як: 1) визнання праці засуджених як їхнього права, а не обов'язку, що повністю узгоджується із заборобою примусової праці згідно зі ст. 43 Конституції України та ст. 4 Європейської конвенції з прав людини від 04.11.1950 р. [7]; 2) запровадження договірної моделі (трудоного або цивільно-правового договору), що розширює правосуб'єктність засуджених та наближує їх правовий статус до статусу звичайного працівника; 3) зміцнення гарантій захисту, оскільки укладення трудового договору забезпечує поширення на засуджених мінімальних державних соціально-трудогих стандартів; 4) розширення можливостей ресоціалізації, оскільки робота за договором дозволяє формувати професійні навички, забезпечувати заробіток, сплачувати внески, підтримувати сім'ю та готуватися до життя на волі.

Проте важливо зазначити, що використання цивільно-правового договору створює ризики до позбавлення особи, яка відбуває покарання окремих необхідних трудових

гарантій, які передбачені чинним трудовим законодавством.

Також погоджуємось з думкою Л.П. Шумної, К.В. Денисенко та В.С. Олійника, що: «праця засуджених, повинна оплачуватись, мають надаватись безпечні умови праці, та вона має бути максимально корисною та використовуватись передусім як виховний вплив на засудженого та бути одним із засобів його виправлення, щоб після звільнення засуджена особа змогла використати набуті навички та спеціальність, яку він отримав під час перебування в установі виконання покарань, після звільнення. Що значною мірою зможе зменшити відсоток скоєння нових злочинів після звільнення, оскільки особа буде мати роботу та заробляти собі на життя, не примушуючи себе йти на новий злочин» [8, с. 120]. Слушною є думка В.Ф. Пузирного: «що оплата праці засуджених в Україні є частиною загальної системи їх ресоціалізації та реабілітації, яка має на меті створення умов для повернення до нормального життя після відбування покарання, відшкодування збитків, завданих у результаті вчинення кримінального правопорушення [9, с. 49].

Отже, одним із основних трудових прав осіб, які відбувають покарання є *право на оплату праці*. Так, згідно зі ст.. 120 КВК України: «праця осіб, засуджених до позбавлення волі, оплачується відповідно до її кількості і якості. Форми і системи оплати праці, норми праці та розцінки встановлюються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України» [2]. В.В. Василик зазначає, що: «Оплачувана праця засудженого під час відбування покарання включається до його загального стажу роботи. Облік відпрацьованих годин засудженим покладено на адміністрацію та здійснюється за результатами року. Якщо засуджений систематично уникає роботи, відповідний період виключається з терміну його трудового стажу рішенням адміністрації пенітенціарного закладу» [10, с. 221]. Також законодавством встановлена мінімальна гарантія щодо оплати праці осіб, які відбувають покарання, а саме: «У виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які залучаються до суспільно корисної оплачуваної праці, зараховуєть-

ся незалежно від усіх відрахувань не менш як п'ятдесят відсотків нарахованого їм місячного заробітку» (абз. 1 ч. 2 ст. 120 КВК України) [2]. А «Засудженим, які мають заборгованість за виконавчими документами, незалежно від усіх відрахувань належить виплачувати не менш як двадцять п'ять відсотків загальної суми заробітку» (абз.2. ч. 2. ст.. 120 КВК України) [2]. Таким чином, держава намагається забезпечити баланс між інтересами потерпілих, кредиторів і базовими матеріальними потребами самих осіб, які відбувають покарання, для підтримання їх гідності та можливості елементарного самозабезпечення й підготовки до звільнення. Проте слід зазначити, що ці гарантії є нижчими, ніж для «вільних» працівників, і можуть оцінюватися як звуження соціальних стандартів. Порівняно із загальними правилами примусового виконання рішень (де зазвичай захищається більша частина доходу боржника), 25 % для засуджених є відносно низьким порогом.

Також існують випадки коли осіб, які відбувають покарання залучають безкоштовно до виконання певної праці, а саме відповідно до ч. 5 ст. 118 КВК України: «Засуджені можуть залучатися без оплати праці лише до робіт з благоустрою колоній і прилеглих до них територій, а також поліпшення житлово-побутових умов засуджених або до допоміжних робіт із забезпечення колоній продовольством» [2]. Проте щодо безоплатності праці законодавством також встановлюються певні обмеження: залучення по черзі, в неробочий час, не більше ніж на 2 години на день (п. 2.6 Інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі, затвердженої Наказом Міністерства юстиції України від 07.03.2013 № 396/5 [11]).

Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, хоча особам, які відбувають покарання й гарантується оплата праці, проте в процесі реалізації цього права виникають різні проблеми. Наприклад: 1) у більшості установ виконання покарань оплата праці залишається істотно нижчою порівняно зі середньоринковими показниками, що зумовлено застарілими виробництвами, низькою продуктивністю праці, обмеженістю

переліку робіт; 2) великий обсяг утримань із заробітної плати; 3) затримки виплат та відсутність стабільності; 4) відсутність стимулів та реальної мотивації до підвищення продуктивності праці, тощо.

Наступним трудовим правом осіб, які відбувають покарання є *право на безпечні та здорові умови праці*. Право на безпечні та здорові умови праці є фундаментальним елементом трудових прав кожної людини. Це право поширюється й на осіб, які відбувають покарання, незалежно від обмеження їхнього правового статусу. Пенітенціарний статус засуджених не скасовує їхньої правоздатності у сфері охорони праці: держава зобов'язана забезпечити умови праці, які не становлять загрози життю та здоров'ю та є максимально наближеними до умов роботи у «вільному» суспільстві.

У Законі України «Про охорону праці» від 14.10.1992 № 2694-XII передбачено, що: «Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам законодавства» (ч.1 ст. 6) [12]. «Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я або для людей, які його оточують, або для виробничого середовища чи довкілля» [12]. Право працівника відмовитися від виконання небезпечної роботи повною мірою поширюється і на осіб, які відбувають покарання, за умови їх праці за трудовим договором. Особа, яка відбуває покарання може законно відмовитися від роботи, якщо вона створює реальну загрозу його життю чи здоров'ю, а адміністрація установи зобов'язана усунути небезпеку, а не застосовувати дисциплінарні заходи.

Також згідно з ч. 3 ст. 119 КВК України: «Праця засуджених організовується з дотриманням правил охорони праці, техніки безпеки і виробничої санітарії, встановлених законодавством про працю [2]. Гарантіями права на безпечні та здорові умови праці є: 1) проходження медичного контролю перед початком виконання сво-

їх трудових обов'язків; 2) забезпечення засобами індивідуального захисту (спецодяг, спецвзуття, засоби захисту органів дихання, каски, рукавиці, тощо); 3) встановлення відповідних вимог до умов виробництва: (температурний режим, освітлення, вентиляція, проведення регулярних інструктажів перед початком роботи); 4) заборона експлуатації осіб, які відбувають покарання до робіт, небезпечних для життя та здоров'я без спеціальної підготовки, надмірно важких робіт, робіт понад установлену норму без їх згоди.

Наступним важливими трудовим правом осіб, які відбувають покарання є *право на нормований робочий час і відпочинок*. Право на нормований робочий час і відпочинок осіб, які відбувають покарання, як і інші їх права ґрунтуються на поєднанні загальних трудових гарантій та спеціальних вимог режиму установ виконання покарань, це і є своєрідною особливістю праці осіб, які відбувають покарання. Тому окремі питання організації праці осіб, які відбувають покарання регулюються Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджені Наказом Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5 [13]. Засуджені, які працюють за трудовим договором, повинні мати такі ж основні трудові права, як і звичайні працівники: нормальну тривалість робочого часу, перерви протягом зміни, щотижневий відпочинок та щорічну оплачувану відпустку. Але, наприклад, щодо відпусток то у ч. 7 ст. 71 КВК України передбачається, що: «Відпустки засудженим військовослужбовцям не надаються» [2]. Проте, щодо інших категорій засуджених у відповідному нормативно-правовому акті мова не йде. Як бачимо, право на відпустку осіб, які відбувають покарання не закріплене у нормах КВК України, окрім осіб, які засуджені до покарання у виді громадських робіт (ст. 42 КВК України).

Думки щодо питання надання відпустки особам, які відбувають покарання є неоднозначними, наприклад, Л.В. Свідунова стверджує, що: «більшість вчених справедливо зазначають, що впровадження системи відпусток засудженим буде зменшувати негативні наслідки ізоляції особи у виді по-

збавлення волі, а також сприятиме ресоціалізації засуджених та подальшій адаптації. Але все ж таки існують можливі негативні наслідки надання засудженим відпусток, а саме зловживання засудженим свободою та порушення безпеки суспільства. Однак повинні враховуватись критерії перед наданням дозволу на відпустку, першочерговими з яких є ступінь тяжкості вчиненого злочину та психологічна характеристика особи» [14, с. 432].

Також, як зазначає Л.П. Шумна: «Кримінально-виконавчий кодекс України містить низку новацій щодо праці засуджених, в яких є деякі суперечності та непослідовність. Зокрема, на працівників із числа засуджених (ув'язнених), які працюють з належним оформленням трудових відносин, соціальні пільги і гарантії не поширюються (не оплачуються періоди тимчасової втрати працездатності (лікарняні), не надаються щорічні відпустки та відпустки за шкідливі умови праці, робочі місця неналежно облаштовані задля безпечності і нешкідливості умов праці, вони не можуть скористатися допомогою для безробітних, не можуть займатися індивідуально-підприємницькою діяльністю тощо)» [15, с. 201]. Автор порушує питання непослідовності та суперечливості правового регулювання праці засуджених, звертаючи увагу на те, що, попри формальне впровадження трудових договорів та проголошення добровільності праці (ст. 118 КВК України), фактичний обсяг трудових і соціальних прав засуджених істотно звужений порівняно з правами звичайних працівників.

Висновок

Дослідження правового змісту трудових прав осіб, які відбувають покарання, дає підстави стверджувати, що праця засуджених є специфічним інститутом, який поєднує елементи трудових і кримінально-виконавчих правовідносин. Незважаючи на те, що Конституція України та міжнародні стандарти гарантують кожній людині право на працю, у практиці виконання покарань це право реалізується з урахуванням низки обмежень, пов'язаних із режимом установ, організаційними можливостями виробни-

цтва та особливостями правового статусу засудженого.

Аналіз Кримінально-виконавчого кодексу України, підзаконних актів свідчить, що засуджені формально наділені широким спектром трудових прав: правом на працю, на оплату праці, на безпечні умови праці, на нормований робочий час, та інші. Проте фактична реалізація цих прав часто залишається обмеженою через структурні недоліки пенітенціарної системи: недостатню кількість робочих місць, брак роботодавців, обмежений доступ до професійної освіти, недосконалість інфраструктури та відсутність реальних механізмів контролю за дотриманням трудових гарантій.

Література

1. У 2024 році монітори НПМ здійснили 543 візити до місць несвободи: які порушення прав людини виявляли найбільше. URL: <https://zmina.info/news/u-2024-roczni-monitory-npm-zdijsnyly-543-vizytiv-do-miscznesvobody-yaki-porushennya-prav-lyudyny-vyavlyaly-najbilshe/>
2. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004, № 3-4, ст. 21
3. Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила: Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R (2006)2 від 12.02.1987. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text
4. Мінімальні стандартні правила поведінки з в'язнями: Міжнародний документ ООН від 30.08.1955 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text
5. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29: Міжнародний документ МОП від 28.06.1930 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text
6. Конвенція про скасування примусової праці № 105: Міжнародний документ МОП від 25.06.1957 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_013#Text
7. Європейська конвенція з прав людини: Міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
8. Шумна Л.П., Денисенко К.В., Олійник В.С., Сікун А.М. Праця засуджених як

SUMMARY

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal content of labor rights of persons serving sentences and identification of problems of their practical implementation in the conditions of the modern penitentiary system of Ukraine. The author reveals the workplace as a key tool of resocialization, which should contribute to the formation of professional skills, social adaptation and reduction of the risk of relapse after release. Particular attention is paid to comparing the provisions of the Criminal Code of Ukraine with international standards in the field of human rights protection (European Prison Rules, Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, ILO conventions), which allows assessing the degree of compliance of domestic legal regulation with the generally recognized principles of humane treatment of convicts. The article examines in detail the legal guarantees for the implementation of key labor rights of convicts: the right to work, the right to remuneration, the right to safe and healthy working conditions, as well as the right to normalized working hours and rest. The analysis shows that although the legislation declares a sufficient amount

of rights, their real provision is complicated by systemic problems: a lack of jobs, imperfect contractual labor models, the widespread use of civil law contracts that deprive convicts of a significant part of labor guarantees, as well as restrictions on access to social insurance and the absence of a full-fledged mechanism for monitoring working conditions.

The author emphasizes the contradictions and fragmentation of legal regulation: on the one hand, the legislation recognizes the employment relationships of convicts and requires them to be formalized according to labor law rules, and on the other hand, a significant part of social rights (sick leave, vacation, guarantees for harmful working conditions, unemployment benefits) actually does not apply to persons working in places of imprisonment. The study proves that the current system of labor organization often reproduces inequality, does not provide proper safety conditions, and does not create effective incentives for work and professional development.

Keywords: labor rights, right to work, wages, working conditions, working hours, rest time, persons serving sentences, convicts, penitentiary service.

право чи обов'язок в контексті міжнародного та національного законодавства. National law journal: theory and practice. 2019. с. 118-122.

9. Пузирний В.Ф. Трудові права засуджених: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра. 2024. № 2 (16). С. 45-58.

10. Василик В.В. Регулювання права на працю громадян, засуджених до позбавлення волі в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2021. № 2. С. 219-225.

11. Інструкція про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України від 07.03.2013 № 396/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text>

12. Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 № 2694-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, 1992, № 49, ст.668

13. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: Наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>

14. Свідунова Л.В. Щодо права засуджених на відпустки. «Молодий вчений». 2019. № 4 (68). С. 429-432.

15. Шумна Л.П. Забезпечення трудових прав засуджених (ув'язнених) за пенітенціарною реформою 2015–2019 р.р. забезпечення трудових прав засуджених (ув'язнених) за пенітенціарною реформою 2015–2019 р.р. Підприємництво, господарство і право. 2019. № 12. С. 197-203.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ЗАКОНОДАВСТВА З ПИТАНЬ ПРОТИДІЇ КОРУПЦІЇ У СУДОВІЙ СИСТЕМІ

ШАПТАЛА Євген Юрійович - кандидат юридичних наук, докторант Харківського національного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0009-0005-8138-8047>

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.49>

Запропоновано переглянути положення ЗУ «Про судоустрій та статус суддів», зокрема: по-перше, переглянути статті 92–101, які регулюють повноваження й порядок роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Зокрема, потребують конкретизації критерії оцінювання доброчесності кандидатів і чинних суддів. Також доцільно законодавчо запровадити обов'язкове використання стандартизованих індикаторів доброчесності, а також встановити вимогу детального обґрунтування кожного рішення комісії; по-друге, стаття 56, яка визначає вимоги щодо неупередженості судді, формально забороняє участь судді у розгляді справи, якщо є обставини, що викликають сумнів у його неупередженості, проте не встановлює механізму виявлення таких обставин та обов'язків судді щодо їх декларування; по-третє, конкретизувати статтю 70, яка визначає порядок конкурсу на зайняття суддівських посад, встановивши вимогу до оприлюднення мотивувальної частини кожного рішення про допуск, відмову чи визначення рейтингу.

Акцентовано увагу на тому, що на сьогоднішній день стан дотримання гарантій прав викривачів корупції в Україні можна оцінити як такий, що поступово розвивається, але все ще не є достатньо ефективним і має суттєві практичні прогалини. Зокрема: по-перше, Україна має один із найбільш деталізованих законів про захист викривачів у регіоні, адже у ньому закріплені гарантії анонімності, захист від звільнення та переслідування, матеріальна компенсація й механізми подання по-

відомлень. Однак регулювання значною мірою фрагментарне й містить низку процедурних нюансів, які складно застосовувати особам без належної правової підготовки; по-друге, ефективність практичного захисту обмежена недовірою викривачів до державних інституцій; по-третє, держава ще не досягла достатнього рівня культури доброчесності в державному секторі, що знижує готовність людей повідомляти про корупцію; по-четверте, технічна реалізація гарантій ще недостатньо досконала. Електронні платформи повідомлень загалом працюють, але потребують подальшого вдосконалення з точки зору зручності, кібербезпеки й інтеграції з іншими державними сервісами.

Ключові слова: проблеми, удосконалення, адміністративне законодавство, протидія, корупція, судова система.

Постановка проблеми

Вже протягом багатьох років проблема протидії корупції постійно потрапляє у поле зору науковців та українського законодавця. Це в свою чергу призвело до того, що в Україні було створено значну нормативно-правову базу для протидії корупції, в якій закладено досить цілісну модель превенції та відповідальності, у межах якої судді охоплені спеціальними вимогами щодо доброчесності, декларування, запобігання конфлікту інтересів та дотримання етичних стандартів. Крім того, інституційна складова досліджуваної сфери, покликана забезпечити функціонування цього механізму, а спеці-

альні адміністративні процедури - створити реальний інструмент виявлення та фіксації корупційних ризиків у діяльності суддів. Втім, незважаючи на всі позитивні моменти, на сьогоднішній день, у зазначені сфері залишається ціла низка проблем, які призводять до зростання рівня корупції у судовій системі та зниження довіри до неї з боку українців.

Стан дослідження

Проблематика протидії корупції у судовій системі неодноразово ставала предметом дослідження багатьох науковців. Зокрема, їй приділяли увагу: Б.М. Головкін, В. І. Гришко, А. Б. Гришук, В.А. Дем'янчук, П.В. Дерев'янко, Є. В. Крук, Т. І. Савчук, А.О. Сафоненко, О.В. Саленко та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, на сьогоднішній день у зазначеній сфері залишається велика кількість проблем, які потребують вирішення.

Мета та завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб опрацювати напрями вдосконалення адміністративного законодавства з питань протидії корупції у судовій системі. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: здійснити аналіз наукових поглядів вчених, які займалися відповідною проблематикою; розкрити бачення законодавця стосовно шляхів подолання корупції у судах України; сформулювати власний підхід щодо опрацювання напрямів вдосконалення адміністративного законодавства у цій сфері.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо напрямів удосконалення адміністративного законодавства з питань протидії корупції у судовій системі.

Виклад основного матеріалу

Починаючи наукове дослідження відзначимо, що на сьогоднішній день вказане у роботі проблемне питання фактично не досліджувалось науковцями. А відтак, на нашу думку, удосконалення адміністративного за-

конодавства з питань протидії корупції у судовій системі має здійснюватись наступним чином:

1) вирішити законодавчі проблеми, зокрема:

а) пов'язані із протидією корупції в Україні взагалі. В.А. Біленко вказує, що не дивлячись на те, що з часу прийняття Закону України «Про запобігання корупції» пройшло вже понад десять років, на сьогодні залишається значна кількість неврегульованих питань, які стосуються порядку реєстрації повідомлень про корупції, їх розгляду, проведення службової перевірки під час їх розгляду та низка інших положень, які ускладнюють реалізації заходів з протидії корупції. На сьогодні діють положення Закону України «Про запобігання корупції», роз'яснення НАЗК від 14 липня 2020 року №7 «Щодо особливостей перевірки повідомлень про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції», які фактично його дублюють, та Правила забезпечення конфіденційності викривача під час обробки повідомлень про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень Закону України «Про запобігання корупції» в установі, які лише поверхнево визначають порядок реєстрації повідомлень про корупцію. Тому, узагальнює вказаний вище автор, сьогодні детального і чіткого правового регулювання потребує порядок отримання, реєстрації, розгляду й обліку повідомлень про корупції, розроблення детальних інструкцій дій уповноважених посадових осіб у цій сфері [1, с.242-243]. Погоджуючись із вказаною вище точкою зору вважаємо за необхідно доопрацювати Закон України «Про запобігання корупції», зокрема: *по-перше*, уточнити зміст окремих понять, які містяться в статті 1 згаданого Закону, зокрема: а) попри наявність формального визначення «приватний інтерес», воно є досить загальним і не дозволяє уніфіковано визначати межі, в яких особиста зацікавленість посадової особи впливає або може впливати на її службові рішення; б) хоча Закон чітко визначає категорію близьких осіб, він не містить уточ-

нення, яке охоплювало б ширше коло осіб, що мають суттєві фінансові чи корпоративні зв'язки з посадовцем. Водночас у суміжних сферах — податковій, фінансовій, корпоративній — цей термін застосовується активно, але з різним наповненням; в) окремої уваги потребує термін «моніторинг способу життя». Він активно використовується в нормах Закону, проте у статті з термінами не визначений, через що виникають колізії щодо допустимих методів збору інформації, меж втручання в приватне життя та критеріїв того, що саме вважається невідповідністю задекларованим доходам; *по-друге*, переглянути положення статей 28 та 29 Закону в частині запобігання та врегулювання конфлікту інтересів. Зокрема, доцільно уточнити поняття реального та потенційного конфлікту інтересів (ст. 1 та ст. 28), а також розробити та запровадити єдиний алгоритм дій посадової особи при виявленні конфлікту інтересів; *по-третє*, уточнити критеріїв «подарунку, який має символічний характер» (стаття 23); *по-четверте*, доповнити статтю 4 Закону, зокрема визначити більш чіткі гарантії незалежності (в частині захисту від політичного впливу при формуванні складу НАЗК). Окрім того, доцільно закріпити обмеження можливостей для неконтрольованого втручання уряду у внутрішні рішення НАЗК;

б) протидією корупції в судовій системі. Да даному контексті пропонується переглянути положення ЗУ «Про судоустрій та статус суддів», зокрема: *по-перше*, переглянути статті 92–101, які регулюють повноваження й порядок роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. Зокрема, потребують конкретизації критерії оцінювання доброчесності кандидатів і чинних суддів. Також доцільно законодавчо запровадити обов'язкове використання стандартизованих індикаторів доброчесності, а також встановити вимогу детального обґрунтування кожного рішення комісії; *по-друге*, стаття 56, яка визначає вимоги щодо неупередженості судді, формально забороняє участь судді у розгляді справи, якщо є обставини, що викликають сумнів у його неупередженості, проте не встановлює механізму виявлення таких обставин та обов'язків судді щодо їх

декларування; *по-третє*, конкретизувати статтю 70, яка визначає порядок конкурсу на зайняття суддівських посад, встановивши вимогу до оприлюднення мотивувальної частини кожного рішення про допуск, відмову чи визначення рейтингу.

2) забезпечити подальшу адаптацію національного антикорупційного законодавства до вимог та стандартів Європейського Союзу щодо протидії корупції взагалі, а також у судах, зокрема. Зазначене є особливо цінним в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції. У своїй промові про стан справ у Європейському Союзі у 2022 році президент Комісії фон дер Ляєн оголосила про оновлення законодавчої бази ЄС щодо боротьби з корупцією для кращого запобігання корупції та боротьби з нею в усьому Європейському Союзі в майбутньому. 3 травня 2023 року Комісія представила нову пропозицію щодо боротьби з корупцією шляхом кримінального права. Хабарництво залишається в основі нового законодавства, але існує багато інших форм корупції, які загрожують громадянам і послаблюють наші суспільства. Серед іншого, нова запропонована законодавча база: 1) посилити запобігання корупції шляхом підвищення обізнаності про негативний вплив корупції на громадян та наші суспільства, щоб усунути корупційні ризики до їх виникнення або поглиблення, а також стимулювати культуру доброчесності; 2) розширити визначення кримінальних корупційних правопорушень за межі більш класичних правопорушень, пов'язаних із хабарництвом, включаючи, наприклад, також незаконне привласнення, торгівлю впливом, зловживання службовим становищем, а також перешкоджання правосуддю та незаконне збагачення, пов'язані з корупційними правопорушеннями; 3) запровадити мінімальні кримінальні покарання та санкції за різні правопорушення, щоб забезпечити рівні умови гри в усіх державах-членах; 4) подовжити строк давності для переслідування корупції в судах; 5) забезпечити правоохоронні органи та прокурори належними слідчими інструментами та ресурсами для боротьби з корупцією. Цією пропозицією ЄС модернізувало чинну, фрагментовану та долісабонську систему

боротьби з корупцією та виконує міжнародні зобов'язання згідно з Конвенцією ООН проти корупції (UNCAC) [2]. На нашу думку, подальша адаптація національного антикорупційного законодавства до стандартів Європейського Союзу потребує послідовної трансформації правових механізмів, інституційних гарантій і процедурного забезпечення, причому як у загальній сфері протидії корупції, так і в більш чутливому сегменті - судовій системі. У даному контексті вбачається необхідним: *по-перше*, посилити гармонізацію законодавства з рекомендаціями GRECO, стандартами Європейської комісії та практикою Європейського суду з прав людини. Це означає, що національні механізми декларування, запобігання конфлікту інтересів, моніторингу способу життя посадовців мають бути приведені у відповідність до європейських вимог щодо незалежності контролюючих органів, об'єктивності процедур перевірки та захисту персональних даних; *по-друге*, зміцнити інституційну автономію та ефективність НАЗК, НАБУ та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури; *по-третє*, забезпечити глибоку адаптацію законодавства, що регулює судову владу, до європейських стандартів доброчесності та дисциплінарної відповідальності суддів, зокрема вимог, які закріплені у висновках Венеційської комісії та у механізмах оцінювання в межах європейських інструментів верховенства права.

3) посилити гарантії діяльності викривачів. Викривач - фізична особа, яка за наявності переконання, що інформація є достовірною, повідомила про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень, інших порушень цього Закону, вчинених іншою особою, якщо така інформація стала їй відома у зв'язку з її трудовою, професійною, господарською, громадською, науковою діяльністю, проходженням нею служби чи навчання або її участю у передбачених законодавством процедурах, які є обов'язковими для початку такої діяльності, проходження служби чи навчання [3]. На сьогоднішній день стан дотримання гарантій прав викривачів корупції в Україні можна оцінити як такий, що поступово розвивається, але все ще не є достатньо ефек-

тивним і має суттєві практичні прогалини. Зокрема: *по-перше*, Україна має один із найбільш деталізованих законів про захист викривачів у регіоні, адже у ньому закріплені гарантії анонімності, захист від звільнення та переслідування, матеріальна компенсація й механізми подання повідомлень. Однак регулювання значною мірою фрагментарне й містить низку процедурних нюансів, які складно застосовувати особам без належної правової підготовки; *по-друге*, ефективність практичного захисту обмежена недовірою викривачів до державних інституцій; *по-третє*, держава ще не досягла достатнього рівня культури доброчесності в державному секторі, що знижує готовність людей повідомляти про корупцію; *по-четверте*, технічна реалізація гарантій ще недостатньо досконала. Електронні платформи повідомлень загалом працюють, але потребують подальшого вдосконалення з точки зору зручності, кібербезпеки й інтеграції з іншими державними сервісами.

4) переглянути систему кадрового забезпечення: а) суб'єктів, що відповідають за протидію корупції в судовій системі; б) безпосередньо суддів та працівників суду. М.В. Мельничук відмічає, що кадрове забезпечення – це, з одного боку, наявність у керівника об'єктів його управлінської діяльності – виконавців, що є необхідним для підготовки до прийняття управлінського рішення та наступного його виконання. З іншого – кадрове забезпечення – це суто суб'єкти управлінської діяльності, які організують, аналізують, контролюють, координують і здійснюють інші дії в ході державно-управлінської діяльності для досягнення певного результату. Кадри є тим суб'єктивним чинником від якого залежить реальне функціонування механізму управлінської діяльності. Адже життєздатність органу виконавчої влади не тільки в матеріальному забезпеченні, а й у спрямуванні вольових дій і переконань учасників процесу державного управління в заданому напрямку. Без високого рівня професіоналізму та належних особистих якостей кадрів не виникає того дієвого елементу, який зумовлює динаміку управлінської діяльності [5, с.68]. Ознаками кадрового забезпечення

є наступні: являє собою триваючий в часі динамічний процес, який має неоднорідну структуру; здійснюється на постійній основі, починається з професійної підготовки (період до призначення) та закінчується звільненням із подальшим призначенням пенсії або переведенням до іншого місця роботи (період після звільнення); основний період кадрового забезпечення починається після призначення; здійснюється кадровими службами відповідної управлінської структури; його організація на конкретному підприємстві, установі, організації регламентується законодавством, підвідомчими нормативно-правовими актами, а також локальними актами; метою кадрового забезпечення є укомплектування підприємства, установи або організації кваліфікованими кадрами, постійна робота з кадрами, що включає підвищення кваліфікації, перепідготовку, забезпечення службової або трудової дисципліни, тощо [6]. Отже, вдосконалення протидії корупції в судовій системі України потребує переосмислення підходів до кадрового забезпечення як органів, відповідальних за запобігання корупції в судах, так і самих суддів та працівників апарату судів. Насамперед перегляд має стосуватися підготовки та добору фахівців, які здійснюють контроль, моніторинг і аналітику у сфері антикорупційної діяльності. Їхня професійна компетентність повинна формуватися не лише на основі юридичних знань, а й на розумінні механізмів фінансового контролю, поведінкових ризиків, етичних стандартів та сучасних інструментів виявлення корупційних схем. В свою чергу щодо суддів та працівників суду, перегляд кадрової політики повинен базуватися на формуванні стійкої культури доброчесності. Необхідно, щоб підготовка суддів включала не лише формальне засвоєння знань у сфері антикорупційного законодавства, але й розвиток етичної компетентності, здатності протистояти конфліктам інтересів та усвідомлення персональної відповідальності за довіру суспільства. Процедури добору мають стати більш прозорими й відкритими для громадського контролю, а оцінювання професійної діяльності

повинно базуватися на чітких критеріях, пов'язаних із доброчесністю, професійною етикою й якістю ухвалених рішень.

Висновки

Таким чином, проведений у даному дослідженні аналіз дає змогу дійти до висновку, що вдосконалення адміністративного законодавства у сфері протидії корупції в судовій системі є ключовим чинником формування ефективної, прозорої та справді незалежної судової влади. Від якості таких норм залежить не лише можливість своєчасно виявляти й припиняти порушення, а й здатність держави створити передбачувані правила поведінки для всіх учасників судового процесу.

Література

1. Біленко В. А. Шляхи удосконалення антикорупційного законодавства в Україні в умовах війни / В. А. Біленко // Аналітично-порівняльне правознавство. 2023. № 3. С. 241-245 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpopr_2023_3_45
2. EU legislation on anti-corruption / URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/democracy-eu-citizenship-anti-corruption/anti-corruption/eu-legislation-anti-corruption_en
3. Про запобігання корупції / Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18/conv#Text>
4. Маселко Р. Як українська судова система працює під час війни / URL: <https://dejure.foundation/vsoov6dhy1-yak-ukrainska-sudova-sistema-pratsyu-pd-c/>
5. Мельничук М. В. Адміністративно-правові засади управлінської діяльності керівників органів виконавчої влади : дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / М. В. Мельничук. К., 2009. 197 с.
6. Фелик В. І. Адміністративно-правове забезпечення профілактичної діяльності Національної поліції України: монографія. Харків, 2016. 511 с.

SUMMARY

It is proposed to revise the provisions of the Law of Ukraine “On the Judicial System and the Status of Judges”, in particular: first, to revise Articles 92–101, which regulate the powers and procedure for the work of the High Qualification Commission of Judges of Ukraine. In particular, the criteria for assessing the integrity of candidates and current judges need to be specified. It is also advisable to legislatively introduce the mandatory use of standardized integrity indicators, as well as establish a requirement for detailed justification of each decision of the commission; second, Article 56, which defines the requirements for the impartiality of a judge, formally prohibits the participation of a judge in the consideration of a case if there are circumstances that raise doubts about his impartiality, but does not establish a mechanism for identifying such circumstances and the judge’s obligations to declare them; third, to specify Article 70, which determines the procedure for the competition for judicial positions, establishing a requirement for the publication of the motivational part of each decision on admission, refusal or determination of a rating.

The emphasis is placed on the fact that today the state of compliance with the guarantees of the rights of whistleblowers in Ukraine can be assessed as gradually developing, but is still not sufficiently effective and has significant practical gaps. In particular: first, Ukraine has one of the most detailed laws on the protection of whistleblowers in the region, as it enshrines guarantees of anonymity, protection from dismissal and persecution, material compensation and mechanisms for submitting reports. However, the regulation is largely fragmented and contains a number of procedural nuances that are difficult to apply to persons without proper legal training; second, the effectiveness of practical protection is limited by the distrust of whistleblowers in state institutions; third, the state has not yet achieved a sufficient level of culture of integrity in the public sector, which reduces people’s willingness to report corruption; fourth, the technical implementation of the guarantees is not yet perfect. Electronic reporting platforms are generally working, but require further improvement in terms of convenience, cybersecurity and integration with other state services.

Keywords: problems, improvement, administrative legislation, counteraction, corruption, judicial system.

СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТУ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

СЕРВЕТНИК Анна Геннадіївна - доктор філософії, докторантка
Харківського національного університету внутрішніх справ

<https://orcid.org/0009-0003-7012-0665>

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.50>

Доведено, що нотаріальна діяльність як об'єкт державного регулювання за своєю сутністю являє собою комплекс суспільних відносин спрямованих на сприяння нормальній реалізації фізичними та юридичними особами своїх прав і законних інтересів у сфері цивільного обороту. Нотаріальна діяльність орієнтовна на забезпечення належних (тобто схвалених чинним законодавством і прийнятих для клієнтів) умов виникнення, зміни, припинення та (або) здійснення суб'єктами права своїх суб'єктивних юридичних можливостей (тобто прав) та обов'язків. Сутнісний зміст такої допомоги полягає: по-перше, у вчиненні нотаріусом як особою, якій державою делеговано владні повноваження, дій щодо надання юридичної вірогідності відповідним життєвим ситуаціям, обставинам, які мають юридично значущий характер; по-друге, у наданні нотаріусом, як фахівцем у сфері права, юридичних консультацій та інших послуг правового й організаційно-технічного характеру, що допомагають особам, які звертаються по нотаріальні послуги.

Аргументовано, що нотаріальна діяльність є інструментом, який допомагає учасникам цивільного обороту правильно зорієнтуватися у відповідній ситуації й адекватно оцінити існуючі реалії, відповідні фізики та наслідки своїх дій, безперешкодно та у відповідності до закону реалізувати свої права, законні інтереси та (або) обов'язки. Очевидно, що для того, щоб така робота була якісною, не призводила до зловживань, маніпуляцій та порушень прав, свобод і законних інтересів з

боку суб'єктів нотаріальної діяльності, вона має забезпечуватися відповідним державним регулюванням, яке визначає умови допуску до виконання завдань і функцій нотаріату, порядок і межі виконання нотаріальних дій та інших нотаріальних послуг, а також відповідальність за неналежне здійснення нотаріальної діяльності

Ключові слова: нотаріальна діяльність, об'єкт, державне регулювання, правове регулювання.

Постановка проблеми

Нотаріальна діяльність є особливою формою професійної юридичної діяльності, яка поєднує елементи правозастосування, правової допомоги та превентивного захисту прав і законних інтересів учасників відповідних правовідносин. Вона спрямована на надання правової визначеності суспільним відносинам шляхом посвідчення правочинів, засвідчення юридично значущих фактів і документів, а також сприяє стабільності майнових і особистих немайнових відносин. Результати нотаріальної діяльності мають підвищену юридичну силу та безпосередньо впливають на виникнення, зміну або припинення суб'єктивних прав і обов'язків, що обумовлює її значення не лише для окремих осіб, а й для правопорядку загалом. Саме цей вплив нотаріальної діяльності на фундаментальні сфери правового регулювання зумовлює об'єктивну необхідність участі держави в організації та контролі її здійснення. Оскільки нотаріус фактично реалізує де-

леговані державою владні повноваження і його дії породжують юридичні наслідки, що визнаються всіма суб'єктами права, держава не може залишати таку діяльність виключно на розсуд професійної спільноти. Державне регулювання у цьому контексті виступає логічним продовженням публічно-правової природи нотаріальної діяльності та механізмом забезпечення її відповідності загальним засадам законності.

Стан дослідження

Окремі проблемні аспекти, присвячені здійсненню нотаріальної діяльності в Україні, в своїх наукових працях розглядали: Є.А. Аверніна, Л. І. Вдовічена, М. В. Джуга, М. С. Долинська, В. В. Комаров, Ю. В. Нікітін, Т. В. Федоренко, К. І. Федорова, І. П. Фріс багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в реаліях сьогодення в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання нотаріальної діяльності як об'єкту державного регулювання

Мета та завдання дослідження

Мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати сутність та зміст нотаріальної діяльності як об'єкту державного регулювання. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити наступні завдання: з'ясувати сутність нотаріальної діяльності; розкрити положення норм чинного законодавства, яке регулює нотаріальну діяльність; обґрунтувати важливість державного регулювання нотаріальної діяльності.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна статті полягає у тому, що в ній дістав подальшого опрацювання теоретичний підхід щодо розкриття сутності та змісту нотаріальної діяльності як об'єкту державного регулювання.

Виклад основного матеріалу

У численних наукових та навчальних працях вітчизняних і зарубіжних дослідників можна знайти досить велику кількість визначень поняття нотаріальної діяльності. Так, І. П. Фріс вважає, що нотаріальна діяльність являє собою врегульовану законом,

іншими нормативними актами професійну непідприємницьку діяльність особи, що має статус нотаріуса, або особи, яка наділена правом вчинення окремих нотаріальних дій, пов'язану із посвідченням прав та фактів, що мають юридичне значення, вчинення інших дій з метою надання їм юридичної вірогідності, а також надання громадянам і юридичним особам кваліфікованої юридичної консультативної допомоги [1, с.48]. В операційному аспекті нотаріальна діяльність, додає І. П. Фріс, являє собою специфічну юридичну діяльність уповноважених осіб, яка являє собою врегульовану правом систему операцій, що включає в себе з'ясування її правових основ, вивчення документальної бази, прийняття рішення, вчинення нотаріальної дії та її фіксація у реєстрах, а також видача документів. Виходячи з цього, наголошує правознавець, нотаріальна діяльність може бути визначена також як врегульований законом набір послідовно виконуваних дій. При цьому з точки зору аналізу об'єктивної сторони (якщо аналізувати з позицій теорії кримінального права), нотаріальна діяльність характеризується виключно як дія. Тобто усе, що здійснюється нотаріусом, здійснюється виключно шляхом активних дій [1, с.48-49]. К. І. Федорова, аналізуючи адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні, доходить висновку, що під нотаріальною діяльністю в Україні слід розуміти незалежну професійну діяльність уповноваженої державою особи, на яку покладено обов'язок посвідчувати права, а також факти, що мають юридичне значення та вчиняти інші нотаріальні дії з метою надання їм юридичної достовірності [2, с.183-184]. В. В. Комаров у своїх працях зазначає, що нотаріальна діяльність спрямована на надання офіційної сили, вірогідності юридичним правам, фактам і документам. Правник відмічає, що діяльність нотаріату має певну спільність з діяльністю інших органів цивільної юрисдикції. Разом із тим, справедливо наголошує В. В. Комаров, нотаріальна форма охорони і захисту відрізняється від інших форм. Особливість нотаріальної форми полягає в тому, що вона, як правило, спрямована не на безпосередній захист, а

на попередження порушення права і тому предмет її діяльності специфічний. На відміну від судової діяльності, предметом якої переважно є спори про право цивільне, предмет нотаріальної діяльності становлять безспірні справи. Нотаріус оформляє волю суб'єктів угоди, суд і інші правоохоронні органи вирішують спори учасників сформованих у результаті угоди правовідносин [3, с.41]. Діяльність нотаріату, зауважує В. В. Комаров, є різновидом правозастосовчої, юрисдикційної діяльності, зачіпає найбільш важливі й істотні аспекти здійснення прав громадянами та юридичними особами і тому має здійснюватися в процесуальній формі, що забезпечує єдність і адекватність правового змісту та юридичної форми договору чи іншої юридично значущої дії, виявлення дійсного волевиявлення сторін, баланс публічних і приватних інтересів. Відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням нотаріальної діяльності між нотаріусами і заінтересованими у вчиненні нотаріальних дій особами з приводу посвідчення юридичних фактів (угод), прийняття заходів до охорони спадкового майна, видачі свідоцтв про право на спадщину й іншого, за своїм характером є процесуальними, спрямованими на вирішення матеріально-правових питань, віднесених до їх компетенції (тобто нотаріальної справи) [3, с.43-44]. Розкриваючи сутнісний зміст діяльності нотаріуса, як процесуальної з юридичної точки зору, В.В. Комаров відмічає, що прийняттю нотаріусом рішення передують встановлення кола фактів, передбачених нормою, що підлягає застосуванню в даному випадку; збирання, вивчення й оцінка документів — доказів у справі; перевірка відповідності вчинених дій вимогам закону і дійсним намірам сторін та ін. Нотаріат здійснює такі процесуальні дії, як прийняття документів від громадян і юридичних осіб, визначення їх належності й допустимості для вчинення нотаріальної дії, витребування додаткових документів, повідомлення заінтересованих осіб і т. д. За наявності підстав можлива відмова у вчиненні нотаріальної дії, її відкладення, зупинення тощо. На підставі викладеного щодо сутності і змісту роботи нотаріуса, правник дійшов висновку, що нотаріальна діяльність перед-

бачає досить велике коло юридичних дій, здійснюваних у рамках нотаріального провадження з приводу розгляду і вирішення конкретної нотаріальної справи. А отже нотаріат як галузь юстиції за своєю правовою природою і сутнісними характеристиками тяжіє до судової влади і сприяє досягненню завдань правосуддя, що дозволяє характеризувати його як інститут попереджувального правосуддя [3, с.44].

М. Німак, аналізуючи проблематику співвідношення понять «нотаріальна діяльність» та реєстраційна діяльність нотаріуса, зазначає, що перша, тобто нотаріальна діяльність, це не тільки сукупність нотаріальних дій, які вчиняються нотаріусами та іншими уповноваженими суб'єктами, але й надання консультацій з питань вчинення нотаріальних дій. Консультація не є нотаріальною дією, оскільки за її наслідками не видається нотаріальний акт, проте надання консультацій є нотаріальною діяльністю, оскільки надається нотаріусом та стосується вчинення нотаріальної дії. Встановлення особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, її волевиявлення та дійсних намірів, перевірка її правоздатності та дієздатності, перевірка повноважень представника, документів, які подані для вчинення нотаріальної дії, також не є нотаріальними діями, ні навіть складовими нотаріальної дії, оскільки це ті дії, які здійснюються до вчинення нотаріальної дії, і від результатів цих дій залежить, чи буде вчинена сама нотаріальна дія. Ці дії, наголошує М. Німак, є обов'язковими для нотаріуса. Це складові нотаріального провадження, але, справедливо зауважує юрист, не нотаріальної дії. Натомість ці дії є нотаріальною діяльністю, бо є обов'язком нотаріуса чи іншої уповноваженої особи і від них залежить вчинення нотаріальної дії. Подібна ситуація складається і під час заведення спадкової справи. Заведення спадкової справи не є нотаріальною дією, оскільки жодного правового акту за наслідками такої дії не видається; у Реєстрі для реєстрації нотаріальних дій заведення спадкової справи також не реєструється. Заведення спадкової справи не є і складовою частиною нотаріальної дії, а є тільки дією, вчинення якої необхідне для того, щоб згодом вчини-

ти нотаріальну дію – видати свідоцтво про право на спадщину. Отже, заведення спадкової справи не є нотаріальною дією, але є нотаріальною діяльністю, бо є обов'язковою для нотаріуса дією, яка передуює вчиненню нотаріальної дії [4, с.417]. Є.А. Аверніна, висвітлюючи проблематику правового регулювання нотаріальної діяльності, відмічає, що остання відіграє важливу роль у реалізації ряду внутрішніх та зовнішніх функцій держави як у сфері приватноправових, так і у сфері публічно-правових відносин. Зокрема, підкреслює дослідниця, діяльність нотаріусів є важливим інструментом дотримання та захисту законних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб як на території України, так і за її межами. Від належної та ефективної реалізації нотаріусами їх функцій багато в чому залежить забезпечення законності та правопорядку у сфері реалізації законних прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Державне регулювання нотаріальної діяльності, слушно відмічає Є. А. Аверіна, є одним із напрямків формування та реалізації державної правової політики в цілому [5, с.2]. Предметом нотаріальної діяльності на думку юристки, складає сукупність нотаріальних дій, які уповноважені здійснювати нотаріуси, посадові особи органів місцевого самоврядування, консульські установи України за кордоном та інші, спеціальні, суб'єкти нотаріальної діяльності, у своїй сукупності складають предмет нотаріальної діяльності. Є. А. Аверіна звертає увагу на те, що правове регулювання нотаріальної діяльності має як приватно-правовий, так і публічно-правовий характер [5, с.2]. З огляду на зазначене, авторка пропонує розмити під нотаріальною діяльністю нотаріусів, посадових осіб органів місцевого самоврядування, консульських установ України за кордоном та спеціальних суб'єктів нотаріальної діяльності у сфері посвідчення прав, а також фактів, що мають юридичне значення, та вчинення інших нотаріальних дій, передбачених законодавством України, з метою надання їм юридичної вірогідності, яка має як приватно-правовий, так і публічно-правовий характер, врегульована нормами національного законодавства України та міжнародними договорами України, має

місце як на території України, так і за кордоном [5, с.2]. З позиції М. С. Долинської нотаріальну діяльність слід розглядати як специфічну правову форму діяльності, суть якої полягає в тому, що в межах її здійснюється застосування правових норм шляхом реалізації нотаріусом юрисдикційних повноважень по безспірних справах [6, с.211].

Отже, з вище викладених дослідницьких позицій можемо дійти висновку, що наразі існує два основні підходи до розуміння поняття «нотаріальна діяльність»: згідно першого вона являє собою сукупність нотаріальних дій, прибічники другого підходу вважають, що нотаріальна діяльність – це більш просторе поняття, яке не зводиться виключно до вчинення нотаріусами та іншими уповноваженими особами нотаріальних дій.

Однак нотаріальна діяльність не може і не повинна зводитися виключно до вчинення нотаріальних дій, оскільки існує ще цілий ряд послуг які не є нотаріальними, тобто не мають правозастосовного характеру і не супроводжуються виданням нотаріального акту. Ці послуг можуть мати правовий, інформаційний, організаційно-технічний характер і бути супутніми по відношенню до нотаріальних дій. Перелік таких послуг і розмір оплати за їх вчинення також визначається чинним законодавством, однак це стосується лише державних нотаріусів, як слідує із статті 2-1 закону «Про нотаріат» [7]. До кола додаткових послуг правового характеру відносяться консультації з питань укладення договорів, правовий аналіз юридичного змісту документів на відповідність чинному законодавству, послуги інформаційно-технічного характеру (виготовлення копій документів, складання проектів договорів та інші), а також послуги, що надаються державними нотаріальними архівами (підготовка довідок на запити осіб, щодо яких вчинено нотаріальні дії, консультування з питань упорядкування нотаріальних документів і передачі їх на зберігання до архіву та ін.) [8]. У випадку із приватними нотаріусами суворої законодавчої регламентації кола додаткових послуг, які не є нотаріальними діями, немає, а оплата за їх надання визначається за домовленістю сто-

рін. Така ситуація вочевидь пояснюється тим, що державні нотаріуси є фактично найманими працівниками, на відміну від приватних, які належать до самозайнятих осіб. Відповідно робота перших організована і забезпечена за рахунок державних ресурсів, використання і відновлення яких має відбуватися за умов більш суворої регламентації та під більш пильним контролем.

Висновки

З огляду на вище викладене, а також враховуючи, що державне регулювання спрямоване на суспільні відносини, забезпечення їх найбільш оптимальної та доцільної організації й спрямування з огляду на пануючі соціальні цінності, стандарти та пріоритети суспільного розвитку, можемо дійти висновку, що нотаріальна діяльність як об'єкт державного регулювання за своєю сутністю являє собою комплекс суспільних відносин спрямованих на сприяння нормальній реалізації фізичними та юридичними особами своїх прав і законних інтересів у сфері цивільного обороту. Нотаріальна діяльність орієнтовна на забезпечення належних (тобто схвалених чинним законодавством і прийнятних для клієнтів) умов виникнення, зміни, припинення та (або) здійснення суб'єктами права своїх суб'єктивних юридичних можливостей (тобто прав) та обов'язків. Сутнісний зміст такої допомоги полягає: по-перше, у вчиненні нотаріусом як особою, якій державою делеговано владні повноваження, дій щодо надання юридичної вірогідності відповідним життєвим ситуаціям, обставинам, які мають юридично значущий характер; по-друге, у наданні нотаріусом, як фахівцем у сфері права, юридичних консультацій та інших послуг правового й організаційно-технічного характеру, що допомагають особам, які звертаються по нотаріальні послуги.

Отже, нотаріальна діяльність є інструментом, який допомагає учасникам цивільного обороту правильно зорієнтуватися у відповідній ситуації й адекватно оцінити існуючі реалії, відповідні ризики та наслідки своїх дій, безперешкодно та у відповідності до закону реалізувати свої права, законні інтереси та (або) обов'язки.

Очевидно, що для того, щоб така робота була якісною, не призводила до зловживань, маніпуляцій та порушень прав, свобод і законних інтересів з боку суб'єктів нотаріальної діяльності, вона має забезпечуватися відповідним державним регулюванням, яке визначає умови допуску до виконання завдань і функцій нотаріату, порядок і межі виконання нотаріальних дій та інших нотаріальних послуг, а також відповідальність за неналежне здійснення нотаріальної діяльності.

Література

1. Фріс І. П. До поняття нотаріальної діяльності / І. П. Фріс // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2013. Вип. 33. С. 44-51. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2013_33_8
2. Федорова К. І. Адміністративно-правове регулювання приватної нотаріальної діяльності в Україні : Дис. канд. юрид. наук :12.00.07 (адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право) / Ксенія Іванівна Федорова ; Нац. аграрний ун-т. К., 2008. 208с.
3. Комаров В. В. Нотаріат в Україні : підручник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. Х. : Право, 2011. 384 с.
4. Німак М. Співвідношення понять «нотаріальна діяльність» та «реєстраційна діяльність нотаріуса» / М. Німак // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки. 2017. № 865. С. 413-420. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2017_865_65
5. Аверіна Є. А. Правове регулювання нотаріальної діяльності у правовідносинах із іноземним елементом : дис. ... д-ра філос. : 081 / Аверіна Євгенія Анатоліївна ; Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана. Київ, 2023. 223 с.
6. Долинська М. С. Функції українського нотаріату: поняття та види / М. С. Долинська // Форум права. - 2011. - № 4. - С. 208-212. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_4_34
7. Про нотаріат: Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text>

SUMMARY

It has been proven that notarial activity as an object of state regulation is essentially a complex of social relations aimed at facilitating the normal exercise by individuals and legal entities of their rights and legitimate interests in the field of civil turnover. Notarial activity is oriented towards ensuring the appropriate (i.e. approved by current legislation and acceptable to clients) conditions for the emergence, change, termination and (or) exercise by legal entities of their subjective legal opportunities (i.e. rights) and obligations. The essential content of such assistance consists of: firstly, in the performance by a notary as a person to whom the state has delegated authority, of actions to provide legal certainty to relevant life situations, circumstances that are of a legally significant nature; secondly, in the provision by a notary, as a specialist in the field of law, of legal consultations and other services of a legal and organizational and technical nature that help persons who apply for notarial services.

It is argued that notarial activity is a tool that helps participants in civil turnover to correctly navigate in the relevant situation and adequately assess the existing realities, relevant risks and consequences of their actions, to freely and in accordance with the law to realize their rights, legitimate interests and (or) obligations. It is obvious that in order for such work to be of high quality, not to lead to abuse, manipulation and violations of rights, freedoms and legitimate interests by the subjects of notarial activity, it must be provided with appropriate state regulation, which determines the conditions of admission to the performance of tasks and functions of the notary, the procedure and limits of the performance of notarial acts and other notarial services, as well as responsibility for improper performance of notarial activity.

Keywords: notarial activity, object, state regulation, legal regulation.

8. Перелік та розміри плати за додаткові послуги правового характеру, які не пов'язані із вчинюваними нотаріальними діями, а також послуги технічного характеру, що надають державні нотаріуси: затверджено Наказом Міністерства юстиції

України 06 грудня 2022 року № 5441/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 29 жовтня 2024 року № 3081/5) / Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1547-22#Text>

СУТНІСТЬ ЕКОНОМІЧНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ ЯК ОБ'ЄКТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

**КУТЕРГА Максим Володимирович - кандидат юридичних наук, докторант
Харківського національного університету внутрішніх справ**

<https://orcid.org/0009-0003-0362-7634>

УДК: 342.95 (477)

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.51>

У статті наголошено на тому, що на забезпечення економічної безпеки крізь призму врахування соціально-демографічних, безпекових, фінансових особливостей і духовно-ціннісних основ, а також національних витоків державотворення має бути спрямований адміністративно-правовий вплив, який реалізується в ході публічного управління.

Доведено, що на забезпечення економічної безпеки крізь призму врахування соціально-демографічних, безпекових, фінансових особливостей і духовно-ціннісних основ, а також національних витоків державотворення має бути спрямований адміністративно-правовий вплив, який реалізується в процесі публічного управління

Наголошено, що цінність адміністративно-правового осмислення проблем, пов'язаних із економічною злочинністю полягає в тому, що останнє надає можливість поглянути на злочинні прояви як наслідки протиріч, неузгодженостей та системних проблем на рівні публічного управління, спрямованого на забезпечення економічної безпеки.

Ключові слова: економічна злочинність, адміністративно-правовий вплив, сутність, високоінтелектуальна злочинність, міжнародний характер, податкові правопорушення.

Постановка проблеми

Забезпечення економічної безпеки постає основою соціально-економічного розвитку держави у сучасних умовах за допомогою механізму адміністративно-правового забезпечення економічної безпеки держави,

який повинен передбачати заходи протидії негативному впливу основних загроз, вплив яких посилюється внаслідок динамічності зовнішнього середовища [1, с. 461].

На забезпечення економічної безпеки крізь призму врахування соціально-демографічних, безпекових, фінансових особливостей і духовно-ціннісних основ, а також національних витоків державотворення має бути спрямований адміністративно-правовий вплив, який реалізується в процесі публічного управління, адже, на переконання окремих вітчизняних дослідників, публічне управління відіграє важливу роль у багатьох аспектах сучасного суспільства, таких як політичні, соціальні та економічні показники. У цьому контексті важко переоцінити роль належного правового регулювання адміністративних процедур. Сучасна держава не просто односторонньо впливає на пасивні об'єкти, а взаємодіє з громадянами та організаціями, визнаючи їхню правосуб'єктність, надаючи можливість брати участь у виробленні управлінських рішень. Цей невід'ємний аспект розвитку публічного права та практики його застосування є первинним, а всі інші напрями модернізації публічного управління (зокрема впровадження електронних технологій) слід вважати похідними від нього [2, с. 170].

Стан дослідження теми

Окремі проблемні аспекти адміністративно-правового забезпечення правового

режиму воєнного стану досліджували такі науковці, як О. О. Авдєєв, В. О. Антонов, О. М. Бандурка, О. П. Гетманець, І. І. Дейнега, В. П. Ємельянов, І. В. Кубарьов, О. М. Литвинов, О. В. Микитчик, О. М. Музичук, В. П. Приходько, О. Ю. Салманова, В. В. Сокурєнко, В. П. Тихий та інші. Втім, незважаючи на наявні фундаментальні наукові праці, питання з'ясування сутності економічної злочинності як об'єкта адміністративно-правового регулювання потребує нових наукових досліджень, спрямованих на формування міждисциплінарного бачення сутності досліджуваної категорії з огляду на актуальні виклики сучасності.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає в тому, щоб визначити сутність економічної злочинності як об'єкта адміністративно-правового регулювання. Для досягнення вказаної мети необхідно вирішити такі завдання: з'ясувати адміністративно-правове і кримінологічне бачення економічної злочинності; визначити, які ознаки є характерними для економічної злочинності; проаналізувати взаємозв'язок між податковими правопорушеннями та економічними злочинами.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автором було вперше комплексно викладено різноманітні аспекти економічної злочинності, висвітлені у працях вітчизняних і зарубіжних авторів, акцентовано увагу на нетипових проблемах, пов'язаних з її розумінням.

Виклад основного матеріалу

Поняття «безпека», підкреслює Т.В. Тихий, «фіксує домінуючий спосіб існування предмета як стан, за якого кому-, чому-небудь не загрожує небезпека. Виходячи з цього способу існування того чи іншого предмета, ми іменуємо цей стан як небезпечний чи безпечний. При визнанні поняття «безпека» ми співвідносимо предмет, беремо до уваги його буття стосовно небезпеки, не враховуючи його прояву в інших відносинах. Відображаючи конкретний домінуючий в певних умовах спосіб буття того чи іншого предмета, поняття «безпека» ха-

рактеризує його через одну із загальних і суттєвих властивостей» [3].

Ми глибоко переконані, що цінність адміністративно-правового осмислення проблем, пов'язаних із економічною злочинністю, як раз і полягає в тому, що останнє надає можливість поглянути на злочинні прояви як наслідки протиріч, неузгодженостей та системних проблем на рівні публічного управління, спрямованого на забезпечення економічної безпеки.

Окреслюючи провідну роль адміністративно-правових форм і методів у протидії злочинності, М. Брунс зазначає, що боротьба з організованою злочинністю через громадські мережі з інституційної точки зору стала однією з головних інновацій у боротьбі зі злочинністю в Нідерландах із значними наслідками для того, як публічне управління вирішує складну проблему організованої злочинності. Це дозволяє перемістити фокус із заклопотаності правопорушниками на аналіз обставин, які сприяють злочину, а також життєздатні заходи, що зменшують можливості, незалежно від мотивації правопорушників [4, с. 161].

З кримінологічної точки зору, О.О. Авдєєв, А.А. Васильєв та О.М. Литвинов наголошують на тому, що «злочинність – це історично мінливе, соціальне явище, яке являє собою систему передбачених кримінальними законами діянь, що вчинюються на певній території або серед членів певних соціальних груп упродовж певного проміжку часу. До характерних кримінологічних ознак злочинності науковці віднесли: 1) негативність явища: дане явище завдає шкоди суспільству загалом, так і конкретним його членам зокрема; 2) соціальну природу злочинності: мова йде про те, що вона існує тільки у людському суспільстві: особи, які вчиняють злочин та особи, на інтереси яких вчинюються посягання – члени суспільства; 3) кримінально-правову ознаку злочинності: оскільки злочинність є сукупністю злочинів, то при її дослідженні ми, в першу чергу, керуємось кримінальним законом, тому що і поняття злочину, і їх вичерпний перелік надається кримінальним правом. Криміналізація чи декриміналізація у праві є єдиним легальним способом зміни кола діянь,

що визнаються злочинами; 4) усталеність злочинності, що має властивості з року в рік відновлюватися приблизно в однакових обсягах; 5) іррегулярність злочинності – відсутність внутрішніх зв'язків, тобто нові події злочинів не пов'язані з раніше вчиненими у часі й просторі; 6) територія і період часу: вивчаючи злочинність, ми досліджуємо її в межах певної території за конкретний проміжок часу і таке інше» [5].

О.В. Микитчик стверджує, що «злочинність – це певна система злочинів з притаманними їм закономірностями розвитку, яка в сучасних умовах створює певний соціальний субсвіт зі специфічною (злочинною) професійною діяльністю осіб, що нею займаються» [6, с. 5].

Окремі науковці стоять на тому, що злочини завжди розглядаються як неминучі в кожному конкретному суспільстві, що функціонує в рамках організованої системи функціонування. Іноді цим злочинам доводиться перетинати кордони, становлячи величезну загрозу суверенітету та цілісності країни. За наявності всього цього держави зазвичай стикаються із встановленням можливих форм і методів боротьби з так званими транснаціональними злочинами. Зазначається, що проблема існування та розповсюдження транснаціональної злочинності у вигляді тіньової протиправної діяльності злочинних організацій є однією з найбільших загроз нашого часу [7, с. 291].

Водночас високоінтелектуальна економічна злочинність є особливою, з притаманними виключно їй ознаками. Казахські науковці стверджують, що фактором уповільнення розвитку країни є економічна злочинність. Кількість таких злочинів стрімко зростає в усьому світі, а способи їх вчинення стають все більш витонченими, що зумовлює актуальність налагодження нових методів протидії економічній злочинності та реформування законодавства у цій сфері, в тому числі в країнах Євразії [8, с. 1123].

Н. Нестор, Н. Литвин, А. Ярош, С. Денисюк та Л. Рожкова відмічають у цьому контексті те, що глобалізація економічних відносин, комп'ютеризація всіх сфер життя створюють сприятливі умови для вчинення економічних злочинів, що є проблемою не

лише національного, а й міжнародного рівня. Динаміка економічної злочинності на міжнародному рівні свідчить про зростання вчинення цих злочинів. Визначено причини зростання економічних злочинів на міжнародному рівні: недостатній рівень безпеки організацій, який дозволяє без проблем здійснювати кібератаки; неефективність правоохоронної системи, яка не відповідає сучасним викликам економічної злочинності; інформатизація публічних сфер; відсутність ефективних методів боротьби з економічними злочинами; технічний прогрес; соціально-економічна нерівність; вихід ринкових відносин на міжнародний рівень; постійне збільшення кількості користувачів Інтернету. Науковці обґрунтовують причинно-наслідковий зв'язок між кількістю вчинених економічних злочинів та рівнем економічного розвитку держави. У країнах, де рівень ВВП на душу населення низький (ПАР, Кенія, Росія, Уганда, Замбія, за винятком Бельгії та Франції), спостерігається вищий рівень економічної злочинності. До шляхів боротьби з економічною злочинністю на національному та міжнародному рівнях науковці пропонують віднести: удосконалення правового регулювання на міжнародному рівні шляхом прийняття нових конвенцій та їх легалізації на національному рівні, посилення безпеки компаній, перезапуск правоохоронної системи шляхом реформування, збільшення доходів населення [9, с. 100].

Я. Матіасевич та М. Яковлевич наголошують на тому, що з-поміж економічних злочинів саме шахрайства стають найбільш загрозливими. Науковці переконані, що економічна злочинність – це постійне і досить динамічне негативне соціальне явище, яке вміло адаптується до соціально-економічної та політичної ситуації в суспільстві. Шахрайство у сфері промисловості та виробництва є характерною і помітною формою економічної злочинності в правовій доктрині. Мотивом вчинення шахрайства, як правило, є особиста вигода, коли зловмисники використовують своє становище в бізнесі або офіційні повноваження в державній чи громадській установі для отримання незаконної вигоди у вигляді грошей або товарів

[10, с. 33]. Шахрайство в економіці також відоме як фінансовий злочин і стосується незаконних дій, вчинених окремими особами або групами осіб з метою отримання фінансової чи професійної вигоди. Для організованих злочинних груп економічне шахрайство має перевагу в низькому ризику та високому прибутку, особливо у випадках шахрайства, які можна розкрити лише завдяки міжнародній співпраці, а також у випадку злочинів в Інтернеті, для яких необхідно встановити юрисдикцію [11, с. 17].

Варто також звернути увагу на тісний взаємозв'язок між податковими правопорушеннями та економічними злочинами. Фінансування життєво важливих інтересів соціальної спільноти виправдовує податкове покриття, але платники податків через зменшення своєї економічної обізнаності сприймають це як тягар. У результаті вони вдаються до різних модельностей поведінки – від змін у своїх економічних рішеннях, які поширюються на економіку через ринковий механізм, до різних форм протиправної поведінки. Податковими правопорушеннями є дії, у результаті яких платники податків свідомо та навмисно порушують податкове законодавство з метою зменшення або повного невиконання свого податкового обов'язку [12, с. 55].

Як переконана Катерина Мисник, економічна злочинність - це господарська діяльність, що здійснюється систематично на професійній основі забороненими законом методами, спрямована на отримання прибутку та здатна суттєво вплинути на формування та функціонування господарського механізму. Існує різне розуміння економічних злочинів залежно від галузі та науки, в яких вони визначаються: 1) кримінально-правовий аспект поняття економічних злочинів визначається з метою систематизації злочинів у кримінальному праві. Відповідно до такого підходу визначаються види злочинів, які класифікуються за родовим об'єктом посягання, яким є економіка. Економічні злочини - це передбачені кримінальним законом діяння, спрямовані на порушення відносин власності та існуючого порядку господарської діяльності. 2) Кримінологічний аспект, відповідно до якого визнача-

ється структура економічної злочинності як масового негативного явища з метою визначення факторів, що детермінують економічну злочинність. Економічні злочини згідно з такою точкою зору - це дії, вчинені із завуальованим незаконним використанням законних технологічних і бухгалтерських операцій, фінансових і правових засобів, організаційно-нормативних і контрольно-управлінських прав, які з корисливих або інших протиправних мотивів посягають на охоронювані кримінальним законом відносини, пов'язані з фінансово-господарськими, цивільно-правовими правочинами щодо цивільного обороту коштів, речей, прав, дій [13, с. 15].

Висновки

Таким чином, на забезпечення економічної безпеки крізь призму врахування соціально-демографічних, безпекових, фінансових особливостей і духовно-ціннісних основ, а також національних витоків державотворення має бути спрямований адміністративно-правовий вплив, який реалізується в ході публічного управління.

Наголошено, що цінність адміністративно-правового осмислення проблем, пов'язаних із економічною злочинністю полягає в тому, що останнє надає можливість поглянути на злочинні прояви як наслідки протиріч, неузгодженостей та системних проблем на рівні публічного управління, спрямованого на забезпечення економічної безпеки.

Література

1. Dragan I., Nestoryshen I., Ostapenko L., Terletska V., Munko A. Improving the mechanism of administrative and legal ensuring of the financial and economic security of the state. *Financial and Credit Activity-Problems of Theory and Practice*. 2023. № 5 (52). pp. 461-470.
2. Demchyk N., Turovets Y., Pavliv A., Rekunen T., Oliynyk A. Features of the development of administrative legal relations in european countries. *Lex Humana*. 2023. № 15 (2). pp. 170-191.
3. Тихий В. П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види.

Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 2. С. 31–46.

4. Bruns M. A network approach to organized crime by the Dutch public sector. *Police Practice and Research*. 2015. № 16 (2). pp. 161-174

5. Кримінологія: питання та відповіді: навчальний посібник / О. О. Авдеев та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Золота миля, 2015. 323 с.

6. Микитчик О. В. Злочин як соціальне явище: філософсько-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2002. 16 с.

7. Kubariev I. V., Barash Y, Pcholkin V. D., Pluzhnik O. I. Assessing the Contemporary Issues of Countering Transnational Crime. *Jurnal cita Hukum-Indonesian law journal*. 2021. № 9 (2). pp. 291-304.

8. Utarov K., Sarykulov K., Beisembayeva A., Meirkulova G. Economic crime in the new Kazakhstan – a comparative analysis of the criminal legislation of EAEU member states. *Scientific Herald of Uzhhorod University*. 2024. № 55. pp.1123-1133.

9. Nestor N., Lytvyn N., Yarosh A., Denysyuk S., Rozhkova L. Dynamics of development of economic crime and combating crime in different regions of the world. *Revista San Gregorio*. 2020. № 42. pp. 100-109.

10. Matijasevic J., Jakovljevic M. Characteristic phenomena of economic crime in legal theory – Fraud in the field of industry and production. *Pravo*. 2023. № 40 (4). pp. 33-45.

11. Florea I.-O., Aivaz K.-A. A Dynamic Analysis of Economic Crime in Europe: the role of the European Institutions in the prevention of economic crimes in the COVID-19 Pandemic.

Annals of Dunarea de Jos University. 2022. № 28 (3). pp. 17-28.

12. Dimic S., Bozic V. Tax crimes as the leading form of economic crime. *Pravo i privreda*. 2020. № 58(4). pp. 55-73.

13. Mysnyk K. The essence of the concept of “economic crime”. Scientific method: reality and future trends of researching. pp. 14-16.

ON THE QUESTION OF THE ESSENCE OF ECONOMIC CRIME AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION

The article emphasizes that ensuring economic security through the prism of taking into account socio-demographic, security, financial features and spiritual and value foundations, as well as national origins of state formation, should be directed administrative and legal influence, which is implemented in the course of public administration.

It is proved that ensuring economic security through the prism of taking into account socio-demographic, security, financial features and spiritual and value foundations, as well as national origins of state formation, should be directed administrative and legal influence, which is implemented in the process of public administration

It is emphasized that the value of administrative and legal understanding of problems related to economic crime lies in the fact that the latter provides an opportunity to look at criminal manifestations as consequences of contradictions, inconsistencies and systemic problems at the level of public administration aimed at ensuring economic security.

Key words: economic crime, administrative and legal impact, essence, high-tech crime, international nature, tax offenses.

ПРАВО ПРАЦІВНИКІВ НА ПРОФЕСІЙНЕ НАВЧАННЯ ЯК СОЦІАЛЬНА ГАРАНТІЯ

ГАВРИЛОВА Олена Олександрівна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного та приватного права Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

<https://orcid.org/0000-0002-1455-7294>

УДК 349.2:331.36

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.52>

У статті здійснено комплексний науково-правовий аналіз права працівників на професійне навчання як соціальної гарантії у системі трудового права України. Обґрунтовано, що в умовах динамічних соціально-економічних трансформацій, цифровізації праці, структурних змін ринку праці, а також воєнного стану та післявоєнного відновлення держави професійне навчання набуває ключового значення для забезпечення стабільної зайнятості, професійної мобільності та соціального захисту працівників. Проаналізовано норми Конституції України, Кодексу законів про працю України, законів України «Про зайнятість населення», «Про професійний розвиток працівників», «Про освіту», а також підзаконні нормативно-правові акти, що формують правову основу реалізації професійного навчання.

Запропоновано авторське визначення професійного навчання як соціальної гарантії та розкрито його правову природу. Виокремлено й охарактеризовано основні ознаки професійного навчання крізь призму соціально-гарантійного підходу, зокрема соціально-захисну спрямованість, зв'язок із реалізацією права на працю, обов'язковість забезпечення з боку держави та роботодавця, систематичний і превентивний характер, рівний доступ і недискримінаційність, інституційну забезпеченість, а також компенсаційно-гарантійну природу. Особливу увагу приділено гарантіям збереження місця роботи, середнього заробітку та інших компенсаційних виплат під час проходження професійного навчання, наприклад, добоових, оплати проїзду працівникові в обидві сторони,

компенсації за оренду житла. Зроблено висновок, що професійне навчання є не лише інструментом підвищення кваліфікації, а й важливим елементом механізму соціального захисту працівників, спрямованим на попередження безробіття, зниження соціальних ризиків та забезпечення реалізації права на гідну і стабільну працю.

Ключові слова: право на працю, працівник, роботодавець, гарантія, соціальна гарантія, професійне навчання, освіта, оплата праці, середня заробітна плата, дискримінація.

Постановка проблеми

Сучасний етап розвитку трудових відносин характеризується значними трансформаціями в економічному, соціальному та технологічному робочому середовищі, що призводить до підвищеної важливості професійної мобільності працівників та необхідності постійного вдосконалення їхніх знань і навичок. За цих обставин право працівників на професійне навчання набуває підвищеного значення, слугуючи не лише засобом удосконалення навичок, але й вирішальним соціальним гарантом, спрямованим на сприяння стабільності зайнятості, конкурентоспроможності робочої сили та реалізації права на гідну працю.

Важливим є те, що у воєнний час та післявоєнної відбудови України значення професійного навчання зростає і буде зростати в подальшому. Оскільки саме професійне навчання слугує вирішальним інструментом для відродження трудового потенціалу,

сприяє перепідготовці працівників та інтеграції осіб, які втратили роботу до інших нових для них сфер діяльності. Отже, існує нагальна потреба в ґрунтовному науковому та правовому дослідженні прав працівників на професійну підготовку крізь призму соціальних гарантій у трудовому праві.

Аналіз досліджень і публікацій

Питання професійного навчання вивчали у своїх наукових доробках такі вчені як: К.С. Балог, В.Я. Бурак, С.Я. Вавженчук, С.В. Вишновецька, В.С. Венедиктов, Ю.С. Іванова, М.І. Іншин, І.М. Ласько, А.Ю. Малюга, В.Д. Мартинюк, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипко, С.М. Синчук, Д.І. Сіроха, А. М. Слюсар, Р.М. Тимофій, О.В. Тищенко, Н.М. Хуторян, Г. І. Чанишева, С.М. Черноус, В.І. Щербина, О.М. Ярошенко тощо. Проте, окремі питання професійного навчання, особливо визначення його у контексті соціальної гарантії залишилися поза увагою вчених.

Метою цієї статті є з'ясування змісту професійного навчання працівників як соціальної гарантії та визначення його основних ознак.

Виклад основного матеріалу

Професійне навчання працівників відіграє значну роль у сприянні адаптації людини до змін на ринку праці, зменшенні ризику професійної ізоляції та ймовірності втрати роботи внаслідок структурних змін у економіці, автоматизації виробництва та цифровізації трудових процесів. Однак у наукових працях тема професійного навчання часто розглядається фрагментарно, лише як аспект кадрової політики роботодавця або державної політики зайнятості. Такий звужений підхід до розуміння професійного навчання працівників обмежує його ширший соціальний та гарантійний потенціал.

Слушною вважаємо думку таких вчених як В.Я. Бурак та І.М. Ласько, що: «Сьогодні в Україні внаслідок воєнних дій спостерігається значний дисбаланс на ринку праці. Українці, що залишилися проживати на території держави, не можуть відповідати на запити роботодавців, які також склались об'єктивно. Тому навчання новим професі-

ям, підвищення кваліфікації, як складові відбудови держави, набувають підвищеної зацікавленості з боку держави та міжнародної спільноти» [1, с. 411].

Нормативне закріплення права на професійне навчання здійснюється через норми Конституції України [2], Кодексу законів про працю України [3], законів України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI [4], «Про професійний розвиток працівників» від 12.01.2012 № 4312-VI [5], «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII [6], «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [7], «Про професійну освіту» від 21.08.2025 № 4574-IX [8].

Так, у Законі України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 № 5067-VI законодавець професійне навчання визначає як: «набуття та удосконалення професійних знань, умінь та навичок особи відповідно до її здібностей, що забезпечує відповідний рівень професійної кваліфікації для професійної діяльності та конкурентоспроможності на ринку праці» (п. 18 ч. 1 ст. 1) [4]. Законом України «Про професійний розвиток працівників» професійне навчання визначено більш ширше, саме як «процес цілеспрямованого формування у працівників спеціальних знань, розвиток необхідних навичок та вмінь, що дають змогу підвищувати продуктивність праці, максимально якісно виконувати функціональні обов'язки, освоювати нові види професійної діяльності, що включає первинну професійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників відповідно до потреб виробництва» [5]. Отже, під професійним навчанням працівників як соціальної гарантії доцільно розуміти визначений трудовим законодавством комплекс правових, організаційних і економічних заходів, спрямованих на забезпечення працівникові реальної можливості набуття, оновлення та розвитку його професійних знань, умінь і навичок у процесі трудової діяльності або у зв'язку з нею, з метою забезпечення зайнятості працівника, та підвищення рівня його професійної кваліфікації, адаптації до змін умов праці, підвищення рівня його конкурентоспроможності.

Пропонуємо виокремити основні ознаки такого поняття як «професійне навчання»,

які характеризують його через призму соціальної гарантії, а саме:

1) соціально-захисна спрямованість, яка полягає у тому, що професійне навчання спрямоване на збереження конкурентоспроможності працівника на ринку праці, запобігання безробіттю та професійному вигоранню працівника. Відповідно до ст. 43 Конституції України: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується» [2]. Проте слід зауважити, що реалізація цього права в сучасних соціально-економічних умовах неможлива без системного професійного розвитку працівника, що прямо пов'язує професійне навчання з механізмом його соціального захисту. Також важливим є положення ст. 2 Закону України «Про професійний розвиток працівників», де визначено, що: «Метою державної політики у сфері професійного розвитку працівників є підвищення їх конкурентоспроможності відповідно до суспільних потреб шляхом сприяння роботодавцю в ефективному використанні праці та забезпеченні досягнення належного професійного рівня працівниками» [5]. Отже, соціально-захисна спрямованість професійного навчання проявляється в тому, що воно виступає не лише інструментом підвищення кваліфікації, а й дієвим механізмом реалізації конституційного права на працю та соціального захисту працівника.

2) безпосередній його зв'язок з реалізацією людини права на працю, який проявляється через створення умов для кар'єрного зростання працівника та швидкої його адаптації до змін у виробництві й організації праці. Отже, професійне навчання є ключовим компонентом у системі реалізації права на працю, оскільки воно не лише сприяє доступу до зайнятості, але й гарантує її сталість, якість та майбутні можливості. Важливим аспектом системи професійного навчання є те, що вона надає працівникам можливість підвищувати свою кваліфікацію, здобувати нові професійні навички, а також модифікувати або розширювати свої сфери спеціалізації, що безпосередньо впливає на їхнє кар'єрне зростання та професійну мобільність. Це стає особливо важливим з огляду на струк-

турні зміни у виробництві, зростання цифровізації, автоматизації та впровадження нових методів організації праці, де збереження зайнятості без постійного оновлення знань та навичок об'єктивно неможливе.

3) обов'язковість забезпечення з боку держави та роботодавця, тобто покладення обов'язку щодо створення умов для його реалізації не лише на працівника, а й на державу та роботодавця, зокрема через фінансування, організацію навчання.

Наприклад, «на роботодавця також покладається обов'язок організувати навчання, перекваліфікацію і працевлаштування осіб з інвалідністю відповідно до медичних рекомендацій...» (ч. 1 ст. 172 КЗпП України) [3]. Важливим також є положення ст. 141 КЗпП України, де визначено, що: «Роботодавець повинен правильно організувати працю працівників, створювати умови для зростання продуктивності праці, забезпечувати трудову і виробничу дисципліну, неухильно дотримуватися законодавства про працю і правил охорони праці, здійснювати заходи щодо запобігання та протидії мобінгу (цькування), уважно ставитися до потреб і запитів працівників, поліпшувати умови їх праці та побуту» [3]. Важливим є те, що: «Організація професійного навчання працівників здійснюється роботодавцями з урахуванням потреб власної господарської або іншої діяльності відповідно до вимог законодавства» (ч. 1 ст. 6 Закону України «Про професійний розвиток працівників» [5].

Також, згідно зі ст. 5-1 Кодексу Законів про працю України: «Держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України: безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в закладах освіти або у системі державної служби зайнятості з виплатою стипендії» [3]. У свою чергу у ст. 5 Закону України «Про зайнятість населення» передбачена така гарантія зайнятості, як: «професійне навчання відповідно до здібностей та з урахуванням потреб ринку праці; 5) підтвердження результатів неформального професійного навчання осіб за робітничими професіями» [4]. Таким чином, законодавець покладає публічно-правовий обов'язок як на державу, так і на роботодавців створюва-

ти умови, що сприяють реалізації права на професійне навчання. У рамках політики зайнятості держава відповідає за забезпечення професійного навчання, перепідготовки та підтвердження результатів неформального навчання. Водночас роботодавці зобов'язані забезпечувати організаційну та інформаційну підтримку професійного розвитку своїх працівників, враховуючи потреби виробництва та захищаючи від дискримінації у доступі до можливостей навчання.

4) притаманний систематичний характер, який полягає у постійному удосконаленню професійних навичок працівника через його первинну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації відповідно до змін технологій, умов праці та потреб ринку праці. Важливим є те, що професійне навчання не є хаотичним, характеризується постійністю та має відповідну чітко визначену систему. Саме ч. 2 ст. 34 Закону України «Про професійний розвиток працівників» передбачено, що: «Система професійного навчання охоплює: 1) осіб, які здобувають професійну освіту в закладах освіти та інших установах; 2) працівників, які проходять професійну підготовку, перепідготовку або підвищення кваліфікації впродовж трудової діяльності; 3) безробітних, які шукають роботу та потребують професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації» [5]. У свою чергу ч. 3 ст. 34 регламентує, що: «Підвищення конкурентоспроможності працівників на ринку праці відповідно до вимог сучасного виробництва та сфери послуг здійснюється шляхом забезпечення ефективного функціонування та розвитку системи професійного навчання працівників, сприяння у проведенні їх професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності, виду діяльності та господарювання» [5]. Наведені положення чітко формулюють концепцію комплексної системи професійного навчання, яка постійно розвивається та охоплює як осіб, які зараз працюють, так і тих, хто перебуває в процесі здобуття професії або тимчасово перебуває поза ринком праці. Такий підхід свідчить про те, що законодавець розглядає професійне навчання

не як одноразове явище, а як безперервний процес, спрямований на адаптацію працівників до змін у технологіях, умовах праці та економічних вимогах. Саме завдяки послідовному та систематичному професійному розвитку підвищується конкурентоспроможність працівників, а також їхня професійна мобільність та здатність підтримувати зайнятість за умов різних соціально-економічних обставин.

5) притаманний превентивний характер, так як професійне навчання спрямоване на попередження таких соціальних ризиків як втрата роботи, зниження доходів, професійна невідповідність та соціальна незахищеність працівника. Важливо визнати, що сучасна економічна ситуація визначається швидким технологічним прогресом, автоматизацією виробничих процесів, реорганізацією структури праці та появою нових професій. Без систематичного професійного навчання працівник ризикує бути нездатним ефективно виконувати свої посадові функції, що збільшує ймовірність звільнення. Отже, професійне навчання, перепідготовка та підвищення кваліфікації дозволяють працівникам адаптуватися до підвищених вимог роботодавців та закріплювати свої позиції на ринку праці.

Більше того, необхідно зауважити, що професійне навчання має значне превентивне значення щодо зниження доходів працівників. Зниження кваліфікації або її невідповідність поточним вимогам ринку праці безпосередньо впливає на рівень заробітної плати та можливості кар'єрного зростання. І навпаки, підвищення професійних навичок сприяє підвищенню продуктивності праці, підвищує конкурентоспроможність працівників та розширює їхні перспективи щодо отримання високооплачуваних посад. Це відповідає загальним соціальним цілям державної політики у сфері праці та зайнятості.

6) рівний доступ працівників до професійного навчання, що полягає у забезпеченні рівних можливостей для всіх працівників незалежно від віку, статі, стану здоров'я, сімейного стану, форми зайнятості чи інших ознак, що узгоджується з принципом недискримінації у сфері праці. Так у ст. 8 Закону України «Про зайнятість населення»

передбачено, що: «Кожен має право на професійне навчання, яке реалізується шляхом професійної підготовки, перепідготовки, спеціалізації і підвищення кваліфікації, стажування у закладах професійної, фахової передвищої, вищої освіти та закладах післядипломної освіти, безпосередньо на робочих місцях на виробництві чи у сфері послуг з метою здобуття особою відповідної кваліфікації або приведення її рівня у відповідність із вимогами сучасного виробництва та сфери послуг» [4].

Кодексом законів про працю України заборонена дискримінація у сфері праці, в тому числі це стосується й сфери професійного навчання. Згідно ст. 2-1 КЗпП України: «Забороняється будь-яка дискримінація у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому громадському об'єднанні...» [3].

Отже, одним із фундаментальних аспектів професійного навчання як соціальної гарантії є рівний доступ, який воно надає працівникам, що відображає принцип недискримінації у сфері праці. Українське законодавство закріплює право на професійне навчання для всіх осіб, незалежно від їхніх особистих, соціальних чи пов'язаних з роботою характеристик, тим самим виключаючи будь-які невинуватні перешкоди для можливостей підвищення кваліфікації чи перепідготовки. Кодекс законів про працю України прямо забороняє всі форми дискримінації у трудових відносинах, і це положення також поширюється на професійне навчання, тим самим гарантуючи рівні права та можливості для кожного працівника. Таким чином, професійне навчання слугує не лише засобом професійного зростання, але й значним соціально-правовим забезпеченням реаліза-

ції рівності та справедливості у трудових відносинах.

7) інституційна забезпеченість. Реалізація професійного навчання як соціальної гарантії здійснюється через відповідні інститути: систему освіти, служби зайнятості, роботодавців. Так, згідно з ч. 5 ст. 6 Закону України «Про професійний розвиток працівників»: «Роботодавці можуть здійснювати формальне і неформальне професійне навчання працівників» [5]. Отже, законодавець передбачає такі види професійного навчання як формальне та неформальне. «Формальне професійне навчання працівників робітничим професіям включає первинну професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників і може здійснюватися безпосередньо у роботодавця або організовуватися на договірних умовах у професійно-технічних навчальних закладах, на підприємствах, в установах, організаціях, а працівників, які за класифікацією професій належать до категорій керівників, професіоналів і фахівців, - перепідготовку, стажування, спеціалізацію та підвищення кваліфікації і може організовуватися на договірних умовах у вищих навчальних закладах» (ч.6 ст. 6 Закону № 4312-VI) [5]. У свою чергу: «Неформальне професійне навчання працівників здійснюється за їх згодою безпосередньо у роботодавця згідно з рішенням роботодавця за рахунок його коштів з урахуванням потреб власної господарської чи іншої діяльності» (ч.7 ст. 6 Закону № 4312-VI) [5]. Таким чином, інституційна забезпеченість професійного навчання як соціальної гарантії охоплює чітко визначену групу зацікавлених сторін разом з організаційними та правовими механізмами для його реалізації. Ці механізми включають систему освіти, служби зайнятості, роботодавців, тощо. А передбачення у законодавстві формального та неформального професійного навчання відображає цілісну та адаптивну стратегію держави щодо сприяння професійному зростанню працівників, враховуючи як потреби ринку праці, так і конкретні інтереси окремих роботодавців.

8) компенсаційно-гарантійний характер. який полягає у тому, що у випадках, передбачених законодавством, професійне

навчання супроводжується збереженням місця роботи, середнього заробітку або іншими компенсаційними виплатами, що підкреслює його гарантійну природу. Насамперед зазначена ознака знаходить своє нормативне закріплення у Кодексі законів про працю України. Так, відповідно до ст. 122 КЗпП України: «При направленні працівників для підвищення кваліфікації з відривом від виробництва за ними зберігається місце роботи (посада) і провадяться виплати, передбачені законодавством» [3]. А саме ст. 207 КЗпП України передбачено, що: «Під час підвищення кваліфікації/перепідготовки працівникам виплачується заробітна плата в порядку та розмірі, визначених законодавством» [3]. Відповідний розмір заробітної плати та інші гарантії для працівників, які вирішили пройти професійне навчання з відривом від виробництва встановлюються положеннями Постанови Кабінету Міністрів України «Про гарантії і компенсації для працівників, які направляються для підвищення кваліфікації, підготовки, перепідготовки, навчання інших професій з відривом від виробництва» від 28.06.1997 № 695 [9]. У ч. 1 цієї Постанови передбачено такі мінімальні державні гарантії для працівників, які проходять навчання з відривом від виробництва як: «а) збереження середньої заробітної плати за основним місцем роботи за час навчання. За вчителями та іншими працівниками освіти, які направляються на курси і до інститутів удосконалення вчителів, зберігається середня заробітна плата за кожним місцем роботи; б) оплата вартості проїзду працівника до місця навчання і назад; в) виплата добових за кожний день перебування в дорозі у розмірі, встановленому законодавством для службових відряджень. Іногороднім працівникам протягом першого місяця навчання добові виплачуються в розмірі, встановленому законодавством для службових відряджень, а в наступні місяці, до закінчення терміну навчання, тим, хто одержує заробітну плату у розмірі менше 6 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, виплачується стипендія в розмірі 20 відсотків добових» [9]. Також працівникам надається гуртожиток, а у разі його відсутності відшкодовуються витрати на оренду житла на пе-

ріод навчання, здійснюється оплата проїзду працівників в обидві сторони.

Законодавством гарантії передбачені і для безробітних, а саме ч. 4 ст. 35 Закону України «Про зайнятість населення» встановлюється, що: «За безробітним, який проходить професійне навчання за направленням територіальних органів центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, зберігається виплата допомоги по безробіттю у розмірах і в строки, що встановлені відповідно до законодавства» [4].

Таким чином, професійне навчання слугує соціальною гарантією, що характеризується своїми виразними компенсаційними та захисними властивостями, оскільки його здійснення супроводжується збереженням посади та середнього доходу працівника, а також наданням додаткових обов'язкових компенсаційних виплат, передбачених законодавством. Нормативні акти, викладені в Кодексі законів про працю України, разом зі спеціальними підзаконними актами Кабінету Міністрів України та положеннями щодо законодавства про зайнятість, спрямовані на запобігання будь-якому погіршенню фінансового становища як працівників, так і тих, хто шукає роботу, після завершення професійного навчання. Це посилює захисний характер професійного навчання та підкреслює його значення як життєво важливого інструменту соціального захисту в секторах праці та зайнятості.

Отже, у підсумку слід погодитися з думкою О.А. Харун, з приводу того, що: «Професійне навчання дозволяє вирішувати основні завдання як в інтересах організації – підвищення ефективності і якості праці, так і в інтересах людини – підвищення рівня життя, створення можливостей для реалізації своїх здібностей. Для досягнення максимальної ефективності професійного навчання варто використовувати форми та методи системно у поєднанні та взаємодії, що дозволить досягти високої якості трудового потенціалу та забезпечить високий рівень прибутковості та конкурентоспроможності підприємств як на вітчизняному, так і на світовому ринках» [10, с. 78].

SUMMARY

The article provides a comprehensive scientific and legal analysis of the right of employees to vocational training as a social guarantee in the labor law system of Ukraine. It is substantiated that in the conditions of dynamic socio-economic transformations, digitalization of labor, structural changes in the labor market, as well as martial law and post-war reconstruction of the state, vocational training becomes key to ensuring stable employment, professional mobility and social protection of employees. The norms of the Constitution of Ukraine, the Labor Code of Ukraine, the laws of Ukraine "On Employment of the Population", "On Professional Development of Employees", "On Education", as well as subordinate regulatory legal acts that form the legal basis for the implementation of vocational training are analyzed.

The author's definition of vocational training as a social guarantee is proposed and its legal nature is revealed. The main features of vocational training are identified and characterized through the prism

of the social-guarantee approach, in particular, the social-protective orientation, the connection with the implementation of the right to work, the mandatory provision by the state and the employer, the systematic and preventive nature, equal access and non-discrimination, institutional security, as well as the compensatory and guarantee nature. Particular attention is paid to guarantees of job security, average earnings and other compensatory payments during vocational training, for example, daily allowances, payment of travel expenses for the employee in both directions, compensation for housing rent. It is concluded that vocational training is not only a tool for improving skills, but also an important element of the mechanism of social protection of workers, aimed at preventing unemployment, reducing social risks and ensuring the implementation of the right to decent and stable work.

Keywords: right to work, employee, employer, guarantee, social guarantee, vocational training, education, remuneration, average wage, discrimination.

Висновок

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що професійне навчання як соціальна гарантія має комплексний характер і поєднує в собі соціально-захисну, превентивну, компенсаційно-гарантійну та інституційну складові. Воно спрямоване на збереження конкурентоспроможності працівника, запобігання безробіттю, професійній невідповідності та соціальній незахищеності, а також забезпечує адаптацію працівників до змін у виробництві та організації праці. Такий підхід відповідає як конституційним засадам соціальної держави, так і сучасним міжнародним стандартам у сфері праці.

Література

1. Бурак В.Я., Ласько І.М. Правове забезпечення професійного навчання і професійної орієнтації вразливих категорій населення. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2025. Випуск № 02. С. 408-413.
2. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: Відомості Верховної Ради України, 1996, № 30, ст. 141.
3. Кодекс законів про працю: закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

4. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. Відомості Верховної Ради, 2013, № 24, ст.243.

5. Про професійний розвиток працівників: Закон України від 12.01.2012 № 4312-VI. Відомості Верховної Ради України, 2012, № 39, ст.462.

6. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради, 2017, № 38-39, ст.380

7. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII. Відомості Верховної Ради, 2014, № 37-38, ст.2004.

8. Про професійну освіту: Закон України від 21.08.2025 № 4574-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4574-20#Text>.

9. Про гарантії і компенсації для працівників, які направляються для підвищення кваліфікації, підготовки, перепідготовки, навчання інших професій з відривом від виробництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.06.1997 № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-97-%D0%BF#Text>.

10. Харун О. А. Професійне навчання як засіб розвитку трудового потенціалу персоналу підприємств за умов євроінтеграції. Вісник Хмельницького національного університету. 2019. № 2. С. 73-79.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРОТОКОЛУ БЕРКЛІ З РОЗСЛІДУВАНЬ НА ОСНОВІ ВІДКРИТИХ ЦИФРОВИХ ДЖЕРЕЛ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

ЗОРЕНКО Дмитро Сергійович - доцент кафедри, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0003-2606-8890

УДК 343.1:004.6

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.53>

У статті здійснено комплексний аналіз проблемних аспектів та перспектив удосконалення Протоколу Берклі з розслідувань на основі відкритих цифрових джерел крізь призму зарубіжного наукового та правозахисного досвіду. Обґрунтовано, що вказаний практичний посібник, будучи першим міжнародним стандартом у сфері OSINT для документування порушень прав людини та міжнародних злочинів, водночас містить низку концептуальних, методологічних, етичних і технологічних обмежень. Показано, що домінування судово-орієнтованої логіки зумовлює звуження потенціалу відкритих цифрових розслідувань до інструменту кримінального переслідування, що не завжди дозволяє адекватно фіксувати структурні та тривалі форми насильства. Проаналізовано методологічну проблему фрагментарності цифрового знання, етичні ризики повторної віктимізації та порушення приватності, а також виклики, пов'язані з розвитком генеративного штучного інтелекту й синтетичних медіа. На підставі узагальнення позицій іноземних дослідників окреслено основні напрями вдосконалення Протоколу Берклі, зокрема розширення його методологічної рамки, посилення етичного компоненту та технологічну адаптацію до нових цифрових загроз. Зроблено висновок про доцільність розгляду зазначеного регламенту як динамічного стандарту, що потребує постійного оновлення відповідно до трансформацій у сфері прав людини, міжнародного правосуддя та цифрових технологій.

Ключові слова: Протокол Берклі, відкриті джерела цифрової інформації, OSINT, міжнародне кримінальне правосуддя.

Постановка проблеми

Протокол Берклі з розслідувань на основі відкритих цифрових джерел (Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations, далі – Протокол) став першим комплексним міжнародним стандартом, спрямованим на регламентацію збору, аналізу й використання відкритої цифрової інформації у сфері прав людини та міжнародного кримінального правосуддя. Його поява зумовлена стрімким зростанням ролі загальнодоступних джерел у документуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності та інших грубих порушень прав людини.

Водночас активне впровадження Протоколу в діяльність міжнародних інституцій, неурядових організацій і незалежних спільнот розслідувачів виявило низку концептуальних та прикладних проблем, які стосуються не лише технічних аспектів верифікації цифрових матеріалів, а й глибших теоретичних та методологічних засад. Особливу увагу іноземні дослідники звертають на домінування у вказаному практичному посібнику судово-орієнтованої логіки, що звужує потенціал відкритих розслідувань до інструменту кримінального переслідування. Такий підхід, з одного боку, підвищує шанси прийняття цифрових доказів у суді, а з іншого – обмежує можливості використання розвідки з відкритих джерел (OSINT) для

несудових форм відновлення справедливості. Додатковою проблемою є добровільний характер Протоколу, який не створює обов'язкових юридичних зобов'язань для недержавних акторів, але фактично легітимує їхню участь у квазіслідчій діяльності. Це породжує дискусії навколо меж відповідальності таких суб'єктів та механізмів контролю неупередженості їх розслідувань.

Окремим проблемним блоком постають етичні питання, пов'язані із захистом приватності, гідності та безпеки осіб, зафіксованих з використанням цифрових даних. У цьому контексті зазначений регламент піддається критиці за прагматичне, а не ціннісне розуміння прав людини. Крім того, розвиток генеративного штучного інтелекту та технологій дипфейків ставить під сумнів універсальність закладених у Протоколі процедур верифікації.

У сукупності зазначені обставини свідчать про наявність системної проблеми – розриву між початковою ідеєю демократизації цифрових розслідувань і фактичною тенденцією до їхньої професіоналізації та юридифікації. Саме цей розрив зумовлює необхідність наукового осмислення проблемних аспектів вказаного практичного посібника та визначення перспектив його подальшого вдосконалення з урахуванням наявного іноземного досвіду.

Стан дослідження проблеми

Проблематика Протоколу Берклі з розслідувань на основі відкритих цифрових джерел широко представлена в зарубіжній науковій літературі майже від часу його презентації у 2020 році та охоплює різні аспекти його застосування. Значний внесок у розроблення та обґрунтування базових підходів зазначеного регламенту зробили дослідники Human Rights Center Каліфорнійського університету в Берклі, зокрема Алекса Кеніг (Alexa Koenig) і Ліндсі Фрімен (Lindsay Freeman), які акцентують увагу на стандартизації та судовій допустимості цифрових доказів. Критичний аналіз юридифікації OSINT і звуження відкритих розслідувань до кримінально-процесуальної логіки представлений у працях Саша Кроуфорд-Голланд (Sasha Crawford-Holland), Патрік

Браян Сміт (Patrick Brian Smith), Ендрю Вільямс (Andrew Williams) та Дарраг Мюррей (Daragh Murray). Питання легітимності та підзвітності недержавних розслідувачів у контексті добровільного характеру Протоколу досліджують Марко Міланович (Marko Milanovic) і Меган Дональдсон (Megan Donaldson). Етичні та критичні підходи до відкритих цифрових розслідувань розкриті у працях Ейал Вайцман (Eyal Weizman), а також дослідників Forensic Architecture, які наголошують на контекстуалізації доказів і захисті постраждалих осіб (спільнот). Феміністичний та соціально орієнтований аналіз OSINT представлений роботами Лорен Гулдінг (Lauren Gould), Ліббі МакЕвой (Libby McEvoy) та Івонн Макдермотт (Yvonne McDermott).

Окрему групу становлять дослідження технологічних викликів, зокрема пов'язаних із генеративним штучним інтелектом і дипфейками, які аналізуються Стефан Ревальд (Stefan Rewald) та експертами Starling Lab, що загалом формує уявлення про Протокол як динамічний стандарт, який потребує подальшого концептуального та методологічного вдосконалення.

Мета і завдання дослідження

Метою даного дослідження є комплексний аналіз проблемних аспектів зазначеного регламенту крізь призму іноземного наукового та практичного досвіду. Досягнення цієї мети передбачає узагальнення основних критичних підходів, сформульованих у міжнародній доктрині. У його межах ставиться завдання з'ясувати, які саме теоретичні припущення Протоколу викликають найбільше дискусій. У підсумку має бути сформована узагальнена модель проблем і перспектив розвитку вказаного документу, придатна для подальшого наукового і практичного опрацювання.

Наукова новизна дослідження

Наукова новизна дослідження полягає у системному узагальненні позицій іноземних науковців та правників щодо проблемних аспектів Протоколу як цілісного нормативно-методологічного феномену. Запропоновано узагальнений підхід до класифікації

дискусійних положень вказаного регламенту за чотирма блоками: правовим, методологічним, етичним та технологічним. Отримані висновки можуть бути використані як для подальших доктринальних досліджень, так і для практичної модернізації стандартів з цифрових розслідувань.

Виклад основного матеріалу

За висновками Алекси Кеніг (Alexa Koenig) і Ліндсі Фрімен (Lindsay Freeman), Протокол Берклі з розслідувань на основі відкритих цифрових джерел у міжнародній доктрині дедалі частіше розглядається не лише як сукупність технічних рекомендацій щодо збору й верифікації цифрових даних, а як нормативно навантажена епістемологічна рамка формування знання про масові порушення прав людини [1, р. 318-320; 4, р. 1049-1051]. Такий підхід виходить за межі традиційного сприйняття вказаного практичного посібника в якості інструктивного документа для аналітиків і зосереджується на питанні, яке саме знання визнається легітимним, достовірним і таким, що заслуговує на правове визнання для потреб міжнародного правосуддя. У цьому контексті зазначений регламент фактично виконує функцію фільтра для визначення того, які цифрові свідчення можуть бути включені до доказового дискурсу для певного кейсу, а які залишатимуться за його межами.

Саша Кроуфорд-Голланд (Sasha Crawford-Holland), Патрік Браян Сміт (Patrick Brian Smith) та Ендрю Вільямс (Andrew Williams) наголошують, що закладена в Протоколі логіка істини тісно пов'язана з потребами кримінального процесу, де доказ має відповідати вимогам допустимості, перевірюваності та відтворюваності. Така орієнтація, з одного боку, підвищує рівень довіри судових органів до матеріалів OSINT, а з іншого – формує ієрархію знань, у якій юридично релевантна інформація домінує над іншими формами фіксації спричиненої шкоди [2, р. 15-18]. У результаті відкриті цифрові розслідування, на думку Дарраг Мюррей (Daragh Murray), поступово втрачають частину свого первісного демократизуючого потенціалу, який полягав у

можливості альтернативного, позасудового встановлення істини [3, р. 158-160].

Дійсно, така епістемологічна модель надає пріоритет подієвому та фрагментарному знанню, яке легко трансформується у доказ конкретного злочину, але є менш придатною для фіксації структурних, тривалих і системних форм протиправних проявів. Соціально-економічні утиски, наслідки довготривалої окупації або екологічні правопорушення часто не можуть бути адекватно представлені у форматі, орієнтованому на кримінально-правову кваліфікацію. У цьому сенсі вказаний практичний посібник постає не як нейтральний технічний інструмент, а як механізм, що активно формує межі доказової реальності.

Водночас в опрацьованих джерелах підкреслюється, що нормативна сила Протоколу полягає не у його юридичній обов'язковості, а у здатності впливати на практики, мову та очікування як суддів, так і розслідувачів [1, р. 330-333; 4, р. 1060-1062]. Застосування зазначеного регламенту сприяє уніфікації підходів до роботи з відкритими джерелами, але водночас створює ризик консервації домінантних правових парадигм [2, р. 32-34]. Саме тому в іноземних дослідженнях обґрунтовується необхідність розглядати Протокол як «живий документ», що має постійно адаптуватися не лише до технологічних змін, а й до трансформацій у розумінні справедливості, відповідальності та ролі постраждалих осіб (спільнот) [3, р. 172-174; 4, р. 1063-1065].

З огляду на це, аналіз вказаного практичного посібника як епістемологічної та нормативної рамки дозволяє глибше осмислити причини його критики в міжнародній доктрині та окреслити напрями подальшого вдосконалення шляхом розширення методологічних горизонтів і зменшення залежності виключно від судово-орієнтованої логіки доказування.

У зарубіжній науковій літературі проблемні аспекти Протоколу Берклі з розслідувань на основі відкритих цифрових джерел зазвичай опрацьовуються комплексно, однак для цілей комплексності дослідження доцільним є їх поділ на кілька взаємопов'язаних блоків: правовий, мето-

дологічний, етичний і технологічний. Така умовна модель дозволяє структурувати критику зазначеного регламенту та виявити внутрішні логічні напруження між його цілями і засобами реалізації. Ці блоки не існують ізольовано, а взаємно підсилюють один одного, формуючи комплекс обмежень у практиці застосування під час здійснення відкритих цифрових розслідувань.

Правовий блок проблем пов'язаний насамперед із домінуванням у Протоколі судово-орієнтованої логіки. У працях іноземних правників зазначається, що вказаний практичний посібник фактично підпорядковує OSINT вимогам кримінального процесу, зосереджуючись на допустимості, доказовій силі та процедурній коректності цифрових матеріалів. Такий підхід сприяє інтеграції відкритих доказів у діяльність міжнародних судів, однак одночасно звужує сферу застосування Протоколу до кримінально-правових механізмів відповідальності. Як наслідок, альтернативні форми правосуддя, зокрема комісії з встановлення істини, процедури меморіалізації або правозахисна адвокація, залишаються недостатньо охоплені.

Методологічний блок дискусійних питань стосується обмежень підходів до формування та інтерпретації цифрового знання. Окремі дослідники зазначають, що структура Протоколу орієнтована переважно на подієвий аналіз і реконструкцію окремих інцидентів, що відповідає потребам кримінального переслідування. Водночас подібна методологія менш ефективна для документування тривалих, дифузних і структурних порушень прав людини, які не мають чітко визначеного початку чи завершення. У результаті відкриті цифрові розслідування ризикують відтворювати фрагментарне бачення насильства, не відображаючи його системного характеру.

Етичний блок проблемних аспектів пов'язаний із недостатньою увагою Протоколу до питань приватності, отримання згоди та завдання рецидивної шкоди постраждалим особам. Іноземні дослідники підкреслюють, що в зазначеному регламенті захист приватності часто розглядається як інструмент забезпечення процесуальної допустимості доказів, а не як самостійна цінність.

Подібний підхід не повною мірою враховує ризики повторної віктимізації, цифрового переслідування або небажаного розкриття чутливої інформації. У цьому контексті піднімається питання про необхідність інтеграції до Протоколу більш чітких положень про незавдання шкоди та доцільність отримання інформованої згоди від постраждалих або випадкових свідків подій.

Технологічний блок проблем зумовлений стрімким розвитком цифрових технологій, зокрема генеративного штучного інтелекту. Іноземні дослідники звертають увагу, що базові процедури верифікації, передбачені Протоколом, були розроблені за умов, коли цифровий контент створювався переважно людиною. Поширення дипфейків і синтетичних медіа ставить під сумнів універсальність традиційних критеріїв автентичності та надійності цифрових доказів. У зв'язку з цим у зарубіжній науковій літературі наголошується на необхідності доповнення зазначеного регламенту новими технічними та аналітичними інструментами перевірки відкритих цифрових даних.

Отже, структурування проблемних аспектів Протоколу Берклі на правовий, методологічний, етичний і технологічний блоки дозволяє виявити його внутрішні обмеження та зрозуміти напрями подальшого вдосконалення. Подібний підхід створює аналітичну основу для формування більш гнучкої та адаптивної моделі відкритих цифрових розслідувань, здатної відповідати як процесуальним вимогам правосуддя, так і загальноновизнаним стандартам прав людини. Тому розглянемо вказані блоки більш детально.

Одним із центральних об'єктів критики Протоколу Берклі є його чітко виражена судово-орієнтована спрямованість, яка визначає як зміст, так і методологію цифрових відкритих розслідувань. У зарубіжних наукових працях зазначається, що вказаний практичний посібник фактично проєктує логіку міжнародного кримінального процесу на сферу OSINT, підпорядковуючи відкриті цифрові матеріали вимогам допустимості, процесуальної коректності та доказової сили [1, р. 319-322]. Такий підхід розглядається як прагматично виправданий у контексті міжнародних судів, однак водно-

час він істотно обмежує функціональну багатоманітність відкритих розслідувань [2, р. 11-13].

Іноземні дослідники наголошують, що концентрація саме на судовій перспективі формує вузьке розуміння справедливості, ототожнюючи її переважно з кримінальним переслідуванням індивідуальних винуватців. Так, Дарраг Мюррей (Daragh Murray) звертає увагу на те, що міжнародне гуманітарне право і міжнародне кримінальне право не охоплюють усі форми шкоди, завданої під час збройних конфліктів, що унеможлиблює їх повноцінне відображення в судово-орієнтованій доказовій моделі [3, р. 156-158]. Аналогічну позицію висловлює Івонн Макдермотт (Yvonne McDermott), яка підкреслює, що надмірна залежність від кримінально-правових категорій призводить до ігнорування колективного виміру страждань і соціальних наслідків масових порушень прав людини [5, р. 41-44].

Окремі дослідники звертають увагу на структурну асиметрію, яку створює судово-орієнтований підхід Протоколу. Так, Марко Міланович (Marko Milanovic) зазначає, що цифрові докази, зібрані відповідно до його стандартів, найчастіше використовуються стороною обвинувачення, тоді як їх потенціал для захисту або для альтернативних форм встановлення істини залишається обмеженим. Це, на думку автора, порушує баланс між сторонами та може негативно впливати на принцип змагальності [6, р. 90-92].

Крім того, у зарубіжній правовій літературі підкреслюється, що зазначений регламент фактично розширює коло суб'єктів, які беруть участь у процесі документування злочинів, не надаючи при цьому чіткої відповіді на питання їхнього правового статусу. При цьому, недержавні актори, які керуються Протоколом, де-факто виконують слідчі функції, але не несуть процесуальних обов'язків, притаманних правоохоронним органам. Це створює нормативну прогалину між фактичною роллю таких суб'єктів і рівнем їхньої юридичної відповідальності.

У цьому контексті Меган Дональдсон (Megan Donaldson) звертає увагу на ризик «приватизації міжнародного правосуддя»,

коли збирання і первинна оцінка доказів дедалі більше здійснюються недержавними структурами без належного інституційного контролю. На її думку, судово-орієнтований характер Протоколу легітимує цю тенденцію, не пропонуючи ефективних механізмів її врівноваження [7, р. 308-310].

Таким чином, правові проблеми вказаного практичного посібника полягають не лише у його добровільному характері, а й у концептуальному звуженні уявлення про справедливість до рамок кримінального судочинства. Іноземні дослідники дедалі частіше наголошують на необхідності переосмислення судово-орієнтованого підходу та доповнення Протоколу положеннями, що дозволяли б використовувати відкриті цифрові розслідування також у межах несудових, гібридних і трансформаційних механізмів правосуддя.

У міжнародній доктрині методологічні обмеження зазначеного регламенту розглядаються як один із ключових чинників, що впливає на якість і повноту відкритих цифрових розслідувань. Іноземні дослідники зазначають, що методологія, закладена в Протоколі, переважно орієнтована на реконструкцію окремих подій або інцидентів, що відповідає потребам кримінального судочинства, але не завжди дозволяє відобразити складні та тривалі процеси масових порушень прав людини [12, р. 500-503; 11, р. 321-323]. Такий підхід формує фрагментарне уявлення про насильство, у межах якого цифрові докази постають як ізольовані факти, а не елементи ширшого соціального та політичного контексту.

Дарраг Мюррей (Daragh Murray) у цьому зв'язку зазначає, що домінування підієвої логіки призводить до зосередження уваги на візуально фіксованих моментах насильства, тоді як повсякденні, менш помітні форми утисків залишаються поза полем зору розслідувачів. При цьому, цифрові докази часто відображають лише «верхівку айсберга» порушень, оскільки не здатні самостійно передати структурні причини конфлікту та його довгострокові наслідки [11, р. 332-334]. Подібну позицію висловлює й Івонн Макдермотт (Yvonne McDermott), підкреслюючи, що методологічна зосеред-

женість на інцидентах може спотворювати уявлення судів про масштаби та системність злочинів [10, р. 955-957].

Окремим аспектом методологічної критики є питання інтерпретації цифрових матеріалів. У працях іноземних дослідників і правників вказується, що Протокол приділяє значну увагу технічній верифікації контенту, однак меншою мірою регламентує аналітичні процедури інтерпретації та контекстуалізації зібраних даних. Це створює ризик редукціонізму, коли складні соціальні явища пояснюються виключно через аналіз окремих цифрових артефактів [10, р. 958-960]. У свою чергу Саша Кроуфорд-Голланд (Sasha Crawford-Holland) та її колеги зауважують, що така методологія сприяє формуванню «юридично зручного» знання, але не завжди відповідає реальному досвіду постраждалих осіб (спільнот) [12, р. 510-512].

Марко Міланович (Marko Milanovic) також звертає увагу на асиметрію джерел цифрових доказів, оскільки більшість даних, що аналізуються відповідно до вимог Протоколу, походять із платформ соціальних мереж, алгоритмічна логіка яких істотно впливає на видимість і поширюваність контенту. Це означає, що сам масив відкритих відомостей є нерівномірним і упередженим ще до початку розслідування. Подібна асиметрія створює додаткові методологічні виклики, оскільки відсутність цифрових слідів може помилково інтерпретуватися як відсутність порушень [13, р. 1318-1320].

У зв'язку з цим у зарубіжній науковій літературі обґрунтовується необхідність поєднання методів OSINT з іншими дослідницькими підходами, зокрема польовими дослідженнями, збиранням усних свідчень та соціально-науковим аналізом [11, р. 338-340]. Меган Дональдсон (Megan Donaldson) наголошує, що без подібного міждисциплінарного синтезу інструментарію досліджень відкриті цифрові розслідування ризикують відтворювати спрощені наративи, зручні для правового використання, але недостатні для повноцінного встановлення істини [14, р. 312-314].

З урахуванням викладеного, методологічні обмеження Протоколу полягають не лише у технічних аспектах збору та перевір-

ки цифрових доказів, а й у способах їх аналітичного осмислення. Іноземні дослідники дедалі частіше наголошують на необхідності розширення методологічної рамки зазначеного регламенту шляхом інтеграції контекстуального, міждисциплінарного та структурного аналізу. Такий підхід дозволив би подолати фрагментарність цифрового знання та підвищити аналітичну цінність відкритих розслідувань у сфері порушень прав людини.

У закордонних джерелах етичний вимір Протоколу розглядається як один із найбільш уразливих і водночас найменш формалізованих складових. Дослідники наголошують, що, попри декларування принципів поваги до гідності та безпеки людини, етичні положення вказаного практичного посібника мають переважно допоміжний характер і часто підпорядковуються завданням забезпечення процесуальної допустимості цифрових доказів [15, р. 321-323]. У свою чергу, це зумовлює ризик інструменталізації прав людини, коли етичні стандарти сприймаються не як самостійна цінність, а як засіб мінімізації юридичних ризиків [16, р. 46-48].

Одним із центральних етичних викликів є питання захисту приватності осіб, зафіксованих у цифрових матеріалах. Івонн Макдермотт (Yvonne McDermott) підкреслює, що відкритий характер джерел не означає автоматичної згоди на повторне використання, архівування або поширення відповідного контенту. В умовах збройних конфліктів і репресивних режимів навіть мінімальне розкриття персональних даних може призвести до серйозних наслідків для безпеки свідків і жертв [15, р. 328-330]. У цьому контексті Протокол також критикується за відсутність чітких критеріїв оцінки допустимого рівня втручання у приватне життя [17, р. 112-114].

Окрему увагу в зарубіжних дослідженнях приділено проблемі інформованої згоди. Ліббі МакЕвой (Libby McEvoy) та Лорен Гулдінг (Lauren Gould) наголошують, що цифрові розслідування часто будуються на матеріалах, створених людьми без усвідомлення того, що їхній контент може бути використаний у міжнародних судових процесах або правозахисних звітах. Відсутність

комунікації між аналітиками та авторами первинних матеріалів, на думку дослідників, створює асиметрію влади та знання, яка суперечить декларованому демократичному характеру OSINT [16, р. 52-54].

Етична критика Протоколу також пов'язана з проблемою повторної віктимізації. Фахівці зазначають, що багато цифрових доказів містять сцени насильства або приниження, повторне використання яких без належних запобіжників може завдавати додаткової психологічної шкоди постраждалим [17, р. 118-120]. Ейал Вайцман (Eyal Weizman) та дослідники Forensic Architecture підкреслюють, що аналітична робота з такими матеріалами має супроводжуватися чіткими етичними протоколами, спрямованими на мінімізацію шкоди та повагу до контексту їх створення [18, р. 67-69].

Крім того, в міжнародній доктрині порушується питання відповідальності розслідувачів за інтерпретацію та репрезентацію цифрових доказів. Наголошується, що спосіб подання матеріалу в звітах або судових документах може істотно впливати на суспільне сприйняття подій і ролі окремих осіб або груп [17, р. 121-123]. У цьому зв'язку Меган Дональдсон (Megan Donaldson) застерігає від спрощених наративів, які редукують складні соціальні процеси до окремих візуальних фрагментів [14, р. 312-314].

Отже, етичні виклики Протоколу виходять за межі технічних питань конфіденційності та охоплюють ширший спектр проблем, пов'язаних із владою, відповідальністю та взаємовідносинами між розслідувачами і постраждалими особами чи спільнотами. Іноземні науковці дедалі частіше наголошують на необхідності посилення етичного компоненту зазначеного регламенту шляхом інтеграції принципів інформованої згоди, мінімізації шкоди та солідарності з постраждалими. Даний підхід розглядається як ключова умова збереження легітимності відкритих цифрових розслідувань у сфері прав людини.

Одним із найсерйозніших викликів для подальшого застосування Протоколу в міжнародній доктрині визнається стрімкий розвиток генеративного штучного інтелекту та пов'язаних із ним технологій створення

синтетичного контенту. Дослідники наголошують, що методологія вказаного практичного посібника формувалася в умовах, коли цифрові докази здебільшого мали людське походження, а можливості масового автоматизованого генерування правдоподібних зображень і відео були обмеженими [19, р. 176-178]. У сучасних умовах це припущення більше не є універсальним, що ставить під сумнів достатність класичних процедур верифікації.

У закордонній науковій літературі підкреслюється, що діпфейки та інші форми синтетичних медіа здатні імітувати як візуальні, так і аудіальні характеристики реальних подій із високим ступенем переконливості [20, р. 94-96]. Це ускладнює застосування традиційних критеріїв автентичності, таких як аналіз метаданих, візуальних аномалій або перевірка джерела публікації [21, р. 201-203]. У результаті виникає ризик включення до доказової бази матеріалів, які є технічно узгодженими, але фактично сфабрикованими.

Окремі дослідники звертають увагу на те, що генеративний штучний інтелект підриває саму ідею «очевидця», яка традиційно лежить в основі відкритих розслідувань. Зокрема, Стефан Ревальд (Stefan Rewald) зазначає, що у випадку синтетичного контенту неможливо оцінити надійність автора чи контекст створення матеріалу в класичному розумінні, оскільки таким «автором» є алгоритм [19, р. 180-182]. Це створює потребу в переході від оцінки джерела до аналізу так званого «ланцюга генерації» цифрового контенту.

У працях іноземних правників і технічних експертів також підкреслюється небезпека когнітивного впливу синтетичних медіа на суддів, прокурорів і широку аудиторію. Надреалістичні відео здатні формувати сильні емоційні реакції, що може впливати на об'єктивність оцінки доказів [20, р. 99-101]. У цьому контексті Протокол критикується за відсутність чітких процедур попереднього технічного скринінгу матеріалів перед їх аналітичним опрацюванням або використанням під час судового розгляду [21, р. 205-207].

Додатковою технологічною проблемою є зростаюча залежність OSINT-розслідувань

від автоматизованих інструментів аналізу, зокрема алгоритмів машинного навчання для класифікації зображень, розпізнавання обличч і геолокації. Закордонні фахівці застерігають, що такі інструменти можуть відтворювати алгоритмічні упередження, закладені в навчальних вибірках генеративних моделей, що безпосередньо впливає на результати розслідувань [22, р. 412-414]. Відсутність у Протоколі вимог щодо прозорого документування використання ШІ-інструментів розглядається як суттєва методологічна прогалина [22, р. 415-417].

У відповідь на зазначені загрози в зарубіжній джерелах пропонуються напрями технологічного вдосконалення положень Протоколу. Серед них — інтеграція процедур фіксації походження цифрового контенту, використання криптографічних хешів і систем підтвердження автентичності, а також обов'язкове розкриття інформації про застосування алгоритмічних інструментів під час аналізу [19, р. 183-185; 21, р. 208-210]. Подібні пропозиції спрямовані на збереження доказової цінності відкритих цифрових матеріалів в умовах технологічної ескалації.

Таким чином, технологічні загрози, пов'язані з генеративним штучним інтелектом і синтетичними медіа, ставлять під сумнів достатність чинної редакції вказаного практичного посібника. Іноземні дослідники сходяться на думці, що подальша ефективність зазначеного регламенту залежить від його здатності адаптуватися до нових цифрових реалій і включити до своєї структури спеціалізовані механізми протидії технологічним маніпуляціям.

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що перспективи подальшого розвитку Протоколу в зарубіжному науковому дискурсі дедалі частіше пов'язуються з необхідністю його концептуального переформатування відповідно до сучасних трансформацій у сфері цифрових розслідувань. Дослідники наголошують, що ефективність зазначеного регламенту в майбутньому визначатиметься не кількістю детально регламентованих процедур, а здатністю забезпечити методологічну гнучкість у різних правових і соціальних контекстах застосування.

У цьому сенсі Протокол пропонується розглядати як рамковий стандарт, що встановлює базові орієнтири якості та доброчесності цифрових розслідувань, не зводячи їх до жорсткого алгоритму дій.

При цьому, одним із ключових напрямів удосконалення даного документу в працях іноземних науковців визначається розширення його функціонального призначення, доцільності чіткого розмежування стандартів, орієнтованих на судове доказування, і рекомендацій, призначених для аналітичних, дослідницьких та правозахисних цілей. Це дозволило б зберегти доказову цінність цифрових даних, не підпорядковуючи їх автоматично вимогам кримінального процесу, що у перспективі створює можливість інтеграції Протоколу в позасудові практики. Важливою перспективою є також розвиток підзвітності недержавних суб'єктів, які застосовують зазначений регламент на практиці, шляхом впровадження моделей їх функціональної відповідальності як компроміс між добровільним характером стандартів і потребою в інституційній довірі до результатів таких цифрових розслідувань.

Суттєвим напрямом подальшої оптимізації вбачається розвиток методологічної багаторівневості вказаного практичного посібника шляхом доповнення базових стандартів збору й верифікації цифрових відомостей окремими щаблями інтерпретації, контекстуалізації та синтезу даних, що дозволило б інтегрувати результати OSINT-розслідувань у ширші аналітичні моделі, що враховують соціальні, політичні та історичні виміри масових порушень прав людини. У перспективі це сприятиме подоланню фрагментарності цифрового знання та формуванню більш цілісного доказового наративу.

Окремий блок перспектив пов'язується з інституціоналізацією етичних стандартів відкритих цифрових розслідувань через перехід від загальних декларацій до процедурних механізмів оцінки ризиків і відповідальності розслідувачів, впровадження інструментів попереднього етичного аналізу цифрових даних, що враховували б можливі наслідки їх повторного використання.

У контексті технологічного розвитку вектор розвитку Протоколу пов'язуються з

формуванням адаптивної моделі реагування на нові цифрові загрози – процедурні положення даного документу необхідно розглядати як змінний модуль, що може регулярно оновлюватися незалежно від основного його тексту. Кінцева мета – оперативна інтеграція стандартів роботи з генеративним ШІ, синтетичними медіа та алгоритмічними інструментами аналізу. Водночас наголошується на необхідності обов'язкового протоколювання використання автоматизованих систем і розкриття їх впливу на результати розслідувань.

На наше переконання, реалізація запропонованих напрямів дозволить зберегти нормативну цінність Протоколу, одночасно забезпечивши його відповідність динаміці цифрових технологій, сучасним практикам правосуддя та еволюції міжнародних стандартів у сфері прав людини.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що Протокол Берклі з розслідувань на основі відкритих цифрових джерел відіграє системоутворюючу роль у сучасній практиці документування порушень прав людини за допомогою цифрових даних. Його значення полягає у формуванні спільних стандартів роботи з відкритими джерелами та підвищенні довіри до цифрових доказів у міжнародному правосудді. Водночас аналіз зарубіжного наукового дискурсу свідчить, що чинна редакція даного документу не повною мірою відповідає складності сучасних правових, соціальних і технологічних викликів.

Узагальнення позицій іноземних дослідників показує, що основними обмеженнями Протоколу є його переважна орієнтація на кримінально-процесуальну логіку, фрагментарний характер цифрового знання, недостатня інституціоналізація етичних стандартів та вразливість до нових технологічних загроз, зокрема пов'язаних із генеративним штучним інтелектом і синтетичними медіа. Сукупність цих чинників зумовлює потребу розглядати вказаний практичний посібник не як завершений нормативний продукт, а як динамічну рамку, здатну до еволюційного розвитку.

Сукупність зазначених напрямів формує основу для подальшого наукового опрацювання Протоколу Берклі як ключового міжнародного стандарту у сфері цифрових відкритих розслідувань.

Література

1. Koenig A., Freeman L. Digital evidence and war crimes prosecutions: The impact of open source investigations. *Berkeley Journal of International Law*. 2021. Vol. 38, No. 2. P. 313-360. URL: https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2020/03/Koenig_Freeman_Digital_Evidence_and_War_Crimes_Prosecutions.pdf (дата звернення: 22.11.2025).
2. Crawford-Holland S., Smith P. B., Williams A. The juridification of open-source investigations. *London Review of International Law*. 2025. Vol. 13, No. 1. P. 1-35. URL: <https://academic.oup.com/lril/article/13/1/1/7584526> (дата звернення: 22.11.2025).
3. Murray D. Human rights, armed conflict and the use of digital evidence. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*. 2022. Vol. 13, No. 2. P. 145-176. URL: https://brill.com/view/journals/ihls/13/2/article-p145_2.xml (дата звернення: 22.11.2025).
4. Koenig A. The Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations. *Human Rights Quarterly*. 2020. Vol. 42, No. 4. P. 1047-1066. URL: <https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2020/11/Berkeley-Protocol-Human-Rights-Quarterly.pdf> (дата звернення: 22.11.2025).
5. McDermott Y. The legal and evidentiary challenges of open source investigations. *Journal of International Criminal Justice*. 2021. Vol. 19, No. 4. P. 735-758. URL: <https://academic.oup.com/jicj/article/19/4/735/6356735> (дата звернення: 22.11.2025).
6. Milanovic M. Evidence in international courts and tribunals: Challenges for the digital age. *Leiden Journal of International Law*. 2020. Vol. 33, No. 2. P. 273-298. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/8F5F8F8B3E2D7A4B4B7E1C1C7F63A3C4> (дата звернення: 22.11.2025).
7. Donaldson M. Delegation, accountability and international adjudication. *American Journal of International Law*. 2021.

- Vol. 115, No. 2. P. 301-327. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/american-journal-of-international-law/article/delegation-accountability-and-international-adjudication/> (дата звернення: 22.11.2025).
8. Iemtseva Y. Accountability of non-state actors in international criminal investigations. *Opinio Juris*. 2025. URL: <https://opiniojuris.org/2025/01/15/accountability-of-non-state-actors-in-international-criminal-investigations/> (дата звернення: 22.11.2025).
9. Murray D. Digital evidence, armed conflict and the limits of international humanitarian law. *Journal of Conflict and Security Law*. 2021. Vol. 26, No. 3. P. 421-447. URL: <https://academic.oup.com/jcsl/article/26/3/421/6335742> (дата звернення: 22.11.2025).
10. McDermott Y. Technology, fact-finding and international criminal justice. *International Criminal Law Review*. 2020. Vol. 20, No. 6. P. 949-970. URL: https://brill.com/view/journals/icla/20/6/article-p949_949.xml (дата звернення: 22.11.2025).
11. Murray D. Human rights evidence in the digital age: Challenges and opportunities. *Human Rights Law Review*. 2021. Vol. 21, No. 2. P. 321-349. URL: <https://academic.oup.com/hrlr/article/21/2/321/6159601> (дата звернення: 22.11.2025).
12. Crawford-Holland S., Smith P. B., Williams A. Seeing like a court: Epistemic authority and open-source investigations. *London Review of International Law*. 2024. Vol. 12, No. 3. P. 497-531. URL: <https://academic.oup.com/lril/article/12/3/497/7601121> (дата звернення: 22.11.2025).
13. Milanovic M. Social media evidence and fact-finding before international courts. *European Journal of International Law*. 2021. Vol. 32, No. 4. P. 1307-1334. URL: <https://www.ejil.org/index.php/ejil/article/view/3265> (дата звернення: 22.11.2025).
14. Donaldson M. Context, evidence and international legal decision-making. *Leiden Journal of International Law*. 2022. Vol. 35, No. 1. P. 1-23. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/leiden-journal-of-international-law/article/context-evidence-and-international-legal-decisionmaking/> (дата звернення: 22.11.2025).
15. McDermott Y. The ethical challenges of using digital open-source evidence in international criminal proceedings. *Journal of International Criminal Justice*. 2022. Vol. 20, No. 2. P. 319-338. URL: <https://academic.oup.com/jicj/article/20/2/319/6567893> (дата звернення: 22.11.2025).
16. McEvoy L., Gould L. What would a feminist open source investigation look like? *Security Dialogue*. 2020. Vol. 51, No. 2-3. P. 145-162. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/0967010620907415> (дата звернення: 22.11.2025).
17. Koenig A., Freeman L. Open source investigations and the protection of victims and witnesses. *Human Rights Quarterly*. 2021. Vol. 43, No. 1. P. 109-136. URL: <https://www.law.berkeley.edu/wp-content/uploads/2021/02/Open-Source-Investigations-and-the-Protection-of-Victims-and-Witnesses.pdf> (дата звернення: 22.11.2025).
18. Weizman E. Forensic ethics: Notes on violence, truth and the limits of representation. *Grey Room*. 2019. No. 76. P. 6-23. URL: https://www.mitpressjournals.org/doi/pdf/10.1162/grey_a_00261 (дата звернення: 22.11.2025).
19. Rewald S. Digital open source investigations and the challenge of synthetic media. *Opinio Juris*. 2024. URL: <https://opiniojuris.org/2024/03/18/digital-open-source-investigations-and-the-challenge-of-synthetic-media/> (дата звернення: 22.11.2025).
20. Chesney R., Citron D. Deep fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review*. 2019. Vol. 107, No. 6. P. 1753-1820. URL: <https://www.californialawreview.org/print/deep-fakes-a-looming-challenge-for-privacy-democracy-and-national-security/> (дата звернення: 22.11.2025).
21. Freeman L., Koenig A. New technologies and the future of digital evidence in international criminal law. *Journal of International Criminal Justice*. 2023. Vol. 21, No. 2. P. 195-222. URL: <https://academic.oup.com/jicj/article/21/2/195/7038641> (дата звернення: 22.11.2025).
22. Kroll J. A., Huey J., Barocas S. Accountable algorithms and the rule of law. *Harvard Journal of Law & Technology*. 2017. Vol. 31, No. 1. P. 1-69. URL: <https://jolt.law.harvard>

**PROBLEM ASPECTS AND PROSPECTS
FOR IMPROVING THE BERKELEY
PROTOCOL ON DIGITAL OPEN
SOURCE INVESTIGATIONS: FOREIGN
EXPERIENCE**

The article provides a comprehensive analysis of the problematic aspects and prospects for improving the Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations through the lens of foreign academic and human rights scholarship. It argues that while the Berkeley Protocol represents the first international standard for the use of open-source digital information in documenting human rights violations and international crimes, it also contains a number of conceptual, methodological, ethical, and technological limitations. The study demonstrates that the predominantly court-oriented logic of the

Protocol narrows the potential of open-source investigations to criminal prosecution, thereby limiting their capacity to capture structural and long-term forms of harm. Particular attention is paid to the methodological problem of fragmented digital knowledge, ethical risks related to privacy and secondary victimization, and emerging challenges posed by generative artificial intelligence and synthetic media. Based on a synthesis of foreign scholarly critiques, the article identifies key directions for the further development of the Berkeley Protocol, including the expansion of its methodological framework, the strengthening of its ethical foundations, and its adaptation to evolving technological threats. The article concludes that the Berkeley Protocol should be understood as a dynamic and evolving standard that requires continuous revision in response to changes in human rights practice, international justice, and digital technologies.

Key words: Berkeley Protocol, open-source digital information, OSINT, international criminal justice.

ОСОБИСТЕ ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПРОКУРОРОМ: ПРОГАЛИНИ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИЧНІ ВИКЛИКИ

**КРИВОНОСОВ Євген - аспірант кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**

<https://orcid.org/0009-0000-5567-4561>

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.54>

У статті досліджується проблема особистого проведення слідчих (розшукових) дій (далі – СРД) прокурором у межах процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Простежено історичний аспект, коли прокуратура мала власний слідчий апарат, та проаналізовано законодавчі зміни, що позбавили її функцій здійснення досудового розслідування. Особливу увагу приділено відсутності нормативного регулювання критеріїв, які визначають доцільність або обов'язковість самостійного проведення СРД прокурором. На основі доктринальних джерел автором виокремлено випадки, коли така участь є виправданою: попередження процесуальних порушень слідчого; врегулювання конфліктів між слідчим та іншими учасниками провадження; перерозподіл повноважень у разі браку часу у слідчого; специфіка окремих категорій кримінальних проваджень (сепаратизм, тероризм, злочини проти довілля, кримінальні провадження за участі неповнолітніх тощо). Аналіз практики Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів засвідчив суперечливі підходи стосовно проведення слідчих (розшукових) дій особисто прокурорами: від скарг на їх особисте непроведення до звинувачень у переборі функцій слідчого на себе. Проведене дослідження надало автору можливість зробити висновок, що з огляду на концептуальну модель побудови функціональної спрямованості прокурора у кримінальному провадженні, особисте проведення ним слідчих (розшукових) дій має субсидіарний характер і не може підміняти діяльність слідчого, адже це має бути винятковий інструмент проце-

суального керівництва. Крім того, законодавство України містить прогалини щодо критеріїв доцільності особистого проведення СРД прокурором, що створює ризики для ефективності розслідування та дисциплінарної відповідальності прокурорів. Дослідження показало, що доктринальні підходи пропонують різні моделі визначення «необхідних випадків» особистого проведення СРД прокурором, проте їх реалізація потребує законодавчого закріплення; дисциплінарна практика підтверджує, що прокурор не зобов'язаний замінювати слідчого, а його участь має бути спрямована на перевірку та доповнення доказів; відомчі акти прокуратури лише частково компенсують законодавчі прогалини, що зумовлює потребу у вдосконаленні КПК України. Також в статті автор наголошує на тому, що подальший розвиток правового регулювання має забезпечити баланс між процесуальними функціями прокурора та слідчого, уникнення підміни ролей і підвищення ефективності органів досудового розслідування.

Ключові слова: прокурор у кримінальному провадженні; нагляд за додержанням законів в формі процесуального керівництва; процесуальне керівництво; досудове розслідування; кримінальне провадження; слідчі (розшукові) дії.

Вступ

Реформування органів кримінальної юстиції України, започатковане прийняттям Кримінального процесуального кодексу 2012 року (далі - КПК) та згодом створен-

ням Державного бюро розслідувань, істотно трансформувало правовий статус і процесуальні повноваження прокурора. Позбавлення прокуратури функції здійснення досудового розслідування стало одним із ключових етапів у перерозподілі повноважень між представниками сторони обвинувачення. Водночас законодавець, закріпивши у п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України положення про право прокурора особисто проводити слідчі (розшукові) дії (далі - СРД), визначив таку його діяльність як складову функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Однак, чинне законодавство не визначає чітких критеріїв та обставин, за яких така діяльність прокурора є необхідною та виправданою. Це породжує низку практичних і теоретичних проблем: від ризику підміни функцій слідчого до дублювання повноважень та виникнення дисциплінарної відповідальності прокурора за неналежне здійснення процесуального керівництва.

Як зазначено у Преамбулі Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки [1], реформаційні процеси мають на меті вирішення низки системних проблем. Серед них - надмірна тривалість досудового розслідування, зумовлена перевантаженням та подекуди неефективністю органів досудового розслідування й прокуратури; нечіткість у розмежуванні компетенцій та повноважень різних органів правопорядку; дублювання їхніх функцій.

Отже навіть з огляду вищенаведеного програмного документу, актуальності набуває питання особистого проведення прокурором слідчих (розшукових) дій у межах функції процесуального керівництва, адже відсутність чітких законодавчих критеріїв щодо доцільності такої діяльності створює прогалину нормативного регулювання, породжує дублювання повноважень, проблеми визначення компетенцій слідчого та прокурора.

Таким чином, актуальність дослідження зумовлена необхідністю вироблення доктринально обґрунтованих підходів і законодавчого врегулювання питання особистого проведення прокурором слідчих

(розшукових) дій. Вивчення цієї проблематики має не лише теоретичне значення, а й практичну цінність для забезпечення ефективності досудового розслідування, чіткого розмежування повноважень, дотримання прав учасників кримінального провадження та формування єдиної правозастосовної практики.

Слід зазначити, що повноваження прокурора у кримінальному провадженні традиційно перебувають у центрі уваги науковців та практиків, що зумовлено його ключовою роллю у забезпеченні законності кримінальної процесуальної діяльності та ефективності здійснення досудового розслідування. До вказаних проблем зверталися такі дослідники, як: М. В. Азарова; М. О. Бабікова, А. М. Бабошин; Р. С. Брухаль; О. О. Буряк; Л. В. Вигівська; Р. Н. Гасанов; І. В. Гловюк; А. Ю. Гнатюк; В. О. Гринюк, І. В. Єрьоменко; І. В. Канфуї; С. О. Кахновець; І. О. Кісліцина; А. О. Коваленко; М. В. Кокошко; Г. Р. Колесник; Ю. В. Коробко; О. Є. Кравченко; Л. Ю. Крігер; І. С. Курбатова; Ю. А. Кушнерик; А. В. Лапкін; С. В. Лупашку; І. О. Мерімеріна; Є. С. Немчинов; А. І. Палюх; М. А. Погорецький, О. В. Попович; І. В. Рогатюк; О. В. Соколов; А. Б. Степанов; А. В. Столітній; В. М. Сущенко; М. В. Тішин; А. В. Ткач; Г. Є. Тюрін; О. В. Хавалц; Ю. П. Хить; О. О. Цимбалістенко; Д. М. Чорний; М. В. Черноусько; К. В. Шевцова; О. О. Шпак; І. І. Шульган; С. О. Шульгін; М. Є. Шумило, В. В. Юрченко; В. М. Юрчишин; Ю. В. Юрчишин; В. В. Юсубов; Я. Т. Яворський; Л. Ю. Янкова та ін.

Однак, попри значний обсяг наукових напрацювань, проблематика особистого проведення прокурором слідчих (розшукових) дій не розглядалася крізь призму системного поєднання трьох ключових чинників: положень Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки [1], норм чинного КПК України та практики Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів. Саме відсутність такого комплексного підходу створює дослідницьку прогалину, заповнення якої є необхідним для формування ці-

лісного бачення повноважень прокурора у сучасній системі кримінальної юстиції.

Отже **метою статті** є вироблення доктринально обґрунтованих критеріїв доцільності особистого проведення слідчих (розшукових) дій прокурором; узгодження доктринальних підходів з практикою дисциплінарних органів; забезпечення балансу між кримінальними процесуальними повноваженнями слідчого та прокурора задля забезпечення ефективності здійснення процесуальної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Загальновідомо, що свого часу прокуратура як державна інституція була наділена не лише наглядовими функціями, а й мала у своєму складі власний слідчий апарат. Саме тому значна частина прокурорських працівників, виконуючи обов'язки слідчих прокуратури або маючи відповідний досвід у минулому, володіла практичними навичками проведення слідчих дій. Ці навички становили невід'ємний зміст їхніх процесуальних повноважень та забезпечували ефективність реалізації покладених на них завдань. Однак, із початком функціонування ДБР прокуратура була позбавлена функції проведення досудового розслідування [див. 2] (як того вимагає п. 9 Перехідних положень Конституції України) [3]. Зокрема, згідно з п. 1 Розділу X «Прикінцеві положення» КПК України [4] положення ч. 4 ст. 216 КПК (яка визначає підслідність за органами ДБР) вводилися в дію з дня початку діяльності ДБР, але не пізніше 5 років з дня набрання чинності КПК (тобто з 20.11.2017). Пунктом 1 розділу XI «Перехідні положення» КПК України було встановлено, що до дня введення в дію положень ч. 4 ст. 216 КПК повноваження щодо досудового розслідування здійснюють слідчі органів прокуратури до закінчення досудового розслідування, але не довше 2 років (тобто до 20.11.2019). Натомість відповідно до абз. 2 ч. 4 Розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» ЗУ «Про Державне бюро розслідувань» [5], кримінальні провадження, які до початку діяльності ДБР розпочаті слідчими органів прокуратури і пере-

бувають на стадії досудового розслідування, продовжують здійснюватися слідчими органів прокуратури до закінчення досудового розслідування, але не довше двох років (тобто до 28.11.2020). Зазначимо, що саме ці положення мають пріоритет, як такі, що прийняті пізніше з аналогічного питання.

У зв'язку з такою процесуальною політикою, на сьогодні прерогатива у проведенні СРД належить слідчому, детективу або дізнавачу. Прокурор, згідно п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України наділений функцією процесуального керівництва досудовим розслідуванням у межах якої має право лише в необхідних випадках особисто проводити СРД.

Варто наголосити, що законодавець не врегулював на нормативному рівні критерії та обставини, за яких особисте здійснення СРД прокурором є виправданим, а в деяких випадках мабуть й обов'язковим.

Звернення до доктринальних джерел дозволяє видіти кілька підходів щодо визначення необхідних випадків особистого проведення СРД прокурором в межах функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Зокрема, може йтися про:

- попередження процесуальних порушень слідчого (наприклад, допомога мало-досвідченому слідчому; незгода із тактикою СРД, яку пропонує слідчий або наявність сумнівів у об'єктивності результатів СРД) [див.: 6, с. 87; 7, с. 186; 8, с. 86];

- наявність конфлікту між слідчим та іншим учасником кримінального провадження, який залучається до проведення СРД (наприклад, відмова давати показання, брати участь у СРД) [див.: 8, с. 86], заява про відвід слідчого, клопотання про проведення допиту особисто прокурором тощо [див.: 9, с. 7];

- нестача часу в слідчого для проведення СРД (наприклад, обставини, кримінального правопорушення змушують одночасно провести декілька обшуків, у зв'язку з чим прокурор та слідчий ділять між собою ці повноваження) [див.: 10, с. 170].

Окремо варто звернути увагу на науковий підхід, який критерієм безпосереднього проведення прокурором СРД називає специфічність кримінального провадження [див.: 8, 11; 12; 13; 14]. Наприклад, на думку

Ю.В. Коробко прокурор повинен проводити СРД у кримінальних провадженнях за фактами сепаратизму, терористичних актів, посягання на територіальну цілісність України [8, с.86]. Л. В. Вигівська висловлює пропозиції, що прокурори повинні особисто проводити допит свідків обвинувачення та підозрюваних у справах про незаконний обіг наркотичних засобів, їх аналогів або прекурсорів [14, с. 97]. М. В. Кокошко наголошує на обов'язковості самостійного проведення прокурором допиту неповнолітнього перед вирішенням питання про застосування до нього запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [12, с. 131–132]. Л. Ю. Кригер відстоює думку про необхідність самостійного проведення СРД прокурором у кримінальних провадженнях щодо розслідування кримінальних правопорушень проти довкілля для того, щоб оволодіти спеціальною термінологією, розуміти сутність діяльності у сфері екології та знати норми природоохоронного законодавства [11, с. 123]. Подібну позицію підтримує також С.В. Лупашку щодо кримінальних проваджень у сфері земельних відносин для забезпечення порушених прав громадян та держави, які понесли відповідні збитки у тому чи іншому випадку [13, с. 20].

Аналізуючи наведені підходи вчених хочеться наголосити на тому, що на погляд автора, науковий підхід відповідно до якого в певних категоріях кримінальних проваджень прокурор має самостійно проводити усі СРД є досить спірним. Наводячи власні аргументи на підтримку цієї точки зору можна зазначити, що особисте та самостійне проведення у повному обсязі СРД процесуальним керівником призведе до підміни слідчого прокурором, а відтак й до підміни процесуальних функцій, оскільки, відповідно до закону, прокурор виконує функцію процесуального керівництва й відповідає за якість доказового матеріалу, який зобов'язаний зібрати слідчий. У цьому контексті доволі показовою є практика Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (далі - КДКП) у частині дисциплінарних проваджень щодо прокурорів. Важливо відмітити, що предметом розгляду КДКП ставали як скарги на те, що прокурор не про-

водить СРД, так і скарги на те, що прокурор перебирає на себе функціонал слідчого і проводить СРД в повному обсязі. Тож, для підкріплення власної позиції наведемо приклади з окремих рішень КДКП.

Зокрема, практика дисциплінарних проваджень щодо прокурорів знає випадки, коли суть скарги полягала в тому, що прокурор не проводить СРД (хоча, на думку скажника, мав би це робити) [див.: 15; 16]. Натомість КДКП, констатуючи відсутність у діях прокурора складу дисциплінарного проступку (Рішення від 03.08.2022, № 107дп-22), дійшла наступних висновків: «Повноваження прокурора щодо самостійного проведення слідчих дій є субсидіарними щодо відповідних повноважень органу досудового розслідування. Наявність у прокурора таких повноважень не означає, що в разі якщо слідчий не виконує відповідні слідчі дії, прокурор зобов'язаний здійснювати їх замість слідчого. Самостійне проведення прокурором слідчих дій має бути направлене на доповнення або перевірку допустимості доказів, здобутих органом досудового розслідування, а не на самостійне здобуття цих доказів, адже це не є їхнім службовим обов'язком, оскільки жодною нормою закону на прокурора не покладено обов'язку розкривати кримінальне правопорушення. Вказівки прокурора у кримінальних провадженнях мають бути спрямовані й на здобуття, і на закріплення доказів. Виконання цих завдань залежить від якості здійснення слідчими цих вказівок» [15].

Показовим також є дисциплінарне провадження за Рішенням КДКП № 116дп-24 від 21.08.2024, де прокурора було притягнуто до дисциплінарної відповідальності за неналежне здійснення процесуального керівництва, оскільки прокурор як процесуальний керівник повинен вживати заходів щодо забезпечення ефективної організації досудового розслідування (наприклад, шляхом надання вказівок слідчому в рамках кримінального провадження, ініціативи щодо обговорення стану досудового розслідування під час нарад у керівництва прокуратури тощо). Водночас, і в цьому рішенні КДКП було зазначено, що «роль прокурора у кримінальному процесі як одного з пред-

ставників сторони обвинувачення відрізняється від ролі слідчого та полягає в тому, що прокурор повинен забезпечити наявність достатніх і допустимих доказів для звернення до суду з обвинувальним актом, проте не зобов'язаний збирати докази замість слідчого. Іншими словами, самостійне проведення прокурором слідчих дій має бути направленим на доповнення або перевірку допустимості доказів, здобутих органом досудового розслідування, а не на самостійне здобуття цих доказів, адже це не є їхнім службовим обов'язком, оскільки жодною нормою закону прокурор не зобов'язаний розкривати злочини» [див.: 16].

З іншого боку, дисциплінарній практиці також відомі випадки притягнення прокурорів до дисциплінарної відповідальності у ситуаціях, коли вони перебирали на себе повноваження слідчих та особисто і упродовж тривалого часу самостійно здійснювали розслідування шляхом проведення численної кількості СРД (зокрема було проведено допити свідків, обшуки нежитлових приміщень і транспортних засобів) [див., напр.: 17].

Тож, самостійне у повному (або значному) обсязі проведення прокурором СРД у кримінальному провадженні суперечить ідеї процесуального керівництва досудовим розслідуванням й розподілу процесуальних ролей слідчого та прокурора. Залишається очевидним і той факт, що на рівні КПК України неможливо передбачити усі випадки, в яких особисте проведення СРД прокурором є доцільним. Водночас, у пошуку відповіді на це питання, окрім наукових розробок, власного досвіду роботи, можемо також спиратись на критерії, запропоновані відомчими актами органів прокуратури.

Наприклад, відповідно до Стандартів діяльності прокурорів у сфері захисту інвестицій, необхідність особистого проведення прокурором СРД та інших процесуальних дій визначається з урахуванням обставин конкретного кримінального провадження, зокрема: а) неналежне виконання слідчим обов'язків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, що впливає на виконання завдань кримінального провадження; б) додержання розумних

строків проведення відповідних дій; в) гарантування прав учасників кримінального провадження; г) забезпечення повноти та об'єктивності результатів відповідної дії; д) ефективність досягнення мети відповідної дії [див.: 18].

Доречно згадати також Наказ Офісу Генерального прокурора (далі - ОГП) № 309 «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні» від 30.09.2021, відповідно до якого у кримінальних провадженнях, що набули суспільного резонансу, керівники органів прокуратури за потреби мають здійснювати виїзди на місце події для забезпечення якісного проведення невідкладних першочергових СРД [див.: 19].

Ще одним прикладом є Наказ ОГП № 509 «Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству» від 04.11.2020, відповідно до якого прокурор зобов'язаний особисто допитати неповнолітнього перед тим як подати клопотання про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [див.: 20]. Зауважимо, що за результатами опитування, яке проводилось в рамках дисертаційного дослідження М. В. Кошко, 55,7 % прокурорів визнали доцільним закріплення у КПК України відповідного обов'язку. При цьому 2,6 % зазначили, що проводять такий допит особисто, адже цей обов'язок передбачений наказом ОГП [див.: 12, с. 131–132].

Цікавим для доктринального осмислення також є результати опитування прокурорів САП, яке проводилось Експертним центром з прав людини у 2018 році, та виявило доволі низький відсоток прокурорів, які особисто проводили СРД в рамках процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Наприклад, 13 % опитаних провели допит підозрюваної особи, 7 % провели обшук, 6 % провели допит свідка, 4 % провели огляд місця події. Серед причин, які зумовлювали потребу самостійного проведення СРД прокурором, респонденти виділяли: а) виток інформації; б) некомпетентність детектива; в) незацікавленість НАБУ в розслідуванні; г) нестача часу [21, с. 111].

В контексті кримінального процесуального доказування як з позиції теорії кримі-

нального процесу, так і в суто практичній площині викликає науковий інтерес питання щодо впливу факту проведення СРД прокурором на допустимість отриманих доказів. Загалом судова практика виходить із того, що самостійне проведення прокурором СРД є елементом його наглядових повноважень, а відтак визначення необхідних випадків для особистого проведення прокурором СРД належить до його дискреції та не впливає на допустимість доказів у кримінальному провадженні. Наприклад, у справі № 243/2732/20 «обвинувачена та захисник, заявляючи про очевидну недопустимість доказу сторони обвинувачення, зазначали, що в даному випадку свідки були допитані на досудовому слідстві неповноважною особою – прокурором, оскільки прокурор може проводити допит у виключних випадках, а допит зазначених стороною захисту осіб не є виключним випадком, передбаченим КПК України» [22]. Водночас, суд не погодився із доводами сторони захисту, зазначивши, що «Прокурор за своїм процесуальним статусом відноситься до сторони обвинувачення. Відповідно до ст. 36 КПК України, окрім чіткого переліку повноважень, прокурор має право здійснювати інші повноваження, передбачені КПК України. Статтею 224 КПК України регламентований порядок допиту свідків, однак в статті не визначено прямо, хто саме повинен проводити допит свідка. Разом з тим, у ч. 9 вказаної норми зазначається про право слідчого, прокурора проводити одночасний допит двох чи більше вже допитаних осіб. Отже, з точки зору логіко-лексичної будови мовлення та способу зовнішнього вираження правових приписів, за конструкцією та змістом норма статті 224 КПК України прямо передбачає, що допит свідка може проводити, як слідчий так і прокурор» [22].

Водночас, практика знає й інші, дещо відмінні ситуації, а саме – коли прокурор проводить слідчі дії, оскільки саме він зареєстрував кримінальне провадження в ЄРДР, однак, всупереч вимогам ч. 7 ст. 214 КПК, не передав матеріали до відповідного органу досудового розслідування: тобто у провадженні і де-юре, і де-факто є лише прокурор, однак немає слідчого. Приклад такої ситуа-

ції можна віднайти в рішеннях ВС у справі № 991/492/19, де захисник наголошував на недопустимості доказів, які було отримано в результаті особистого проведення прокурором процесуальних дій після внесення відомостей до ЄРДР та до передання матеріалів до органу досудового розслідування за підслідністю. Натомість ВС, визнаючи докази допустимими, зазначив, що «в ситуаціях, які є подібними до обставин цього кримінального провадження, де прокурор, порушивши вимоги ч. 7 ст. 214 КПК (у редакції, що була чинною на час вчинення прокурором відповідних процесуальних дій), не передав з дотриманням правил підслідності наявних у нього матеріалів до органу досудового розслідування не пізніше наступного дня після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР, оцінку допустимості доказів, отриманих правоохоронними органами в період до передачі належному органу досудового розслідування, необхідно здійснювати у світлі критеріїв, які визначають тривалість такого періоду, обсяг і характер процесуальних дій, які проводилися в цей період, інші доречні обставини цього кримінального провадження, що дозволяють зробити висновок про «вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки «зруйнували» або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання»» [див.: 23]. І хоча в даному рішенні ВС не робить посилання на інші рішення, однак наведення в лапках фрази про «вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні або конституційні права людини» наштовхує на думку про відсилку до позиції ВП ВС, яка була відображена кількома місяцями раніше і звучала наступним чином: «суд, вирішуючи питання про вплив порушень порядку проведення процесуальних дій на доказове значення отриманих у їх результаті відомостей, повинен насамперед з'ясувати вплив цих порушень на ті чи інші конвенційні або конституційні права людини, зокрема встановити, наскільки процедурні недоліки «зруйнували» або звузили ці права або ж обмежили особу в можливостях їх ефективного використання» [24]. Однак, в цьому ключі варто

згадати й більш пізню практику ВС, яка по суті відступає від сформульованого у згаданому рішенні ВП ВС підходу і застосовує підхід, який існував до 31 серпня 2022 року. Зокрема, в одному із рішень 2024 р., ККС ВС було зазначено, що: «у контексті приписів ст. 86 КПК збирання доказів неуповноваженою особою призводить до порушення прав і свобод людини і громадянина, вимог статей 19, 62 Конституції України, зокрема про те, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, і такий висновок спирається, зокрема, на мотиви, викладені в Рішенні Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 року № 12-рп/2011. ... Вказане порушення вимог КПК є істотним, отже не потребує від суду наведення мотивів щодо того, чи порушено ті чи інші права і свободи людини, передбачені Конвенцією та/або Конституцією України, адже порушення таких прав, і зокрема права на справедливий суд, зумовлено самим фактом недодержання порядку, встановленого КПК в цій частині» [25]. Тож, в такому ракурсі постає питання про те, чи може прокурор, який зареєстрував кримінальне провадження, однак всупереч вимогам ч. 7 ст. 214 КПК протягом п'яти робочих днів не передав матеріали провадження органу досудового розслідування (а продовжує самостійно проводити СРД) вважатися уповноваженим суб'єктом? На наш погляд, створення прокурором подібної ситуації є доволі ризикованим як в контексті подальшого визнання доказів недопустимими, так і в ключі можливого притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності за перебирання на себе функцій, встановлених законом для іншого суб'єкта – слідчого. Річ у тім, що передбачене п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК повноваження прокурора самостійно проводити СРД існує в межах функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням. У свою чергу вказана функція може існувати за умови наявності і керуючого і підконтрольного суб'єкта. При цьому чітка норма ч. 7 ст. 214 КПК зобов'язує прокурора забезпечити «виникнення» підконтрольного суб'єкта протягом п'яти робочих днів. Тож, вбачається, що проведення прокурором СРД поза вказаним процесуальним

строком створює ризик визнання доказів недопустимими і притягнення прокурора до дисциплінарної відповідальності.

Отже, прокурор на власний розсуд, з урахуванням обставин конкретного кримінального провадження, визначає необхідність особистого проведення СРД в межах функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням. До критеріїв доцільності реалізації таких повноважень належать: 1) неналежне виконання слідчим обов'язків, передбачених кримінальним процесуальним законодавством; 2) потреба у забезпеченні додержання розумних строків проведення відповідних СРД; 3) гарантування прав учасників кримінального провадження, зокрема коли йдеться про чутливі категорії учасників кримінального провадження як то неповнолітні особи; 4) попередження процесуальних порушень, незгода із тактикою СРД, яку пропонує слідчий, недосвідченість слідчого (за пропозиціями Г.Р. Колеснік, І.В. Рогатюка, Ю.В. Коробка); 5) наявність конфлікту між слідчим та іншим учасником кримінального провадження, який залучений до проведення СРД (за пропозицією Ю.В. Коробка); 6) перевантаженість слідчого (брак часу) (за позицією О.О. Торбаса); 7) підвищений рівень відповідальності при розслідуванні кримінальних проваджень, що набули суспільного резонансу; 8) загроза витоку інформації (недовіра слідчому) та ін. При цьому повноваження процесуального керівника на здійснення досудового розслідування є субсидіарними. Прокурор не може замінити слідчого та здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень у повному обсязі.

На доповнення до вищевикладеного, відмітимо, що розгляд проблематики особистого проведення прокурором СРД буде не повним, без приділення уваги ще одному важливому, на погляд автора, аспекту. Як вже зазначалось вище, прокуратура була позбавлена права самостійно і у повному обсязі проводити досудове розслідування кримінальних правопорушень після початку функціонування ДБР. Тож, фактично до появи органів ДБР прокурори мали практичний досвід проведення СРД, а відповідно

розумілись на тактиці збирання доказового матеріалу, нюансах і тонкощах проведення СРД. Однак, в подальшому ситуація змінилась: прокуратура втратила функцію досудового розслідування, а відтак і обов'язкове залучення співробітників прокуратури до самостійного проведення СРД теж відійшло в історію.

Водночас, закон зобов'язує прокурора здійснювати процесуальне керівництво при проведенні СРД та контролювати законність їх проведення слідчим. Тож, на сьогодні може скластися парадоксальна ситуація, коли процесуальне керівництво проведенням СРД буде здійснювати прокурор, який самостійно жодної СРД у своєму професійному житті ніколи не проводив. Відтак, практика неодноразово зустрічається з випадками здійснення процесуального керівництва досудовим розслідування прокурорами, які не напрацювали компетентностей стосовно проведення СРД. Така ситуація здатна призвести до наявності процесуальних порушень з боку слідчих та обумовити появу ситуацій, коли законність тих чи інших дій слідчого під час збирання доказів оскаржується слідчому судді. При цьому прокурор далеко не завжди може чітко визначити свою позицію щодо законності проведення тієї чи іншої слідчої дії, оскільки не брав у ній участь та не обізнаний про неї» [26, с. 99].

Очевидно, що прокурор не може ефективно керувати процесами, відносно яких у нього відсутній практичний досвід.

Відомо, що згідно до закону «Про прокуратуру» (ч. 2 ст. 19) на кожного прокурора покладено обов'язок вдосконалювати свій професійний рівень. Положення про систему підвищення кваліфікації прокурорів затверджене Наказом Генерального прокурора від 15 червня 2021 р. № 200 передбачає наступні форми підвищення кваліфікації прокурорів: 1) самостійне навчання або самоосвіта (опрацювання нормативно-правових актів, судової практики, методичних рекомендацій, публікацій професійного спрямування, вивчення іноземних мов); 2) стажування в органі прокуратури вищого рівня (практичне ознайомлення з досвідом, ефективними формами і методами роботи

органів прокуратури); 3) участь у семінарах та інших колективних формах навчання; 4) підготовка (навчання) у ТЦПУ; 5) тренерська (викладацька) діяльність у ТЦПУ; 6) наукова діяльність (опублікування результатів наукових досліджень, захист дисертації) [див.: 27].

Однак, детальне ознайомлення з цим положенням, дає можливість зробити висновок, що переважна більшість запропонованих форм носить теоретичний характер та можуть зацікавити процесуальних керівників лише з позиції зарахування залікових балів для виконання вимог підвищення кваліфікації. Втім, основна увага має приділятися удосконаленню практичних навичок прокурорів, на що, до речі, вже звертали увагу науковці [див.: 28]. Відтак, в контексті предмету нашого дослідження, на погляд автора, цілком слушно буде висловити пропозицію про необхідність доповнення передбачених відомчими нормативно-правовими актами форм підвищення кваліфікації прокурорів ще однією (але при цьому обов'язковою, а не альтернативною), у вигляді щорічного обов'язкового проведення прокурором особисто певної кількості СРД в межах кримінальних проваджень, де прокурор здійснює процесуальне керівництво. Вбачається, що це матиме відразу кілька позитивних наслідків, оскільки підвищить рівень кваліфікованості прокурорів у питаннях проведення СРД, що: (1) позитивно вплине на якість та ефективність здійснення прокурорами процесуального керівництва за досудовим розслідуванням; (2) підвищить ефективність роботи прокурора в судових процесах, оскільки прокурорам рідше потрібно буде отримувати консультативну допомогу слідчих під час представлення як доказів результатів СРД під час судового розгляду.

Проведене дослідження дає автору можливість зробити такі висновки. Особисте проведення СРД прокурором, що передбачене п. 4 ст. 2 ст. 36 КПК є винятковим інструментом процесуального керівництва, який має застосовуватися лише у необхідних випадках, а не як постійна практика. Кримінальне процесуальне законодавство України містить прогалини, оскільки не ви-

значає чітких критеріїв та обставин, за яких особисте проведення СРД прокурором є виправданим чи обов'язковим. Це створює ризики як для ефективності досудового розслідування, так і для дисциплінарної відповідальності прокурорів.

Доктринальні підходи демонструють напрацювання різних моделей визначення «необхідних випадків» проведення СРД особисто прокурором, зокрема, попередження процесуальних порушень слідчого; конфлікти між слідчим та іншими учасниками провадження; брак часу у слідчого; специфічність окремих категорій кримінальних проваджень. Проте їх реалізація на обов'язковій основі потребує законодавчого закріплення.

Практика Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів підтверджує субсидіарний характер повноважень прокурора щодо проведення СРД: прокурор не зобов'язаний замінювати слідчого, а його участь має бути спрямована на перевірку та доповнення доказів, здобутих органом досудового розслідування.

Відомчі акти органів прокуратури частково компенсують законодавчі прогалини, проте не створюють універсальних критеріїв для визначення випадків особистого проведення СРД прокурором.

Подальший розвиток правового регулювання має бути спрямований на забезпечення балансу між процесуальними функціями слідчого та прокурора, уникнення дублювання повноважень і підміни ролей, а також на підвищення ефективності кримінальної юстиції та гарантування прав учасників кримінального провадження, що безпосередньо передбачено Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки схваленим Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023.

Література

1. Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Схвалено Указом Президента України від 11.05.2023 р.

№ 273/2023 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#n9>

2. Про правовий статус слідчих прокуратури після створення Державного бюро розслідувань : рішення Ради прокурорів України від 31.01.2019 [Електронний ресурс]. Офіційний сайт Ради прокурорів України. URL: https://rpu.gov.ua/ua/rada_news.html?_m=publications&t=rec&id=244658

3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

5. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 р. № 794-VIII [Електронний ресурс]. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>

6. Колеснік Г.Р. Функціональне призначення нагляду і контролю у досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2018. 224 с.

7. Рогатюк І.В. Теоретичні, правові та праксеологічні основи кримінальної процесуальної діяльності прокурора у досудовому розслідуванні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. 604 с.

8. Коробко Ю.В. Процесуальні повноваження прокурора у досудовому кримінальному провадженні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2016. 270 с.

9. Палюх А.І. Участь прокурора в доказуванні під час досудового розслідування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2016. 147 с.

10. Торбас О.О. Застосування розсуду прокурором у процесі санкціонування та проведення слідчих (розшукових) дій // Південноукраїнський правничий часопис. 2020. № 1. С. 168–170. URL: <http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2020/1/37.pdf>

11. Крігер Л.Ю. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень проти довкілля : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 282 с.

12. Кокошко М.В. Прокурор у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2016. 234 с.

13. Лупашку С.В. Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень у сфері земельних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. прокуратури України ; ПВНЗ «Європейський університет». Київ, 2019. 223 с.

14. Вигівська Л.В. Прокурорський нагляд за додержанням законів при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2016. 227 с.

15. Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів від 03.08.2022 № 107дп-22 «Про закриття дисциплінарного стягнення стосовно прокурора Тернопільської окружної прокуратури Тернопільської області Мельника І.С.». URL: <https://kdkp.gov.ua/decision/2022/08/03/2337>

16. Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів від 21.08.2024 № 116дп-24 «Про накладення дисциплінарного стягнення на прокурора Ніжинської окружної прокуратури Чернігівської області». URL: <https://kdkp.gov.ua/decision/2024/08/21/4853>

17. Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів від 03.04.2024 № 50дп-24 «Про накладення дисциплінарного стягнення на прокурорів Слобожанської окружної прокуратури Дніпропетровської області». URL: <https://kdkp.gov.ua/decision/2024/04/3/4394>

18. Стандарти діяльності прокурорів у сфері захисту інвестицій під час досудового розслідування : наказ Генерального прокурора від 24.04.2024 № 84. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0084905-24>

19. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні : наказ Офісу Генерального прокурора від 30.09.2021 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309905-21>

20. Про особливості виконання функцій прокуратури з питань захисту інтересів дітей та протидії насильству : наказ Офісу Генерального прокурора від 04.11.2020 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0509905-20>

21. Роль процесуального керівника – прокурора спеціалізованої антикорупційної прокуратури на досудовій стадії процесу : звіт / Експертний центр з прав людини. Київ, 2018. 145 с.

22. Ухвала Солов'янського міськрайонного суду Донецької області від 09.12.2021 у справі № 243/2732/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102084881>

23. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 21.11.2022 у справі № 991/492/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107805010>

24. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31.08.2022 у справі № 756/10060/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106141457>

25. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 26.09.2024 у справі № 758/3930/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/122000166>

26. Белоусов Ю., Венгер В., Мітько В., Орлеан А., Сущенко В., Яворська В. Прокурор: керує? координує? наглядає? розслідує : звіт за результатами дослідження / за заг. ред. Ю. Белоусова. Київ : СТ-Друк

27. Положення про систему підвищення кваліфікації прокурорів затверджене Наказом Генерального прокурора від 15.06.2021 № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0200905-21#Text>

28. Лапкін А.В., Селивоненко Б.В. «Підвищення кваліфікації як засіб професійного розвитку прокурорів». Українська поліцейська: теорія, законодавство, практика. 2024. № 2(10). С. 57-61. URL: <https://policeystika.dnuvs.ukr.education/index.php/policeystika/article/view/191/171>

Yevhen Kryvonosov,

PhD candidate at the department of Criminal

Procedure Yaroslav Mudryi National Law

University, Kharkiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0000-5567-4561>

**PERSONAL CONDUCT OF
INVESTIGATIVE (DETECTIVE) ACTIONS
BY THE PROSECUTOR: LEGISLATIVE
GAPS AND PRACTICAL CHALLENGES**

The article examines the issue of personal conduct of investigative (detective) actions (hereinafter – IDA) by the prosecutor within the framework of procedural guidance of pre-trial investigation. The historical aspect is traced, when the prosecution had its own investigative apparatus, and legislative changes that deprived it of the function of conducting pre-trial investigation are analysed. Particular attention is given to the absence of regulatory criteria that determine the advisability or necessity of personal conduct of IDA by the prosecutor. Based on doctrinal sources, the author identifies cases when such participation is justified: prevention of procedural violations by the investigator; resolution of conflicts between the investigator and other participants in the proceedings; redistribution of powers in case of lack of time for the investigator; specificity of certain categories of criminal proceedings (separatism, terrorism, environmental crimes, criminal proceedings involving minors, etc.). Analysis of the practice of the Qualification and Disciplinary Commission of Public Prosecutors revealed contradictory approaches regarding the personal conduct of investigative (detective) actions by prosecutors: ranging from complaints about their failure to personally conduct such actions to accusations of

assuming the functions of the investigator. The research allowed the author to conclude that, given the conceptual model of the functional role of the prosecutor in criminal proceedings, the personal conduct of investigative (detective) actions by the prosecutor has a subsidiary character and cannot replace the activity of the investigator, it should be an exceptional instrument of procedural supervision. In addition, Ukrainian legislation contains gaps regarding the criteria for the advisability of personal conduct of IDA by the prosecutor, which creates risks for the effectiveness of investigations and disciplinary liability of prosecutors. The study showed that doctrinal approaches propose different models for defining ‘necessary cases’ of personal conduct of IDA by the prosecutor, but their implementation requires legislative consolidation; disciplinary practice confirms that the prosecutor is not obliged to replace the investigator, and his participation should be aimed at verifying and supplementing evidence; departmental acts of the prosecution only partially compensate for legislative gaps, which necessitates improvement of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The article also emphasises that further development of legal regulation should ensure a balance between the procedural functions of the prosecutor and the investigator, avoidance of role substitution, and enhancement of the effectiveness of criminal justice.

Keywords: *prosecutor in criminal proceedings; supervision over compliance with laws in the form of procedural guidance; procedural guidance; pre-trial investigation; criminal proceedings; investigative (detective) actions.*

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ДЕРЖАВОЮ-АГРЕСОРОМ

КОТУХА О.С. - кандидат юридичних наук, професор, декан факультету
права Львівський торговельно-економічний університет

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1198-8849>,

Researcher ID: G-6561-2019

УДК 347.5

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.55>

У статті розглядаються міжнародно-правові стандарти захисту прав військовополонених та відшкодування шкоди, заподіяної державою-агресором. Російська агресія проти України має катастрофічні масштаби та призвела до великої кількості втрат серед цивільного населення, а також захоплення українських військовослужбовців у полон.

У міжнародному праві передбачено чимало нормативних документів, які регламентують питання захисту жертв збройних конфліктів. До таких слід відносити, зокрема, Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 р.; Конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р.; Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р.; Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.; Конвенцію ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. тощо.

Ведення агресивної війни є грубим порушенням норм міжнародного права щодо застосування сили, а тому створює підстави для репарацій як міжнародно-протиправного діяння. Збитки, завдані державою-агресором, важко переоцінити (знищення житлової та критичної інфраструктури, вимушене переміщення населення тощо), а втрачені людські життя, зруйновані долі навряд чи можливо компенсувати. А тому надважливим питанням є притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості, шляхом

вжиття заходів щодо відшкодування ворогом завданої шкоди за антигуманні дії.

Враховуючи масштаби злочинів, які спричинені Україні державою-агресором, очевидно, що розміри відшкодування відповідної шкоди є колосальними, вимагатимуть чітких законодавчих кроків та об'єднання зусиль міжнародної спільноти. З огляду на те, що бойові дії продовжуються, то очікувано, що законодавча робота в цьому напрямку і надалі триватиме.

Ключові слова: права військовополонених, правовий статус, збройний конфлікт, відшкодування шкоди, держава-агресор, репарації, реституції, сатисфакції.

Постановка проблеми

Війни та збройні конфлікти завжди мали тяжкі наслідки для людства, оскільки супроводжувалися масовими жертвами, руйнуваннями та системними проявами жорстокості. Яскравим прикладом цьому є російська агресія проти України, яка має катастрофічні масштаби та призвела до великої кількості втрат серед цивільного населення, а також захоплення українських військовослужбовців у полон. Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Людмила Денісова розповіла про те, що «під час етапування українським воїнам замотували очі скотчем, одягали на голову мішок, зв'язували руки мотузками. У полоні українських військовослужбовців катували – погрожували вбивством, били та принижували. З особливою жорстокістю тортури застосовувалися до офіцерського

складу Збройних сил України та бійців загону спеціального призначення «Азов». Під час допитів українських військовополонених ставили на коліна, били прикладом від автомата по пальцях ніг та відкритих ранах, застосовували плоскогубці, закидали зашморг на шию і душили. Крім того, катували електрострумом, били киянкою та ногами» [1].

А тому очевидно, що ці та інші безчинства з боку держави-агресора не можуть залишатись безкарними. В одному з рішень Міжнародного суду ООН зазначається, що «загальноприйнятою нормою міжнародного права є те, що потерпіла держава має право отримати компенсацію від держави, яка вчинила міжнародно-протиправне діяння, за завдану ним шкоду» [2]. Усім відомий той факт, що після підписання Версальського договору 28 червня 1919 р. Німеччина зобов'язувалась виплатити репарації за Першу світову війну (1914-1918 р.р.) на суму 226 мільярдів рейхсмарок (еквівалент приблизно 100 тисяч тонн золота), що здійснювалось понад 90 років. Останній транш у 70 мільйонів євро було виплачено 3 жовтня 2010 р., у день 20-річчя об'єднання Німеччини [3].

Вже понад десять років росія цинічно веде війну проти України, порушуючи закони та звичаї війни та нехтуючи нормами міжнародного гуманітарного права. Вона набула більш «гострих» форм з моменту повномасштабного вторгнення на територію нашої держави. Збитки, завдані державою-агресором, важко переоцінити (знищення житлової та критичної інфраструктури, вимушене переміщення населення тощо), а втрачені людські життя, зруйновані долі навряд чи можливо компенсувати. А тому надважливим питанням є притягнення винних до відповідальності та відновлення справедливості, шляхом вжиття заходів щодо відшкодування ворогом завданої шкоди за антигуманні дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання захисту прав військовополонених ніколи не було на периферії науки,

а особливо загострилося, внаслідок вторгнення російських військ на територію України, які чинять безчинства з цивільним населенням та військовополоненими, грубо порушуючи норми міжнародного права. А тому захист прав військовополонених став предметом аналізу у працях таких авторів: М. Буряк, А. Вакуленко, А. Вознюк, П. Гарасим, І. Гловюк, О. Капліна, Ю.Комісарчук, Є. Письменський, О.Таран, Г.Тетерятник, Т. Фоміна, М.Хавронюк та інші.

Щодо механізму компенсації шкоди, завданої внаслідок військової агресії, то вказане питання завжди було предметом уваги з боку наукової спільноти, оскільки за всю історію людства налічується близько п'ятнадцяти тисяч війн та воєнних конфліктів. У зв'язку з повномасштабним вторгненням російської федерації на територію України, перед науковою спільнотою постало питання щодо аналізу механізму відшкодування шкоди завданої Україні внаслідок злочинних дій держави-агресора, а відтак його можливого вдосконалення чи розробки нових підходів в цій частині. Окремі аспекти розглядуваного питання вивчали В.Антипенко, М.Антонович, І.Білас, Ю.Блажевич, К.Важна, Т.Грабович, Б.Карнаух, О.Маловацький, В.Махінчук, І.Мищук та інші.

Метою даної статті є розгляд міжнародно-правових стандартів захисту прав військовополонених та відшкодування шкоди, заподіяної державою-агресором.

Виклад основного матеріалу

У міжнародному праві передбачено чимало нормативних документів, які регламентують питання захисту жертв збройних конфліктів. До таких слід відносити, зокрема, Загальну декларацію прав людини від 10 грудня 1948 р.; Конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 р.; Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р. ; Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р.; Конвенцію ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що при-

нижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. тощо.

У нормах міжнародного права чітко окреслено положення про те, що

держава, що тримає в полоні, відповідає за поводження з військовополоненими. Зокрема, у ст.3 Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р. вказується наступне: «...з тими особами зі складу збройних сил, які склали зброю, а також тими, які припинили участь у воєнних діях у зв'язку з хворобою, пораненням, триманням під арештом чи з будь-якої іншої причини, поводяться за будь-яких обставин гуманно, без будь-якої дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, релігії чи вірування, статі, походження чи майнового становища чи будь-якими іншими аналогічними критеріями» [4].

Із цією метою вчиняти стосовно зазначених вище осіб такі дії:

- а) насилля над життям та особистістю, зокрема всі види вбивств, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури;
- б) захоплення заручників;
- с) наругу над людською гідністю, зокрема образливе та принизливе поводження;
- д) засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні [4].

Втім, світові відомо чимало фактів, коли військовослужбовці РФ системно та цілеспрямовано порушують норми міжнародного гуманітарного права, зокрема, теракт в Оленівці, страти військовополонених на місці, систематичне їх катування тощо. Окрім того, на офіційному сайті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є чимало повідомлень про факти жорстокого поводження з українськими військовополоненими. В одному з таких описано наступне: «Українців одягали в форму полонених, підстригли волосся, катували, змушували вчити патріотичні російські пісні та виконувати їх для своїх наглядців. Допити відбувалися два-три рази на день, після чого чоловіків жорстоко били, а згодом змушували підписати документи про

те, що з ними добре поводитися» [5]. Незважаючи на численні випадки жорстокого поводження з українськими військовополоненими, притягнення російської сторони до відповідальності є доволі складним процесом, який може тривати роками, а то й десятиліттями, що зумовлює необхідність у посиленні міжнародної співпраці.

У зв'язку з викликами, які постали перед нашою державою одним із ключових питань є впровадження єдиного правового механізму щодо відшкодування шкоди державою-агресором. Варто зауважити, що на національному рівні нашою державою в цьому напрямку вже здійснені певні кроки. Так, скажімо, 11 травня 2022 р. Радою Національної безпеки і оборони України було прийнято рішення примусово вилучити в Україні окремі об'єкти права власності Російської Федерації та її резидентів [6]. Ще одним позитивним законодавчим рішенням стало прийняття Закону України від 23 лютого 2023 р. [7], який покликаний регламентувати правові та організаційні засади надання відповідної компенсації. Зокрема, у ст.2 передбачений вичерпний перелік суб'єктів, які мають право отримати компенсацію за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна на підставі відповідної заяви за рішенням Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації. Серед джерел фінансування компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна є, зокрема, репарації або інші стягнення з російської федерації (ст.13).

Ведення агресивної війни є грубим порушенням норм міжнародного права щодо застосування сили, а тому створює підстави для репарацій як міжнародно-протиправного діяння. З огляду на це, Рада Безпеки ООН також неодноразово визнавала, що у випадку вторгнення та окупації держави, відповідальні за таку агресію, зобов'язані здійснити повне відшкодування збитків (наприклад, вторгнення південнов'єтнамських солдатів на територію Камбоджі та вбивство кількох цивільних осіб; вторгнення Португалії до Гвінеї; вторгнення Південної Африки до Лесото та Ботсвани; вторгнення ПАР до Лесото, Анголи та Ботсвани) [8, с.6].

У міжнародному праві існує ціла низка міжнародно-правових актів, які слугують основою для відшкодування російською федерацією шкоди, спричиненої збройною агресією. Так, Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Агресія проти України» від 2 березня 2022 р. засуджується факт агресії РФ проти України, яку держава-агресор вчинила в порушення Статуту ООН, а також засуджено порушення державою-агресором норм міжнародного гуманітарного права та прав людини [9].

Необхідно також вказати на Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН «Сприяння здійсненню правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» від 14 листопада 2022 р. У цьому міжнародно-правовому акті вказується наступне: «Російська Федерація повинна відповідати за будь-яке порушення міжнародного права в Україні чи проти України, у тому числі за вчинену агресію проти цієї країни в порушення Статуту ООН, а також будь-яке порушення міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також що вона повинна прийняти на себе правові наслідки всіх своїх протиправних дій на міжнародному рівні, включаючи відшкодування збитків, в тому числі будь-якої шкоди, заподіяної цими фактами» [10]. З огляду на зазначене, обґрунтовується необхідність створення у співпраці з Україною міжнародного механізму з метою відшкодування шкоди, втрат або збитків внаслідок міжнародно-протиправних дій, вчинених російською федерацією в Україні чи проти України [10].

У Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 2005 р. «Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права» вказується, що адекватне, реальне та швидке відшкодування збитків покликане сприяти досягненню справедливості шляхом відновлення постраждалого в його правах, знехтуваних внаслідок грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини або серйозних порушень міжна-

родного гуманітарного права. Відшкодування має бути пропорційним ступеня тяжкості порушень та завданих збитків. Відповідно до своїх національними законами та міжнародно-правовими зобов'язаннями держава має забезпечувати відшкодування збитків постраждалим від дій чи бездіяльності, які можуть бути присвоєні державі та які є грубими порушеннями міжнародних норм в галузі прав людини або серйозні порушення міжнародного гуманітарного права. У тих випадках, коли будь-яка фізична особа, юридична особа або інший суб'єкт права відповідає за відшкодування збитків жертві, така сторона повинна відшкодувати збитки жертві або виплатити компенсацію державі, якщо держава вже відшкодувала збитки жертві [11].

Відповідно до положень вищезазначеної Резолюції (п.18), повне та ефективне відшкодування шкоди включає такі форми:

- реституцію (відновлення початкового становища жертви, що існувало до скоєння грубих порушень міжнародних норм у галузі прав людини або серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Вона включає відновлення свободи, користування правами людини, повернення на колишнє місце проживання, відновлення на роботі та повернення майна (п.19);

- компенсацію (відшкодування за будь-який збиток, що піддається економічній оцінці, в установленому порядку і пропорційно серйозності порушення та обставинам кожного випадку, що є результатом таких самих порушень, охоплюючи відшкодування за: фізичну або психічну шкоду; втрачені можливості; матеріальні збитки та втрачену вигоду; моральні збитки; витрати на правову чи експертну допомогу, ліки та медичне обслуговування, а також на послуги психологічних та соціальних служб (ст.20);

- реабілітацію (включає в себе надання медичної та психологічної допомоги, а також юридичних та соціальних послуг) (ст.21);

- сатисфакцію (полягає у вжитті ефективних заходів, спрямованих на припинення продовження порушень; перевірку

фактів та повне та публічне оприлюднення правди при умови, що таке оприлюднення не завдасть додаткової шкоди або не поставить під загрозу безпеку та інтереси жертв, їхніх родичів; пошук місцезнаходження зниклих осіб, встановлення особи викрадених дітей, а також упізнання тіл убитих та надання допомоги у поверненні) (ст.22);

- гарантії неповторення того, що трапилось (повинні включати заходи, які будуть сприяти запобіганню порушенням, зокрема, забезпечення ефективного цивільного контролю за озброєними силами та службами безпеки; забезпечення того, щоб усі цивільні та військові судові процедури відповідали міжнародним нормам, що стосуються належного судочинства, чесності та неупередженості тощо (ст.23).

Висновки

Враховуючи масштаби злодіянь, які спричинені Україні державою-агресором, очевидно, що розміри відшкодування відповідної шкоди є колосальними, вимагатимуть чітких законодавчих кроків та об'єднання зусиль міжнародної спільноти. З огляду на те, що бойові дії продовжуються, то очікувано, що законодавча робота в цьому напрямку і надалі триватиме.

Література

1.Денісова розповіла про катування російськими українських військовополонених. URL:<https://zaxid.net/news/>

2.Case Concerning Gabčíkovo-Nagymaros Project (Hungary/Slovakia).

Judgment of 25 September 1997. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icjci.org/public/files/case-related/92/092-19970925-JUD-01-00-EN.pdf>.

3.Український механізм репарацій: чому «німецька» формула неактуальна.. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/21/7407797/>

4.Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

5.Сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. URL: https://ombudsman.gov.ua/news_details/upovnovazhenij-u-rosijskomu-poloni-ukrayinciv-katuyut-ta-trimayut-unelyudskihumovah.

6. Про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів: Рішення Ради Національної безпеки і оборони України від 11 травня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0006525-22#n2>

7. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23 лютого 2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text>

8. Варіанти відшкодування збитків, завданих під час війни в Україні. Листопад 2022 р. Д-р Люк Моффетт. URL: <https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/>

9. Resolution adopted by the General Assembly on 2 March 2022. ES-11/1. Aggression against Ukraine. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=en&v=pdf#files>

10. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Сприяння здійсненню правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» від 14 листопада 2022 р. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ua1.pdf>

11. Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правовий захист і відшкодування збитку для жертв грубих порушень міжнародних норм в галузі прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 2005 р. (A/RES/60/147). URL : <https://documents-ddsny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/496/44/PDF/N0549644.pdf?OpenElement>.

SUMMARY

The article examines international legal standards for protecting the rights of prisoners of war and compensating for damage caused by the aggressor state. Russian aggression against Ukraine is of catastrophic proportions and has led to a large number of civilian casualties, as well as the capture of Ukrainian servicemen.

International law provides for a number of normative documents that regulate the protection of victims of armed conflicts. These include, in particular, Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948; Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field of August 12, 1949; Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War of August 12, 1950; Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War of August 12, 1949; UN Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of December 10, 1984, etc.

Waging an aggressive war is a gross violation of the norms of international law regarding the use of force, and therefore creates grounds for reparations as an internationally wrongful act. The damage caused by the aggressor state is difficult to overestimate (destruction of residential and critical infrastructure, forced displacement of the population, etc.), and the lost human lives and ruined destinies are hardly compensable. Therefore, the most important issue is to bring the perpetrators to justice and restore justice by taking measures to compensate for the damage caused by the enemy for inhumane actions. Given that hostilities continue, it is expected that legislative work in this direction will continue.

Given the scale of the atrocities committed against Ukraine by the aggressor state, it is obvious that the amount of compensation for the corresponding damage is colossal and will require clear legislative steps and the combined efforts of the international community.

Key words: rights of prisoners of war, legal status, armed conflict, compensation for damage, aggressor state, reparations, restitution, satisfaction.

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ РИЗИКУ У СИСТЕМІ ТРУДОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

ІЗУЇТА Петро Олександрович - кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», заслужений юрист України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9851-3434>

ЖЕНЖЕРА Сергій Володимирович - кандидат філософських наук доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін Інституту права та суспільних відносин Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8154-1164>

УДК 12:349.2

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.56>

У статті проаналізовано поняття ризику у філософсько-правовому аспекті. Акцентовано увагу на тому, що ризик в історії філософії розглядається як у якості небезпеки інтелектуальної помилки, так і в значенні прийняття невірного рішення конкретною людиною на життєвому шляху.

Здійснено огляд українських публікацій стосовно теоретичного аналізу ризику, зокрема пов'язаних із терміном «ризикологія». Відзначено, що вони переважно пов'язані із ризиками в управлінсько-менеджерській та фінансово-економічній сферах. При цьому економічний контекст зазначається не завжди, тому дослідження філософських та правових аспектів ризику є особливо актуальною, запобігають неявному змішуванню понять.

Авторами статті проведено порівняльний аналіз поняття ризику у цивільному та трудовому законодавстві України. Підкреслено, що Цивільний Кодекс України торкається питань майнових ризиків, що у філософсько-правовому сенсі веде від самостійності учасників до прийняття власниками відповідальності за ризики випадкового пошкодження майна. Кодекс законів про працю України акцентує увагу на відносини роботодавців та працівників і пов'язує поняття ризику зі «шкодою». Трудовим законодавством відшкодування розглядається як зі сторони працівника за випадково пошкоджене майно, так і

з боку підприємства у разі шкоди, завданої працівникові в процесі виробництва. Суттєвим філософсько-правовим аспектом регулювання трудових правовідносин стосовно ризиків є активна участь суспільства, зокрема через визначення на державному рівні особливостей та градацій важких робіт, умов виникнення ризиків, як виробничих, так і природних, зокрема географічних та геологічних.

В якості загально-філософського підґрунтя аналізу поняття ризику у суспільному та нормативно-правовому вимірі у статті наведено та проаналізовано образ вибору життєвої долі із десятої глави діалогу Платона «Держава». Це дозволило конкретизувати акценти на зв'язках ризику із моментами випадковості, свідомого вибору та державного нормативного регулювання, як в об'єктивному значенні, так і на рівні суб'єктивного сприйняття учасників трудових правовідносин.

Головним висновком є важливість подальших комплексних досліджень ризику в юридично-правовому полі.

Ключові слова: ризик, шкода, випадковість, відповідальність, трудові правовідносини, умови праці, історико-філософські засади.

Постановка проблеми

Ризик вже за своїм базовим значенням викликає негативні емоції, в першу чергу занепокоєння, бажання уникнути певно-

го сценарію. З філософської точки зору це можна дещо парадоксально охарактеризувати в якості прагнення до небуття – небуття того, чим певний ризик конкретно загрожує. А оскільки ще з часів славетного філософа Парменіда (515-480 рр. до н.е.) було підмічено, що помислене небуття набуває у певному сенсі буття, багато людей психологічно намагаються уникнути думок про можливі ризики, суб'єктивно сховатись від об'єктивних проблем. Подібна реакція не є далекоглядною та конструктивною.

У системі трудових правовідносин ігнорування ризиків може не лише призвести до персональної відповідальності посадових осіб та рядових виконавців. Недоліки нормативної системи та правової культури здатні призвести до загальної недбалості, викривлення загальносупільного сприйняття ризиків, накопичення стратегічних помилок, які створюють передумови для посилення та урізноманітнення ризиків замість їх профілактики.

Тому дослідження ризику з огляду на фундаментальні аспекти, філософсько-правові засади, зокрема у сфері трудових правовідносин може сприяти усвідомленню важливості зазначеної проблематики та налаштуванню спільного розуміння, уважного відношення до вчасного попередження негативних сценаріїв.

Стан дослідження проблеми

Ризик не є загальновизнаною філософською категорією. Він відіграє роль поняття, розуміння якого значною мірою залежить від контексту. Тому ризики створюють, оцінюють, їх уникають як у різноманітних проявах матеріального буття, так в і сферах інтелектуальній, морально-етичній, релігійній, духовній. Особливого значення набуває дослідження ризиків в сенсі ІТ-безпеки та віртуального простору.

Точним методом дослідження ризиків є залучення інструментарію математики, математичної логіки, статистики, теорії ймовірності, теорії прийняття рішень. Серед суспільствознавчих дисциплін вони природно поєднуються зі сферою економічних досліджень. Тому у ряді вітчизняних джерел, в назвах яких згаданий ризик без певної

специфікації, насправді мається на увазі ризик фінансовий, банківський, управлінсько-менеджерський тощо.

Так у змістовній статті [1] ризик насправді було дуже якісно і наочно проаналізовано у яскраво виражений алгоритмічно-математичний спосіб та передусім в економічному контексті.

В гарній оглядовій статті [2] ризик розглядається у економічному полі, і ця установка послідовно підтверджується із посиленням на попередні дослідження одного з авторів: «в сучасній українській науці проблеми ризику, ризикології найбільш розробляються в економічному аспекті...» [2, с. 35]. Сумно бачити, що українські реалії наштовхують авторів на підкреслення песимістичного боку проблеми на рівні дефініції: «Ризик – це невизначеність щодо можливих втрат на шляху до мети» [2, с. 39]. Проте для нас головне, що у роботі можна знайти узагальнення філософського рівня, зокрема: «Тому [...] що ризик пов'язаний з діяльністю в умовах, з одного боку, реально існуючої невизначеності, а з іншого – вибору зацікавленим індивідом певних альтернатив і розрахунком імовірності їхнього результату, то він є діалектичною єдністю об'єктивного та суб'єктивного» [2, с. 38]. Також дуже корисним є один із методологічних висновків: «Сьогодні теорія ризику вийшла на новий рівень пізнання, коли вчені стали розрізняти теоретичний та ефективний ризик, які пов'язані між собою поняттям евентологічного ризику, який виникає при моделюванні ризикованих ситуацій з врахуванням особливостей сприйняття ризику суб'єктом» [2, с. 45]. Згадана ситуація виводить ризикологію на рівень неklasичного ідеалу наукової раціональності та дозволяє уникнути необґрунтованих узагальнень людської поведінки, характерних для тоталітарних режимів та диктатур.

При цьому характерно, що змістовний вітчизняний підручник «Ризикологія» [3] також присвячений ризикам в економічній та менеджерській діяльності. І відповідно, сам ризик визначається як «...економічна категорія, що відображує характерні особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами економічних відносин об'єктивно існуючих

невизначеності та конфліктності, іманентно притаманних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями» [3, с. 179]. Стосовно «економічної категорії» у контексті праці, в назві якої «ризикологія» вжита без додаткових уточнень, дозволимо собі не погодитись. Але здійснення комплексних досліджень ризику у всіх сферах суспільного життя можна лише вітати.

Приємно, що в нормативно-правовій галузі все ж можна побачити приклади фундаментальних робіт, зокрема монографій, присвячених ризику [4]. В даному випадку, основна частина дослідження цілком логічно присвячена цивільно-правовим аспектам, в рамках яких проаналізовані «концептуальні підходи до категорії ризику» [4, с. 101-172], «управління ризиком» [4, с. 173-244] та «ризик в окремих сферах цивільного права» [4, с. 245-365]. Максимально узагальнений аналіз за межами конкретних правових настанов виконує перший розділ, у якому ризик розглядається як категорія, проте у соціальному, загально-правовому, загальнометодологічному та методологічно-економічному сенсах. Але при цьому окремого акценту на філософії права та філософському розумінні ризику не зроблено.

Таким чином можна відзначити живий інтерес вітчизняних дослідників до питань ризику в економічній та правовій сферах суспільного життя. Але здійснення подальших пошуків особливо у правовій галузі, зокрема в аспекті трудових правовідносин, є цілком актуальним. Подібні розвідки бажано ґрунтувати на філософсько-правових засадах, послідовно доводячи їх до рівня, що спирається на приклади з класичної історії філософії.

Мета дослідження

Підкреслити суттєвий зв'язок поняття ризику із ключовими аспектами дослідженнями процесів трудових правовідносин. Оцінити фундаментальну нормативну базу, яка регулює ризик у трудовому праві. Накреслити перспективи досліджень трудових правовідносин у філософсько-правовій пло-

щині із залученням матеріалу з класичної історії філософії.

Виклад основного матеріалу

Аналізуючи поняття ризику з філософсько-герменевтичної точки зору, варто звернути увагу, що він пов'язаний з елементом випадковості. Саме в цьому аспекті говорить про ризик Цивільний Кодекс України. [5]. У п. 1 статті 323 відповідальність покладається на власника: «Ризик випадкового знищення та випадкового пошкодження (псування) майна несе його власник, якщо інше не встановлено договором або законом.» [5, ст. 323, п. 1]. Аналогічно стаття 842 у п. 1 передбачає відповідальність за матеріал, що псується, за власником, причому не обов'язково фактичним, але тим, якому матеріал належить згідно договору: «Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження (псування) матеріалу до настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи несе сторона, яка надала матеріал, а після настання цього строку - сторона, яка пропустила строк, якщо інше не встановлено договором або законом.» [5, ст. 842, п. 1].

Таким чином можна відзначити наступну логіку прояву ризику через власність на майно у філософсько-правовому сенсі: (1) учасникам правовідносин належить майнова самостійність, (2) власність на майно має нормативний характер на перевагу фактичному, (3) отже відповідальність за випадкові ризик в першу чергу покладається на особу власника. Тобто бачимо чітку діалектику права власності та ризику в сучасних суспільних умовах: той, хто має право, самостійно відповідає за наслідки випадкових подій (детальніше про випадковість у державному управлінні див. статтю [6]).

Більш комплексно ризик проявлений у трудових правовідносинах, але в аспекті правовідносин роботодавця та працівника, які регулюються Кодексом законів про працю (КЗпП) України [7]. По-перше, тут поняття ризику тісно пов'язане із низкою філософсько-правових засад, які не завжди безпосередньо визначені, але обумовлюють розуміння правових понять та логіку правовідносин. Особливо слід звернути увагу на діалектику взаємодії понять «школа» та «від-

повідальність» у динаміці. В першу чергу це можлива шкода (та її тяжкість) для працівника та види відповідальності роботодавця. Відзначимо, що ймовірність переходу цієї діалектики із потенційної сфери до виробничої та відповідної нормативно-правової реальності варто було би визначити в якості поняття ризику у контексті трудових правовідносин.

Контекст трудових правовідносин суттєво відрізняється від майнового, оскільки починає працювати суспільний фактор. Вже у статті 5¹ підкреслено, що «правовий захист від мобінгу (цькування), дискримінації, упередженого ставлення у сфері праці, захист честі та гідності працівника під час здійснення ним трудової діяльності» [7, ст. 5¹] гарантує держава. «Відшкодування шкоди в разі ушкодження здоров'я працівників» передбачено статтею 173 (єдиною, де згадується шкода, з усіх 21-єї статті глави XI «ОХОРОНА ПРАЦІ»). Також до аспектів захисту особистості збоку суспільства можна віднести главу VIII «ГАРАНТІЇ І КОМПЕНСАЦІЇ» в цілому.

При цьому слід відзначити, що вже у наступній главі IX набагато детальніше розглядаються випадки можливої шкоди, завданої працівником підприємству («ГАРАНТІЇ ПРИ ПОКЛАДЕННІ НА ПРАЦІВНИКІВ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ ПІДПРИЄМСТВУ, УСТАНОВІ, ОРГАНІЗАЦІЇ» [7, гл. IX]).

Взаємним претензіям працівника та роботодавця присвячена глава XV «ІНДИВІДУАЛЬНІ ТРУДОВІ СПОРИ» [7, гл. XV], де розглядаються процедурні питання стосовно відшкодування збоку працівника на користь підприємства у матеріальному плані (статті 232 та 233) та збоку підприємства під контролем суспільства на користь працівника у моральному плані: «Стаття 237¹. Відшкодування роботодавцем моральної шкоди. Відшкодування роботодавцем моральної шкоди працівнику провадиться у разі, якщо порушення його законних прав, у тому числі внаслідок дискримінації, мобінгу (цькування), факт якого підтверджено судовим рішенням, що набрало законної сили, призвели до моральних страждань, втрати

нормальних життєвих зв'язків і вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя. Порядок відшкодування моральної шкоди визначається законодавством.» [7, ст. 237¹].

По-друге, слід відзначити, що у поточній редакції Кодексу законів про працю України слово «ризик» безпосередньо зустрічається шість разів у п'яти статтях, але без філософсько-правового аналізу цього терміну. Проте за змістом виникає можливість класифікувати вітчизняне розуміння ризику у системі трудових правовідносин:

(1) Ризик, пов'язаний з природними умовами. Тобто джерелом можливої шкоди виступає об'єктивна оточуюча реальність, стосовно якої відповідальність людини полягає в тому, що вона наважилась організувати, наприклад, виробничу діяльність в таких умовах. Із цим аспектом пов'язана стаття 7: «Особливості регулювання праці осіб, які працюють у районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я, тимчасових і сезонних працівників, а також працівників, які працюють у фізичних осіб за трудовими договорами, у тому числі домашніх працівників...» [7, ст. 7]. А також п. 2 статті 24: «Трудовий договір укладається, як правило, в письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим: 1) при організованому наборі працівників; 2) при укладенні трудового договору про роботу в районах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я; ...» [7, ст. 24, п. 2].

(2) Важкі роботи, причини яких можуть бути як природними, так і обумовленими особливостями процесу виробництва. Цей аспект розкритий у статті 100. Він знаходиться під суспільним контролем через встановлення державного переліку відповідних робіт: «На важких роботах, на роботах із шкідливими і небезпечними умовами праці, на роботах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я встановлюється підвищена оплата праці.

Перелік цих робіт визначається Кабінетом Міністрів України.» [7, ст. 100].

(3) Ризик в нормальних умовах, проаналізований у статті 130. Така постановка питання вже є філософськи виваженою. Більшої глибини йому надає поєднання із випадками крайньої необхідності, що фактично набувають статусу нормальності: «Загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників... На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності. Відповідальність за не одержаний підприємством, установою, організацією прибуток може бути покладена лише на працівників, що є посадовими особами.» [7, ст. 130].

(4) Ідея кількісної градації ступеню ризику присутня у статті 158. Вона показана в двох аспектах: (4.1) профілактика ризиків, тобто зменшення ймовірності настання шкоди, зменшення ризикованості; (4.2) полегшення умов праці, а отже зменшення ступеню ризикованості та характеру наслідків шкоди: «Обов'язок роботодавця щодо полегшення і оздоровлення умов праці працівників. Роботодавець зобов'язаний вживати заходів для полегшення і оздоровлення умов праці працівників шляхом впровадження сучасних технологій, досягнень науки і техніки, засобів механізації та автоматизації виробництва, вимог ергономіки, кращого досвіду з охорони праці, зниження та усунення запиленості і загазованості повітря у виробничих приміщеннях, зниження інтенсивності шуму, вібрації, випромінювань тощо. Роботодавець зобов'язаний вживати заходів для забезпечення безпеки і захисту фізичного та психічного здоров'я працівників, здійснювати профілактику ризиків та напруги на робочому місці, проводити інформаційні, навчальні та організаційні заходи щодо запобігання та протидії мобінгу (цькуванню).» [7, ст. 158].

Зазначені аспекти показують високий рівень узагальнень та культури теоретичного мислення у вітчизняному законодавстві, яке регулює трудові правовідносини. І відкриває поле для подальших досліджень та

практичного вдосконалення відповідних норм.

Проте у філософсько-правовому аспекті глибина та повнота теоретичного аналізу можуть бути досягнуті лише за умов зв'язку певної проблеми з історико-філософською традицією.

Зокрема існує гносеологічна традиція, що проходить крізь всю історію європейської філософії, коли особливим виміром дослідження ризику помилок пізнання є інтерпретація поняття хиби – як у негативному, так і в позитивному сенсі [8], в якості невід'ємної складової світоглядних концепцій та інтелектуальних систем. Істина без хиби або втрачає сенс, або її зміст стає значно біднішим. Так само людські дії та пов'язані із ними правовідносини за умов тотального уникнення ризику, радикальної боротьби із ним, перетворюються на заздалегідь передбачені механічні процедури, позбавлені ініціативи, винахідливості, кмітливості та творчого підходу.

І все ж реальні трудові правовідносини знаходяться ближче до ризику дії, аніж ризику теоретичної думки. В цьому плані своєрідним крайнім прикладом може бути творчість філософа-письменника Денніса Вітлі (Dennis Yates Wheatley, 1897-1977), який в оповіданнях та сценаріях показував буквальний ризик для життя під час зіткнення людини з містичним, окультним, чорною магією, забороненими місцями тощо. Але для всієї галузі трудових правовідносин подібний аспект є занадто вузьким та езотеричним, хоча суто психологічні мотиви зустрічі з абсолютно невідомим і можуть бути аналогічними до випадків зовсім неочікуваних, вкрай непередбачуваних надзвичайних ситуацій на виробництві.

Більш загальним способом пошуку історико-філософських засад є встановлення відповідності між терміном, поняттям, категорією та образами, мотивами або буквально обговореними питаннями з діалогів Платона. Дискусійною, але розповсюдженою у філософському середовищі, є думка, що у західній філософській традиції взагалі важко знайти принципово нову тему для філософської дискусії, яка не мала би кореляції з одним із цих діалогів.

Наскільки ми здатні реконструювати спосіб мислення доби Античності, для філософів Давньої Греції ризик проявлявся насамперед у небезпеці впасти в оману, прийняти або видати необмірковане положення за останню істину. (у суперечках Сократа та софістів [9]). Вчення Парменіда про Буття також пов'язане із підкресленням небезпеки переплутати розумове знання та пов'язану з чуттєвістю й некритичними буденними, повсякденними уявленнями гадку.

Проте пропонуємо звернути увагу на своєрідне трактування ризику в діалозі «Держава» [10], що є в першу чергу практично-дієвим, аніж теоретично-пізнавальним. Сама композиція цього твору та коло проблем є традиційно цікавими для дослідників теоретичних засад права та нормативної поведінки, оскільки Платон робить спробу накреслити проект ідеального суспільного ладу, хоча й в окремо взятому античному полісі зі сталою кількістю населення.

Наприкінці «Держави» Платон наводить розлогий міф [10, с. 320-327] про Рай, Пекло та переселення душ. Міф цікавий тим, що він не повною мірою узгоджується з ключовими ідеями діалогу «Держава». Зокрема щодо свободи вибору замість природної обумовленості; трансформації душ замість самототожності; священного жеребу (тоді як вище у діалозі пропонується жереб підробляти). Складається враження, що Платон наводить чужий міф із більш давнього контексту, в якому він згоден насамперед з ідеєю метемпсихозу. При цьому свій внесок він робить, коли пояснює, що після жеребу шанси не втрачені, бо більш виховані душі здатні усвідомлено зробити вибір, на відміну від «гарної» душі, яка пливла за випадковою течією.

Для теми нашого дослідження ключовим моментом є складний комбінований образ ризику: поєднання (1) випадковості, (2) невідворотної долі та (3) свідомого вибору.

По-перше, перед визначенням долі наступного земного втілення душі вишиковуються у чергу згідно випадкового жеребу (слова про те, що кожен обирає жереб сам в даному контексті означають відсутність підтасовок та ангажованості): ««Не вас обиратиме за жеребом демон..., а ви самі оберете

його для себе. Кому першому жереб випаде, той нехай першим і вибере собі життя, яке йому неминуче належить прожити. Добродішність не може бути надбанням когось одного: хто її шанує більше чи менше, той відповідно в такій же кількості й володітиме нею. Це вина того, хто вибирає, бог не винен». Сказавши це, віщун кинув жереби між усіх, і кожний підняв той жереб, який упав біля нього... Кожному, кому дістався жереб, було зрозуміло, який він одержав порядковий номер при жеребкуванні. Після цього віщун розклав перед ними на землі візрічі різних життів, і було їх набагато більше, ніж присутніх» [10, с. 323-324].

По-друге, після вибору життєвого візріччя, таке життя доведеться прожити в обов'язковій формі, в чому і проявляється невідворотність долі.

Але, по-третє, кожен учасник має право на вільний особистий вибір із тих візріччів, які ще залишились. Звичайно, асортимент скорочується в залежності від випадково розіграного місця у черзі, але критичні ситуації виникають не через випадковість, і не через долю, але внаслідок неухважності, зарозумілості учасників, що не побачити та не використали власний шанс: «...тамтешній віщун, звертаючись до тих, що мали вибирати, сказав ось так: «Хоч би хто й останнім підійшов сюди, його також очікує життя приємне, а не погане, якщо зробити вибір розумно й жити належно. Той, хто вибирає першим, нехай не буде легковажним, а хто останнім – нехай не втрачає духу!» По цих словах віщуна відразу ж наблизився той, кому випав перший жереб, і заявив, що обирає життя наймогутнішого тирана. Нерозважливий він був і ненаситний, тому й зробив вибір, не обміркувавши усе як слід, ось і не зауважив, яка в тому причаїлася лиха для нього доля – пожирання власних дітей... та інші найрізноманітніші біди. Коли ж уже пізніше він спокійно усе обдумав, то почав бити себе в груди й голосно нарікати, що не прислухався до попереджень віщуна. Він звинувачував у своїх нещастях не себе, а долю, богів і що завгодно, лишень не себе самого» [10, с. 325].

Цей образно-міфологічний приклад, яким Платон доповнює свій філософський

діалог, демонструє модель, що може бути теоретично і практично використана під час дослідження, вдосконалення та імплементації відповідних норм трудового законодавства. Культура створення, сприйняття суспільством та застосування нормативно-правової бази у реальному процесі трудових правовідносин досі визначається згаданими трьома аспектами: (1) люди, як громадяни, є теоретично рівними, але організація їх взаємодії відразу веде до випадкового поєднання конкретних умов, виникнення окремих переваг, створення образної (іноді буквальної) черги на шляху до можливості самореалізації; (2) в цьому процесі норми законодавства мають характер об'єктивних невідворотних факторів, на них нема сенсу нарікати чи намагатись їх обійти, уникнути, обманути; (3) незважаючи на все це, залишається певний асортимент способів самореалізації для кожного громадянина, і реальний вибір та відповідальність суспільство покладає зрештою на нього. Отже, культура правосвідомості, зокрема у сфері трудових правовідносин має бути орієнтована на грамотну оцінку ризиків, чітке розрізнення елементів випадковості, власного вибору та суспільно-державного регулювання (із відповідним адекватним реагуванням на наслідки власних дій).

Висновки

1. Цивільні та трудові правовідносини природно пов'язані з ризиками як для роботодавців, так і для працівників. 2. Вітчизняні філософсько-теоретичні дослідження поняття «ризик» більше орієнтовані на відповідні аспекти фінансово-економічної діяльності, аніж на управлінсько-менеджерські рішення у нормативно-правовому полі трудових правовідносин. 3. Поняття ризику є актуальним напрямком дослідження філософії права, зокрема у сфері трудових правовідносин. 4. Філософські засади дослідження ризику закладені ще у філософії Платона та можуть сягати більш давньої міфологічної традиції, на яку він спирався в процесі написання «діалогів». 5. Врахування філософського підґрунтя розуміння ризику у європейській інтелектуальній традиції має бути основою проведення комплексних дослі-

джень з ризикології, як економічної, так і юридично-правової. 6. Для філософії права ризик є сенс досліджувати комплексно через врахування аспектів випадковості, свідомого вибору та державного нормативного регулювання.

Література

1. Козьменко О. В., Гвоздюкова С. М. Філософські аспекти формування поняття ризику. Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць / УАБС НБУ. Суми, 2014. Вип. 38. С. 6-13. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/52907/6/Kozmenko_Poniattia_ryzyku.pdf
2. Пехник А. В., Кройтор А. В., Завгородня Ю. В. Теорія ризику: історія та сучасні підходи. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 63. С. 33-47.
3. Стешенко О. Д. Ризикологія: Навч. посібник. Харків : УкрДУЗТ, 2019. 180 с., рис. 24, табл. 8.
4. Великанова М. М. Ризики в цивільному праві : монографія. Київ: Алерта, 2019. 378 с.
5. Цивільний Кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
6. Ізуйта П.О., Женжера С.В. Категорія випадковості як одна із філософських засад здійснення державного управління / П.О. Ізуйта, С.В. Женжера. *Modern scientific journal (Сучасний науковий журнал)*. 2024. Вип. №6(4). С. 65-75. URL: <https://mosjournal.com/index.php/journal/article/view/98/88>
7. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>
8. Платон Діалоги / Пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 395 с.
9. Денис Прокопов. Інтерпретація хибі в європейській філософії XVII – середини XVIII століть: монографія. Київ : Вид. ПАРАПАН, 2008. 428 с.
10. Платон. Держава / пер. з давньогр. Д. Коваль. Київ : Основи, 2000. 355 с. URL: <http://litopys.org.ua/plato/plat10.htm>

Izuita P.O., Zhenzhera S.V.
**PHILOSOPHICAL ASPECTS OF RISK
IN THE SYSTEM OF LABOR RELATIONS**

The article analyzes the concept of risk in the philosophical and legal aspects. It is emphasized that risk in the history of philosophy is considered both as a danger of intellectual error and in the meaning of making the wrong decision by a particular person on the life path.

The article reviews Ukrainian publications on the theoretical analysis of risk, in particular those related to the term "riskology". It is noted that they are mainly related to risks in the administrative and managerial and financial and economic spheres. At the same time, the economic context is not always mentioned, therefore, the study of the philosophical and legal aspects of risk is particularly relevant, preventing the implicit mixing of concepts.

The article conducts a comparative analysis of the concept of risk in the civil and labor legislation of Ukraine. It is emphasized that the Civil Code of Ukraine addresses issues of property risks, which in a philosophical and legal sense leads from the independence of participants to the assumption by owners of responsibility for the risks of accidental damage to property. The Labor Code of Ukraine focuses on the relationship between employers and employees and connects the concept of

risk with "harm". Labor legislation considers compensation both from the employee's side for accidentally damaged property and from the side of the enterprise in case of harm caused to the employee in the production process. An essential philosophical and legal aspect of regulating labor relations with regard to risks is the active participation of society, in particular through the definition at the state level of the features and gradations of difficult work, the conditions for the occurrence of risks, both industrial and natural, in particular geographical and geological.

As a general philosophical basis for the analysis of the concept of risk in the social and legal dimension, the article presents and analyzes the image of choosing one's life destiny from the tenth chapter of Plato's dialogue "The State". This allowed specifying the emphasis on the connections between risk and moments of randomness, conscious choice and state regulatory regulation, both in an objective sense and at the level of subjective perception of participants in labor relations.

The main conclusion is the importance of further comprehensive research into risk in the legal field.

Key words: risk, damage, randomness, liability, labor relations, working conditions, historical and philosophical foundations.

ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ ДИТИНИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

ШЕВЧЕНКО Василь Михайлович - доктор філософії (ГУНП в Харківській області, м. Харків, Україна)

УДК 342.9

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.57>

У статті здійснено комплексне науково-правове дослідження принципів діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів. Актуальність теми зумовлена зростанням вразливості дітей у період суспільно-політичної нестабільності, збройного конфлікту, масових переміщень населення та обмеження окремих прав і свобод людини.

У роботі проаналізовано конституційні, законодавчі та міжнародно-правові засади захисту прав дитини, які визначають межі допустимого втручання держави у права людини навіть за умов надзвичайної ситуації.

У результаті обґрунтовано, що принципи діяльності Національної поліції у сфері захисту прав дитини під час дії надзвичайних правових режимів формують внутрішньо узгоджену систему, в якій загальні засади поліцейської діяльності доповнюються спеціальними дитиноцентричними та організаційно-процедурними орієнтирами. З огляду на типові кризові ситуації систематизовано принципи діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів у межах розподілу на групи: загальні принципи; спеціальні принципи; організаційні принципи.

Ключові слова: права дитини, надзвичайні правові режими, воєнний стан, принципи діяльності поліції, ювенальна превенція, найкращі інтереси дитини.

Постановка проблеми

Запровадження надзвичайних правових режимів в Україні, передусім воєнного стану, об'єктивно змінює характер діяльності органів публічної влади та суттєво розширює інструментарій державного примусу з метою забезпечення безпеки і правопорядку. У цих умовах Національна поліція України опиняється у складній ситуації необхідності одночасно реагувати на підвищені загрози публічній безпеці та забезпечувати належний рівень захисту прав і свобод людини. Особливо вразливою категорією у такому контексті є діти, права яких мають посилену правову охорону та потребують спеціального, дитиноцентричного підходу з боку правоохоронних органів. Проблемність ситуації полягає в тому, що надзвичайні правові режими створюють умови для зростання ризиків формального або спрощеного підходу до реалізації прав дитини, коли пріоритети оперативності, доцільності чи безпеки можуть фактично витіснити принципи верховенства права, пропорційності та найкращих інтересів дитини. У практичній діяльності поліції це проявляється у складнощах реагування на випадки домашнього насильства щодо дітей, зникнення неповнолітніх, незаконного переміщення або розлучення дітей із законними представниками, а також у ризиках вторинної віктимізації під час процесуальних дій.

Наявні нормативні приписи часто не супроводжуються чіткими алгоритмами дій, адаптованими саме до умов надзвичайних

правових режимів, що зумовлює нерівномірність і фрагментарність практики. Додатковим ускладнювальним чинником є обмежена інтеграція дитиноцентричних принципів у загальну систему принципів поліцейської діяльності. Попри декларування пріоритету прав людини та особливого статусу дитини, на практиці ці положення нерідко залишаються на рівні загальних положень і не трансформуються у стабільні професійні стандарти поведінки поліцейських у кризових ситуаціях. Відсутність системного наукового осмислення принципів діяльності Національної поліції саме крізь призму захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів призводить до розриву між нормативними вимогами та реальними управлінськими і правозастосовними рішеннями.

Зазначене засвідчує необхідність переосмислення та наукового обґрунтування принципів діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини з урахуванням специфіки надзвичайних правових режимів. Без формування чіткої, внутрішньо узгодженої системи таких принципів неможливо забезпечити баланс між потребами публічної безпеки та обов'язком держави гарантувати реальний, а не декларативний захист прав дитини в умовах кризових і воєнних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковому дискурсі проблема захисту прав дитини у діяльності правоохоронних органів розглядається переважно крізь призму загальних стандартів прав людини, адміністративно-правових механізмів та ювенальної політики держави. Значна кількість праць присвячена правовому статусу дитини, гарантіям її прав та обов'язків державних інституцій у сфері охорони дитинства (наприклад, публікації І.О. Бандурки, В.О. Кірюхіна, К.Б. Левченко, Н.В. Лесько, Л.І. Миськів, А.О. Сазонової, С.О. Шатрави, А.А. Юнусової), що створює важливе теоретичне підґрунтя для подальших досліджень. Водночас аналіз відповідних напрацювань свідчить, що специфіка діяльності Національної поліції України в умовах надзвичай-

них правових режимів лише фрагментарно представлена у таких наукових джерелах.

Окремий прошарок наукових публікацій присвячений ювенальній превенції та організаційно-правовим засадам діяльності спеціалізованих підрозділів Національної поліції (наприклад, праці О.В. Джафарової, Н.О. Гром, М.В. Корнієнка, Н.В. Коломoeць, А.С. Романової, А.О. Сухаревої). У таких роботах досліджуються питання профілактики правопорушень серед неповнолітніх, реагування на факти домашнього насильства, булінгу, зникнення дітей, а також міжвідомчої взаємодії з органами і службами у справах дітей. Водночас більшість відповідних досліджень формувалася в умовах відносної правової стабільності та не враховує повною мірою викликів, пов'язаних із дією воєнного чи надзвичайного стану, коли стандартні алгоритми роботи потребують адаптації до таких умов.

Після початку широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України в науковому просторі з'явилися публікації, присвячені впливу воєнного стану на реалізацію прав людини та функціонування правоохоронних органів (наприклад, публікації під авторством О.В. Барбацького, О.В. Дручек, Є.С. Зеленського, О.П. Світличного, О.С. Яри). У цих дослідженнях акцент робиться на допустимості обмежень прав і свобод, межах дискреції органів влади та проблемах забезпечення балансу між безпекою і свободою особи. Разом із тим питання захисту прав дитини у відповідних умовах часто розглядаються фрагментарно, без виокремлення системи принципів, якими має керуватися поліція у своїй повсякденній практиці. Міжнародні наукові праці та аналітичні звіти, зокрема у сфері прав дитини під час збройних конфліктів і надзвичайних ситуацій, наголошують на універсальності принципу найкращих інтересів дитини та неприпустимості його ігнорування навіть у кризових умовах. Однак ці підходи здебільшого мають загальнотеоретичний або правозахисний характер і потребують адаптації до національного адміністративно-правового контексту та реалій діяльності поліції в Україні.

Мета та завдання статті

Метою статті є комплексне науково-правове осмислення принципів діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів, а також обґрунтування їх змісту й практичного значення для забезпечення балансу між потребами публічної безпеки та обов'язком держави гарантувати реальний і ефективний захист прав дитини.

Виклад основного матеріалу

Захист прав дитини – це не «окрема ділянка» поліцейської роботи, а тест на зрілість правової держави. У мирний час помилки поліції у справах дітей часто «розчиняються» в загальній статистиці превенції чи реагування. В умовах надзвичайних правових режимів (воєнного стану, надзвичайного стану) будь-яке перевищення повноважень, несвоєчасне реагування або формальний підхід швидко перетворюються на системні ризики: вторинну травматизацію дітей, втрату довіри до державних інституцій, поглиблення насильства, зникнення дітей, незаконні переміщення, експлуатацію, булінг, втрату доступу до освіти та медичної допомоги. Саме тому принципи діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини в надзвичайних правових режимах потребують окремого наукового осмислення - не як декларації, а як практичної «рамки» для рішень на місці.

Конституція допускає встановлення окремих обмежень прав і свобод у воєнному або надзвичайному стані, але водночас прямо визначає перелік прав, які не можуть бути обмежені навіть за таких умов [1]. Закон «Про правовий режим воєнного стану» так само підкреслює межі допустимих обмежень із посиланням на ст. 64 Конституції [2], а Закон «Про правовий режим надзвичайного стану» описує сам режим як тимчасовий і винятковий, який допускає обмеження прав лише «обумовлене загрозою» та із визначенням строку [3]. На цьому конституційно-правовому тлі Національна поліція, як орган виконавчої влади у сфері охорони прав і свобод людини, повинна діяти одночасно ефективно і правомірно, не «підміняючи» права дитини міркуваннями

доцільності. Закон України «Про Національну поліцію» закріплює базові принципи поліцейської діяльності (верховенство права, дотримання прав і свобод людини, законність тощо) [4], які у дитячій сфері набувають додаткових вимог: пріоритет найкращих інтересів дитини, недискримінація, повага до гідності, забезпечення безпеки та мінімізація шкоди.

Міжнародний вимір є не менш зобов'язуючим. Конвенція ООН про права дитини (КПД) встановлює універсальні стандарти (найкращі інтереси дитини, право на захист, участь, недискримінацію) [5]. Європейська конвенція з прав людини передбачає можливість відступу держави від окремих зобов'язань у разі війни чи суспільної небезпеки, але лише «в межах, яких вимагає гострота становища» [6]; сучасна практика ЄСПЛ системно пояснює, що відступ не є «індульгенцією» для свавілля [7]. Аналогічну логіку містить МПГПП (ICCPR): відступи можливі лише настільки, наскільки це строго необхідно, і без дискримінації [8]; Комітет ООН з прав людини додатково деталізує ці вимоги у Загальному коментарі № 29 [9].

Нормативна рамка захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів ґрунтується на ідеї юридично контрольованої винятковості, за якої держава отримує розширені інструменти реагування на загрози, але не звільняється від обов'язку дотримання прав людини. У правовій державі надзвичайний режим не скасовує право як таке, а лише тимчасово коригує інтенсивність і форми державного втручання. Конституція України закріплює принципову позицію, відповідно до якої обмеження прав і свобод можливе лише у випадках, прямо передбачених Основним Законом, а під час дії воєнного або надзвичайного стану допускається встановлення окремих обмежень із чітким визначенням строку їх дії та збереженням переліку прав, які не можуть бути обмежені за жодних обставин [1]. Такий підхід формує для діяльності Національної поліції правову модель, у межах якої будь-яке втручання має бути передбачуваним, юридично обґрунтованим і контрольованим, а також співмірним із реальною загрозою.

Законодавство, що регулює правові режими воєнного та надзвичайного стану, деталізує ці конституційні положення та встановлює межі допустимої дискреції органів публічної влади. Закон, що визначає правовий режим воєнного стану, визнає можливість тимчасового обмеження окремих прав і свобод, водночас прямо відсилаючи до конституційних гарантій та заборони виходу за межі необхідного [2]. Аналогічну логіку закладено й у законі, який регламентує правовий режим надзвичайного стану, де надзвичайність трактується як тимчасовий виняток, спрямований на відвернення загрози, а не як універсальне виправдання для звуження правового захисту особи [3]. Для поліцейської практики це означає, що застосування «режимних» обмежень, зокрема комендантської години, обмеження пересування чи посилені перевірки, не може автоматично виправдовувати втручання у права дитини без належного обґрунтування мети та оцінки можливих наслідків. Особливого значення в цих умовах набувають стандарти захисту прав дитини, які мають характер постійних і незмінних обов'язків держави. Конвенція про права дитини закріплює імператив, згідно з яким у всіх діях щодо дітей першочергово враховуються їхні найкращі інтереси [5]. Цей принцип не має декларативного характеру, оскільки він повинен бути інтегрований у конкретні адміністративні та процесуальні рішення — від первинного контакту поліцейського з дитиною до прийняття рішень про тимчасове вилучення з сім'ї, евакуацію або забезпечення безпеки в умовах збройної загрози. На національному рівні ці підходи деталізуються законодавством про охорону дитинства, яке визначає систему державних гарантій захисту прав дитини та орієнтує органи влади на розширення соціально-правових механізмів підтримки [10]. Інституційну складову такого захисту формує законодавство про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей, яке закріплює модель міжвідомчої взаємодії суб'єктів, відповідальних за захист дитини [11]. У період дії надзвичайних правових режимів ця мережа набуває особливої ваги, оскільки поліція нерідко стає першою інституцією, що контак-

тує з дитиною, але не повинна залишатися єдиним суб'єктом реагування.

Наукові дослідження у сфері ювенальної превенції та адміністративно-правового захисту прав дитини підкреслюють, що ефективність такого захисту залежить від поєднання нормативного регулювання, інституційної спроможності та системного контролю за діяльністю уповноважених органів [12, с. 98–99]. У воєнний період ця комплексність набуває особливої актуальності, оскільки зростає ризик зловживань, а традиційні механізми контролю можуть бути ускладнені або обмежені. Міжнародно-правові стандарти додатково визначають рамки допустимих відступів від зобов'язань держави в умовах надзвичайних ситуацій. Європейська конвенція з прав людини допускає можливість відступу від окремих зобов'язань у разі війни або суспільної небезпеки, однак лише в межах суворой необхідності та за умови збереження контролю за такими заходами [6]. Позиція Європейського суду з прав людини, викладена у спеціальному посібнику щодо застосування відповідної норми, акцентує на тимчасовому та винятковому характері дерогацій, а також на неприпустимості їх використання як інструменту довільного втручання у права людини [7]. Подібний підхід закріплений і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, який вимагає, щоб будь-які відступи були офіційно проголошені, не мали дискримінаційного характеру та відповідали принципу суворой необхідності [8]. Загальний коментар Комітету ООН з прав людини додатково підкреслює, що навіть у надзвичайних умовах держава зобов'язана забезпечувати ефективні гарантії правового захисту, прозорість рішень і можливість їх перевірки [9].

Для діяльності Національної поліції ці міжнародні стандарти трансформуються у чіткі практичні орієнтири. Надзвичайність ситуації не може підміняти норму права або виправдовувати відхід від установлених процедур; будь-яке втручання має здійснюватися без дискримінації, з урахуванням особливої вразливості окремих категорій дітей, зокрема внутрішньо переміщених осіб, дітей з інвалідністю чи дітей, які перебува-

ють на тимчасово окупованих територіях. Водночас дотримання процесуальних гарантій, належна фіксація рішень, їх обґрунтування та забезпечення участі законних представників і фахівців у роботі з дитиною виступають необхідними умовами легітимності поліцейської діяльності в умовах надзвичайних правових режимів.

Система принципів діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів ґрунтується на поєднанні загальних засад поліцейської діяльності з дитиноцентричними та організаційними орієнтирами, що забезпечують легітимність і гуманістичний характер поліцейського втручання. Ключовим виступає принцип верховенства права та пріоритету прав людини, який зобов'язує поліцію розглядати дитину не як об'єкт опіки, а як носія прав, що підлягають захисту незалежно від дії воєнного чи надзвичайного стану [4]. Йому кореспондує принцип законності, що вимагає суворого дотримання правових процедур, оскільки саме вони є запобіжником свавільного втручання у права дитини в кризових умовах [4]. Важливе значення має принцип пропорційності та мінімальної необхідності втручання, відповідно до якого будь-які обмежувальні заходи щодо дитини допускаються лише за наявності реальної загрози та в обсязі, що є строго необхідним [6; 8]. Невід'ємним елементом цієї логіки є принцип недискримінації та рівності, який гарантує однаковий рівень захисту для всіх дітей, зокрема внутрішньо переміщених осіб та дітей з інвалідністю [5].

Центральним дитиноцентричним орієнтиром залишається принцип найкращих інтересів дитини, який спрямовує поліцейські рішення на мінімізацію ризиків і забезпечення безпеки дитини у кожній конкретній ситуації [5]. Його практичним продовженням є принцип недопущення повторної віктимізації, що вимагає врахування психологічного стану дитини та застосування спеціалізованих підходів ювенальної превенції [12], [13].

Змістовне наповнення захисту прав дитини забезпечує принцип поваги до гідності та участі дитини, який передбачає врахуван-

ня її думки у формі, що відповідає віковим і психологічним особливостям [5], а також принцип конфіденційності, спрямований на недопущення незаконного поширення персональних даних у надзвичайних умовах.

Організаційний вимір системи принципів формують принцип міжвідомчої взаємодії та партнерства, що забезпечує узгоджені дії поліції з іншими суб'єктами захисту прав дитини [16], принцип спеціалізації (ювенальної компетентності) як умова професійного реагування в умовах воєнного стану [17], а також принцип безперервності захисту та підзвітності, який виключає відкладення допомоги дитині та гарантує контрольованість поліцейських рішень.

Практична реалізація принципів діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів найбільш виразно проявляється у типових кризових ситуаціях, де поєднуються підвищені ризики для дитини та необхідність оперативного реагування. Серед них наступні.

1. Домашнє насильство щодо дітей у кризовий період потребує поєднання швидкості реагування з дотриманням правових гарантій. У таких випадках діяльність поліції має ґрунтуватися на: загальних принципах (верховенство права, законність, пропорційність, недискримінація) [4]; спеціальних принципах (найкращі інтереси дитини, пріоритет безпеки, недопущення вторинної віктимізації, повага до гідності, конфіденційність) [5];

організаційних принципах (міжвідомча взаємодія, спеціалізація ювенальної превенції, безперервність реагування), що підтверджується науковими дослідженнями та правозастосовчою практикою [14].

2. Розшук зниклих дітей, евакуація та внутрішнє переміщення в умовах воєнного стану вимагають запобігання хаотичним та формальним рішенням. У цих ситуаціях ключове значення мають: загальні принципи (законність, пропорційність, недискримінація, документування рішень) [4; 6; 8]; спеціальні принципи (найкращі інтереси дитини, безпека, конфіденційність) [5]; організаційні принципи (координація дій із службами у справах дітей, соціальними ор-

ганами, поліцейськими офіцерами громади) [14].

3. Булінг та конфлікти у громадах в умовах воєнного стану потребують превентивного, а не виключно карального підходу. Практика поліції у цій сфері має спиратися на: загальних принципах (пропорційність, законність) [4; 6]; спеціальних принципах (участь дитини, повага до гідності, недопущення повторної травматизації) [5]; організаційних принципах (партнерство з освітніми закладами, психологами, службами у справах дітей).

4. Незаконне переміщення, депортація дітей та окуповані території формують особливу сферу відповідальності держави. У таких випадках принципи виконують не лише регулятивну, а й доказову функцію: загальні принципи (верховенство права, законність) [4]; спеціальні принципи (найкращі інтереси дитини, безпека, конфіденційність) [5]; організаційні принципи (підзвітність, міжвідомча координація, належне документування), зміст яких підтверджує належну дбайливість держави [17].

Висновки

Підсумовуючи проведене дослідження, слід констатувати, що надзвичайні правові режими в Україні не є позаправовим простором або підставою для довільного звуження прав і свобод людини, а – юридично врегульованою формою тимчасової «винятковості», межі якої чітко визначені конституційними та законодавчими приписами. У цьому контексті діяльність Національної поліції України у сфері захисту прав дитини має здійснюватися в умовах підвищеної відповідальності, оскільки будь-яке відхилення від правових стандартів у кризовий період здатне спричинити непропорційну шкоду дитині та підірвати довіру до державних інституцій загалом. У результаті обґрунтовано, що принципи діяльності Національної поліції у сфері захисту прав дитини під час дії надзвичайних правових режимів формують внутрішньо узгоджену систему, в якій загальні засади поліцейської діяльності доповнюються спеціальними дитиноцентричними та організаційно-процедурними орієнтирами. Саме така системність унемож-

ливає фрагментарний або формальний підхід до захисту прав дитини та дозволяє трансформувати абстрактні правові вимоги у практичні алгоритми дій поліцейських у кризових ситуаціях.

З огляду на типові кризові ситуації систематизовано принципи діяльності Національної поліції України у сфері захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів у межах розподілу на групи: 1) загальні принципи: верховенство права; законність; пропорційність; недискримінація; документування рішень; 2) спеціальні принципи: найкращі інтереси дитини; пріоритет безпеки; недопущення вторинної віктимізації; повага до гідності; конфіденційність; участь дитини; 3) організаційні принципи: міжвідомча взаємодія; спеціалізація ювенальної превенції; безперервність реагування; координація дій із службами у справах дітей, соціальними органами, поліцейськими офіцерами громади; партнерство з освітніми закладами, психологами, службами у справах дітей; підзвітність, належне документування.

Доведено, що практична цінність досліджуваних принципів полягає не лише у їх нормативному закріпленні, а передусім у здатності обмежувати дискрецію та запобігати свавіллю під час застосування обмежувальних заходів. Вони забезпечують більш зважене прийняття рішень у ситуаціях підвищеної невизначеності, сприяють належній оцінці ризиків і наслідків для дитини, а також орієнтують поліцейську діяльність на мінімізацію шкоди, запобігання повторній травматизації та збереження гідності дитини. Особливе значення принципи набувають у типових для надзвичайних режимів ситуаціях, пов'язаних із домашнім насильством, зникненням дітей, їх евакуацією, внутрішнім переміщенням, конфліктами у громадах та незаконним переміщенням дітей. Саме в таких умовах вони виконують не лише регулятивну, а й доказову функцію, дозволяючи державі демонструвати належну дбайливість щодо захисту прав дитини та забезпечувати легітимність поліцейських рішень.

Наостанок відзначимо, що подальше підвищення ефективності діяльності Націо-

нальної поліції України у сфері захисту прав дитини в умовах надзвичайних правових режимів потребує інституційного посилення ювенальної спеціалізації, впровадження єдиних стандартів міжвідомчої взаємодії на рівні громад, а також системного контролю за дотриманням правових і процесуальних гарантій. Реалізація цих підходів створює підґрунтя для досягнення балансу між потребами публічної безпеки та обов'язком держави забезпечити реальний, а не декларативний захист прав дитини навіть у найскладніших кризових умовах.

Література

1. Конституція України: закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
2. Про правовий режим воєнного стану : закон України від 12.05.2015 № 389 - VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/389-19?utm_source
3. Про правовий режим надзвичайного стану : закон України від 16.03.2000 № 1550 – III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1550-14?utm_source#Text
4. Про Національну поліцію : закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
5. Конвенція про права дитини : міжнародний документ від 20.11.1989, ратифікована Верховною Радою України 27.02.1991 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_021?utm_source#Text
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 04.11.1950 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_004?utm_source
7. Guide on Article 15 of the European Convention on Human Rights: Derogation in time of emergency. Strasbourg : European Court of Human Rights, 2025. URL : https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr?utm_source
8. International Covenant on Civil and Political Rights (Article 4). United Nations , 1966. URL : https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights?utm_source
9. General Comment No. 29: States of Emergency (Article 4) / UN Human Rights Committee. 2001. URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2001/en/30676?utm_source
10. Про охорону дитинства : закон України від 26.04.2001 № 2402-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2402-14?utm_source
11. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : закон України від 24.01.1995 № 20/95-ВР // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/20/95-вр?utm_source#Text
12. Мороз О. Б., Ковальчук О. В., Хатнюк Ю. А. Довідник ювенального поліцейського. Львів : ЛДУВС, 2022. 388 с.
13. Юнін О. С., Мороз В. П., Пісоцька К. О., Тищенко І. О. Адміністративна діяльність підрозділів ювенальної превенції Національної поліції: організаційні та нормативно-правові засади : навч. посіб. Дніпро : ДДУВС, 2023. 160 с.
14. Гурковська К. А. Взаємодія дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громади з підрозділами ювенальної превенції у сфері захисту прав дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 74. С. 55–59.
15. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : наказ МВС України від 19.12.2017 № 1044 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0686-18?utm_source
16. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад :

наказ МВС України від 28.07.2017 № 650 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1041-17?utm_source#Text

17. Зеленський Є. С. Роль Національної поліції у забезпеченні прав дитини під час дії правового режиму воєнного стану в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 452–456. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2024/04/78.pdf?utm_source

**PRINCIPLES OF ACTIVITY OF THE
NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE
FIELD OF PROTECTION OF CHILDREN'S
RIGHTS UNDER EMERGENCY LEGAL
REGIMES**

The article presents a comprehensive scientific and legal study of the principles of the National Police of Ukraine's activities in the field of protecting children's rights under emergency legal regimes. The relevance of the topic is due to the increased vulnerability of children during periods of socio-political instability, armed conflict, mass population

movements and restrictions on certain human rights and freedoms.

The paper analyzes the constitutional, legislative and international legal principles of protecting children's rights, which determine the limits of permissible state intervention in human rights even under emergency conditions.

As a result, it is substantiated that the principles of the National Police's activities in the field of protecting children's rights under emergency legal regimes form an internally consistent system in which the general principles of police activity are supplemented by special child-centered and organizational and procedural guidelines. Taking into account typical crisis situations, the principles of the National Police's activities in the field of protecting children's rights under emergency legal regimes are systematized within the framework of the division into groups: general principles; special principles; organizational principles.

Keywords: children's rights, emergency legal regimes, martial law, principles of police activity, juvenile prevention, best interests of the child.

МІЖ СТАНДАРТИЗАЦІЄЮ ТА ДОВІРОЮ: ВИЩА ОСВІТА УКРАЇНИ В АРХІТЕКТУРІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСТОРУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

ПРИЛИПКО С.М. - доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, завідувач кафедри теорії та історії держави і права університету економіки і права «КРОК»

DOI: <https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.58>

Система вищої освіти України на сучасному етапі розвитку перебуває у стані глибокої трансформації, що зумовлюється поєднанням внутрішніх структурних змін, євроінтеграційних процесів та безпекових викликів, спричинених повномасштабною війною. Вища освіта дедалі більше розглядається не лише як сфера підготовки фахівців, а як стратегічний інститут формування людського капіталу, соціальної стійкості та інноваційного потенціалу держави. У цьому контексті інтеграція України до Європейського простору вищої освіти постає ключовим чинником модернізації освітньої політики, управлінських моделей та академічних практик.

У статті здійснюється комплексний аналіз сучасного стану вищої освіти в Україні крізь призму її інтеграції до європейського освітнього простору. Особливу увагу приділено трансформації інституційних засад функціонування закладів вищої освіти, розвитку університетської автономії, забезпеченню якості освіти відповідно до європейських стандартів, а також формуванню культури академічної доброчесності. Розглядаються соціально-економічні та правові аспекти євроінтеграційних змін, вплив демографічних процесів і міграційних тенденцій на систему вищої освіти, а також роль університетів у процесах післявоєнного відновлення України.

Обґрунтовується теза про те, що європейська інтеграція вищої освіти України не може бути зведена до формального запозичення інституційних моделей або нормативних рішень. Вона передбачає глибоке переосмислен-

ня ціннісних засад освітньої діяльності, зміни управлінської культури та підвищення відповідальності університетів перед суспільством. Наголошується, що повноцінна інтеграція до Європейського простору вищої освіти можлива лише за умови узгодження національних освітніх пріоритетів із європейськими підходами, забезпечення стабільності освітньої політики та формування довіри до українських освітніх кваліфікацій на міжнародному рівні.

Ключові слова: вища освіта, Європейський простір вищої освіти, європейська інтеграція, якість освіти, університетська автономія, академічна доброчесність, освітня політика.

Вступ

Вища освіта є одним із фундаментальних інститутів сучасної держави, через який здійснюється відтворення інтелектуального потенціалу, формування професійних еліт та забезпечення довгострокового соціально-економічного розвитку. У глобалізованому світі система вищої освіти дедалі більше виходить за межі національних рамок, стаючи складовою транснаціонального освітнього простору, де визначальну роль відіграють спільні стандарти, взаємне визнання кваліфікацій та академічна мобільність. Для України ці процеси мають особливе значення з огляду на задекларований курс на європейську інтеграцію та необхідність модернізації суспільних інститутів відповідно до європейських цінностей і практик.

Інтеграція України до Європейського простору вищої освіти стала важливим етапом реформування національної освітньої системи, який визначив стратегічні орієнтири розвитку вищої освіти на десятиліття вперед. Водночас сучасний стан вищої освіти України формується в умовах значних викликів, серед яких демографічний спад, міграція молоді та науково-педагогічних кадрів, обмеженість фінансових ресурсів, а також наслідки воєнних дій. Ці обставини зумовлюють необхідність комплексного аналізу вищої освіти не лише як галузі публічної політики, а як соціального інституту, що перебуває у процесі глибокої трансформації.

Ступінь дослідження проблеми

Проблематика розвитку вищої освіти та її інтеграції до європейського освітнього простору є предметом активних наукових досліджень як в українській, так і в зарубіжній науковій літературі протягом останнього десятиліття. У працях українських учених значна увага приділяється питанням правового забезпечення реформ у сфері освіти, університетської автономії, академічної доброчесності та якості освітніх програм. Зокрема, у роботах В. П. Андрущенка акцентується філософсько-ціннісний вимір трансформації освіти в умовах глобальних змін [14], тоді як С. М. Квіт і Т. В. Фініков аналізують інституційні та управлінські аспекти реформування вищої освіти в Україні [17; 21].

Проблеми забезпечення якості вищої освіти та імплементації європейських стандартів ESG досліджуються у працях В. І. Лугового, О. В. Панич, І. Р. Совсун, де розглядаються механізми внутрішнього та зовнішнього оцінювання, роль незалежних інституцій і формування культури якості в університетах [18; 19; 22]. Окремі дослідження присвячені академічній мобільності та інтернаціоналізації вищої освіти, зокрема у роботах Н. М. Авшенюк і Л. С. Горбунової, які аналізують участь українських університетів у європейських освітніх програмах та її вплив на модернізацію освітнього процесу [15; 16].

У зарубіжній науковій думці інтеграція національних систем вищої освіти до Європейського простору вищої освіти розглядається в контексті трансформації університетів, зміни моделей управління та підвищення їх суспільної ролі. У працях П. Скотта, У. Тайхлера, Е. Хазелкорн аналізуються наслідки Болонського процесу для структури вищої освіти, академічної автономії та конкурентоспроможності університетів [5; 7; 8]. Водночас сучасні дослідження міжнародних організацій, зокрема OECD та UNESCO, акцентують увагу на ролі вищої освіти у забезпеченні сталого розвитку та соціальної стійкості [11; 13].

Актуальність проблематики

Актуальність дослідження сучасного стану вищої освіти в Україні та її інтеграції до Європейського простору вищої освіти зумовлюється необхідністю переосмислення ролі освіти в умовах глибоких суспільних трансформацій. Вища освіта дедалі більше виступає чинником національної безпеки, економічної конкурентоспроможності та соціальної згуртованості, що набуває особливого значення в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення. Європейська інтеграція в цій сфері створює як можливості для модернізації освітньої системи, так і нові виклики, пов'язані з необхідністю адаптації європейських стандартів до національного контексту. У зв'язку з цим наукове осмислення зазначених процесів є важливим як для розвитку теорії освітнього права та освітньої політики, так і для формування практичних рішень у сфері державного управління вищою освітою.

Сучасний стан вищої освіти в Україні формується в умовах багаторівневого тиску, що поєднує в собі внутрішні структурні проблеми, зовнішні інтеграційні зобов'язання та надзвичайні виклики безпекового характеру. У таких умовах вища освіта поступово втрачає риси замкненої галузевої системи та дедалі більше функціонує як відкритий соціальний інститут, інтегрований у європейський та глобальний освітній простір. Це зумовлює зміну підходів до визначення її цілей, завдань і механізмів державного регулювання.

Європейський простір вищої освіти, у межах якого Україна бере участь як повноправний учасник, базується на принципі взаємного визнання освітніх систем за умови дотримання спільних стандартів і процедур. Такий підхід не передбачає уніфікації змісту освіти, а натомість спрямований на узгодження результатів навчання, кваліфікаційних рамок і механізмів забезпечення якості [7]. Для України це означає необхідність гармонізації власної системи вищої освіти з європейськими підходами без втрати національної специфіки та стратегічних пріоритетів.

Одним із ключових аспектів інтеграції є трансформація управлінської моделі вищої освіти. У європейському контексті управління університетами дедалі більше ґрунтується на принципах автономії, підзвітності та стратегічного планування [8]. В Україні ці принципи закріплені на нормативному рівні, однак їх практична реалізація часто стикається з обмеженнями, зумовленими фінансовою залежністю закладів вищої освіти від державного бюджету, надмірною зарегульованістю та інерцією адміністративних практик [21]. У результаті автономія університетів нерідко набуває формального характеру, що знижує її потенціал як інструменту інноваційного розвитку.

Важливим елементом сучасного стану вищої освіти є питання якості освітніх програм і результатів навчання. Європейські стандарти забезпечення якості орієнтують університети на системне оцінювання освітньої діяльності з урахуванням потреб студентів, роботодавців і суспільства загалом [3]. В Україні впровадження таких підходів супроводжується як позитивними зрушеннями, так і труднощами, пов'язаними з недостатнім рівнем внутрішньої інституційної спроможності окремих закладів вищої освіти. Формування культури якості залишається тривалим процесом, що потребує зміни усталених академічних практик і підходів до оцінювання.

Інтеграція до Європейського простору вищої освіти також змінює роль студента в освітньому процесі. Європейська модель передбачає активну участь студентів у формуванні освітніх програм, оцінюванні якос-

ті викладання та управлінні університетом [9]. В українській системі ці підходи поступово впроваджуються, однак нерідко стикаються з обмеженнями, зумовленими традиційною ієрархічною культурою та недостатньою готовністю академічної спільноти до партнерської взаємодії зі студентами.

Суттєвий вплив на сучасний стан вищої освіти має демографічна ситуація та міграційні процеси. Скорочення чисельності молоді, відтік абітурієнтів за кордон і міграція викладачів і науковців створюють ризики для стабільності освітньої системи [10]. У цьому контексті європейська інтеграція виступає двоїстим чинником: з одного боку, вона відкриває доступ до міжнародних освітніх можливостей, з іншого — посилює конкуренцію за людський капітал. Для України ключовим завданням стає формування умов, за яких міжнародна мобільність сприятиме поверненню знань і досвіду, а не втраті кадрового потенціалу.

Особливого значення в сучасних умовах набуває роль вищої освіти у процесах післявоєнного відновлення. Університети дедалі частіше розглядаються як центри формування компетентностей, необхідних для відбудови інфраструктури, розвитку інноваційної економіки та зміцнення демократичних інститутів. Європейський досвід у цьому контексті демонструє, що ефективне залучення університетів до процесів відновлення можливе лише за умови тісної взаємодії з державними органами, бізнесом і громадянським суспільством [12].

Таким чином, інтеграція вищої освіти України до Європейського простору вищої освіти є багатовимірним процесом, що охоплює нормативно-правові, інституційні, соціальні та культурні аспекти. Вона не зводиться до формального запровадження європейських інструментів, а передбачає глибоку трансформацію освітньої системи, спрямовану на підвищення її якості, стійкості та міжнародної конкурентоспроможності.

Академічна доброчесність у сучасному європейському освітньому дискурсі розглядається не як допоміжний етичний принцип, а як системна умова легітимності результатів навчання та наукових дослі-

джен. У межах Європейського простору вищої освіти дотримання принципів доброчесності є складовою інституційної довіри, що забезпечує взаємне визнання дипломів, кваліфікацій і результатів академічної мобільності [3]. Для України це питання набуло особливої актуальності у зв'язку з необхідністю подолання негативних практик минулого та формування нової культури відповідальності в академічному середовищі.

Запровадження політик академічної доброчесності в українських закладах вищої освіти супроводжується поступовим переходом від формального контролю до інституційної саморегуляції. Університети дедалі частіше розробляють власні кодекси доброчесності, процедури запобігання плагіату та механізми реагування на порушення академічних стандартів. Водночас ефективність цих заходів значною мірою залежить від рівня залучення викладачів і студентів до їх реалізації та від здатності адміністрації забезпечити неупереджене застосування правил [22]. У цьому контексті європейська інтеграція виконує функцію зовнішнього стимулу, що підвищує вимоги до прозорості та підзвітності академічних практик.

Фінансування вищої освіти є ще одним критично важливим чинником її розвитку та інтеграції до європейського освітнього простору. У країнах Європейського Союзу домінує модель поєднання базового державного фінансування з конкурентними інструментами, орієнтованими на результати освітньої та наукової діяльності [12]. В Україні ж тривалий час фінансування закладів вищої освіти залишалося інерційним, що обмежувало можливості стратегічного розвитку та інституційної відповідальності. Спроби запровадження елементів фінансування за результатами діяльності є кроком у напрямі європейських практик, однак потребують чітких критеріїв оцінювання та стабільності бюджетної політики.

Науково-дослідна діяльність університетів у контексті європейської інтеграції набуває дедалі більшого значення. Європейська модель університету ґрунтується на тісному зв'язку між освітою і наукою, що

забезпечує актуальність освітніх програм і конкурентоспроможність випускників [7]. В Україні цей зв'язок історично був ослаблений, що негативно впливало на інноваційний потенціал вищої освіти. Інтеграція до європейських дослідницьких програм і мереж створює можливості для подолання цього розриву, однак потребує посилення інституційної підтримки наукових досліджень у межах університетів.

Міжнародна довіра до українських освітніх кваліфікацій формується на перетині кількох чинників, серед яких ключове місце посідають якість освітніх програм, прозорість процедур оцінювання та стабільність правового середовища. Участь України в Європейському просторі вищої освіти створює формальні передумови для такого визнання, проте фактичний рівень довіри значною мірою залежить від практичної реалізації задекларованих принципів [11]. У цьому сенсі діяльність інституцій забезпечення якості та послідовність державної освітньої політики мають вирішальне значення.

В умовах війни питання міжнародної довіри до української вищої освіти набуло додаткового виміру. Масштабна підтримка з боку європейських університетів і освітніх організацій засвідчила готовність інтегрувати українську академічну спільноту до спільного європейського інтелектуального простору. Водночас це підвищує відповідальність України за дотримання високих стандартів якості та доброчесності, оскільки будь-які системні відхилення можуть мати негативні наслідки для міжнародної репутації всієї освітньої системи.

Таким чином, сучасний стан вищої освіти України в контексті європейської інтеграції характеризується одночасною наявністю значного потенціалу та серйозних обмежень. Європейський освітній простір виступає не лише джерелом стандартів і практик, а й рамкою для критичного осмислення власного розвитку, що дозволяє виявляти слабкі місця та формувати довгострокові стратегії модернізації вищої освіти.

Соціально-економічна роль університетів у сучасному європейському освітньому

просторі виходить далеко за межі традиційного розуміння вищої освіти як інституції підготовки фахівців. Університети дедалі частіше розглядаються як центри продукування знань, інновацій та соціального капіталу, здатні впливати на регіональний розвиток, економічну динаміку та формування громадянської культури [12]. Для України така трансформація ролі університетів має особливе значення в умовах післявоєнного відновлення, коли саме освітні та наукові інституції можуть стати осередками відтворення людського потенціалу й соціальної стійкості.

Інтеграція до Європейського простору вищої освіти створює для українських університетів можливості активнішого залучення до європейських мереж співпраці, дослідницьких консорціумів і освітніх альянсів. Водночас така відкритість посилює конкуренцію між закладами вищої освіти як на національному, так і на міжнародному рівні. У цьому контексті зростає значення стратегічного управління університетами, орієнтованого на довгостроковий розвиток, підвищення академічної репутації та зміцнення партнерств із зовнішніми стейкхолдерами [8].

Академічна мобільність є одним із ключових інструментів інтеграції до європейського освітнього простору, що сприяє обміну знаннями, формуванню міжкультурних компетентностей і поширенню інноваційних освітніх практик. Для України участь у програмах академічної мобільності має подвійний ефект: з одного боку, вона сприяє модернізації освітнього процесу та підвищенню якості викладання, з іншого — створює ризики втрати людського капіталу за умови відсутності ефективних механізмів повернення студентів і науковців [15]. Баланс між відкритістю та збереженням національного потенціалу є одним із ключових викликів сучасної освітньої політики.

Особливе місце в аналізі мобільності посідає питання нерівності доступу до міжнародних освітніх можливостей. Не всі заклади вищої освіти мають однакову спроможність брати участь у європейських програмах, що може призводити до посилення диференціації між університетами та регіо-

нами. У європейському контексті подолання таких диспропорцій розглядається як складова соціального виміру вищої освіти [7]. Для України це означає необхідність розроблення цільових механізмів підтримки університетів із меншими ресурсами та забезпечення рівного доступу студентів до міжнародних освітніх програм.

Формування стратегічних орієнтирів розвитку вищої освіти в умовах європейської інтеграції потребує поєднання короткострокових антикризових заходів із довгостроковим баченням системних змін. Європейський досвід свідчить, що ефективні освітні реформи ґрунтуються на стабільності політичних рішень, широкому залученні академічної спільноти та послідовності впровадження змін [13]. В Україні ж часта зміна пріоритетів і управлінських підходів ускладнює формування стійкої траєкторії розвитку вищої освіти.

Водночас інтеграція до Європейського простору вищої освіти створює рамку для критичного переосмислення національної освітньої політики. Вона дозволяє співвідносити внутрішні реформи з європейськими тенденціями, виявляти структурні слабкості та коригувати напрями розвитку з урахуванням кращих практик. У цьому сенсі європейська інтеграція виступає не лише зовнішнім орієнтиром, а й інструментом внутрішньої модернізації системи вищої освіти.

У підсумку можна стверджувати, що сучасний стан вищої освіти України в умовах європейської інтеграції визначається складною взаємодією соціально-економічних, інституційних і культурних чинників. Університети постають як ключові актори цих процесів, від здатності яких до адаптації, інновацій і відповідальності значною мірою залежить успішність інтеграції України до європейського освітнього та наукового простору.

Узагальнення проведеного аналізу дозволяє дійти висновку, що сучасний стан вищої освіти в Україні визначається не окремими реформаторськими кроками, а сукупністю глибоких трансформацій, які охоплюють нормативно-правову, інституційну, соціально-економічну та ціннісну

площини. Інтеграція України до Європейського простору вищої освіти в цьому контексті виступає не допоміжним напрямом розвитку, а системоутворювальним чинником, що формує нову логіку освітньої політики, управління університетами та академічних практик.

Європейський простір вищої освіти задає рамку, у межах якої якість освіти, університетська автономія, академічна свобода та доброчесність розглядаються як взаємопов'язані елементи єдиної системи. Для України імплементація цих принципів означає відхід від адміністративно-командної моделі управління вищою освітою та поступове утвердження підходів, заснованих на інституційній відповідальності, підзвітності й довірі. Водночас наявність розриву між нормативним закріпленням європейських стандартів і практикою їх реалізації свідчить про необхідність подальшого поглиблення реформ, спрямованих на зміну управлінської та академічної культури.

Проведений аналіз засвідчує, що питання забезпечення якості вищої освіти набуває в умовах європейської інтеграції стратегічного значення. Якість перестає бути інструментом формального контролю й перетворюється на критерій легітимності університету в національному та міжнародному освітньому просторі. Формування сталих внутрішніх систем забезпечення якості, реальне залучення стейкхолдерів та орієнтація на результати навчання є необхідними умовами підвищення довіри до українських освітніх кваліфікацій.

Особливу увагу слід приділити ролі академічної доброчесності, яка в сучасних умовах виступає не лише етичним принципом, а й інституційним механізмом інтеграції до європейського освітнього простору. Дотримання стандартів доброчесності забезпечує прозорість освітніх і наукових процесів, сприяє міжнародному визнанню результатів навчання та зміцнює репутацію українських університетів. У цьому контексті європейська інтеграція створює додаткові стимули для утвердження культури доброчесності як невід'ємного елементу академічного середовища.

Соціально-економічний вимір вищої освіти України в умовах європейської інтеграції виявляється через зростаючу роль університетів у формуванні людського капіталу, інноваційної економіки та регіонального розвитку. Університети дедалі більше розглядаються як актори соціальних трансформацій, здатні впливати на процеси післявоєнного відновлення, соціальної згуртованості та демократичного розвитку. Реалізація цього потенціалу потребує узгодження освітньої політики з потребами економіки та ринку праці, а також розвитку партнерств між університетами, державою та бізнесом.

Війна істотно загострила структурні проблеми вищої освіти України, водночас продемонструвавши її здатність до адаптації в кризових умовах. Прискорення цифровізації, розширення міжнародної співпраці та активізація академічної мобільності стали важливими факторами збереження функціонування університетів. У цьому сенсі інтеграція до Європейського простору вищої освіти набула додаткового значення як механізм забезпечення стійкості системи та включення України до спільного європейського інтелектуального простору.

Висновки

У підсумку слід зазначити, що інтеграція вищої освіти України до Європейського простору вищої освіти є тривалим і багатовимірним процесом, успішність якого залежить від здатності поєднати європейські стандарти з національними освітніми традиціями та стратегічними пріоритетами розвитку держави. За умови послідовної реалізації реформ, зміцнення інституційної спроможності університетів і формування культури якості та доброчесності вища освіта може стати одним із ключових чинників європейської інтеграції України та її довгострокового соціально-економічного розвитку.

Література

1. Bologna Follow-Up Group. Bologna Process Implementation Report 2024. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2024.

2. Enders J., de Boer H., Weyer E. Regulatory autonomy and performance: The reform of higher education revisited. *Higher Education*. 2013. Vol. 65, no. 1. P. 5–23. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10734-012-9588-6>
3. European Association for Quality Assurance in Higher Education (ENQA). *Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG)*. Brussels, 2015. URL: <https://www.enqa.eu/publications/esg-2015/>
4. European Commission. *Education and Training Monitor 2023*. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2023.
5. Hazelkorn E. *Rankings and the Reshaping of Higher Education: The Battle for World-Class Excellence*. London : Palgrave Macmillan, 2015.
6. Kehm B. M., Huisman J., Stensaker B. *The European Higher Education Area: Perspectives on a Moving Target*. Rotterdam : Sense Publishers, 2009.
7. Scott P. The Bologna Process and the shaping of the future knowledge societies. *European Journal of Education*. 2012. Vol. 47, no. 1. P. 3–13. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2011.01506.x>
8. Teichler U. *Higher Education and the World of Work: Conceptual Frameworks, Comparative Perspectives, Empirical Findings*. Rotterdam : Sense Publishers, 2015.
9. Vukasovic M. Reinforcing the role of universities in the European Higher Education Area. *Higher Education Policy*. 2014. Vol. 27, no. 2. P. 215–234. DOI: <https://doi.org/10.1057/hep.2013.33>
10. World Bank. *Rebuilding Ukraine's Human Capital: Education and Skills for Recovery*. Washington, DC, 2023.
11. OECD. *Education at a Glance 2023: OECD Indicators*. Paris : OECD Publishing, 2023. DOI: <https://doi.org/10.1787/eag-2023-en>
12. European University Association. *University Autonomy in Europe IV: The Scorecard*. Brussels : EUA, 2017.
13. UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. Paris : UNESCO, 2021.
14. Андрущенко В. П. *Філософія освіти XXI століття*. Київ : Знання України, 2016. 512 с. ISBN 978-966-346-349-9.
14. Авшенюк Н. М. Академічна мобільність у контексті європейської інтеграції вищої освіти України. *Педагогіка і психологія*. 2019. № 2. С. 5–14.
14. Горбунова Л. С. Європейський освітній простір: виклики та можливості для України. *Філософія освіти*. 2018. № 1. С. 78–92.
14. Квіт С. М. *Освіта, свобода і університет*. Київ : Дух і Літера, 2015. 320 с.
14. Луговий В. І. Якість вищої освіти: європейські орієнтири та українські реалії. *Вища освіта України*. 2020. № 3. С. 5–15.
14. Панич О. В. Забезпечення якості вищої освіти: інституційний вимір. *Університети і лідерство*. 2021. № 1. С. 34–45.
14. Совсун І. Р. Академічна доброчесність у системі вищої освіти України. *Наукові записки НаУКМА*. 2019. Т. 2. С. 15–23.
14. Фініков Т. В. *Реформа вищої освіти в Україні: ідеї, ризики, перспективи*. Київ : Таксон, 2018. 304 с. ISBN 978-617-7123-12-4.
14. Шкарлет С. М. Європейські стандарти забезпечення якості та українська вища освіта. *Проблеми освіти*. 2020. Вип. 95. С. 7–18.
24. Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти. *Щорічна доповідь про стан забезпечення якості вищої освіти в Україні*. Київ, 2023.
24. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII.
24. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII.
24. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 26.11.2015 № 848-VIII.
24. Кабінет Міністрів України. *Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки*.
24. Bologna Declaration. *Joint declaration of the European Ministers of Education*. 1999.
24. Council of the European Union. *Recommendation on a European approach to quality assurance of joint programmes*. Brussels, 2014.

SUMMARY

The higher education system of Ukraine is currently undergoing profound transformation driven by a combination of internal structural changes, European integration processes, and unprecedented security challenges caused by the full-scale war. Higher education is increasingly viewed not merely as a sector for training specialists, but as a strategic institution for the formation of human capital, social resilience, and innovative capacity of the state. In this context, Ukraine's integration into the European Higher Education Area constitutes a key factor in the modernization of educational policy, governance models, and academic practices.

This article provides a comprehensive analysis of the current state of higher education in Ukraine through the lens of its integration into the European Higher Education Area. Particular attention is paid to the transformation of institutional foundations of higher education institutions, the development of university autonomy, quality assurance in accordance with European standards, and the establishment of a culture of academic integ-

ity. The study also examines socio-economic and legal aspects of European integration, the impact of demographic and migration processes on higher education, and the role of universities in Ukraine's post-war recovery.

The article argues that European integration of Ukrainian higher education cannot be reduced to formal borrowing of institutional models or regulatory solutions. Instead, it requires a profound rethinking of value foundations of educational activity, changes in governance culture, and enhanced accountability of universities to society. It is emphasized that full integration into the European Higher Education Area is possible only through alignment of national educational priorities with European approaches, stability of educational policy, and the establishment of international trust in Ukrainian higher education qualifications.

Keywords: higher education, European Higher Education Area, European integration, quality assurance, university autonomy, academic integrity, educational policy.

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАШЕ ПРАВО

**OUR
LAW**

№ 4, 2025

Головний редактор
Джафарова О.В.

Здано до набору 17.10.2025 р.
Підписано до друку 31.10.2025 р.
Комп'ютерний набір. Формат 60х84 1/8. Папір офсетний.
Друк офсетний. Умовн. друк. арк 26,04.
Тираж 1200. Зам. № 14182.

ТзОВ «Дрогобицька міська друкарня»
м.Дрогобич, вул. І.Мазепи, 7
e-mail posvit-druk@ukr.net